

ไปถึงเป็นอันดับแรกได้เช่นเดียวกัน หรือคนที่รักนั้นแหละ แต่เป็นผู้สมบูรณ์พูนสุขมี
เครื่องบำรุงบำเรออย่างเพียบพร้อม กำลังร่าเริงบันเทิงใจอยู่ ก็เช่นเดียวกัน

เมื่อโยคีบุคคลได้เห็นมาด้วยตาเองก็ดี หรือเพียงแต่ได้ทราบข่าวก็ดี แล้วพึง
เจริญมุกตาให้เป็นไปในบุคคลเห็นปานนั้นเป็นอันดับแรก ก่อนกว่าบุคคลประเภทอื่น
คือ พึงเจริญด้วยบทภาวนาว่า

โมหติ วตายํ สตุโต, อโห สาธุ อโห สฺกุญฺ.

สัตว์ผู้ร่าเริงจริงหนอ, ขออนุโมทนาด้วยเถอะหนา,

หรืออีกแบบหนึ่งว่า

อโย สตุโต ยถาลทุสสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.

ขอสัตว์ผู้จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

ถ้าตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปให้ว่า

เอเต สตุตา ยถาลทุสสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.

ขอสัตว์เหล่านี้จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

หรือว่า

สพฺเพ สตุตา ยถาลทุสสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนฺตุ.

ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

โยคีบุคคลพึงนึกภาวนาในใจไปตามบทภาวนานี้อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ จนมุกตา
จะปรากฏชัดขึ้นในใจและได้บรรลุถึงขั้นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิตามลำดับ

เพราะอาศัยอำนาจความหมายนี้นั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสวิธีเจริญมุกตา
ภาวนาไว้เป็นแบบอย่าง ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิภังคปกรณ์^๑ ดังนี้

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยมุกตา ย่อมแผ่มุกตาจิตไป

ทางทิศหนึ่งอยู่ นั่นคือทำอย่างไร? ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วย

๑ .อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๖๓/๔๓๐

**มุทิตาย่อมแผ่มุทิตาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวงทุก ๆ จำพวก
เหมือนอย่างที่ได้เห็นคนอื่น ซึ่งเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจ
คนหนึ่งแล้วพึงพลอยโสมนัสยินดีด้วยฉะนั้น**

เจริญมุทิตาในคนที่รักผู้ตกยาก

ถ้าแหละ เพื่อนใจนักเลงหรือคนที่รักของโยคีบุคคลนั้น เมื่อก่อนเขาเป็นคนมีความสมบูรณ์พูนสุข แต่มาบัดนี้ได้เกิดเปลี่ยนภาวะมาเป็นคนเชื่องได้ทุกข์และประกอบกรรมทำชั่วขึ้นเช่นนี้ โยคีบุคคลต้องระลึกถึงสภาพที่เขาเคยมีความสมบูรณ์พูนสุขในปางอดีตนั้นแล้วยกเอาอาการที่เขาเคยสนุกสำราญขึ้นมาพิจารณาว่า “คนผู้นี้เมื่อครั้งอดีตเขาได้เคยเป็นคนร่ำรวยมีบริวารมาก เป็นคนสนุกสำราญเสมอเป็นนิจ” ดังนี้แล้ว พึงเจริญมุทิตาให้เป็นไป อนึ่ง พึงยกเอาแม้อาการที่เขาจะพึงสนุกสำราญต่อไปในภายหน้าขึ้นมาพิจารณาว่า “ชีวิตในอนาคตของคนผู้นี้ เขาจักได้สมบัตินั้นกลับคืนมาอีก เขาจักได้ไปบนคอช้าง หรือบนหลังม้า หรือบนวอทองคำเป็นแน่” ดังนี้แล้ว พึงเจริญมุทิตาให้เป็นไปในบุคคลนั้นเถิด

เจริญมุทิตาในคนกลาง ๆ และคนคู่เวร

ในที่นี้ คำว่า เพื่อนที่รักมากซึ่งเรียกว่าเพื่อนใจนักเลงกับคนที่รัก สองบุคคลนี้รวมเรียกว่าคนที่รักประเภทเดียวกัน เพราะเป็นผู้มีสภาพเป็นที่รักเหมือนกัน เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญมุทิตากัมมัฏฐานให้เกิดขึ้นในคนที่รักเช่นนั้นแล้ว ถัดนั้นพึงเจริญมุทิตาไปในบุคคลตามลำดับดังนี้ คือ คนเป็นกลาง ๆ และคนคู่เวร วิธีปฏิบัติดังนี้ดังนี้

เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญมุทิตากัมมัฏฐาน ให้เกิดมีขึ้นในเพื่อนที่รักมาก หรือเพื่อนใจนักเลงนั้นแล้ว พึงทำกัมมัฏฐานนั้นให้คล่องแคล่ว ให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานเสียก่อน แล้วจึงเจริญมุทิตาไปในคนที่รัก ครั้นทำกัมมัฏฐานในคนที่รักให้คล่องแคล่ว ให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้ว จึงเจริญมุทิตาไปในคนเป็นกลาง ๆ ครั้นทำกัมมัฏฐานในคนเป็นกลาง ๆ ให้คล่องแคล่วให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้ว ถัดนั้นจึงเจริญมุทิตาไปในคนคู่เวร แล้วพึงทำอัปปมาณาให้เจริญก้าวหน้าขึ้นตามลำดับต่อไป

มุทิตาสีมาสัมเปทา

ก็แหละ ในกรณีที่เกิดมุทิตาไปในคนคู่เวรนั้น ถ้าความโกรธแค้นเกิดขึ้นแก่โยคีโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วในเมตตาทวารวาท โยคีบุคคลพึงพยายามบรรเทาความโกรธแค้นให้ระงับลงด้วยอุบายวิธีที่ได้แสดงไว้แล้วในเมตตาทวารวาทนั้นแล

ครั้นแล้วพึงทำมุทิตาให้เป็นสีมาสัมเปทา โดยทำจิตให้เสมอในบุคคล ๔ จำพวก คือ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวร ๑ และตนเอง ๑ ฉะนั้น

บรรลู่ถึงอัปนาฌาน

แต่นั้นโยคีบุคคลพึงสละเสพนิมิตกัมมัฏฐาน คือ สีมาสัมเปทานั้นให้หนักขึ้น ทำให้นิมิตเจริญขึ้น ภาวนาให้มาก ๆ เข้า จนให้บรรลู่ถึงซึ่งอัปนาฌาน แล้วทำอัปนาฌานให้เจริญก้าวหน้าขึ้นไปด้วยสามารถฌาน ๓ โดยจตุกกนัย และฌาน ๔ โดยปัญจกนัยโดยทำนองที่แสดงมาแล้วในเมตตาทวารวาททุกประการ

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญมุทิตาพรหมวิหาร ได้ปฏิบัติถึงขั้นสุดยอดแห่งมุทิตากัมมัฏฐานนี้โดยบริบูรณ์แล้วแล

วิธีแผ่มุทิตา ๓ อย่าง

ลำดับต่อไปนี้ ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจวิธีการแผ่มุทิตาจิต ๓ อย่างตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ การแผ่มุทิตาอย่างไม่เจาะจงที่เรียกว่า อโนธิโสภรณาโดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่มุทิตาอย่างเจาะจงที่เรียกว่า โอธิโสภรณาโดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่มุทิตาไปในทิศที่เรียกว่า ทิศาภรณาโดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอาการแห่งภาวนาวิธี ดังต่อไปนี้

๑. อโนธิโสภรณา

คำแผ่มุทิตาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สัพเพ สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.

ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๒. สพฺเพ ปาณา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอปาณะทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๓. สพฺเพ ภูตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอภูตทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๔. สพฺเพ ปุคฺคฺลา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอบุคคลทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปณฺนา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๒. โอธิโสผรณา

คำแผ่เมตตาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพา อิตฺถิโย ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอสตรีทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๒. สพฺเพ บุริสา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอบุรุษทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๓. สพฺเพ อริยา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๔. สพฺเพ อนริยา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอปุถุชนทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๕. สพฺเพ เทวา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอเทวดาทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๖. สพฺเพ มนุสฺสา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอมนุษย์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๗. สพฺเพ วินิปาติกา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอพวกสัตว์วิปาคีทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๓. ทิสาฆรณ

วิธีการแผ่มูทิตาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่มูทิตาไปในทิศนั้น คือ ยกเอาอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก โอธิโสบุคคล ๗ จำพวก รวมเป็น ๑๒ บุคคลไปตั้งไว้ในทิศทั้ง ๑๐ แล้วแผ่มูทิตาไปในบุคคล ๑๒ จำพวก ที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ นั้น จึงเรียกว่าแผ่ไปในทิศโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ อาการ เมื่อว่าโดยบุคคล เป็น ๑๒ วาระ ตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำแผ่มูทิตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑ ในบุคคลที่ ๑

๑. สพฺเพ ปฺรตฺถิมา ย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๒. สพฺเพ ปจฺฉิมา ย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศปัจฉิมจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดรจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย
๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๕. สพฺเพ ปฺรตฺถิมา อนฺทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์จงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๖. สัพเพ ปจฺจิมาย อนุทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคฺจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๗. สัพเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคฺจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสานจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๘. สัพเพ ทกฺขินาย อนุทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคฺจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดีจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๙. สัพเพ เหนฺจิมาย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคฺจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่างจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย
๑๐. สัพเพ อุปริมาย ทิสาย สตุตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคฺจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

ส่วนคำแผ่เมตตาไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ในบุคคลอีก ๑๑ จำพวกตั้งแต่จำพวก
ที่ ๒ **สัพเพ ปาณา** ปาณะทั้งปวง ถึงจำพวกที่ ๑๒ **สัพเพ วินิปาติกา** พวกสัตว์
วินิปาติกะทั้งปวงนั้น ผู้ปฏิบัติจงนำมาประกอบเรื่องโดยทำนองเดียวกับบุคคลที่ ๑
ต่างแต่ต้องยกเอาบุคคลนั้น ๆ มาประกอบแทนตรงที่ว่า **สตุตา** ในคำบาลี กับตรง
ที่ว่า **สัตว์** ในคำไทยเท่านั้น เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถที่จะนำมาประกอบได้เองจึงไม่ได้
ยกมาแสดงไว้ได้มรูป

มูทิตาอัปปนา ๑๓๒

ในมูทิตาภาวนานี้ เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติจนได้สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌาน และทำการแผ่มูทิตาจิตไปโดยอาการ ๕ ในโอธิสบุคคล โดยอาการ ๗ ในโอธิสบุคคล และโดยอาการ ๑๐ ในบุคคล ๑๒ จำพวก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมา ก็จะได้อัปปนา-ฌานทั้งหมด ๑๓๒ อัปปนา คือ อัปปนาในโอธิสพรรณ ๕ ในโอธิสพรรณ ๗ และในทิสพรรณ ๑๒๐ ($๕ + ๗ + ๑๒๐ = ๑๓๒$)

อานิสงส์มูทิตา

ก็แหละโยคีบุคคลผู้เจริญมูทิตาจนได้สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานเป็นฌานลาภีบุคคล แล้ว ย่อมมีอันหวังได้ซึ่งอานิสงส์แห่งมูทิตาถึง ๑๑ ประการ มี นอนเป็นสุข เป็นต้น ฉะนั้นเดียวกับเมตตาภาวนาทุกประการนั้นแล

มูทิตาภาวนา จบ

๔. อุเบกขาภาวนา

[๒๖๑] การภาวนาอุเบกขาพรหมวิหารนี้ มีข้อที่แปลกจากพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ที่โยคีบุคคลควรทราบ คือพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นนั้นใคร ๆ ก็ตามเมื่อมีความประสงค์จะเจริญภาวนาแล้ว ก็ลงมือปฏิบัติกันได้ทุกคน และโดยทันทีทีเดียว ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารนี้ หาปฏิบัติเช่นนั้นได้ไม่ ผู้ที่จะลงมือปฏิบัติมีเขตจำกัดไว้เป็นธรรมเนียมเฉพาะแต่ผู้ที่เป็นฌานลาภีบุคคล คือผู้ได้ปฏิบัติพรหมวิหาร ๓ เปื่องตัน ข้อใดข้อหนึ่งจนได้บรรลุถึงขั้นตติยฌานโดยจตุกกนัย หรือจตุตถฌานโดยปัญจกนัยมาแล้วเท่านั้น จึงจะลงมือเจริญภาวนาอุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลสำเร็จมาแต่พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นโดยเฉพาะ และอุเบกขาพรหมวิหารนี้เข้าประกอบได้แต่ในจตุตถฌาน โดยจตุกกนัย หรือในปัญจฌานโดยปัญจกนัยเท่านั้น หาได้ประกอบในฌานต้น ๆ ไม่

เจริญอุเบกขาในบุคคลกลาง ๆ อันดับแรก

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้มานลาภี มีความประสงค์จะเจริญอุเบกขาพรหม-
วิหารนั้นก่อน แต่จะลงมือปฏิบัติ ต้องเข้าสู่ตติยฌานที่ตนได้ทำให้ชำนาญคล่องแคล่ว
มาด้วยวสี ๕ ด้วยอำนาจฌาน ๓ หรือฌาน ๔ แล้วแต่กรณีที่ได้สำเร็จมาในเมตตา
หรือกรุณาหรือมูทิตากัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ครั้นออกจากตติยฌานแล้ว พึง
พิจารณาให้เห็นโทษของเมตตา กรุณา และมูทิตา ว่า ต่างก็ยังมีการต้องสาละวน
สนใจอยู่ในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการสังจิตไปว่า “ขอให้สัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเกิด”
เป็นต้น และยังมีอาการเป็นไปใกล้ต่อความรักและความซึ้งอยู่ กับทั้งยังมีอาการ
เป็นไปใกล้ต่อความดีใจในอันที่จะต้องสังจิตไปว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเกิด
(เมตตา) ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เสียเกิด (กรุณา) ขอสัตว์ทั้งปวงจงเจริญ
เกิด (มูทิตา) ประกอบด้วยมีองค์ฌานที่หยาบ เพราะฌานนั้น ๆ ยังประกอบด้วย
โสมนัสเสวนาอยู่ ฉะนั้น ครั้นแล้วพึงพิจารณาให้เห็นอนิสสของอุเบกขาพรหมวิหาร
เป็นต้นว่า เป็นสภาพที่ละเอียดสุขุม ประณีต ห่างไกลจากกิเลสมาก และมีผลอัน
กว้างใหญ่ไพศาลกว่าพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ฉะนั้น

ลำดับนั้น โยคีบุคคลพึงเพ่งจิตเป็นกลาง ๆ ไปยังคนผู้เป็นกลาง ๆ กับตนอย่าง
แล้ว ๆ เล่า ๆ โดยวิธีที่มองในแง่ที่คนทุกคนรวมทั้งตนเองด้วยเป็นผู้มีกรรมเป็น
ของแห่งตนว่า คนผู้นี้เมื่อเขาจะมากเกิดในโลกนี้ เขาหากมาด้วยอำนาจกรรมที่เขา
ได้ทำเอาไว้เอง เมื่อเขาจะจากโลกนี้ไปนั้นเล่า เขาก็จะต้องไปด้วยอำนาจกรรมที่เขา
ได้ทำเอาไว้เอง แม้ตัวเราบ้างก็เหมือนกัน เมื่อจะมายังโลกนี้หรือจะจากโลกนี้ไปก็
สำเร็จด้วยอำนาจกรรมที่ตัวเราเองได้ทำไว้เองทั้งสิ้น การที่เราจะช่วยกอบโกยเอา
ความสุขใจมาให้ หรือจะช่วยปลดปลิดความทุกข์ใจออกให้แก่คนผู้นี้ด้วยความพยายาม
ของเราเองนั้น หาใช้วิสัยที่จะเป็นไปไม่ได้ไม่ และการมัวสาละวนวุ่นวายอยู่ในสัตว์
ทั้งหลาย ด้วยการแผ่เมตตาจิตบ้าง กรุณาจิตบ้าง มูทิตาจิตบ้างไปถึงเขาผู้นี้ มิใช่เป็น
การกระทำที่ถูกต้องตรงตามความมุ่งหมายแท้ทีเดียว การวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในสัตว์
ทั้งปวงนี้ต่างหาก เป็นมรรคาที่พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นดำเนินไปแล้ว
และเป็นปฏิปทาที่ตรงเป้าหมายในทางปฏิบัติ โยคีบุคคลพึงสังจิตไปในบุคคลนั้นด้วย
บทภาวนา ดังนี้ว่า:-

อัย สตุโต กมฺมสุสโก โหติ.

สัตว์ผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ถ้าตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปว่า

เอเต สตุตา กมฺมสุสกา โหนติ.

สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

หรือว่า

สพฺเพ สตุตา กมฺมสุสกา โหนติ.

สัตว์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ทั้งนี้ด้วยวิธีที่นี้ภควาในใจบ่อย ๆ หลายครั้งหลายหน จนกว่าอุเบกขา คือความเป็นกลาง ๆ ในบุคคลนั้นจะปรากฏขึ้นในจิตอย่างเด่นชัด เมื่อโยคีบุคคลพยายามปฏิบัติอยู่โดยทำนองนี้ ความวางใจเป็นกลาง ๆ อย่างปกติในบุคคลนั้น ก็จะเป็นสภาพตั้งอยู่อย่างแน่วแน่ ไม่แลบออกไปหาอารมณ์ภายนอกอื่น ๆ นี่คือลักษณะของอุปปารภาวนา และขณะนั้นนิรณ ๕ ย่อมถูกข่มให้สงบไปด้วยอำนาจพลังแห่งภาวนา ก็เลวทั้งหลายก็สงบลงตามกันด้วยประการฉะนี้

เจริญอุเบกขาในคนที่รักเป็นต้น

ลำดับนั้น โยคีบุคคลพึงเจริญอุเบกขาที่ได้ทำให้บังเกิดขึ้นแล้วในคนเป็นกลาง ๆ นั้นไปในบุคคลประเภทอื่น ๆ มีคนผู้เป็นที่รักเป็นต้นต่อไป เหมือนอย่างที่เราผู้มีพระภาคทรงแสดงเป็นแบบอย่างไว้ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ ดังนี้

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมแผ่อุเบกขาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่นั้นคือทำอย่างไร ? ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขาย่อมแผ่อุเบกขาจิตไปในสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างที่ได้เห็นคนอื่นซึ่งไม่รักไม่ชังคนหนึ่ง แล้วพึงเป็นผู้เฉย ๆ อยู่จะนั้น^๑

๑ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๗๓/๔๓๑

เพราะฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญอุเบกขาให้เกิดในคนเป็นกลาง ๆ เป็นอันดับแรกดังนั้นแล้ว ฟังฝึกทำอุเบกขาจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานด้วยวิธี ๕ จนได้ที่แล้ว แต่นั้นพึงพยายามเจริญอุเบกขาให้เกิดในคนที่รักต่อไป ครั้นทำอุเบกขาจิตในคนที่รักให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานจนได้ที่แล้ว ถัดนั้นพึงเจริญอุเบกขาให้เกิดในเพื่อนใจนักเลงต่อไป ครั้นทำอุเบกขาจิตให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานจนได้ที่แล้ว ถัดนั้นพึงเจริญอุเบกขาให้เกิดในคนคู่เวรต่อไป ฉะนี้

อุเบกขาสีมาสัมภเว

ครั้นแล้ว โยคีบุคคลพึงพยายามเจริญอุเบกขาจิตให้เป็นสีมาสัมภเวโดยวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในบุคคลเหล่านี้ คือ คนที่รัก ๑ เพื่อนใจนักเลง ๑ คนคู่เวร ๑ และตนเอง ๑ เมื่อได้ปฏิบัติถึงขั้นสีมาสัมภเวแล้ว ฉะนี้ ฟังส้องเสพให้หนักยิ่งขึ้นซึ่งสมณนิมิต คือ สีมาสัมภเวนั้น ทำให้เจริญขึ้น ภาวนาให้มาก ๆ เข้าด้วยภาวนาวิธีดังที่ได้แสดงมาแล้วนั้นแล

ในที่นี้ เหตุที่ท่านยกเอาตนเองมาตั้งไว้ในลำดับหลังสุดนั้น ก็เพราะการที่จะวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในตนเองเป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก ยากยิ่งกว่าคนคู่เวรเสียอีกทั้งนี้ ด้วยความเห็นแก่ตนเป็นภาวะที่มีกำลังมากโดยธรรมเนียมของโลกียปุถุชนนั่นเอง

บรรลุดตุตถฌาน

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลได้พยายามอย่างมุ่งมั่นด้วยการส้องเสพนิมิตกัมมัฏฐานอยู่อย่างนั้น ไม่ช้าไม่นานสักเท่าไร จตุตถฌานอันมีอุเบกขาพรหมวิหารเป็นนิมิตก็จะสำเร็จบังเกิดขึ้นมา ซึ่งมีคุณลักษณะเหมือนอย่างที่ได้แสดงมาแล้วในปฐมวิกสิณภาวนานั้นแล

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันโยคีบุคคลผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหารภาวนาได้ปฏิบัติ ถึงขั้นสุดยอดแห่งอุเบกขากัมมัฏฐานนี้โดยบริบูรณ์แล้วแล

อาการเกิดขึ้นแห่งจตุตถฌานในปฐวีกสิณ

ก็แหละ ลักษณะอาการที่บังเกิดขึ้นของจตุตถฌาน ที่ท่านแสดงไว้ในปฐวีกสิณ นั้น ข้าพเจ้าขอยกมาไว้ ณ ที่นี้อีกวาระหนึ่ง เพื่อสนองเจตนาของผู้ใคร่จะทราบ และเพื่อช่วยส่งเสริมความเข้าใจในที่นี่ให้เด่นชัดขึ้น ดังต่อไปนี้

เมื่อโยคีผู้ฌานลาภบุคคล ซึ่งทำฌานให้คล่องแคล่วดีแล้วด้วยวิธีทั้ง ๕ ออกจาก ตติยฌานที่ตนทำให้ชำนาญดีแล้วนั้น เมื่อพิจารณาเห็นโทษในตติยฌานว่าสมาบัตินี้ ยังใกล้เคียงกับติดอันเป็นข้าศึกอยู่ และฌานก็มีกำลังอ่อนเพราะสุขอันเป็นองค์ฌานเป็น สภาพที่หยาบ ครั้นแล้วก็เฝ้าใจไปถึงจตุตถฌานโดยเห็นเป็นสภาพที่ละเอียดประณีต กว่า จึงคลายความพอใจในตติยฌานเสีย แล้วลงมือพยายามภาวนาต่อเพื่อให้ได้ บรรลุจตุตถฌานต่อไป

ก็แหละ ขณะใดโยคีบุคคลออกจากตติยฌานแล้วใช้สติสัมปชัญญะกำหนด พิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น ความสุขใจอันได้แก่โสมนัสเวทนาก็จะปรากฏให้เห็นโดย เป็นภาวะที่หยาบเด่นชัดขึ้น อุเบกขาเวทนากับเอกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์ตั้ง เป็นหนึ่ง) ก็จะปรากฏให้เห็นเป็นภาวะที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้น ขณะนั้นแลกำลังที่ โยคีบุคคลพิจารณาสมณิมิตอยู่ว่า ปฐวี ปฐวี หรือ ดิน ดิน ดังนี้เพื่อละองค์ฌาน ที่หยาบนั้น และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดต่อไป และรู้สึกขึ้นว่า จตุตถฌาน จะเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว มโนทวาราวชชนจิต ซึ่งมีปฐวีกสิณนั้นแหละเป็นอารมณ์ทำ หน้าที่ตัดกระแสภวังคจิตแล้วก็เกิดขึ้นมาแทนทันที ถัดนั้นและในอารมณ์เดียวกันนั้น ชวนจิตก็เกิดขึ้น ๔ ครั้ง หรือ ๕ ครั้งแล้วแต่กรณี (สำหรับโยคีเป็นติกขบุคคล มีปัญญากล้า ชวนจิตเกิดขึ้นเพียง ๔ ครั้ง ครั้งที่ ๑ เรียกว่า อุปจาระ ที่ ๒ อนุโลม ที่ ๓ โคตรภู ที่ ๔ คือจตุตถฌาน สำหรับโยคีผู้เป็นมันทนบุคคลปัญญาอ่อน ชวนจิตเกิดขึ้น ๕ ครั้ง คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และจตุตถฌาน ตาม ลำดับ)

ชวนจิตดวงสุดท้าย คือ ครั้งที่ ๔ หรือ ครั้งที่ ๕ นั้น คือ ตัวจตุตถฌาน จัดเป็นรูปาวจรกุศล ส่วนชวนจิตดวงต้น ๆ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ยังเป็นกามาวจรกุศลอยู่ ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนี้ได้บรรลุถึง ซึ่งจตุตถฌานอันมีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาเวทนา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเพราะละสุขและ

ทุกข์เสียแล้ว โสมนัสเวทนาและโทมนัสเวทณาก็ดับมาแล้วตั้งแต่ต้น

ด้วยประการฉะนี้ จตุตถฌานหรือฌานที่ ๔ โดยจตุกกนัยอันมีปฐวีกสิณเป็น
นิमित ซึ่งละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐
เป็นอันโยคีบุคคลนี้ได้บรรลุแล้วแล

อุเบกขาจตุตถฌานมีเหตุจำกัด

ถามว่า - อุเบกขาจตุตถฌานนี้ จะเกิดแก่โยคีบุคคลผู้สำเร็จตติยฌานในปฐวี-
กสิณ เป็นต้น ได้ไหม ? เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - ไม่ได้ เพราะเหตุที่อุเบกขาจตุตถฌานนี้ กับปฐวีกสิณตติยฌานเป็นต้น
เป็นสภาพมีอารมณ์ไม่ถูกส่วนกัน อุเบกขาจตุตถฌานนี้จะเกิดขึ้นได้ก็เฉพาะแก่ฌาน
ลาภีบุคคลผู้ได้ตติยฌานมาในพรหมวิหาร ๓ เบื้องต้นเท่านั้น เพราะเป็นสภาพมีอารมณ์
ถูกส่วนกัน คือมีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์เหมือนกันส่วนปฐวีตติยฌานเป็นต้น ก็มี
กสิณนิमितเป็นต้น เป็นอารมณ์ ฉะนี้

วิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่าง

ลำดับต่อไปนี้ ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจวิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่างตามที่ท่าน
แสดงเป็นแบบไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ การแผ่อุเบกขาอย่างไม่เจาะจง ที่
เรียกว่า อโนธิโสผรณาโดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่อุเบกขาอย่างเจาะจงที่
เรียกว่าโอธิโสผรณาโดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่อุเบกขาไปในทิศที่เรียกว่า
ทิสาผรณาโดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีตัวอย่างแห่งภาวนาวีธิดังต่อไปนี้

๑. อโนธิโสผรณา

คำแผ่อุเบกขาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สพุเพ สตุตา กมฺมสุสกา โหนติ.

สัตว์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของของตน

๒. สพฺเพ ปาณา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
ปาณะทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๓. สพฺเพ ภูตา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
ภูตทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๔. สพฺเพ ปุคฺคฺลา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
บุคคลทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
ผู้มีอัตภาพทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมแห่งตน

๒. โอธิโสผรณา

คำแผ่อุเบกขาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพา อิตฺติโย กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
สตรีทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๒. สพฺเพ ปุริสา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
บุรุษทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๓. สพฺเพ อริยา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
พระอริยเจ้าทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๔. สพฺเพ อนริยา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
ปุถุชนทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๕. สพฺเพ เทวา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
เทวดาทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๖. สพฺเพ มนุสฺสา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
มนุษย์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๗. สพฺเพ วินิปาติกา กมฺมสฺสกา โหณฺติ.
พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๓. ทิสาฆรณ

วิธีแผ่อุเบกขาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่อุเบกขาไปในทิศนั้น คือยกเอาอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก โอธิโสบุคคล ๗ จำพวก รวมเป็น ๑๒ จำพวก ไปตั้งไว้ในทิศทั้ง ๑๐ แล้วแผ่อุเบกขาไปในบุคคล ๑๒ จำพวกที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ นั้น จึงเรียกว่าแผ่ไปในทิศโดยอาการแห่งภavana ๑๐ อาการ เมื่อว่าโดยบุคคลเป็น ๑๒ วาระ ตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำแผ่อุเบกขาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑ ในบุคคลที่ ๑

๑. สพฺเพ ปฺรตฺถิมา ย ทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๒. สพฺเพ ปจฺฉิมา ย ทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศประจิมเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๓. สพฺเพ อุตุตฺตราย ทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอุดรเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๕. สพฺเพ ปฺรตฺถิมา ย อนฺนทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๖. สพฺเพ ปจฺฉิมา ย อนฺนทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๗. สพฺเพ อุตุตฺตราย ย อนฺนทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอีสานเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน
๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย ย อนฺนทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศหรดีเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๙. สพฺเพ ญฺเฐจิมาย ทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.

สัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่างเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตุตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.

สัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ส่วนการแผ่อุเบกขาไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ในบุคคลอีก ๑๑ จำพวก หรือ ๑๑ วาระ ตั้งแต่จำพวกที่ ๒ **สพฺเพ ปาณา** ปาณะทั้งปวง ถึงจำพวกที่ ๑๒ **สพฺเพ วินิปาติกา** พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงนั้น ผู้ปฏิบัติจึงนำมาประกอบเรื่องโดยทำนองเดียวกับวาระที่ ๑ ต่างแต่ต้องยกเอาบุคคลประเภทนั้น ๆ มาประกอบแทนตรงที่ว่า **สตุตา** ในคำบาลี หรือตรงที่ว่า **สัตว์** ในคำไทยเท่านั้น เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถที่จะนำมาประกอบได้เอง จึงไม่ยกมาแสดงไว้เต็มรูปในที่นี้

อุเบกขาอัปปนา ๑๓๒

ในอุเบกขากาวานานี้ เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติจนได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาจตุตถฌาน และได้ทำการแผ่อุเบกขาไปโดยอาการแห่งภาวนา ๕ ในอโนธิโสบุคคล โดยอาการแห่งภาวนา ๗ ในโอธิโสบุคคล และโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ ในบุคคล ๑๒ จำพวก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมาก็จะได้อัปปนาฌานทั้งสิ้น ๑๓๒ อัปปนา คือ อัปปนาในอโนธิโสฌรณา ๕ ในโอธิโสฌรณา ๗ และในทิสาฌรณา ๑๒๐ ($๕ + ๗ + ๑๒๐ = ๑๓๒$)

อานิสงส์อุเบกขา

ก็แหละโยคีบุคคลผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหารนี้จนได้สำเร็จขั้นอัปปนาจตุตถฌานเป็นจตุตถฌานลาภีบุคคลแล้วย่อมมีอันหวังได้ซึ่งอานิสงส์ถึง ๑๑ ประการ มี นอนเป็นสุข เป็นต้น ฉะนั้นเดียวกับเมตตาพรหมวิหารทุกประการนั้นแล

อุเบกขาภาวนา จบ

อธิบายข้อเบ็ดเตล็ดในพรหมวิหาร ๔

[๒๖๒] **พฺรหฺมุตฺตเมณ กถิตะ พฺรหฺมวิหาระ อิมะ อิติ วิทิตวา**
ภิกฺขุโย เอเตสุ อัย ปกิณฺณกกาปิ วิญญะยา.

นักศึกษาเมื่อได้เรียนรู้พรหมวิหาร ๔ นี้ ที่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพรหมชั้น
 สุตยอตทรงแสดงโปรดเวไนยสัตว์ ด้วยประการดังพรรณนามาในภาวนาวิธินั้นแล้ว
 พึงศึกษาให้รู้ข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ในพรหมวิหาร ๔ นี้ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้น
 ไปอีก ดังต่อไปนี้:-

๑. อรรถวิเคราะห์พรหมวิหาร ๔

ในพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา นั้น นักศึกษา
 พึงทราบอรรถวิเคราะห์ของเมตตาเป็นอันดับแรก ดังนี้

คำว่า **เมตตา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **เมษุชตติ = เมตตา สนิยหตติ อตุโธ**
 ธรรมชาติที่รักใคร่เรียกว่า **เมตตา** หมายความว่า ธรรมชาติที่ห่วงใยในอันที่จะทำประโยชน์
 ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย อีกนัยหนึ่งว่า **เมษุชตติ = มิตุโต** ผู้โดยชอบรักใคร่กัน ผู้นั้นเรียก
 ว่า **มิตร มิตุเต ภวติ = เมตตา** อธิบายที่ใคร่ประโยชน์ซึ่งเกิดมีในมิตร เรียกว่า
เมตตา, อีกนัยหนึ่ง **มิตุตสสุ เอสา ปวตตติติ = เมตตา** อธิบายที่ใคร่ประโยชน์ที่
 เป็นไปต่อมิตร เรียกว่า **เมตตา**

คำว่า **กรุณา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **ปรทุกุเข สติ สาธุนํ หทยกมฺปนํ กโรตติติ =**
กรุณา ธรรมชาติใด เมื่อสัตว์อื่นประสบทุกข์ยอมทำความสะเทือนใจให้แก่สาธุชน
 ทั้งหมด ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **กรุณา**, อีกนัยหนึ่ง **กิณาติ ปรทุกุขํ หีสติ วินาเสตติติ**
= กรุณา ธรรมชาติโดยยอมช่วยถ่วงทุกข์ของสัตว์อื่น คือช่วยกำจัดช่วยปลดเปลื้อง
 ทุกข์ของสัตว์อื่นให้หมดไป ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **กรุณา** อีกนัยหนึ่ง **กิริยติ ทุกฺขิเตสุ**
ผณฺวเสน ปสารียตติติ = กรุณา ธรรมชาติใดอันบุคคลแผ่กระจายไป คือ ระลึกไปใน
 สัตว์ทั้งหลายผู้ประสบทุกข์ ด้วยรับเอามาเป็นทุกข์เสียเอง ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **กรุณา**

คำว่า **มุทิตา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **โมทนฺติ ตาย ตํ สมฺภคินฺติ = มุทิตา**
 ขนทั้งหลายย่อมยินดีต่อผู้พรั่งพร้อมด้วยสมบัตินั้นด้วยธรรมชาตินั้น ธรรมชาตินั้น

เป็นเหตุให้ยินดีต่อผู้พรั่งพร้อมด้วยสมบัตินั้น เรียกว่า **มุกิตา** อีกนัยหนึ่ง **สย โมหิตติ** = **มุกิตา** ธรรมชาติโดยย่อมนิบดีเอง ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **มุกิตา** อีกนัยหนึ่ง **โมทนมตตเมวตุนติ** = **มุกิตา** ธรรมชาติมาตราว่าความยินดีนั้นแน่วแน่มิเพี้ยน เรียกว่า **มุกิตา**

คำว่า **อุเบกขา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **อเวรา โหนตุติ อาทิกุยาปารูปาหาเนน มชฺชตตภาวูปคมเนน จ อุเปกขตติ** = **อุเบกขา** ธรรมชาติโดยย่อมนเห็นเสมอกัน โดยละความชวนชวายเป็นสัตว์ทั้งปวง “จงอย่าผูกเวรกัน” เป็นต้น และโดยเข้าถึงภาวะเป็นกลาง ๆ ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **อุเบกขา**

๒. ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๓] ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔ นี้ มีอรรถาธิบายตามลำดับดังต่อไปนี้

เมตตา มีอันเป็นไปโดยอาการประพาสสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันน้อมนำเข้ามาซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ มีอันกำจัดซึ่งความอาฆาตเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นภาวที่น่าเจริญใจของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน มีความสงบแห่งพยาบาลเป็นสมบัติ มีการเกิดความห่วงใยด้วยตัณหาเป็นความวิบัติของเมตตา

กรุณา มีอันเป็นไปโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันไม่นิ่งดูตายต่อทุกข์ของสัตว์อื่นเป็นกิจ มีการไม่เบียดเบียนสัตว์อื่นเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นสภาพอันน่าอนาถของสัตว์ทั้งหลายผู้ถูกทุกข์ครอบงำแล้วเป็นบรรทัดฐาน มีความระงับซึ่งการเบียดเบียนสัตว์เป็นสมบัติ มีการเกิดความโศกเศร้าเป็นความวิบัติของกรุณา

มุกิตา มีความยินดีด้วยเป็นลักษณะ มีความไม่ริษยาเป็นกิจ มีอันกำจัดความไม่ยินดีด้วยเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน มีความสงบแห่งความไม่ยินดีด้วยเป็นสมบัติ มีอันเกิดความสนุกุราเป็นความวิบัติของมุกิตา

อุเบกขา มีอันเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันเห็นภาวะที่สม่าเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ มีอันสงบความเสียใจและความดีใจเป็นผลปรากฏ มีอันพิจารณาเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนเป็นบรรทัดฐาน ซึ่งมีอาการเป็นไปอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน สัตว์เหล่านั้นจักได้ประสบความสุขก็ดี จักพ้นจากทุกข์ก็ดี จักเสื่อมจากสมบัติที่ตนมีอยู่แล้วก็ดี เพราะความชอบใจของใครเล่า (นอกจากของกรรมเท่านั้น) มีการสงบแห่งความเสียใจและความดีใจเป็นสมบัติ มีอันเกิดความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้ร้อนอาศัยกามคุณเป็นความวิบัติของอุเบกขานี้

๓. ประโยชน์ของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๔] ก็แหละ สุขอันเกิดแต่ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดอันเป็นภายในก็ดี สมบัติอันบุคคลจะพึงได้ในภพที่ไปบังเกิดก็ดี จัดเป็นประโยชน์ส่วนที่ร่วมกันของพรหมวิหาร ทั้ง ๔ ส่วน การปราบเสียได้ซึ่งกิเลสมีพยาบาทเป็นต้น จัดเป็นประโยชน์ส่วนเฉพาะแต่ละประการของพรหมวิหารทั้ง ๔ กล่าวคือ เมตตา เป็นประโยชน์ในอันปราบพยาบาท คือความมุ่งร้าย กรุณา เป็นประโยชน์ในอันปราบวิหิงสา คือการเบียดเบียน มุทิตา เป็นประโยชน์ในอันปราบอภิมติ คือการไม่ไยดีด้วย อุเบกขา เป็นประโยชน์ในอันปราบราคะคือความกำหนัด ข้อนี้สมด้วยพระบาลีในคัมภีร์ที่มณฑล ปาฏิกวรรค มีอาทิว่า

“อาวุโสเมตตาเจโตวิมุตตินั้นเป็นเครื่องสลัดออกเสีย
ซึ่งพยาบาท อาวุโส กรุณาเจโตวิมุตตินั้นเป็นเครื่องสลัด
ออกเสียซึ่งวิหิงสา อาวุโส มุทิตา เจโตวิมุตตินั้น เป็น
เครื่องสลัดออกเสียซึ่งอภิมติ อาวุโส อุเบกขาเจโตวิมุตตินั้น
เป็นเครื่องสลัดออกเสียซึ่งราคะ”^๑

๑ ที. ปา. ๑๑/๓๒๖/๓๒๕

๔. ขำศึกของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๕] แหละในพรหมวิหารทั้ง ๔ นี้ แต่ละประการนั้น มีกุศลธรรมที่เป็นขำศึกอย่างละ ๒ ๆ โดยจัดเป็นขำศึกใกล้เคียงอย่างหนึ่ง^๑ ขำศึกใกล้เคียงอย่างหนึ่งดังต่อไปนี้

ขำศึกของเมตตา

ราคะ เป็นขำศึกใกล้เคียงของเมตตาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยมองในแง่ที่เป็นคุณด้วยกัน เหมือนศัตรูของบุรุษที่อยู่ใกล้ชิด ฉะนั้น ราคะนั้นย่อมได้ช่องโอกาสเกิดขึ้นเร็วมาก ดังนั้น ผู้ปฏิบัติต้องคอยระวัง ชังกันเมตตาจากราคะไวให้จงดี

พยาบาท เป็นขำศึกไกลของเมตตาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งชุกชุมอยู่ในที่รกร้างแห่งภูเขา ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญเมตตาภาวนา โดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่พยาบาทนั้น แต่ที่จักเจริญเมตตาก็มีภูมิจำเพาะ จักทำความพยาบาทโกรธเคืองด้วย ในขณะเดียวกันข้อนี้มีใช้ฐานะที่จะเป็นไปได้

ขำศึกของกรุณา

โทมนัส ความเสียใจอันอาศัยกามคุณเป็นขำศึกใกล้เคียงของกรุณาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยมองในแง่วิบัติของสัตว์ทั้งหลายเหมือนกัน โทมนัสอาศัยกามคุณมาในพระบาลีมีขณิกนิกาย อุปปริปัญญาสก์ มีอาทิว่า

๑ คำว่า “ขำศึกใกล้เคียง” เพราะได้ช่องโอกาสขึ้นได้เร็วกว่า คำว่า “ขำศึกไกล” เพราะได้ช่องโอกาสเกิดขึ้นช้ากว่า เหมือนศัตรูของคนเราที่อยู่ใกล้ชิดกันย่อมมีโอกาสทำร้ายได้เร็วกว่าที่อยู่ไกล เช่นราคะกับเมตตาในที่นี้ ต่างก็มองคนอื่นในแง่ดีเหมือนกัน ราคะนับว่าใกล้กับเมตตามาก ถ้าผู้ปฏิบัติเพลินนิดเดียว ราคะก็เกิดแทนที่เมตตาทันที จึงจัดเป็นขำศึกใกล้เคียง ส่วนพยาบาทตรงข้ามกับเมตตา และมีโอกาสที่จะเกิดขึ้นเป็นขำศึกแก่เมตตาช้ากว่า ราคะจึงจัดเป็นขำศึกไกล

“เมื่อบุคคลละห้อยใจถึงสิ่งที่ไม่ได้มาโดยสมหวัง คือรูปที่เห็นด้วยตา อันน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าเจริญใจ น่ารื่นรมย์ ซึ่งอิงอาศัยตัณหากิเลส หรือคิดทอดถอนใจถึงสิ่งที่เคยได้มาแล้วในก่อน ซึ่งล่วงเลยไปเสียแล้ว ดับสูญไปเสียแล้ว เปลี่ยนแปลงไปเสียแล้วก็ดี โทมนัสย่อมเกิดขึ้น โทมนัสเห็นปานจะนี้นั้นเรียกว่า โทมนัสอาศัยกามคุณ”^๑

วิหิงสา เป็นข้าศึกไกลของกรุณาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุฉะนั้นผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญกรุณากัมมัฏฐานโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่วิหิงสานั้น แต่ที่จักเจริญกรุณาด้วย จักเบียดเบียนสัตว์ด้วยมือเป็นต้นด้วย ในขณะที่เดียวกันมิใช่วิธีที่จะพึงทำได้

ข้าศึกของมฤตดา

โสมนัส ความดีใจอันอาศัยกามคุณเป็นข้าศึกใกล้ของมฤตดาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้ โดยมองในแง่สมบัติสมบุรณ์ของสัตว์ทั้งหลายเหมือนกัน โสมนัสอาศัยกามคุณมาในพระบาลีมัชฌิมนิกาย อุปปริณัยสก์ มีอาทิว่า:-

“เมื่อบุคคลพิจารณารำพึงถึงสิ่งที่ได้มาโดยสมหวัง คือรูปที่เห็นด้วยตา อันน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าเจริญใจ น่ารื่นรมย์ ซึ่งอิงอาศัยตัณหากิเลส หรือนึกรำพึงถึงสิ่งที่เคยได้มาแล้วในก่อน ซึ่งล่วงเลยไปเสียแล้ว ดับสูญไปเสียแล้ว เปลี่ยนแปลงไปเสียแล้วก็ดี โสมนัสย่อมเกิดขึ้น โสมนัสเห็นปานจะนี้ นั้นเรียกว่าโสมนัสอาศัยกามคุณ”^๑

๑-๑ ม. อุ. (ไทย) ๑๐๗/๓๗๒-๓๗๓

อัญญาอุเบกขา

อรติ ความไม่ไยดีด้วยเป็นข้าศึกไกลของมฤตดาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุดังนี้ ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญมฤตดาภิธานฐานโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่อรตินั้น ก็แหละ จักยินดีด้วย จักเปื้อน่ายในเสนาสนะอันสงัดหรือในกุศลธรรมอันยิ่งด้วยในขณะเดียวกัน ข้อนี้มีฐานะที่จะพึงทำได้

ข้าศึกของอุเบกขา

อัญญาอุเบกขา ความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้อาศัยกามคุณ เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยไม่พิจารณาถึงโทษและคุณเหมือนกัน อัญญาอุเบกขาอาศัยกามคุณ มาในบาลีมีขณิกนิยาย อุปริปัญญาสก์ มีอาทิว่า:-

“เพราะเห็นรูปด้วยตา อุเบกขาความเพิกเฉยย่อมเกิด
แก่ปุถุชนผู้ยังเขลา ยังหลง ยังชนะกิเลสไม่ได้เป็นส่วน ๆ
ยังไม่ชนะวิบากกรรม ยังมองไม่เห็นโทษ ศึกษายังไม่ถึงขีด
ยังเป็นอันธปุถุชน อุเบกขาชนิดนี้นั้นยังไม่ล่วงพ้นกิเลส
ซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์ ฉะนั้น อุเบกขานี้จึงเรียกว่า อุเบกขา
อาศัยกามคุณ”^๑

ราคะ ความกำหนัด **ปฏิกัม** ความขัดเคือง เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเพ่งเฉยโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่ราคะและปฏิกัมนั้น แต่ที่จักเพ่งเฉยด้วย จักกำหนดหรือขัดเคืองกันในขณะเดียวกันด้วย ข้อนี้มีฐานะที่จะพึงทำได้

๕. เบื้องต้นท่ามกลางที่สุดของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๖] ก็แหละ กัตตุกัมยตาฉันทะ คือความพอใจใครที่จะทำการปฏิบัติเป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารหมดทั้ง ๔

๑ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๓๐๖/๓๗๑

อธิบายว่า ที่ว่ากัตตุกัมยตาจันตะเป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารนั้น เพราะมีบาลีรับสมอ้างในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จดกกนิบาตว่า กุศลธรรมทั้งหลายเป็นมูลราก ฉะนี้ อีกอย่างหนึ่ง คำที่ว่า กัตตุกัมยตาจันตะ เป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารนั้น เพราะมีจันตะชนิดนี้เป็นไปด้วยอำนาจความปรารถนาอันแรงกล้า ในอันที่จะทำให้สัตว์ทั้งหลายปราศจากโทษด้วยใครที่จะช่วยแสวงหาประโยชน์ และช่วยปลดเปลื้องทุกข์ เป็นต้น ถึงแม้ว่าอุเบกขาพรหมวิหาร จะไม่มีจันตะในอันที่จะแสวงหาประโยชน์ ให้แก่สัตว์ทั้งหลายเลยก็ตาม แต่ก็ยังเป็นไปโดยอาการที่เพ่งพิจารณาว่า การที่ไม่ชวนชวยช่วยเหลือในสัตว์เหล่านั้น ก็หาเป็นการปฏิบัติที่ผิดจากทำนองคลองธรรมไม่ เหมือนมารดาเพ่งดูเฉยในบุตรผู้ชวนชวยประกอบการงานด้วยลำพังตนเองได้แล้ว ฉะนั้น

การข่มนิวรณ ๕ และกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันให้สงบระงับไป นี่เป็นท่ามกลางของพรหมวิหารทั้ง ๔

อัปนาณาน ได้แก่รูปาวจรณาน ๔ หรือ ๕ เป็นที่สุดของพรหมวิหารทั้ง ๔ คือเมื่อโยคีบุคคลได้บรรลุถึงอัปนาณานขั้นสุดแล้ว ก็เป็นอันหมดกิจของพรหมวิหารภาวนา ด้วยประการฉะนี้

๖. อารมณของพรหมวิหาร ๔

สัตว์โดยบัญญัติธรรม หรือเรียกสั้น ๆ ว่า สัตวบัญญัติ คนหนึ่งหรือหลายคน เป็นอารมณของพรหมวิหารทั้ง ๔

ก็แหละ โยคีบุคคลได้บรรลุถึงอุปจารณานหรืออัปนาณานแล้ว พึงทำการขยายอารมณของพรหมวิหารให้กว้างขวางออกไปตามลำดับ

ลำดับแห่งการขยายอารมณนั้น ดังนี้ :- ฉันทเดียวกับชวานาผู้ฉลาด กำหนดเขตที่ดินควรจะได้เสียก่อนแล้วจึงไถนา ในภายหลัง โยคีผู้ฉลาดก็บุคคลนี้ก็เหมือนกัน ในอันดับแรกก็พึงกำหนดเอาเขตอารมณก็มีฐานเพียงอวาเสเดียวก่อน แล้วจึงแผ่เมตตาจิตไปในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในอวาสนั้น โดยบทภาวนา มีอาทิว่า **อิมสุมี อวาเส สตุตา อเวรา โหนตุ** ขอสัตว์ทั้งหลายในอวาสนี้ จงอย่าผูกเวรกัน ฉะนี้

ครั้นโยคีบุคคลได้ทำฉันทนั้นให้อ่อนนิมนวลควรแก่การงานด้วยวิธี ๕ แล้วจึงกำหนดเขตขยายให้กว้างขวางออกไปเป็น ๒ อาวาส แล้วจึงขยายออกไปเป็น ๓ อาวาส ๔-๕- ๖-๗-๘-๙-๑๐ อาวาส ตรอกหนึ่ง ครึ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง จังหวัดหนึ่ง รัฐหนึ่ง ทิศหนึ่ง ตามลำดับโดยทำนองนี้ โยคีบุคคลพึงขยายอารมณของเมตตาไปจนกระทั่งจักรวาลอันหนึ่ง หรือพึงเจริญเมตตาตามไปในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ ณ ที่นั้น ๆ โดยประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านั้น

แม้กรุณา, มุทิตา และอุเบกขาภาวนา โยคีบุคคลก็พึงขยายอารมณให้กว้างขวางออกไป ด้วยประการฉะนี้เหมือนกัน

๗. อุเบกขาเป็นผลของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น

[๒๖๗] ก็แหละ เหมือนอย่างว่า รูปฌาน ๔ เป็นผลสำเร็จของกสิณฌานทั้งหลาย เพราะกสิณฌานทั้งหลายเป็นเหตุให้รูปฌานสำเร็จโดยบริบูรณ์ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นผลสำเร็จของสมาธิในรูปฌาน ๔ และในรูปฌาน ๓ ขั้นต่ำ เพราะโยคีบุคคลได้บรรลุสมาธิเหล่านั้นมาโดยลำดับแล้ว จึงจะบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน, ผลสมาบัติเป็นผลสำเร็จของวิปัสสนา เพราะผลสมาบัตินั้น โยคีบุคคลพึงได้มาด้วยอำนาจของวิปัสสนา และที่จะเข้าผลสมาบัติได้ก็ด้วยอำนาจของวิปัสสนา นิโรธสมาบัติเป็นผลสำเร็จของสมถะและวิปัสสนาประกอบกันทั้งสอง อาการแห่งผลธรรมเหล่านี้ ฉันท อุเบกขาพรหมวิหารในที่นี้ ก็เป็นผลสำเร็จของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ฉันทนั้น

เหมือนอย่างนายช่างเรือนยังไม่ได้ยกเสาขึ้นตั้ง หรือแม้ตั้งเสาขึ้นแล้วแต่ยังมิได้ยกช่อขึ้นพาด ก็ไม่สามารถที่จะยกเครื่องบนหรือพาดกลอนในอากาศได้ ฉันทอันโยคีบุคคลผู้จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารนี้ เมื่อเว้นเสียซึ่งตติยฌานในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะเจริญจตุตถฌานอันประกอบด้วยอุเบกขาให้เกิดขึ้นได้ ฉันทนั้น

๘. เหตุที่เรียกว่าพรหมวิหาร

[๒๖๘] ณ ที่นี้หากจะพึงตั้งปัญหาขึ้นดังนี้ว่า :-

๑. เพราะเหตุไร เมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขานี้จึงเรียกว่าพรหมวิหาร ?
 ๒. เพราะเหตุไรพรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่าง ?
 ๓. พรหมวิหาร ๔ มีกฎเกณฑ์จัดลำดับอย่างไร ? และ
 ๔. เพราะเหตุไรในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกจึงเรียกพรหมวิหารนี้ว่า **อัปมัณฺญา** ?
- จะวิสัชนาปัญหา ๔ ข้อนี้เป็นลำดับดังต่อไปนี้:-

นักศึกษาพึงทราบว่ การที่ธรรม ๔ อย่าง คือ เมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขา ได้ชื่อว่าพรหมวิหารนั้น โดยอรรถว่าเป็นคุณธรรมอันประเสริฐอย่างหนึ่ง โดยภาวะเป็นคุณธรรมที่ปราศจากโทษอย่างหนึ่ง ฉะนั้นก่อน

ขยายความต่อไปว่า ธรรม ๔ อย่างนี้เป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐด้วยเป็นข้อปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า กัมมัฏฐานอื่น ๆ นอกจากพรหมวิหารนี้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนอย่างเดียว ส่วนพรหมวิหารกัมมัฏฐานนี้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อสัตว์อื่น เพราะต้องส่งจิตไปให้สัตว์อื่นโดย นัยเป็นต้นว่า **ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเถิด** ฉะนั้น

เหมือนอย่างว่า พวกพรหมโดยกำเนิดย่อมอยู่อย่างที่มีจิตปราศจากโทษ ฉันท, อนิง พระมหาสัตว์ได้แก่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งสร้างคุณธรรมให้เพิ่มพูนยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยสร้างพุทธการกธรรมมีทานบารมีเป็นต้นอันเป็นเหตุแห่งพุทธภูมิทั้งปวง ให้เต็มบริบูรณ์เรียกว่า **พรหม** และพรหมพระโพธิสัตว์เหล่านั้น ย่อมเป็นอยู่อย่างมีจิตปราศจากโทษ ด้วยมุ่งแสวงหาประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งปวง (เมตตา) ๑ ด้วยช่วยปลดเปลื้องสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งปวง (กรุณา) ๑ ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติของสัตว์ทั้งปวง (มุทิตา) ๑ และด้วยยึดมั่นอยู่ในภาวะเป็นกลาง ๆ (อุเบกขา) ๑ ฉันท, โยคีบุคคลทั้งหลายผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม ๔ นี้ ย่อมเป็นอยู่เหมือนอย่างพรหมโดยกำเนิดและพรหมพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น

ด้วยประการฉะนี้แหละ ธรรม ๔ อย่างนี้จึงเรียกว่าพรหมวิหาร โดยอรรถว่าเป็นคุณธรรมอันประเสริฐ และโดยภาวะที่เป็นคุณธรรมปราศจากโทษ

๙. เหตุที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่าง

[๒๖๙] ส่วนปัญหาอีก ๓ ข้อหลังมีว่า เพราะเหตุไร พรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่างเป็นต้น จะวิสันนาต่อไปตามลำดับ ดังนี้ :-

การที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่างนั้น ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาทเป็นต้น การจัดลำดับพรหมวิหาร ๔ อย่าง จัดด้วยอำนาจอาการที่มุ่งทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นต้น และพรหมวิหาร ๔ ที่ได้ชื่อว่าอปปมัญญา เพราะประพฤตินั้นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้

ขยายความว่า ในพรหมวิหาร ๔ นี้ เพราะเมตตาเป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาท กรุณาเป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยวิหิงสา มุทิตาเป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยอวดิ และอุเบกขาเป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยราคะ นี่ประการหนึ่ง

เพราะการสงัดใจไปในสัตว์ทั้งหลายมีเพียง ๔ อย่าง คือด้วยมุ่งนำประโยชน์มาให้ (เมตตา) ๑ ด้วยมุ่งช่วยบำบัดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ (กรุณา) ๑ ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติ (มุทิตา) ๑ ด้วยสิ้นห่วงใย (อุเบกขา) ๑ นี่ประการหนึ่ง

เพราะในเมื่อบุตร ๔ คน คนหนึ่งยังเป็นเด็ก คนหนึ่งกำลังป่วย คนหนึ่งเป็นหนุ่ม อีกคนหนึ่งประกอบกิจการงานได้โดยลำพังตนเองแล้ว มารดาย่อมปรารถนาที่จะให้บุตรคนเป็นเด็กเจริญเติบโตขึ้น (เมตตา) ปรารถนาที่จะช่วยบำบัดความเจ็บป่วยให้แก่บุตรคนที่กำลังป่วย (กรุณา) ปรารถนาที่จะให้บุตรคนเป็นหนุ่มดำรงอยู่ในความเป็นหนุ่มนาน ๆ (มุทิตา) และไม่ชวนชวายุว่นวายด้วยประการไร ๆ ทั้งสิ้น ในบุตรคนที่ประกอบกิจการงานด้วยลำพังตนเองได้แล้ว (อุเบกขา) ฉะนั้น แม้โยคีผู้ปฏิบัติพรหมวิหาร (คือผู้เป็นอยู่ด้วยอปปมัญญา ๔ ประการ) ก็จะพึงประพฤตินั้นไปในสัตว์ทั้งหลายทุก ๆ จำพวก ด้วยอำนาจเมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขา เหมือนอย่างนั้น นี่ประการหนึ่ง

ฉะนั้น อปปมัญญาหรือพรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่าง ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาทเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

๑๐. เหตุจัดลำดับพรหมวิหาร ๔

เหตุที่ให้จัดเรียงลำดับพรหมวิหารนั้น เพราะเมื่อโยคีบุคคลผู้จะเจริญพรหมวิหารให้ครบทั้ง ๔ ประการ จำต้องปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยประการ ๔ อย่างตามลำดับ คือ :-

๑. ด้วยความประพฤตินั้นไปในอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์ เป็นอันดับแรก ประกอบด้วยเมตตา นี่ก็มีลักษณะเป็นไปโดยอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายด้วย

๒. ถัดนั้น โยคีบุคคลได้เห็นมาเอง หรือเพียงได้ฟังข่าว หรือกำหนดขึ้นเอง ซึ่งความชอกช้ำด้วยทุกข์ของสัตว์ทั้งหลายผู้ซึ่งตนมุ่งช่วยทำประโยชน์ให้แล้ว จำเป็นต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้น ด้วยประพฤติดุโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์นั้นให้ ประกอบด้วยกรุณานี้ก็มีลักษณะเป็นไปโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์ด้วย

๓. ถัดนั้น โยคีบุคคลได้เห็นสมบัติของสัตว์เหล่านั้น ผู้ซึ่งตนช่วยทำประโยชน์ให้ ช่วยบรรเทาทุกข์ให้อยู่แล้ว จำเป็นที่จะต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้น ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติของเขาประกอบด้วยมุทิตา นี่ก็มีลักษณะพลอยยินดีอยู่ด้วย

๔. ถัดนั้น โยคีบุคคลจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้นด้วยอาการเป็นกลาง ๆ กล่าวคือวางเฉยเพราะไม่มีสิ่งจำต้องทำเป็นประการที่ ๔ อีกแล้ว ประกอบด้วยอุเบกขา นี่ก็มีลักษณะที่เป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ อยู่ด้วย

ฉะนั้น เมตตา ท่านจึงแสดงไว้เป็นอันดับแรกของพรหมวิหารนี้ ด้วยอำนาจอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์เป็นต้น ถัดนั้นท่านจึงแสดงกรุณาเป็นอันดับที่ ๒ มุทิตาเป็นอันดับที่ ๓ และอุเบกขาเป็นอันดับที่ ๔ นักศึกษาพึงเข้าใจการจัดลำดับของพรหมวิหารนี้ ด้วยประการฉะนี้

แต่อย่างไรก็ดี การจัดลำดับพรหมวิหารที่แสดงมานี้ ท่านได้แสดงไว้โดยที่เป็นไปโดยมาก มิใช่แสดงอย่างตายตัวว่าต้องเป็นไปตามลำดับนี้เสมอไป เพราะการกำหนดลำดับแห่งภavana ๓ ข้างต้น มีเมตตาภavanaเป็นต้นนั้น หาได้กำหนดอย่างตายตัวไม่ โยคีบุคคลจะเจริญภavanaข้อใดเป็นอันดับแรกก็ได้ทั้งนั้น

๑๑. เหตุที่เรียกว่าอัปปมัญญา

แหละเพราะเหตุที่อัปปมัญญาหมดทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่หาประมาณมิได้ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายไม่มีกำหนดประมาณจึงเป็นอารมณ์ของอัปปมัญญาทั้ง ๔ นี้ อัปปมัญญาทั้ง ๔ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจที่แผ่ไปอย่างทั่วสิ้น โดยมีได้ถือเอากำหนดประมาณว่า ต้องเจริญเมตตาเป็นต้นไปในประเทศเท่านั้นแม้ของสัตว์ผู้เดียว อธิบายว่าในกัมมัญฐานอื่น ๆ เช่นอุทฺตมาตกอสฺสุกะเป็นต้น โยคีบุคคลย่อมถือเอานิมิตเฉพาะในประเทศที่ถึงภาวะพองขึ้นของร่างกายเป็นต้น มิได้ถือเอาหมดทั่วทั้งร่างกาย ส่วนอัปปมัญญานี้ไม่ถือเอากำหนดประมาณเหมือนอย่างนั้น

เพราะเหตุดังแสดงมา ท่านจึงแสดงความสังเขปไว้ว่า:-

ที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่างนั้น ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาลเป็นต้น ที่จัดลำดับของพรหมวิหารนี้ จัดด้วยอำนาจอาการที่มุ่งทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นต้น และพรหมวิหาร ๔ นี้ที่ได้ชื่อว่าอัปปมัญญา เพราะประพฤติเป็นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้ ฉะนั้น

๑๒. ลักษณะอัปปมัญญาเหมือนกันแต่ผลต่างกัน

[๒๗๐] ก็แหละ ในอัปปมัญญา ๔ นี้ แม้ถึงจะมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน ในข้อที่มีอารมณ์หาประมาณมิได้เหมือนกันตามที่แสดงมาแล้ว แต่อัปปมัญญา ๓ ข้อต้นคือ เมตตา กรุณาและมุทิตา เป็นเหตุให้สำเร็จฉนเพียง ๓ ชั้น โดย จตุกกนัย และเพียง ๔ ชั้น โดยปญฺจกนัยเท่านั้น

ถาม - เพราะเหตุไร จึงให้สำเร็จผลเพียงแค่นั้น ?

ตอบ - เพราะเมตตา กรุณาและมุทิตา พรากจากโสมนัสเวทนาไม่ได้ คือต้องประกอบด้วยโสมนัสเวทนาเสมอ

ถาม - การที่ เมตตา กรุณา และมุทิตา พราจากโสมนัสเวทนาไม่ได้นี้ เป็นด้วยเหตุอะไรหรือ ?

ตอบ - เป็นด้วยเหตุที่เมตตา กรุณา และมุทิตา เป็นคุณเครื่องสลัดออกซึ่งข้าศึกทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้น อันโทมนัสเวทนาเป็นเหตุให้เกิดขึ้น

ไซ้ความว่า คุณธรรมประเภทใดเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกิเลสชนิดใด คุณธรรมประเภทนั้น จัดเป็นข้าศึกของกิเลสชนิดนั้นโดยตรงทีเดียว เหมือนอย่างเนกขัมมคุณ (การถือบวชเป็นต้น) ย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกามคุณทั้งหลาย อรูปฌาน ๔ ย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งรูปฌาน ๔ นิพพานย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งสังขารธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น เมตตา กรุณา และมุทิตา อันเป็นคุณเครื่องสลัดออกซึ่งพยาบาท, วิหิงสา และอวดิ อันประกอบด้วยโทมนัสเวทณาก็ย่อมจะเว้นจากโสมนัสเวทนาไม่ได้ ฉะนั้น

อนึ่ง ด้วยคำว่า เมตตา กรุณา และมุทิตา เป็นคุณเครื่องสลัดออกนี้ นักศึกษาพึงเข้าใจว่า แม้เมตตา กรุณา และมุทิตา อันเป็นไปในส่วนเบื้องต้นก็ต้องประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาอยู่ด้วยเหมือนกัน เพราะเป็นภาวะที่ยังสลัดออกไม่ได้ซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก

เป็นความจริงอย่างนั้น อาจารย์ทั้งหลายยอมรับรองต้องกันว่า อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ได้แก่กรุณากับมุทิตานั้น ย่อมเกิดได้ในจิตตูปาท ๒๘ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ ดวง มหากิริยาจิต ๘ ดวง รูปาวจรฌานจิต ๑๒ ดวง (เว้น ปัญจมฌานจิต ๓ ดวง) ฉะนั้น

ส่วนอัปปมัญญาข้อสุดท้าย คืออุเบกขานั้น เป็นเหตุให้สำเร็จฌานอันสุดท้ายเพียงฌานเดียว (คือจตุตถฌานหรือปัญจฌานแล้วแต่กรณี)

ถาม - เพราะเหตุไร อุเบกขาจึงให้สำเร็จฌานเพียงฌานเดียวเท่านั้น ?

ตอบ - เพราะอุเบกขาต้องประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเสมอ จึงให้สำเร็จฌานขั้นต้น ๆ ซึ่งยังประกอบด้วยโสมนัสเวทนาอยู่ไม่ได้

อุเบกขาพรหมวิหาร ซึ่งมีลักษณะเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลายนั้น เมื่อเว้นเสียซึ่งอุเบกขาเวทนาแล้ว ก็เกิดขึ้นไม่ได้ทีเดียว เช่นเดียวกับปาริสัทธอุเบกขา

ในอุเบกขา ๑๐ ประการ ปาริสุทฺธอุเบกขานั้นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ในจิตบางดวง เพราะเหตุที่เว้นซึ่งอุเบกขาเวทนา (ในจิตทั้งหมด ๑๒๑ ดวงนั้น ๖๖ ดวงที่อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมไม่ได้ที่เหลือ ๕๕ ดวง อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมเสมอ)

๑๓. เสนอพรรณษะขัดแย้ง

[๒๗๑] ก็แหละ หากจะพึงมีนักศึกษาคนใดเสนอพรรณษะขัดแย้งจะเห็นว่า เพราะในคัมภีร์อัฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอัปปมัญญาทั้ง ๔ โดยไม่ต่างกันไว้ดังนี้ :-

“ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ ! เธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันมีปิติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีปิติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้ ประกอบกับสุขเวทนาให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้ ประกอบกับอุเบกขาเวทนาให้เกิดขึ้น”^๑

เพราะเหตุที่อัปปมัญญาทั้ง ๔ เป็นสภาพที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนาเช่นเดียวกับที่ประกอบด้วยวิตกเป็นต้น มีปรากฏในพระพุทฺธวจนะนี้อยู่ชัด ๆ ฉะนั้นอัปปมัญญาทั้ง ๔ จึงเป็นเหตุให้สำเร็จฉน ๔ โดยจตุกกนัย หรือฉน ๕ โดยปัญจกกนัยได้ด้วยเหมือนกันทั้ง ๔ ประการ

๑๔. แกลงแก้พรรณษะขัดแย้ง

บัณฑิตพึงชี้แจงแก่นักศึกษาคนนั้นดังนี้ เธออย่าได้เข้าใจเช่นนั้นเลย เพราะถ้าจะยกเอาข้อความที่ทรงแสดงไว้ในมูลสมาธิมารวมเข้าในพรหมวิหารทั้ง ๔ ประการ โดยถือว่าทรงแสดงไว้โดยลำดับกันแล้ว แม้กายานุปัสสนาเป็นต้น ก็พึงเป็นเหตุให้

๑ อ. อฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

สำเร็จฉาน ๔ หรือฉาน ๕ ได้ด้วย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะ กายานุปัสสนาเป็นต้นนั้น ท่านแสดงไว้ด้วยสามารถแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานต่างหาก ที่จริงนั้น แม้เพียงปฐมฉานก็มีไม่ได้ในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น ตั้งแต่ทุติยฉานขึ้นไป ไม่ต้องพูดถึงยิ่งจะมีไม่ได้ทีเดียว

เพราะฉะนั้น นักศึกษาอย่าได้ถือเอาเพียงแต่เงาของพยัญชนะแล้วมากล่าวดู พระผู้มีพระภาคเลย อันพระพุทธรูทวจนะนั้นลึกซึ้งยิ่งนัก นักศึกษาควรเข้าไปหาอาจารย์ แล้วศึกษาเอาอรรถาธิบายของพระพุทธรูทวจนะให้ได้อย่างละเอียดหมดจดทีเดียว

๑๕. อรรถาธิบายพระพุทธรูทวจนะ

[๒๗๒] ก็แหละ ในพระพุทธรูทวจนะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโปรดภิกษุรูปนั้น มีอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้:-

มีเรื่องอยู่ว่า ภิกษุรูปนั้นได้กราบทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคให้ทรงแสดงธรรม โปรดอย่างนี้ว่า “ข้าแต่สมเด็จพะพุทธองค์ ข้าพระพุทธเจ้าฟังธรรมเทศนา ของพระผู้มีพระภาคบทใดแล้ว จะพึงเป็นผู้ปลื้มตอกออกจากหมู่อยู่แต่ลำพังผู้เดียว ไม่ประมาณ มีความเพียร มีจิตมุ่งตรงไปยังพระนิพพาน ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดแสดงพระธรรม เทศนาบทนั้นแต่โดยย่อโปรดข้าพระพุทธเจ้าด้วยเถิด” ฉะนี้

โดยเหตุที่แม้เมื่อครั้งก่อน ภิกษุรูปนี้นั้นฟังพระธรรมเทศนาแล้วก็มัวงวนอยู่แต่ ในวัดนั่นเองแหละ ไม่ปรารถนาที่จะหลีกออกไปบำเพ็ญสมณธรรม ฉะนั้นพระผู้มี พระภาคจึงได้ตรัสสรุปรานเธอว่า “นาคระหาจริง ๆ เทียว ที่มีโมฆบุรุษบางจำพวก อยู่ในศาสนานี้เพียงแต่อาราธนาให้เราแสดงธรรมเท่านั้น แต่เมื่อเราแสดงธรรมโปรด แล้วก็ยังสำคัญอยู่ในอันที่จะติดสอยห้อยตามเราอยู่นั่นเอง”

และโดยเหตุที่ภิกษุรูปนี้นั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหัต ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงโอวาทเธอซ้ำอีก จึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรด ซึ่ง มีความว่า

“เพราะเหตุนี้แหละ ภิกษุ! เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า
จิตของเราจำไม่แลบออกไปปรึบอารมณ์ภายนอก จักดำรงอยู่
ด้วยดีในอารมณ์กัมมัฏฐานภายใน อนึ่ง อกุศลธรรมอัน
ลามกมีกามฉันทะเป็นต้น ที่ข่มไว้ไม่อยู่ เกิดขึ้นมาแล้ว

**จักไม่ครอบงำจิตของเราตั้งอยู่ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แหละ
ภิกษุ”**

ด้วยพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงมูลสมาธิคือจิตแรก
มีอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจอารมณ์กัมมัฏฐานที่เกิดขึ้นในตน โปรดภิกษุรูปนั้น

ลำดับนั้น เมื่อจะทรงกระตุณเตือนภิกษุรูปนั้นว่า เธออย่าพึงได้พอใจด้วยผล
การปฏิบัติเพียงเท่านั้น จงเพียรทำมูลสมาธินั้นให้ก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไปจะนี้ พระผู้มี
พระภาคจึงได้ทรงแสดงภาวนาวิधि ด้วยสามารถแห่งเมตตากรรมฐานโปรดภิกษุนั้น
ความว่า:-

**“ในกาลใดแล ภิกษุ ! เธอห้ามจิตไม่ให้แลบออกไปรับ
อารมณ์ภายนอก ทำให้จิตตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในอารมณ์
กัมมัฏฐานภายใน อนึ่ง อกุศลธรรมอันลามกมีกามฉันทะ
เป็นต้นที่ข่มไว้ไม่อยู่ เกิดขึ้นมาแล้ว ก็ไม่ครอบงำจิตของ
เธอตั่งอยู่ได้**

**ในกาลนั้นแหละภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ เรา
จักทำเมตตาเจโตวิมุตติให้เกิดขึ้น จักทำให้มาก ๆ จักทำ
ให้เป็นดุจยานที่เตรียมพร้อมแล้ว จักทำให้เป็นดุจฐานที่
แน่นหนาแล้ว จักทำให้มั่นคงแล้ว จงสั่งสมด้วยวิ ๕ ด้วยดี
จักปรารถนาด้วยดีแล้ว เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แลภิกษุ”**

ครั้นแล้วได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดต่ออีกความว่า:-

**“ในกาลใดแล ภิกษุ ! สมาธินี้อันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้ว
ทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละภิกษุ เธอพึง
เจริญมูลสมาธินี้อันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึง
เจริญมูลสมาธินี้อันไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ให้เกิดขึ้น, เธอพึง
เจริญมูลสมาธินี้อันไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจารณ์ให้เกิดขึ้น,
เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้อันมีปีติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมูล**

สมาธินี้ฉันไม่มีปิติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้ฉัน
ประกอบกับสุขเวทนาให้เกิดขึ้น เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้
ฉันประกอบกับอุเบกขาเวทนาให้เกิดขึ้น”

นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายของพระพุทธวจนะที่แสดงมาแล้วนี้ ดังนี้

“ภิกษุ ในกาลใด มูลสมาธินี้ฉันเธอได้ทำให้เกิดขึ้น
แล้วด้วยสามารถแห่งเมตตาภาวนาอย่างนี้ ในกาลนั้น
เธออย่าได้ถึงความพอใจด้วยผลแห่งการปฏิบัติ เพียงเท่านั้น
เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้โดยนัยว่า ฉันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารณ์
เป็นต้นให้เกิดขึ้น ทำให้บรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌานแม้ใน
อารมณ์กัมมัญฐานอื่น ๆ มีปฏิวิสิฐเป็นต้น”

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงภาวนาวิธีอันมีเมตตาเป็นประธานดังนี้แล้ว เมื่อ
จะทรงแสดงภาวนาวิธีอันมีพรหมวิหารที่เหลือมีกรุณาเป็นต้น เป็นประธาน แก่ภิกษุ
รูปนั้นว่า “เธอจงทำการภาวนาด้วยสามารถแห่งฌาน ๔ และฌาน ๕ ในอารมณ์
อื่น ๆ ต่อไป” จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนามีอาทิว่า

“ในกาลใดแล ภิกษุ! สมาธินี้ฉันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้ว
ทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอพึง
สำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักทำกรุณาเจโตวิมุตติให้เกิดขึ้น”

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงภาวนาวิธี อันมีพรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็น
ประธาน ด้วยความสามารถแห่งฌาน ๔ และฌาน ๕ ฉะนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดง
ภาวนาวิธีอันมีกายนุปปัสสนาเป็นต้น เป็นประธานโปรดภิกษุรูปนั้นต่อไป จึงได้ตรัส
พระธรรมเทศนามีอาทิว่า:-

“ในกาลใดแล ภิกษุ! สมาธินี้ฉันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้ว
ทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอพึง
สำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักพิจารณาให้เห็นกายที่กายอยู่”^๑

๑ อัง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

ครั้นแล้วพระผู้มีพระภาคได้ทรงยังพระธรรมเทศนาให้จบลงด้วยยอดธรรมคือ พระอรหัต ความว่า :-

“ในกาลใดแล ภิกษุ ! สมานี้อันเธอได้ทำให้เกิดขึ้น แล้ว ได้ทำให้เกิดขึ้นดีแล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอจักเดินไปโดยทางไหน ๆ ก็ตาม เธอจักเดินไปอย่าง ฌาสักจริง ๆ เธอจักยืนอยู่ ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักยืน อยู่อย่างฌาสักจริง ๆ เธอจักนั่งอยู่ ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักนั่งอยู่อย่างฌาสักจริง ๆ เธอจักนอน ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักนอนอย่างฌาสักจริง ๆ”^๑

ด้วยเหตุดังที่ได้แถลงมานี้ จึงเป็นอันยุติได้ว่าอัปปมัญญา ๓ ประการข้างต้น มีเมตตาเป็นอาภินัน เป็นเหตุให้สำเร็จฌาน ๓ โดยจตุกกนัย และฌาน ๔ โดยปัญจกนัย เพียงแค่นั้น ส่วนอุเบกขาประการสุดท้าย เป็นเหตุให้สำเร็จฌานที่เหลือสุดท้าย เพียงฌานเดียว คือ จตุตถฌาน หรือปัญจฌานแล้วแต่กรณี ฉะนี้แล

แม้ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก เช่นจิตตูปปาทกัณฑ์ในธรรมสังคณีปกรณ์และ อัปปมัญญาวิภังคินิวิภังคปกรณ์ พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงจำแนกอัปปมัญญา ๔ ประการไว้ เหมือนอย่างเดียวกันนี้นั่นเทียว

๑๖. อานุภาพพิเศษที่ต่างกันของอัปปมัญญา

[๒๗๓] อัปปมัญญา ๔ ประการนี้ แม้จะได้ดำรงสภาพอยู่เป็น ๒ ส่วน ด้วยอำนาจให้สำเร็จฌาน ๓ หรือฌาน ๔ อย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจที่ให้สำเร็จฌานสุดท้าย ฌานเดียวอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะดังแสดงมาแล้วนั้นก็ตาม แต่ก็ยังมีอานุภาพพิเศษ ซึ่งไม่เหมือนกันแต่ละประการ ๆ ด้วยอำนาจที่มีสุภวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอดเป็นต้น อันนักศึกษาคะพึงศึกษาให้เข้าใจต่อไปดังนี้

๑ อภ.อญจก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

ในลหิตทวสนสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ไว้ โดย มีความต่างกัน ด้วยภาวะที่มีสุภาวิโมกษ์เป็นผลชั้นสุดยอดเยี่ยมต้น ดังมีพระบาลีในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ซึ่งมีใจความว่า :-

**“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า เมตตาเจโตวิมุตติ มีสุภา-
วิโมกษ์เป็นผลชั้นสุดยอด, ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า
กรุณาเจโตวิมุตติมีอาภาสอันญายตนฌานเป็นผลชั้นสุดยอด
ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า มุทิตาเจโตวิมุตติ มีวิญญาณัญญา-
ยตนฌานเป็นผลสุดยอด ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า อุเบกขา-
เจโตวิมุตติ มีอากิจจัญญายตนฌานเป็นผลชั้นสุดยอด”^๑**

ถาม - เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ โดยมีความต่างกันแต่ประการดั่งนั้น ?

ตอบ - เพราะอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ ต่างก็เป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกษ์นั้น ๆ อันมีสุภาวิโมกษ์เป็นต้น ดังจะอธิบายต่อไป

๑๗. เมตตามีสุภาวิโมกษ์เป็นผลชั้นสุดยอด

มีความจริงอยู่ว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายย่อมไม่เป็นสิ่งที่จะพึงรังเกียจสำหรับเมตตา-
วิหารีบุคคล (คนมีจิตประกอบด้วยเมตตา) ฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคลผู้เมตตาวิหารีนั้น
น้อมจิตไปในอารมณ์กัมมฐานทั้งหลาย เช่นสีเขียวเป็นต้น อันเป็นสีที่บริสุทธิ์สะอาด
ซึ่งเป็นสิ่งที่เมตตาวิหารีบุคคลไม่พึงรังเกียจ เพราะได้อบรมมาโดยอาการที่ไม่น่ารังเกียจ
ด้วยอำนาจเมตตาภาวนา จิตของเธอย่อมจะแล่นไปในอารมณ์ของกัมมฐานมีสีเขียว
เป็นต้นนั้น โดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้น เมตตาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่สุภาวิโมกษ์
โดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากสุภาวิโมกษ์แล้ว เมตตาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่
วิโมกษ์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า เมตตาเจโตวิมุตติมีสุภาวิโมกษ์เป็น
ผลชั้นสุดยอด

๑ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๕/๑๗๔

๑๘. กรุณามีอากาศาณัญญาตนนทานเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ เมื่อโยคีผู้กรุณาวิหारीบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณา) พิจารณาเห็นทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมีลักษณะรูปร่างที่มีไม้ค้อนอันเป็นเครื่องประหารกันเป็นต้น เป็นนิมิต เราย่อมเห็นแจ้งชัดซึ่งโทษในรูป เพราะรูปเป็นที่บังเกิดเป็นไปของกรุณา เมื่อเป็นเช่นนี้ โยคีผู้กรุณาวิหारीบุคคลนั้น จึงเพิกถอนกสิณ ๔ อย่าง (เว้นอากาศกสิณ) มีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้เห็นแจ้งชัดซึ่งโทษในรูปนั้น แล้วน้อมภาวนาจิตไปในอากาศตรงที่เพิกถอนรูปออกแล้วนั้น จิตของเธอย่อมจะเล่นไปตรงที่อากาศนั้นโดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้นกรุณาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่อากาศาณัญญาตนนทานโดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากนั้นแล้ว กรณาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงแสดงว่า กรุณาเจโตวิมุตติมีอากาศาณัญญาตนนทานเป็นผลขั้นสุดยอด

๑๙. มุทิตามีวิญญูณัญญาตนนทานเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ เมื่อมุทิตาวิหारीบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยมุทิตา) พิจารณาเห็นวิญญูณของสัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับความปรามิไทย์ ด้วยเหตุอันให้เกิดความปรามิไทย์นั้น ๆ มีโภคสมบัติเป็นต้น จิตที่ถูกอบรมมาด้วยการยึดถือวิญญูณย่อมเกิด เพราะวิญญูณเป็นที่บังเกิดเป็นไปของมุทิตา เมื่อเป็นเช่นนี้ โยคีผู้มุทิตาวิหारीบุคคลนั้น ย่อมก้าวล่วงอากาศาณัญญาตนนทานที่ตนได้บรรลุมาแล้วโดยลำดับ แล้วน้อมภาวนาจิตไปในอรูปวิญญูณที่หนึ่ง อันมีอากาศนิมิตเป็นอารมณ์นั้น วิญญูณัญญาตนนทานจิตของเธอย่อมจะเล่นไปในอรูปวิญญูณที่หนึ่งนั้นโดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้น มุทิตาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิญญูณัญญาตนนทานโดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากนั้น มุทิตาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า มุทิตาเจโตวิมุตติมีวิญญูณัญญาตนนทานเป็นผลขั้นสุดยอด

๒๐. อุเบกขามีอากิญจัญญายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ โยคีผู้อุเบกขาวิหารีบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขา) นั้น ย่อมมีจิตเหนี่ยวหนายต่อการยึดถืออารมณ์อันไม่มีอยู่โดยปรมาตม โดยเป็นหน้าหนีจากการยึดถือโดยปรมาตมเช่นสุขทุกข์ เป็นต้น เพราะไม่มีความหวังใยว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายจงมีสุขเกิด หรือขอสัตว์ทั้งหลายจงพ้นจากทุกข์เสียเกิด หรือขอสัตว์ทั้งหลายอย่าได้พราจจากสุขที่ตนได้แล้วเลย” ฉะนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้โยคีบุคคลผู้อุเบกขาวิหารีนั้น ซึ่งเป็นผู้มีจิตได้อบรมมาด้วยความเป็นหน้าหนีจากการยึดถือโดยปรมาตม และเป็นผู้มีจิตเหนี่ยวหนายต่อการยึดถืออารมณ์อันไม่มีอยู่โดยปรมาตม ย่อมก้าวล่วงวิญญาณญายตนฌานที่ตนได้บรรลุมาแล้วโดยลำดับเสีย แล้วน้อมภาวนาจิตไปในภาวะอันไม่มีอยู่ของวิญญาณอันเป็นปรมาตม ซึ่งไม่มีอยู่โดยสภาวะ อากิญจัญญายตนจิตของเธอ ย่อมจะแล่นไปในภาวะที่ไม่มีอยู่ของวิญญาณนั้นโดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้น อุเบกขาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่อากิญจัญญายตนฌานโดยปกติอุปนิสัยนอกเหนือไปจากนั้น อุเบกขาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า อุเบกขาเจโตวิมุติมีอากิญจัญญายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด

๒๑. อปัมมัญญาทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงบริบูรณ์

[๒๗๔] เมื่อนักศึกษาได้เข้าใจอานุภาพพิเศษที่ต่างกันของอปัมมัญญา นี้ โดยมีสุภาวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอดเป็นต้นดังแสดงมาฉะนี้แล้ว พึงศึกษาให้เข้าใจต่อไปอีกว่า อปัมมัญญา ๔ ประการนี้ เป็นคุณสมบัติที่ทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงมีทานบารมีเป็นต้นให้เต็มบริบูรณ์ เป็นประการสุดท้าย ดังต่อไปนี้

เป็นธรรมดา พระโพธิสัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นผู้มีจิตเป็นไปอย่าสม่ำเสมอในสรรพสัตว์ทุกจำพวก โดยเป็นผู้มีอัธยาศัยมุ่งทำประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจเมตตา ๑ โดยเป็นผู้หนึ่งดูตายไม่ได้ต่อทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจกรุณา ๑ โดยเป็นผู้มีความประสงค์ที่จะให้สมบัติอันวิเศษที่สัตว์ทั้งหลายได้มาแล้วให้ดำรงคงสภาพอยู่นาน ๆ ด้วยอำนาจมุทิตา ๑ โดยเป็นผู้ไม่ตกไปในความเป็นฝักฝ่ายในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจอุเบกขา ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้มี

คุณลักษณะเห็นปานฉะนี้ ย่อมเพียรสร้างบารมีธรรม ๑๐ ประการให้บริบูรณ์ในชั้นธัมมทาน อย่างนี้ คือ บำเพ็ญทานอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายโดยทั่วหน้ากัน โดยไม่แบ่งพรรคแบ่งพวกว่า คนนี้ควรให้ คนนั้นไม่ควรให้ (๑. ทาน), สมาทานศีล เว้นการประหัตประหารสัตว์ทั้งหลายทุกตัวตน โดยไม่มีการยกเว้น (๒. ศีล), บำเพ็ญ เนกขัมมะ ได้แก่การถือบวชเป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งความสุขของสัตว์ทั้งหลาย และเพื่อทำศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ยิ่งขึ้น (๓. เนกขัมมะ), อบรมบมปัญญาให้สว่างกระจ่างแจ้งเพื่อทำลายโมหะไม่ให้หลงมกมายในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย (๔. ปัญญา), บำเพ็ญเพียรชนิดที่ติดต่อกันไปไม่ให้ชะงักงันเพื่อความเจริญแห่งประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (๕. วิริยะ), แม้เมื่อได้บรรลุถึงความ เป็นวิรภาพด้วยอำนาจความเพียรขั้นสุดยอดแล้ว ย่อมอดกลั้นได้ต่อความผิดมีประการต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งหลายที่ตกมาถึงตน (๖. ขันติ), รักษาปณิธานที่ตนได้ทำไว้ว่า จักทำสิ่งนี้จักให้สิ่งนั้นแก่ท่านไม่ให้เคลื่อนคลาด (๗. สัจจะ), เป็นผู้มุ่งมั่นไม่หวั่นไหวในพุทธการกธรรมที่ตนสมาทานแล้ว เพื่อประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (๘. อธิฐานนะ), เป็นผู้เริ่มต้นทำอุปกะระแก่สัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตาปรารถนาดีอย่างแน่วแน่ (๙. เมตตา), และไม่หวังผลตอบแทนอย่างใด ๆ ทั้งสิ้นจากสัตว์ทั้งหลายด้วยอุเบกขา (๑๐. อุเบกขา)

พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้อุปมัญญาวีhari ย่อมเพียรสร้างบารมีธรรมทั้งหลายดังบรรยายมานี้ ตลอดถึงสรรพกัลยาณธรรมแม้ทุกอย่างต่างด้วยทศพลญาณ ๑๐ เวสารัชญาณ ๔ อสารถณญาณ ๖ และพุทธธรรม ๑๘ ให้เต็มบริบูรณ์ในชั้นธัมมทาน ด้วยประการฉะนี้

อุปมัญญา ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นคุณสมบัติทำสรรพกัลยาณธรรมทุก ๆ อย่าง มีทานบารมีเป็นต้นให้เต็มบริบูรณ์ ด้วยประการดังที่ได้พรรณนามาฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า พรหมวิหารนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนาในภรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อให้เกิดความปีติปราโมทย์แก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๐

อารูปปนิเทศ

๑. อาภาสอันัญจายตนกถา

[๒๗๕] ก็บรรดาอารูปสมาบัติทั้ง ๔ ที่ท่านอาจารย์พุทธโฆสะ ยกขึ้นแสดงไว้ต่อลำดับพรหมวิหารนิเทศ พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญอาภาสอันัญจายตนสมาบัติเป็นต้น เห็นโทษในกัชรูปด้วยอำนาจแห่งโทษมีการต้องอาชญาเป็นต้น และแห่งอาพาธ ตั้งพันชนิดมีโรคตา โรคหูเป็นต้นทั้งหลายเหล่านี้ แล้วยังจตุตถฌานให้เกิดในกสิณทั้ง ๔ อย่าง มีปฐวีกสิณเป็นต้น กสิณใดกสิณหนึ่ง เว้นปริจจินนาภาสกสิณเสียเพื่อการก้าวล่วงกัชรูปนั้น เพราะพระบาลีว่า “ก็เมื่อรูปยังปรากฏอยู่แล การจับก่อนไม้ การจับคัสตรา การทะเลาะ การยึดถือความเห็นที่ผิดกันและการวิวาทกัน” ย่อมมีขึ้นได้เพราะรูปเป็นเหตุ แต่เหตุทุกอย่างนั้นไม่มีเลยโดยประการทั้งปวงในรูปฌาน เธอรู้ชัดดังนี้แล้วย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหน่าย เพื่อคลายกำหนด และเพื่อความดับรูปทั้งหลายนั้นแล

พระโยคีก้าวล่วงรูปกสิณ

แม้กัชรูปจะเป็นสิ่งที่พระโยคินั้นก้าวล่วงได้ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌานก็จริงถึงอย่างนั้น เพราะเหตุที่แม้รูปแห่งกสิณก็ยังนับว่าเป็นรูปมีส่วนเปรียบด้วยกัชรูปนั่นเองฉะนั้น พระโยคินั้นจึงเป็นผู้ต้องการก้าวล่วงรูปกสิณเช่นนั้น

ถามว่า - จะก้าวล่วงได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เปรียบเหมือนคนกลัวงู คุกงูไล่ในป่า จึงหนีไปโดยเร็ว เห็นใบตาลที่มีลวดลาย หรือเกววัลย์ หรือเชือก หรือช่องแผ่นดินที่แตกกระแหงในที่ที่ตนหนีไป ย่อม กลัวย่อมสะดุ้ง ไม่ต้องการจะเห็นสิ่งเหล่านั้นเลย

อนึ่ง เปรียบเหมือนคนที่อยู่บ้านแห่งเดียวกันกับคนที่จองเวรกัน ซึ่งกระทำแต่ความพินาศแก่กันและกัน ถูกคนจองเวรคนนั้นคอยเบียดเบียนด้วยการจะฆ่า การจองจำและเผาเรือนเป็นต้น จึงย้ายไปเพื่ออยู่อาศัยยังบ้านอื่น ได้เห็นคนแม่ในบ้านนั้นมีรูปร่างและเสียงพูดคล้ายกับคนที่จองเวรกัน ย่อมกลัวย่อมสะดุ้ง ไม่ต้องการเห็นคนนั้นเลย

ในข้อนั้น มีการเทียบเคียงกันดังนี้

ก็กาลเวลาที่พร้อมเพรียงแห่งภรรษา ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์แก่ภิกษุ เปรียบเหมือนกาลเวลาที่คนเหล่านั้นถูกผูกมัด หรือคนที่จองเวรกันเบียดเบียน กาลเวลาที่ก้าวล่วงภรรษา ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌานของภิกษุ เปรียบเหมือนการหนีไปโดยเร็วและการย้ายไปยังบ้านอื่นของคนเหล่านั้น ความกำหนดแม้ภิกษุรูปว่า ภิกษุรูปนี้ก็มีส่วนเปรียบกับภรรษานั้นเอง แล้วต้องการจะก้าวล่วงภิกษุรูปนั้นเสียของภิกษุ เปรียบเหมือนความที่คนเหล่านั้นได้เห็นใบตาลที่มีลวดลายเป็นต้นในที่ที่ตนหนีไป และคนที่เหมือนกับคนจองเวรกันในบ้านอื่น เกิดความกลัวความหวาดเสียวไม่ต้องการจะเห็น

ก็ในอธิการนี้ ควรกล่าวถึงข้ออุปมาเป็นต้นว่า สุนัขถูกสุกรทำร้าย และคนกลัวผี

การเข้าอากาศาณญายตนฌาน

[๒๗๖] ก็เพราะพระโยคินั้น เป็นผู้เปื้อนหายต้องการจะหลีกจากภิกษุรูปอันเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌานด้วยประการฉะนี้ เป็นผู้มิวสีอันสั่งสมแล้วโดยอาการ ๕ ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานอันชำนาญ เห็นโทษในฌานนั้นว่า “จตุตถฌานนี้กระทำรูปที่เราเปื้อนหายแล้วให้เป็นอารมณ์” และว่า “ฌานนี้มีโสมนัสเป็นข้าศึกอยู่ใกล้” และว่า “ฌานนี้หยาบกว่าสันตวิโมกข์” ส่วนในอุปมานี้ไม่มีความเป็นองค์ที่หยาบ อนึ่ง จตุตถฌานนี้มีองค์ ๒ ฉันทะ แม้อุปมานี้ทั้งหลายก็เหมือนกันฉันทะ

วิธีเพิกกสิณ

พระโยคินั้นเห็นโทษในจิตตถณานั่นอย่างนี้แล้ว คลายความนิยมใส่ใจอาภาส-
 ัญญาจนตณานโดยเป็นฌานที่สงบ ไม่มีที่สุด ย่อมแผ่กสิณไปสู่ตรอบจักรวาลหรือ
 เท่าที่ตนปรารถนา ใส่ใจโอกาสที่กสิณนั้นถูกต้องว่า “**อาภาโส**” หรือว่า “**อนนโต**
อาภาโส” ดังนี้ ย่อมเพิกกสิณได้ ก็เมื่อจะเพิกกสิณ มิใช่เหมือนเลิกเสื่อลำแพน หรือ
 เหมือนแซะขนมจากถาด คือไม่นึกไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณากสิณนั้นเลย ก็เมื่อไม่นึกไม่
 ใส่ใจ ไม่พิจารณา โดยที่แท้ใส่ใจอยู่เฉพาะโอกาสที่กสิณรูปนั้นถูกต้องว่า “**อาภาโส**
อาภาโส” ดังนี้ชื่อว่าเพิกกสิณได้ แม้กสิณที่พระโยคีเพิกอยู่ ก็มีใช้ว่าจะผุดขึ้นได้ มีใช้ว่า
 จะหมุนเวียนอยู่ได้ เพียงแต่อาศัยการไม่ใส่ใจและการใส่ใจว่า **อาภาโส อาภาโส**
 ของพระโยคิน้อย่างเดียว กสิณย่อมได้ชื่อว่าถูกพระโยคีเพิกขึ้นแล้ว เหตุสักว่าอากาศ
 เพิกกสิณย่อมปรากฏ อันคำว่า อากาศเพิกกสิณก็ดี อากาศที่กสิณถูกต้องก็ดี
 อากาศที่ว่างกสิณก็ดี ทั้งหมดนี้มีเนื้อความเป็นอันเดียวกันนั้นแล

พระโยคินั้นนึกถึงอาภาสอัญญาจนตณานอันมีอากาศที่เพิกกสิณเป็นนิมิตนั้น อยู่
 บ่อย ๆ ว่า **อาภาโส อาภาโส** ย่อมทำอาภาสอัญญาจนตณานให้เป็นอันความ
 ตรึกและวิตกคร่ำมาได้ เมื่อพระโยคินั้นนึกอย่างนี้อยู่บ่อย ๆ ทำอาภาสอัญญาจน-
 ตณานให้เป็นอันความตรึกและวิตกคร่ำมาแล้ว นิ वर्ณทั้งหลายย่อมระงับไป สติย่อม
 ดำรงอยู่ด้วยดี จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปการฌาน เธอจึงหมั่นบำเพ็ญเจริญและเพิ่มพูน
 นิมิตนั้นบ่อย ๆ เมื่อเธอหมั่นนึกใส่ใจบ่อย ๆ อยู่อย่างนี้ จิตที่ประกอบด้วยอาภาส-
 ัญญาจนตณานในความว่างย่อมแนบแน่น เหมือนรูปาวจรจิตในปฐมวิกสิณเป็นต้น
 ด้วยว่าชวนจิตทั้ง ๓ ดวง หรือ ๔ ดวงเบื้องต้น แม้ในฌานนี้ เป็นกามาวจรสัมปยุต
 ด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เป็นรูปาวจร คำที่
 เหลือมีนัยเหมือนกับที่กล่าวในปฐมวิกสิณ

แต่ที่แปลกกันดังนี้ คือ เมื่อรูปาวจรจิตเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุ นั้นเพ่งมณฑล
 กสิณนัยก่อนด้วยจักขุที่ประกอบด้วยฌานอยู่ ย่อมเพ่งอยู่เฉพาะอากาศเท่านั้น ใน
 นิมิตนั้นที่ถูการใส่ใจในปริกรรมแม้จะพรากรอกโดยพลันว่า **อาภาโส อาภาโส**

เปรียบเหมือนคนผูกหน้าผูกปากช่องน้อยแห่งกระพ้อและปากหม้อเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยผ้าเก่าสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาวเป็นต้นสีใดสีหนึ่งแล้ว เมื่อจะเพ่งเพ่งย่นเพ่งดูเฉพาะอากาศที่ผ้าเก่าถูกกำลังลม หรือปัจจัยอื่นอันใดอันหนึ่งบอกพัดฉะนั้น

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ พระโยคินันท่านเรียกว่าเข้าอากาสนัญจายตนฌาน โดยการบริกรรมว่า **อนนโต อากาโส** อากาสไม่มีที่สุด เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาเสียได้ เพราะดับปฐวีสัญญาเสียได้ และเพราะไม่ใส่ใจ นานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง

เพราะก้าวล่วงอารมณ์

[๒๗๗] บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **โดยประการทั้งปวง** คือ โดยอาการทุกอย่าง อธิบายว่า หมดทุกอย่างไม่มีเหลือ คำว่า **รูปสัญญาทั้งหลาย** ได้แก่ รูปาวจรฌานที่ท่านกล่าวไว้ด้วยหัวข้อว่าสัญญา และอารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้น เพราะว่าแม้รูปาวจรฌานท่านก็เรียกว่า**รูป** ในคำเป็นต้นว่า “คนผู้ได้รูปฌานย่อมเห็นรูป” แม้อารมณ์แห่งรูปฌานนั้นก็เรียกว่ารูปเหมือนกัน ในคำเป็นต้นว่า “ย่อมเห็นรูปภายนอกทั้งที่มีผิวพรรณดี ทั้งที่มีผิวพรรณทราม” เพราะเหตุนี้อารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้นจึงเป็นชื่อแห่งรูปาวจรฌานที่กล่าวแล้วด้วยหัวข้อว่าสัญญา อย่างนี้ว่า สัญญาในรูปฌานนี้ ชื่อว่า **รูปสัญญา** รูปเป็นเครื่องหมายรู้แห่งฌานนี้ เหตุนี้ ฌานนี้ชื่อว่า มีรูปเป็นเครื่องหมายรู้ อธิบายว่า รูปเป็นชื่อแห่งฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบว่ารูปฌานนี้เป็นชื่อแห่งกสิณมีประเภทแห่งปฐวีกสิณเป็นต้น และแห่งอารมณ์ของปฐวีกสิณเป็นต้นนั้น ดังอธิบายจะนี้ คำว่า **เพราะก้าวล่วง** คือเพราะคลายกำหนด และเพราะดับ ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร? คือเพราะคลายกำหนดและเพราะดับ ได้แก่ เพราะการคลายความกำหนดเป็นเหตุ และเพราะความดับเป็นเหตุแห่งรูปสัญญา คือ ฌานทั้ง ๑๕ ด้วยอำนาจกุศลจิตวิปากจิตและกิริยาจิตเหล่านี้ และแห่งรูปสัญญา คืออารมณ์ทั้ง ๙ ด้วยอำนาจปฐวีกสิณเป็นต้นเหล่านี้หรือรูปสัญญาโดยไม่มีส่วนเหลือด้วยอาการทั้งปวง พระโยคีจึงเข้าถึงอากาสนัญจายตนฌานอยู่ได้ เพราะเหตุว่าผู้ที่ยังไม่ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง ไม่อาจจะเข้าฌานนี้ได้

เพราะผู้ที่ยังไม่เคยความกำหนดในอารมณ์นั้น ย่อมไม่มีการก้าวล่วงสัญญา และเมื่อก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายได้แล้ว ก็เป็นอันก้าวล่วงอารมณ์ได้ด้วย ฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวการก้าวล่วงอารมณ์ กล่าวการก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายไว้ในวิภังค์ อย่างนี้ว่า “ในสัญญาเหล่านั้น รูปสัญญา เป็นไฉน? สัญญา คือความจำได้ ได้แก่ ความหมายรู้แห่งพระโยคีผู้เข้าหรือผู้เข้าถึงรูปาวจรสมบัติ หรือผู้อยู่เป็นสุขในธรรม ที่ตนเห็นแล้วอันใด เหล่านี้เรียกว่ารูปสัญญา พระโยคีเป็นผู้ก้าวล่วงคือล่วงเลย ได้แก่ข้ามพ้นรูปสัญญาเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลายโดยประการทั้งปวง”

ก็เพราะสมบัติเหล่านี้ พระโยคีพึงบรรลุด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ หาใช้บรรลุ ในเพราะอารมณ์เพียงอย่างเดียวเหมือนปฐมฌานเป็นต้นไม่ ฉะนั้น อรรถวรรณานี้ นักศึกษาพึงทราบ ว่า ท่านกล่าวแล้วแม้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงอารมณ์

เพราะดับปฏิกขสัญญา

[๒๗๘] คำว่า **เพราะดับปฏิกขสัญญา** อธิบายว่า สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะ วัตถุมีตาเป็นต้น และอารมณ์มีรูปเป็นต้นกระทบกัน ชื่อว่าปฏิกขสัญญา คำนี้เป็น ชื่อแห่งรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ในสัญญาเหล่านั้น ปฏิกขสัญญา เป็นไฉน? ความหมายรู้ในรูป ความหมายรู้ในเสียง ความหมายรู้ในกลิ่น ความหมายรู้ในรส ความหมายรู้ในการถูกต้อง เหล่านี้เรียกว่าปฏิกขสัญญา” เพราะดับ คือเพราะละ ได้แก่เพราะไม่ให้เกิดขึ้นแห่งปฏิกขสัญญาทั้ง ๑๐ ประการ คือ ฝ่ายกุศล วิบาก ๕ ประการ ฝ่ายอกุศลวิบาก ๕ ประการเหล่านั้น โดยประการทั้งปวง มีคำ อธิบายว่า เพราะทำให้เป็นไป

ส่วนพระโยคีผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้น ย่อมไม่มีสัญญาเหล่านี้แน่นอน ถึงอย่างนั้น ในสมัยนั้น จิตย่อมไม่เป็นไปด้วยอำนาจทวารทั้ง ๕ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น นักศึกษา พึงทราบการพุดถึงปฏิกขสัญญาเหล่านี้ไว้ในปฐมอรุณญาณกถา นี้ ด้วยอำนาจการ สรรเสริญญาณนี้ เพื่อต้องการให้เกิดอุตสาหะในฌานนี้ ดุจการพุดถึงสุขและทุกข์ ที่ละได้แล้วในฌานอื่นไว้ในจตุตถฌาน และดุจการพุดถึงสังโยชน์มีสัkkายทิฏฐิเป็นต้น ที่ละได้แล้วในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓ ฉะนั้น

๑. อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๒/๔๑๐

อีกนัยหนึ่ง ปฏิฆัสสัญญาเหล่านั้นไม่มีแก่พระโยคีผู้เข้ารูปาวจรฉานก็จริง แต่จะชื่อว่าไม่มีเพราะละได้เด็ดขาดก็หาไม่ เพราะว่าการเจริญรูปาวจรฉาน ไม่เป็นไปเพื่อการสำรอกรูป แต่การเป็นไปแห่งปฏิฆัสสัญญาเหล่านี้เกี่ยวข้องกับรูป ดังนั้น ภาวานานี้จึงเป็นไปเพื่อการสำรอกรูป เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่าละปฏิฆัสสัญญาเหล่านั้นได้ในฉานนี้ แต่ไม่ควรกล่าวอย่างเดียว แม้การทรงจำไว้อย่างนี้โดยส่วนหนึ่งเท่านั้น ควรอยู่ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่าในกาลก่อนแต่ นี้ เพราะยังละปฏิฆัสสัญญาเหล่านั้นไม่ได้ พระโยคีผู้เข้าปฐมฉานจึงมีเสียงเป็นเสียงนวม^๑ แต่ในอรุปฉานนี้ พระองค์ตรัสความที่อรุปสมาบัติเป็นสภาวะที่ไม่หวั่นไหว^๒ และเป็นสภาวะที่พ้นอย่างสงบ^๓ เพราะละปฏิฆัสสัญญาได้อย่างเด็ดขาด ตัวอย่างเช่น ท่านอาหารดาบสกาลามโคตร เข้าอรุปสมาบัติ ไม่เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนประมาณ ๕๐๐ เล่มที่ผ่านเฉียดเลยไป^๔

เพราะไม่ใส่ใจนัตตสัญญา

[๒๗๙] คำว่า **เพราะไม่ใส่ใจนัตตสัญญา** อธิบายว่าสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่แตกต่างกันหรือสัญญาที่แตกต่างกัน ก็เพราะเหตุที่สัญญาเหล่านี้ท่านกล่าวจำแนกไว้ในวิภังค์ปกรณ์^๕ อย่างนี้ว่า “บรรดาสัญญาเหล่านั้น นัตตสัญญาเป็นไฉน ? สัญญาคือความจำ ได้แก่ ความหมายรู้แห่งพระโยคีผู้มีได้ฉาน ผู้พร้อมพรังด้วยมโนธาตุ หรือพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุอันใด เหล่านี้เรียกว่า **นัตตสัญญา** สัญญาที่สังเคราะห์ด้วยมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุของพระโยคีผู้มีได้เข้าฉาน เป็นไปในอารมณ์ที่แตกต่างกันคือมีสภาพแตกต่างกัน มีรูปและเสียงเป็นต้นเป็นประเภท ท่านประสงค์เอาในที่นี้ อนึ่ง เพราะเหตุที่สัญญา ๔๔ ประการอย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ อกุศลสัญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิบากสัญญา ๑๑ อกุศลวิบาก สัญญา ๒

๑ อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๘,

๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๖/๕๘

๕ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๔/๔๑๐

๒ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐

๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๒/๑๔๑

และกามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ เหล่านี้ แตกต่างกัน คือมีสภาพแตกต่างกัน ไม่เหมือนกันและกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานัตตสัญญา เพราะไม่ใส่ใจถึง เพราะไม่คำนึงถึง เพราะไม่รำพึงถึง เพราะไม่พิจารณาถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้น โดยประการทั้งปวง มีอธิบายว่า เพราะเหตุที่พระโยคีไม่คำนึง ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณา นานัตตสัญญาเหล่านั้น ฉะนั้น

อนึ่ง เพราะในสัญญาเหล่านี้ รูปสัญญาและปฏิขสัญญาอันเป็นเบื้องต้นไม่มี แม้ในภพที่บังเกิดด้วยฉานนี้เอง จะกล่าวไปยถึงในเวลาเข้าฉานนี้อยู่ในภพนั้น เหตุนี้ท่านจึงกล่าวความที่สัญญาเหล่านั้น ไม่เป็นแม่โดยประการ ๒ อย่างเท่านั้นไว้ว่า **เพราะกำลวง เพราะดับ** บรรดานานัตตสัญญาทั้งหลาย ก็เพราะสัญญา ๒๗ ประการเหล่านี้คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ กิริยาสัญญา ๙ อกุศลสัญญา ๑๐ มีในภพที่บังเกิดด้วยฉานนี้ เหตุนี้ นักศึกษาพึงทราบ ว่า ท่านกล่าวไว้แล้วว่า **เพราะไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้น** จริงอยู่ พระโยคีผู้เข้าฉานนี้แม้ในสัญญาเหล่านั้นอยู่ ก็ยอมเข้าฉานเพราะไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้นเองอยู่ แต่ว่าเมื่อไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้น ก็เป็นผู้ไม่ได้เข้าฉานเลย

ก็ในคำนี้พึงทราบโดยสังเขปดังต่อไปนี้ ด้วยคำนี้ว่า **เพราะกำลวงรูปสัญญาทั้งหลาย** ท่านกล่าวถึงการละรูปาวจรธรรมทุกอย่าง ด้วยคำนี้ว่า **เพราะดับปฏิขสัญญาทั้งหลาย** **เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญาทั้งหลาย** ท่านกล่าวถึงการละและการไม่ใส่ใจจิตและเจตสิกอันเป็นกามาวจรทั้งปวง

๑. อากาสนัญจายตนฉาน

[๒๘๐] พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อากาศไม่มีที่สุดนี้** ดังต่อไปนี้ อากาศนี้ไม่ปรากฏที่สุด คือความเกิดขึ้นหรือที่สุดคือความเสื่อมหายไป เหตุนี้ อากาศนี้จึงชื่อว่าไม่มีที่สุด อากาศที่เพิกกลืน ท่านเรียกว่าอากาศ อนึ่ง พึงทราบความไม่มีที่สุดในอากาศนี้ แม้ด้วยอำนาจการใส่ใจ เพราะเหตุนี้แล ในวิภังค์ปกรณ์^๑ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “พระโยคีตั้งจิตไว้มั่นคือตั้งจิตไว้ด้วยดีในอากาศนั้น แ่ไปไม่มีที่สุด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าอากาศไม่มีที่สุด”

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕/๔๑๐

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เข้าถึงอาภาสานัญญาตนะอยู่** อารมณนั้นไม่มีที่สุด เหตุนั้น อารมณนั้นชื่อว่าไม่มีที่สุด อารมณคืออากาศไม่มีที่สุด ชื่อว่า **อาภาสานันตะ** อาภาสานันตะนั้นแหละ คือ อาภาสานัญญา อารมณคืออากาศไม่มีที่สุดนั้นชื่อว่า เป็นแดนอาศัยแห่งฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น ดุจหนึ่งแดนเป็นที่อาศัยแห่งเหล่าเทวดา เหตุนั้น ฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมนั้น จึงชื่อว่า **อาภาสานัญญาตนะ**

คำว่า **เข้าถึงอยู่** ได้แก่บรรลุอาภาสานัญญาตนะนั้น คือยังอาภาสานัญญาตน-
ฌานนั้นให้สำเร็จ แล้วอยู่ด้วยการอยู่ด้วยอิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้น

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในอาภาสานัญญาตนกัมมัญฐาน

๒. วิญญาณัญญาตนกถา

[๒๔๑] ก็พระโยคีผู้ใคร่จะเจริญวิญญาณัญญาตนฌาน เป็นผู้มีความชำนาญ ที่ได้ประพฤติมาแล้วในอาภาสานัญญาตนสมาบัติ ด้วยอาการ ๕ เห็นโทษใน อาภาสานัญญาตนสมาบัติว่า “สมาบัตินี้มีรูปาวจรฌานเข้าค้ำอันใกล้และไม่สงบเหมือน วิญญาณัญญาตนสมาบัติ” จึงคลายความนิยมในอาภาสานัญญาตนฌานนั้น ใฝ่ใจ วิญญาณัญญาตนฌาน โดยเป็นธรรมที่ละเอียดแล้วพึงใคร่ครวญ คือพึงใส่ใจ ได้แก่ พึงพิจารณาวิญญาณที่แผ่ไปยังอากาศนั้นบ่อย ๆ ว่า **วิญญาณ วิญญาณ** ได้แก่ พึงกระทำให้เป็นสภาวะอันความตรึกคร่ำมาแล้ว และอันวิตกคร่ำมาแล้ว แต่ไม่พึง ใส่ใจว่า “ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด”

เมื่อพระโยคินั้นยังจิตให้ท่องเที่ยวไปในนิมิตนั้นอยู่บ่อย ๆ อย่างนี้ นิ वर्ณทั้งหลาย ย่อมสงบระงับไป สติย่อมตั้งมั่นด้วยดี จิตย่อมมั่นคงด้วยอุปจารฌาน เธอหมั่นปฏิบัติ หมั่นเจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเธอ ทำอยู่อย่างนี้ วิญญาณัญญาตนจิต ย่อมแน่นแฟ้นในวิญญาณที่อากาศถูกต้อง ดุจอาภาสานัญญาตนะแน่นแฟ้นในอากาศ ฉะนั้น ก็อุปนายนัยในวิญญาณัญญาตนฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้ แล้วแล ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ท่านกล่าวว่า “พระโยคินั้นก้าวล่วงอาภาสานัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงวิญญาณัญญาตนะอยู่ โดยบริกรรมว่า **อนนต วิญญาณ วิญญาณไม่มีที่สุด**”

[๒๘๒] บรรดาเหล่านั้น คำว่า **โดยประการทั้งปวง**นี้ มีนัยดังที่กล่าวไว้แล้ว นั้นเอง ส่วนในคำว่า **ก้าวล่วงอากาศนัญญาตนะ** นี้ มีอธิบายว่า ฌานตามนัย ที่กล่าวไว้แล้วในนัยก่อนก็ดี อารมณก็ดี ชื่อว่า อากาสนัญญาตนะ จริงอยู่ แม้**อารมณ**ก็ชื่อว่าอากาสนัญญาตนะ ตามนัยก่อนนั้นแหละ และอารมณนั้น ชื่อว่า ายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เพราะเป็นอารมณแห่งอรุปฌานที่ ๑ ดุจดั่ง ที่อยู่แห่งพวกเทวดา ชื่อว่าเทวายตนะ ฉะนั้น เหตุนั้น อารมณนั้นจึงชื่อว่า **อากาสนัญญาตนะ** อนึ่ง อารมณนั้น ชื่อว่า อากาสนัญญาตนะด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะเป็นเหตุแห่งการเกิดพร้อมแห่งฌานนั้น ดุจดั่งว่า “แคว้นกัมโพชา เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย” เป็นต้น แม้เพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึง ชื่อว่า**อากาสนัญญาตนะ** เพราะพระโยคีก้าวล่วงสภาวะทั้ง ๒ นี้ คือฌาน ๑ อารมณ ๑ โดยกระทำให้เป็นไป และโดยการไม่ใส่ใจอย่างนี้แล้ว พึงเข้าถึงวิญญูณัญญาตนะ ฌาน นี้อยู่ ฉะนั้น พึงทราบทั่วว่า ท่านรวมสภาวะทั้ง ๒ อย่าง แม้นั้นเป็นหมวดเดียวกัน แล้วกล่าวคำนี้ว่า “ก้าวล่วงอากาศนัญญาตนะ” ดังนี้

คำว่า **วิญญูณไม่มีที่สุด** ได้แก่ วิญญูณที่แผ่เป็นไปอย่างนี้ว่า อากาศไม่มี ที่สุดนั้นนั่นเอง อธิบายว่า เมื่อพระโยคีใส่ใจอย่างนี้ว่า “วิญญูณไม่มีที่สุด” หรือว่า วิญญูณไม่มีที่สุดด้วยอำนาจการใส่ใจ จริงอยู่ พระโยคินั้นเมื่อจะใส่ใจวิญญูณนั้น ซึ่งมีอากาศเป็นอารมณโดยไม่มีส่วนเหลือ ย่อมใส่ใจว่า “ไม่มีที่สุด” แม้คำใดที่กล่าว ไว้ในวิภังค์ปกรณ์ว่า พระโยคีใส่ใจอากาศที่วิญญูณถูกต้องนั้นนั่นเอง โดยบริกรรม ว่า “วิญญูณไม่มีที่สุด” แผ่ไปไม่มีที่สุด เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า วิญญูณไม่มีที่สุด

ในวิภังค์ปกรณ์นั้น ศัพท์ว่า **วิญญาณ** พึงทราบว่าเป็นตติยาวิภัติ ลงใน อรรถแห่งตติยาวิภัติ จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายพรรณนาอรรถแห่ง **วิญญาณ** ศัพท์นั้นไว้อย่างนี้ มีอธิบายว่า แผ่ไปไม่มีที่สุด คือ ใส่ใจวิญญูณที่ ถูกต้องอากาศนั้นนั่นเอง

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เข้าถึงวิญญูณัญญาตนะอยู่ต่อไป** วิญญูณ นั้นไม่มีที่สุด เหตุนี้ วิญญูณนั้น จึงชื่อว่า **อนันตะ** อนันตะนั้นแหละ คือ **อานัญญา** วิญญูณที่เป็นอานัญญาท่านไม่กล่าวว่าวิญญูณานัญญาจะ กล่าวเสียว่า **วิญญาณัญญา**

เพราะว่า วิญญาณัญจะ เป็นศัพท์ที่ใช้กันดาษดื่น ในอธิการนี้ วิญญาณัญจะนั้น เป็นอายตนะแห่งฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เหตุนั้นฌานนั้นจึงชื่อว่า **วิญญาณัญจายตนะ** ดุจที่พำนักแห่งเทพทั้งหลาย ชื่อว่าเทวายตนะ คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันกับคำอันมีในนัยก่อนนั้นแล

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในวิญญาณัญจายตนะกัมมัญฐาน

๓. อากิญจัญญายตนกถา

[๒๘๓] ก็พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญอากิญจัญญายตนะสมาบัติ เป็นผู้ประพฤตินจนชำนาญในวิญญาณัญจายตนะสมาบัติ โดยอาการ ๕ อย่าง เห็นโทษในวิญญาณัญจายตนะว่า สมาบัตินี้มีอากาศอันญายตนะเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และไม่สงบ เหมือนอากิญจัญญายตนะ จึงคลายนิยมในวิญญาณัญจายตนะนั้น ใส่ใจอากิญจัญญายตนะโดยความเป็นธรรมอันสงบแล้ว พึงใส่ใจความไม่มี ความว่างเปล่า คืออาการที่ว่างแห่งวิญญาณอันเป็นไปในอากาศอันญายตนะ ซึ่งเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณัญจายตนะนั้นนั่นแหละ พึงใส่ใจอย่างไร ? คือ ไม่พึงใส่ใจวิญญาณนั้น พึงใคร่ครวญ คือพึงใส่ใจ ได้แก่พึงพิจารณาบ่อย ๆ ว่า “ไม่มี ไม่มี” หรือว่า “ว่างเปล่า ว่างเปล่า” หรือว่า “ความว่าง ความว่าง” ได้แก่พึงกระทำให้เป็นสภาพอันความตรึกคร่ำมาแล้วและอันวิตกคร่ำมาได้

พระโยคินั้นเมื่อปล่อยจิตให้ท่องเที่ยวไปในนิมิตนั้นอย่างนี้ นิ वर्ณทั้ง ๕ ย่อมสงบระงับไป สติย่อมดำรงอยู่ด้วยดี จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปปจารฌาน เธอย่อมหมั่นประกอบ หมั่นเจริญ หมั่นกระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ จิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนะย่อมแน่วแน่นแพ้นในความว่างเปล่า ความว่างและความไม่มีแห่งมหัคคตวิญญาณนั้นนั่นแล ที่แผ่ไปในอากาศเป็นไป ดุจวิญญาณัญจายตนะในมหัคคตวิญญาณ ที่อากาศถูกต้องแล้ว ฉะนั้น ส่วนอุปทานัยแม้ในฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

ส่วนความแปลกกันมีดังต่อไปนี้ ก็เมื่ออัปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภิกษุนั้นเห็น วิญญาณที่ตนให้เป็นไปในอากาศในกาลก่อน ด้วยจักขุที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายต-
ณานอยู่ เมื่อวิญญาณนั้นหายไปแล้ว ด้วยการใส่ใจปริกรรมว่า “ไม่มี ไม่มี” เป็นต้น
ย่อมเห็นความไม่มีคือความปราศไปแห่งวิญญาณนั้นโดยแท้อยู่ เปรียบเหมือนคน
เห็นหมู่ภิกษุประชุมกันที่ศาลาโรงกลมเป็นต้นด้วยกรณีกิจบางอย่างแล้วไปในที่ไหน ๆ เสีย
แล้วจึงกลับมา เมื่อภิกษุทั้งหลายลุกขึ้นแล้วหลีกไป ในเวลาที่เสร็จกิจประชุมกันแล้ว ยืน
อยู่ที่ประตู มองดูสถานที่นั้นอยู่อีก จึงเห็นแต่ความว่างเปล่า เห็นแต่ความว่างเท่านั้น
เขาย่อมไม่คิดอย่างนี้ว่า “ภิกษุมีประมาณเท่านี้มรณภาพเสียแล้ว หรือว่าหลีกไปยัง
ทิศต่าง ๆ เสียแล้ว” โดยที่แท้ เขาย่อมเห็นแต่ความไม่มีว่าที่นี้ว่างเปล่าเจียบสังัดฉะนั้น

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ท่านย่อมกล่าวว่า “พระโยคินนี้กล่าวถึงวิญญาณัญจาย-
ตณณ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงอาภิญญายตณณ โดยปริกรรมว่า ไม่มี
อะไรเลยอยู่” ดังนี้

[๒๔๔] คำว่า **โดยประการทั้งปวง**นี้ แม้ในอธิการนี้ มีนัยดังที่ได้กล่าวไว้
แล้วแล อนึ่ง แม้ในคำที่ว่า **วิญญาณัญจายตณะ**นี้ ฌานก็ดี อารมณก็ดี ชื่อว่า
วิญญาณัญจายตณะ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในครั้งก่อนนั้นแหละ จริงอยู่ แม้**อารมณ**
ก็ชื่อว่าวิญญาณัญจายตณะตามนัยก่อนนั่นเอง และ**อารมณ**นั้นก็ชื่อว่า**อายตณะ** ด้วย
อรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เพราะเป็น**อารมณ**แห่ง**อรูปฌาน**ที่ ๒ เหมือนที่พนักแห่งเทพ
ทั้งหลาย ชื่อว่า**เทวายตณะ** เพราะเหตุนี้ **อารมณ**นั้นจึงชื่อว่า**วิญญาณัญจายตณะ**
อนึ่ง **วิญญาณัญจายตณะ**ด้วย ชื่อว่าเป็น**อายตณะ**ด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะ
เป็นเหตุเกิดแห่งฌานนั้นแล เหมือนคำว่า “แคว้นกัมโปชา เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย”
แม้เพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงชื่อว่า **วิญญาณัญจายตณะ** เพราะเหตุที่พระโยคิกล่าวถึง
เลยสภาวะแม้ทั้ง ๒ นี้ คือ ฌาน ๑ อารมณ ๑ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และ
ด้วยการไม่ใส่ใจ ดังว่ามานี้ แล้วพึงเข้าถึงอาภิญญายตณณนี้อยู่ เหตุนี้
พึงทราบทั่วว่า ท่านรวมคุณสมบัติแม้ทั้ง ๒ นี้ไว้ เป็นหมวดเดียวกัน แล้วกล่าวคำนี้ไว้
ว่าล่องพ้นวิญญาณัญจายตณณ ดังนี้

คำว่า **ไม่มีอะไร** มีอธิบายว่า ใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ว่า ไม่มีไม่มี ว่างเปล่า ว่างเปล่า ความว่าง ความว่าง แม้คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์ปกรณ์ว่า คำว่า “ไม่มีอะไร” อธิบายว่า พระโยคียังวิญญูณนั้นนั่นแหละ มิให้เกิด คือมิให้บังงาม ได้แก่ ให้อันตรายสูญหายไป ย่อมเห็นว่าไม่มีอะไร เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าไม่มีอะไร คำนี้ท่านกล่าวไว้ดูการพิจารณาโดยความสิ้นไปแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็พึงเห็นเนื้อความแห่งพระบาลีนี้เป็นอย่างนี้แลว่า ก็พระโยคี เมื่อไม่คำนึง ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณาวิญญูณนั้น ใฝ่ใจแต่ความไม่มี ความว่างเปล่า ความว่างแห่งวิญญูณนั้นอย่างเดียว ท่านย่อมเรียกว่า **มิให้วิญญูณนั้นเกิด มิให้เจริญงอกงาม ให้อันตรายไปเสีย มิใช่** ด้วยประการอย่างอื่น ดังนี้

ส่วนในคำนี้ว่า **เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌานอยู่** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความกังวลแห่งความไม่มีวิญญูณในปฐมรูปฌานนั้นไม่มี เหตุนี้ ฌานนั้น ชื่อว่า **อภิญชนะ** อธิบายว่า สิ่งที่เหลือ โดยที่สุดแม้เพียงความแตกสลายแห่งฌานนั้น ไม่มี ภาวะแห่งอภิญชนะชื่อว่า **อากิญจัญญะ** คำนั้น เป็นชื่อแห่งการไปปราศจากวิญญูณ ซึ่งมีอากาศอันญายตนะเป็นอารมณ์ อากิญจัญญะนั้น เป็นอายตนะแห่งฌานนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น ดุจที่พำนักของพวกเทวดา ชื่อเทวายตนะ เหตุนี้ ฌานนั้น จึงชื่อว่า **อากิญจัญญายตนะ** คำที่เหลือเช่นเดียวกันกับคำก่อนนั้นแล

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดาร ในอากิญจัญญายตนกัมมัฏฐาน

๔. เนวสัณญานาสัณญายตนกถา

[๒๔๕] ก็พระโยคีผู้มีความประสงค์จะเจริญเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ เป็นผู้สั่งสมความชำนาญไว้แล้วในอากิญจัญญายตนสมาบัติโดยอาการ ๕ อย่าง เห็นโทษในอากิญจัญญายตนะและเห็นอานิสงส์แห่งสมาบัติเบื้องสูงอย่างนี้ว่า “สมาบัตินี้มีวิญญูณญายตนะเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และไม่สงบเหมือนเนวสัณญานาสัณญายตนะ หรือว่าสัณญาเป็นดุจโรค สัณญาเป็นดุจหัวฝี สัณญาเป็นดุจลูกศร ฌานนี้สงบกว่า

ฉานนี้ประณีตกว่า คือ เนวสัณญานาสัณญายตนฉาน” แล้วคลายความนิยมใน อากิญจัญญายตนะเสีย ใฝ่ใจเนวสัณญานาสัณญายตนะ โดยความเป็นสภาวะธรรม ที่สงบกว่า แล้วพึงน้อมนึกใส่ใจพิจารณาบ่อย ๆ ว่าอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นแล ทำความไม่มีให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว เป็นสภาวะที่สงบระงับ ได้แก่พึงกระทำให้เป็นสภาวะอันความตริคและวิตกคร่ำมาแล้ว เธอเมื่อปล่อยใจให้ท่องเที่ยวไปในนิมิต นั้นบ่อย ๆ อย่างนี้ นิ वर्ณทั้งหลายย่อมสงบระงับ สติย่อมดำรงมั่นด้วยดี จิตย่อม มั่นคงด้วยอุปปจารฉาน เธอ นั้นปฏิบัติเจริญเพิ่มพูนนิมิตนั้นอยู่บ่อย ๆ เมื่อเธอ กระทำอยู่เช่นนี้ เนวสัณญานาสัณญายตนจิตย่อมแนบแน่นในชั้นที่ ๔ คือ อากิญจัญญายตนสมาบัติ ดูจ้อกิญจัญญายตนะในความไปปราศแห่งวิญญาณ ส่วน อปปนายนัยในสมาบัตินี้พึงทราบความตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ พระโยคินันท่านย่อมกล่าวว่า ล่วงเลยอากิญจัญญายตนฉาน โดยประการทั้งปวง เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนฉานอยู่

[๒๘๖] คำว่า **โดยประการทั้งปวง**นี้ แม้ในฉานนี้ ก็มีนัยเหมือนกับที่กล่าวไว้แล้วแม้ในคำว่า **ล่วงเลยอากิญจัญญายตนะ** อธิบายว่า ฉานก็ดี อารมณ์ก็ดี ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ณ เบื้องต้นแล จริงอยู่ แม้ **อารมณ์**นั้น ชื่อว่า อากิญจัญญะตามนัยแรกนั้นแลด้วย เป็นอายตนะโดยอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เพราะเป็นอารมณ์แห่งรูปฉานที่ ๓ ดูที่พำนักแห่งเทวดา ชื่อว่าเทวายตนะฉานนั้น ด้วยเหตุนี้ อารมณ์นั้นชื่อว่า **อากิญจัญญายตนะ** หนึ่ง อากิญจัญญะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย อรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะเป็นเหตุก่อเกิดแห่งฉานนั้นนั่นเอง เหมือน คำเป็นต้นว่า “แคว้นกัมโพชา เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย” ดังนี้ด้วย แม้เพราะ เหตุนี้ฉานนั้นจึงชื่อว่า **อากิญจัญญายตนะ** พระโยคีก้าวล่วงแม่สภาวะทั้ง ๒ นี้ คือ ฉาน ๑ อารมณ์ ๑ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ใส่ใจอย่างนี้แล แล้วพึงเข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนฉานนี้อยู่ เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า ท่าน รวมสภาวะนี้แม่ทั้ง ๒ เข้าเป็นหมวดเดียวกัน แล้วจึงกล่าวคำนี้ว่า “ก้าวล่วง อากิญจัญญายตนฉาน ดังนี้

ส่วนในคำว่า **เนวสัณญานาสัณญายตนะ** นี้ มีวินิจัยดังต่อไปนี้ ฉะนั้น ท่านเรียกว่า **เนวสัณญานาสัณญายตนะ** เพราะภาวะแห่งสัญญาใด สัญญานั้นย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติเช่นไร เพื่อจะแสดงข้อความนั้นก่อน ในวิภังคปกรณ์ท่านจึงยกคำว่า “**เนวสัณญานาสัณญี**” ขึ้นไว้แล้วกล่าวว่า “พระโยคีไฝใจจากัญญาจัญญายตนะนั้นนั่นแล โดยเป็นธรรมอันสงบอยู่ ย่อมเจริญสมำบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **เนวสัณญานาสัณญี**” ดังนี้ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ไฝใจโดยสงบ** คือไฝใจสมำบัตินั้นว่า “เป็นสมำบัติอันสงบแล้ว เพราะเป็นสมำบัติที่มีอารมณ์อันสงบแล้วอย่างนี้ว่า ก็ชื่อว่าสมำบัติอันใด กระทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ สมำบัติอันนี้ เป็นสมำบัติที่สงบหนอ”

ถามว่า - ถ้าพระโยคีไฝใจโดยความเป็นธรรมที่สงบอยู่ จะมีการก้าวล่วงอย่างไร ?

ตอบว่า - เพราะไม่ต้องการจะเข้า จริงอยู่ พระโยคินั้นไฝใจสมำบัตินั้น โดยเป็นธรรมอันสงบอยู่แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เธอก็ไม่มีการชวนชวาย ไม่มีการนึกถึง ไม่มีการไฝใจว่า “เราจักคำนึงถึง จักเข้า จักอธิษฐาน จักออก จักพิจารณาสมำบัตินี้”

ถามว่า - เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - เพราะเนวสัณญานาสัณญายตนะอันสงบกว่า ประณีตกว่า กว่าจากัญญาจัญญายตนะ

เหมือนอย่างพระราชประทับอยู่ที่คอช้างตัวประเสริฐ เสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนในเมือง ด้วยอานุภาพแห่งพระราชผู้ทรงความเป็นใหญ่ ทอดพระเนตรเห็นคนมีศิลปะทั้งหลาย มีช่างแกะสลักงาเป็นต้น นุ่งผ้าผืนหนึ่งอย่างทะมัดทะแมงแล้วใช้ผ้าอีกผืนหนึ่งโพกศีรษะ มีเนื้อตัวเปราะเปื้อนไปด้วยผงแห่งงาเป็นต้น กระทำงานศิลปะต่าง ๆ หลายชนิด มีการแกะสลักงาเป็นต้น ย่อมพอพระทัยต่อความฉลาดแห่งช่างทั้งหลายเหล่านั้นอย่างนี้ว่า “น่าชมเชยหนอ อาจารย์ทั้งหลายเป็นผู้ฉลาดจักทำศิลปกรรมเช่นนี้ได้” แต่พระองค์หาทรงดำริเช่นนี้ไม่ว่า “ดีหนอเราควรสละราชสมบัติแล้วเป็นช่างเช่นนี้”

[๒๘๗] บัดนี้ เพื่อจะแสดงเนื้อความแห่งคำที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า เนวสัณญานา-
 สัณญายตนะด้วยสามารถสัณญาที่พระโยคีบรรลु ดังที่ได้พรรณามา ท่านจึงกล่าว
 ไว้ว่า คำว่า “เนวสัณญานาสัณญายตนะ ได้แก่ธรรมคือจิตและเจตสิก แห่งพระโยคีผู้
 เข้า หรือผู้เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน หรือผู้อยู่เป็นสุขในธรรมที่บรรลุแล้ว”
 บรรดาธรรมเหล่านั้น สำหรับในอธิการนี้ ท่านประสงค์เอาจิตและเจตสิกแห่งพระโยคี
 ผู้เข้าฌานนั้น ก็ในสมាปัตตินี้ มีอรรถวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ ฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม
 ชื่อว่ามีสัณญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัณญาที่หยาบ และชื่อว่ามีสัณญาก็ไม่ใช่ เพราะ
 สัณญาที่ละเอียดยังมีอยู่ เหตุนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า **เนวสัณญานาสัณญา** ก็
 เนวสัณญานาสัณญานั้น เป็นอายตนะด้วย เพราะนับเนื่องในมนายตนะและธัมมาย
 ตนะ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **เนวสัณญานาสัณญายตนะ** อีกนัยหนึ่ง สัณญาในสมาปัตตินี้ไม่มี
 ชื่อว่าสัณญา เพราะไม่สามารถทำหน้าที่สัณญาได้เต็มที่ และชื่อว่า ไม่มีสัณญาเลย
 ก็ไม่ได้ เพราะสัณญาก็ยังมีอยู่ โดยที่ยังมีสังขารอันธรรมที่ละเอียดเหลืออยู่ เหตุนั้น
 จึงชื่อว่า **เนวสัณญานาสัณญา** ก็เนวสัณญานาสัณญานั้น เป็นอายตนะด้วย เพราะ
 อรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งธรรมที่เหลือ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **เนวสัณญานาสัณญายตนะ**
 ก็ในสมาปัตตินี้ มีใช้เพียงสัณญาเท่านั้นที่เป็นเช่นนี้ ที่แท้ถึงเวทนาจึงชื่อว่า มีเวทนา
 ก็ไม่ใช่ ไม่มีเวทนาจึงไม่ใช่ ถึงจิตก็ชื่อว่ามีจิตก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตก็ไม่ใช่ ถึงผัสสะก็ชื่อว่า
 มีผัสสะก็ไม่ใช่ ไม่มีผัสสะก็ไม่ใช่ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลายที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่พระธรรมเทศนานี้ พระพุทธองค์ทรงยกสัญญาเป็นบทตั้งนักปราชญ์ฟังไขเนื้อความนี้ให้กระจ่างแจ้งด้วยอุปมาหลายอย่าง เริ่มต้นแต่อุปมาเหมือนน้ำมันทาบาตรเป็นต้น

เรื่องสามเณรใช้น้ำมันทาบาตร

เล่ากันต่อมาว่า สามเณรใช้น้ำมันทาบาตรแล้วตั้งเก็บไว้ ในเวลาฉันข้าวต้มพระเถระกล่าวกะสามเณรนั้นว่า “เธอจงนำบาตรมา” สามเณรเรียนท่านว่า “ในบาตรมีน้ำมันครับ” เมื่อพระเถระกล่าวว่า “นำน้ำมันมาเถิดสามเณร ฉันจะกรอกให้เต็มหลอดที่บรรจุน้ำมัน” ก็เรียนว่า “ไม่มีน้ำมันครับ” ในเรื่องนั้นพึงทราบอุปมาดังนี้ น้ำมันปรากฏว่ามีอยู่ เพราะมันอยู่ข้างใน โดยไม่เป็นประโยชน์ที่เหมาะสมกับข้าวต้ม แต่ปรากฏว่า ไม่มี ด้วยสามารถจะกรอกให้เต็มหลอดได้เป็นต้นฉันใด ถึงสัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำหน้าที่สัญญาได้เต็มที่ ชื่อว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะสัญญายังมีอยู่ โดยยังมีสังขารที่ละเอียดยลี่ยอยู่

ถามว่า - ในสมบัตินี้ กิจแห่งสัญญาเป็นอย่างไร ?

ตอบว่า - ได้แก่ การหมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึงภาวะแห่งอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่าย ก็สัญญานั้นไม่อาจทำแม่น้ำที่คือความหมายรู้ให้เต็มที่ได้ ดุจเตโชธาตุในน้ำร้อน ไม่สามารถทำกิจคือการเผาได้ คือไม่อาจเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา แล้วกระทำให้เกิดความเบื่อหน่ายเหมือนสัญญาในสมบัตินี้เหลือได้ จริงอยู่ ภิกษุไม่ได้ทำการพิจารณาในชั้นทั้งหลายอื่น พิจารณาแต่แนวสัญญานาสัญญาชั้นเท่านั้น ชื่อว่า สามารถบรรลุความเบื่อหน่ายไม่มี ก็ท่านพระสารีบุตรเถระ โดยปกติเป็นนักวิปัสสนา เป็นผู้มึปัญญามาก พึงอาจบรรลุได้ ส่วนกุลบุตรอื่นที่มีปัญญามาก เช่นเดียวกับท่านพระสารีบุตรเถระ ก็พึงอาจบรรลุได้ แม้กุลบุตรนั้นก็พึงอาจกำหนดถือเอาได้ด้วยอำนาจการพิจารณาารวมกันเท่านั้นอย่างนี้ว่า นัยว่า ธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็เกิดมีขึ้น ที่เกิดมีแล้วก็แปรปรวนไปอย่างนี้ แต่ไม่พึงอาจกำหนดถือเอาได้ ด้วยอำนาจการเห็นธรรมตามลำดับบท สมบัตินี้ถึงความ เป็นสภาพละเอียดอย่างนี้ บัณฑิตพึงไขเนื้อความนี้ให้เห็นแจ่มแจ้งแม้ด้วยการเปรียบเทียบกับน้ำในหนทาง เหมือนการเปรียบเทียบกับน้ำมันทาบาตรฉะนั้น

ได้ยินมาว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทาง เห็นน้ำน้อยหนึ่งจึง กราบเรียนว่า น้ำครับ! นิมนต์ถอดรองเท้า เมื่อพระเถระกล่าวว่า เออ! สามเณร ถ้าน้ำมีจนน้ำผ้าอาบน้ำมา ฉันจะสร่งน้ำ จึงกราบเรียนว่า ไม่มีครับ ในช้อนนั้นพียงเห็น เนื้อความว่า น้ำปรากฏว่ามีอยู่ เพราะพอเพียงที่จะเปียกรองเท้า แต่ปรากฏว่าไม่มี พอที่จะอาบได้ ฉันใด แม้สัญญานั้นก็เหมือนกัน จิตว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจแห่งสัญญาอย่างเต็มที่ได้ จิตว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะสัญญายังมีอยู่ โดยที่ยังมีสังขารที่ละเอียดยลืออยู่ กับบัณฑิตไม่พียงไขเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งด้วย อุปมาเหล่านี้เพียงเท่านั้น พียงไขให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาที่เหมาะสมแม้เหล่าอื่นอีก คำว่า เข้าถึงอยู่ก็มีนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วเช่นกัน

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดาร ในแนวสัญญานาสัญญายตนกัมมัญฐาน

ปกิณณกถา

[๒๘๘] พระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งแห่งสัตว์โลก มีพระรูปหาผู้เปรียบ เสมอเหมือนมิได้ ตรัสอุปสมาบัตติ ๔ อย่าง อันใดไว้แล้ว พระโยคีเข้าใจสมาบัตตินั้นดังนี้แล้ว ก็ควรทราบถ้อยแถลง แม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ในสมาบัตตินั้น

[๒๘๙] จริงอยู่ อุปสมาบัตติเหล่านี้ มีอยู่เพียง ๔ ประการ โดยการก้าวล่วงอารมณ์ บัณฑิตผู้มีปรีชาไม่ปรารณาการก้าว ล่วงองค์แห่งอุปสมาบัตติเหล่านั้น

นักศึกษาพึงทราบอุปสมาบัตติเหล่านี้ว่า มีเพียง ๔ ประการ โดยการก้าวล่วง อารมณ์โดยประการทั้งปวง คือ ก็ในอุปสมาบัตติ ๔ เหล่านี้ อุปสมาบัตติที่ ๑ โดยการก้าวล่วงรูปนิมิต อุปสมาบัตติที่ ๒ โดยการก้าวล่วงอากาศ อุปสมาบัตติที่ ๓ โดยการก้าวล่วงวิญญาณที่เป็นไปแล้วในอากาศ อุปสมาบัตติที่ ๔ โดยการก้าวล่วง ความไปปราศจากวิญญาณที่เป็นไปแล้วในอากาศ แต่การก้าวล่วงองค์แห่งอุปสมาบัตติเหล่านี้ บัณฑิตไม่ปรารณาความจริง ในอุปสมาบัตติเหล่านี้ ไม่มีการก้าว ล่วงองค์เหมือนในรูปาวจรสมาบัตติ เพราะว่า ในอุปสมาบัตติเหล่านี้แม้ทั้งหมด มี องค์ฌานเพียง ๒ เท่านั้น คือ ๑. อุเบกขา ๒. จิตเตกัคคตา

[๒๙๐] แม้เมื่อเป็นเช่นนี้:-

ในรูปสมวัตินี้ อรูปสมวัติน้อย ๆ เป็นคุณชาติ
ที่ประณีตดีกว่า ในรูปสมวัตินี้เหล่านั้นนักศึกษาพึงทราบ
อุปมาเหมือนพื้นปราสาทและผ้าสาฎก

เหมือนพื้นปราสาทและผ้าสาฎก

ก็เหมือนอย่างปราสาท ๔ ชั้น ชั้นล่างปรากฏงามคุณทั้งอันประณีต ด้วยสามารถ
การพอร่ามรับร้อง ประโคมดนตรี กลิ่นที่หอมตลบ พวงดอกไม้ อาหาร ที่นอน
และเครื่องนุ่งห่มอันเป็นทิพย์เป็นต้น แต่ชั้นที่ ๒ ประณีตกว่าชั้นล่าง ชั้นที่ ๓
ประณีตกว่าชั้นที่ ๒ ชั้นที่ ๔ ประณีตกว่าทุกชั้น ถึงพื้นปราสาทเหล่านั้นในปราสาท
นั้นทั้ง ๔ ชั้น ย่อมไม่แตกต่างกัน โดยเป็นพื้นปราสาททั้ง ๔ ชั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น
ชั้นบน ๆ ก็ประณีตกว่าชั้นล่าง ๆ โดยความพิเศษกว่ากันแห่งความสำเร็จแห่ง
งามคุณทั้ง ๕ ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนกับหญิงคนหนึ่งใช้ด้ายที่หยาบ ละเอียด ละเอียดกว่า
และละเอียดที่สุด ทอผ้าสาฎก ๔ ชั้น ๓ ชั้น ๒ ชั้น และชั้นเดียว มีประมาณเท่ากัน
ทั้งส่วนยาวและส่วนกว้าง ผ้าสาฎกเหล่านั้นทั้ง ๔ ผืนมีประมาณเท่ากันทั้งส่วน
ยาวและส่วนกว้าง ไม่แตกต่างกันเลยโดยประมาณก็จริง ถึงอย่างนั้น ผืนหลัง ๆ ก็
ประณีตกว่าผืนแรก ๆ โดยความเป็นผ้ามีเนื้อละเอียด มีสัมผัสนุ่มนวล และมี
ราคาแพง ฉะนั้น แม้ในรูปสมวัตินี้ ๔ นี้ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน ถึงจะมีเพียงองค์ ๒
เหล่านี้ คือ อุเบกขา ๑ จิตเตกัคคตา ๑ ก็จริง ถึงอย่างนั้นนักศึกษาพึงทราบโดย
ความแตกต่างแห่งภาวนาว่า ในรูปสมวัตินี้ อรูปสมวัติน้อย ๆ ประณีตดีกว่า
โดยที่องค์เหล่านั้นเป็นสภาวะประณีตและประณีตกว่านั้น ก็อรูปสมวัตินี้เหล่านี้
ประณีตและประณีตกว่ากันโดยลำดับ ดังบรรยายมานี้

[๒๙๑] ชายคนหนึ่งโหมมณฑปที่สกปรก อีกคนหนึ่งยืนเกาะ
ชายผู้นั้น ชายอื่นอีกคนหนึ่งยืนอยู่ภายนอกไม่เกาะชาย
ทั้ง ๒ นั้น แต่ว่าชายอีกคนหนึ่งกลับยืนเกาะชายที่ยืนอยู่
ภายนอกมณฑปนั้น ถึงรูปสมวัตินี้ ๔ บัณฑิตผู้มีปรีชา
พึงทราบโดยความมีสภาพเสมอกันกับชายทั้ง ๔ คนเหล่า
นั้นตามลำดับ

ในอุปมานั้น มีการขยายความดังต่อไปนี้:-

เขาเล่าว่า มีมณฑปหลังหนึ่งอยู่ในที่สกปรก สมัยนั้นยังมีชายคนหนึ่งมาแล้ว
เกลียดความสกปรกนั้น จึงเหินยวมณฑปนั้นอยู่ดูหนึ่งว่าคนถูกแขวนอยู่ที่มณฑปนั้น

ต่อมายังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้ว จึงเกาะชายผู้เกาะมณฑปนั้น

ต่อมายังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้วคิดว่า “ชายที่เกาะมณฑปก็ดี ชายที่เกาะชาย
ผู้เกาะมณฑปก็ดี ทั้ง ๒ คนเหล่านี้ยืนไม่มั่นคง เขาทั้ง ๒ จักตกลงไปในบ่อ ไกลมณฑป
แน่นอน อย่ากระนั้นเลย เรายืนข้างนอกดีกว่า” เขาจึงยืนเสียข้างนอก ไม่เกาะชาย
ผู้เกาะชายที่เกาะมณฑปนั้น

ภายหลังต่อมา ยังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้ว คิดเห็นความไม่ปลอดภัยแห่งชาย
ที่เกาะมณฑปและชายที่เกาะชายผู้เกาะมณฑปนั้น รู้สึกว่าชายที่ยืนอยู่ข้างนอก
เท่านั้นยืนได้มั่นคง จึงยืนเกาะชายคนนั้น

ในข้อนี้ นักศึกษาพึงเห็นอากาศเป็นเครื่องเพิกกลืนจุมณฑปในที่สกปรก
พึงเห็นอากาศอันญายตนะซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจรูปนิมิตดูชายที่
เกาะมณฑปเพราะรังเกียจความสกปรก พึงเห็นวิญญาณญายตนะ ที่ปรารถนา
อากาศอันญายตนะซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไป ดูชายผู้เกาะชายที่เกาะมณฑป
พึงเห็นอากิญจัญญายตนะ อันไม่ทำอากาศอันญายตนะให้เป็นอารมณ์แล้วมีความ
ไม่มีแห่งอากาศอันญายตนะนั้นเป็นอารมณ์ ดูชายที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแม้
แห่งชายทั้ง ๒ คน แล้วยืนเสียข้างนอก ไม่เกาะชายที่เกาะชายที่เกาะมณฑปนั้น
พึงเห็นเนวสัญญานาสัญญายตนะซึ่งปรารถนาอากิญจัญญายตนะอันตั้งอยู่ ณ ที่ภายนอก
คือ ความไม่มีวิญญาณเป็นไป ดูชายที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแห่งชายที่เกาะมณฑป
และชายผู้เกาะชายซึ่งเกาะมณฑปนั้น แล้วรู้สึกว่ายืนอยู่ข้างนอกนั้นว่า เป็นผู้
ยืนได้มั่นคง จึงยืนเกาะชายผู้ที่ยืนอยู่ข้างนอก ก็เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ มีความ
เป็นไปอย่างนี้ คือ:-

[๒๙๒] **ยังต้องทำรูปสมาบัตินั้นแหละให้เป็นอารมณ์ เพราะ
ไม่มีอารมณ์อื่น เช่นเดียวกับประชาชนจำต้องเคารพพระราชา
แม้ที่ตนเห็นความไม่ดี เพราะเหตุแห่งชีวิต**

จริงอยู่ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานยังต้องทำอาภิญญายตนฌานแม้ที่
ตนเห็นโทษอย่างนี้แล้วว่า สมาบัตินี้มีวิญญาณัญญายตนสมาบัติเป็นข้าศึกอยู่ใกล้นั้น
เป็นอารมณ์เพราะไม่มีอารมณ์อื่น

ถามว่า - เหมือนอะไร ?

ตอบว่า - เหมือนประชาชนยังต้องนอบน้อมพระราชาแม้ที่ตนเห็นความไม่ดี
เพราะเหตุแห่งชีวิต อนึ่ง เหมือนประชาชนเมื่อไม่ได้การดำรงชีวิตอยู่ในที่อื่น เพราะ
เหตุแห่งชีวิตจึงจำต้องอาศัยพระราชาบางพระองค์ที่เป็นเจ้าทวีปทั้งปวง ซึ่งไม่สำรวม
มีกายสมาจาร วจีสมาจารและมโนสมาจารที่หยาบกระด้าง แม้ที่ตนเห็นโทษแล้ว
อย่างนี้ว่า พระราชาพระองค์นี้ มีสมาจารกักขฬะเป็นไปฉันทิ เนวสัญญานาสัญญายตน-
ฌานนี้ก็ฉันทินั้น เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่นก็จำต้องทำอาภิญญายตนฌานแม้ที่ตนเห็น
โทษแล้วนั้น ให้เป็นอารมณ์

[๒๙๓] ก็เนวสัญญานาสัญญายตนฌานกระทำอยู่อย่างนี้ คือ:-

**คนขึ้นบันไดยาวจะต้องยึดแม่บันได ฉันทิ คนขึ้นสู่
ยอดภูเขาจะต้องเหนี่ยวโขดเขา ฉันทิ คนขึ้นภูเขาคินลาด
จะต้องค้ำเข้าของตน ฉันทิ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน
นี้ก็ฉันทิเหมือนกัน จะต้องยึดเหนี่ยวอาภิญญายตนฌาน
นั้นเป็นไป**

ปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่อว่า อารูปนิเทศ

ในอธิการว่าด้วยสมาธิภาวนาในปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อให้เกิดความปราโมทย์แก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริเฉทที่ ๑๑

สมาธิเทศ

๑. อาหารเรปฏิกูลสัญญาภา

[๒๙๔] บัดนี้ ถึงลำดับการแสดงวิธีเจริญอาหารเรปฏิกูลสัญญา ซึ่งได้ยกขึ้นแสดงไว้อย่างนี้ว่า สัญญาอย่างหนึ่งซึ่งรองลำดับรูปสมบัติ ดังนี้

อาหาร ๔ อย่าง ในคำเหล่านั้น คำว่า **อาหาร** ได้แก่ สภาพซึ่งนำกำลังมาให้ อาหารนั้นมี ๔ อย่าง คือ

- ๑. กวฬิงการาหาร อาหารที่ทำเป็นคำ ๆ
- ๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ
- ๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา
- ๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ

ผลที่อาหารนำมา

ถามว่า ก็ในอาหารทั้ง ๔ นี้ อาหารอะไรนำผลอะไรมาให้ ? แก้วว่า กวฬิงการาหารนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้ ผัสสาหารนำเวทนาทั้ง ๓ มาให้ มโนสัญเจตนาหารนำปฏิสนธิในภพทั้ง ๓ มาให้ วิญญาณาหารนำนามรูปในขณะถือปฏิสนธิมาให้

ภัยของอาหาร

ในอาหารเหล่านั้น ความใคร่เป็นภัยสำหรับกวฬิงการาหาร การเข้าไปใกล้เป็นภัยในผัสสาหาร การก่อให้เกิดเป็นภัยในมโนสัญเจตนาหาร ปฏิสนธิเป็นภัยในวิญญาณาหาร

อุปมาของอาหาร

ก็บรรดาอาหารซึ่งมีภัยอยู่ประจำอย่างนั้น กวฬิงการาหารพึงแสดงโดยพระโอรสอันเปรียบเหมือนเนื่อบุตร^๑ ผัสสาหารพึงแสดงโดยพระโอรสอันเปรียบเหมือนโคไม่มีหนัง^๒ มโนสัจจนาหารพึงแสดงโดยพระโอรสอันเปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง^๓ วิญญาณาหารพึงแสดงโดยพระโอรสอันเปรียบเหมือนหอกหลาว ๑๐๐ เล่ม^๔

กวฬิงการาหารประสงคฺในที่นี่

ก็ในบรรดาอาหารทั้ง ๔ เหล่านี้ กวฬิงการาหารอย่างเดียวซึ่งแยกเป็นชนิดได้แก่อาหารที่ใช้บริโภคน ใช้ดื่ม ใช้เคี้ยว และใช้ลิ้ม ท่านประสงคฺเอาว่าอาหารในที่นี่

อาหาเรปฏิกูลสัญญา

ความสำคัญหมาย ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจการถือเอาอาการน่าเกลียดในอาหารนั้นชื่อว่า อาหาเรปฏิกูลสัญญา

พิจารณาความปฏิกูลโดยอาการ ๑๐

พระโยคีผู้ต้องการเจริญปฏิกูลสัญญาในอาหารนั้น ทั้งนี้จำต้องเรียนกัมมัฏฐานแม้บทเดียวไม่ให้คลาดเคลื่อนจากที่เรียนมา ไปในที่ลับเร้นอยู่ พึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลในกวฬิงการาหาร ซึ่งมีประเภทได้แก่อาหารที่ใช้บริโภคน ใช้ดื่ม ใช้เคี้ยว และใช้ลิ้มโดยอาการ ๑๐ อย่าง คืออย่างไร ? คือ

๑. โดยการไป	๒. โดยการแสวงหา
๓. โดยการบริโภค	๔. โดยที่อยู่
๕. โดยหมักหมม	๖. โดยยังไม่ย่อย
๗. โดยย่อยแล้ว	๘. โดยผล
๙. โดยหลังไหลออก	๑๐. โดยเปื้อน

๑ ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐

๒ ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

๓ ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

๑. โดยการไป

[๒๙๕] ในอาการทั้ง ๑๐ นั้น ชื่อว่า **โดยการไป** อธิบายว่า พระโยคีพิจารณาว่า ผู้บวชในพระศาสนาซึ่งเชื่อว่ามีอานุภาพมากอย่างนี้ ทำการสาธยายพุทธพจน์หรือทำสมณธรรมตลอดคืนยังรุ่ง ลูกขึ้นแต่เช้าตรู่ ทำวัตรสำหรับลานพระเจดีย์และลานพระศรีมหาโพธิ แล้วเข้าไปตั่งน้ำจั้นน้ำใช้ กวาดบริเวณ ปฏิบัติสรีรภิกขุแล้วขึ้นสู่อาสนะไฟใจกัมมัฏฐานตลอด ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง ลูกขึ้นจับบาตรและจีวร ละป่าสำหรับบำเพ็ญเพียรซึ่งปราศจากคนยัดเยียดกัน มีสุขเกิดแต่วิเวก บริบูรณ์ด้วยร่มเงา และน้ำสะอาดเยือกเย็น มีภูมิภาคน่าพึงใจ ไม่เห็นแก่ความยินดีในวิเวกอย่างประเสริฐ บ่ายหน้าตรงต่อบ้านเพื่อต้องการอาหาร ดุจดั่งสุนัขจึงจอกบายหน้าต่อป่าช้า พึ่งไป

ก็เมื่อไปอย่างนี้ จึงจำต้องเหยียบย่ำผ้าลาดซึ่งเกลือกกลั้วไปด้วยขี้ดินขี้แมลงสาบเป็นต้นในเรือน ตั่งต้นแต่ลงจากเตียงหรือตั่ง แต่นั้นก็ต้องเห็นหน้ามุขซึ่งน่าเกลียดยิ่งกว่าภายในห้อง เพราะถูกขี้หนูและขี้ค้างคาวเประเปื้อนในกาลบางครั้ง แต่นั้นพึงเห็นพื้นล่างว่าน่าเกลียดไปกว่าพื้นบน เพราะเประเปื้อนไปด้วยขี้นกแสมและนกพิราบเป็นต้น แต่นั้นพึงเห็นบริเวณว่าน่าเกลียดยิ่งกว่าพื้นเบื้องต่ำ เพราะหมองไปด้วยหญ้าและใบไม้แก่ ซึ่งลมพัดมาในกาลบางครั้ง และด้วยมูลกรีส น้ำลายน้ำมูกของพวกสามเณรผู้ป่วย และในฤดูฝนยังเประไปด้วยน้ำและโคลนตมเป็นต้น พึงเห็นตรอกแห่งวิหารเป็นของน่าเกลียดยิ่งกว่าบริเวณนั้น

อนึ่ง พระโยคีให้พระมหาโพธิและเจดีย์โดยลำดับยืนอยู่ในโรงสำหรับตริก ไม่เหลียวแลดูเจดีย์งามเช่นกับกองแก้วมุกดา และต้นมหาโพธิที่ระรื่นใจเช่นเดียวกับกำหางนกยูง และเสนาสนะอันสง่าดูสมบัติในเทววิมาน หันหลังให้ประเทศที่ที่น่ารื่นรมย์เห็นปานนั้น หลีกไปโดยหมายใจว่าจักต้องไปเพราะเหตุแห่งอาหารแล้วเดินไปตามทางบ้าน พึงเห็นแม่ทางมีตอและหนามบ้าง ทางที่ขาดเพราะกำลังน้ำเซาะและขรุขระบ้าง แต่นั้น เอนุ่งผ้าก็เหมือนผู้ปิดฝิ รัตประคดก็เหมือนผู้พันผ้าพันแผล ห่มจีวรก็เหมือนผู้คลุมร่างกระดูก นำบาตรออกก็เหมือนผู้นำโกร่งยาออก เมื่อถึงที่ใกล้ประตูบ้าน ก็พึงเห็นแม่ซากช้าง ซากม้า ซากโค ซากควาย ซากมนุษย์ ซากงู และซากสุนัข เป็นต้น

ก็ไม่ใช้พึงเป็นแต่เห็นเท่านั้น แม้กลิ่นของซากเหล่านั้นกระทบจมูกอยู่ อันเธอต้องจำอดกลิ่น แต่นั่นเธอครั้นยืนที่ประตูบ้านต้องแลดูตรอกตามบ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายมีช้างม้าที่ดุเป็นต้น

ของปฏิกูลซึ่งมีเครื่องลาดเป็นต้น มีซากศพเป็นอนเนกเป็นที่ลุดตั้งว่ามานี้ เป็นสิ่งที่พระโยคีจำต้องเหยียบจำต้องเห็นจำต้องดมเพราะอาหารเป็นเหตุ เราพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยการไปอย่างนี้ว่า เนะท่านผู้เจริญ อาหารน่าเกลียดแท้หนอ

๒. โดยการแสวงหา

[๒๙๖] จะพิจารณาความเป็นของน่ารังเกียจโดยการแสวงหาอย่างไร ? ก็เราเมื่ออดกลิ่นที่น่าเกลียดโดยการไปอย่างนี้แล้ว เข้าไปสู่บ้านแล้วห่มผ้าสังฆาฏิ เทียบไปในถนนในบ้านโดยลำดับเรือนดูคนกำพร้าถือกระบือวิ่งเที่ยวไปจะนั้น ที่ในฐานะที่เหยียบลงแล้ว ๆ ในฤดูฝน แท้ทั้งหลายต้องจมลงไปโคลนเลนจนถึงเนื้อปลีแข้งต้องเอามือหนึ่งถือบาตร เอามือหนึ่งยกจีวร ในฤดูร้อนก็จำต้องเที่ยวไปด้วยทั้งสรีระอันเกลื่อนกล่นไปด้วยฝุ่นและละอองหญ้า ที่ฟุ้งขึ้นแล้วเพราะกำลังลมพัด ครั้นถึงประตูบ้านนั้น ๆ จำต้องเห็นและบางทีก็เหยียบหลุมโสโครกและปอน้ำคร่ำ อันเจือปนด้วยน้ำล้างปลา น้ำล้างเนื้อ น้ำชาข้าว น้ำลาย น้ำมูก มูลสุนัขและสุกรเป็นต้น เกลื่อนกล่นไปด้วยหมูหนอนและแมลงวันหัวเขียว เป็นแดนซึ่งแมลงวันทั้งหลายเที่ยวบินขึ้นจับเกาะที่ผ้าสังฆาฏิบ้าง ที่บาตรบ้าง ที่ศิระบัง แม้เมื่อพระโยคีเข้าไปสู่เรือนแล้ว บางพวกก็ถวายเป็นทุกข์ บางพวกก็ไม่ถวายเป็นทุกข์ แม้เมื่อถวายเป็นทุกข์ บางพวกก็ถวายเป็นสุขที่สุดแต่เวลานี้บ้าง ของเคี้ยวที่เก่าบ้าง ขนมั่วและแฉะเป็นต้นที่บูดแล้วบ้าง ฝ่ายพวกที่ไม่ให้ บางพวกก็พูดว่า นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิดเจ้าข้า บางพวกก็นิ่งเสียเป็นดุษณีไม่เห็น บางพวกก็ทำที่พูดกับคนอื่นเสีย บางพวกซัดด้วยคำหยาบ เป็นต้นว่า “เฮ้ย ! ไ้หัวโล้นจงไปเสีย” ถึงเป็นอย่างนี้พระโยคีจำต้องเที่ยวไปปัญหาบาตรในบ้าน แล้วจึงออกมาดูคนกำพร้า พระโยคีจำต้องเหยียบ จำต้องเห็น จำต้องอดกลิ่น ซึ่งของปฏิกูลมีน้ำและโคลนตมเป็นต้นนี้ จำเดิมแต่เข้าไปสู่บ้านจนกระทั่งออกเพราะเหตุแห่งอาหารด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้ เธอพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยการแสวงหาอย่างนี้ว่า “เนะท่านผู้เจริญ อาหารน่าเกลียด แท้หนอ” ดังนี้

๓. โดยการบริโภค

[๒๙๗] จะพิจารณาความเป็นของน่าเกลียด**โดยการบริโภค**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็พระโยคีผู้แสวงหาอาหารอย่างนี้แล้ว นั่งอย่างสบายในที่สะดวกภายนอกบ้าน ตราบใดที่ยังมิได้หย่อนมือลงไปกินอาหารนั้น และเห็นภิกษุผู้อยู่ในฐานะเป็นครูหรือมนุษย์ผู้ละอายบาปเห็นบาปนั้น ก็ยังพออาจเพื่อนิมนต์ให้ฉันอาหารเช่นนั้นได้อยู่ตราบนั้น เพราะยังไม่เป็นของปฏิกูล แต่เมื่อหย่อนมือลงไปกินอาหารนี้ด้วยความเป็นผู้ต้องการฉันแล้ว เธอจะกล่าวว่า “ท่านจงรับเอา” ดังนี้ ต้องละอายเพราะเป็นของปฏิกูลแล้ว อนึ่ง เหนือหลังออกตามง่ามแห่งนิ้วมือทั้ง ๕ ของพระโยคีผู้หย่อนมือลงไปขยำอยู่ แม้ภัดที่แห้งแข็งก็ให้ชุ่มทำให้อ่อนได้

ภายหลังเมื่ออาหารนั้นมีความงามอันสลายแล้ว แม้เพราะเหตุลึกลับกว่าขยำทำเป็นคำ ๆ ใส่วางไว้ในปาก ฟันล่างก็ทำกิจต่างครก ฟันบนทำกิจต่างสาก ลิ้นทำกิจต่างมือ อาหารนั้นอันสากคือฟันดำแล้ว อันลิ้นคลุกเคล้าแล้วในปากนั้น เป็นดุจก้อนรากสุนัขในรางสุนัข น้ำลายจางใส ที่ปลายลิ้นแปดเปื้อน แต่กลางลิ้นเข้าไปน้ำลายข้นแปดเปื้อน มูลฟันในที่ซึ่งไม่ชำระไม่ถึงแปดเปื้อน อาหารนั้นทั้งถูกบดถูกแปดเปื้อนอย่างนี้ หมดสี กลิ่น และเครื่องปรุงอันวิเศษในทันทีนั้น เข้าถึงความเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่งดุจรากสุนัขอันอยู่ในรางสุนัข แม้เป็นเช่นนั้นยังกลืนกินได้เพราะล่องคลองจกเข้าไปแล้ว พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยการบริโภคอย่างที่ว่ามานั้นแหละ

๔. โดยที่อยู่

[๒๙๘] จะพิจารณาความเป็นของน่ารังเกียจ**โดยที่อยู่**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็แหละอาหารนี้เข้าถึงการบริโภคอย่างนี้แล้ว เมื่อเข้าไปข้างใน เพราะเหตุที่จะเป็นพระพุทธรเจ้า หรือพระปัจเจกพุทธรเจ้า หรือพระเจ้าจักรพรรดิก็ตามที่ ย่อมมีที่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาที่อาศัย ๔ อย่าง คือ**ปิตตาสัย** ที่อาศัยคือดี **สมหาสัย** ที่อาศัยคือเสลด **ปุพพาสัย** ที่อาศัยคือหนอง **โลหิตาสัย** ที่อาศัยคือเลือด แต่สำหรับคนมีปัญญาน้อยมีที่อาศัยครบทั้ง ๔ เพราะเหตุนั้น อาหารใดมีที่

อาศัยคือดีมาก อาหารนั้นน่าเกลียดยิ่งนัก ดุจเปื้อนด้วยน้ำมันมะขางชั้น อาหารใดมีที่อาศัยคือเสลดมาก อาหารนั้นดูจะคนด้วยน้ำใบกาเกะทิง อาหารใดมีที่อาศัยคือหนองมาก อาหารนั้นดูจะคนด้วยเปรียงเน่า อาหารใดมีที่อาศัยคือโลหิตมาก อาหารนั้นน่าสะอิดสะเอียนยิ่งนักดูจะคนด้วยน้ำย้อม พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยที่อาศัยอย่างพรรณนามาฉะนี้

๕. โดยหมักหมม

[๒๙๙] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยหมักหมมอย่างไร ? คือพิจารณาว่า อาหารนั้นระคนด้วยที่อาศัย ในบรรดาที่อาศัยทั้ง ๔ เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเข้าไปสู่ภายในท้อง ไม่ใช่ไปหมักหมมอยู่ในภาชนะทองหรือในภาชนะแก้วมณีหรือภาชนะเงินเป็นต้น ก็หากคนมีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเช่นเดียวกับหลุมคูที่ไม่ได้ชำระตลอด ๑๐ ปี ถ้าหากคนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเป็นดุจหลุมคูที่ไม่ได้ชำระตั้ง ๒๐-๓๐-๔๐-๕๐-๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปี ถ้าหากคนมีอายุตั้ง ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสเช่นเดียวกับหลุมคูซึ่งมิได้ชำระตั้ง ๑๐๐ ปี พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุลด้วยความหมักหมม อย่างพรรณนามาฉะนี้

๖. โดยยังไม่ย่อย

[๓๐๐] จะพิจารณาความเป็นของนารังเกียจโดยยังไม่ย่อยอย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้นั้นเข้าถึงความหมักหมมในโอกาสเช่นนี้ยังไม่ย่อยตราบใด ที่กลืนกินในวันนั้นก็ดี ในวันวานก็ดี ในวันก่อนหน้านั้นก็ดี ทั้งหมดถูกแผ่นเสมหะห่อหุ้มเป็นอันเดียวกันปุดเป็นฟองพุด ซึ่งเกิดแต่ความย่อยยับ อันความร้อนแห่งไฟในกายให้ย่อยแล้ว เข้าถึงความเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง แล้วตั้งอยู่ในประเทศที่มีตมิดอย่างยิ่งที่ถูกอบด้วยกลิ่นแห่งซากศพต่าง ๆ ดุจเที่ยวไปในป่าทึบที่น้ำเกลียดมีกลิ่นเหม็นยิ่งนัก ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั้นนั้นเที่ยวอยู่ตราบนั้น เปรียบดุจหญ้า ใบไม้ ท่อนเลื้อยลำแพน ซากงู สุนัข และมนุษย์เป็นต้น ซึ่งตกลงในหลุมใกล้ประตูบ้านคน จันทาล อันฝนมิใช่กาลตกรดแล้วในฤดูแล้ง ถูกความร้อนของดวงอาทิตย์แผดเผาเดือดเป็นฟองพุดแล้วตั้งอยู่ฉะนั้น พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยยังไม่ย่อยอย่างนี้

๗. โดยย่อแล้ว

[๓๐๑] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยย่อแล้วอย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนั้นเป็นสภาพอันไฟในกายให้ย่อยแล้วในโอกาสนั้น และมีใช้จะให้เข้าถึงความเป็นทองเป็นเงินเป็นต้น ดูกดงธาดูทองและธาดูเงินเป็นต้นได้ แต่ก็เมื่อผุดเป็นฟองฟอดอยู่ เข้าถึงความเป็นอุจจาระ ยังกระเพาะอาหารเก่าให้เต็ม เปรียบดูจิตินเหลือซึ่งบุคคลบดดินที่ควรทำให้ละเอียดแล้วใส่เข้าในกระบอกไม้ไผ่ เข้าถึงความเป็นมูลยังกระเพาะปัสสาวะให้เต็มอยู่ พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยย่อแล้วอย่างที่พรรณนามานี้

๘. โดยผล

[๓๐๒] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยผลอย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้อันไฟธาตุย่อยอยู่โดยชอบเที่ยว ย่อมสำเร็จเป็นซากต่าง ๆ มี ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น ที่ไม่ย่อยอยู่โดยชอบ ย่อมให้สำเร็จเป็นโรคตั้ง ๑๐๐ ชนิด มีหิดเปื่อย หิดดำน คุดทะราด โรคเรื้อน ช้ำกลาก หิด ไอ ลงแดง เป็นต้น นี่เป็นผลของอาหารนั้น พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยผลอย่างนี้

๙. โดยหลังไหลออก

[๓๐๓] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุศลโดยหลังไหลออกอย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้อันบุคคลกลืนกินอยู่ เข้าไปโดยทวารช่องเดียว เมื่อจะหลั่งออกย่อมออกโดยทวารเป็นอนเนก โดยประการเป็นต้นว่า ชี้น้ำไหลจากตา ชี้น้ำไหลจากหู อนึ่ง อาหารนี้ในเวลาที่ถูกกลืนกินบุคคลย่อมกลืนกินแม้ด้วยทั้งบริวารมาก แต่ในเวลาที่ย่อยออก เข้าถึงความเป็นอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้น เฉพาะคน ๆ เดียวย่อมถ่ายออก ก็เมื่อบริโภคอาหารนั้นในวันแรกทั้งยินดีทั้งรำเริง ปลื้มจิตโปร่งใจเกิดปิติโสมนัส พอวันที่ ๒ เมื่อจะถ่ายออก ย่อมปิดจมูกสยัหน้าสะอิดสะเอียน เก้อเขิน อนึ่ง ในวันแรก เขากำหนดแล้วชอบใจจดจ่อ แม้สยบหมกมุ่นกลืนกินอาหารนั้น ครั้นวันที่ ๒ ค้างอยู่เพียงคั้นเดียวก็เบื่อหน่ายอึดอัดระอารังเกียจจึงต้องถ่ายออก เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์ดึกดำบรรพ์จึงกล่าวว่า :-

“อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก
เข้าโดยทวารช่องเดียว แต่หลังออกโดยทวารตั้ง ๙ ช่อง

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก
บุคคลมีบริวารแวดล้อมบริโภคอยู่ แต่เวลาเขาจะถ่ายออก
ย่อมแอบแฝง

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก
บุคคลขึ้นชมบริโภคอยู่ แต่เมื่อจะให้ถ่ายออก กลับเกลียด

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก
โดยขังอยู่เพียงคินเดียวเท่านั้น กลายเป็นของเน่าไปหมด
จะนี้”

พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยหลังไหลออกอย่างนี้

๑๐. โดยเปื้อน

[๓๐๔] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยการเปื้อนอย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้แม้ในเวลาบริโภค ย่อมยังมีมือ ปาก ลิ้น และเพดานให้เปื้อน เพราะถูกอาหารนั้นเปื้อน อวัยวะเหล่านั้นจึงเป็นของปฏิกุล ซึ่งแม้จะล้างแล้วก็จำต้องล้างบ่อย ๆ เพื่อขจัดกลิ่น อาหารเมื่อบริโภคเข้าไปแล้ว เช่นเดียวกับเมื่อหุงข้าวสุก แกลบ รำ ปลายข้าวเป็นต้นเดือดปุดขึ้นแล้ว ย่อมเปื้อนขอบปากหม้อและฝาหม้อ ฉนั้นใดอาหารอันไฟประจำกายซึ่งไปตามสรีระทั้งร่าง เฝ้าให้เดือดปุดเป็นฟองฟุดขึ้นมาอยู่ ย่อมยังพันให้เปื้อนโดยความเป็นมลทินพัน ย่อมยังอวัยวะมีลิ้นและเพดานเป็นต้นให้เปื้อน โดยความเป็นน้ำลายและเสมหะเป็นต้น ยัง ตา หู จมูก ทวารหนักเป็นต้นให้เปื้อนโดยความเป็นขี้ตา ขี้หู น้ำมูก ปัสสาวะ และอุจจาระเป็นต้น อันเป็นเหตุให้บรรดาทวารที่ถูกเปื้อนแล้ว แม้บุคคลล้างอยู่ทุก ๆ วันก็ไม่เป็นของสะอาด ไม่เป็นของน่าพอใจ ซึ่งเป็นที่ ๆ บุคคลล้างทวารบางทวารแล้วจำต้องล้างมือด้วยน้ำอีก ล้างทวารบางทวารแล้ว ล้างมือด้วยโคลมัยก็ดี ดินเหนียวก็ดี จุลณหอมก็ดี ตั้ง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ความเป็นของปฏิกุลก็ยังไม่ไปปราศ พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยการเปื้อนอย่างนี้

การบรรลุอุปจารณาน

[๓๐๕] เมื่อพระโยคีนัน พิจารณาความเป็นของปฏิกุลโดยอาการ ๑๐ อย่าง ดังบรรยายมานี้อยู่ทำให้เป็นคุณชาติอันความตริกและวิตกคร่ำมาแล้ว กวฬิงการาหาร ย่อมปรากฏด้วยสามารถอาการเป็นของปฏิกุล เธอย่อมหมั่นเสพ เจริญ เพิ่มพูนนิมิต นั้นบ่อย ๆ เมื่อเธอทำอย่างนั้น นิวรรณย่อมสงบ แต่เพราะเหตุที่กวฬิงการาหารเป็น ของลึกโดยความเป็นสภาวะธรรม จิตจึงขึ้นถึงเพียงอุปจารสมาธิ ซึ่งไม่ถึงขั้นอัปปนา-สมาธิ อนึ่ง สัญญาในอธิการนี้ย่อมเป็นคุณชาติปรากฏด้วยอำนาจการถือเอาโดย เอาการเป็นของปฏิกุล เหตุนั้น ก็มัญฐานนี้จึงถึงการนับว่าอาหาเรปฏิกุลสัญญา ความสำคัญหมายว่าเป็นของปฏิกุลในอาหาร

ก็แหละ จิตของภิกษุผู้หมั่นประกอบปฏิกุลสัญญาในอาหารนี้ ย่อมหดกลับถอย หลังจากความอยากในรส เธอเป็นผู้หมดความเมา กลืนกินอาหารเพียงเพื่อต้องการ บำบัดทุกข์ ดุจคนต้องการข้ามทางกันดารแม้ไม่อยากกินเนื้อบุตร แต่จำต้องกลืนกิน เนื้อบุตร ฉะนั้น ครันคราวนี้ราคะซึ่งเนื่องด้วยกามคุณ ๕ ย่อมถึงความกำหนดจับ(รู้) ได้แก่เธอ ด้วยมุขคือปรีชาคอยจับกวฬิงการาหารโดยไม่ลำเค็ญเลย

เธอกำหนดรู้รูปชั้นธด้วยมุขคือปรีชากำหนดรู้กามคุณ ๕ อย่าง และแม้กาย-คตาสติภาวนา ย่อมถึงความเต็มเปี่ยมแก่เธอ ด้วยอำนาจความเป็นของปฏิกุลแห่ง อาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้น เธอเชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินตามปฏิบัติทานอนุลอมแก่อสุภ-สัญญา ก็เธออาศัยข้อปฏิบัตินี้ แม้ยังไม่ประสบความสำเร็จเป็นผู้มีพระอมตะเป็นที่สุดใน ภพปัจจุบัน ก็จะเป็นผู้มีสุดคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในการเจริญอาหาเรปฏิกุลสัญญา

๒. จตุธาตวัญฐานกถา

[๓๐๖] บัดนี้ ถึงลำดับการแสดงวิธีเจริญจตุธาตวัญฐาน ซึ่งทรงแสดงไว้ว่า **วัญฐาน คือการกำหนดอันหนึ่ง** รองจากอาหาเรปฏิกุลญาณลงมา ดังนี้

ในบทเหล่านั้น บทว่า **กำหนด** คือการสันนิษฐานด้วยสามารถเข้าไปกำหนด สภาวะ การกำหนดธาตุทั้ง ๔ ชื่อว่า **จตุธาตวัญฐาน** คำว่า **ธาตุนนสิการ** คือ ไฟใจธาตุ คำว่า **ธาตูกัมมัญฐาน** คือกัมมัญฐานมีธาตุเป็นอารมณ์, คำว่า **จตุธาต-**

วรัฏฐาน ได้แก่ การกำหนดธาตุ ๔ นี้ โดยใจความเป็นอันเดียวกัน กัมมัญฐาน คือธาตุวรัฏฐานนี้นั้นมาแล้วโดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยย่อ ๑ โดยพิสดาร ๑ การกำหนดธาตุ ๔ นั้น โดยย่อมาในมหาสติปัฏฐานสูตร โดยพิสดารมาในมหาหัตถิปโทปมสูตร ในราหุลวาทสูตร และในธาตุวิภังคสูตร

ก็การกำหนดธาตุ ๔ นั้น มาแล้วโดยย่อในมหาสติปัฏฐานสูตร^๑ ด้วยสามารถ ภิกษุผู้เจริญธาตุกัมมัญฐานผู้มีปัญญาแก่กล้าอย่างนี้ว่า:- “**ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่าง นายโคฆาตกรหรือลูกมือของนายโคฆาตกรผู้ขยัน ฆ่าโคแล้วพึงนับแบ่งเนื้อออกเป็น ชิ้น ๆ นึ่งในทางใหญ่ ๔ แพร่ง จันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาภายในและตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ดำรงอยู่แล้วโดยธาตุว่า ในกายนี้มี ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จันนั้น**

ความแห่งพระสูตรนั้นว่า เปรียบดูนายโคฆาตกรหรือลูกมือของนายโคฆาตกร ผู้ฉลาดนั้นแหละ ผู้อันเขาจ้างแล้วด้วยมัดและบำเหน็จ ฆ่าแม่โคแล้ว ฆ่าแหละแล้ว นึ่งปันเป็นส่วน ๆ ในทางใหญ่ ๔ แพร่ง กล่าวคือฐานกลางของทางใหญ่ซึ่งแยกไปสู่ ๔ ทิศ จันใด ภิกษุย่อมพิจารณาภายใน ซึ่งชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอิริยาบถทั้ง ๔ หรือชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่แล้ว เพราะตามที่ตั้งอยู่แล้วนั่นเอง โดยความเป็นธาตุอย่างนี้ว่า ในกายนี้มี ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จันนั้น มีอธิบายอย่างไร ? อธิบายว่า เมื่อนายโคฆาตกรเลี้ยงโค อยู่ก็ดี นำมาสู่ที่ฆ่าก็ดี จูงมาผูกมัดไว้ในที่ฆ่านั้นก็ดี ฆ่าอยู่ก็ดี เห็นโคที่ฆ่าแล้วตาย แล้วก็ดี ความสำคัญหมายว่าแม่โคยังไม่สูญหาย トラบเท่าที่ยังไม่ฆ่าแหละโคนั้นแบ่ง ออกเป็นชิ้น ๆ แต่เมื่อเธอแบ่งออกแล้วนึ่งอยู่ ความหมายว่าแม่โคย่อมหายไป กลายเป็นหมายว่าเนื้อ เธอหาคิดอย่างนี้ไม่ว่า เราขายแม่โค คนเหล่านี้ซื้อแม่โคไป อันที่แท้เธอย่อมคิดอย่างนี้ว่า เราขายเนื้อ แม่ชนเหล่านี้ซื้อเนื้อไป จันใด แม้เมื่อ ภิกษุนี้ครั้งก่อนคือในเวลาเป็นปุถุชน คนโง่ จะเป็นคฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ความสำคัญหมายว่าสัตว์ ว่าสัตว์เลี้ยง หรือว่าบุคคลยังไม่สูญในทันทีที่トラบเท่าที่ยัง มิได้ทำการแยกออกเป็นกอง ๆ พิจารณากายนี้ตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ดำรงอยู่แล้ว โดยความเป็นธาตุ แต่เมื่อพระโยคีพิจารณาโดยความเป็นธาตุ ความสำคัญหมายว่า เป็นสัตว์ย่อมสูญหาย จิตย่อมตั้งจดจ่ออยู่ด้วยสามารถเป็นธาตุฝ่ายเดียว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย นายโคฆาตกรผู้ขยัน ฯลฯ พึงเป็นผู้นั่งแล้ว จันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็เช่นเดียวกัน ฯลฯ วาโยธาตุ^๒ ฉะนี้

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗

๒ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๔-๕

[๓๐๗] แต่ในมหาหัตถิปโทปมสูตร^๑ ทรงแสดงโดยพิสดารด้วยสามารถภิกษุผู้บำเพ็ญธาตุกัมมัฏฐานซึ่งมีปัญญาไม่เฉียบแหลมนี้ยกอย่างนี้ว่า

อาวุโส ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดที่หยาบแข็ง อันปุณฺณยัตถมฺนํแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว คือ ผม ชน เล็บ ฟัน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่น ที่หยาบแข็งอันปุณฺณยัตถมฺนํแล้ว ซึ่งเป็นไปในภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี่แหละคือปฐวีธาตุอันเป็นไปในภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็อาโปธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นของเอิบอาบ ถึงความชุ่มซาบ อันปุณฺณยัตถมฺนํแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว คือ ดี ฯลฯ มูตร ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่น ที่เป็นของเอิบอาบถึงความชุ่มซาบ อันปุณฺณยัตถมฺนํแล้ว ซึ่งเป็นภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี่เรียกว่าอาโปธาตุอันเป็นไปในภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็เตโชธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นของร้อน ถึงความเป็นของร้อน อันปุณฺณยัตถมฺนํแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว คือสิ่งที่ป็นเหตุให้เราร้อน ให้ไทรรม ให้ถูกเผาผลาญ ให้ของที่บริโภค ของที่ดื่ม ของที่กัดกิน และของที่ลี้มถึงความย่อยด้วยดี ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่นที่เป็นของร้อนถึงความเป็นของร้อน อันปุณฺณยัตถมฺนํแล้ว ซึ่งเป็นภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี่เรียกว่าเตโชธาตุภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็วาโยธาตุอันเป็นไปในภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นลม ถึงความพัดโบก อันปุณฺณยัตถมฺนํแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้อง ลมพัดอยู่ในไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้าออก ก็หรือว่าอันใดอันหนึ่งที่มีลักษณะดังนี้ หรือแม้อันอื่น คือเป็นลม ถึงความพัดโบก อันปุณฺณยัตถมฺนํแล้ว ซึ่งเป็นไปในภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี่เรียกว่าวาโยธาตุอันเป็นไปในภายใน ดังนี้ด้วย

ก็ในมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้ฉันใด แม้ในราหุโลวาทสูตร^๒และธาตุวิภังคสูตร^๓ ก็เหมือนกัน ฉะนั้น

ในพระสูตรนั้น มีขยายความบทที่ยังไม่กระจ่างดังต่อไปนี้ คำว่า **อันเป็นไปภายใน เฉพาะตัว** ทั้ง ๒ นี้เป็นชื่อของสิ่งที่เป็นนียกะ สิ่งที่เกิดในตน อธิบายว่าเนื่องกับสันดานของตนชื่อว่า **นียกะ** นียกะนี้นั้นฉันเดียวกับคำพูดในหมู่หญิงในโลก เขาย่อมเรียกว่า **อิตถิ** คำเฉพาะผู้หญิงฉันใด เรียกว่า**เป็นภายใน** เพราะเป็นไป

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒-๕/๓๓๐-๓๓๗

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๗/๑๒๖-๑๒๘

๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๓-๖/๑๓๔-๑๓๗

ในตน เรียกว่า**เฉพาะตน** เพราะอาศัยตนเป็นไป ฉะนั้น คำว่า **หยาบ** คือแข็ง คำว่า **แข็ง** คือกระด้าง ในคำเหล่านั้น คำที่ ๑ บอกลักษณะ คำที่ ๒ บอกอาการ เพราะว่าปฐวีธาตุมีลักษณะแข็งแข็ง ปฐวีธาตุนั้นมีอาการหยาบ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่าแข็ง คำว่า **อันปฐุชนยิดมัน** คือยึดถืออย่างมั่น ได้แก่ถืออย่างแน่น อย่างนี้ว่าเรา ว่าของเรา ดังนี้ ความว่า จับแล้วคลำแล้ว คำว่า **เสยยถิ** นี้เป็น นิบาต ความของนิบาตนั้นว่า หากจะถามว่า ข้อนั้นได้แก่อะไร แต่นั้นเมื่อจะแสดง สิ่งที่ถามถึงนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ผม ขน อื่นๆ ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น แสดงปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐ **โดยรวมมันสมอง**เข้าไปในเยื่อกระดูกด้วย ด้วยบทว่า ก็หรือสิ่งอะไร ๆ แม้อื่นสงเคราะห์ปฐวีเข้าไปในส่วนทั้ง ๓ ที่เหลือ

สภาพที่เอิบ คืออาบไปสู่ที่นั้น ๆ โดยความเป็นของซึมแทรกไป เหตุนี้ชื่อว่า **อาโป** สภาพที่ไปแล้วในสภาพที่ซึมซาบทั้งหลายมีอย่างต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่ง สภาพที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น เหตุนี้ชื่อว่า**ถึงความซึมซาบ** สิ่งนั้นได้แก่ อะไร ? ได้แก่สิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบแห่งอาโปธาตุ

ชื่อว่า **ไฟ** ด้วยอำนาจความร้อน ชื่อว่า**ถึงความเร้าร้อน** เพราะเหตุที่ ไปแล้วในภาวะที่ร้อนทั้งหลายตามนัยที่กล่าวแล้ว สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่มี ลักษณะที่อบอ้าว คำว่า **ก็ด้วยสิ่งใด** ความว่า ด้วยสิ่งทีนั้นว่าไฟใดกำเริบแล้ว กายนี้ย่อมเร้าร้อน คือเกิดร้อนรุ่มด้วยภาวะที่ต้องแก่ประจำทุกวัน เป็นต้น คำว่า **และเป็นเหตุให้ไทรม** คือเป็นเหตุให้กายนี้คร่ำคร่า คือให้ถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์ พิกุล ลิ่นกำลั่งและหนังเหี่ยว ผมหงอกเป็นต้น คำว่า **และเป็นเหตุให้ถูกเผาผลาญ** คือสิ่งใดกำเริบแล้ว กายนี้ย่อมถูกเผา และบุคคลลั่นคร่ำครวญอยู่ว่า เราอย่าถูกเผา ๆ ดังนี้ ย่อมหวังการทาน้ำมันเนยที่เคี้ยวแล้วร้อยครั้งปล่อยให้เย็นและ น้ำมันจันทน์เป็นต้น และลมอันเกิดแต่พัดใบตาล คำว่า **ให้ของบริโภค ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิมถึงความย่อยไปด้วยดี** คือเป็นเครื่องถึงความย่อยไปคือหายไปโดย ความเป็นรสเป็นต้นด้วยดี แห่งของบริโภคมี่ข้าวสุกเป็นต้นนี้ หรือเครื่องดื่มมีน้ำ เป็นต้น หรือของเคี้ยวมีแป้งและอาหารว่างเป็นต้น หรือของลิมมีมะม่วงสุกน้ำผึ้งและ น้ำอ้อยเป็นต้นนี้ ก็ในบรรดาลักษณะเหล่านี้ ลักษณะ ๓ ข้างต้นมีเตโชธาตุเป็น สมุฏฐาน ลักษณะหลังมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว

ชื่อว่า **ลม** ด้วยอำนาจกระพือพัด ที่ชื่อว่า **ถึงความโบกพัด** คือนับเข้าในจำพวกลมทั้งหลายตามนัยที่กล่าวแล้ว สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่มีลักษณะไหวชื่อว่า **ลมขึ้นเบื้องบน** ได้แก่ลมที่ตีขึ้นข้างบนอันเป็นไปแล้วด้วยอำนาจการอาเจียนและสะอึกเป็นต้น ชื่อว่า **ลมพัดลงเบื้องต่ำ** ได้แก่ลมที่พัดลงเบื้องต่ำที่นำอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้นออกมา ชื่อว่า **ลมอยู่ในท้อง** คือลมภายนอกไส้ใหญ่ทั้งหลายชื่อว่า **ลมในไส้** คือลมภายในไส้ใหญ่ ชื่อว่า **ลมแล่นไปตามร่างกาย** คือลมที่เกิดเพราะการงอเข้า และเหยียดออกเป็นต้น ซึ่งชานไปสู่อวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสิ้นตามแนวแห่งขาคือเส้นเอ็น ชื่อว่า **ลมอัสสาสะ** คือลมในจมูกที่เข้าข้างใน ชื่อว่า **ลมปัสสาสะ** ได้แก่ลมในจมูกที่ออกข้างนอก และในลมเหล่านี้ ลม ๕ ชนิดตอนต้นมี ๔ สมุฏฐาน ลมอัสสาสะปัสสาสะ มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ก็ด้วยบทว่า **ก็หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อื่น** ดังนี้ ในทุก ๆ แห่ง ท่านสงเคราะห์อาโปธาตุเป็นต้นเข้าในส่วนที่เหลือทั้งหลาย

ธาตุ ๔ เป็นอันท่านให้พิสดารด้วยอาการ ๔๒ คือ ปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐ อาโปธาตุโดยอาการ ๑๒ เตโชธาตุโดยอาการ ๔ วาโยธาตุโดยอาการ ๖ ดังพรรณนามาจะนี้

การขยายความบาติในอธิการนี้ เพียงเท่านี้ก่อน

วิธีเจริญกัมมัฏฐาน

[๓๐๘] ก็พึงทราบวินิจฉัยในนัยแห่งการเจริญในธาตุกัมมัฏฐานนี้ การกำหนดธาตุอย่างพิสดารอย่างนี้ว่า ผมเป็นปฐวีธาตุ ขนเป็นปฐวีธาตุ ดังนี้ ย่อมปรากฏโดยความเป็นของเนิ่นช้าแก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม แต่เมื่อผู้มีปัญญาเฉียบแหลมนั้นใส่ใจอยู่อย่างนี้ว่า สิ่งใดมีลักษณะแข็งแข็ง สิ่งนี้คือปฐวีธาตุ สิ่งใดมีลักษณะเอิบอาบ สิ่งนี้คืออาโปธาตุ สิ่งใดมีลักษณะให้อบอุ่น สิ่งนี้คือเตโชธาตุ สิ่งใดมีลักษณะไหว สิ่งนี้คือวาโยธาตุ ดังนี้ กัมมัฏฐานย่อมปรากฏ แต่ผู้มีปัญญาไม่เฉียบแหลมนักใส่ใจอยู่อย่างนี้ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมมีดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อเธอใส่ใจโดยพิสดารตามนัยก่อนกัมมัฏฐานจึงจะปรากฏได้ชัด

ถามว่าใฝ่ใจอย่างไร ? เปรียบเหมือนในภิกษุ ๒ รูปสาธยายพระบาลีที่มีเปยยามมาก ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ยังบาลีหน้าเปยยามให้พิสดารครั้งเดียวหรือสองครั้ง เบื้องหน้า แต่นั่นก็ทำการสาธยายด้วยสามารถที่สุด ๒ ข้างจึงเลยไป ในภิกษุ ๒ รูปนั้น ฝ่ายรูปที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลม จะกล่าวอย่างนี้ว่า “นี่ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ทำเพียงกระทบบริมฝีปาก เมื่อทำการสาธยายอยู่อย่างนี้เมื่อไรพระบาลีจึงจักคล่อง” เธอจึงทำการสาธยายยังพระบาลีเปยยามที่มาถึงแล้ว ๆ ให้พิสดาร ฝ่ายภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลมจะกล่าวกะเธออย่างนี้ว่า “นี่ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ถึงที่สุดสักที เมื่อทำการสาธยายอย่างนี้เมื่อไรพระบาลีจึงจักถึงที่สุดได้” ดังนี้ ฉันทัดการกำหนดธาตุอย่างพิสดารด้วยอำนาจผมเป็นต้น ย่อมปรากฏโดยเป็นของซ้ำ ๆ แก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ฉะนั้น แต่เมื่อท่านใฝ่ใจโดยนัยเป็นต้นว่าสิ่งใดมีลักษณะแข็งแข็ง สิ่งนี้คือปฐวีธาตุ ดังนี้ ก็มีภูฐานย่อมปรากฏ ฝ่ายภิกษุที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลม ใฝ่ใจเหมือนอย่างนั้น ก็มีภูฐานกลับมืดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อใฝ่ใจพิสดารด้วยสามารถผมเป็นต้นก็มีภูฐานย่อมปรากฏชัด

เหตุนี้ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลมต้องการเจริญกัมมัฏฐาน พึงไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ นึกถึงรูปกายของตนแม้ทั้งสิ้นก่อน จึงกำหนดธาตุโดยย่ออย่างนี้ว่า ภาวะแข็งหรือกระด้างในกายอันใดนี้คือปฐวีธาตุ ภาวะที่เอิบอาบชุ่มซาบอันใดนี้คืออาโปธาตุ ภาวะที่ให้ย่อยหรืออบอุ่นอันใดนี้คือเตโชธาตุ ภาวะที่ให้เคลื่อนไหว หรือที่เปล่งนี้คือวาโยธาตุ ดังนี้ แล้วจึงนึกใฝ่ใจสอดส่อง โดยความเป็นสักแต่ว่าธาตุ โดยมีใช้สัตว์ โดยมีใช้ชีวะ ว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ดั่งนี้บ่อย ๆ เมื่อเธอพยายามใช้ปัญญากำหนดสอดส่องชนิดแห่งธาตุอย่างนี้ ต่อกาลไม่นานนักสมาธิขั้นอุปจาระได้ ปัญญาเครื่องสอดส่องประเภทแห่งธาตุช่วยพยุ้งแล้วก็เกิดขึ้น ไม่ถึงขั้นอัปปนาเพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์

อีกอย่างหนึ่ง ส่วน ๔ ประเภทเหล่านี้ใด ซึ่งพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ เพื่อแสดงความที่มหาภูตทั้ง ๔ ไม่ใช่สัตว์ว่า “อาศัยกระดูก อาศัยเอ็น อาศัยเนื้อ อาศัยหนัง อากาศที่ล้อมรอบ ถึงความนับว่ารูป”^๑ ฉะนั้น พระโยคีพึงเอามือคืออณูที่สอดส่องไปตามระหว่างแห่งกระดูกเป็นต้นนั้น ๆ แหวกส่วนเหล่านั้นแล้วกำหนดธาตุทั้งหลายตามนัยก่อนนั้นแหละว่า ในธาตุ ๔ เหล่านี้ ภาวะแข็งหรือกระด้าง

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘

อันใดนี่คือปฐวีธาตุ แล้วจึงนึกในใจพิจารณาบ่อย ๆ โดยเป็นสักแต่ว่าธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ ว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ดังนี้ บ่อย ๆ

เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ ต่อกาลไม่นานนักสมาธิขั้นอุปจาระได้ปัญญาเครื่องสอดส่องประเภทแห่งธาตุช่วยพยุลงแล้วก็เกิดขึ้นไม่ถึงขั้นอัปปนาเพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์

นี้เป็นภาวนานัย ในการกำหนดธาตุ ๔ ซึ่งพรรณนาโดยย่อ

[๓๐๙] ส่วนที่พรรณนาโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ คือ พระโยคีผู้มีปัญญาไม่เหินบแหลม ต้องการเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงเรียนธาตุอย่างพิสดารด้วยอาการ ๔๒ ในสำนักของอาจารย์ ไปอยู่ในเสนาสนะมีประการดังกล่าวแล้ว ทำกิจทุกอย่างเสร็จแล้ว ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงเจริญกัมมัฏฐานโดยอาการทั้ง ๔ อย่างนี้ คือ

๑. โดยย่อพร้อมทั้งเครื่องปรุง
๒. โดยแยกพร้อมทั้งเครื่องปรุง
๓. โดยย่อพร้อมทั้งลักษณะ
๔. โดยแยกพร้อมทั้งลักษณะ

ใน ๔ อย่างนั้น อย่างไรภิกษุชื่อว่าเจริญโดยย่อพร้อมทั้งเครื่องปรุง ? คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ กำหนดอาการที่กระดังงในส่วน ๒๐ ว่า ปฐวีธาตุ กำหนดอาการที่เอิบอาบได้แก่น้ำ ซึ่งถึงความซึมแทรกในส่วน ๑๒ ว่า อาโปธาตุ กำหนดไฟที่ให้ย่อยในส่วน ๔ ว่า เตโชธาตุ กำหนดอาการกระพืดพัดในส่วนทั้ง ๖ ว่า วาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุย่อมปรากฏ เมื่อรำพึงในใจถึงธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วแล

[๓๑๐] ก็เมื่อพระโยคีใดเจริญอยู่อย่างนี้กัมมัฏฐานไม่สำเร็จ พระโยคินั้นพึงเจริญโดยจำแนกออกไปพร้อมทั้งเครื่องปรุง คืออย่างไร ? คือภิกษุนั้นไม่ถึงยังอุคคหโกศลโดยส่วน ๗ และมนสิการโกศลโดยส่วน ๑๐ ซึ่งกล่าวไว้แล้วในกายคตาสติกัมมัฏฐานนิเทศนั้นทั้งหมดไม่ไห้บกพร่อง ทำการสาธยายตจปัจจุจะเป็นต้นด้วย วาจาโดยอนุโลมและปฏิโลมให้เป็นเบื้องต้น แล้วพึงทำวิธีดังที่กล่าวแล้วในกัมมัฏฐานนั้นทั้งหมด

แต่ที่แปลกกันมีอย่างนี้ คือในกายคตาสตินั้น แม้ใฝ่ใจผมเป็นต้นด้วยอำนาจ
สี่ สัณฐาน ทิศ โอกาส ปริจเฉทแล้ว ฟังตั้งใจกำหนดด้วยสามารถความเป็นของ
ปฏิภาณอีก แต่ในที่นี้ฟังตั้งใจด้วยสามารถความเป็นธาตุ

เพราะเหตุนี้ ฟังใฝ่ใจผมเป็นต้นอย่างละ ๕ ๆ ด้วยสามารถสี่เป็นต้น แล้วจึง
มนสิการให้เป็นไปอย่างนี้ในอวสาน ใจความว่า

๑. ปฐวีธาตุ

[๓๑๑] **๑. ชื่อว่าผมเหล่านี้** เกิดที่หนังหุ้มกระดูกโลกศิระะ ฟังกำหนดในผม
เหล่านั้นว่า เมื่อหย้ากฤษณะ หย้าที่แข็งเกิดบนยอดจอมปลวก จอมปลวกหาว่า
หย้ากฤษณะเกิดบนเรา แม้หย้ากฤษณะก็หาว่าเรา เราเกิดบนจอมปลวก ฉันทใด หนัง
หุ้มกระดูกโลกศิระะก็เช่นกัน หาว่าผมเกิดในเรา แม้ผมก็หาว่าเราเกิดบนหนัง
หุ้มกระดูกโลกศิระะ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า
ผมทั้งหลาย ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มี
เจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๒] **๒. ขนเกิดในหนังหุ้มสรีระ** ฟังกำหนดในขนเหล่านั้นว่า เมื่อหย้า
แพรกเกิดในสถานที่บ้านร้าง สถานที่บ้านร้างหาว่าหย้าแพรกเกิดที่เรา แม้หย้า
แพรกก็หาว่าเราเกิดในสถานที่บ้านร้าง ฉันทใด หนังหุ้มสรีระก็เช่นกัน หาว่าสัก
ไม่ว่าขนเกิดในเรา แม้ขนก็หาว่าเราเกิดในหนังหุ้มสรีระ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้ว
จากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ขนทั้งหลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่
ส่วนหนึ่งเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์
แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๓] **๓. เล็บเกิดที่ปลายนิ้วมือ** ฟังกำหนดในเล็บนั้นว่า เมื่อเด็กเอาไม้
เรียวแทงเมลิตมะซางเข้าไปแล้วเล่นอยู่ ไม่เรียวหาว่าเมลิตมะซางตั้งอยู่ในเรา
แม้เมลิตมะซางก็หาว่าเราตั้งอยู่ที่ปลายไม้เรียว ฉันทใด นิ้วมือทั้งหลายก็เช่นกัน
ย่อมไม่รู้ว่าเล็บเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย แม้เล็บก็ไม่รู้ว่าเราเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหมด
ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เล็บทั้งหลาย** ดัง
บรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยา-
กฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๔] **๔. พันเกิดที่กระดูกคาง** พึงกำหนดในพินันว่า เมื่อชีไม้ที่พวงนายช่างเอายางเหนียวชนิดใดชนิดหนึ่งติดตั้งไว้บนครกหิน ครกหาญไม่ว่าชีไม้ตั้งอยู่บนเรา แม้ชีไม้ก็หาญไม่ว่าเราตั้งอยู่บนครกดังนี้ จันใด กระดูกคางก็จันนั้น หาญไม่ว่าพันเกิดในเรา แม้พันก็หาญไม่ว่าเราเกิดที่กระดูกคาง จันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**พันทั้งหลาย** ดังบรรยายมานี้ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๕] **๕. หนังกุ้มอยู่ทั่วสรีระ** พึงกำหนดในหนังกุ้มว่า เมื่อพินใหญ่หุ้มด้วยหนังโคอ่อน พินใหญ่หาญไม่ว่าหนังโคอ่อนหุ้มเราไว้ แม้หนังโคอ่อนก็หาญไม่ว่าเราหุ้มพินใหญ่ไว้ จันใด สรีระก็หาญไม่ว่าหนังหุ้มเราไว้ แม้หนังก็หาญไม่ว่าเราหุ้มสรีระไว้ จันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**หนัง** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๖] **๖. เนื้อตั้งฉาบร่างกระดูก** พึงกำหนดในเนื้อนั้นว่า เหมือนเมื่อฝาดูฉาบด้วยดินเหนียวหนา ฝาดหาญไม่ว่าเราฉาบบนดินเหนียวฉาบทาแล้ว แม้ดินเหนียวหนาก็หาญไม่ว่าเราฉาบทาฝาดแล้ว จันใด ร่างกระดูกก็จันนั้น หาญไม่ว่าเราฉาบนเนื้อ มีประเภท ๙๐๐ ขึ้นฉาบแล้ว แม้เนื้อก็หาญไม่ว่าเราฉาบร่างกระดูกไว้ จันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เนื้อ** ดังบรรยายมานี้ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๗] **๗. เอ็นตั้งรัดกระดูกในภายในอยู่** พึงกำหนดในเอ็นนั้นว่า เหมือนเมื่อไม้ฝาดอันบุคคลมัดแล้วด้วยเถาวัลย์ ไม้ฝาดหาญไม่ว่าเราอันเถาวัลย์รัดแล้ว แม้เถาวัลย์ก็หาญไม่ว่า เรารัดไม้ฝาดไว้ จันใด กระดูกทั้งหลายก็จันนั้น หาญไม่ว่าเอ็นรัดเราไว้ แม้เอ็นทั้งหลายก็หาญไม่ว่าเรารัดกระดูกไว้ จันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เอ็น** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๘] **๘. ในจำพวกกระดูกทั้งหลาย** กระดูกสันท้ายกระดูกข้อเท้าทวนไว้ กระดูกข้อเท้ากระดูกแขนทวนไว้ กระดูกแขนกระดูกขาทวนไว้ กระดูกขากระดูก สะเอวทวนไว้ กระดูกสะเอวกระดูกสันหลังทวนไว้ กระดูกสันหลังกระดูกคอ ทวนไว้ กระดูกคอกกระดูกศีรษะทวนไว้ กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูก คอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้ง อยู่บนกระดูกขา กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกสันเท้า พึงกำหนดในกระดูกเหล่านั้นว่า ในบรรดา เครื่องก่อที่สำเร็จด้วยอิฐ ไม้หรือโคลนเป็นต้น สัมภาระตอนล่าง ๆ หาว่าไม่รู้ เราแยก สัมภาระข้างบน ๆ ทวนไว้ แม้สัมภาระข้างบน ๆ ก็หาว่าไม่รู้ เราตั้งอยู่เหนือสัมภาระ ตอนล่าง ๆ ฉะนั้นใด กระดูกทั้งหลายก็ฉนั้นนั่น คือ กระดูกสันเท้าก็หาว่าไม่รู้เราแยก กระดูกข้อเท้าทวนไว้ กระดูกข้อเท้าก็หาว่าไม่รู้เราแยกกระดูกแขนทวนไว้ กระดูกแขนก็หา ว่าไม่รู้เราแยกกระดูกขาทวนไว้ กระดูกขาก็หาว่าไม่รู้เราแยกกระดูกสะเอวทวนไว้ กระดูก สะเอวก็หาว่าไม่รู้เราแยกกระดูกสันหลังทวนไว้ กระดูกสันหลังก็หาว่าไม่รู้เราแยกกระดูกคอ ทวนไว้ กระดูกคอก็หาว่าไม่รู้เราแยกกระดูกศีรษะทวนไว้ กระดูกศีรษะก็หาว่าไม่รู้เราตั้ง อยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอก็หาว่าไม่รู้เราตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังก็ หาว่าไม่รู้เราตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวก็หาว่าไม่รู้เราตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาก็หาว่าไม่รู้เราตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งก็หาว่าไม่รู้เราตั้งอยู่บน กระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าก็หาว่าไม่รู้เราตั้งอยู่บนกระดูกสันเท้า ฉนั้นนั่น ธรรม เหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**กระดูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๙] **๙. เยื่อในกระดูก** ตั้งอยู่ภายในแห่งกระดูกเหล่านั้น ๆ พึงกำหนดในเยื่อ นั้นว่าในวัตถุเป็นต้นว่า ยอดหวายที่บุคคลผู้หนึ่งใส่เข้าไปภายในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ปล้องไม้ไผ่ก็หาว่าไม่รู้ยอดหวายเป็นต้นเขาใส่เข้าแล้วในเรา แม้ยอดหวายเป็นต้นก็ หาว่าไม่รู้เราอยู่ในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ฉนั้นใด กระดูกทั้งหลายก็ฉนั้นนั่น ก็หาว่าไม่รู้เยื่อ อยู่ในภายในเราทั้งหลาย แม้เยื่อก็หาว่าไม่รู้เราอยู่ในกระดูก ฉนั้นนั่น ธรรมเหล่า นี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เยื่อในกระดูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๐] **๑๐. ไตคลุมเนื้อหัวใจ** เส้นเอ็นใหญ่ที่ออกจากลำคออันมีโคน ๆ เดียวไปได้หน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ รัดรีงไว้ ตั้งคลุมเนื้อหัวใจไว้ พึงกำหนดในไตนั้นว่า ในผลมะม่วง ๒ ผลที่ขั้วติดกัน ขั้วหาว่าเราขีดยึดมะม่วง ๒ ผลไว้ แม้มะม่วง ๒ ผลก็หาว่าเราขีดยึดเราไว้ ฉนใด เส้นเอ็นใหญ่ก็ฉนนั้น ก็หาว่าเราขีดยึดได้ไว้ แม้ไตก็หาว่าเราขีดยึดเราไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ไต** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๑] **๑๑. หัวใจอยู่อาศัยท่ามกลางหีบแห่งกระดูกอกในภายในสรีระ** พึงกำหนดในหัวใจนั้นว่า ในชั้นเนื้อตั้งอาศัยอยู่ที่ภายในหีบท้องกะทะเก่า หีบท้องกะทะเก่าหาว่าเราขีดยึดเนื้อตั้งอาศัยเราอยู่ แม้ชั้นเนื้อก็หาว่าเราขีดยึดอาศัยภายในหีบท้องกะทะเก่าอยู่ ฉนใด ภายในหีบกระดูกอกก็หาว่า หัวใจตั้งอาศัยเราอยู่ แม้หัวใจก็หาว่า เราขีดยึดอาศัยภายในหีบกระดูกอกอยู่ ฉนนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**หัวใจ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๒] **๑๒. ดับตั้งอาศัยข้างขวาในระหว่างนมทั้ง ๒** ในภายในสรีระ พึงกำหนดในดับนั้นว่า ในก้อนเนื้อทั้งคู่ที่ติดอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อ ข้างกระเบื้องหม้อหาว่าเราขีดยึด ก้อนเนื้อทั้งคู่ติดแล้วในเรา แม้ก้อนเนื้อทั้งคู่ก็หาว่า เราติดอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อ ฉนใด ข้างขวาระหว่างนมก็ฉนนั้น หาว่าเราขีดยึดดับตั้งอาศัยเราอยู่ แม้ดับก็หาว่า เราขีดยึดข้างขวาในระหว่างนมอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ดับ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๓] **๑๓. บรรดาพังผืดทั้งหลาย** พังผืดที่ปกปิดตั้งหุ้มหัวใจและไตอยู่ พังผืดที่ไม่ปกปิดรวบรัดเนื้อภายในได้หนังในสรีระทั้งสิ้น พึงกำหนดในพังผืดนั้นว่า ในเนื้อที่บุคคลเอาผ้าเก่าห่อไว้ เนื้อหาว่าเราขีดยึด เราถูกผ้าเก่าพันไว้ แม้ผ้าเก่าก็หาว่า

ไม่ว่า เราพันเนื้อไว้ ฉันท ไตและหัวใจและเนื้อในสรีระทั้งสิ้น ก็ฉันทนั้น หารู้ไม่ว่า พังผืดปกปิดเราไว้ แม้พังผืดก็หารู้ไม่ว่า เราปกปิดไตหัวใจและเนื้อในสรีระทั้งสิ้นไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**พังผืด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๔] **๑๔. ม้ามตั้งอาศัยข้างที่สุดแห่งกระพุงท้องในข้างซ้ายแห่งหัวใจ** พึงกำหนดในม้ามนี้ว่า ในก้อนโคมัยตั้งอาศัยข้างที่สุดฉาง ข้างที่สุดฉางก็หารู้ไม่ว่า ก้อนโคมัยตั้งอาศัยเราอยู่ ก้อนโคมัยก็หารู้ไม่ว่า เราแนบติดข้างที่สุดฉางอยู่ ฉันท ข้างที่สุดกระพุงท้องก็หารู้ไม่ว่า ม้ามแนบเราอยู่ แม้ม้ามก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งแนบข้างที่สุดแห่งกระพุงท้องอยู่ ฉันทนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ม้าม** ดังบรรยายนี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๕] **๑๕. ปอดตั้งห้อยปกอยู่เบื้องบนหัวใจและตับ** ในระหว่างนมทั้ง ๒ ในภายในสรีระ พึงกำหนดในปอดนี้ว่า ในรังนกที่ห้อยอยู่ภายในฉางเก่า ภายในฉางเก่าหารู้ไม่ว่ารังนกห้อยอยู่ในเรา แม้รังนกก็หารู้ไม่ว่า เราห้อยอยู่ภายในฉางเก่า ฉันท ภายในสรีระก็ฉันทนั้น หารู้ไม่ว่าปอดห้อยอยู่ในเรา แม้ปอดก็หารู้ไม่ว่า เราห้อยอยู่ภายในสรีระเห็นปานนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ปอด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๖] **๑๖. ไส้ใหญ่ตั้งอยู่ภายในสรีระ** มีหลุมคอและเวจมรรคเป็นที่สุด พึงกำหนดในไส้ใหญ่นี้ว่า ฉันทเดียวกับซากงูที่เขาตัดศีรษะวางขดไว้ในรางเลือด รางเลือดหารู้ไม่ว่าซากงูตั้งอยู่ในเรา แม้ซากงูก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ในรางเลือดฉันท ภายในสรีระก็หารู้ไม่ว่าไส้ใหญ่ตั้งอยู่ในเรา แม้ไส้ใหญ่ก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ภายในสรีระฉันทนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ไส้ใหญ่** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๗] **๑๗. ใส่น้อยพันขนดใส่ใหญ่ ๒๑ ขนด** ตั้งอยู่ในระหว่าง ๆ ใส่ใหญ่ นั้น ๆ พึงกำหนดในใส่น้อยนั้นว่า ในเชือกน้อยที่ร้อยขนดสำหรับขีดเท้า ขนดเชือก สำหรับขีดเท้าหาว่าไม่รู้ ว่า เชือกน้อยตั้งร้อยรัดเราไว้ แม้เชือกน้อยก็หาว่าไม่รู้ ว่า เราตั้ง ร้อยยึดขนดเชือกสำหรับขีดเท้าไว้ฉันใด ใส่ใหญ่ก็ฉันนั้น หาว่าไม่รู้ ว่า ใส่น้อยร้อยรัด เราไว้ แม้ใส่น้อยก็หาว่าไม่รู้ ว่า เราร้อยรัดใส่ใหญ่ไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจ และพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **ใส่น้อย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะใน สรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๘] **๑๘. อาหารใหม่** ได้แก่ของรับประทาน เครื่องดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ซึ่งอยู่ในท้อง พึงกำหนดในอาหารใหม่นั้นว่า ในรากสุนัขขันธ์ตั้งอยู่ในรากสุนัข รากสุนัข หาว่าไม่รู้ ว่า รากสุนัขอยู่ในเรา แม้รากสุนัขก็หาว่าไม่รู้ ว่า เราตั้งอยู่ในรากสุนัขฉันใด ท้อง ก็ฉันนั้น หาว่าไม่รู้ ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา แม้อาหารใหม่ก็หาว่าไม่รู้ ว่า เราอยู่ในท้อง ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **อาหารใหม่** ดังบรรยาย มานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๙] **๑๙. อาหารเก่าตั้งอยู่ในที่สุดใส่ใหญ่** อันเป็นเช่นเดียวกับปล้องไม้ไผ่ ยาวประมาณ ๘ นิ้ว กล่าวคือกระเพาะอาหารเก่า พึงกำหนดในอาหารเก่า นั้นว่า ในดินเหลืองละเอียด ซึ่งบุคคลขยำใส่ในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่ก็หาว่าไม่รู้ ว่า ดินเหลือง อยู่ในเรา แม้ดินเหลืองก็หาว่าไม่รู้ ว่า เราอยู่ในปล้องไม้ไผ่ฉันใด กระเพาะอาหารเก่าก็ฉันนั้น หาว่าไม่รู้ ว่า อุจจาระอยู่ในเรา แม้อุจจาระก็หาว่าไม่รู้ ว่า เราอยู่ในกระเพาะ ธรรมเหล่านี้ เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **อุจจาระ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๓๐] **๒๐. มนัสมองอยู่ในภายในกระโหลกศีรษะ** พึงกำหนดในมนัสมอง นั้นว่า ในก้อนแป้งที่เขาสีในกระโหลกน้ำเต้าเก่า กระโหลกน้ำเต้าเก่าหาว่าไม่รู้ ว่า ก้อนแป้งอยู่ในเรา แม้ก้อนแป้งก็หาว่าไม่รู้ ว่า เราอยู่ในกระโหลกน้ำเต้าฉันใด ภายใน กระโหลกศีรษะก็ฉันนั้น หาว่าไม่รู้ ว่า มนัสมองอยู่ในเรา แม้มนัสมองก็หาว่าไม่รู้ ว่า เราอยู่

ภายในกระโหลกศีรษะ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันสมอง** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวิธาดู

๒. อาโปธาดู

[๓๓๑] **๒๑. บรรดาดีทั้งหลาย** ดีไม่เป็นผักชาบชานตั้งอยู่ทั่วสรีระ ซึ่งเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ดีที่เป็นผักอยู่ในผักดี พึงกำหนดในดินนั้นว่า น้ำมันที่ซึมซาบขนมขนมหารู้ไม่ว่า น้ำมันซึมซาบเราอยู่แล้ว แม้น้ำมันก็หารู้ไม่ว่า เราซึมซาบขนมอยู่แล้ว ฉนใด สรีระก็ฉนนั้น หารู้ไม่ว่าดีที่ไม่เป็นผักซึมซาบเราอยู่ แมดีที่ไม่เป็นผักก็หารู้ไม่ว่าเราซึมซาบสรีระอยู่ ในรังบวบขมซึ่งเต็มด้วยน้ำฝน รังบวบขมหารู้ไม่ว่า น้ำฝนอยู่ในเรา แม้น้ำฝนก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในรังบวบขม ฉนใด ผักดีก็ฉนนั้น หารู้ไม่ว่าดีที่เป็นผักอยู่ในเรา แมดีที่เป็นผักก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในผักดี ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ดี** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาดู

[๓๓๒] **๒๒. เสลดประมาณเต็มกอบมือหนึ่ง** ตั้งอยู่ในกระพุ้งท้อง พึงกำหนดในเสลดนั้นว่า ในบ่อน้ำคร่ำซึ่งเกิดเป็นฟองเป็นฝាฟอดในเบื้องบน บ่อน้ำคร่ำหารู้ไม่ว่า ฟองฝาดังอยู่ในเรา แมฟองฝาก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในบ่อน้ำคร่ำ ฉนใด กระพุ้งท้องก็ฉนนั้น หารู้ไม่ว่าเสลดอยู่ในเรา แมเสลดก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในพื้นท้อง ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เสลด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบจัดเป็นอาโปธาดู

[๓๓๓] **๒๓. หนองไม่มีโอกาสที่อยู่เป็นนิจ** โลหิตตั้งห่อขึ้นในส่วนแห่งสรีระใด ๆ อันตอหรือหนามดำ หรือเปลวไฟเป็นต้นลวกแล้ว หรือผีและต่อมเป็นต้นย่อมเกิดในส่วนแห่งสรีระใด หนองก็ตั้งขึ้นในส่วนแห่งสรีระนั้น ๆ พึงกำหนดในหนองนั้นว่า ในต้นไม้มียางไหลออกแล้ว ด้วยสามารถถูกพันด้วยขวานเป็นต้น ส่วนที่ถูกพันเป็นต้นแห่งต้นไม้ หารู้ไม่ว่ายางตั้งอยู่ในเรา แมยางก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในส่วนที่ถูกพันเป็นต้นแห่งต้นไม้ ฉนใด ส่วนแห่งร่างกายที่ถูกตอและหนามเป็นต้นที่มืดดำก็

หาญไม่ว่าหนองตั้งอยู่ในเรา แม้หนองก็หาญไม่ว่าเราอยู่ในส่วนเหล่านั้น จันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**หนอง** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๔] **๒๔. บรรดาเลือดทั้งหลาย เลือดที่ฉีดเข้าไปตั้งอยู่ทั่วสรีระทั้งสันดุจดี** เลือดที่ขังเต็มพื้นล่างแห่งฐานเป็นต้น มีประมาณเต็มกอบมือหนึ่ง ยังม้าม หัวใจ ตับ ปอด ให้ชุ่มอยู่ ในเลือด ๒ ชนิดนั้น เลือดที่ฉีด มีวินิจฉัยเช่นเดียวกับดีไม่มีฝักนั้นเอง ฝ่ายเลือดอีกชนิดหนึ่งพึงกำหนดว่า ในน้ำอันบุคคลรดแล้วที่กระเบื้องผุเก่า ยิ่งกอนดินและท่อนไม้เป็นต้นในภายใต้ให้ชุ่มอยู่ กอนดินและท่อนไม้เป็นต้นหาญไม่ว่าเราอันน้ำให้เปียกชุ่มอยู่ แม้น้ำก็หาญไม่ว่า เรายังกอนดินและท่อนไม้เป็นต้นให้ชุ่มอยู่ จันใด ที่เป็นส่วนภายใต้แห่งตับหรือม้ามเป็นต้นก็จันนั้น หาญไม่ว่าเลือดอยู่ในเรา หรือยังเราให้ชุ่มอยู่ แม้เลือดก็หาญไม่ว่า เรายังส่วนใต้แห่งตับให้เต็มแล้ว ยังใดเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เลือด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๕] **๒๕. เหยื่อตั้งอยู่เต็มช่องชุมผมและขน** และหลั่งออกในเวลาร้อนอบอ้าว เพราะไฟเป็นต้น พึงกำหนดในเหยื่อนั้นว่า ในกำแห่งกำนบัว ภิสะ มุพาล กุมุท ซึ่งพอยกขึ้นแล้วจากน้ำ ช่องในกำบัวอันมีนามว่า ภิสะ เป็นต้นหาญไม่ว่าน้ำหลั่งออกจากเรา แม้น้ำที่หลั่งออกจากช่องในถึงบัวอันมีนามว่าภิสะเป็นต้น ก็หาญไม่ว่า เราหลั่งออกจากช่องในกำบัวอันมีนามว่าภิสะเป็นต้น จันใด แม้ช่องแห่งชุมผมและขนก็จันนั้น หาญไม่ว่าเหยื่อหลั่งออกจากเรา แม้เหยื่อก็หาญไม่ว่า เราหลั่งออกจากช่องแห่งชุมผมและขนจันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เหยื่อ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๖] **๒๖. มันทันได้แก่มันที่แขน** สำหรับคนอ้วนแผ่ไปตั้งอยู่ทั่วสรีระ สำหรับคนผอมตั้งอาศัยเนื้อแข็งเป็นต้น พึงกำหนดในมันทันนั้นว่า ในกองเนื้ออันบุคคลปิดไว้ด้วยผ้าเก่าที่ย่อมขมื่น กองเนื้อหาญไม่ว่า ผ้าเก่าที่ย่อมขมื่นอาศัยปิดเราไว้ แม้ผ้าเก่าที่ย่อมขมื่นก็หาญไม่ว่า เราตั้งอาศัยกองเนื้ออยู่ จันใด เนื้อในสรีระ

ทั้งสิ้นหรือที่แข็งเป็นต้นก็ฉนั้น หารู้ไม่ว่ามันชั้นอาศัยเราตั้งอยู่ ทั้งมันชั้นก็รู้ไม่ว่า เราอาศัยเนื้อในสรีระทั้งสิ้นหรือที่แข็งเป็นต้นตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันชั้น** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มีใช้สัตว์ เป็นยางแข็ง มีอาการเอิบอาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๗] **๒๗. น้ำตาในเวลาที่เกิด** ย่อมขังเต็มกระบอกตาหรือหลังไหลออกมา พึงกำหนดในน้ำตานี้ว่า ฉนั้นเดียวกับเต้าเมล็ดตาลอ่อนซึ่งเต็มด้วยน้ำ เต้าเมล็ดตาลอ่อนหารู้ไม่ว่า น้ำอยู่ในเรา แม้น้ำในเต้าเมล็ดตาลอ่อนก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในเต้าเมล็ดตาลอ่อน ฉนั้นใด กระบอกตากก็ฉนั้น หารู้ไม่ว่า น้ำตาอยู่ในเรา แม้น้ำตาก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระบอกตา ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**น้ำตา** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มีใช้สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการเอิบอาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๘] **๒๘. มันเหลวได้แก่มันใส** ซึ่งตั้งอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจอยบ่า ในเวลาที่ร้อนอบอ้าวเพราะไฟเป็นต้น พึงกำหนดในมันเหลวนั้นว่าในน้ำข้าวซึ่งใส่น้ำมันลงไป น้ำข้าวหารู้สึกไม่ว่า น้ำมันท่วมเราตั้งอยู่ แม้น้ำมันก็หารู้สึกไม่ว่าเราท่วมน้ำข้าวตั้งอยู่ ฉนั้นใด ส่วนอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นก็ฉนั้น หารู้ไม่ว่า มันเหลวท่วมทับเราตั้งอยู่ แม้นมันเหลวก็หารู้ไม่ว่า เราท่วมทับอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันเหลว** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มีใช้สัตว์ เป็นน้ำหย่น มีอาการเอิบอาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๙] **๒๙. น้ำลาย** เมื่อปัจจัยซึ่งก่อให้เกิดน้ำลายเห็นปานนั้นมีอยู่ หลังลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้งสอง แล้วตั้งอยู่ที่พื้นลิ้น พึงกำหนดในน้ำลายนั้นว่า ในหลุมใกล้ฝั่งแม่น้ำซึ่งมีน้ำไหลมามิได้ขาด พื้นหลุมหารู้ไม่ว่าน้ำตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนพื้นหลุม ฉนั้นใด พื้นลิ้นก็ฉนั้น หารู้ไม่ว่า น้ำลายหลังลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้งสองตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำลายก็หารู้ไม่ว่า เราหลังลงมาจากกระพุ้งแก้ม

ทั้งสองตั้งอยู่ในที่พื้นดิน ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน
ชื่อว่า **น้ำลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มี
เจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย้น มีอาการซึมซาบ จัดเป็น
อาโปธาตุ

[๓๔๐] **๓๐. น้ำมูกในเวลาที่เกิด** ย่อมยังช่องจมูกให้เต็มอยู่หรือหลั่งออก พึง
กำหนดในน้ำมูกนั้นว่า ช้อนเต็มด้วยนมสัมน้ำ ช้อนหาไม่รู้ว่ามีนมสัมน้ำตั้งอยู่ในเรา
แม้นมสัมน้ำก็หาไม่รู้ว่ามี เราอยู่ในช้อน ฉนใด ช่องจมูกก็ฉนนั้น หาไม่รู้ว่ามี น้ำมูก
ตั้งอยู่ในเรา แม้ น้ำมูกก็หาไม่รู้ว่ามี เราอยู่ในช่องจมูก ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการ
ใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **น้ำมูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะ
ในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย้น
มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๔๑] **๓๑. ไชข้อ** ยังกิจคือการหยอดข้อต่อแห่งกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ
ตั้งอยู่ในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง พึงกำหนดในไชข้อนั้นว่า ในเพลอาณนายซึ่งหยอดแล้วด้วย
น้ำมัน เพลหาไม่รู้ว่ามี น้ำมันหยอดทาเราตั้งอยู่ แม้ น้ำมันก็หาไม่รู้ว่ามี เราหยอดทา
เพลที่ตั้งอยู่ ฉนใด ข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง ก็ฉนนั้นหาไม่รู้ว่ามี ไชข้อหยอดทาเราตั้งอยู่ แม้
ไชข้อก็หาไม่รู้ว่ามี เราหยอดทาข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง ตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจาก
การใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **ไชข้อ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดย
เฉพาะสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็น
น้ำหย้น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๔๒] **๓๒. มูตรตั้งอยู่ในภายในกระเพาะเบ** พึงกำหนดในมูตรนั้นว่า
ในหม้อเนื้อห่า (หม้อดินเนื้อหยาบ) ที่บุคคลคว่ำปากไว้ในน้ำคร่ำ หม้อเนื้อห่าก็หา
ไม่รู้ว่ามี น้ำคร่ำตั้งอยู่ในเรา แม้ น้ำคร่ำก็หาไม่รู้ว่ามี เราตั้งอยู่ในหม้อเนื้อห่า ฉนใด
กระเพาะเบาก็ฉนนั้น หาไม่รู้ว่ามี มูตรตั้งอยู่ในเรา แม้ มูตรก็หาไม่รู้ว่ามี เราตั้งอยู่ใน
กระเพาะเบ

ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **มูตร**
ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็น
อภัยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย้น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

๓. เตโชธาตุ

[๓๔๓] พระโยคีครั้นยังมนสิการให้เป็นไปในผมเป็นต้นอย่างนี้แล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นไปในส่วนแห่งเตโชธาตุทั้งหลายอย่างนี้ว่า สิ่งใดเป็นเหตุให้กายอบอุ่น สิ่งนี้เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการร้อนผะผ่าว จัดเป็นเตโชธาตุ สิ่งใดเป็นเหตุให้คร่ำคร่า ฯลฯ เป็นเหตุให้ไหม้ ฯลฯ เป็นเหตุให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลึ้มย่อยโดยชอบ สิ่งนี้จัดเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการร้อนผะผ่าว จัดเป็นเตโชธาตุ

๔. วาโยธาตุ

[๓๔๔] แต่นั้นพึงกำหนดลมที่พัดขึ้นเบื้องบนด้วยสามารถลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำด้วยสามารถลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้องด้วยสามารถลมพัดอยู่ในท้อง ลมพัดอยู่ในไส้ด้วยสามารถลมพัดอยู่ในไส้ ลมพัดตามร่างกาย ด้วยสามารถลมพัดตามร่างกาย ลมหายใจเข้าออกด้วยสามารถลมหายใจเข้าออกแล้ว จึงยังมนสิการให้เป็นไปในส่วนแห่งวาโยธาตุ อย่างนี้ว่า ชื่อว่าลมพัดขึ้นเบื้องบน คือส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการให้เคลื่อนไหว จัดเป็นวาโยธาตุ ชื่อว่าลมพัดลงเบื้องต่ำ ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดอยู่ในท้อง ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดอยู่ตามลำไส้ ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดตามร่างกาย ฯลฯ ชื่อว่าลมหายใจเข้าออก คือส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการเคลื่อนไหว จัดเป็นวาโยธาตุ

เมื่อพระโยคินั้นมีมนสิการเป็นไปอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงไฟใจธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิด ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

[๓๔๕] ก็เมื่อพระโยคีได้เจริญอย่างนี้ กัมมัฏฐานไม่สำเร็จ พระโยคินั้นพึงเจริญโดยย่อพร้อมทั้งลักษณะ เจริญอย่างไร ? คือต้องกำหนดว่า สิ่งที่มีลักษณะกระด้างในส่วน ๒๐ จัดเป็นปฐวีธาตุ สิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบในส่วน ๒๐ เหล่านั้น จัดเป็นอาโปธาตุ สิ่งที่มีลักษณะให้อบอุ่น จัดเป็นเตโชธาตุ สิ่งที่มีลักษณะพัดไปมา จัดเป็นวาโยธาตุ

พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบ ในส่วน ๑๒ ว่าเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะอบอุ้นในส่วน ๑๒ เหล่านั้นว่าเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะพัดไปมา ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะกระด้าง ว่าเป็นปฐวีธาตุ

พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะอบอุ้น ในส่วนทั้ง ๔ ว่าเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะพัดไปมาอันเตโชนั้นไม่แยกแล้ว ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะกระด้างว่าเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะเอิบอาบ ว่าเป็นอาโปธาตุ

พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะพัดไปมา ในส่วนทั้ง ๖ ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะกระด้างในส่วนเหล่านั้นว่าเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะซึมซาบว่าเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะอบอุ้น ว่าเป็นเตโชธาตุ

เมื่อพระโยคีน้นกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ เมื่อเธอนึกใฝ่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่บ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิด ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

[๓๔๖] ก็เมื่อพระโยคีได้เจริญอยู่แม้อย่างนี้ กัมมัญฐานไม่สำเร็จ พระโยคีน้นต้องเจริญ**โดยแยกพร้อมทั้งลักษณะ** จะเจริญอย่างไร ? คือพึงกำหนดผมเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วในนัยก่อน แล้วจึงกำหนดว่า สิ่งซึ่งมีลักษณะกระด้างในผม จัดเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะเอิบอาบในปฐวีธาตุนั้นเอง จัดเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะอบอุ้นจัดเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะพัดไปมาจัดเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดธาตุ ๔ ในส่วนหนึ่ง ๆ ในบรรดาส่วนทั้งปวงด้วยประการฉะนี้ เมื่อพระโยคีน้นกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ เมื่อเธอนึกใฝ่ใจถึงธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

การกำหนดธาตุโดยอาการต่าง ๆ ก็อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดธาตุโดยอาการแม้เหล่านี้ คือ

๑. โดยอรรถแห่งคำ	๒. โดยเป็นกอง
๓. โดยแยกละเอียด	๔. โดยลักษณะเป็นต้น
๕. โดยสมุฏฐาน	๖. โดยเป็นสภาพต่างกันและเหมือนกัน
๗. โดยอาการที่แยกและไม่แยก	๘. โดยเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้

๙. โดยภายในภายนอกแปลกกัน ๑๐. โดยประมวล
 ๑๑. โดยปัจจัย ๑๒. โดยไม่ใส่ใจกัน
 ๑๓. โดยแยกกันโดยปัจจัย

[๓๔๗] ในอาการเหล่านั้น พระโยคีเมื่อใส่ใจโดย**อรรถแห่งคำ** ฟังใส่ใจโดยอรรถแห่งคำด้วยสามารถที่ต่างกันและเสมอกันอย่างนี้ว่า ชื่อว่าดิน เพราะแผ่ไปชื่อน้ำ เพราะเอิบอาบให้ชุ่มอยู่ หรือให้เต็มอยู่ ชื่อว่าไฟ เพราะอบให้ร้อน ชื่อว่าลม เพราะพัดให้ไหว แต่หาโดยไม่ต่างกันชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์และเป็นที่อดทุกข์ไว้

[๓๔๘] ฟังทราบวินิจฉัย**โดยเป็นกอง**ดังต่อไปนี้ ปฐวีธาตุนี้ใด ท่านแสดงโดยอาการ ๒๐ โดยนัยเป็นต้นว่า ผม ขน และอาโปธาตุนี้ใด ท่านแสดงโดยอาการ ๑๒ โดยนัยเป็นต้นว่า ดี เสลด ในธาตุเหล่านั้น เพราะ

**ที่มีสมมติว่าผมได้ เพราะประชุมธรรม ๘ ประการ คือ
 สี กลิ่น รส โอชา และธาตุทั้ง ๔ เพราะแยกสิ่งเหล่านั้นจาก
 กันเสีย ย่อมไม่มีสมมติว่า ผม**

เหตุนี้ คำว่าผม เป็นเพียงสักแต่ว่ากองแห่งธรรมทั้ง ๘ คำว่าขนเป็นต้นก็เช่นกัน

อนึ่ง ในส่วนเหล่านี้ ส่วนใดมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ส่วนนั้นจัดว่า เป็นกองแห่งธรรม ๑๐ รวมทั้งชีวิตินทรีย์และภาวะเข้าด้วย ทั้งยังนับว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ด้วยอำนาจที่หนาขึ้น ฟังใส่ใจโดยเป็นกองอย่างนี้

[๓๔๙] ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **โดยแยกละเอียด** ดังต่อไปนี้ ก็ปฐวีธาตุที่ปนเป็นชนิดเล็กอย่างยิ่ง เป็นจุลจุลละเอียด อันพระโยคีกำหนดอยู่โดยประมาณอย่างกลางในสรีระนี้ฟังมีประมาณได้เท่านั้น ปฐวีธาตุนั้นอันอาโปธาตุประมาณเท่ากึ่งแต่เท่านั้นยัดไว้แล้ว อันเตโชธาตุเลี้ยงรักษาแล้ว อันวาโยธาตุพัดให้เคลื่อนไหวแล้ว จึงไม่เรียรายไม่กระจัดกระจาย ปฐวีธาตุนี้ เมื่อไม่เรียรายไม่กระจัดกระจาย ย่อมเข้าถึงการกำหนดเป็นเพศหญิงเพศชายเป็นต้นเป็นอนน และประกาศความผอม อ้วน สูง ต่ำ แข็งแรง และอ่อนแอเป็นต้น

ฝ่ายอาโปธาตุในร่างกายนี้ ถึงความเป็นน้ำหย้น มีอาการซึมซาบตั้งอยู่ในดิน อันไฟตามรักษา อันลมพัดให้เคลื่อนไหว จึงไม่เรียวยาวกระจัดกระจาย เมื่อไม่เรียวยาว ไม่กระจัดกระจาย จึงแสดงอาการเอิบอัมและเปล่งปลั่ง

ส่วนเตโชธาตุในร่างกายนี้ มีอาการร้อนอ้าว มีลักษณะร้อนอ้าว สำหรับย่อย สิ่งที่รับประทานและสิ่งที่ดื่มเป็นต้น ตั้งอยู่ในดินอันน้ำยึดไว้ อันลมพัดให้เคลื่อนไหว ย่อมยังกายนี้ให้อบอุ่น และนำมาซึ่งวรรณสมบัติแก่กายนั้น อนึ่ง กายนี้อันเตโชธาตุนั้นให้อบอุ่นแล้วย่อมไม่แสดงอาการเนา

กวีธาตุในสรีระนี้ชันไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ มีลักษณะเบ่งขึ้นและให้เคลื่อนไหวได้ ตั้งอยู่ในดินอันน้ำยึดไว้ อันไฟตามรักษา ย่อมยังกายนี้ให้เคลื่อนไหวได้

อนึ่ง กายนี้อันธาตุลมนั้นอ้อมแล้วจึงไม่ชวนเซไปตั้งอยู่ตรง ๆ ได้อาศัยวาโยธาตุ อันอีกพัดสม่าเสมอแล้ว ย่อมแสดงวิญญูติในอิริยาบถคือ เดิน ยืน นั่ง นอน ย่อม คู้เข้า เหยียดออก ยังมือและเท้าให้เคลื่อนไหวได้ ยนต์คือธาตุนี้เช่นเดียวกับรูปกล มีมายา สำหรับล่อลวงชนพาลโดยความเป็นหญิงและชายเป็นต้น เป็นไปอยู่ดังแสง มานี้ พระโยคีพึงใส่ใจโดยละเอียด ดังบรรยายมานี้แล

[๓๕๐] พึงทราบวินิจฉัยในมัตติกาว่า**โดยลักษณะเป็นต้น** ดังต่อไปนี้ พระโยคินิกถึงธาตุทั้ง ๔ อย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุมีลักษณะอย่างไร ? มีอะไรเป็นรส ? มีอะไรเป็นเครื่องปรากฏ ? ดังนี้แล้ว พึงใส่ใจโดยลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ปฐวีธาตุ**มีความแข็งเป็นลักษณะ มีการตั้งอยู่เป็นรส มีการรับไว้เป็นเครื่องปรากฏ **อาโปธาตุ**มีความหลังไหลเป็นลักษณะ มีการพอกพูนเป็นรส มีการยึดไว้เป็นเครื่องปรากฏ **เตโชธาตุ**มีความร้อนเป็นลักษณะ มีการให้อบอุ่นเป็นรส มีการเพิ่มให้ถึงซึ่งความอ่อนนุ่มเป็นเครื่องปรากฏ **วาโยธาตุ**มีการเคลื่อนไหวเป็นลักษณะ มีการเบ่งขึ้นได้เป็นรส มีการยกย้ายเป็นเครื่องปรากฏ

[๓๕๑] ในมัตติกาว่า**โดยสมุฏฐาน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ส่วน ๔๒ มีผมเป็นต้น เหล่านี้ใด ท่านแสดงแล้วด้วยสามารถแสดงปฐวีธาตุเป็นต้นโดยพิสดาร ในส่วน เหล่านั้น ส่วน ๔ เหล่านี้ อาหารใหม่ อาหารเก่า หนอง มูล มีฤดูเป็นสมุฏฐานแล ส่วน ๔ เหล่านี้ คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก มีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน ไฟซึ่งเป็นตัวย่อยอาหารที่บริโภคเป็นต้น มีกรรมเป็นสมุฏฐานแล ลมหายใจเข้าออกมีจิต

เป็นสมุฏฐาน ที่เหลือนอกนั้นทั้งหมดมีสมุฏฐาน ๔ พึงใส่ใจโดยสมุฏฐาน ด้วยอาการอย่างนี้

[๓๕๒] ในมาติกาว่า**โดยเป็นสภาพต่างกันและเหมือนกัน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ธาตุทั้งหมดต่างกันโดยลักษณะของตนเป็นต้น คือปฐวีธาตุก็มีลักษณะ รส และการปรากฏอันหนึ่งต่างหาก อาโปธาตุเป็นต้นก็มีลักษณะ, รส และอาการปรากฏอีกส่วนหนึ่งต่างหาก

ก็ธาตุเหล่านี้แม้จะเป็นสภาพต่างกัน ด้วยสามารถลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ก็ดี และด้วยสามารถแห่งสมุฏฐาน มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้นก็ดี ย่อมชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถเป็นรูป มหาภูต ธาตุ ธรรม และเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น

จริงอยู่ ธาตุทุกอย่างชื่อว่าเป็นรูป เพราะไม่ลักษณะที่ทรุดโทรมไปได้ ชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะเหตุที่มีความปรากฏโดยความเป็นของใหญ่เป็นต้น

ก็ในคำว่า **มีความปรากฏเป็นของใหญ่เป็นต้น** อธิบายว่า ก็ธาตุเหล่านี้ ท่านเรียกว่ามหาภูต เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

๑. เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่
๒. เพราะเป็นสภาพเหมือนกับมหาภูต
๓. เพราะจำต้องบริหารมาก
๔. เพราะมีวิการมาก
๕. เพราะเป็นของมีจริงโดยความเป็นของใหญ่

ในอาการเหล่านั้น คำว่า**เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่** คือธาตุเหล่านี้เป็นธรรมชาติปรากฏเป็นของใหญ่ ทั้งในสันดานที่ไม่มีใจครอง ทั้งในสันดานที่มีใจครอง

บรรดาสันดานทั้ง ๒ เหล่านี้ ความเป็นของปรากฏเป็นของใหญ่แห่งมหาภูตเหล่านั้น ในสันดานที่ไม่มีใจครอง ข้าพเจ้าอธิบายมาแล้วแล ในพุทธาณูสสตินิเทศ โดยนัยเป็นต้นว่า

**แผ่นดินนี้ ท่านคำนวณแล้ว โดยกำหนดส่วนหนาได้
เท่านี้ คือ ๒ แสน กับอีก ๔ หมื่นโยชน์ ฯ**

ฝ่ายในสันดานที่มีใจครอง เป็นสภาพปรากฏเป็นของใหญ่จริง ด้วยสามารถ
สรีระแห่งปลา, เต่า, เทวดา, ทานพ, อสุรเป็นต้น สมดังที่พระองค์ทรงตรัสไว้ว่า
ภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรมียัตถภาพยาวประมาณตั้ง ๑๐๐ โยชน์^๑ ดังนี้เป็นต้น

ธาดู ๔ เป็นมหาภูต

ในมาติกาว่า **เพราะเป็นสภาพเหมือนกับมหาภูต** มีวินิจฉัยว่า ก็ธาดูเหล่านี้
ตัวเองเป็นของไม่เขียวเลย แต่แสดงอุปาทายรูปที่เขียวได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่เหลือง
แต่แสดงอุปาทายรูปที่เหลืองได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่แดง แต่แสดงอุปาทายรูปที่
แดงได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่ขาวเลย แต่แสดงอุปาทายรูปที่ขาวได้ เปรียบดูจน
เล่นกลแสดงน้ำซึ่งไม่ใช่แก้วมณีแท้ ๆ ให้เป็นแก้วมณีได้ แสดงก้อนดินซึ่งไม่ใช่ทอง
จริง ๆ ให้เป็นทองได้ และเหมือนอย่างตัวเองไม่ใช่ยักษ์ไม่ใช่คน ก็แสดงเป็นยักษ์
เป็นนกบ้าง เพราะเหตุนี้จึงได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเป็นเหมือนกับมหาภูตคือนักเล่นกล

อนึ่ง เปรียบดูมหาภูตมียักษ์เป็นต้น เข้าถึงผู้ใด ภายในภายนอกของผู้นั้น อัน
มหาภูตเหล่านั้น จะเข้าไปได้ก็หาไม่ และมหาภูตเหล่านั้นจะไม่ถึงผู้ที่ตั้งอยู่ก็หาไม่ ฉนใด
แม้มหาภูตเหล่านี้ก็ฉนนั้น อันกันและกันย่อมเข้าไม่ได้ เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ภายใน
ภายนอกของกันและกันก็หาไม่ และมหาภูตรูปเหล่านี้ มิใช่จะไม่อาศัยกันและกัน
ตั้งอยู่ก็หาไม่ ฉนนั้น อีกอย่างหนึ่ง ธาดูชื่อว่าเป็นมหาภูต แม้เพราะเป็นธรรมชาติที่
เสมอกับมหาภูตมียักษ์เป็นต้นโดยความเป็นฐานะที่ไม่ควรคิด

อนึ่ง เปรียบดูมหาภูต กล่าวคือยักษิณี ปกปิดภาวะอันน่ากลัวของตนไว้โดย
การปลอมแปลงสีและลักษณะที่น่าพึงใจ ลวงสัตว์ทั้งหลาย ฉนใด แม้มหาภูตรูป
เหล่านี้ก็ฉนนั้น ปกปิดลักษณะตามธรรมชาติของตัว อันต่างด้วยอาการมีอาการที่ตน
เป็นของแข็งเป็นต้น ด้วยผิวพรรณที่น่าพึงใจ ด้วยสัณฐานแห่งอวัยวะน้อยใหญ่
ที่น่าพึงใจ และด้วยการกรีดกรายนิ้วมือนิ้วเท้าและยกคิ้วที่น่าพึงใจในสรีระหญิงและ
ชายเป็นต้น ลวงพาลชนอยู่มิให้เห็นความเป็นจริงของตน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
มหาภูต แม้เพราะเป็นของเสมอกับมหาภูต คือนางยักษิณี เพราะเป็นสภาพที่ลวง

ในคำว่า **เพราะจำต้องบริหารมาก** มีอธิบายว่า เพราะเป็นสิ่งที่จำต้องรักษา
ด้วยปัจจัยเป็นอันมาก จริงอยู่ มหาภูตเหล่านี้เป็นแล้ว คือเป็นไปแล้วด้วยปัจจัย
ทั้งหลายมีเครื่องกิน และเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก เพราะจำต้องนำเข้าไปทุก ๆ

๑ วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๐-๒๘๒, ชุ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๐-๒๖๘,

อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๒๐/๒๕๕๒-๒๕๖

วัน เหตุนั้น จึงชื่อว่า มหาภูต อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นมหาภูต แม้เพราะเป็นภูต
ที่จำต้องบริหารมาก

ในคำว่า **เพราะมีวิการมาก** มีอธิบายว่าจริงอยู่ มหาภูตเหล่านี้ ที่เป็นอุปาทินนกะ
ก็ดี อนุุปาทินนกะก็ดี ย่อมเป็นภูตมีวิการมาก ในภูต ๒ ชนิดนั้น อาการที่วิการมาก
ของอนุุปาทินนกะ ย่อมปรากฏในเมื่อกลับย่อยยับ ของอุปาทินนกะปรากฏในเวลา
ธาตุกำเริบ ความจริงเป็นเช่นนั้น

เมื่อโลกไหม้อยู่ด้วยความร้อนแห่งเปลวไฟ เปลวไฟ
พลุ่งขึ้นแต่ภาคพื้น ลุกขึ้นจนกระทั่งพรหมโลก ฯ เมื่อใด
โลกจักฉิบหายด้วยน้ำอันกำเริบแล้ว เมื่อนั้นจักรวาล
ประมาณแสนโกฏิหนึ่ง จะละลายชั่วประเดี๋ยว เมื่อใดโลก
จักฉิบหายด้วยธาตุลมกำเริบ เมื่อนั้นจักรวาลประมาณ
แสนโกฏิหนึ่งจักอวดวายชั่วประเดี๋ยว กายถุกงูปากไม้กัด
ย่อมแข็งกระด้าง ฉนใด เพราะปฐวีธาตุกำเริบ กายนั้นก็
เป็นดังอยู่ในปากงูปากไม้ฉนนั้น กายถุกงูปากเฒ่ากัด
ย่อมเน่าเปื่อยฉนใด เพราะอาโปธาตุกำเริบ กายนั้นก็
เป็นดังอยู่ในปากงูปากเฒ่า ฉนนั้น กายถุกงูปากไฟกัด ย่อม
ร้อนลุ่มฉนใด เพราะเตโชธาตุกำเริบ กายนั้นก็
เป็นดังอยู่ในปากงูปากไฟ ฉนนั้น กายถุกงูปากคัสตรากัด ย่อมขาด
ไปฉนใด เพราะวาโยธาตุกำเริบ กายนั้นก็
เป็นดังอยู่ในปากงูปากคัสตรา ฉนนั้น

ภูตมีวิการมาก ดังนี้ เหตุนั้นจึงชื่อว่ามหาภูต

ในคำว่า **เพราะเป็นของมีอยู่โดยความเป็นของใหญ่** มีอธิบายว่า ก็ภูตเหล่านี้
ชื่อว่าเป็นของใหญ่ เพราะจำต้องประคับประคองด้วยความพยายามอย่างใหญ่ และ
ชื่อว่ามีจริง เพราะมีอยู่ได้ ๓ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นของมีจริง
โดยความเป็นของใหญ่

ธาตุเหล่านี้แม้ทั้งหมด ชื่อว่าเป็นมหาภูต เพราะเหตุมีความเป็นของปรากฏโดย
ความเป็นของใหญ่เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ธาตุทุกอย่างไม่ล่วงลักษณะธาตุไปได้
เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน และเพราะเป็นฐานแห่งทุกข์ และเพราะอึดทุกขไว้

และชื่อว่า **ธรรม** เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตนและเข้าไปทรงอยู่ได้ชั่วขณะอัน
สมควรแก่ตน

ชื่อว่า **ไม่เที่ยง** เพราะอรรถว่าลึนไป

ชื่อว่า **เป็นทุกข์** เพราะอรรถว่าน่าพรั่นพรั้ง

ชื่อว่า **มิใช่ตน** เพราะอรรถว่าไม่มีสาระ

ตามนัยนี้ แม้ธาตุทุกอย่างชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยสามารถที่เป็นรูป
เป็นมหาภูต เป็นเหตุ เป็นธรรม และเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นต้น พระโยคีพึงใส่ใจโดย
ต่างกันและเหมือนกัน โดยอาการอย่างนี้

[๓๕๓] ในข้อมาติกาว่า **โดยอาการที่แยกจากกันและไม่แยก** พึงทราบ
วินิจฉัยว่า ธาตุเหล่านี้ทั้งหมด พอเกิดร่วมกันเท่านั้น ก็ไม่แยกกันตามส่วน แม้ใน
กลาปะ ๘ ล้วน เป็นต้น ซึ่งมีในที่สุดแห่งกลาปะทั้งหมดเฉพาะอันหนึ่ง ๆ แต่ชื่อว่า
แยกจากกันโดยลักษณะ พระโยคีพึงใส่ใจโดยอาการที่แยกจากกันและไม่แยกจากกัน
โดยอาการอย่างนี้

[๓๕๔] ในข้อมาติกาว่า **โดยเข้ากันได้และไม่ได้** มีวินิจฉัยว่า ในบรรดาธาตุ
เหล่านี้ แม้จะไม่แยกจากกันอย่างอธิบายมาแล้วก็ดี ธาตุ ๒ ตอนต้น ชื่อว่าเป็น
สภาคคือเข้ากันได้เพราะเป็นของหนักเหมือนกัน ธาตุตอนหลังก็จัดเป็นสภาคกัน
เหมือนกัน เพราะเป็นของเบา แต่ธาตุตอนต้นกับธาตุตอนหลัง และธาตุตอนหลัง
กับธาตุตอนต้น จัดเป็นวิสภาคกัน คือ เข้ากันไม่ได้ เพราะข้างฝ่ายหนึ่งหนักฝ่ายหนึ่ง
เบา พระโยคีพึงใส่ใจโดยเข้ากันได้และไม่ได้โดยอาการอย่างนี้

[๓๕๕] ในข้อมาติกาว่า **โดยภายในและภายนอกแปลกกัน** พึงทราบวินิจฉัย
ว่า ธาตุภายใน ย่อมเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณวัตถุและวิญญาณุติและอินทริย์ เป็นสภาพ
ที่เกี่ยวข้องกับอริยาบถ มีสมุฏฐาน ๔ ธาตุภายนอกมีประการผิดตรงกันข้ามจากที่
กล่าวแล้ว พระโยคีพึงใส่ใจโดยธาตุภายในและภายนอกแปลกกัน ดังบรรยายมานี้

[๓๕๖] ในข้อมาติกาว่า **โดยประมวล** พึงทราบวินิจฉัยว่า ปฐวีธาตุมีกรรมเป็นสมุฏฐาน รวมเป็นอันเดียวกันกับธาตุนอกจากนี้ ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน เพราะไม่มีความต่างกันโดยสมุฏฐาน ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน รวมเป็นอันเดียวกันกับธาตุ ซึ่งมีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานดุจกัน พระโยคีพึงใส่ใจโดยประมวล ดังบรรยายมานี้

[๓๕๗] ในข้อมาติกาว่า **โดยปัจจัย** พึงทราบวินิจฉัยว่า ปฐวีธาตุอันน้ำยี้ได้ อันไฟตามรักษาไว้ อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งมหาภูตทั้ง ๓ อาโปธาตุตั้งอาศัยดิน อันไฟตามรักษา อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นเครื่องยึดแห่งมหาภูตทั้ง ๓ เตโชธาตุตั้งอาศัยดิน อันน้ำยี้ได้ อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นเครื่องอบอุ่นแห่งมหาภูตทั้ง ๓ วาโยธาตุตั้งอาศัยดิน อันน้ำยี้ได้ อันไฟให้อบอุ่น เป็นปัจจัยเป็นเหตุให้เคลื่อนไหวแห่งมหาภูตทั้ง ๓ พระโยคีพึงใส่ใจโดยเป็นปัจจัย ดังบรรยายมานี้

[๓๕๘] ในข้อมาติกาว่า **โดยไม่ใส่ใจกัน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ในบรรดาธาตุทั้ง ๔ นี้ ปฐวีธาตุย่อมไม่รู้สีกว่า เราคือปฐวีธาตุ หรือว่าเราเป็นที่ตั้งเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้ง ๓ แม้ธาตุ ๓ นอกนั้นก็รู้อีกว่า ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยเป็นที่ตั้งของพวกเรา ในธาตุทั้งปวงมีนัยเช่นเดียวกันนี้ พระโยคีพึงใส่ใจโดยไม่ใส่ใจกัน ดังบรรยายมานี้

[๓๕๙] ในข้อมาติกาว่า **โดยแยกกันโดยปัจจัย** พึงทราบวินิจฉัยว่า ก็ปัจจัยของธาตุมี ๔ คือ กรรม จิต อาหาร ฤดู ในปัจจัยทั้ง ๔ นั้น กรรมนั้นแหละย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มิใช่ปัจจัยอื่นมีจิตเป็นต้น ส่วนจิตเป็นต้นย่อมเป็นปัจจัย แม้แห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน มิใช่ปัจจัยนอกนี้

อนึ่ง กรรมย่อมเป็นตัวชนกปัจจัย คือปัจจัยที่บันดาลให้เกิดแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยอ้อมแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ จิตย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจฉาชาตปัจจัย อตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ อาหารย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เป็นอาหารปัจจัย อตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ ฤดูย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลาย ที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน เป็นอตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ

มหาภูตมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยของมหาภูตทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานบ้าง ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้าง มหาภูตที่มีจิตเป็นสมุฏฐานก็ดี ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานก็ดี ที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานก็ดี ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้งหลายที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้างเช่นกัน

ในบรรดาปัจจัยทั้ง ๔ เหล่านี้ **ปฐวีธาตุ** มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุนอกนี้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ด้วยสามารถสหาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุนอกนี้ และด้วยสามารถเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งธาตุนอกนี้ แต่มิใช่เป็นปัจจัย ด้วยสามารถเป็นตัวบันดาลให้เกิด คือ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูต ซึ่งมีสันตติ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นที่พำนัก และมิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ฝ่ายอาโปธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสหาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเครื่องยึดไว้ มิใช่ด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย คือ เป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ซึ่งมีสันตติ ๓ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นเครื่องยึดไว้ มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นตัวชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ส่วนเตโชธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นสหาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเครื่องให้อบอุ่น มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย คือ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตนอกนี้ ซึ่งมีสันตติ ๓ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยเท่านั้น มิใช่ด้วยสามารถเป็นเครื่องให้อบอุ่น มิใช่ด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ส่วนวาโยธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถสหาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเหตุเคลื่อนไหว มิใช่ด้วยสามารถชนกปัจจัยคือเป็นปัจจัยแห่งมหาภูต ซึ่งมีสันตติ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยเท่านั้น มิใช่ด้วยสามารถเป็นเหตุเคลื่อนไหว มิใช่ด้วยสามารถชนกปัจจัย แม้ในปฐวีธาตุเป็นต้น ซึ่งมีจิตและอาหารและฤดูเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

ก็แหละ บรรดาธาตุเหล่านี้ ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของปัจจัยมีสหชาติปัจจัย เป็นต้น ดังพรรณนามานี้

**ธาตุ ๓ อาคัยธาตุ ๑ และธาตุ ๑ อาคัยธาตุ ๓ ย่อม
เป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง ธาตุ ๒ อาคัยธาตุ ๒ ย่อมเป็น
ไปโดยอาการ ๖ อย่าง**

จริงอยู่ ในปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๓ อาคัยธาตุ ๑ ย่อมเป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ ธาตุ ๓ อาคัยธาตุ ๑

อนึ่ง ในปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๑ อาคัยธาตุ ๓ ธาตุนี้ ตามนัยนี้ ธาตุ อันเดียว อาคัยธาตุอื่น ๓ จึงเป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง

อนึ่ง ธาตุ ๒ ข้างปลายอาคัยธาตุ ๒ ข้างต้น และธาตุ ๒ ข้างต้นอาคัย ธาตุ ๒ ข้างปลาย ธาตุที่ ๒ และที่ ๔ อาคัยธาตุที่ ๑ และที่ ๓ ธาตุที่ ๑ ที่ ๓ อาคัย ธาตุที่ ๒ และที่ ๔ ธาตุที่ ๒ ที่ ๓ อาคัยธาตุที่ ๑ และที่ ๔ และธาตุที่ ๑ และ ธาตุที่ ๔ อาคัยธาตุที่ ๒ และที่ ๓ ตามนัยนี้ ธาตุ ๒ อาคัยธาตุ ๒ ย่อมเป็นไปโดย อาการ ๖ อย่าง

ในธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแห่งการย่นในเวลาก้าวไปและถอยกลับ เป็นต้น ปฐวีธาตุนั้นแหละประสมกับอาโปธาตุอันอาโปธาตุซึมซาบแล้ว ย่อมเป็น ปัจจัยแห่งการให้ดำรงมั่น ฝ่ายอาโปธาตุประสมกับปฐวีธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งอัน มิให้กระจัดกระจาย และเตโชธาตุประสมกับวาโยธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งอันยกขึ้น ฝ่ายวาโยธาตุประสมกับเตโชธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งการเดินและวิ่งได้เร็ว พระโยคี พึงใส่ใจโดยแยกกันโดยปัจจัย ดังบรรยายมานี้

ก็แม้เมื่อพระโยคีใส่ใจด้วยสามารถอรรถวิเคราะห์เป็นต้นอย่างนี้ ธาตุทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยเป็นส่วนหนึ่งๆ เมื่อท่านรำพึงและใส่ใจธาตุเหล่านั้นบ่อยๆ อุปการ- สมาย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ อุปการสมายินนี้ถึงความนับว่าจตุธาตุ- วัญฐาน เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งญาณที่กำหนดธาตุ ๔

อานิสงส์การกำหนดธาตุ ๔

[๓๖๐] ก็แหละ พระโยคีผู้หมั่นประกอบจตุธาตุววัฏฐานนี้ได้ ย่อมหยั่งลงสู่ความเป็นของเปล่า ย่อมเพิกถอนความสำคัญหมายว่าสัตว์ พระโยคินั้นไม่ถึงความกำหนดแยกว่าเนื้อร้ายและยักซ์และผีเสื้อน้ำเป็นต้น เพราะเป็นผู้เพิกถอนสัตว์สัญญาเสียได้ จึงเป็นผู้ทนต่อภัยและสิ่งที่น่าพิงกลัว ทนต่อความยินดียินร้าย ไม่ถึงความฟุ้งซ่านและความอึดอัดใจ ในเพราะอารมณ์ที่ปรารภและไม่ปรารภ ก็เล่าท่านย่อมเป็นผู้มีปัญญามาก มีพระนิพพานเป็นที่สุด มิฉะนั้น ก็เป็นผู้มีสุดติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

**นักปราชญ์ พึงสอเสพจตุธาตุววัฏฐาน ที่พระโยคีผู้
ประเสริฐเพียงดังสีหะเคยเล่นมาแล้ว อันมีอนุภาพมาก
อย่างนี้ เป็นนิตยเทอญ**

นิเทศแห่งการเจริญจตุธาตุววัฏฐาน ยุติเพียงเท่านี้

[๓๖๑] ก็ปัญหาอันข้าพเจ้าตั้งไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า **อะไรชื่อว่าสมาธิ ? ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร ?** ดังนี้ เพื่อแสดงความพิสดารแห่งสมาธิและนัยแห่งการเจริญ ในปัญหาเหล่านั้น บทว่า **พึงเจริญอย่างไร** นี้ มีการพรรณนาความจบแล้วโดยประการทั้งปวงด้วยอาการเพียงเท่านั้นแล

สมาธินั้น ที่ท่านประสงค์ในที่นี้มี ๒ อย่างเท่านั้น คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ในสมาธิทั้ง ๒ นั้น ความมีอารมณ์แน่วแน่มกัมมัฏฐานทั้ง ๑๐ และในจิตเป็นบุรพภาคแห่งอัปปนา ชื่อว่า **อุปจารสมาธิ** ความที่จิตแน่วแน่มกัมมัฏฐานที่เหลือ ชื่อว่า **อัปปนาสมาธิ** สมาธิทั้ง ๒ อย่างนั้น จัดว่าอันพระโยคีคือบรมแล้ว เพราะอบรมกัมมัฏฐานเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวบทนี้ว่า **พึงเจริญอย่างไร** นี้ มีการพรรณนาความจบแล้วโดยประการทั้งปวง

อานิสงส์สมาธิภาวนา ๕ อย่าง

[๓๖๒] แต่คำใดซึ่งข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **อะไรเป็นอานิสงส์แห่งสมาธิภาวนา** จะแก้ในคำนั้น **อานิสงส์แห่งสมาธิภาวนา มี ๕ อย่าง** มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นต้น

๑. จริงอย่างนั้น ท่านเหล่าใดเป็นพระอรหันตชีนาสพ เข้าสมาบัติแล้วมีจิตแน่วแน่ ย่อมเจริญสมาธิโดยหมายจะอยู่สบายทั้งวัน สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของท่านเหล่านั้น มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นอานิสงส์ เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า จุนทะ ธรรมเหล่านี้ตถาคตไม่เรียกว่าเป็นธรรมเครื่องขัดเกลาในวินัยของพระอริยะ ธรรมเหล่านี้ตถาคตเรียกว่า **เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นในวินัยของพระอริยะ**^๑

๒. สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นก็ดี สมาธิภาวนาเป็นแต่เฉียด ๆ โดยนัยแห่งความบรรลุปลอดโปร่งในที่คับแคบก็ดี แห่งปุถุชนผู้เสาะผู้ออกจากสมาบัติแล้วเจริญโดยหมายใจว่า จักเห็นแจ้งด้วยจิตอันมั่นคง **ชื่อว่ามวิปัสสนาเป็นอานิสงส์** เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิ ภิกษุทั้งหลาย ด้วยว่าภิกษุผู้มีจิตมั่นคงแล้วย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง^๒

๓. ฝ่ายท่านเหล่าใดยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแล้ว เข้าฌานมือภิญญาเป็นบาทออกจากสมาบัติแล้ว มุ่งหมายอภิิญญาทั้งหลายมีนัยดังกล่าวแล้วว่า **แม้คนเดียวแปลงเป็นสหายหลายคนได้**^๓ ดังนี้ บำเพ็ญให้เกิดอยู่ สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของท่านเหล่านั้น ในเมื่อเหตุให้เกิดมีอยู่ จิตว่ามีภิญญาเป็นอานิสงส์ เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งอภิิญญา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ย่อมหมั่นนำจิตเพื่อทำให้แจ้งด้วยอภิิญญา ซึ่งธรรมอันควรทำให้แจ้งด้วยอภิิญญาใด ๆ ย่อมถึงความเป็นผู้ควรเป็นพยานในธรรมนั้น ๆ เทียวในเมื่อเหตุให้เกิดมีอยู่^๔

๔. ปุถุชนเหล่าใดมีฌานไม่เสื่อม ประารถนาการเข้าถึงพรหมโลกโดยหมายใจว่า จักเกิดในพรหมโลก หรือไม่ปรารถนาก็ตาม ไม่เสื่อมจากสมาธิ สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของปุถุชนเหล่านั้น มีภพวิเศษเป็นอานิสงส์ เพราะนำมาซึ่งภพวิเศษ

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๑

๒ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕/๑๗

๓ อง.จก.ก. (ไทย) ๒๒/๒/๔๑๒

๔ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๘/๒๐๔, อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๓

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า ‘ถามว่า ผู้ที่เจริญปฐมฌานยังเป็น กามาพจร ย่อมเกิดในที่ไหน’ แก้วว่า ‘ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทวดาพวก พรหมปาริสาชชา’^๑ ดังนี้เป็นต้น อนึ่ง แม้สมาธิภาวนาเฉียด ๆ ยังนำมาซึ่งสุคติภพ วิเศษคือ กามาพจรสวรรค์ ๖ ชั้นทีเดียว

๕. ส่วนท่านเหล่าใดเป็นพระอริยเจ้า เจริญสมาธิด้วยดำริว่าเราจักยังสมาบัติ ๘ ให้บังเกิด แล้วเข้านิโรธสมาบัติเป็นผู้ไม่มีความคิดนึกตลอด ๗ วัน บรรลุนิโรธ นิพพานแล้ว จักอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็น สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของท่าน เหล่านั้น มีนิโรธเป็นอานิสงส์ เพราะเหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงได้กล่าวไว้ว่า **ปัญญา ในการอบรมสติด้วยญาณจริยา ๑๖ และสมาธิจริยา ๖ เป็นฌานในนิโรธสมาบัติ**^๒

อานิสงส์แห่งสมาธิภาวนามี ๕ อย่าง มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นต้น ดังบรรยายมานี้

เพราะเหตุนี้ บัณฑิตไม่พึงประมาทในการประกอบสมาธิภาวนา อันเป็น เครื่องชำระมลทินคือกิเลส มีอานิสงส์เป็นอเนกประการเทอญ

[๓๖๓] ก็ด้วยบรรพการเพียงเท่านี้ เป็นอันแสดงหมดจดแล้วแม้ซึ่งสมาธิ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อันข้าพเจ้าแสดงแล้วด้วยธรรมอันเป็นประมุขคือ ศีล สมาธิ ปัญญา แห่งพระคานานี้ว่า **นรชนผู้มีปัญญาดังมั่นในศีล** ดังนี้เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อว่าสมาธินิเทศ

ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้ารจนาไว้ เพื่อพยุความปราโมชแก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๔/๖๗๒

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓

[๓๖๔]	สีลนิกะ	ปริจเฉทที่ ๑
	ธุดงค์นิกะ	ปริจเฉทที่ ๒
	กัมมัฏฐานคหณนิกะ	ปริจเฉทที่ ๓
	ปฐวีกลินนิกะ	ปริจเฉทที่ ๔
	เสสกลินนิกะ	ปริจเฉทที่ ๕
	อสุภนิกะ	ปริจเฉทที่ ๖
	ฉอนุสสตินิกะ	ปริจเฉทที่ ๗
	เสสานุสสตินิกะ	ปริจเฉทที่ ๘
	พรหมวิหารนิกะ	ปริจเฉทที่ ๙
	อารูปปนิกะ	ปริจเฉทที่ ๑๐
	ปฏิภูมัลลัญญาธาดูวักขณทวณนิกะ	ปริจเฉทที่ ๑๑

วิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ จบ

ปริจเฉทที่ ๑๒

อิทธิวิธนิเทศ

อภิญาญาภา

[๓๖๕] การเจริญสมาธินี้ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า เมื่อภิญญาเป็นอานิสงส์ด้วยอำนาจแห่งโลกียอภิญาญาเหล่าใด บัดนี้ เพื่อจะทำอภิญาญาเหล่านั้นให้สมบูรณ์ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลผู้ที่ได้บรรลุจุดตถุณในปฐวิกสิณเป็นต้นแล้ว ควรทำความเพียรต่อไป ด้วยว่าเมื่อโยคีบุคคลทำได้อย่างนั้น การเจริญสมาธินั้นของเธอก็จักได้รับอานิสงส์และเป็นภาวนาที่มั่นคง เธอผู้ประกอบด้วยการเจริญสมาธิที่ได้รับอานิสงส์และเป็นภาวนาที่มั่นคง ก็จักทำการเจริญปัญญาให้สมบูรณ์ได้โดยง่ายแล เพราะฉะนั้นก่อนอื่นข้าพเจ้าจักเริ่มบรรยายถึงอภิญาญาภาต่อไป ก็เพื่อที่จะแสดงอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ และเพื่อที่จะแสดงธรรมอันประณีต ๆ ยิง ๆ ขึ้นไป แก่เหล่ากุลบุตรผู้ได้สมาธิในจุดตถุณแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสโลกียอภิญาญาไว้ ๕ ประการ คือ

๑. อิทธิวิธ การแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ
๒. ทิพพโสทธาตุญาณ การรู้จักได้ยืนด้วยโสทธาตุอันเป็นทิพย์
๓. เจโตปริยญาณ การรู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ การรู้ในอันตามระลึกถึงชาติที่เคยอาศัยในกาลก่อนได้
๕. สุตตานุ จุตูปปาตญาณ การรู้ในการจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายได้

โดยชี้แจงตัวอย่างไว้ว่า “โยคีบุคคลนั้นเมื่อจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไม่มีกิเลสเครื่องยั่ววน ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตนุ่มนวลควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว ย่อมนำจิตคือน้อมจิตไปในฤทธิ์มีประการต่าง ๆ เธอย่อมได้บรรลุชนิดแห่งฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ แม้คนคนเดียวก็บันดาลให้เป็นหลายคนได้” ดังนี้^๑

๑ ดูเทียบ ที.ล. (ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙-๘๐

การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔

ในโลภียกถิยญา ๕ ประการนั้น โยคีบุคคลผู้เริ่มบำเพ็ญต้องการจะแสดงฤทธิ์ให้ได้ต่าง ๆ เป็นต้นว่า แม้คนคนเดียวก็บันดาลให้เป็นหลายคนได้ ดังนี้ พึงทำสมาบัติ ๘ แปรหนให้เกิดในกสิณ ๘ มีโอทาทกสิณเป็นข้อสุดท้ายแล้ว พึงฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ เหล่านี้ คือ

๑. กสิณานุโลมโต	โดยเข้าฌานอนุโลมตามกสิณ
๒. กสิณปฏิโลมโต	โดยเข้าฌานปฏิโลมลำดับกสิณ
๓. กสิณานุโลมปฏิโลมโต	โดยเข้าฌานอนุโลมและปฏิโลมลำดับกสิณ
๔. ฌานานุโลมโต	โดยเข้าอนุโลมลำดับฌาน
๕. ฌานปฏิโลมโต	โดยเข้าปฏิโลมลำดับฌาน
๖. ฌานานุโลมปฏิโลมโต	โดยเข้าทั้งอนุโลมและปฏิโลมฌาน
๗. ฌานานุกุกกติกโต	โดยลำดับกสิณแต่ข้ามฌาน
๘. กสิณุกุกกติกโต	โดยลำดับฌานแต่ข้ามกสิณ
๙. ฌานกสิณุกุกกติกโต	โดยข้ามฌานและกสิณ
๑๐. อหังการกุกกติกโต	โดยเลื่อนองค์ฌาน
๑๑. อารมมกุกกติกโต	โดยเลื่อนอารมณ์
๑๒. อหังการกุกกติกโต	โดยเลื่อนองค์ฌานและอารมณ์
๑๓. อหังการกุกกติกโต	โดยกำหนดองค์ฌาน
๑๔. อารมมกุกกติกโต	โดยกำหนดอารมณ์

[๓๖๖] **ถามว่า** - ก็ในอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ **กสิณานุโลม** เข้าฌานอนุโลมตามลำดับกสิณ เป็นไฉน ? ฯลฯ **อารมมกุกกติกโต** การกำหนดอารมณ์ เป็นไฉน ?

ตอบว่า - ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเข้าฌานในปฐมวิกสิณ ถัดจากนั้นไปก็เข้าฌานในอาโปกสิณ ในกสิณอีก ๘ ก็เข้าฌานตามลำดับอย่างนี้ได้ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง นี้ชื่อว่า **กสิณานุโลม** คือเข้าฌานโดยอนุโลมกสิณ การเข้าฌานโดยปฏิโลม ตั้งแต่โอทาทกสิณอย่างนั้นนั่นแหละชื่อว่า **กสิณปฏิโลม** คือการเข้าฌานปฏิโลมลำดับกสิณ การเข้าฌานบ่อย ๆ ด้วยอำนาจอนุโลมและปฏิโลมลำดับกสิณ

อย่างนี้คือ ตั้งแต่ปฐมวิภังค์ไปจนถึงโอทาทกถิณ ตั้งแต่โอทาทกถิณย้อนกลับจนถึงปฐมวิภังค์ ชื่อว่า **กถิณานุโลมปฏิโลม** คือการเข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับ กถิณ ก็การเข้าฌานไปตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน บ่อย ๆ ชื่อว่า **ฌานานุโลม** คือ การเข้าตามลำดับฌาน การเข้าฌานบ่อย ๆ ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ย้อนกลับมาถึงปฐมฌาน ชื่อว่า **ฌานปฏิโลม** คือ การเข้าย้อนลำดับฌานการเข้าฌานบ่อย ๆ ด้วยอำนาจตามลำดับและย้อนลำดับฌาน อย่างนี้คือตั้งแต่ปฐมฌานไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานย้อนกลับมาถึงปฐมฌาน ชื่อว่า **ฌานานุโลมปฏิโลม** คือ การเข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับ ส่วนการเข้าฌานก้าวไปตามลำดับกถิณแล้วข้ามฌานไปโดยที่เว้นฌานหนึ่งไว้ในระหว่างอย่างนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังค์แล้วก็ข้ามไปเข้าตติยฌานในปฐมวิภังค์เลยทีเดียว เพิกตติยฌานนั้นจากปฐมวิภังค์นั้นแล้วจึงเข้าอากาสาณัญจายตนฌาน เพิกจากอากาสาณัญจายตนฌานนั้นแล้วก็ข้ามไปเข้าอากิญจัญญายตนฌานเลยอย่างนี้ ชื่อว่า **ฌานานุกัณติกะ** คือ เข้าฌาน ตามลำดับกถิณ แต่ข้ามลำดับฌาน การประกอบเนื้อความ แม้ที่เริ่มจากอาโปกถิณเป็นต้นไป นักศึกษาพึงทำเหมือนอย่างเดียวกันนี้การเข้าฌานก้าวไปตามลำดับฌานแล้วข้าม กถิณไปโดยที่เว้นกถิณหนึ่งนั้นแลไว้ในระหว่าง โดยนัยนี้คือ เข้าปฐมฌานนั้นนั่นแหละ ในเตโชกถิณอีก ต่อนั้นก็ข้ามไปเข้าในนีลกถิณ ถัดจากนั้นก็ข้ามไปเข้าในโลหิตกถิณ อย่างนี้ชื่อว่า **กถิณุกัณติกะ** คือ เข้าฌานไปตามลำดับฌาน แต่ข้ามลำดับกถิณ การเข้าฌานข้ามทั้งลำดับฌานและกถิณโดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฌานปฐมวิภังค์แล้วต่อแต่นั้นจึงเข้าตติยฌานในเตโชกถิณ เพิกนีลกถิณแล้วเข้าอากาสาณัญจายตนฌาน จากโลหิตกถิณไปเข้าอากิญจัญญายตนฌาน อย่างนี้ชื่อว่า **ฌานกถิณุกัณติกะ** คือ ข้ามทั้งฌานและกถิณ ก็การเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังค์แล้ว เข้าฌานอื่นอีก (คือเข้า ทุตติยฌาน จตุตถฌาน) ในปฐมวิภังค์นั้นนั่นเอง ชื่อว่า **อังกสัณกัณติกะ** คือ การเลื่อนองค์ฌาน การเข้าฌานเฉพาะฌานเดียวเท่านั้น ในกถิณทั้งหมดอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐมวิภังค์แล้ว เข้าปฐมฌานซ้ำอีกในอาโปกถิณ ฯลฯ เข้าปฐมฌานซ้ำอีกในโอทาทกถิณ ดังนี้ชื่อว่า **อาร์มมณสังกัณติกะ** คือ การเลื่อนอารมณ์ การเลื่อนองค์และอารมณ์ ด้วยการสลับกันไปอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐมวิภังค์แล้ว เข้า ทุตติยฌานในอาโปกถิณ เข้าตติยฌานในเตโชกถิณ เข้าจตุตถฌานในวาโยกถิณ เพิก นีลกถิณแล้ว เข้าอากาสาณัญจายตนฌาน จากปิตกถิณเข้าวิญญูณัญจายตนฌาน จากโลหิตกถิณ

เข้าอาภิญญายตนฌาน จากโศทกตกลินเข้าเนวสัญญานาสัญญา-ยตนฌาน นี่ชื่อว่า **อังคารัมมณสังกัณติกะ** คือ เลื่อนองค์และอารมณ์ ส่วนการกำหนดเฉพาะเพียงองค์ ฌานเท่านั้นอย่างนี้คือ กำหนดปฐมฌานว่ามีองค์ ๕ แล้วกำหนดทุติยฌานว่ามีองค์ ๓ กำหนดตติยฌานว่ามีองค์ ๒ กำหนดจตุตถฌาน อาภาสา-นัญจายตนฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ที่มีองค์ ๒ เหมือนกัน ดังนี้ชื่อว่า **อังกวัญญาปะนะ** คือ การกำหนดองค์ อนึ่ง การกำหนดเฉพาะเพียงอารมณ์เท่านั้นอย่างนี้คือ การกำหนดว่านี้เป็นปฐมวิกกลิน นี่เป็นอาโปกกลิน ฯลฯ นี่เป็นโศทกตกลิน ดังนี้ ชื่อว่า **อารัมมณว-ัญญาปะนะ** คือ การกำหนดอารมณ์ อาจารย์พวกหนึ่งปรารภนาจะให้มโหฬารัมมณวัญญาปะนะนั้น ไม่ได้มีมาในอรรถกถาทั้งหลายเลย จึงไม่มีความสำคัญในทาง การเจริญภาวนาเลยแล

[๒๖๗] ก็พระโยคาวจรผู้เริ่มทำการบำเพ็ญเพียร ยังไม่ได้ฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ ดังที่ได้บรรยายมานี้ ทั้งยังไม่เคยได้เจริญภาวนามาในปางก่อน จักทำการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ให้สำเร็จได้ดังนี้นั้น เป็นฐานะที่มีไม่ได้เลย จริงอยู่ การบริกรรมกกลิน จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้เริ่มทำการบำเพ็ญเพียร หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การจะทำนิมิตให้เกิดขึ้นก็ จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้ทำบริกรรมกกลินได้แล้ว หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว การจะขยายนิมิตนั้น ไปจนถึงบรรลุอุปปนาได้ก็จัดว่าเป็นงานที่หนัก หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้ได้รับอุปปนาแล้ว หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ ชื่อว่า**การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ** ก็จัดว่าเป็นงานที่หนัก สำหรับพระโยคาวจร แม้เป็นผู้มีจิตอันได้ฝึกฝนแล้วโดยอาการ ๑๔ อย่างก็ตามที่ หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลันก็ตาม จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับผู้แม้จะแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้แล้วก็ตาม หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน ตัวอย่างเช่น ในเถรัมพัตถลิวหาร มีพระรักชิตเถระผู้อุปสมบทได้ ๘ พรรษา นับว่าเป็นเอกในบรรดาภิกษุผู้มีฤทธิ์ ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป ที่พากันมาพยาบาลใช้พระมหาโรหณคุตตเถระ อาณูภาพของพระรักชิตเถระนั้นได้กล่าวไว้แล้วในปฐมวิกกลินิเทศนั้นแล ก็พระเถระได้เห็นอาณูภาพนั้นของพระรักชิตเถระนั้นแล้ว จึงกล่าวตักเตือนภิกษุทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลาย ถ้า

หากจักไม่มีพระรักชิตแล้วไซ้ พวกเราทั้งหมดจักถูกติเตียนว่า ภิกษุเหล่านี้ไม่สามารถจะปกป้องพญานาคได้ เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าอาวุธประจำตัวที่จะพึงถือเที่ยวไป ควรชำระล้างให้สนิทเสียก่อนแล้วจึงถือเที่ยวไปได้ ภิกษุทั้ง ๓๐,๐๐๐ รูปนั้น พวกท่านปฏิบัติตามโอวาทของพระเถระแล้ว จึงได้เป็นผู้เข้าฌานได้อย่างฉับพลัน และถึงจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลันแล้วก็ดี การที่จะเป็นที่พึงของผู้อื่นได้ก็ยังคงจัดว่าเป็นงานที่หนักหนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ ตัวอย่างเช่น เมื่อครั้งมารบันดาลให้ฝนถ่านเพลิงตกลงในที่ศิริภณทวาทนุชา (หมายถึงการบูชาด้วยประทีปเป็นการใหญ่ เริ่มต้นแต่ที่เจติยคีรีแผ่ออกไปทั่วเกาะลังกา และเลเยลงไปในทะเล อีกโยชน์หนึ่ง) พระเถระได้เนรมิตแผ่นดินขึ้นบนอากาศด้านทานฝนถ่านเพลิงไว้ได้

แต่สำหรับท่านผู้บำเพ็ญความเพียรอย่างแรงกล้ามาแต่ปางก่อน เช่นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอัครสาวกทั้งหลาย ถึงว่าจะเว้นจากการบรรลุอรหัตผลตามลำดับขั้นตอนแห่งภาวนาที่กล่าวมาทุกประการ การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ และคุณทั้งหลายอย่างอื่นมีปฏิสัมภิทาเป็นประเภทก็ย่อมสำเร็จได้ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้จะเริ่มการฝึกฝนจิต ควรฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ ทำจิตให้อ่อน ควรแก้การงานด้วยอำนาจการเข้าฌาน ทำฉันทะให้เป็นประธาน ทำวิริยะให้เป็นประธาน ทำจิตตะให้เป็นประธาน ทำวิมังสาให้เป็นประธาน และด้วยอำนาจการทำจนชำนาญชำนาญในการนี้ก็เป็นต้น แล้วพึงทำความพยายามในอิทธิวิธะเถิด เปรียบเหมือนช่างทองผู้ต้องการจะทำเครื่องประดับต่างชนิด ย่อมทำทองให้อ่อน ควรแก้การทำเครื่องประดับด้วยกรรมวิธีมีการสูบเป่าไฟเป็นต้นแล้วจึงทำได้ฉะนั้น และเปรียบเหมือนช่างหล่อผู้ต้องการจะทำภาชนะต่างชนิด ย่อมทำดินให้อ่อน ขยำดีแล้วจึงทำได้ฉะนั้น แต่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยบุรพเหตุ แม้จะประพฤติให้เชี่ยวชาญเพียงจตุตถฌานในกสิณทั้งหมดก็ทำได้

ก็ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงถึงวิธีที่พระโยคีควรทำความเพียรพยายาม จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า พระโยคินั้น ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้แล้วดังนี้

[๓๖๘] ในอธิการว่าด้วยการทำฤทธิ์ให้สำเร็จนั้น มีคำวินิจฉัยตามแนวแห่งความหมายของพระบาลีดังต่อไปนี้ ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า **นันท** หมายถึงพระโยคีบุคคลผู้บรรลุจตุตถฌานได้แล้ว คำว่า **อย่างนี้** นั้นเป็นเครื่องแสดงชี้ถึงลำดับแห่ง

จตุตถฌาน คำนี้มีอธิบายว่า ได้จตุตถฌานมาโดยลำดับตั้งแต่ปฐมฌานมา คำว่า **ตั้งมั่น** คือ ตั้งมั่นด้วยจตุตถฌานสมาธินี้ คำว่า **ในจิต** หมายถึงเอาในรูปาวจรจิต

ก็ในคำว่า **ปริสุทธะ** เป็นต้น มีวินิจัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า**ปริสุทธีแล้ว** เพราะภาวะคือความบริสุทธิ์แห่งสติด้วยอำนาจอุเบกขา ก็เพราะบริสุทธิ์อย่างนั้นจึงชื่อว่า **สะอาด** อธิบายว่า ผ่องใส ชื่อว่า**ไม่มีกิเลสเครื่องรบกวน** เพราะกำจัดกิเลสเครื่องรบกวนมีรากะเป็นต้นได้ ด้วยการทำหั้นปัจจัยมีความสุขเป็นต้นเสียได้ เพราะความไม่มีกิเลสเครื่องรบกวนนั้นแล จึงชื่อว่า**ปราศจากอุปกิเลส** ด้วยว่าจิตนั้นจักชุ่มมัวก็ด้วยกิเลสเครื่องรบกวน จิตชื่อว่า**เป็นธรรมชาติอ่อน** ก็เพราะเหตุที่ได้อบรมมาดีแล้ว อธิบายว่า จนเป็นจิตถึงความเป็นธรรมชาติคล่องแคล่ว เพราะจิตที่บังคับได้ทำนเรียกว่าจิตที่อ่อน (ว่าง่าย) เพราะความเป็นจิตอ่อนนั้นแหละ จึงเป็นจิต **ควรแก่การงาน** อธิบายว่า ทนต่อการงาน ใช้การได้ เพราะจิตที่อ่อนย่อมเป็นจิต ที่ควรแก่การงาน ดูจของคำที่ข้างทองโล่มีลทินดีแล้วจะนั้น ก็แลความอ่อนและควรแก่การงาน ทั้ง ๒ อย่างนั้น จะมีได้ก็เพราะการอบรมที่ดีนั่นเอง สมดังที่พระผู้มพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่บุคคลอบรมแล้ว บำเพ็ญให้มากแล้ว จะเป็นธรรมชาติอ่อนและเหมาะสมควรแก่การงานเหมือนอย่างจิตนี้เลยนะภิกษุทั้งหลาย”^๑ ชื่อว่า เพราะ**ตั้งมั่น** เพราะตั้งอยู่ในคุณธรรมมีความเป็นจิตที่บริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านี้เอง เพราะเหตุที่จิตตั้งมั่นอย่างนั้น จึงชื่อว่า**ถึงความไม่หวั่นไหว** อธิบายว่า ไม่คลอนแคลน ไม่เอนเอียง อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า**ดำรงมั่น** เพราะตั้งอยู่ในอำนาจของตน โดยที่เป็นธรรมชาติอ่อนและเหมาะสมควรแก่การงาน เพราะเป็นจิตที่คุณมีศรัทธาเป็นต้น ประคับประคองแล้ว จึงชื่อว่า**ถึงความไม่หวั่นไหว** แท้จริง จิตที่ได้รับการประคับประคองจากศรัทธาที่ตั้งมั่น ย่อมไม่หวั่นไหวไปตามความไม่เชื่อ จิตที่ได้รับการประคับประคองจากความเพียรที่ถูกต้อง ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน จิตที่ได้รับการประคับประคองจากสติชอบ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท จิตที่ได้รับการประคับประคองจากสมาธิชอบ ย่อมไม่หวั่นไหว ไปตามความฟุ้งซ่าน จิตที่ได้รับการประคับประคองจากปัญญา ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยอำนาจอวิชา และจิตที่ถึง

๑ อ.เอกก. ๒๐/๒๔/๕

ความสว่างไสวแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยอำนาจความมืด คือกิเลสอีก จิตที่ได้รับ การประคับประคองจากธรรม ๖ ประการนี้แล้ว ย่อมเป็นจิตถึงความไม่หวั่นไหว จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการเหล่านี้ (คือ ๑. **สมาหิตะ** เมื่อจิตตั้งมั่น ๒. **ปริสุทธะ** บริสุทธิ์ ๓. **ปริโยทาตะ** ผ่องแผ้ว ๔. **อนนฺดณ** ไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน ๕. **วิคตูปกิเลส** ปราศจากอุปกิเลส ๖. **มุตฺตญะ** เป็นธรรมชาติ นุ่มนวล ๗. **กมฺมุนิเย** เพราะควรแก่การงาน ๘. **จิตฺเตาเนญชุปฺตเต** ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว) ย่อมควรแก่ อภินิหาร เพื่อทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่งซึ่งอภิญญาสำเร็จนิยธรรมทั้งหลาย

นักศึกษาพึงทราบอีกอธิบายหนึ่งว่า **ชื่อว่า ตั้งมั่น** เพราะเป็นสมาธิในจตุตถฌาน, **ชื่อว่า บริสุทธิ์** เพราะว่าเป็นจิตที่ไกลจากนิวรณ์ธรรม, **ชื่อว่า ผ่องแผ้ว** เพราะก้าว ล่วงองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นได้, **ชื่อว่า ไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน** เพราะไม่มีความเลวซึ่ง ดึงลงสู่ความอยากอันเป็นข้าศึกต่อการได้ฌาน, **ชื่อว่า ปราศจากอุปกิเลส** เพราะ ปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตมีอภิขมา เป็นต้น, ก็จิตที่ประกอบด้วยองค์ ทั้ง ๒ คือ **อนนฺดณ** และ **วิคตูปกิเลส** นี้ นักศึกษาพึงทราบเนื้อหาสาระตามที่ปรากฏ ในอนนฺทสูตร^๑ และ วัตถสูตรเถติ^๒ **ชื่อว่า ธรรมชาติ นุ่มนวล** เพราะถึงความเชี่ยวชาญ **ชื่อว่า เหมาะควรแก่การงาน** เพราะเข้าถึงความเป็นบาทแห่งฤทธิ์ **ชื่อว่า ตั้งมั่นไม่ หวั่นไหว** เพราะเข้าถึงความเป็นจิตประณีต โดยความบริบูรณ์แห่งภาวนา อธิบายว่า ย่อมชื่อว่า ตั้งมั่นไม่ ย่อมถึงความหวั่นไหว จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการดัง ที่ว่ามานี้ ย่อมจัดเป็น จิตควรแก่อภินิหาร คือเป็นบาท เป็นปทัฏฐาน เพื่อทำให้แจ้ง ด้วยความรู้ยิ่งซึ่งอภิญญาสำเร็จนิยธรรมทั้งหลายได้แล

ฤทธิ์ ๑๐

[๓๖๙] นักศึกษาพึงทราบวินิจฉัยในพระบาลีที่ว่า **ย่อมนำจิต คือน้อมนำจิต ไปในฤทธิ์มีอย่างต่าง ๆ** ดังต่อไปนี้ **ชื่อว่า ฤทธิ์** เพราะอรรถว่าเป็นความสำเร็จ อธิบายว่า เพราะอรรถว่าเป็นผลแห่งความสำเร็จ และเพราะอรรถว่าได้รับความสำเร็จ จริงอยู่ สิ่งใดย่อมผลิตผลและบุคคลได้รับเฉพาะซึ่งสิ่งใด สิ่งนั้นก็เรียกได้ว่าสำเร็จ

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗-๖๓/๔๔-๕๖

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐-๘๐/๖๒-๖๙

สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “เมื่อบุคคลกำลังมุ่งหวังต่อกามวัตถุอยู่ หากว่าสิ่งที่มุ่งหวังนั้นย่อมสำเร็จแก่เขาไซร้”^๑ ดังนี้ อนึ่ง เนกขัมมะ ชื่อว่าฤทธิ เพราะอรรถว่าย่อมสำเร็จ ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่านำปฏิบัติกรรมไปเสียหรือหมดมรรค ชื่อว่าฤทธิ เพราะอรรถว่าย่อมบรรลุผล ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่าย่อมนำไปเฉพาะ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าฤทธิ เพราะอรรถว่าเป็นความสำเร็จผล คำว่า ฤทธิ นี้ เป็นชื่อของความถึงพร้อมแห่งอุปาย จริยอยู่ ความถึงพร้อมแห่งอุปาย ย่อมสำเร็จได้ เพราะประสบผลตามที่ต้องประสงค์ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “จิตตะคฤหบดีนี้แล มีศีลมีธรรมอันงาม ถ้าหากเธอจักตั้งความปรารถนาว่า ‘ขอเราพึงได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคตกาลโน้นเทอญ’ ดังนี้ ก็จักสำเร็จผลได้เพราะผู้มีศีลเป็นผู้มีความตั้งใจปรารถนาหมั่นจด”^๒ อีกความหมายหนึ่งว่า ชื่อว่า ฤทธิ เพราะเป็นเหตุสำเร็จผลแห่งสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า คำว่า สำเร็จ ก็คือ เจริญ รุ่งเรือง ถึงความเป็นคุณชั้นสูง ฤทธินั้นมี ๑๐ อย่าง สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า ฤทธิ ได้แก่ฤทธิ ๑๐ อย่าง และกล่าวต่อไปอีกว่า ฤทธิ ๑๐ อย่าง เป็นไฉน ? ฤทธิ ๑๐ อย่าง^๓ คือ

๑. อธิฏฐานาธิฤติ	ฤทธิอธิฐาน
๒. วิกุพฺพนาธิฤติ	ฤทธิที่ทำเป็นได้หลายอย่าง
๓. มโนมยาธิฤติ	ฤทธิที่สร้างรูปมีใจครอง
๔. ฌานวิปฺผาราธิฤติ	ฤทธิที่มีญาณปกป้อง
๕. สมาธิวิปฺผาราธิฤติ	ฤทธิที่มีสมาธิปกป้อง
๖. อริยาธิฤติ	ฤทธิของพระอริยะ
๗. กมฺมวิปាកาธิฤติ	ฤทธิที่เกิดแต่ผลแห่งกรรม
๘. ปุญฺญวโถธิฤติ	ฤทธิของผู้มีบุญ
๙. วิชฺขามยาธิฤติ	ฤทธิที่สำเร็จด้วยวิทยา

๑ ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗

๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๒/๓๙๒

๓ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒

๑๐. ตตฺถ ตตฺถ สมฺมา ปโยคปจฺจยา อិชฺฌนญฺเณ อิทฺธิ อิทฺธิที่หมายความว่า เป็นเครื่องสำเร็จ เพราะความประกอบโดยชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย

๑. อธิฐานนาธิธิ

[๓๗๐] ในบรรดาอิทธิทั้ง ๑๐ อย่างนั้น อิทธิที่ท่านจำแนกแสดงอย่างนี้ว่า ตามปกติพระโยคีเป็นคนคนเดียว แต่นึกให้เป็นหลายคนได้ คือให้เป็นร้อยคน พันคน หรือหมื่นคน พอนึกแล้วจึงอธิฐานด้วยญาณว่า “ขอเราจงกลายเป็นคนหลายคนเถิด”^๑ ดังนี้ ชื่อว่า **อธิฐานนาธิธิ** เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการอธิฐาน

๒. วิภพนาธิธิ

[๓๗๑] อิทธิที่มีมาอย่างนี้ว่า “พระโยคินั้นละเพศปกติของตนแล้ว แสดงเป็นเพศเด็กก็ได้ แสดงเป็นเพศนาคก็ได้ ฯลฯ แสดงเป็นกระบวนทัพหลาย ๆ วิธีก็ได้”^๒ อย่างนี้ชื่อว่า **วิภพนาธิธิ** เพราะแสดงให้เห็นเป็นไปด้วยอำนาจการละเพศเดิมของตน แล้วแสดงให้เป็นเพศต่าง ๆ

๓. มโนมยาธิธิ

[๓๗๒] อิทธิที่มีมาโดยความหมายอย่างนี้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เนรมิตร่างกายเดิมเป็นกายอื่นให้เป็นรูปมีจิตใจ”^๓ อย่างนี้ชื่อว่า **มโนมยาธิธิ** เพราะบันดาลให้สำเร็จเป็นสรีระอื่นที่มีจิตใจครอง ภายในสรีระร่างเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก

๔. ญาณวิปผาราธิธิ

[๓๗๓] ก็คุณวิเศษที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งญาณ ในกาลก่อนหรือภายหลัง แต่ความเป็นไปแห่งญาณก็ดี ในขณะที่ญาณเป็นไปอยู่ก็ดี ชื่อว่า **ญาณวิปผาราธิธิ**

๑ ขุ.ป. ๓๑/๑๐/๕๖๖

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๘

๓ ขุ.ป. ๓๑/๑๔/๕๖๙

สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ฤทธิชื่อว่า **ฌาณวิปัสสการา** เพราะเป็นอรรถ คือ การละความสำคัญว่าเที่ยง ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ ฤทธิชื่อว่า **ฌาณวิปัสสการา** เพราะโดยอรรถคือการละกิเลสได้ทั้งหมด ย่อมสำเร็จได้ด้วยอรหัตมรรค เหมือนฤทธิที่มีญาณปกป้องของท่านพากุละ เหมือนฤทธิที่มีญาณปกป้องของท่านสังกัจจะ และเหมือนฤทธิที่มีญาณปกป้องของท่านภูตบาลฉะนั้น^๑

เรื่องพระพากุละ

ในท่านทั้ง ๓ นั้น จะเล่าถึงเรื่องท่านพระพากุละเป็นอันดับแรก

ครั้งที่ท่านยังเป็นเด็กเล็ก ๆ ในวันทำพิธีมงคล เขาให้เอาไปอาบน้ำในแม่น้ำ เพราะความเลินเล่อของหญิงแม่เลี้ยง จึงพลัดตกลงไปในกระแสน้ำ ปลากลิ้นท่านเข้าไปในท้องแล้วแหวกว่ายไปถึงท่าน้ำกรุงพาราณสี ณ ที่ท่าน้ำกรุงพาราณสีนั้นมีชาวประมงคนหนึ่งจับปลาตัวนั้นได้แล้ว นำไปขายให้ภริยาของท่านเศรษฐี นางเกิดความชอบใจปลาตัวนั้นจึงพูดว่า เราจักลงมือต้มปลาเอง ว่าแล้วก็ทำการผ่าท้องปลา ทันทันนั้นก็พบเด็กมีรูปร่างขาวเหลืองดังทองคำอยู่ในท้องปลา จึงดีใจพูดว่าเราได้ลูกแล้ว การที่ได้กอดอยู่ในท้องปลาไม่มีโรคภัยเบียดเบียนดังนี้ ชื่อว่า **ฌาณวิปัสสการา-อิทธิ** คือฤทธิที่มีญาณปกป้องคุ้มครองรักษา เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพอรหัตมรรคญาณที่ท่านพากุละผู้เกิดในภพสุดท้ายจะพึงบรรลุโดยอรรถภาพนั้น ส่วนเรื่องของท่านพระพากุละ นักปราชญ์ควรเล่าให้พิสดาร^๒

เรื่องพระสังกัจจะเถระ

อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อพระสังกัจจะเถระยังอยู่ในครรภ์ มารดาได้ถึงแก่กรรม พวกสัปเหร่อยกศพหญิงนั้นขึ้นสู่เชิงตะกอน ขณะกำลังเผาก็ใช้หลาวเหล็กทิ่มแทง ทารกถูกปลายหลาวแทงที่หางตา จึงส่งเสียงร้องขึ้น ขณะนั้น ชนทั้งหลายจึงได้พากันยกศพนั้นลงมา เพราะรู้ว่าเด็กในท้องยังมีชีวิตอยู่จึงผ่าท้องแล้ว ได้ให้ทารกนั้นแก่ยายไป เด็กคนนั้นได้รับการเลี้ยงดูจากยายจนเติบโตใหญ่ ต่อมาได้บวชแล้วบรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ๔ การที่ทารกอยู่บนเชิงตะกอนพิน ไม้มีโรคภัยเบียดเบียนก็ด้วยเหตุแห่งเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้วนั้นแล ดังนี้จัดเป็น **ฌาณวิปัสสการาอิทธิ** ของท่านพระสังกัจจะ^๓

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๕๖๙

๒ ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๒๐๙/๑๓๘, อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๒๖/๒๗๐

๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/ -/๑๑๗

เรื่องเด็กภูตบาล

อีกเรื่องหนึ่ง บิดาของเด็กภูตบาลเป็นคนยากจนเชื้อใจ อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ บิดากับเด็กภูตบาลนั้นขับเกวียนไปในดงเพื่อหาฟืนพอทำการบรรทุกฟืนเรียบร้อยแล้ว ในเวลาเย็นกลับมาจะใกล้ประตูเมืองอยู่แล้ว บังเอิญโคทั้งสองตัวของเขาเกิดพยศ สลัดแอกออกวิ่งเข้าไปในเมือง เขาจึงให้ลูกน้อยนั่งรออยู่ที่ใกล้เกวียน แล้วตนเอง ก็รีบติดตามโคเข้าไปในเมืองอย่างไม่รอรี เมื่อบิดาของเด็กนั้นยังมีทันได้ออกมานายทวารก็ปิดประตูเมืองเสียแล้ว(จำต้องทิ้งลูกน้อยให้นอนอยู่นอกเมืองเพียงคนเดียว) การที่เด็กอยู่นอกเมืองตลอด ๓ ยามแห่งราตรี ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน ทั้งที่ยังรักษาร่ายเทียวสัจจรไปมาอยู่ก็ตาม ดังนี้ชื่อว่า **ฌาณวิปผารอาทิ** คือฤทธิ์ที่มีญาณปกป้องคุ้มครอง โดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วแล อันเรื่องนี้ก็น่าเล่าให้พิสดาร^๑

๕. สมาธิวิปผารอาทิ

[๓๗๔] คุณวิเศษที่เกิดด้วยอำนาจสมณะในกาลก่อน หรือภายหลังสมาธิหรือในขณะที่แห่งสมาธินั้น ชื่อว่า **สมาธิวิปผารอาทิ** คือฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิสมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ เพราะอรรถคือการละนิวรณ์ธรรมทั้งหลาย สำเร็จได้ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ เพราะอรรถคือการละอาภิวัจจัญญายตนสมาบัติ สำเร็จได้ด้วยเนวสัญญานา-สัญญาตนสมาบัติเหมือนฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตร... ของท่านสัทธชีวะ... ของท่านพระขานุกโกณทัณณะ... ของนางอุตตราอุบาลิกา และเหมือนฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของพระนางสามาวดีอุบาลิกาจะนั้น^๒

เรื่องพระสารีบุตรเถระ

ในท่านเหล่านั้น จะเล่าถึงเรื่องพระสารีบุตรพอเป็นนิตยคติต่อไป

ในคราวที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กับพระมหาโมคคัลลานเถระพักอยู่ที่วิหาร ชื่อว่า กโปตกันทรา ปลงผมเสร็จแล้วใหม่ ๆ ในคืนนั้นเดือนหงาย จึงพากันออกมานั่งอยู่กลางแจ้งในขณะนั้นรักษาร่ายตนหนึ่ง แม้จะถูกเพื่อนยักษ์ด้วยกันห้ามก็ไม่ฟัง ได้ดีที่

๑ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/ - /๑๐๓

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐

ศีระของพระเถระ ดังแรงเหมือนเสียงฟ้าร้อง พระเถระได้สมาบัติในขณะที่ยักขนั้นตี พระเถระจึงมิได้มีความเจ็บปวดแต่อย่างใดเพราะการตีนั้นเลย นี่ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้อง ด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตรเถระนั้น ก็เรื่องนี้มีมาในอุทานนั้นนั่นแล^๑

เรื่องพระสัณฺฑชีวเถระ

ฝ่ายพระสัณฺฑชีวเถระกำลังเข้านิโรธสมาบัติอยู่ พวกคนเลี้ยงโคเข้าใจว่าท่านตาย แล้วจึงชนหญ้า ไม้ และมูลโคมาสุมแล้วจุดไฟเผาท่าน แม้แต่เส้นด้ายที่จีวรของท่าน ก็มีได้ไหม้ นี่ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งสมณะ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจอนุปปพสมภาติของท่าน ก็เรื่องนี้มีมาในพระสูตรนั้นนั่นแล^๒

เรื่องพระขานุกโณทัญญเถระ

ฝ่ายพระขานุกโณทัญญเถระ ตามปกติท่านเข้าสมาบัติอยู่เสมอ คืบหนึ่งท่าน นั่งเข้าสมาบัติอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง พวกโจร ๕๐๐ ลักของเขาเดินไปอยู่ คิดกันว่าบัดนี้ ไม่มีใครตามเรามาได้ จึงต้องการพักผ่อน เมื่อจะวางของลง สำคัญว่านี่เป็นหัวตอ จึง วางสิ่งของทั้งหมดไว้บนพระเถระนั้นแหละ เมื่อโจรเหล่านั้นพักผ่อนหายเหนื่อยแล้ว จะเดินทางต่อไป พอเวลาหิบบ่อยสิ่งของที่วางไว้ที่แรก พอดีพระเถระออกจาก สมาบัติตามเวลาที่กำหนดไว้พวกโจรเหล่านั้นเห็นอาการเคลื่อนไหวของพระเถระ จึงกลัว ร้องลั่น พระเถระจึงบอกว่าอย่ากลัวเลยโยม อาตมภาพเป็นพระสงฆ์ พวก โจรเหล่านั้นพากันมาไหว้ด้วยความเลื่อมใสในพระเถระ ขอบวชแล้วได้บรรลุพระ อรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ในเรื่องนี้ พระเถระถึงจะถูกลิงของถึง ๕๐๐ ห่อ ทับถม ก็ไม่มีอาการอาพาธเลย ดังนี้ชื่อว่า ฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ^๓

๑ ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๒๓๙-๒๔๑

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๗/๕๔๖-๕๔๗

๓ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/ - /๑๒๘

เรื่องนางอุตตราอุบาสิกา

ฝ่ายนางอุตตราอุบาสิกา ผู้เป็นธิดาของท่านปุณณกะเศรษฐี ถูกนางแพศยา ชื่อว่าสิริมาคิดริษยาเอากระเท้าน้ำมนต์ที่เดือดพล่านเทรดบนศีรษะของนางอุตตรานั้น นางอุตตราเข้าเมตตาสมาบัติในทันทีที่ตนเอง น้ำมนต์ได้กลิ้งตกไปจุหยาดน้ำกลิ้งตกจากใบบัว ฉะนั้น นี่ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของนางอุตตรานั้น ส่วนเรื่องละเอียดนัก ปราศรัยควรเล่าให้พิสดาร^๑

เรื่องพระนางสามาวดี

พระอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน ทรงพระนามว่า พระนางสามาวดีมาคณทีย พราหมณ์ปรารณาดำแหน่งอัครมเหสีแก่ธิดาของตน จึงใช้ให้คนเอางูพิษใส่เข้าไปใน พิณของพระนางสามาวดีนั้นแล้ว ทูลพระเจ้าแผ่นดินว่า ข้าแต่มหाराชเจ้า พระนาง สามาวดีทรงคิดจะปลงพระชนม์พระองค์ จึงจับเอางูพิษใส่ไว้ในพิณ พระราชาทอด พระเนตรเห็นงูพิษนั้นแล้วก็ทรงกริ้ว ทรงพระราชดำริว่า เราจักฆ่านางสามาวดี จึง ยกธนูขึ้นแล้วสอดสายธนูอันกำซาบด้วยยาพิษเข้า พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริวาร จึงแผ่เมตตาไปยังพระราชา พระราชาไม่สามารถจะยิงลูกศรไปได้ และจะลดคันศรลง ก็ไม่ได้ ได้ทรงยืนสน้อยอยู่ ลำดับนั้นพระราชเทวีจึงกราบทูลท้าวเธอว่า ข้าแต่มหา ราชเจ้า ทรงลำบากหรือไม่พระเจ้าข้า พระราชาตรัสสารภาพว่า จ๊ะ ฉันกำลังลำบาก พระนางจึงกราบทูลว่า ถ้าอย่างนั้น ขอพระองค์จงทรงลดธนูลงเถิด ลูกศรตกลงแล้ว ในที่ใกล้พระบาทพระราชาทันที ครานั้น พระเทวีจึงทรงสั่งสอนท้าวเธอว่า ข้าแต่ มหาราชเจ้า บุคคลไม่ควรทำร้ายต่อผู้ที่มีได้ทำร้าย การที่พระราชาไม่สามารถจะ ปล่อยลูกศรไปได้ดังที่ได้บรรยายมานั้น ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของพระนาง สามาวดีอุบาสิกาแล^๒

๖. อริยาธิติ

[๓๗๕] ก็การอยู่ของท่านผู้มีความสำคัญในของปฏิกุเป็นต้นว่าเป็นของไม่ ปฏิกุเป็นต้น อยู่เป็นนิตย ชื่อว่า **อริยาธิติ** คือฤทธิ์ของพระอริยะ สมดังคำที่ท่าน

๑ อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๒/๓๙๐, พ.ธ.อ. ๖/ - /๑๖๕

๒ พ.ธ.อ. (บาลี) ๒/ - /๕๔

กล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ของพระอริยะเป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ หากจะหวังว่าเราพึงเป็นผู้มีความสำคัญในของปฏิกุศลว่าเป็นของไม่ปฏิกุศลอยู่ดังนี้ไซ้ เธอย่อมเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่เป็นของปฏิกุศลในของที่ปฏิกุศลนั้นอยู่ ฯลฯ เป็นผู้วางเฉยมีสติรู้สึกอยู่ในของปฏิกุศลนั้นดังนี้^๑ ก็ฤทธิ์นี้ท่านเรียกว่า **อริยาธิติ** ฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดแก่พระอริยะทั้งหลาย ผู้มีความเชี่ยวชาญทางใจอย่างเดียว จริงอยู่พระชีนาสพผู้ประกอบด้วยฤทธิ์นี้ ย่อมทำการแผ่เมตตาหรือแผ่ใจโดยความเป็นธาตุไปในวัตถุที่ปฏิกุศลไม่น่าปรารถนา เป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าไม่น่าเกลียดอยู่ และทำการแผ่โดยเป็นของไม่งาม หรือแผ่ใจว่าไม่เที่ยง ในวัตถุที่ไม่น่าเกลียดคือที่น่าปรารถนา เป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าเป็นของปฏิกุศลอยู่ อนึ่ง ย่อมทำการแผ่เมตตาหรือแผ่ใจโดยความเป็นธาตุนั้นแล ในของทั้งที่ปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศล เป็นผู้มีความสำคัญในของปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศลว่า ไม่ปฏิกุศลอยู่ และทำการแผ่ว่าไม่งาม หรือแผ่ใจว่าไม่เที่ยงนั้นแลในวัตถุทั้งไม่ปฏิกุศลและปฏิกุศล เป็นผู้มีความสำคัญหมายในของปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศลว่าเป็นของปฏิกุศลอยู่ อนึ่ง ท่านยังอุเบกขามิองค์ ๖ ซึ่งท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า^๒ เห็นรูปด้วยตาแล้วไม่ตีสใจ ไม่เสียใจ ให้เป็นไปอยู่ ย่อมพรากห่างทั้ง ๒ คือทั้งในของปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศล วางเฉย มีสติรู้สึกอยู่ ก็เนื้อความนี้แหละ ท่านจำแนกไว้ในปฏิสัมภิทาโดยนัยเป็นต้นว่า อย่างไรภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าไม่ปฏิกุศลในของปฏิกุศลอยู่ คือ ภิกษุแผ่เมตตา หรือน้อมนำไปโดยธาตุในวัตถุอันไม่น่าปรารถนาเป็นต้น ดังนี้ ฤทธิ์ดังกล่าวมานี้ ท่านเรียกว่า ฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดเฉพาะแก่ผู้ประเสริฐ ซึ่งเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญทางใจดังนี้แล

๗. กัมมวิปากชาธิติ

[๓๗๖] ก็กิริยาที่บินไปในกลางหาวเป็นต้นแห่งหมุ่นกเป็นต้น ชื่อว่า **กัมม-วิปากชาธิติ** ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม สมดังที่ท่านแสดงไว้ว่า ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรมเป็นไฉน ? คือฤทธิ์ของนกทุกจำพวก ของเทวดาทุกจำพวก ของมนุษย์บางพวก ของสัตว์วินิปาติกะบางพวก นี้ชื่อว่าฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม^๓ จริงอยู่

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗/๕๗๐-๕๗๑

๒ อัง.จก.ก. (ไทย) ๒๒/๑/๔๑๑-๔๑๒

๓ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๑-๕๗๒

บรรดาสัตว์ทั้งหมดนี้ การไปโดยอากาศวันชาติจากฉนวนและวิปัสสนา ของนกกทุกจำพวกและของเทวดาทั้งหมด และของมนุษย์บางพวกผู้เกิดในต้นกับปีก็เหมือนกัน อนึ่ง การไปโดยอากาศของวิปาศิกะสัตว์บางพวกเป็นต้นว่านางยักษ์ณีชื้อปิยงกรมารดา ชื้ออุตตรมารดา^๑ ชื้อปุตสมิตตา ชื้อธรรมคุดตาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ชื้อว่า **กมุทวิปากชาอิทธิ** ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม

๘. ปุณฺณวโถอิทธิ

[๓๗๗] ก็การไปกลางหาวเป็นต้น ของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น ชื้อว่า **ปุณฺณวโถอิทธิ** ฤทธิ์ของผู้มีบุญ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ของผู้มีบุญเป็นไฉน? พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยจตุรงคเสนา จนชั้นคนผูกม้าและคนผูกโค ก็ไปสู่กลางหาวได้ ฤทธิ์ของโชติกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของท่านชฎิลคฤหบดีผู้มีบุญ... ฤทธิ์ของท่านโฆสกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของท่านเมณฑกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของผู้มีบุญมากทั้ง ๕ ท่าน ก็ไปสู่กลางหาวได้เหมือนกัน^๒ ก็ว่าโดยสังเขป คุณพิเศษซึ่งสำเร็จ ในเมื่อบุญสมภารถึงความแก่เต็มที่แล้ว ชื้อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ก็ในบรรดาผู้มีบุญเหล่านั้น สำหรับท่านโชติกคฤหบดี^๓ มีปราสาทแก้วมณีและต้นกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ข้าแรกแผ่นดินขึ้นมาปรากฏ ดังนี้ชื้อว่าฤทธิ์ของผู้มีบุญสำหรับท่านโชติกะนั้น^๔ ภูเขาทองคำสูง ๘๐ ศอกเกิดขึ้นแล้วแก่ท่านชฎิละ นี่ชื้อว่าฤทธิ์ของผู้มีบุญสำหรับชฎิลคฤหบดีนั้น ความไม่มีโรคของท่านโฆสกะ แม้ในเมื่อถูกท่านเศรษฐีทำความพยายามเพื่อจะฆ่าในที่ทั้ง ๗ แห่ง นี่ชื้อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ การที่แพะทำด้วยแก้ว ๗ ประการ ปรากฏแก่ท่านเมณฑก^๕ ในที่นาเพียงแต่ไถได้รอยเดียว นี่ชื้อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ธรรมดาว่าบุคคลผู้มีบุญมาก ๕ คน คือ เมณฑกเศรษฐี ๑ นางจันทปทุมมาสิริภรรยาเศรษฐีนั้น ๑ นายธัญชัยเศรษฐีบุตร ๑ นางสุมนเทวีลูกสะใภ้ ๑ นายปุณณะคนรับใช้ ๑ ในคนทั้ง ๕ นั้น ในเวลาที่เศรษฐีดำเกล้าแล้วแหงนดูอากาศ ฉาง ๑,๒๕๐ ฉางย่อมเต็มด้วยข้าวสาลีแดงอันตกจากอากาศ เมื่อภริยาถือข้าวสุกแม่เพียงทะนานหนึ่ง เลี้ยงชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นกัดไม่ได้

๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๐-๒๔๑,๓๔๔-๓๔๖

๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๖๓

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๑-๕๗๒

๔ วิ.มหา. (ไทย) ๕/๒๙๖/๑๒๐-๑๒๒

สิ้นไปเลย เมื่อบุตรถืออุ้งบรรจุหยาบพะพนหนึ่ง ให้แม่แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นอยู่
 กหาปณะก็ไม่ได้หมดสิ้นไปเลย เมื่อลูกสะใภ้ถือข้าวเปลือกเพียงทะนานเดียวแจกให้
 แม่แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ข้าวเปลือกก็มิได้หมดสิ้นไปเลย เมื่อทาสเอาไถอันเดียวไถ
 อยู่ เป็นรอยถึง ๑๔ รอยคือ ข้างนี้ ๗ รอย ข้างโน้น ๗ รอย^๑ นี่ชื่อว่าฤทธิ์แห่งผู้มีบุญของ
 ชนเหล่านั้น

๙. วิชชาสมาธิ

[๓๗๘] ก็การไปในกลางหาวเป็นต้น ของพวกวีชาตรเป็นต้น ชื่อว่า **วิชชา-**
สมาธิ ฤทธิ์สำเร็จด้วยวิทยา สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยวิทยาเป็น
 ไฉน ? พวกวีชาตร่ายวิทยาแล้วไปสู่เวหาส แสดงช้างในอากาศอันแว้งว้างก็ได้ ฯลฯ
 แสดงเป็นกองทัพให้เป็นหลายกองก็ได้^๒

๑๐. อิทธิปาฏิหาริย์

[๓๗๙] ส่วนว่า ความสำเร็จแห่งการงานนั้น ๆ ด้วยความเพียรพยายามที่ถูก
 ต้องนั้น ๆ ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่าสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรชอบในกิจนั้น ๆ
 สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบ
 ในคุณความดีนั้น ๆ เพราะอรรถคือการละกามฉันทะ สำเร็จได้ด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ
 ชื่อว่าฤทธิ์เพราะอรรถว่าสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบในคุณความดี
 นั้น ๆ เพราะอรรถคือการละกิเลสทุกอย่าง ย่อมสำเร็จได้ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้^๓
 ก็พระบาลีในที่นี้เหมือนพระบาลีก่อนนั่นเอง แต่นำมาอีกก็มุ่งที่จะแสดงถึงความ
 เพียรพยายาม ชอบคือข้อปฏิบัติที่แท้จริง แต่ในอรรถกถาที่เกี่ยวกับเรื่องฤทธิ์นี้ ท่าน
 อธิบายไว้ว่า ศิลปกรรมบางอย่างเช่นการจัดขบวนเกวียนเป็นต้น เวชกรรมบางอย่าง
 การเล่าเรียนจนจบไตรเพท การเล่าเรียนจนจบพระไตรปิฎก โดยที่สดคุณพิเศษที่เกิด
 ขึ้นเพราะกรรม นั้น ๆ จนชั้นการไถและการหว่านเป็นต้น ก็ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่า
 สำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบในกิจการงานนั้น ๆ

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๕/๒๙๗/๑๒๒-๑๒๓, ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๓๖

๒ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๒

บรรดาฤทธิ์ทั้ง ๑๐ อย่าง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ **อธิฏฐานาธิฤทธิ์** ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการอธิษฐานเท่านั้น มีปรากฏแล้วในนิเทศแห่งอิทธิวิธินี้ แต่ในนิเทศนี้มีเนื้อความมุ่งหมายถึงวิฤพพนาฤทธิ์และมนมยาฤทธิ์ด้วยเหมือนกัน

[๓๘๐] คำว่า **เพื่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง** นั่นคือ เพื่อส่วนหนึ่งแห่งฤทธิ์ ได้แก่ เพื่อฤทธิ์ที่ทำได้หลาย ๆ อย่าง คำว่า **ยอม่นำ** คือยอม่น้อมจิตไป อธิบายว่า ภิกษุนั้นเมื่อฌานที่มีอภิญญาเป็นบาทเกิดขึ้นในจิตนั้น ด้วยวิธีการดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ยอม่น้อมจิตบริกรรมเพื่อบรรลุถึงฤทธิ์ชนิดหนึ่ง พราภจิตจากอารมณ์กสิณแล้ว สงจิตนั้นมุ่งตรงต่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง คำว่า **น้อมนำ** คือ ทำจิตให้โน้มไปสู่ฤทธิ์ที่ตนจะพึงบรรลุ โอนไปในฤทธิ์ที่ตนจะพึงบรรลุ คำว่า **นั้น** ได้แก่ ภิกษุนั้นผู้มีอภิญญาแห่งใจอันตนกระทำแล้วอย่างนี้ คำว่า **มีหลายอย่าง** คือ มีหลายชนิด ได้แก่ มีชนิดต่าง ๆ กัน คำว่า **อิทธิวิธะ** แปลว่า ส่วนแห่งฤทธิ์ คำว่า **บรรลุ** คือเสวย ถูกต้อง ทำให้แจ้ง ได้แก่ ถึง

บัดนี้ เมื่อจะแสดงว่าส่วนฤทธิ์นั้นมีหลายชนิด จึงตรัสคำเป็นต้นว่า แม้เป็นคนคนเดียว ดังนี้ บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **แม้เป็นคนคนเดียว** คือ ตามธรรมดา ก่อนที่จะแสดงฤทธิ์เป็นคนคนเดียว คำว่า **บันดาลให้เป็นคนหลายคนได้** คือ เธอเป็นผู้ต้องการจะเดินจงกรม หรือต้องการจะทำการสาธยาย หรือต้องการจะถามปัญหา ในสำนักของภิกษุหลายรูปที่นิรมิตขึ้น จะเป็นร้อยรูปก็ได้ พันรูปก็ได้ ถามว่า-ก็ภิกษุนี้จะเป็นอย่างนั้นได้จะต้องทำอย่างไร ? ตอบว่า - เธอจะต้องทำกัมมิ ๔ แห่งฤทธิ์และบาท ๔ บท ๘ มูล ๑๖ แห่งฤทธิ์ให้ถึงพร้อมแล้วอธิษฐานด้วยญาณจึงจะเป็นอย่างนั้นได้

[๒๘๑] ในคุณสมบัติเหล่านั้น คำว่า **กัมมิ ๔** พึงทราบว่าได้แก่ฌาน ๔ สมดังคำที่พระธรรมเสนาบติกล่าวไว้ว่า กัมมิ ๔ ของฤทธิ์เป็นไฉน ? คือ **ปฐมฌาน** จัดเป็นวิเวกขกัมมิ (กัมมิอันเกิดแต่วิเวก) **ทุติยฌาน** จัดเป็นปีติสุขกัมมิ (กัมมิอันเกิดแต่ปีติสุข) **ตติยฌาน** จัดเป็นอุpekขาสกัมมิ (กัมมิอันเกิดแต่อุpekขาและสุข) **จตุตถฌาน** จัดเป็นอนุทุกขมสุขกัมมิ (กัมมิอันมีสภาวะไม่มีทุกข์และไม่มีสุข) เหล่านี้เป็นกัมมิ ๔ ของ

ฤทธิ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิเพื่อบรรลุถึงฤทธิ เพื่อทำการแสดงฤทธิได้หลายอย่าง เพื่อได้รับอานิสงส์ต่าง ๆ แห่งฤทธิ เพื่อเป็นผู้เชี่ยวชาญทางฤทธิ และเพื่อความ แก้วกล้าทางฤทธิ ดังนี้^๑ ก็เพราะพระโยคีหยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ด้วย ความซาบซ่านแห่งปิติและความซาบซ่านแห่งสุข แล้วเป็นผู้มีกายอ่อนนุ่มนวล เหมาะควรแก่การงาน ย่อมถึงซึ่งฤทธิ ฉะนั้น ในบรรดาภานเหล่านั้นนาน ๓ ตอนต้น พึงทราบว่าเป็นภูมิสำหรับปรุง เพราะเป็นไปเพื่อได้ฤทธิโดยบรรยายมานี้ แต่ฝ่ายภานที่ ๔ เป็นภูมิปกติ เพื่อได้ฤทธิทีเดียว

[๓๘๒] คำว่า **บาท ๔** พึงทราบว่า ได้แก่อิทธิบาท ๔ สมดังที่ท่านกล่าว ไว้ว่า บาทแห่งฤทธิ ๔ อย่างเป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท ประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทประกอบด้วย **วิริยะ จิตตะ วิมังสา สมาธิและปธานสังขาร** เหล่านี้เป็นบาทของฤทธิ ๔ ย่อมเป็นไป เพื่อได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความแก้วกล้าด้วยฤทธิ ดังนี้^๒ ก็ในอธิการนี้ สมาธิมีความ พอใจเป็นเหตุ หรือยิ่งด้วยความพอใจ ชื่อว่า **ฉันทสมาธิ** คำนี้เป็นชื่อของ **สมาธิ** ที่พระโยคีทำความเป็นผู้ประสงค์จะบำเพ็ญให้เป็นใหญ่ได้แล้ว สังขารอันเป็นประธาน ชื่อว่า **ปธานสังขาร** คำนี้เป็นชื่อของความเพียรเป็นเหตุตั้งไว้ชอบที่ทำการ ๔ อย่างให้ สำเร็จ คำว่า **ประกอบด้วย** คือประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ กองจิตและเจตสิกที่เหลือนั้นเป็นบาท เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งพำนัก แห่งฉันทสมาธิ และปธานสังขารอันสัมปยุตด้วยอภิญญาจิตซึ่งถึงอันนับว่าฤทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ โดยบรรยายว่าความสำเร็จ หรือโดยบรรยายนี้ว่า เป็นเครื่อง สำเร็จแห่งสัตว์ คือเป็นเครื่องรุ่งเรือง เจริญองกามแห่งปวงสัตว์ สมดังคำที่ท่าน กล่าวไว้ว่า ชื่อว่า **อิทธิบาท** ได้แก่เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธของผู้เป็น อย่างนั้น^๓ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **บาท** เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ถึง ความว่า เป็นเหตุ ให้สัตว์บรรลุ บาทแห่งฤทธิ ชื่อว่า **อิทธิบาท** คำว่า **อิทธิบาทนี้** เป็นชื่อแห่ง หมวดธรรมมีฉันทะเป็นต้นก็ได้เหมือนอย่างที่คุณพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุอาศัยฉันทะจึงได้สมาธิ และได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้เรียกว่า

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒-๕๖๓

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒-๕๖๓

๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓

ฉันทสมาธิ เธอพยายามเพื่อให้ธรรมที่เป็นอกุศลลามกที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ฯลฯ นี้เรียกว่าปธานสังขาร ฉันทะนี้แลฉันทสมาธินี้และปธานสังขารเหล่านี้ดังกล่าวมาแล้ว ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า **อิทธิบาท** ซึ่งประกอบด้วยฉันทสมาธิและ ปธานสังขาร^๑ แม้ในอิทธิบาทที่เหลือนักศึกษาก็พึงทราบเนื้อความอย่างนี้เหมือนกัน

[๓๘๓] คำว่า **บท ๘** นักศึกษาพึงทราบว่า ได้แก่บท ๘ มีฉันทะเป็นต้น สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า บท ๘ แห่งฤทธิ์เป็นไฉน ? คือ หากภิกษุอาศัยความพอใจ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ฉันทะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็มีใช้ฉันทะ ฉันทะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิริยะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ วิริยะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช้วิริยะ วิริยะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยจิตตะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ จิตตะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช้จิตตะ จิตตะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิมังสา ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง วิมังสาไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช้วิมังสา วิมังสาเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง เหล่านี้คือ บท ๘ แห่งฤทธิ์ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแก้แค้นล้างล้างทางฤทธิ์ ดังนี้^๒ ก็ในอธิการนี้ ความพอใจคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อทำฤทธิ์ให้เกิดขึ้น ซึ่งประกอบแล้ว โดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับสมาธิ ย่อมเป็นไปเพื่อให้ได้ฤทธิ์ ความเพียรเป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า เหล่านี้เป็นบท ๘ ที่ท่านกล่าวไว้

มูลของฤทธิ์ ๑๖

[๓๘๔] นักศึกษาพึงทราบความที่จิตไม่หวั่นไหวโดยอาการ ๑๖ ว่าเป็นมูล ๑๖ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า มูลของฤทธิ์มีเท่าไร มูลของฤทธิ์มี ๑๖ คือ จิตที่ไม่ฟุบลงชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน ๑ จิตที่ไม่ฟูขึ้นชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความฟุ้งซ่าน ๑ จิตไม่กำหนดชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกำหนด ๑ จิตไม่ชุ่นข้องชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยพยาบาท ๑ จิตไม่เกาะเกี่ยวชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๖

๒ ข.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๓

ทิจิ ๑ จิตไม่ผูกพันชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยฉันทราคะ ๑ จิตหลุดพ้นชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกามราคะ ๑ จิตไม่พัวพัน ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกิเลส ๑ จิตที่ทำมิให้มีเขตแดน ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยเขตแดนคือกิเลส ๑ จิตที่ถึงความเป็นธรรมชาติมีอารมณ์เป็นหนึ่งชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกิเลสต่าง ๆ ๑ จิตที่ศรัทธาประกอบแล้ว ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอสังขิยะ ๑ จิตที่วิริยะประกอบแล้ว ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยโกสัชชะ ๑ จิตที่สติประกอบแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความประมาท ๑ จิตที่สมาธิประกอบแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอุทธัจจะ ๑ จิตที่ปัญญาประกอบแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอวิชชา ๑ จิตที่ถึงความสว่างแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความมืดคืออวิชชา ๑ **อาเนญชะ** เหล่านี้ชื่อว่ามูล ๑๖ แห่งฤทธิ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแก้หลัก้าทางฤทธิ์^๑

อันที่จริง ความข้อนี้สำเร็จแล้วแม้ด้วยคำเป็นต้นว่า เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วอย่างนี้เป็นต้นแม้ก็จริง แต่กระนั้นท่านก็กล่าวไว้อีก เพื่อแสดงว่าปฐมฌานเป็นต้นเป็นภูมิเป็นบาทเป็นบพและเป็นมูลของฤทธิ์ อนึ่ง นัยก่อนเป็นนัยที่มาในพระสูตร ส่วนนัยนี้มาในปฎิสัมภิตา การที่ท่านกล่าวไว้อีก ก็เพื่อจะมีให้จงในข้อความทั้ง ๒ ดังกล่าวมาแล้วแล

[๓๘๕] คำว่า **อธิษฐานด้วยญาณ** มีอธิบายว่า ก็พระโยคินนั้นบำเพ็ญธรรมอันเป็นภูมิ เป็นบาท เป็นบพ และเป็นมูลแห่งฤทธิ์เหล่านี้ให้ถึงพร้อมแล้ว จึงเข้าฌานมีอภิญญาเป็นบาทออกแล้ว หากเธอต้องการจะนิรมิตตนเองให้เป็นคน ๑๐๐ คน ก็ต้องทำบริกรรมว่า **สตํ โหมิ สตํ โหมิ** เราจึงเป็นคน ๑๐๐ คน เราจึงเป็นคน ๑๐๐ คนเกิด แล้วเข้าฌานอภิญญาเป็นบาทอีก ออกแล้วจึงอธิษฐาน เธอพร้อม กับจิตที่อธิษฐานแล้วก็เป็นคน ๑๐๐ คนขึ้นมาทันที แม้จะให้เป็นคน ๑๐๐๐ คน ก็ทำตามแบบนี้แหละ ถ้าหากเมื่อเธอทำอย่างนี้แล้วไม่สำเร็จ ต้องทำบริกรรมใหม่ เข้าสมาบัติซ้ำเป็นครั้งที่ ๒ อีก ออกแล้วจึงอธิษฐานเกิด แต่ในอรรถกถาสังยุตตนิกายกล่าวไว้ว่า จะเข้าครั้งเดียวหรือสองครั้งก็ได้ ในการอธิษฐานจิตนั้น จิตซึ่งมีฌาน

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๔-๕๖๕

เป็นบาทมีนิमितเป็นอารมณ์ จิตที่บริกรรมมีร้อยคนหรือพันคนเป็นอารมณ์ก็ได้ แต่ก็
อารมณ์เหล่านั้นแลเป็นด้วยอำนาจวาระ มิใช่ด้วยอำนาจบัญญัติ แม้จิตอธิฐาน
มีคนตั้งร้อยคนหรือตั้งพันคนเป็นอารมณ์ก็เหมือนกัน จิตนั้นดุจอุปมาจิต ซึ่งกล่าว
แล้วในก่อนเกิดดวงเดิยวเท่านั้น รองจากโคตรภูญาณ นับเข้าเป็นฌานที่ ๔ ชั้น
รูปาวจร

[๓๘๖] ก็แม้คำใดที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรควา ตาม
ปกติคนคนเดียวก็ให้เป็นหลายคน คือ ตั้งร้อยคน ตั้งพันคน หรือตั้งแสนคน
ครั้งนั้นก็อธิฐานด้วยญาณว่า **พหูโก โหมิ** เราจึงเป็นคนหลายคน ดังนี้
ย่อมกลายเป็นคนหลายคนได้ เหมือนอย่างท่านพระจุลปันถก^๑ ในคำนั้น คำว่า
นึก ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคนั้นด้วยสามารถแห่งการบริกรรมนั้นแล คำว่า
ครั้งนั้นก็อธิฐานด้วยญาณ ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจแห่งอภิปัญญาญาณ
เพราะเหตุนั้น พระโยคินึกให้เป็นหลายคนอยู่ ต่อแต่นั้นไปจึงเข้าสมาบัติในที่สุดแห่งจิต
บริกรรมเหล่านั้น ออกจากสมาบัติแล้ว จึงนึกว่า เราจึงเป็นคนหลายคนอีก เบื้องหน้า
แต่นั้นจึงอธิฐานด้วยอภิปัญญาญาณดวงหนึ่ง ซึ่งได้นามว่า อธิฐานด้วยอำนาจที่
เป็นเหตุให้สำเร็จอันเกิดขึ้นในระหว่างแห่งจิตที่เป็นบุพภาค ๓ หรือ ๔ ดวง ซึ่งเป็น
ไปแล้ว นักศึกษาพึงเข้าใจความหมายในพระบาลีปฏิสัมภิทา^๑ ดังอธิบายมานี้แล อนึ่ง
คำใดซึ่งได้กล่าวไว้ว่า เหมือนอย่างท่านจุลปันถกดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้แล้วเพื่อชี้
ประจักษ์พยานแห่งการอธิฐานให้เป็นคนหลายคนได้ ก็ข้อความอันนั้นควรยกเรื่องขึ้น
แสดงประกอบดังนี้

เรื่องพระจุลปันถก

เล่าสืบต่อกันมาว่า พี่น้องทั้ง ๒ คนนั้นได้ชื่อว่า ปันถก เพราะท่านเกิดใน
หนทาง ท่านทั้งสองคนนั้นคนพี่ชื่อวามหาปันถก ท่านมหาปันถกนั้นบวชแล้วได้
บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ประการ พอท่านเป็นพระอรหันต์แล้ว
จึงให้น้องชายผู้ชื่อว่าจุลปันถกบวชบ้าง ได้ให้ทองคำถ้ำนี้ว่า :-

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๕๖๖

ปทุม ยถา โภกนุท สุคนธ์
 ปาโต ลียา ผลลุมวิตคนธ์
 องศ์รส ปสฺส วิโรจมานํ
 ตปนตมาทิจจมิวนตลิกุเข

ดอกบัวโภกนุท กลิ่นหอม บานแต่เช้าไม่ไร้กลิ่น ฉันท
 เจ้าจงดูพระอังศ์รสเจ้า พระองค์ผู้ไพโรจน์เจดจำปานดวง
 พระอาทิตย์ ทอแสงอยู่ในอากาศ ฉะนั้น^๑

ตั้ง ๔ เดือนพระจุลบันถกนั้นก็ไม่สามารถจะท่องคาถานี้ให้คล่องได้ เวลา
 ผ่านมา พระเถระจึงกล่าวกะเธอว่า เธอเป็นคนอภัพในพระศาสนา จึงขับออกจากวัด
 ก็ในเวลานั้นพระเถระเป็นกัตตุเทศก์ หมอชีวกเข้าไปหาพระเถระแล้วเรียนว่า ท่าน
 ขอรับ ฟร่งนี้ขอพระคุณท่านนิมนต์พากิษุ ๕๐๐ รูปพร้อมทั้งพระผู้มีพระภาค
 ไปรับภิกษาในเรือนของพวกกระผมด้วยเถิด แม้พระเถระรับนิมนต์แล้วว่า เรา
 นิมนต์เพื่อภิกษาที่เหลือ เว้นท่านจุลบันถกเสีย พระจุลบันถกจึงยื่นร้องให้ที่ชุ่มประดู
 พระผู้มีพระภาคทรงเล็งดูทราบด้วยทิพยจักขุญาณ เสด็จเข้าไปหาเธอแล้วตรัสถาม
 ว่า ร้องให้ทำไม ? เธอกราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
 ภิกษุที่ไม่สามารถจะท่องจำหนังสือได้ จะลงมติว่าเป็นผู้อภัพในศาสนาของเรานั้น
 ไม่ถูก อย่าเศร้าโศกไปเลยนะเธอ ดังนี้แล้ว ทรงจับแขนพระจุลบันถกพาเข้าไปยัง
 พระวิหาร ทรงนมิตท่อนผ้าเก่าขึ้นผืนหนึ่งด้วยฤทธาานุภาพแล้วได้ประทานให้ด้วย
 ทรงสั่งกำชับว่า เอาเถอะภิกษุ เธอจงลูบคลำผ้าผืนนี้ แล้วทำการท่องอยู่ในใจบ่อย ๆ
 ว่า **รโซหรณํ รโซหรณํ** ผ้าสำหรับเช็ดธุลี ผ้าสำหรับเช็ดธุลี ดังนี้ เมื่อเธอทำอยู่
 อย่างนั้น ผ้านั้นได้กลายเป็นสีดำ เธอจึงกลับได้สติว่า ผ้าผืนนี้เดิมเป็นผ้าสะอาด
 ความเศร้าหมองในผ้าผืนนี้ไม่มี แต่เป็นความเศร้าหมองที่เกิดจากอตภาพแท้ ๆ
 ดังนี้แล้ว จึงพิจารณาหยั่งรู้ลงไปในชั้น ๕ เจริญวิปัสสนา ได้บรรลุญาณอันใกล้
 โคตรญาณให้ถึงอนุโลมญาณ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระโอภาสคาถาแก่
 เธอว่า :-

๑ ดูเทียบ อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๕/๓๓๓-๓๓๔

**ราคะเรียกชื่อว่าธูลี ไม่เรียกว่าละออง คำว่าธูลีนี้เป็น
ชื่อของราคะ บัณฑิตละธูลีนี้แล้ว ท่านเหล่านั้นย่อมอยู่ใน
พระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากธูลี โทสะ ฯลฯ โมหะ
เรียกชื่อว่าธูลี แต่ไม่เรียกว่าละออง คำว่าธูลีนี้เป็นชื่อของ
โมหะ บัณฑิตละโมหะนี้ขาดแล้ว ท่านเหล่านั้นย่อมอยู่ใน
พระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากธูลี^๑**

ในที่สุดแห่งพระคาถา พระจุลปันถกนั้นมิลอกุตตรธรรม ๙ ซึ่งมีปฏิสัมภิทา ๔ และอภิญา ๖ เป็นปริวารอยู่ในเงื้อมมือแล ในวันที่ ๒ พระศาสดาได้เสด็จไปบ้านของหมอชีวกพร้อมด้วยหมู่ภิกษุ ครั้นในที่สุดน้ำทักษิณาทก เมื่อจะถวายข้าวยาคุ พระศาสดาทรงปิดบาตรด้วยพระหัตถ์ หมอชีวกจึงกราบทูลถามว่า “อะไรพระเจ้าข้า ?” ตรัสว่า “ในวิหารยังมีภิกษุอยู่อีกรูปหนึ่ง” หมอชีวกนั้นใช้คนใช้ไปว่า เจ้าจงไปนิมนต์พระผู้เป็นเจ้ามาโดยเร็ว แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากพระวิหาร

**พระจุลปันถกนิรมิตตนให้เป็นคนได้ตั้งพันคน นั่งใน
สวนมะม่วงอันร่มรื่น จนถึงเวลาเขามานิมนต์^๒**

ครั้นบุรุษนั้นไปแล้ว เห็นอารามเหลือเป็นอันเดียวกันด้วยผ้ากาสาจะ จึงรีบกลับมากราบทูลว่า “พระเจ้าข้า อารามเต็มไปด้วยหมู่ภิกษุ ข้าพระองค์ไม่ทราบว่ามีรูปไหนคือพระผู้เป็นเจ้าที่วานั้น” ครานั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบอกแก่เธอว่า “ไปอีกครั้ง ครานี้เธอเห็นรูปใดก่อน จงจับรูปนั้นที่ชายจีวรแล้วบอกว่า ‘พระศาสดา รับสั่งหาท่าน’ แล้วจงนำพามา” บุรุษนั้นไปแล้ว ได้จับที่ชายจีวรของพระเถระไว้จนมัน ภิกษุที่เขานิรมิตขึ้นทั้งหมดก็หายวับไปโดยฉับพลัน พระเถระจึงใช้ให้บุรุษนั้น ล้วงหน้าไปก่อนว่า “ไปเถิดนะท่าน” แล้วทำการชำระร่างกายมีล้างหน้าเป็นต้นเสร็จแล้ว ไปนั่งบนอาสนะที่เขาเตรียมไว้เสียก่อน ที่ท่านกล่าวว่าตัวอย่างเช่นท่านพระจุลปันถก ก็มีความหมายดังกล่าวมานี้แล

๑ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐๙/๖๑๓

๒ ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๖๓/๔๓๗

ในบรรดาภิกษุเป็นจำนวนมากที่พระจุลบันถกนิรมิตขึ้นเหล่านั้น มีรูปร่างเช่นเดียวกับพระจุลบันถกผู้มีฤทธิ์ เพราะท่านนิรมิตขึ้นโดยไม่ได้กำหนดให้มีอาการต่างกัน ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ทำการยืนหรือนั่งเป็นต้นก็ดี ทำการพูดหรือนั่งเป็นต้นก็ดีใด ๆ ภิกษุนิรมิตเหล่านั้นก็ทำกิจรยานั้น ๆ เหมือนกัน ก็ถ้าผู้นิรมิตต้องการให้มีรูปร่างต่าง ๆ กัน คือบางพวกอยู่ในระดับปฐมวัย บางพวกอยู่ในระดับมัชฌิมวัย บางพวกอยู่ในระดับปัจฉิมวัย โดยนัยนั้นนิรมิตให้พวกหนึ่งมีผมยาว พวกหนึ่งมีศีรษะโล้นครึ่งหนึ่ง พวกหนึ่งมีศีรษะโล้น พวกหนึ่งมีผมหงอกประปราย พวกหนึ่งมีจิวรสีแดงปนอยู่ครึ่งหนึ่ง พวกหนึ่งมีจิวรสีเหลืองล้วน หรือนิรมิตให้พวกหนึ่งทำกิจวัตรเช่นสวดไปตามบทพระบาลี กล่าวอธิบายธรรม สวดคาถาด้วยทำนองสรภัญญะวิธี ถามปัญหา ตอบปัญหา เสาบาตร ย่อม เย็บและซักจีวร เป็นต้น หรือว่าเป็นผู้ประสงค์จะทำภิกษุนิรมิตให้มีกิจรยาต่าง ๆ อย่างอื่นอีกก็ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นออกจากฌานอันเป็นบาทแล้ว พึงทำบริกรรมโดยวิธีนี้ว่า ภิกษุมีประมาณเท่านี้จึงเป็นคนรุ่นปฐมวัย แล้วเข้าฌานอีกออกแล้วจึงอธิษฐาน พร้อมกับจิตที่คิดอธิษฐาน ภิกษุที่เขานิรมิตนั้นย่อมมีกิจรยาอาการดังที่ปรารถนาทุก ๆ อย่างทันที ในคำว่าแม้มากคนก็แปลงเป็นคนเดียวได้ ก็มีนัยเหมือนกันนี้

ส่วนความที่แปลกกันออกไปมีดังต่อไปนี้ ภิกษุนี้นิรมิตให้มากคนอย่างนี้แล้วคิดเห็นว่า เราคนเดียวจักจกรม จักทำการสวด จักถามปัญหาอีกหรือคิดว่าวิหารนี้มีภิกษุน้อย ถ้าหากทยอยบางพวกจักมา จักเข้าใจตัวเราว่า ภิกษุเหมือนเป็นพิมพ์เดียวตั้งมากมายเช่นนี้จักมีแต่ที่ไหน นี่เป็นอำนาจของพระเถระเจ้าเป็นแม่มนั่น หรือในระหว่างนั้น ต้องการจะเป็นคนคนเดียวก็ได้เพราะมีความปรารถนาน้อยดังนี้ จะต้องเข้าฌานเป็นบาท ออกแล้วจักต้องทำบริกรรมว่า **เอโก โหมิ** เราจะเป็นคนคนเดียว ดังนี้ แล้วเข้าสมาบัติอีก ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า **เอโก โหมิ** เราจะเป็นคนคนเดียว พร้อมกับจิตที่คิดอธิษฐานนั้นแล เธอจะกลายเป็นคนคนเดียว แต่เมื่อไม่ทำอย่างนั้น จะกลายเป็นคนคนเดียวไปเองด้วยอำนาจกาลตามที่กำหนดไว้

[๓๘๗] ในบทว่า **ทำให้แจ้ง ทำภายนอก** ดังนี้ ความว่า ทำอาวิภาพและทำติโรภาพ ท่านหมายเอาฤทธิ์ทั้ง ๒ นี้และกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา คำว่า **อาวิภาพ** คือไม่มีอะไรกีดขวาง ไม่มีอะไรปิดบัง เปิดเผย ปรากฏชัด คำว่า **ติโรภาพ** คือมีบางสิ่ง

กีดขวาง มีบางสิ่งปิดบัง ปิดไว้ ครอบไว้^๑ ใน ๒ อย่างนั้น ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการทำอวิภาพ ย่อมทำที่มีดให้สว่าง หรือทำที่ลึกลับให้เปิดเผย หรือทำที่ไม่ใช่ช่องทางให้เป็นช่องทาง ทำอย่างไร ? คือ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการจะทำตนหรือบุคคลอื่นให้เห็นบุคคล แม้ที่ถูกบางสิ่งปิดบังไว้ หรือแม้อยู่ในที่ไกล ต้องออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วรำลึกว่า ที่มีดนี้จึงสว่าง ที่ลึกลับนี้จึงเปิดเผย ที่ไม่ใช่ช่องทางนี้ จึงเป็นช่องทาง แล้วทำบริกรรมอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล พร้อมกับจิตที่อธิษฐานก็จะเหมือนอย่างทำอธิษฐานไว้ทันที บุคคลอื่นแม้อยู่ไกลย่อมเห็นได้ ฝ่ายตัวเองต้องการจะเห็นก็เห็นได้

พระพุทธเจ้าทรงทำพระปาฏิหาริย์

[๓๘๘] ถามว่า - ก็ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำ ? ตอบว่า - พระผู้มีพระภาคทรงเคยทำมาแล้ว จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงรับนิมนต์จากนางจุลสุภักทาแล้วเสด็จไปยังกรุงสาเกตอันมีระยะทาง ๗ โยชน์คั่นในระยะจากกรุงสาวัตถี ด้วยเรือนยอด ๕๐๐ ซึ่งวิสุกรรมเทพบุตรนิรมิตแล้ว ทรงอธิษฐานให้ชาวเมืองสาเกตเห็นชาวกรุงสาวัตถี และให้ชาวกรุงสาวัตถีเห็นชาวเมืองสาเกต เสด็จลงในท่ามกลางพระนครที่เดียว ทรงแสดงแยกแผ่นดินออกเป็น ๒ ภาค ตราบเท่าถึงอเวจีมหานรก และทรงแสดงแหวกอากาศออกเป็น ๒ ภาคตลอดถึงพรหมโลก ก็ความข้อนี้นักปราชญ์พึงแสดงตัวอย่าง แม้ด้วยเรื่องการเสด็จลงจากเทวโลก นัยว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ทรงปลดเปลื้องสัตว์ ๘๔,๐๐๐ ให้พ้นจากเครื่องจองจำทรงรำพึงว่าพระพุทธเจ้าในอดีตเสด็จไปที่ไหน ในที่สุดแห่งยมกปาฏิหาริย์ ได้ทรงเห็นว่าไปสู่ดาวดึงส์ ครั้นนั้น พระองค์ทรงใช้พระบาทข้างหนึ่งเหยียบพื้นปฐพีแล้ว ทรงให้พระบาทข้างที่ ๒ ประดิษฐานบนยอดภูเขายุกันธร ทรงยกพระบาทข้างแรกอีก แล้วทรงยกเหยียบยอดเขาลิเนรุ ทรงจำพรรษาบนพื้นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์บนดาวดึงส์สวรรค์นั้น ทรงเริ่มตรัสแสดงพระอภิธรรมกถาตั้งแต่ต้น แก่หมู่เทวดาในหมื่นจักรวาลซึ่งมาประชุมกัน ในเวลาเสด็จศึกษาจารนิรมิตพระพุทธนิมิตแทนพระองค์ พระพุทธานิมิตนั้นทรงทำหน้าที่แทน ทรงแสดงธรรมแทนพระองค์ พระผู้มีพระภาคทรงเคี้ยวไม้ชำระ

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

พันนาคลดา ทรงล้างพระพักตร์ที่สระโนดาดแล้ว ทรงรับบิณฑบาตในอุตตรกุรุทวีป แล้วเสวยที่ริมขอบสระโนดาด พระสารีบุตรเถระไปในที่สระโนดาดนั้นแล้วถวาย บังคมพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงให้นัยแก่พระเถระว่า ในวันนี้เราแสดง ธรรมเท่านั้น ทรงแสดงพระอภิธรรมกถาไม่หยุดตลอด ๓ เดือน ด้วยประการฉะนี้ เพราะได้ฟังพระอภิธรรม กถานั้น หมู่เทวดาจำนวน ๘๐ โภกิจึงได้ตรัสรู้พระธรรม

บริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์แม่ที่มาประชุมกันในคราวแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ ได้ตั้งค่ายอยู่ด้วยประสงค์ว่า เราเห็นพระผู้มีพระภาคเสียดก่อนแล้วจึงจักไป จุลอนาถ บิณฑิกเศรษฐีคนเดียวบำรุงบริษัทนั้นด้วยปัจจัยทุกอย่าง พวกภิกษุพากันอ้อนวอน ถามพระอนุรุธเถระเพื่อทราบวาทะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ไหน พระเถระเจริญ อาโลกสิณ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคผู้ทรงจำพรรษาในภพดาวดึงส์นั้น ด้วยจักขุเพียง ดังทิพย์ ครั้นเห็นแล้วจึงแจ้งให้ทราบ

บริษัทเหล่านั้นอ้อนวอนพระมหาโมคคัลลานเถระเพื่อถวายบังคมพระผู้มีพระภาค พระเถระดำลงในแผ่นดินใหญ่ในท่ามกลางบริษัทนั้นแหละ ข้าแรกเขาสิเนรุผุด ขึ้น ณ ที่ใกล้พระบาทพระตถาคต ถวายบังคมพระบาทของพระผู้มีพระภาคอยู่ ได้ทูลคำนี้ กะพระผู้มีพระภาคว่า “พระพุทเจ้าข้า ชาวชมพูทวีปขอกราบถวายบังคมพระบาท ของพระผู้มีพระภาค แล้วกล่าวว่า พวกข้าพเจ้าเห็นพระศาสดาเสียดก่อนจึง จักไป” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลานะ เดียวนี้ พระธรรมเสนาบดีผู้เชฏฐภาดา ของ เธออยู่ที่ไหน ?” “อยู่ในเมืองสังกัสสะ พระพุทเจ้าข้า” “โมคคัลลานะ ผู้ต้อง การจะ พบเห็นเรา พรุ่งนี้จงมาสู่เมืองสังกัสสะ พรุ่งนี้เราจักลงที่เมืองสังกัสสะ ในวันอุโบสถ เพ็ญวันมหาปวารณา” “สาธุ พระพุทเจ้าข้า” พระเถระถวายบังคมพระทิศพล แล้ว ลงตามทางที่มาเหมือนเดิมถึงสำนักของพวกภิกษุ ทั้งในเวลาไปและมา ท่าน อธิษฐานให้มนุษย์ทั้งหลายเห็นท่านอยู่ พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำปาฏิหาริย์ อาวิภาพในกาลนั้นเป็นครั้งแรก

พระมหาโมคคัลลานะนั้นมาอย่างนี้แล้วแจ้งความเช่นนั้น มิได้ทำความสำคัญว่า ไกลเลย บอกว่ารับประทานอาหารเช้าแล้วจึงออก พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท้าวสักก- เทวราชว่า “มหาบพิตร พรุ่งนี้ อาตมภาพจะลงสู่มนุษยโลก” ท้าวสักกเทวราชจึง

บังคับวิสสุกรรม เทพบุตรว่า “แม่พ่อ ! พຽ່ງนี้พระผู้มีพระภาคมีพระประสงค์จะเสด็จลงสู่มนุษยโลก เสด็จนิรมิตบันได ๓ ชนิดคือ บันไดหนึ่งเป็นทองคำ บันไดหนึ่งเป็นเงิน และบันไดหนึ่งเป็นแก้วมณี” วิสสุกรรมเทพบุตรได้ทำตามเทวบัญชาทุกอย่าง ในวันที่ ๒ พระผู้มีพระภาคประทับยืนบนยอดเขาสิเนรุ ทรงแลดูโลกธาตุเบื้องทิศบูรพาจักรวาลตั้งหลายแสนเปิดโล่ง แจ่มแจ้งดุจลานเดียวกัน ก็ทางทิศบูรพามองเห็นได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งฉั้่นใด แม้ทางทิศปัจฉิมก็ดี ทิศอุดรก็ดี ทิศทักษิณก็ดี ก็มองเห็นได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งทั้งหมด ฉั้่นนั้น เบื้องต่ำมองเห็นถึงอเวจีมหานรก เบื้องบนมองเห็นจนถึงรูปพรหมชั้นอกนิฏฐภาพ

พูดกันต่อ ๆ มาว่า วันนั้นชื่อว่าเป็่น **วันพระพุทธเจ้าเปิดโลก** ฝ่ายพวกมนุษย์ก็เห็นหมู่เทวดา ฝ่ายพวกเทวดาก็เห็นหมู่มนุษย์ ในเวลาที่จะดูกันนั้นพวกมนุษย์ไม่ต้องแหงนดูข้างบน พวกเทวดาก็ไม่ต้องก้มลงดูข้างล่าง สัตว์ทุกจำพวกเห็นกันและกันอย่างจ้งหน้าทีเดียว พระผู้มีพระภาคเสด็จลงโดยบันไดแก้วในท่ามกลาง ทวยเทพกามาจรทั้ง ๖ ชั้นลงโดยบันไดทองด้านซ้ายมือ พวกพรหมชั้นสุทธาวาสและมหาพรหมลงโดยบันไดเงินด้านขวามือ ท้าวสักกเทวราชทรงถือบาตรและจีวร ท้าวมหาพรหมทรงถือเศวตฉัตรใหญ่ประมาณ ๓ โยชน์ ท้าวสุยามะทรงถือพัดวาลวิชนี ปัจจุลสีเทพบุตรผู้เป็่นนั้กระบำถือพิณสีเหลืองซึ่งมีสีดุจผลมะตูมใหญ่ประมาณ ๓ คาวุต ทำการบูชาพระตถาคต ตามเสด็จลงมา ในวันนั้น ปวงสัตว์ผู้เห็นพระผู้มีพระภาคแล้ว จะไม่เกิดความรักในความเป็นพระพุทธเจ้าไม่มี พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำปาฏิหาริย์อาทิภาพในที่นี้ฉั้่นนี้แล

เรื่องพระธัมมทินนเถระ

ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง เฉพาะเรื่องพระเถระชื่อว่าธัมมทินนเถระ สำนักตฬังครวิหารในเกาะลังกา นั่งในลานพระเจดีย์ ในตัสสมหาวิหารกล่าวอภัณณกสูตรซึ่งมีความว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติไม่ผิดทางอยู่เป็่นนิตยั้แล^๑ ได้คว่ำพัดลงเบื้องล่าง พื้นที่ไ้ราบเป็่นอันเดียวกันตราบเท่าจนถึง

๑ อ.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๑๖๐

อเวจีมหานรก แต่นั้นได้หยาบเกิดขึ้นเบื้องบน อากาศได้โปร่งเป็นอันเดียวกันตลอดถึงพรหมโลก พระเถระแสดงธรรมสําคัญด้วยภัยในนรก ก่อให้หลงด้วยความสุขในสวรรค์อยู่ บางพวกได้เป็นพระโสดาบัน บางพวกได้เป็นพระสกทาคามี บางพวกได้เป็นพระอนาคามี และบางพวกได้เป็นพระอรหันต์แล

[๓๘๙] ก็แหละ พระโยคีผู้ต้องการทำดีโรภาพ ย่อมทำที่สว่างให้มีดี หรือทำที่ไม่กำบังให้เป็นที่กำบัง ทำที่เป็นทางมิให้เป็นทาง ทำอย่างไร ? คือพระโยคีนี้อต้องการทำตนหรือผู้อื่นแม้ไม่มีอะไรบังหรือยืนอยู่ใกล้ ๆ กัน ก็มองไม่เห็นได้ โดยออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วรำพึงอยู่ว่า ที่สว่างนี้จะเป็นที่มีดีเกิด หรือว่าที่ไม่กำบังนี้จึงกลายเป็นที่กำบัง หรือว่าที่เป็นช่องทางนี้จะเป็นที่ที่คนมองไม่เห็นเกิด แล้วทำปฏิกิริยาอธิษฐานตามเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั้นแหละ พร้อมกับจิตที่อธิษฐานนั้น ก็จะกลายเป็นเหมือนอย่างทำอธิษฐานทุกประการโดยฉับพลัน ชนเหล่าอื่นแม้ยืนอยู่ใกล้ก็แลไม่เห็น ไม่ต้องการจะเห็นแม้ตัวของตัวเองก็ไม่เห็น

[๓๙๐] ถามว่า - ก็ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำมา ? ตอบว่า - พระผู้มีพระภาคพระองค์ทรงเคยทำมา จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำยสกุลบุตรผู้ซึ่งนั่งในที่ใกล้แท้ ๆ มิให้บิดาพบเห็นได้^๑ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงทำการลูกรับแก่พระมหากัปปิณะสันหนทางระยะ ๑๒๐ โยชน์ ทำมหากัปปิณะนั้นให้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล และทำอำมาตย์พันคนของท้าวเธอให้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล พระนางอโนชาเทวี มีหญิงพันคนเป็นบริวารมาตามทางพระมหากัปปิณะนั้น แม่มานั่งอยู่ในที่ใกล้ พระองค์ยังทรงทำมิให้เห็นพระราชาพร้อมทั้งบริษัท เมื่อพระนางทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทรงเห็นพระราชาบ้างหรือ ? จึงตรัสว่า ก็ท่านจะแสวงหาพระราชาดีหรือ หรือว่าแสดงหาตนดีกว่า พระนางจึงกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่า พระเจ้าข้า ดังนี้ จึงทรงแสดงธรรมเหมือนอย่างนั้นแก่พระนางอโนชาเทวี ผู้ประทับนั่งเรียบร้อยแล้วนั้น ให้พระนางนั้นรวมทั้งหญิงพันคนดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ให้พวกอำมาตย์ดำรงอยู่ในอนาคามิผล ให้พระราชาดำรงอยู่ในอรหัตผลแล^๒ อีกเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องของพระมหินทเถระ ผู้เมื่อทำมิให้พระราชาเห็นชนที่เหลือซึ่งมากับตนในวันที่มาสู่เกาะลังกา ชื่อว่าทำปาฏิหาริย์ดีโรภาพนี้เหมือนกัน^๓

๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๗/๓๓

๒ อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๓๑/๒๘๒

๓ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๖๖-๖๗

[๓๙๑] อีกอย่างหนึ่งปาฏิหาริย์ที่ปรากฏแก่ทุกอย่างชื่อว่า **อาวิภาพ** ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏทุกอย่างชื่อว่า **ติโรภาพ** บรรดาปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ ประเภทนั้น สำหรับปาฏิหาริย์ที่ปรากฏคือ ฤทธิ์ก็ปรากฏ คนมีฤทธิ์ก็ปรากฏเช่นกัน ข้อนี้พึงแสดงเรื่องยมกปาฏิหาริย์เป็นตัวอย่าง

พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์

จริงอยู่ พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์อันมิได้ทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลายในกาลนี้ ในสมาคมนั้นปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ อย่างปรากฏแล้วอย่างนี้คือ กองไฟเป็นไปแต่พระกายเบื้องบน สายน้ำเป็นไปแต่พระกายเบื้องล่าง^๑ สำหรับปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ ย่อมปรากฏเฉพาะฤทธิ์เท่านั้น ส่วนผู้มีฤทธิ์หาปรากฏไม่ ข้อนี้พึงแสดงด้วยมหกสูตร^๒ และพรหมนิมิตตนิคสูตร^๓ จริงอยู่ ในที่นั้น ฤทธิ์ของท่านพระมหกะและของพระผู้มีพระภาคปรากฏแล้ว แต่ท่านผู้แสดงฤทธิ์ไม่ปรากฏ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ท่านจิตตคฤหบดีนั่งอยู่ส่วนข้างหนึ่งแล้วกล่าวกะท่านพระมหกะว่า “ท่านขอรับ กระผมขอโอกาส คือขอพระเป็นเจ้ามหกะจงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมชั้นเยี่ยมของมนุษย์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด” พระมหกะกล่าวว่า “คฤหบดีถ้อยอย่างนั้นท่านจงให้คนปูผ้าอุดตราสงค์ตรงที่ระเบียงแล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าเอาไว้” “อย่างนั้นหรือขอรับ” ท่านจิตตคฤหบดีพูดจบก็รับปฏิบัติตามคำของท่านมหกะ ใช้คนปูผ้าอุดตราสงค์เข้าตรงที่ระเบียงเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้แล้ว ต่อจากนั้นแล ท่านพระมหกะก็เข้าไปสู่วิหาร บันดาลอิทธิภิกษังขารเช่นนั้น ให้เป็นเปลวไฟออกมาทางช่องลูกตาลและช่องระหว่างลิ้ม ทำหญ้าให้ไหม้แล้ว แต่ไม่ให้ผ้าอุดตราสงค์ไหม้”^๔ อีกอย่างหนึ่ง สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า “ภิกษุทั้งหลาย ระยนั้นแล เรบบันดาลอิทธิภิกษังขารเช่นนั้นว่า “ขอให้พระพรหมและบริษัทของพระพรหมและพรหมปริสัชชา จงได้ยินเสียงของเราแต่ก็อย่าได้เห็นเราเลย” ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นดังนี้ ทรงหายไปแล้ว ได้ตรัสพระคาถานี้ว่า

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๗-๑๗๘

๓ ม.ม. ๑(ไทย) ๒/๕๐๑/๕๓๗-๕๔๕

๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๘-๓๗๙

๔ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๙

**“เราเห็นภัยในภพอย่างชัดแจ้ง เห็นภพและเห็น
สัตว์ผู้แสวงหาความปราศจากภพ จึงไม่ติดใจ ไม่เพิลิดเพลिन
และไม่ยึดมั่นถือมั่นภพเอาไว้เลย”^๑**

[๓๙๒] ในข้อพระบาลีว่า ทะลุไปข้างนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างเปล่านี้ มีอธิบายความว่า คำว่า **นอกฝา** คือ ฟากฝา อธิบายว่า ส่วนฟากข้างโน้นแห่งฝา ในบทนอกจากนี้ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน ก็คำว่า **ฝา** นี้เป็นชื่อของฝาเรือน ชื่อว่า **กำแพง** ได้แก่ กำแพงที่ล้อมเรือน วัด หรือหมู่บ้าน เป็นต้น ชื่อว่า **ภูเขา** ได้แก่ภูเขาตินหรือภูเขาหิน คำว่า **ทะลุไม่มีติด** คือไม่ขัดข้อง คำว่า **เหมือนที่ว่าง** คือ เหมือนในกลางอากาศ ก็พระโยคีผู้มีความประสงค์ในการไปดั่งนั้น เข้าอากาศสถิณออกแล้ว รำพึงถึงฝาหรือกำแพงหรือภูเขาแห่งใดแห่งหนึ่ง แม้เป็นภูเขาติเนรุหรือภูเขาจักรวาลก็ได้ ทำปริกรรมแล้วพึงอธิษฐานว่า “**อากาศโสโหตุ** ขอจงเป็นที่ว่าง” ดั่งนี้ ฝาเป็นต้นย่อมกลายเป็นที่ว่างได้ทันที เมื่อต้องการจะลงข้างล่างหรือต้องการจะขึ้นข้างบนก็จะเป็นโพรงไปได้ เมื่อต้องการจะทะลุไป ก็เป็นช่องให้ไปได้ พระโยคีจะทะลุไปในที่นั้นได้โดยไม่ติดขัดเลย ฝ่ายพระจุฬาราชมหาราชทรงพระไตรปิฎกกล่าวแย้งในข้อนี้ว่า “อาวุโส ก็การเข้าอากาศสถิณมีประโยชน์ อย่างไร ? มิน่าพระโยคีผู้ต้องการนิมิตข้างม้าเป็นต้น มิต้องเข้ากสถิณข้าง กสถิณม้าเป็นต้นหรือ ก็ความเป็นผู้ทำปริกรรมในกสถิณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ชำนาญในสมาบัติ ๘ เท่านั้น เป็นสำคัญมิใช่หรือ เหตุนั้น ต้องการจะเข้ากสถิณอย่างใด จงเข้ากสถิณอย่างนั้นเถิด” พวกภิกษุจึงพากันกล่าวแย้งว่า “ท่านขอรับ อากาศสถิณเท่านั้นมาในพระบาลี เหตุนั้น การเข้าอากาศสถิณนั้น จึงควรกล่าวได้โดยแท้” ในการอธิษฐานให้เป็นที่ว่างนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ คือ ตามปกติ พระโยคีผู้ได้อากาศสถิณสมาบัติ ย่อมรำพึงถึงภายนอกฝา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา ครั้นนึกถึงแล้วย่อมอธิษฐานด้วย ญาณว่า อากาศ โหตุ ขอจงเป็นที่ว่างเถิด ดั่งนี้ ก็จะกลายเป็นอากาศที่ว่างสมหวัง เรื่อยเรื่อยไปมิได้ติดขัดทั้งภายนอกฝา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา โดยปกติ

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๔/๕๔๓

มนุษย์ผู้มีฤทธิ์จะไปได้ในที่เฉพาะไม่มีอะไร ติดขัดไม่มีอะไรขวางกั้น ไม่มีอะไรปิดบัง ฉะนั้น ฤๅษีผู้มีฤทธิ์นั้นก็เหมือนกัน ฉะนั้น เป็นผู้มีความชำนาญทางใจ ไปไหนก็ไม่ติดขัดทั้งภายนอกผา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา เหมือนไปในที่ว่าง ฉะนั้น^๑

ถามว่า - ก็ถ้าเมื่อฤๅษีนั้นอธิฐานแล้วไปอยู่อย่างนั้น เกิดมีภูเขาหรือต้นไม้ ผุดขึ้น กันในระหว่างทาง เธอจะต้องเข้าสมาบัติแล้วอธิฐานอีกหรือไม่ ?

ตอบว่า - โทษในการที่จะเข้าสมาบัติแล้วอธิฐานอีกนั้นย่อมไม่มี เพราะว่า การเข้าสมาบัติแล้วอธิฐานใหม่อีก ย่อมเป็นเหมือนกับการถือนิสัยในสำนักของ พระอุปัชฌาย์ ก็เพราะฤๅษีนั้นอธิฐานแล้วว่า จงเป็นที่ว่าง ดังนี้ ก็คงเป็นที่ว่าง ดังหมายอีกนั่นแหละ ด้วยกำลังการอธิฐานคราวแรกของพระโยคีนั้น ภูเขาหรือ ต้นไม้อื่นจักเกิดผุดขึ้นตามฤๅษีในระหว่างทาง ดังนี้ เป็นฐานะที่มีไม่ได้เลย การนิรมิต คราวแรกย่อมมีกำลังกว่าฤๅษีอื่นที่ผู้มีฤทธิ์นิรมิตขึ้นแล้ว อันการนิรมิตนอกจากนี้ จะต้องเป็นไปข้างบนหรือข้างล่างแห่งการนิรมิตที่แรกนั้น

[๓๙๓] ในบทพระบาลีว่า ทำการผุดขึ้นและด่ำลงแม้ในแผ่นดินนี้ มีอธิบายว่า การผุดขึ้นเรียกว่า การผุดขึ้น การจมลงเรียกว่าการด่ำลง การผุดขึ้นและด่ำลง เรียกว่า การดำผุด พระโยคีผู้ต้องการทำให้เป็นอย่างนั้น เข้าอาโปกสิณออกแล้ว กำหนดว่าแผ่นดินในที่ประมาณเท่านี้จะเป็นน้ำ ทำปริกรรมแล้วพึงอธิฐานตามนัยดัง ที่ได้กล่าวแล้วแล พร้อมกับด้วยการอธิฐาน แผ่นดินในที่ตามที่ได้กำหนดไว้ย่อม กลายเป็นน้ำทันที เธอจึงทำการดำผุดในน้ำนั้น ในการอธิฐานให้เป็นน้ำนั้น มี พระบาลีดังต่อไปนี้ คือ ตามปกติพระโยคีผู้ได้อาโปกสิณสมาบัติ จำพึงถึงแผ่นดิน ครั้นจำพึงแล้วจึงอธิฐานด้วยญานว่า “**อุทกํ โหตุ จงเป็นน้ำ**” ดังนี้ แผ่นดินย่อม กลายเป็นน้ำทันที เธอจึงทำการดำผุดในแผ่นดิน ตามปกติ พวกมนุษย์ที่ไม่มีฤทธิ์ ย่อมทำการดำผุดในน้ำได้ ฉะนั้น ฤๅษีผู้มีฤทธิ์นั้นเป็นผู้มีความชำนาญทางใจ ย่อม ทำการดำผุดในแผ่นดินคล้ายในน้ำได้ ฉะนั้น^๒ และมีใช้จะทำได้แต่เพียงการดำผุด เท่านั้น ยังทำการอาบ ต้ม ล้างหน้า และล้างสิ่งของเป็นต้น ตามที่ตนปรารถนา จะทำได้อีกด้วย และมีใช้จะอธิฐานให้เป็นน้ำได้อย่างเดียว ถ้าต้องการเนยใส น้ำผึ้ง

๑ ข.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

๒ ข.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

น้ำมัน น้ำอ้อย เป็นต้น ก็นีกอธิษฐานให้สิ่งของนั้น ๆ เป็นสิ่งนี้ ๆ และมีประมาณเท่านี้ แล้วทำบริกรรมอธิษฐานอยู่ ย่อมเป็นสมดังอธิษฐานทีเดียว เมื่อยกขึ้นใส่ไว้ในภาชนะ เนยใสก็คงเป็นเนยใส น้ำมันเป็นต้น ก็คงเป็นน้ำมันเป็นต้น น้ำก็คงเป็นน้ำตามเดิม เธอต้องการจะให้น้ำนั้นเปียกก็เปียก ไม่ต้องการจะให้เปียกก็ไม่เปียก และแผ่นดินนั้นย่อมเป็นน้ำเฉพาะท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น สำหรับชนที่เหลือก็คงเป็นแผ่นดินเหมือนเดิม ที่แผ่นดินนั้นมนุษย์ทั้งหลายจะเดินก็เดินไปได้ จะไปด้วยยานพาหนะก็ทำได้ จะทำกลกรรมก็ทำได้ ก็ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ปรารภนาว่า จะเป็นน้ำแม่แก่ชนเหล่านั้นเท่านั้นก็เป็นได้ตั้งปรารภนาแต่ครั้งล่วงกาลที่กำหนดไว้แล้ว เว้นน้ำตามธรรมดาในหม้อและบึง เป็นต้น นั้นเสีย สถานที่ที่ท่านผู้มีฤทธิ์กำหนดไว้ ย่อมคืนเป็นแผ่นดินดังเดิม

[๓๙๔] ในบทพระบาลีว่า เดินไปบนน้ำที่ไม่แตกนี้ มีอธิบายว่า น้ำที่เรียกว่า แยกแตกออกจากกัน เพราะบุคคลเหยียบแล้วจมลง น้ำที่ตรงกันข้ามเรียกว่า ไม่แยกแตกออก ก็พระโยคีผู้ต้องการจะไปโดยอาการอย่างนั้น ต้องเข้าปฐวีกลิน ออกแล้วกำหนดว่า น้ำในที่ประมาณเท่านี้ จงกลายเป็นดิน ดังนี้ แล้วพึงทำบริกรรมอธิษฐานตามนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล พร้อมกับด้วยการอธิษฐาน น้ำตามสถานที่ท่านผู้มีฤทธิ์กำหนดไว้ ย่อมกลายเป็นดินดังปรารภนา ท่านผู้มีฤทธิ์ ย่อมเดินไปบนน้ำนั้นได้

อธิษฐานให้เป็นดิน

ในการอธิษฐานให้เป็นดินนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้คือ ตามปกติภิกษุผู้ได้ปฐวีกลินสมาบัติถึงน้ำ ครั้นนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญานว่า “**ปฐวี โหตุ** ของเป็นดิน” ดังนี้ น้ำก็กลายเป็นดินได้ เธอย่อมเดินไปบนน้ำที่ไม่แตกได้ตามปกติ พวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์ ย่อมเดินไปบนแผ่นดินที่ไม่แตกได้ ฉนใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น มีความชำนาญทางใจ ย่อมเดินไปบนน้ำที่ไม่แตกได้เหมือนเดินไปบนแผ่นดิน ฉนนั้น^๑ และมีใช้แต่จะเดินไปเท่านั้น ยังจะเคลื่อนไหวอริยาบถตามที่ตนปรารภนาได้อีกด้วย และมีใช้แต่นีกอธิษฐานให้เป็นแผ่นดินได้อย่างเดียวเท่านั้น ยังจะนีกอธิษฐาน

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๗

ให้เป็นแก้มณี ทองคำ ภูเขา และต้นไม้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ตามที่ตนปรารถนา ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว น้ำที่อธิษฐานแล้วย่อมเป็นดังอธิษฐานและน้ำนั้นย่อมเป็นดินสำหรับผู้มีฤทธิ์เท่านั้น เป็นน้ำตามเดิมแก่คนที่เหลือ ปลา เต่า และสัตว์ที่เกิดในน้ำ เป็นต้น ย่อมอยู่อาศัยได้ตามสบาย ก็ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการจะทำน้ำนั้นให้กลายเป็นดินสำหรับพวกมนุษย์อื่น ก็ย่อมทำได้เหมือนกัน แต่น้ำที่ถูกอธิษฐานให้เป็นดินนั้น จะกลายเป็นน้ำตามเดิมก็ต่อเมื่อพ้นจากเวลากำหนดอธิษฐานไว้แล้ว

[๓๙๕] คำว่า **ก้าวไปด้วยบัลลังก์** คือ ไปได้ทั้งคู่บัลลังก์ ชื่อว่านกมีปีก คือ นกประกอบด้วยปีกทั้งหลาย ก็พระโยคีผู้มีความต้องการจะทำอย่างนี้ พึงเข้า ปฐวิกลินออกแล้ว ถ้าต้องการจะเป็นผู้นั่งไป ต้องกะที่ประมาณเท่าบัลลังก์ ทำ บริกรรมแล้วจึงอธิษฐาน ตามนัยดังที่ได้กล่าวแล้วนั้นแล ถ้าต้องการจะเป็นผู้นอนไป ต้องกำหนดที่ประมาณเท่าเตียง ถ้าต้องการจะไปด้วยเท้า ต้องกำหนดที่ประมาณ เท่าหนทาง กำหนดที่ตามเหมาะสมอย่างนี้แล้วจึงอธิษฐานว่า **“ปรวี โหตุ จงเป็นดิน ตามวิธีการที่กล่าวแล้วนั้นแล พร้อมกับด้วยการอธิษฐาน อากาสน์ย่อมกลายเป็นดินได้ทันที การคู่บัลลังก์เดินไปในอากาศได้นั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ว่า ท่านผู้มี ฤทธิ์ย่อมไปด้วยบัลลังก์ในอากาศก็ได้ เหมือนอย่างนกมีปีก คือ ตามปกติผู้ได้ ปฐวิกลินสมาบัติ นี้ให้เป็นอากาศ ครั้นนี้แล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า “ปรวี โหตุ จงเป็นแผ่นดิน” ดังนี้ ย่อมกลายเป็นแผ่นดินได้ในอากาศอันเวิ้งว้างนั้น ท่านผู้มี ฤทธิ์นั้น จะเดินก็ได้ ยืนก็ได้ นั่งก็ได้ สำเร็จการนอนก็ได้ ตามปกติบนแผ่นดิน พวกมนุษย์ที่ไม่มีฤทธิ์ย่อมจงกรมได้ ฯลฯ สำเร็จการนอนก็ได้ ฉันทใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น มีความชำนาญทางใจย่อมเดินก็ได้ ฯลฯ สำเร็จการนอนก็ได้ เพราะอะไร ? เพราะ ในอากาศเวิ้งว้างเหมือนกัน ฉันทัน^๑ ก็ภิกษุผู้ต้องการจะไปในอากาศ ต้องเป็นผู้ได้ ทิพยจักขุด้วย เพราะอะไร เพราะจะได้เห็นภูเขา หรือต้นไม้เป็นต้นที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน หรือที่พวกนาคและสุบรรณเป็นต้นริษยานิรมิตขึ้นในระหว่าง**

ถามว่า - เห็นภูเขาเป็นต้นเหล่านั้นแล้ว พึงทำอะไร ?

ตอบว่า - ต้องเข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วทำการบริกรรมอธิษฐานว่า **“อากาศ โหตุ จงเป็นที่ว่าง”** ดังนี้ แต่พระเถระกล่าวว่า อากาโส การเข้าสมาบัติจะมี

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๗

ประโยชน์อะไร จิตของภิกษุ นั้นมันคงอยู่แล้วมิใช่หรือ เพราะเหตุนี้ สถานที่ที่เธอ
อธิษฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ก็ต้องเป็นที่ว่างได้อย่างแน่นอน ถึงแม้ว่าท่านจะกล่าวไว้
อย่างนี้ก็จริง แต่ก็พึงปฏิบัติตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้วในติโรกฐทปาฏิหาริย์ซ้ำอีก
หนึ่ง ท่านผู้ไปได้ในอากาศนี้จะต้องได้ทิพยจักขุ ทั้งนี้ ก็เพื่อลงไปในโอกาสอัน
เหมาะสม เพราะถ้าเธอลงไปในที่ที่ไม่เหมาะสม จะเป็นท่าน้ำหรือประตูบ้านก็ตาม เธอ
ก็จะปรากฏแก่มหาชน เพราะฉะนั้น เธอแลเห็นด้วยทิพยจักขุแล้ว เว้นจากที่อัน
ไม่เหมาะสมเสีย ลงแต่ที่อันเหมาะสมเท่านั้นแล

ใช้มือคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์

[๓๙๖] ในชื่อว่า เอาฝ่ามือจับคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์แม่เหล่านี้ อันมี
ฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ มืออธิบายว่า พึงทราบว่าพระจันทร์และ
พระอาทิตย์ ชื่อว่ามีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปข้างบนได้ ๔๒,๐๐๐ โยชน์ และชื่อว่า
มีอานุภาพมาก เพราะทำแสงสว่างในขณะเดียวกันทั่วทั้ง ๓ ทวีป อีกนัยหนึ่ง
พระจันทร์และพระอาทิตย์ชื่อว่ามีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปข้างบน และทำความ
สว่างไสวอย่างนี้ได้ และชื่อว่ามีอานุภาพมากเพราะว่าเป็นธรรมชาติที่มีฤทธิ์มาก
นั่นเอง คำว่า **จับ** คือจับต้องหรือถูกเฉพาะในที่ส่วนหนึ่ง คำว่า **คลำ** คือลูบคลำ
ไปรอบ ๆ ดุจคลำพื้นแว่น (กระจก) ก็ฤทธิ์ชนิดนี้ย่อมเป็นผลสำเร็จแก่พระโยคีนี้
ก็ด้วยอำนาจฌานที่มีอภิญญาเป็นบาทอย่างเดียว สำหรับฤทธิ์ชนิดนี้ไม่ต้องมีการเข้า
กสิณสมาบัติ สมดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมมกัทธมรรคว่า
คำว่า เอาฝ่ามือจับลูบคลำพระจันทร์ และพระอาทิตย์แม่เหล่านี้ อันมีฤทธิ์มาก
อย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ มืออธิบายว่า ท่านผู้มีฤทธิ์ในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความ
ชำนาญทางใจ นึกถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ ครั้นนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วย
ญาณว่า “**หตุถปาเส โหนตุ** จงอยู่ในอุ้งมือ” ดังนี้ พระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านั้น
ย่อมอยู่ในอุ้งมือทีเดียว ท่านผู้นั้นจะนั่งหรือนอนก็ตามย่อมเอามือจับต้องลูบคลำ
พระจันทร์และพระอาทิตย์ได้เสมอ ตามปกติพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์ ย่อมจับต้อง
ลูบคลำสิ่งของบางอย่างในอุ้งมือได้ ฉนฺได ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น ฯลฯ ก็ย่อมลูบคลำได้

ฉันนั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น^๑ ฆิว่าต้องการจะเดินไปจับต้อง ก็เดินไปจับต้องได้ แม้ต้องการจะนั่งหรือนอนจับต้องก็อธิษฐานในที่นั้นนั่นแหละว่า จงอยู่ในอุ้งมือ ด้วยกำลังแห่งการอธิษฐาน พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็จะเป็นดุจผลตาลที่หลุดร่วงจากขั้วมาตกอยู่ในอุ้งมือท่านผู้มีฤทธิ์ และท่านผู้มีฤทธิ์จะลูบคลำหรือจะยื่นมือไปลูบคลำก็ย่อมได้

ถามว่า - ก็เมื่อยื่นมือออกไป สิ่งที่มีใจครองยื่นไปหรือสิ่งที่ไม่มีใจครองยื่นไป?

ตอบว่า - สิ่งที่ไม่มีใจครองอาศัยสิ่งที่มีใจครองยื่นไป ในข้อนั้น ท่านพระจุฬานาคเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้ว่า “อาวุโส ก็สิ่งที่มีใจครองเป็นได้ทั้งเล็กทั้งใหญ่ไม่มีมิใช่หรือ ? เมื่อใดภิกษุออกไปโดยช่องลูกตาลเป็นต้น เมื่อนั้นสิ่งที่มีใจครองก็เป็นของเล็ก เมื่อใดภิกษุทำอัฐภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้นก็เป็นของใหญ่ได้ เช่นอัฐภาพของพระมหาโมคคัลลานเถระมิใช่หรือ ?”

เล่าสืบกันมาว่า ในสมัยหนึ่ง ท่านอนาถบิณฑิกคฤหบดีพึงพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลนิมนต์ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พรุ่งนี้ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป จงรับภิกษาในเรือนของข้าพระองค์เถิด” แล้วทูลลากลับไป พระผู้มีพระภาคทรงรับแล้ว เวลากลางวันและเวลากลางคืนนั้นผ่านไป ในเวลาใกล้รุ่งทรงตรวจดูโลกธาตุห่มนักษัตรแล้ว ลำดับนั้น พระยานาคชื่อว่า **นันทโพนันทะ** ได้ปรากฏในพระญาณของพระองค์ พระผู้มีพระภาคทรงรำพึงอยู่ว่า นาคราชนี้มาปรากฏในญาณของเรา อุปนิสัยของนาคราชนี้มีหรือไม่หนอ จึงทรงเห็นว่า นาคราชนี้เป็นมิจฉาทิฎฐิ ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย จึงทรงนึกต่อไปว่าใครหนอจะพึงปลดเปลื้องนาคราชนี้จากมิจฉาทิฎฐิได้จึงได้ทรงเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระแล้ว แต่นั้น ครั้นเมื่อราตรีสว่าง ทรงทำการปฏิบัติสรีระแล้วตรัสเรียกท่านพระอานนท์มาทรงรับสั่งว่า “อานนท์ เธอจงบอกแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปให้ทราบว่า “ตถาคตจะไปเที่ยวเทวโลก”

ก็ในวันนั้น พวกนาครผู้เป็นบริวารได้จัดสถานที่ดื่มสุราให้แก่ นันทโพนันทนาคราช เขามีเสวตฉัตรเป็นทิพย์ที่เขากันไว้บนบัลลังก์แก้วอันเป็นทิพย์ มีนักฟ้อน ๓ พวก

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗

และพวกนาคบริษัทแวดล้อมแล้ว ได้นั่งแลดูวิธีจัดแจงอาหารและเครื่องดื่มซึ่งให้เข้าไปตั้งไว้ในภาชนะทิพย์ ฝ่ายพระผู้มีพระภาคทรงบันดาลให้นาคราชนั้นเห็นพระองค์แล้ว เสด็จมุ่งพระพักตร์ไปทางเทวโลกชั้นดาวดึงส์พร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป โดยผ่านที่สุตพedaranของนันทโพนันทนาคราชนั้นแล

ก็โดยสมัยนั้นแล นันทโพนันทนาคราชเกิดความคิดเห็นชั่วช้าลามกถึงขนาดนี้ว่า “ซิ ! สมณะหัวโล้นเหล่านี้เข้า ๆ ออก ๆ ผ่านภพดาวดึงส์ของเทวดาอยู่ได้ จะใช้อำนาจเหนือเราขึ้นทุกที ขอประกาศว่า “ตั้งแต่บัดนี้ไป เราจักไม่ยอมให้พวกสมณะเหล่านี้ผ่านไป โปรยฝุ่นติดเท้าใส่หัวเราเป็นเด็ดขาด” จึงลุกขึ้นไปยังเชิงภูเขาสิเนรุ ละอัดภาพนั้นเอาชนดโอบพันรอบภูเขาสิเนรุเป็น ๗ ชั้น แผ่พังพาน ณ เบื้องบนปกคลุมถึงภพดาวดึงส์ด้วยพังพานอันร่มลงให้มีดมองไม่เห็น

ครั้งนั้นแล ท่านพระรัฐบาลกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญเมื่อก่อนข้าพระองค์ยืนอยู่ตรงนี้มองไปเห็นภูเขาสิเนรุ เห็นภูเขาที่ล้อมรอบภูเขาสิเนรุ เห็นภพดาวดึงส์ เห็นเวชยันต์ปราสาท เห็นธงบนยอดเวชยันต์ปราสาทได้ชัดเจน ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรหนอเป็นปัจจัย บัดนี้ข้าพระองค์จึงไม่เห็นภูเขาสิเนรุ ฯลฯ ไม่เห็นธงบนยอดเวชยันต์ปราสาทได้” พระผู้มีพระภาคตรัสชี้แจงว่า “รัฐบาล นาคราชชื่อนันทโพนันทะนี้มีความขุ่นเคืองแค้นต่อพวกเธอ จึงเอาชนดโอบพันรอบภูเขาสิเนรุถึง ๗ ชั้น เอาพังพานปกปิดกันไว้เบื้องบน จึงทำให้มีดอยู่อย่างนี้” พระรัฐบาลนั้นกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะทรมานนาคราชนั้นเอง” พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต ต่อมา ภิกษุแม้ทั้งหมดก็ได้พากันลุกขึ้นกราบทูลตามลำดับ มีท่านพระภัททิยะ ท่านพระราหุลเป็นต้น พระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงอนุญาตในที่สุดพระมหาโมคคัลลานเถระจึงกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะทรมานนาคราชนั้นเองพระเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาค ทรงอนุญาตว่า “เธอจงทรมานเถิด โมคคัลลานะ”

พระเถระจึงละอัดภาพแปลงเพศเป็นนาคราชรูปร่างใหญ่โต เอาชนดโอบพันทับขนาดของนันทโพนันทนาคราชถึง ๑๔ ชั้น วางพังพานของตนทับเหนือพังพานของ

นาคราชนั้นแล้ว ปีบริดเข้ากับภูเขาสีเนรุ นาคราชบังหวนคว้นแล้ว แม้พระเถระกล่าวว่า “มิใช่ว่าการบังหวนคว้นจะมีแต่ในสรีระของท่านเท่านั้น คว้นในสรีระของเราก็มียเหมือนกัน” ดังนี้ จึงบังหวนคว้นตอบไปบ้าง คว้นของนาคราชไม่ได้เป็นอันตรายแก่พระเถระเลย แต่คว้นของพระเถระเป็นอันตรายต่อนาคราช แต่นั้น นาคราชจึงโพลงเป็นไฟขึ้น แม้พระเถระก็กล่าวว่า “ไฟมิใช่จะมีในสรีระของท่านอย่างเดียวเท่านั้น ไฟในสรีระของเราก็มีย” ดังนี้ จึงโพลงเป็นไฟขึ้นแล้ว ไฟของนาคราชไม่ทำอันตรายแก่พระเถระได้ แต่ไฟของพระเถระทำอันตรายแก่นาคราชได้ นาคราชจึงคิดว่า “นาคราชนี้ปีบเรากับภูเขาสีเนรุแล้ว บังหวนคว้นและโพลงเป็นไฟขึ้นก็ได้” จึงซักถามว่า “แน่พ้อ พ่อเป็นใครกันนะ” พระมหาโมคคัลลนะจึงตอบว่า “นันทะ เราคือโมคคัลลนะ” “ท่านเอ๋ย ขอท่านจงตั้งอยู่โดยความเป็นภิกษุของตนเถิด” พระเถระละอัดภาพนั้นแล้ว เข้าไปโดยช่องหูขวาของนาคราชนั้นแล้วออกโดยช่องหูซ้าย เข้าไปโดยช่องหูซ้ายออกโดยช่องหูขวา เข้าไปโดยช่องจมูกขวาแล้วออกโดยช่องจมูกซ้าย เหมือนเช่นนั้น เข้าโดยช่องจมูกซ้ายออกโดยช่องจมูกขวา ขณะนั้นนาคราชจึงอ้าปาก พระเถระเข้าไปทางปากแล้วเดินจงกรมอยู่ภายในท้อง โดยทศปราชินและทศปัจฉิม พระผู้มีพระภาคจึงทรงเตือนว่า “โมคคัลลนะ จงใส่ใจระวังนะว่า นาคราชตัวนี้มีฤทธิ์มาก” พระเถระจึงทูลว่า “พระเจ้าข้า อิทธิบาททั้ง ๔ ข้าพระองค์ชอบแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานได้แล้ว ทำให้มั่นคงแล้ว ตามตั้งไว้แล้ว บ่มสุกแล้ว ประราภิตแล้วพระเจ้าข้า เพียงแต่นั้นโทปนันทนาคราชเท่านั้น สบายพระทัยได้นาคราชเช่นนั้นโทปนันทะตั้งพันตั้งแสน ข้าพระองค์ก็ยังสามารถได้เลย”

ฝ่ายนาคราชก็คิดว่า “สมณรูปนี้ เวลาเข้าไปเราไม่เห็นได้เห็นก่อน เอาเถิด ในเวลาออกมา เราจึงจับสมณนั้น เคี้ยวเสียให้ยับในระหว่างฟันในบัดนี้” ดังนี้แล้ว จึงแสรั่งพูดว่า “ท่านเจ้าข้า นิมนต์ออกมาเถิด อย่าเที่ยวเดินไป ๆ มา ๆ อยู่ในท้องจนทำให้ข้าพเจ้าลำบากเลย” พระเถระได้ออกมายืนข้างนอกแล้ว นาคราชเห็นแล้ว นึกคิดว่า “พระสมณรูปนี้ คือท่านองค์นั้น” จึงพ่นลมออกทางจมูก พระเถระเข้าจตุตถฌานแล้ว แม้แต่ขุมขนของพระเถระนั้น ลมก็ไม่สามารถจะให้หวั่นไหวได้ นัยว่าพวกภิกษุที่เหลือก็อาจทำปาฏิหาริย์ทุกอย่างได้ตั้งแต่ต้น แต่เมื่อถึงที่นี่จักไม่อาจเป็น

ผู้เข้าจับพลันอย่างนี้ได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นทรมานนาคราช นาคราชจึงคิดว่า “เราไม่สามารถจะทำให้ชุมชนของพระสมณะนี้หวั่นไหวด้วยลมจมูกได้เลย พระสมณะนี้มีฤทธิ์มาก” พระเถระจึงละอัตภาพนิรมิตเป็นรูปครุฑ แสดงการกระพือปีกอย่างครุฑ ไต่ติดตามนาคราชไป นาคราชจึงละอัตภาพนั้น นิรมิตเป็นเพศมาณพน้อย กล่าวอยู่ว่า “ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าขอถึงท่านว่าเป็นสรณะ” ไหว้เท้าพระเถระแล้ว พระเถระจึงกล่าวว่า “นันทะ พระศาสดาเสด็จมาแล้ว ท่านจงมา เราจักพาไป” ดังนี้ ครั้นทรมานนาคราชให้สิ้นพยศได้แล้ว จึงได้ไปสู่สำนักของพระผู้มีพระภาค นาคราชถวายบังคมพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระองค์ว่าเป็นที่พึ่ง” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “จงเป็นผู้มีความสุขเถิดนาคราช ดังนี้ มีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้ว ได้เสด็จไปสู่निเวศน์ของท่านอนาถบิณฑิกะ

ท่านอนาถบิณฑิกะกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ไฉนวันนี้พระองค์จึงเสด็จมาถึงสายนัก” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลานะกับนันทะได้ทำสงครามกันขึ้น” ท่านอนาถบิณฑิกะทูลถามว่า “ใครชนะใครแพ้ พระเจ้าข้า” พระองค์ตรัสว่า “โมคคัลลานะชนะนันทะได้” ท่านอนาถบิณฑิกะจึงทูลว่า “พระเจ้าข้า ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับภัตของข้าพระองค์ โดยติดต่อกัน ๗ วัน ข้าพระองค์จักทำสักการะแก่พระเถระให้ตลอด ๗ วัน” ดังนี้ แล้วได้ทำสักการะเป็นอันมาก แต่ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ตลอด ๗ วัน

คำว่า เมื่อใดทำอัตภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้นก็เป็นอัตภาพอันใหญ่ เช่นอัตภาพของพระมหาโมคคัลลานเถระ ดังนี้ ท่านกล่าวหมายถึงอัตภาพใหญ่ซึ่งพระมหาโมคคัลลานะทำแล้ว ในเวลาที่ท่านทรมานนันทะนาคราชนี้ ดังบรรยายนี้ แม้เมื่อท่านจะกล่าวอย่างนั้น พวกภิกษุก็ยังคงกล่าวว่า สังฆารที่ไม่มีใจครองนั้นแหละย่อมเจริญขึ้น เพราะอาศัยสังฆารที่มีใจครอง ในเรื่องนี้เป็นอันยุติเพียงเท่านี้

อธิบายผู้มีฤทธิ์แสดงฤทธิ์

ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นทำอย่างนี้แล้ว มิใช่จะอุปคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์เท่านั้น ถ้าปรารถนาจะทำเป็นกระเบื้องเซ็ดเท้าวางไว้แทบเท้าก็ได้ ทำเป็นตั่งนั่งก็ได้ ทำเป็นเตียงนอนก็ได้ ทำเป็นพนักอิงพิงก็ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์ผู้หนึ่งทำได้ จันใด แม้ผู้มีฤทธิ์อื่นอีกก็ทำได้ฉันนั้น จริงอยู่ เมื่อภิกษุหลายแสนรูปพากันทำอยู่อย่างนี้ ปาฏิหาริย์ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุเหล่านั้น และแต่ละรูปก็จะเหมือนกันทีเดียว อนึ่ง ถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ก็คงโคจรส่องแสงอยู่อย่างเดิม เปรียบเหมือนในดุ่มพันลูกที่เต็มไปด้วยน้ำ ดวงจันทร์ย่อมปรากฏในดุ่มทุก ๆ ดุ่ม และพระจันทร์ก็ยังโคจรและส่องแสงสว่างอยู่เหมือนเดิม จันใด ปาฏิหาริย์นี้ก็มีอุปมาเหมือนกันอย่างนั้น

[๓๙๗] ข้อว่า **จรดพรหมโลก** คือทำพรหมโลกให้เป็นเขตกำหนด คำว่า **ยังอำนาจให้เป็นไปทางกาย** คือ ทำอำนาจให้เป็นไปทางกายของตนในพรหมโลก ความหมายแห่งข้อนี้ นักศึกษาพึงทราบโดยคล้อยตามพระบาลีนั้นเถิด ก็พระบาลีในอธิการนี้ มีดังต่อไปนี้ คำว่า **ยังอำนาจให้เป็นไปในทางกายตลอดถึงพรหมโลก** มีอธิบายว่า ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น มีความชำนาญทางใจ ต้องการจะไปสู่พรหมโลก ย่อมอธิษฐานถึงไกลแสนไกลให้ไกลก็ได้ว่า **สนฺติเก โหตุ** จงมีในที่ไกล ดังนี้ ที่ไกลย่อมกลายเป็นที่ใกล้ได้ดังหมาย ย่อมอธิษฐานแม้ที่ใกล้ให้ไกลก็ได้ว่า **“ทุเร โหตุ จงมีในที่ไกล”** ดังนี้ ที่ใกล้ก็ย่อมกลายเป็นที่ไกลได้ดังหมาย แม้ของมากมายก็อธิษฐานให้เป็นของน้อยได้ว่า **“โลโก โหตุ จงเป็นของน้อย”** ดังนี้ ของมากมายก็ย่อมกลายเป็นของน้อยได้ดังหมาย แม้ของน้อยก็อธิษฐานให้เป็นของมากมายได้ว่า **“พฺพโก โหตุ จงเป็นของมาก”** ดังนี้ ของน้อยก็ย่อมกลายเป็นของมากได้ดังหมาย จะใช้จักขุจุฑาพิพม์แลดูรูปของพรหมนั้นก็ได้ จะใช้โสตธาตุปานทิพย์ฟังเสียงของพรหมนั้นก็ได้ จะใช้เจโตปริยญาณกำหนดรู้จักใจของพรหมนั้นก็ได้ ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นมีความชำนาญทางใจ ต้องการจะไปยังพรหมโลกด้วยทั้งร่างกายที่ปรากฏชัด ๆ ย่อมโน้มจิต ด้วยอำนาจแห่งกาย อธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งกาย ครั้นโน้มจิตด้วยอำนาจแห่งกาย อธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งกายแล้ว หยั่งลงสู่สุขัลลัญญาและลหุสัลลัญญา เธอย่อมมีกายปรากฏชัด ๆ ไปสู่พรหมโลกได้ดังหมาย ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นมีความชำนาญ

ทางใจ ต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยทั้งกายที่มีได้ปรากฏ จึงน้อมกายด้วยอำนาจแห่งจิต อธิษฐานกายด้วยอำนาจแห่งจิต ครั้นน้อมกายด้วยอำนาจแห่งจิต อธิษฐานกายด้วยอำนาจแห่งจิตแล้ว หยั่งลงสู่สุขสัจญญาและลหุสัจญญา ย่อมไปสู่พรหมโลกด้วยทั้งกายที่มีได้ปรากฏ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นย่อมนิรมิตรูปที่สำเร็จด้วยใจอันมีอวัยวะน้อยใหญ่ครบทุกอย่าง มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ข้างหน้าพรหมนั้น หากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเดินไป ถึงแม้ภิกษุที่นิรมิตแล้วก็เดินในที่นั้น ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นยืน นั่ง นอน ภิกษุนิรมิตก็สำเร็จการยืน นั่ง นอน ในที่นั้น ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น บังหวนคว้น โพลงเป็นไฟ กล่าวธรรม ถ้ามปัญหา ถูกถามปัญหา ย่อมแก้ แม้ภิกษุนิรมิต ฯลฯ ถูกลถามปัญหา ย่อมแก้ ณ ที่นั้นได้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์ยืนร่วมเจรจาซักถามกับพรหมนั้น แม้ภิกษุนิรมิตก็ยืนร่วม, เจรจา ซักถาม กับพรหม ณ ที่นั้น รวมความว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นทำกิจใด ๆ ภิกษุนิรมิตนั้นก็ทำกิจนั้น ๆ ด้วย ฉะนี้^๑

ในพระบาลีนั้นคำว่า **อธิษฐานแม้ที่ไกลให้ใกล้ก็ได้** คือ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วนึกถึงเทวโลกหรือพรหมโลกในที่ไกลว่า **สนฺติเก โหตุ** ของงเป็นที่ใกล้ ดังนี้แล้วจึงทำกรรมเข้าฌานอีก แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า **ของงเป็นที่ใกล้** ที่ใกล้ก็ย่อมกลายเป็นที่ใกล้ได้ดังหมาย แม้ในบทที่เหลือก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน

ถามว่า - ในปาฏิหาริย์นั้น ใครได้ยอที่ไกลทำให้เป็นที่ใกล้ได้ ?

ตอบว่า - พระผู้มีพระภาค จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่เทวโลก ในกาลที่เสร็จยมกปาฏิหาริย์ ทรงทำภูเขายุกนธรและภูเขาสีเนรุให้ใกล้ ทรงยกพระบาทข้างหนึ่งจากพื้นปฐพี ทรงเหยียบที่ภูเขายุกนธร ทรงปลงพระบาทที่ ๒ ลงบนยอดภูเขาสีเนรุ

ถามว่า - คนอื่นใครเล่าที่ได้เคยทำแล้ว ?

ตอบว่า - พระมหาโมคคัลลานเถระ จจริงอยู่ พระเถระย่นทางไปสู่เมืองสังกัสสะ ประมาณ ๓๐ โยชน์ ยังบริษัท ๑๒ โยชน์ ผู้ทำภักติกจากกรุงสาวัตถีให้ถึงในทันใดนั้นนั่นเอง

๑ พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗-๕๖๘

ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง ท่านพระจุฬสมุทฺตเถระ ได้ทำในเกาะลังกา เล่ากันมาว่า ในสมัยอดอยาก พระภิกษุ ๗๐๐ รูปได้ไปสู่สำนักของพระเถระแต่เช้าตรู่ พระเถระคิดว่า พระภิกษุสงฆ์มีมาก จักมีบ้านที่ภิกขาจารที่ไหน ดังนี้ ไม่มองเห็นในทวีปลังกาทั้งหมด แต่มองเห็นว่าจักมีในเมืองปาฏลีบุตรปากโน้น จึงให้ภิกษุทั้งหลายถือเอาบาตรและจีวรแล้วพูดว่า “มาเถิดอาวุโส เราจักไปสู่ที่ภิกขาจาร” ย่นแผ่นดินไปสู่กรุงปาฏลีบุตร แล้วพระภิกษุทั้งหลายถามว่า “เมืองนี้คือเมืองไหนขอรับ?” ตอบว่า “เมืองปาฏลีบุตร อาวุโส” ถามว่า “ท่านขอรับ เมืองปาฏลีบุตรอยู่ในที่ไกล?” ตอบว่า “อาวุโส พระเถระผู้เฒ่าย่นแม้ที่ไกลทำให้ใกล้ก็ได้” ถามว่า “มหาสมุทฺตอยู่ที่ไหนขอรับ?” ตอบว่า “อาวุโส ท่านข้ามเหมืองเขียวแห่งหนึ่งมาในระหว่างทาง มิใช่หรือ?” พระภิกษุทั้งหลายพูดว่า “จริงละ ขอรับ แต่มหาสมุทฺตเป็นของใหญ่” พระเถระพูดว่า “อาวุโส พระเถระผู้เฒ่าทั้งหลายทำแม่ของใหญ่ให้เป็นของเล็กก็ได้” ก็พระเถระนี้เป็นฉันใด แม้พระตีสถิตตเถระก็เป็นฉันนั้น ท่านสร่งน้ำในเวลาเย็น ห่มผ้าอุตรตราสงค์แล้วเกิดคิดขึ้นว่า จักไหว้ตันพระมหาโพธิ์ ได้ทำให้เป็นที่ใกล้แล้ว

ถามว่า - ก็ใครเล่าถือเอาที่ไกลทำให้เป็นที่ใกล้ได้ ?

ตอบว่า - พระผู้มีพระภาค จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำที่ระหว่างพระองค์กับพระองค์คูลิมาล แม้ใกล้ก็ทรงทำให้ใกล้ได้^๑

ถามว่า - ใครหรือได้ทำของมากให้เป็นของน้อย ?

ตอบว่า - พระมหากัสสปเถระ นัยว่า ในวันเล่นนักษัตรฤกษ์ในกรุงราชคฤห์ พวกเด็กผู้หญิง ๕๐๐ คนพากันทำขนมมีลักษณะคล้ายดวงจันทร์แล้วไปเล่นนักษัตรฤกษ์พบพระผู้มีพระภาคแล้วมิได้ถวายอะไร ๆ เลย แต่ครั้งพบพระเถระซึ่งมาข้างหลังจึงชวนกันว่า พระเถระของพวกเรากำลังมา พวกเราจักถวายขนมทั้งหมด จึงถือเอาขนมเข้าไปหาพระเถระแล้ว พระเถระเอาบาตรออกแล้วได้ทำขนมทั้งหมดให้พอเต็มบาตรใบเดียว พระผู้มีพระภาคประทับนั่งรอพระเถระอยู่ข้างหน้า พระเถระได้นำมาถวายแต่พระผู้มีพระภาคแล้ว

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๘/๔๒๓

ก็ในเรื่องอิลลิสเศรษฐี^๑ พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำของน้อยให้กลายเป็นของมาก และในเรื่องกาวกพิยะ พระผู้มีพระภาค ได้ทรงทำของน้อยให้เป็นของมาก เล่ากันมาว่า พระมหากัสสปเถระเข้าพักอยู่ด้วยสมภารตลอด ๗ วัน เมื่อจะทำการสงเคราะห์แก่คนไข้ใจได้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของมนุษย์ไข้ใจ ชื่อว่า กาวกพิยะ^๒ ภริยาของนายกาวกพิยะนั้นเห็นพระเถระ แล้วได้เกลี้ยข้าวยาคุซึ่งไม่เค็มไม่เปรี้ยวอันตนต้มเพื่อสามสิ่งในบาตรพระเถระรับข้าวยานั้นแล้วได้วางไว้บนพระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงอธิษฐานทำให้เพียงพอแก่พระภิกษุหมู่ใหญ่ ข้าวยาคุที่นำมาด้วยบาตรใบเดียวก็เพียงพอแก่พระภิกษุทุกรูป ฝ่ายนายกาวกพิยะก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในวันที่ ๗ นั้นแล และมีใช้แต่จะทำของน้อยให้เป็นของมากได้เท่านั้น แม้สิ่งที่ตนมุ่งหมายในบรรดาสิ่งของเป็นต้นว่าของอร่อยทำให้ไม่อร่อย หรือของไม่อร่อยทำให้อร่อย ทั้งหมดย่อมสำเร็จแก่ท่านผู้มีฤทธิ์ ความจริงก็เป็นเช่นนั้น พระเถระชื่อมหาอนุสะเห็นพระภิกษุมาร่วมกันไปเที่ยวบิณฑบาตได้แต่ภัดที่เลว ๆ นั่งฉันอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำ จึงอธิษฐานว่าน้ำในแม่น้ำจงเป็นเนยใส แล้วได้ให้สัญญาแก่พวกสามเณร สามเณรเหล่านั้นได้เอามาขึ้นไปต้มน้ำมาถวายแก่หมู่พระภิกษุ ภิกษุทุกรูปพากันฉันอาหารกับเนยใสอย่างเอร็ดอร่อย

คำว่า **ด้วยตาทิพย์** คือภิกษุผู้มีฤทธิ์ยืนอยู่ ณ ที่นี้เอง ทำแสงสว่างให้ขยายออกแล้วมองเห็นรูปของพรหมนั้น และยืนอยู่ ณ ที่นี้เอง เมื่อพรหมนั้นกล่าวก็ได้ยินเสียงและรู้วาระจิตของเขาได้

คำว่า **น้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย** คือน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกรัชกาย คือ ยึดจิตซึ่งมีฉานเป็นบาทวางลงในกาย คือ ทำให้คล้อยตามร่างกายให้ไปซ้ำ ๆ เพราะว่าการไปด้วยกายเป็นของช้ากว่าใจ คำว่า หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา คือ หยั่งลง, เข้าไป, ถูกต้อง, ถึงพร้อม ด้วยสุขสัญญาและลหุสัญญา อันเกิดพร้อม กับจิตที่มีฤทธิ์ซึ่งมีฉานเป็นบาท เป็นอารมณ์ ที่ชื่อว่าสุขสัญญา ได้แก่สัญญาอัน

๑ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๘/๓๒, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/ - /๓๐

๒ ม.ญ.อ. (บาลี) ๔/๗/๔

ล้มปยุตด้วยอุเบกขา จริงอยู่ อุเบกขาท่านกล่าวว่า เป็นสุขอันสงบ ก็สัญญาอันนั้นแหละพึงทราบชื่อว่าลหุสัญญาก็ได้ เพราะพ้นจากนิर्वรณและข้าศึกมีวิตกเป็นต้น ก็เมื่อภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นหยั่งลงสู่สัญญานั้น แม้รัชกายก็เบาปานปยุนุ่น เธอย่อมไปได้ถึงพรหมโลกพร้อมทั้งร่างกายที่เบาและมองเห็นกันอยู่ที่นี่แหละ ดุจปยุนุ่นซึ่งถูกลมพัดลอยขึ้นไปได้แล้วฉะนั้น ก็เมื่อไปอย่างนี้ ถ้าต้องการก็จะนิรมิตหนทางในอากาศด้วยอำนาจปฐวิกสิณไปได้ด้วยเท้า หรือถ้าต้องการจะอธิษฐานเป็นลมด้วยอำนาจวโยกสิณไปตามลมดุจปยุนุ่นก็ได้ อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นผู้ต้องการจะไปในั้นแหละเป็นสำคัญในปาฏิหาริย์นี้ เพราะเมื่อมีความพอใจจะไปอยู่ เธอทำการอธิษฐานจิตอย่างนี้แล้ว อันกำลังแห่งการอธิษฐานส่งขึ้นไปแล้ว ย่อมลอยไปอย่างเห็น ๆ อยู่ ดุจลูกศรที่นายขมังธนูยิงขึ้นไปฉะนั้น

คำว่า **น้อมกายไปด้วยอำนาจของใจ** คือ ยึดเอากายไปวางไว้ที่จิต (ทำกายให้เบาเหมือนจิต) คือเอาเยี่ยงอย่างใจ ได้แก่ไปได้เร็วเหมือนใจ จริงอยู่ การไปของใจเป็นอาการที่รวดเร็ว คำว่า **หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา** คือ หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาอันเกิดพร้อมกับจิตซึ่งมีฤทธิ์มีรูปกายเป็นอารมณ์ คำที่เหลืพิงทราบตามความดังที่กล่าวไว้แล้วนั้นแล ก็ปาฏิหาริย์ที่น้อมกายไปด้วยอำนาจแห่งใจนี้ก็คือไปได้อย่างใจนั่นเอง เมื่อเกิดปัญหาขึ้นว่า ก็พระโยคินเมื่อไปด้วยกายอันไม่ปรากฏอยู่อย่างนี้ ย่อมไปในขณะที่อธิษฐานจิตนั้นเกิดขึ้น หรือว่าในขณะที่อธิษฐานจิตแล้วดำรงอยู่ หรือว่าในขณะที่อธิษฐานจิตดับแห่งอธิษฐานจิตนั้นดังนี้แล้ว พระเถระจึงกล่าวว่า ไปได้ทั้ง ๓ ขณะ **ถามว่า** - ก็ผู้มีฤทธิ์นั้นไปเอง หรือว่าส่งรูปที่นิรมิตไป ? **ตอบว่า** - เรื่องนี้ทำการส่งไปได้ตามสบายใจ แต่ในที่นี้ท่านชักตัวอย่างมาเฉพาะการไปด้วยตัวเองของท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น คำว่า **สำเร็จด้วยใจ** คือ แล้วแต่ใจจะนิรมิต เพราะรูปนั้นนิรมิตขึ้นได้ด้วยจิตอธิษฐานนิรมิต คำว่า **มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง** นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจที่ตั้งอยู่ของ ตา, หู เป็นต้น แปลกอยู่ว่า ปสาทรูป ๔ มีจักขุปสาทรูปเป็นต้น ไม่มีในรูปที่ภิกษุนิรมิตแล้วนั้น คำว่า ถ้าภิกษุ ผู้มีฤทธิ์กำลังเดินอยู่แม้รูปที่นิรมิตนั้นก็เดินไปในที่นั้นด้วย เป็นต้นทั้งหมดนี้ ท่านกล่าวมาหมายถึงการนิรมิตรูปของพวกพระสาวก ส่วนรูปที่พระพุทธเจ้าทรงนิรมิตขึ้น ย่อมทำดังที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำก็ได้ หรือทำกิจอย่างอื่นตามความพอพระทัยของพระผู้มีพระภาคก็ได้

ก็ในอธิการนี้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นอยู่ ณ ที่นี้เอง มองเห็นรูปได้ด้วยตาทิพย์ ฟังเสียงได้ด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์ กำหนดใจด้วยเจโตปริยญาณแม้ใด ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านั้นยังไม่เชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย แม้ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นอยู่ ณ ที่นี้เอง ยืนร่วมเจรจาสนทนากับพรหมนั้นแม้ใด แม้ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านั้นยังไม่เชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย แม้การอธิษฐานของภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเป็นต้นว่า อธิษฐานแม่ที่ไกล ๆ ให้เป็นที่ใกล้แม่ใด แม้ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านั้นก็ยังไม่เชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกายเลย แม้ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นไปสู่พรหมโลก ด้วยทั้งกายที่ยังปรากฏหรือไม่ปรากฏก็ได้แม้ใด แม้ด้วยฤทธิ์เท่านั้นก็ยังไม่เชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย ก็แล ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นปฏิบัติตามวิธีที่ท่านกล่าวไว้โดยใจความเป็นต้นว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น นิรมิตรูปข้างหน้าพรหมนั้นก็ได้อันใด ด้วยฤทธิ์มีประมาณเท่านั้น จึงจะเชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกายได้ ส่วนคำที่เหลือในบทนี้ ท่านกล่าวไว้ก็เพื่อแสดงถึง บุรพภาคแห่งฤทธิ์ ซึ่งเป็นเหตุทำอำนาจให้เป็นไปทางกายได้

จบอธิษฐานฤทธิ์เพียงเท่านี้ก่อน

วิฤพพนาและมโนมยาฤทธิ์

[๓๙๘] ส่วนวิฤพพนาฤทธิ์และมโนมยาฤทธิ์ มีข้อแตกต่างกันดังต่อไปนี้ อันดับแรก พระโยคีผู้เมื่อจะทำวิฤพพนาฤทธิ์ พึงอธิษฐานแปลงเพศให้เป็นไปตามที่ตนมุ่งปรารถนาได้ทุก ๆ เพศ เช่นแปลงเพศเป็นเด็กน้อยเป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้ อย่างนี้ว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นละเพศเดิมของตนแล้ว แสดงเพศแปลงเป็นเด็กน้อย หรือแสดงเพศแปลงเป็นนาค แสดงเพศแปลงเป็นครุฑ แสดงเพศแปลงเป็นอสูร แสดงเพศแปลงเป็นพระอินทร์ แสดงเพศแปลงเป็นเทวดา แสดงเพศแปลงเป็นพระพรหม แสดงเพศแปลงเป็นทะเล แสดงเพศแปลงเป็นภูเขาสัตว์ แสดงเพศแปลงเป็นราชสีห์ แสดงเพศแปลงเป็นเสือโคร่ง แสดงเพศแปลงเป็นเสือเหลือง แสดงเพศแปลงเป็นท้าวช้าง ท้าวม้า ท้าวพรหม และเป็นท้าวเดินเท้าก็ได้ หรือแสดงเพศแปลงเป็นกองทัพ

แม้ตั้งหลาย ๆ ขบวนการก็ได้^๑ ก็เมื่อจะอธิษฐาน ฟังออกจากฌานมีภิญญาเป็นบาท มีปฐวิกสิณเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ฟังนึกถึงเด็กน้อยของตนเท่านั้น ครั้น นึกแล้วในที่สุดปริกรรม ต้องเข้าสมาบัติใหม่ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า **เอวรูป นาม กุมารโก โหมิ** ขอให้เราจงเป็นเด็กน้อยเห็นปานนี้เถิด พร้อมกับจิตที่อธิษฐาน เธอก็จะเป็นเด็กน้อยทันที ตัวอย่างเช่น พระเทวทัต^๒ แม้ในเพศทั้งปวงมีการแสดง เพศแปลงเป็นนาคเป็นต้นก็มีวิธีการอย่างนี้แล แต่คำว่าแสดงเพศแปลงเป็นท้าวช้าง เป็นต้น ในบทมัตถิกานั้น ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจการแสดงเพศแปลงเป็นช้าง เป็นต้น แม้ภายนอก ในกรณีอย่างนี้อ่าฟังอธิษฐานว่า **หตถิ โหมิ** ขอให้เราจงเป็น ช้างเถิด แต่ต้องอธิษฐานว่า **หตถิ โหตุ** ขอจงเป็นช้างเถิด แม้ในท้าวม้า เป็นต้น ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน ทำอย่างนี้ชื่อว่า วิกุพพนาถุทธิ์ คือ ฤทธิ์ที่แสดงทำให้เป็นได้หลาย ๆ อย่าง

มโนมยาฤทธิ์

[๓๙๙] ก็พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญมโนมยาฤทธิ์ ฟังออกจากฌานที่เป็น บาทแล้ว นึกถึงกายก่อนแล้วอธิษฐานตามวิธีการที่กล่าวแล้วว่า **สุสิโร โหตุ** ขอจง เป็นโพร่ง ดังนี้ ร่างกายก็ย่อมเป็นโพร่งขึ้นได้ตั้งใจหมาย ต่อจากนั้นจึงค่อยนึกถึงกาย อื่นไว้ภายในของกายนั้น ทำการปริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยดังที่กล่าวไว้แล้วนั้น แลละว่า **กายอื่น จงมีในภายในกายนั้น** พระโยคินั้นย่อมชักกายนั้นออกกลับมาได้ คล้ายชักไส้หญ้าปล้องออกจากหญ้าปล้องและดึงชักดาบออกจากฝัก และมีครุณา ดุจดั่งงูออกจากขดฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า ภิกษุ ใน พระธรรมวินัยนี้ ย่อมนิรมิตกายให้เป็นอย่างอื่นจากร่างกายนี้ให้มีรูปร่างสำเร็จแล้ว ตามใจปรารถนา มืองค์อวัยวะครบถ้วนทุกอย่าง มีอินทรีย์ไม่บกพร่องเช่นเดียวกับ บุรุษชักไส้หญ้าปล้องออก บุรุษนั้นแลก็จะฟังมีความรู้อย่างนี้ว่า ส่วนนี้เป็นหญ้าปล้อง

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๘

๒ วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๓-๑๗๔, ขุ.ข.อ. (บาลี) ๑/ - /๑๒๙

ส่วนนี้เป็นไส้หญาปล้อง หญาปล้องเป็นส่วนหนึ่ง ไส้หญาปล้องก็เป็นอีกส่วนหนึ่ง
ต่างหาก แต่ว่าไส้หญาปล้อง เราชักออกจากหญาปล้อง ดังนี้เป็นต้น^๑ ก็ในข้ออุปมา
เหล่านี้ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อแสดงว่า ไส้หญาปล้องเป็นต้น เป็นของคล้ายกับหญา
ปล้องเป็นต้น ฉนใด รูปที่สำเร็จด้วยใจก็เป็นของคล้ายกันกับภิกษุผู้มีฤทธิ์ฉนนั้น
นี้ชื่อว่า มโนมยาฤทธิ์ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ

ปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่อว่า อธิวิธิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๕๖๙

ปริจเฉทที่ ๑๓

อภิญญานิเทศ

[๔๐๐] บัดนี้ ถึงวาระแสดงเรื่องทิพพโสธธาตุดำเนินไป นักศึกษาพึงทราบความแห่งพระบาลี เป็นต้นว่า **พระโยคินันเมื่อมีจิตตั้งมั่นอย่างนี้**^๑ ดังในทิพพโสธธาตุนิเทศนั้นก็ดี ในอภิญญา ๓ ต่อนั้นไปก็ดี ด้วยความหมายดังที่กล่าวไว้แล้วในตอนว่า ด้วยอิทธิวิธินิเทศเกิด ในพระบาลีว่าด้วยเรื่องอภิญญาทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้าจักขยายเฉพาะข้อความที่แปลกกันเท่านั้น

ทิพพโสธธาตูกถา

บรรดาคำเหล่านั้น ในคำว่า **ด้วยโสธธาตุนันเป็นทิพย์** นี้มีอธิบายดังต่อไปนี้

โสธธาตุนันเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นเดียวกับของทิพย์ ความจริงเป็นเรื่องธรรมดาที่ธาตุคือประสาทหูของพวกเทวดาเป็นธรรมชาติที่เกิดจากสุจริตกรรม มิได้เลือกกลัวด้วยโทษมีน้ำดี, เสมหะ และโลหิตเป็นต้น จึงสามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นจากสิ่งๆที่เข้าไปทำให้ชุ่มมัว แม้ธาตุคือประสาทหูอันสำเร็จด้วยญาณซึ่งบังเกิดขึ้นได้ด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนาของภิกษุนี้เล่า ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ทิพย์** เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะพระโยคีได้ด้วยอำนาจทิพย์วิหารและเพราะเหตุที่อิงอาศัยทิพย์วิหารของตน ชื่อว่า **โสธธาตุ** เพราะอรรถว่าได้ยิน และเพราะอรรถว่ามีใช้ชีวะ เป็นแต่เพียงธาตุเท่านั้น อนึ่ง ชื่อว่า **โสธธาตุ** แม้เพราะเป็นเพียงดังโสธธาตุ เพราะทำกิจของโสธธาตุได้ด้วยโสธธาตุเพียงดังทิพย์นัน คำว่า **หมดจด** คือ บริสุทธิ์ ปราศจากเครื่องเข้าไปเศร้าหมอง คำว่า **ล่องวิสัยของมนุษย์** คือล่อง ได้แก่ ดำรงอยู่ล่องเลยเหนือซึ่งเป็นวิสัยของมนุษย์ เพราะได้ยินเสียงล่องอุปจารของมนุษย์ไป คำว่า **ฟังได้ ๒ เสียง** คือฟังเสียงได้ ๒ ชนิด ๒ ชนิดอะไรบ้าง ? คือเสียงทิพย์ ๑ เสียงมนุษย์ ๑ มีอธิบายว่า เสียงของพวกเขา

๑ ที.ส. (ไทย) ๙/๒๔๐/๘๐

เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยคำว่า **ฟังได้ทั้ง ๒ เสียงนี้** ฟังทราบการกำหนดส่วนที่ได้ยินเสียงดังนี้ คำว่า **เสียงเหล่าใดทั้งไกลและใกล้** นั้น มีอธิบายว่า เสียงเหล่าใดอยู่ที่ไกล คือแม้จะอยู่ในจักรวาลอื่น และเสียงเหล่าใดอยู่ที่ใกล้จนชั้นที่สุดแม้แต่เสียงของสัตว์ตัวเล็ก ๆ ที่อยู่อาศัยในร่างกายของตน เธอย่อมได้ยินเสียงเหล่านั้นได้อย่างชัดเจนด้วยคำว่า **เสียงเหล่าใดทั้งไกลและใกล้** นั้น ฟังทราบการกำหนดอย่างไม่มีเขตแดน ดังนี้

กัมภีพโสตธาตุนี้ จะฟังให้เกิดขึ้นได้ด้วยวิธีการอย่างไร ? คือภิกษุนั้นต้องการเข้าฌานที่มีอภิญญาเป็นบาท พอออกแล้วมีจิตตั้งมั่นด้วยปริกรรมสมาธิ ตอนแรก ๆ ฟังนึกถึงเสียงที่หยาบ มีเสียงราชสีห์ในป่าเป็นต้น ซึ่งอยู่ในที่ไกลที่มากปรากฏทางโสตประสาทตามปกติ ฟังนึกถึงเสียงที่ละเอียดเป็นชั้น ๆ ไปโดยลำดับ เริ่มต้นแต่เสียงที่หยาบกว่าเขาทั้งหมดอย่างนี้ คือ เสียงระฆังในวิหาร เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงที่พวกภิกษุหนุ่มสามเณรน้อยพากันท่องบ่นอยู่อย่างเต็มกำลัง เสียงที่พวกคนผู้พูดอยู่ตามปกติเช่นว่า อะไรรนะขอรับ อะไรกันคุณ เป็นต้น เสียงนก เสียงลม เสียงเท้า เสียงน้ำเดือดดังคลัก ๆ เสียงใบตาลที่แห้งกรอบอยู่ที่แดด เสียงมดดำและมดแดง พระโยคีนั้ ฟังสนใจสัตถกนิมิตแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันออก ในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ ในทิศใต้ ในทิศเบื้องล่าง ในทิศเบื้องบน ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ พระโยคีนั้ ฟังสนใจสัตถกนิมิตแห่งเสียงทั้งหลายทั้งที่หยาบทั้งที่ละเอียด เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏชัดแก่พระโยคีนั้ผู้มีจิตดำรงอยู่ตามปกติ ก็เมื่อเธอมีจิตเป็นสมาธิด้วยการปริกรรม เสียงย่อมปรากฏชัดเป็นอย่างยิ่ง เมื่อเธอมนสิการถึงสัตถกนิมิตอยู่นั้นแล มโนทวาราวชชนะทำเสียงเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นว่า **ทิพพโสตธาตุ** จักเกิดขึ้นในบัดนี้ เมื่อมโนทวาราวชชนะนั้นดับแล้วชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงที่มีชวนะ ๓ หรือ ๔ ดวงข้างต้นเป็นกามาวจร มีชื่อว่า **ปริกรรม, อุปจาร, อนุลอม และ โคตรภู** ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอัปปนาจิตขั้นรูปาวจร นับเข้าในฌานหมวด ๔ ย่อมแล่นไป ญาณใดซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับอัปปนาจิตนั้นในอัปปनावินินั้น นี้ฟังทราบว่า ทิพพโสตธาตุ เบื้องหน้าแต่นั้น ทิพพโสตธาตุก็ตกไปในกระแสนั้น พระโยคีนั้เมื่อทำ ทิพพโสตธาตุนั้นให้เกิดขึ้น กำลังกำหนดที่ระยะเพียงชั่วองคุลีเดียวว่าจะฟังเสียงในระยะนี้แล้วฟังให้ขยาย แต่นั้นฟังกำหนดด้วยอำนาจ ๒ องคุลี ๔ องคุลี ๘ องคุลี

คืบ คอก ภายในห้องหน้ามุข ปราสาท บริเวณ สังฆาราม โคจรคาม และชนบท เป็นต้น จนตลอดถึงจักรวาล หรือกำหนดให้ยิ่งกว่านั้นก็ได้ กำหนดแล้วพึงให้ขยายออกไป พระโยคินี้ได้บรรลุอภิญญาแล้วอย่างนี้ ย่อมได้ยินเสียงแม้ที่อยู่ภายในระยะโอกาสที่ทิพพโสตธาตุญาณ ที่มีมาเป็นบาทเป็นอารมณ์ถูกต้องแล้ว ก็เมื่อฟังอย่างนี้ แม้หากจะมีเสียงกึกก้องเป็นอย่างเดียวกันกับเสียงสังข์ กลอง และบัณเฑาะว์ เป็นต้น ดังขึ้นไปจนกระทั่งพรหมโลก เมื่อมีความมุ่งหมายจะกำหนดเฉพาะเสียงเดียว เธอก็อาจจะกำหนดแยกเสียงได้อันเสียงสังข์ นี้เสียงกลองได้ทีเดียว

จบทิพพโสตธาตุกถา

เจโตปริยญาณกถา

[๔๐๑] คำว่า **ด้วยเจโตปริยญาณ** ในเจโตปริยญาณกถานี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ญาณ ชื่อว่า **ปริยะ** เพราะอรรถว่าไปรอบ อธิบายว่า ย่อมกำหนดด้วยญาณอันกำหนดใจของผู้อื่นได้ ชื่อว่า **เจโตปริยะ** ญาณนั้นด้วย กำหนดใจของผู้อื่นได้ด้วย เหตุนี้ชื่อว่า **เจโตปริยญาณ** อธิบายว่าเพื่อประโยชน์แก่เจโตปริยญาณนั้น คำว่า **ของสัตว์อื่น** คือของสัตว์พวกที่เหลือ เว้นตนเสีย แม้คำว่า แห่งบุคคลอื่นนี้ ก็มีความหมายเป็นอันเดียวกันกับบทว่าของสัตว์พวกอื่นนี้เหมือนกัน แต่ที่ทันทำพยัญชนะให้ต่างกัน ก็ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์และด้วยความไพเราะแห่งเทศนา คำว่า **กำหนดใจด้วยใจ** คือกำหนดใจของสัตว์เหล่านั้นด้วยใจของตนเอง คำว่า **รู้ชัด** คือรู้ทุกสิ่งทุกประการ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้มีราคะเป็นต้น

ถามว่า - ก็ญาณนี้จะพึงให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า - ก็ญาณนี้ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจทิพยจักขุ ทิพยจักขุญาณนั้นเป็นปริกรรมแห่งเจโตปริยญาณนี้เอง เพราะเหตุนี้ ภิกษุนี้เจริญอาโลกกสิณแล้วมองเห็นสีแห่งโลหิต ซึ่งเป็นไปอาศัยหทัยรูปของผู้อื่นด้วยจักขุจุฑาทิพย์แล้ว พึงสอสวนดูจิต ก็เมื่อใดโสมนัสจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมมีสีแดงเป็นเช่นเดียวกับผลไทรสุกปลั่ง เมื่อใดโทมนัสจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมมีสีดำเช่นเดียวกับผลหัวสุก เมื่อใดอุเบกขาจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมมีสีใสเช่นเดียวกับน้ำมันงา เหตุนี้เธอเห็นสีเลือดหัวใจผู้อื่นว่า รูปนี้มีอินทรีย์คือโสมนัสเป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอินทรีย์คือ

โทมนัสเป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอินทรีย์คืออุเบกขาเป็นสมุฏฐาน ดังนี้แล้ว เมื่อจะ
 สอบสวน ฟังทำเจโตปริยญาณให้ถึงความแรงกล้าเกิด แม้เมื่อเจโตปริยญาณนั้น
 ถึงความมีกำลังแรงกล้าอย่างนี้แล้ว เธอย่อมรู้ชัดถึงกามาวจรจิตและรูปาวจรจิต
 อรูปาวจรจิต ทั้งหมดอยู่ จึงดำเนินเข้าหาจิตอื่นนั้นแลจากจิตนั้นได้ โดยลำดับแม้เว้น
 การดูหทัยรูป จริ่งอยู่ แม้คำนี้ท่านก็กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า^๑

ถามว่า - สำหรับอรุปสมาบัติ พระโยคีต้องการจะรู้อารมณ์ของผู้อื่นจะดูหทัยรูปของ
 ใคร ? จะมองอินทรีย์อันแปลก ๆ ของใคร ?

ตอบว่า - ไม่ต้องดูของใคร อันนี้เป็นวิสัยของท่านผู้มีฤทธิ์ คือการที่จะนึกถึงจิต
 ในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง จึงรู้จักจิต ๑๖ ประเภท ก็ถ้อยคำนี้ท่านกล่าวหมายถึงผู้ที่ไม่ได้
 ทำการสังสมไว้

ก็ในคำเป็นต้นว่า **จิตมีราคะหรือ** ดังนี้ มีอธิบายว่าจิตที่สหระคตด้วยโลภมูล-
 จิต ๘ ดวง ฟังทราบว่ามีราคะ จิตที่เป็นกุศลและอัปยาคฤตอันเป็นไปในภุมิ ๔
 ที่เหลือชื่อว่า จิตที่ปราศจากราคะ ก็จิต ๔ ดวงเหล่านี้คือ จิตที่ประกอบด้วย
 โทมนัส ๒ ดวง จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง จิตที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ
 ๑ ดวง ไม่ได้ทำการรวบรวมเข้าในทวารนี้ แต่พระเถระบางพวกก็ทำการรวบรวมทั้งจิต
 ๔ ดวงนี้นั้นเข้าด้วย ก็จิตที่ประกอบด้วยโทมนัส ๒ ดวง ชื่อว่า **จิตมีโทสะ** แม้จิต
 ที่เป็นกุศลและอัปยาคฤตเป็นไปในภุมิ ๔ แม้ทั้งมวลชื่อว่า จิตที่ปราศจากโทสะ
 อกุศลจิต ๑๐ ดวง ที่เหลือ ไม่ได้ทำการรวบรวมเข้าในทวารนี้ แต่พระเถระบางพวกก็
 ทำการรวบรวมอกุศลจิต ๑๐ ดวงนั้นเข้าด้วย ก็ในคำว่า **มีโมหะ ปราศจากโมหะ**
 นี้มีอธิบายว่า จิต ๒ ดวง คือจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ ๑
 ชื่อว่า **จิตมีโมหะ** ตามนัยที่เป็นไปเฉพาะ คือเป็นโมหะแท้ ๆ ไม่ปนด้วยโลภะ โทสะ ฝ่าย
 อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง ฟังทราบว่ามีโมหะ เพราะโมหะเกิดในอกุศลทั้งปวง จิตที่
 เหลือชื่อว่าจิตปราศจากโมหะ ส่วนจิตที่คล้อยไปตามถิ่นเจตสิกและมิทถเจตสิกฟัง
 ทราบว่าเป็นจิตที่หตู จิตที่คล้อยไปตามอุทธัจจเจตสิกฟังทราบว่าเป็นจิตที่ฟุ้งซ่าน
 จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรฟังทราบว่าเป็น **มหัคคตจิต** จิตที่เหลือจากนั้นฟังทราบ
 ว่ามิใช่ **มหัคคตจิต** จิตที่เป็นไปในภุมิ ๓ แม้ทุกดวง ฟังทราบว่ามี **สอตุตตรจิต** จิตที่เป็น

๑ ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๐๔/๓๖๕-๓๖๖

โลกุตตระ พึงทราบว่าเป็น **อนุตตรจิต** จิตที่บรรลุ **อุปจาระ** และ **อัปปนา** พึงทราบว่าเป็น **จิตที่ตั้งมั่น** จิตที่ไม่บรรลุถึง **อุปจาร** และ **อัปปนา** ทั้ง ๒ อย่างนั้นพึงทราบว่าเป็น **จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น** จิตที่บรรลุถึง **ตทังควิมุตติ, วิกขัมภณวิมุตติ, สมุจฺเจทวิมุตติ, ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ** พึงทราบว่าเป็น **วิมุตติจิต** จิตที่ยังไม่ถึงวิมุตติทั้ง ๔ อย่างนี้พึงทราบว่ายังไม่เป็น **วิมุตติจิต** ภิกษุผู้ที่ได้ **เจโตปริยญาณ** ดังที่ว่ามาทั้งหมดนี้ย่อมรู้ชัดแม้ทุกสิ่งทุกอย่างว่า จิตนี้มีราคะ ฯลฯ หรือยังไม่หลุดพ้น ดังนี้ได้

จบเจโตปริยญาณกถา

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา

[๔๐๒] นักศึกษาพึงทราบวินิจฉัยใน **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา** ดังต่อไปนี้
 คำว่า **เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา**^๒ นี้ คือเพื่อประโยชน์แก่ญาณในการนึกถึง
 ขั้นที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน ที่ชื่อว่า **ขั้นที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน** ก็คือขั้นที่เคย
 อยู่ครอบครองในกาลก่อน ได้แก่ในชาติที่ล่วงไปแล้วนับไม่ถ้วน คำว่า **อยู่ครอบ**
 คือ ที่ตนได้เคยครอบครองมา ที่ตนได้เคยเสวยผลมา ได้แก่ที่เกิดดับในสันดาน
 ของตน หรืออาการต่าง ๆ ที่อาศัยขั้น คำว่า **อยู่ครอบครอง** คือ อยู่ประจำโดยการ
 อยู่อาศัยเป็นโคจร ได้แก่ที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญูญาณของตน หรือ ที่กำหนดรู้ชัด
 ได้ด้วยวิญญูญาณของผู้อื่น ในเวลาที่อนุสรณ์ถึงท่านผู้ตัดขาดวิญญูสงสารถึงนิพพานแล้ว
 พระพุทธเจ้าทั้งหลายท่านนั้นจึงจะมีวิญญูธรรมเหล่านั้นได้ คำว่า **นึกถึงขั้นที่เคย**
อาศัยมาในกาลก่อน คือ พระโยคินึกถึงขั้นที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อนได้ด้วย
 สติใด สตินั้นชื่อว่า **ปุพเพนิวาสานุสสติ** ญาณอันสัมปยุตด้วยสตินั้นชื่อว่า **ญาณ** เพื่อ
 ประโยชน์แก่ญาณอันสัมปยุตด้วยสติ นึกถึงขั้นที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อนนี้ดัง
 บรรยายมานี้ มีอธิบายว่า เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือเพื่อการบรรลุถึงซึ่ง
 ญาณนี้ คำว่า **มิใช้อย่างเดียว** คือ หลายอย่าง หรือที่ท่านให้เป็นไป คือพรรณนาได้
 หลายอย่าง คำว่า **ขั้นที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อน** คือ สันดานที่ตนเคยอยู่อาศัย
 ครอบครองในภพนั้น ๆ ตั้งต้นแต่ภพที่เป็นอดีตล่วงมานี้เอง คำว่า **นึกได้** คือระลึกย้อน
 ไปตามลำดับแห่งขั้น หรือว่าตามลำดับจตุและปฏิสนธิ

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๒-๒๔๓/๘๐-๘๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕-๓๑๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑

๒ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

ความจริง ชน ๖ จำพวกย่อมระลึกถึงบุพเพสันนิวาสนี้ได้ คือ พวกเดียรฉัตร ๑ พระสาวกปกติทั้งหลาย ๑ พระมหาสาวกทั้งหลาย ๑ พระอัครสาวกทั้งหลาย ๑ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ๑ พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ๑ ในชน ๖ จำพวกนั้น พวกเดียรฉัตรระลึกได้เพียง ๔๐ กัลป์เท่านั้น ไม่ยิ่งไปกว่านั้นได้เลย เพราะเหตุไร ? เพราะมีปัญญาน้อย จริงอยู่ พวกเดียรฉัตรเหล่านั้นเป็นผู้มีปัญญาน้อยเพราะยังกำหนดนามรูปไม่ได้ พระสาวกปกติทั้งหลายระลึกได้ ๑๐๐ กัลป์ก็ได้ ๑,๐๐๐ กัลป์ก็ได้ เพราะมีปัญญามาก พระมหาสาวก ๘๐ องค์ระลึกได้แสนกัลป์ พระอัครสาวกทั้งสองระลึกได้ ๑ อสงไขย กำไรแสนกัลป์ พระปัจเจกพุทธเจ้าระลึกได้ ๒ อสงไขย กำไรแสนกัลป์ ก็อภินิหารของท่านเหล่านั้นมีกำหนดประมาณไว้เท่านี้ ส่วนอภินิหารของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกำหนดกาล

อนึ่ง พวกเดียรฉัตรระลึกได้เฉพาะลำดับแห่งชั้นเท่านั้น ไม่สามารถจะละลำดับชั้นแล้วมาระลึกโดยจุดและปฏิสนธิได้เลย จริงอยู่ เดียรฉัตรเหล่านั้นไม่มีการแหว่งลุ่ที่ที่ตนปรารถนาได้ เช่นเดียวกับคนตาบอด คือคนตาบอดละไม้เท้าเสียแล้วย่อมเดินไปไม่ได้ฉันใด พวกเดียรฉัตรละลำดับแห่งชั้นแล้วย่อมระลึกไม่ได้ ฉันนั้น พระสาวกปกติทั้งหลายย่อมระลึกตามลำดับชั้นได้ ทั้งระลึกต่อไปด้วยอำนาจจุดและปฏิสนธิก็ได้ พระมหาสาวก ๘๐ ก็เหมือนกัน ส่วนพระอัครสาวกทั้งสองไม่ต้องการระลึกตามลำดับชั้น เพราะว่า ท่านเห็นจุดแห่งอรรถภาพหนึ่งแล้วเห็นปฏิสนธิและเห็นจุดแห่งอรรถภาพอื่นอีกแล้วจึงเห็นปฏิสนธิ ท่านก้าวข้ามไปด้วยอำนาจจุดและปฏิสนธิด้วยอาการอย่างนี้แล พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เหมือนกัน แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กิจด้วยการระลึกตามลำดับชั้นไม่มีเลย กิจด้วยการระลึกข้ามไปด้วยอำนาจจุดและปฏิสนธิ ก็ไม่มี จริงอยู่ พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงมีพระประสงค์ จะทราบถึงที่ใด ๆ ในเบื้องต่ำหรือเบื้องบนก็ตาม ถึงเวลาจะผ่านไปตั้งหลายโกฏีกัลป์ ที่นั่น ๆ ก็ย่อมปรากฏขึ้นทันที เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นจึงทรงยืนยันได้หลาย ๆ โกฏีกัลป์ดุจยืนยันพระบาลีด้วยมีเพยยาล (๒เปย) ฉะนั้น ทรงพระประสงค์จะทรงทราบตรงที่ใด ๆ ในกัลป์ใดในภพใด ก็ก้าวเจาะลงด้วยพระญาณในที่นั้น ๆ ในกัลป์นั้นในภพนั้นได้เลย ทรงดำเนินพระญาณไปได้อย่างแม่นยำ ปานดังราชสีห์ปบัสต์วีนในที่นั้น ๆ ฉะนั้น ก็พระญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ ย่อมไม่ผิดพลาดในชาติอันเป็นระหว่าง ๆ เมื่อไม่ผิดไม่พลาด ย่อมจับเอาเฉพาะที่ซึ่งพระองค์

ปรารถนา ๆ ที่เดียว เปรียบเหมือนอย่างลูกศรที่นายขมังธนู เช่นท่านสรภังคจารย์ ผู้ทำการอบรมยิงชนทราย ยิงไปแล้วมิได้กระทบต้นไม้และเครือเถาเป็นต้นในระหว่าง ย่อมถูกเป้าหมายไม่ผิดไม่พลาด ฉะนั้น

ก็ในพหุชนผู้นี้ก็ถึงบุพเพสันนิวาสได้เหล่านี้ การเห็นบุพเพสันนิวาส(ระลึกชาติได้) ของพวกเดียรถีย์ ย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงสว่างแห่งหิ้งห้อย การระลึกชาติได้ของพระสาวกปกติย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงประทีป การระลึกชาติได้ของ พระมหาสาวกย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงคบเพลิง การระลึกชาติได้ของพระ อัครสาวกย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงดาวประจำรุ่ง การระลึกชาติได้ของพระ ปัจเจกพุทธเจ้าย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงพระจันทร์ การระลึกชาติได้ของพระ พุทธเจ้าย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงพระอาทิตย์พันดวงในฤดูร้อน อันประดับ ประดาแล้วด้วยพระรัศมีตั้งพันรัศมี

อนึ่ง การระลึกชาติได้ของพวกเดียรถีย์เป็นดั่งการเดินทางไปด้วยปลายไม้เท้าของ คนตาบอด การระลึกชาติได้ของพระสาวกปกติเป็นดั่งการเดินทางไปบนสะพานไม้ท่อน การระลึกชาติได้ของพระมหาสาวกเป็นดั่งการเดินทางไปบนสะพานสำหรับเดินเท้า การ ระลึกชาติได้ของพระอัครสาวกเป็นดั่งการไปบนสะพานสำหรับเกวียนที่จะผ่านไปได้ การระลึกชาติได้ของพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นดั่งการเดินทางไปตามทางเดินเท้าที่ใหญ่ การระลึกชาติได้ของพระพุทธเจ้า เป็นดั่งการเดินไปตามทางเกวียนใหญ่

แต่ในอธิการนี้ ท่านประสงค์ถึงการระลึกชาติได้ของพวกพระสาวก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า นิกได้ คือตามนิกไปเป็นขั้นตอนด้วยสามารถลำดับขั้น หรือ ด้วยสามารถจุดและปฏิสนธิ

[๔๐๓] เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร เพื่อต้องการระลึกชาติได้อย่างนั้น เวลากลับจากบิณฑบาตหลังอาหาร ไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ เข้าฌานทั้ง ๔ โดย ลำดับออกจากฌานที่ ๔ ซึ่งเป็นบาทแห่งอภิญญา ฟังนึกถึงการนั่งครั้งสุดท้าย แต่นั้น ฟังนึกถึงกิจที่ตนทำทั้งกลางคืนกลางวันทั้งสิ้น โดยย้อนถอยหลังอย่างนี้คือ การให้ ปุอาสนะ การเข้าสู่เสนาสนะ การเก็บบาตรจีวร การฉันภัตตาหาร เวลากลับมาจาก บ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในบ้าน เวลาเข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑบาตในบ้าน เวลาออก จากวิหาร เวลาไหวลานพระเจดีย์และลานพระศรีมหาโพธิ์ เวลาล้างบาตร เวลารับ บาตร กิจที่ทำแล้วตั้งแต่การรับบาตรตราบเท่าถึงการล้างหน้า กิจที่ทำแล้วในเวลา

ใกล้รุ่ง กิจที่ทำแล้วในมัชฌิมยาม กิจที่ทำแล้วในปฐมยาม ก็กิจเพียงเท่านั้นย่อมปรากฏแจ้งแก่จิตปกติ แต่ปรากฏแจ่มอย่างยิ่งแก่จิตที่เป็นสมาธิ เพราะการบริกรรมก็หากว่าในกิจเหล่านี้บางอย่างไม่ปรากฏไซ้ร้ ต้องเข้าฌานที่เป็นบาทอีก ออกแล้วจึงนึกถึง ทำได้ถึงเพียงนี้ กิจย่อมปรากฏดุจประทีปลุกโพลงแล้ว พึงนึกถึงกิจที่ตนทำโดยถอยหลังอย่างเดียว ดังพรรณนามานี้ แม้ในวันที่ ๒ แม้ในวันที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ แม้ในวันที่ ๑๐ แม้ในกึ่งเดือน แม้ทั้งเดือน หรือตลอด ๑๐ ปี ๒๐ ปีโดยอุบายนี้อยู่ พึงนึกถึงนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจิตในภพก่อนได้ ก็ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตย่อมอาจเพื่อจะเพิกปฏิบัติ ทำนามรูปในขณะจิตให้เป็นอารมณ์ได้โดยวาระเดียวเท่านั้น ก็เพราะเหตุที่นามรูปในภพก่อนดับไม่มีเหลือ นามรูปอื่นเกิดขึ้น เหตุนี้ฐานนั้นอันคนทรามปัญญาจึงมองเห็นได้ยาก ดูกที่มีดมิดอันของหนาที่บอบกอบเกินไว้ในเบื้องบน ภิกษุนั้นไม่พึงทอดธุระเสียโดยท้อใจว่า เราไม่อาจจะเพิกปฏิบัติทำนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจิตให้เป็นอารมณ์ได้ ก็เธอพึงเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นแหละบ่อย ๆ และเธอออกจากฌานนั้นแล้วพึงนึกถึงที่นั้นเถิด ด้วยว่าเมื่อเธอทำไปอย่างนี้ ก็เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง เริ่มจะตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อจะนำมาทำเป็นซ้อฟ้าเรือนยอด พอเริ่มตัดกิ่งและใบเท่านั้น คมขวานก็บิ่นอยู่ไป ไม่สามารถจะตัดไม้ใหญ่ได้แต่ก็ไม่ทอดธุระเสียเลยไปสู่วังเหล็กให้ช่างตีขวานให้คมแล้ว กลับมาตัดใหม่อีก ขวานก็บิ่นอยู่อีกเป็นวาระที่สอง จึงไปให้ช่างตีขวานให้คมอีกเหมือนเดิมแล้วกลับมาตัดอีก เมื่อเธอตัดอยู่อย่างนี้ไม่นานนักก็จะพึงโค่นต้นไม้ใหญ่ลงได้ เพราะต้นไม้ที่ตัดไปแล้วไม่ต้องการมีการตัดอีกและที่ยังไม่ได้ตัดก็ต้องตัดอีกต่อไป ฉันทใด พระโยคีออกจากฌานที่เป็นบาท ไม่นึกถึงฐานะที่ตนนึกในกาลก่อน นึกเฉพาะแต่ปฏิบัติอย่างเดียว ไม่นานนักก็จะเพิกปฏิบัติ ทำนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจิตให้เป็นอารมณ์ได้ ฉันทนั้น นักปราชญ์พึงสนใจความอย่างนี้ โดยเปรียบเหมือนคนผ่าฟืนและช่างโกนผมเป็นต้นก็ได้

ก็ในญาณเหล่านั้น ญาณที่ทำนามรูปให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว ตั้งแต่การนั่งครั้งหลังจนถึงปฏิบัติ ย่อมไม่ชื่อว่าปุพเพนิวาสญาณ แต่ญาณนั้นชื่อว่าเป็นญาณที่สัมปยุตด้วยบริกรรมสมาธิ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่อดิตังสญาณดังนี้ก็มิ คำของอาจารย์พวกหนึ่งนั้นไม่ถูก เพราะอดิตังสญาณหมายถึงรูปาวจร ส่วนบริกรรมสมาธิเป็นกามาวจร ก็ในเวลาใดมโนทวาราวชชนะก้าวล่วงปฏิบัติทำนามรูป ซึ่งเป็นไปในขณะจิตให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ก็ครั้นเมื่อมโนทวาราวชชนะนั้นดับแล้ว

ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงที่ดวงตันเป็นกามาวจรมีนามว่าบริกรรมเป็นตัน ดวงสุดท้ายเป็นอัปนาจิต นับเนื่องในจตุตถฌานชั้นรูปาวจร ตามนัยที่กล่าวมาแล้วในก่อน ทำนามรูปนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ย่อมแล่นไป ในเวลานั้นญาณร่วมกับจิตนั้นอันได้ย่อมเกิดแก่ภิกษุนี้ ญาณนี้ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พระโยคีย่อมระลึกถึงปุพเพสันนิวาสได้หลายอย่าง ด้วยสติอันสัมปยุตด้วยญาณนี้ นี่คืออะไร ? คือนึกถึงปุพเพสันนิวาสมีหลายอย่างพร้อมทั้งอาการและพร้อมทั้งอุเทศดังบรรยายมานี้ตลอดชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ ฉะนี้แล^๑

[๔๐๔] ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตลอดชาติหนึ่งบ้าง** คือนึกได้ซึ่งชั้นธสันดานอันนับเนื่องในภพหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นต้นมีจุติเป็นปริโยสาน แม้ในคำเป็นต้นว่า สองชาติ ก็มีนัยอย่างนี้เหมือนกัน ก็ในคำเป็นต้นว่า **ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอนเนก** มีอธิบายว่า กัปที่เสื่อมอยู่พึงทราบว่สังวัฏฏกัป กัปที่เจริญพึงทราบว่วิวัฏฏกัป ในกัปทั้ง ๒ นั้น สังวัฏฏัญญาธิบดีกำหนดถือเอาด้วยสังวัฏฏกัป เพราะเหตุไร ? เพราะมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นมูล ส่วนวิวัฏฏัญญาธิบดีกำหนดด้วยวิวัฏฏกัป ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ อสงไขยกัปเหล่าใดซึ่งตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัป ๔ อย่าง เหล่านี้ ๔ อย่างเป็นไหน ? คือสังวัฏฏอสงไขย ๑ สังวัฏฏัญญาธิบดีอสงไขย ๑ วิวัฏฏอสงไขย ๑ วิวัฏฏัญญาธิบดีอสงไขย ๑ ดังนี้^๒ อสงไขยเหล่านั้นย่อมเป็นอันพระองค์กำหนดไว้ดีแล้ว

เหตุอสงไขยสลาย

ในอสงไขยเหล่านั้น มีเหตุสลาย ๓ อย่างคือ **อาโปสังวัฏฏะ** สลายเพราะน้ำ ๑ **เตโชสังวัฏฏะ** สลายเพราะไฟ ๑ **วาโยสังวัฏฏะ** สลายเพราะลม ๑

แดนของสังวัฏฏะถึงความสลาย มี ๓ ชั้น คือพรหมโลกชั้นอาภัสสรา ๑ พรหมโลกชั้นสุภกิณหา ๑ พรหมโลกชั้นเวหัปผลา ๑ ก็เมื่อใดกัปย่อยยับไป เพราะไฟ โลกย่อมถูกไฟไหม้ภายใต้แต่ชั้นอาภัสสราพรหมลงมา เมื่อใดกัปย่อยยับไป เพราะน้ำ โลกย่อมถูกน้ำละลายภายใต้แต่ชั้นสุภกิณหาพรหมลงมา เมื่อใดกัปย่อยยับไป เพราะลม โลกย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจาย ภายใต้แต่ชั้นเวหัปผลาพรหมลงมา แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ลิ่นเขตแห่งพระพุทธเจ้ายุคหนึ่ง กัปก็ย่อมจบหายไปแม้ทุกเมื่อไป

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

๒ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๖/๒๑๖-๒๑๗

เขตของพระพุทธเจ้า ๓

ธรรมดาว่าเขตแห่งพระพุทธเจ้ามี ๓ คือ เขตที่ทรงอุปบัติ ๑ เขตแห่งพระอาชญา ๑ เขตตามวิสัย ๑ ในบรรดาพุทธเขตทั้ง ๓ นั้น เขตที่ทรงอุปบัติมีจักรวาลหมื่นหนึ่งเป็นที่สุด ซึ่งเป็นเขตที่สัตว์วันไหนในเพราะเหตุอุกจกรรย์ทั้งหลาย มีการถือปฏิสนธิแห่งพระตถาคตเป็นต้น เขตพระอาชญาไม่มีแสนโกฏิจักรวาลเป็นที่สุด เป็นที่ซึ่งมีอาณาภาพแห่งพระปริตรเหล่านี้ คือ **รัตนปริตร**,^๑ **ขันธปริตร**,^๒ **ธชัคคปริตร**,^๓ **อาณานาถปริตร**^๔ และ**โมรปริตร**^๕ ดำเนินไป เขตตามวิสัยไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ซึ่งตรัสไว้ว่า ก็หรือจะพึงหวังเท่าใด คือในที่ซึ่งพระตถาคตจำนงสิ่งใด ๆ ก็ทรงรู้สิ่งนั้น ๆ ได้ ในพุทธเขตทั้ง ๓ เหล่านี้ดังแถลงมา เขตพระอาชญาอย่างเดียวกันนั้นย่อมพินาศไปก็เมื่อเขตพระอาชญานั้นพินาศไปอยู่ แม้เขตที่ทรงอุปบัติก็พลอยพินาศไปด้วย และเมื่อพินาศก็พินาศร่วมกันนั่นเอง แม้เมื่อดำรงอยู่ก็ดำรงอยู่ร่วมกัน การพินาศและการดำรงอยู่ของพุทธเขตทั้ง ๒ อย่างนั้นนักศึกษพึงทราบอย่างนี้แล

[๔๐๕] ก็สมัยใด ก็พินาศไปด้วยไฟ มหาเมฆที่กำกับให้พินาศตั้งขึ้นแต่ต้นเกี่ยวยังฝนใหญ่ให้ตกลงครั้งหนึ่งทั่วไปตลอดแสนโกฏิจักรวาล พวกมนุษย์พากันว่าเริงดีใจ นำพืชพันธุ์ทุกชนิดออกมาหวาน ครั้นเมื่อข้าวกล้างอกขึ้นพอโคกินได้ มหาเมฆร้องเหมือนลาไม้โปรยฝนลงมาแม้แต่หยดเดียว ในเวลานั้นฝนขาดหายไปเลย จจึงอยู่พระดำรัสนี้พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงเนื้อความนั้นตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ฝนไม่ตกลงมาตลอดหลายปี, หลายร้อยปี, หลายพันปี, หลายแสนปีมีอยู่^๗ สัตว์ผู้อาศัยฝนเลี้ยงชีพและพวกเทวดาผู้เข้าไปอาศัยดอกไม้และผลไม้เลี้ยงชีพ ล้วนชีวิตแล้วย่อมไปเกิดในพรหมโลก เมื่อเวลาผ่านไปนานเข้าอย่างนี้ น้ำในที่นั้น ๆ ย่อมเหือดแห้งไปลำดับต่อมา ปลาและเต่าก็ดี สัตว์นรกก็ดี ทำกาลแล้วก็ไปบังเกิดในพรหมโลก อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ในจำนวนสัตว์เหล่านั้น พวกสัตว์นรกย่อมฉิบหายไปพร้อมกับความปรากฏขึ้นแห่งพระอาทิตย์ดวงที่ ๗

๑ ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๑-๑-๑๘/๙-๑๔

๒ วิ.จุ. (ไทย) ๗/๒๕๑/๑๔-๑๖, อัง.จุ.ต.ก. ๒๑/๖๗/๑๑๐-๑๑๒

๓ ส.ส. ๑๕/๒๔๙/๓๕๙-๓๖๓

๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๕-๒๗๕/๒๑๙-๒๔๖

๕ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗/๖๖

๖ อัง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๘

๗ อัง.สต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๖

มีคำถามสอดเข้ามาว่า - สัตว์โลกผู้ไม่ได้ฌานจะไปบังเกิดในพรหมโลกไม่ได้ ก็บรรดาสัตว์เหล่านี้ บางพวกก็แค้นแค้นอดอยากเพราะข้าวแพง บางพวกก็ไม่ควรเพื่อบรรลุฌาน อย่างนี้แล้ว สัตว์เหล่านั้นจะไปบังเกิดในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เกิดได้ด้วยอำนาจฌานที่ตนได้ไว้แล้วในเทวโลก จริงอยู่ ในกาลนั้น พวกเทวดาชั้นกามาวจร กลุ่มที่ชื่อว่าโลกพญูหะ กระบวนการกู่โลก ทราบว่าโดยล่วงไปได้แสนปี ความสิ้นกับจักมี ดังนี้ แล้วปล่อยเคียวไม้โพกผ้าสยายผมไม่เกล้าตกแต่ง ร้องไห้จนน้ำตานองหน้า เอามือเช็ดน้ำตา นุ่งผ้าสีแดง ทรงเพศแปลกประหลาดยิ่งนัก เทียวร้องบอกไปในถิ่นมนุษย์อย่างนี้ว่า “ชาวเราเอ๋ย จากนี้ล่วงไปแสนปี กับจักสิ้นไป โลกนี้จักฉิบหาย น้ำในทะเลหลวงก็จักแห้ง และมหาปฐพีนี้ทั้งขุนเขาสินธุก็จักถูกไฟไหม้พินาศไปหมด ความพินาศจักเกิดมีจนกระทั่งพรหมโลก ชาวเราเอ๋ย พวกท่าน จงเจริญเมตตา จงเจริญกรุณา จงเจริญมุทิตา จงเจริญอุเบกขา จงบำรุงมารดา จงบำรุงบิดา และจงเป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในบ้านในเมืองให้เป็นประจำเถิด” พวกมนุษย์และภุมมเทวดาโดยส่วนมาก ที่ได้ยินคำเตือนของเทวดาเหล่านั้นแล้วเกิด ความสลดใจเป็นอย่างมาก มีจิตเอ็นดูต่อกันและกัน พากันทำบุญมีการเจริญเมตตา เป็นต้น พอสิ้นชีพก็ได้ไปเกิดในเทวโลก บริโคศสุทธาโกชนอันเป็นทิพย์ในเทวโลกนั้น แล้วทำการบริกรรมวโยกสิณ มีโอกาสได้ฌาน ส่วนพวกสัตว์อื่นจากนั้น คือ พวก อบายไปเกิดในเทวโลกได้ด้วยอุปปราปริยเวทนียกรรม ตามธรรมดาแล้วสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปในสงสารจะเว้นขาดจากอุปปราปริยเวทนียกรรมย่อไม่มี ถึงสัตว์เหล่านั้น ก็ย่อมมี โอกาสที่จะได้ฌานในเทวโลกนั้น ๆ เหมือนกัน สัตว์ทั้งหมดย่อมไปเกิดในพรหมโลก ได้ด้วยอำนาจฌานที่ได้แล้วในเทวโลก ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง นับตั้งแต่ฝนไม่ตกลงมาโดยเวลาที่ล่วงไปอันยาวนาน พระอาทิตย์ดวง ที่ ๒ ก็เกิดขึ้น สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้น มีอยู่ดังนี้ เป็นต้น นักปราชญ์ควรสด **สัตตสุริยสูตร**^๑ ประกอบให้พิสดารเถิด ก็แลเมื่อ พระอาทิตย์ดวงที่ ๒ นั้นปรากฏขึ้นแล้ว การกำหนดว่ากลางคืนหรือกลางวันก็ได้รู้ กันเลย พระอาทิตย์ดวงหนึ่งเผล่ขึ้น ดวงหนึ่งก็ตก โลกจึงมิได้ขาดจากแสงแผดเผา แห่งพระอาทิตย์เลย ก็ในพระอาทิตย์ปกตีย่อมมีสุริยเทพบุตร จันใด ในพระอาทิตย์

๑ อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๖

ที่ทำกับไฟพิณาศไม่มีเหมือนอย่างนั้น ในพระอาทิตย์ ๒ ดวงนั้น เมื่อพระอาทิตย์
ปกติเป็นไปอยู่ เมฆก็ดี เปลวควันก็ดีย่อมลอยไปในอากาศ ครั้นพระอาทิตย์ที่ทำกับไฟ
พิณาศเป็นไป ท้องฟ้าปราศจากเมฆและหมอกใสไม่มีัว ดูจงแว่นส่องหน้า เว้นแม่น้ำ
๕ สายคือ คงคา, ยมุนา, สรรภู, อจิรวดี, มหิ เลี้ยวแล้ว น้ำในแม่น้ำที่เหลือมีแม่น้ำน้อย
เป็นต้น ย่อมเหือดแห้งไป ต่อจากนั้นโดยล่วงไปเป็นเวลานานแสนนานพระอาทิตย์
ดวงที่ ๓ จึงเกิดผุดขึ้น เพราะเหตุที่ปรากฏแล้วเท่านั้น ถึงแม่น้ำใหญ่ก็เหือดแห้ง
ไปได้ จากนั้นผ่านไปเป็นเวลานาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๔ จึงผุดขึ้น เพราะเหตุที่
ปรากฏแล้วนั้น สระใหญ่ ๗ สระเหล่านี้ คือสระสีหปาดนะ ๑ หังสปาดนะ ๑
กัณณมฤณทกะ ๑ รถการทกะ ๑ อนันตัตตทกะ ๑ จัณฑันตทกะ ๑ กุณาลทกะ ๑
ซึ่งเป็นต้นแม่น้ำมหานทีในป่าหิมพานต์ก็ย่อมเหือดแห้ง ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน
พระอาทิตย์ดวงที่ ๕ ก็ผุดโผล่ขึ้น พอโผล่ขึ้นแล้วน้ำในมหาสมุทร ย่อมไม่มีเหลือเลย
แม้แต่เพียงจะเปียกข้อมือ โดยล่วงไปแห่งกาลนานยืดยาว แต่นั้นพระอาทิตย์ดวง
ที่ ๖ ก็ผุดโผล่ขึ้นแล้ว จักรวาลทั้งสี่ก็เกิดเป็นกลุ่มควันตลบไปหมด ยางคืออาโปธาตุ
ก็หมดไปเพราะถูกควันรม ก็จักรวาลนี้เป็นฉันทิ แต่จักรวาลตั้งแสนโกฏิกเป็นฉันทินั้น
จากเวลานั้นผ่านไปเป็นเวลายาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๗ ก็ผุดโผล่ขึ้น พอผุดโผล่
ขึ้นแล้วจักรวาลทั้งสี่ก็มีเปลวเป็นอันเดียวกันพร้อมทั้งแสนโกฏิจักรวาล ยอดเขา
สิเนรุอันมีขนาดประมาณตั้ง ๑๐๐ โยชน์เป็นต้น ก็พังพิณาศอันตรธานไปในอากาศ
นั่นเอง เปลวไฟก็ลุกขึ้นติดไหม้ชั้นจาตุมหหาราช พอไหม้วิมานทอง, วิมานรัตนะ,
วิมานแก้วมณีในชั้นจาตุมหหาราชแล้ว ก็ไหม้ติดชั้นดาวดึงส์ โดยอุบายนี้แล จึงติด
ไหม้ตลอดไปถึงภูมิปรหมณาน ไหม้พรหมโลกทั้ง ๓ ในภูมิปรหมณานนั้นแล้วลุกขึ้นไป
ติดอาภัสสรพรหมอยู่ เปลวไฟนั้นยังมีเชื้ออยู่แม้ประมาณเท่าอณูหนึ่งเพียงใด ก็ไม่
ดับไปเพียงนั้น ก็เพราะเชื้อทุกอย่างสิ้นสูญ ย่อมดับไปไม่เหลือจนชั้นเก้าถ่านดุจเปลว
ไฟไหม้เนยใสและน้ำมัน ฉะนั้น อากาศเบื้องบนพร้อมกับอากาศเบื้องล่างได้มีติด
สนิทไปหมด

[๔๐๖] ต่อจากนั้นล่วงไปเป็นเวลานาน มีมหาเมฆตั้งขึ้นยังฝนละเอียดให้ตกใน
ชั้นแรก หลังอยู่ทางทอธารมีประมาณเท่ากำนั้ว, ไม้เท้า, สาก และประมาณเท่า
ลำตาลเป็นต้น โดยลำดับ ทำที่ไฟไหม้ทั้งหมดในแสนโกฏิจักรวาลให้เต็มแล้วจึง
หายไป ลมพัดอุ้มน้ำนั้นไว้ข้างล่างและข้างขวาง จนทำให้น้ำนั้นงวดเป็นแท่ง น้ำนั้น
กลับเป็นก้อนคล้ายกับหยาดน้ำบนใบบัวฉะนั้น

หากจะถามว่า - ลมจะทำการเส่น้ำเป็นอันมากเห็นปานนั้นให้กลายเป็นก้อนเป็นแท่งได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เพราะน้ำเปิดช่องให้โอกาส คือ น้ำนั้นย่อมเปิดช่องให้โอกาสแก่ลม นั้นในที่นั้น ๆ น้ำนั้นถูกลมรวบรวมทำให้เป็นก้อนย่อมงวดลงมาในเบื้องต่ำโดยลำดับ เมื่อน้ำงวดลง ๆ พรหมโลกก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ที่เคยเป็นพรหมโลกและเทวโลกทั้งหลาย ก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ที่เคยเป็นเทวโลกกามาจร ๔ ชั้นเบื้องบน ก็เมื่อน้ำนั้นงวดลงมาถึงพื้นแผ่นดินที่เคยมีที่แรก ลมมีกำลังย่อมเกิดขึ้น ลมเหล่านั้นย่อมปิดน้ำนั้น ทำให้มิให้ไหลบ่าออกไปได้จนน้ำในกระบอกกรองน้ำที่อุดช่องอากาศไว้ฉะนั้น น้ำมีรสอร่อยถึงความสิ้นเหือดไป ทำให้เกิดง้วนดินเป็นผาขึ้น ง้วนดินนั้นถึงพร้อมด้วยสีกลิ่นและรสเช่นเดียวกับหน้าข้าวปายาสที่ไม่ใช้น้ำธรรมดาหุง คือใช้น้ำนมหุง ฉะนั้น

ก็ในเวลานั้น สัตว์ที่บังเกิดขึ้นครั้งก่อนในอาภัสสรพรหมโลก เคลื่อนจากพรหมโลกนั้นเพราะสิ้นอายุหรือเพราะหมดบุญ ย่อมเป็นสัตว์เกิดผุดขึ้นในโลกนี้ สัตว์เหล่านั้นเป็นผู้มีแสงอยู่ในตัว ท่องเที่ยวไปได้ในท้องฟ้า สัตว์เหล่านั้นได้ลิ้มรส ง้วนดินนั้น ด้วยถูกตัณหาครอบงำแล้วจึงพยายามลงมือปั้นกินเป็นคำ ๆ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วใน **อัคคัณฺณสูตร**แล^๑ ครั้นต่อมารัศมีในตัวของสัตว์เหล่านั้นก็อันตรธานสูญหายไป เกิดความมืดมิดขึ้นแทน พวกสัตว์นั้นเห็นความมืดมิดเข้าก็หวาดกลัวแต่นั้นดวงอาทิตย์ใหญ่ประมาณได้ ๕๐ โยชน์บริบูรณ์ก็ปรากฏขึ้น ทำความกลัวของสัตว์เหล่านั้นให้หายไป กลับทำให้เกิดความกล้าหาญของอาจ สัตว์เหล่านั้นเห็นดวงอาทิตย์นั้นแล้ว ยินดีว่าเริงว่า พวกเราได้แสงสว่างแล้ว ดังนี้ จึงปรึกษากันว่า ดวงวิเศษนั้นกำจัดความกลัวของพวกเราให้สูญหายไปสิ้น กลับทำให้เกิดความกล้าหาญขึ้นแทนที่ เพราะเหตุนี้ ดวงวิเศษนี้จึงเป็นสุริยะ (บันดาลให้เกิดความกล้าหาญ) ดังนี้ จึงลงมติขนานนามดวงวิเศษนั้นว่า **พระสุริยะ** (พระอาทิตย์) ครั้นต่อมา เมื่อพระอาทิตย์ทำหน้าที่ส่องแสงสว่างในกาลกลางวันแล้วก็อัสดงคตไป สัตว์ทั้งหลายก็พากันกลัวอีกว่า บัดนี้แสงสว่างที่พวกเราเคยได้รับก็กลับหายไปเสียอีกแล้ว สัตว์เหล่านั้นจึงรำพึงอย่างนี้ว่า ถ้าพวกเราได้แสงสว่างอย่างอื่น ก็จะพึงเป็นการดี ดวงจันทร์ใหญ่ประมาณได้ ๔๙ โยชน์ก็ปรากฏขึ้น ดูเหมือนจะรู้ใจของสัตว์เหล่านั้น พอสัตว์เหล่านั้น

๑ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๙

เห็นดวงจันทร์นั้นแล้วก็ยินดีปรีดายิ่งนัก ปรีชากันว่า ดวงวิเศษนี้ปรากฏขึ้นคล้าย ๆ จะทราบความพอใจ (จันทะ) ของพวกเรา เหตุนี้ดวงวิเศษนี้จึงเป็นดวงให้เกิดความพอใจ ดังนี้ จึงลงมติตั้งชื่อดวงวิเศษนี้ว่า **พระจันทร์**^๑ เมื่อพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏขึ้นดังนี้แล้ว ดวงดาวนักษัตรก็ปรากฏขึ้นตามกันมา นับแต่นั้นมา กลางคืนและกลางวันก็ปรากฏ ลำดับต่อมาก็ปรากฏเป็นเดือน, ครึ่งเดือน, ฤดูและปี เขาสิเนรุ เขาจักรวาลและเขาหิมพานต์ปรากฏขึ้นในวันเดียวกันกับที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏขึ้นนั่นแหละ ก็แล ภูเขาเหล่านั้นปรากฏขึ้นไม่ก่อนไม่หลังกันในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ปรากฏขึ้นอย่างไร ? คือเปรียบเทียบเมื่อข้าวฟ่างที่พ่อครัวกำลังต้ม พองย่อมผุดขึ้นพร้อม ๆ กันทีเดียว แต่บางส่วนก็ปูดขึ้น บางแห่งก็เป็นบุ่ม ๆ บางแห่งก็ราบเรียบ ฉะนั้น ในสถานที่สูง ๆ ก็เป็นภูเขา ในสถานที่ต่ำ ๆ ก็เป็นทะเล ในสถานที่ราบเรียบก็เป็นทวีป ฉะนั้น

ครั้นต่อมา เมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภคน้ำดินนั้นเข้าไปแล้ว ทำให้บางพวกมีผิวพรรณงดงาม บางพวกก็มีผิวพรรณดำ หยาบไม่งาม ใน ๒ พวกนั้น พวกที่มีผิวพรรณงาม ก็ดูหมิ่นพวกที่มีผิวพรรณไม่งาม เพราะการดูหมิ่นของพวกที่มีผิวพรรณงดงามเหล่านั้นเป็นต้นเหตุ แผ่นดินที่เคยมีรสอร่อยแต่เดิมก็กลับอันตรธานหายไป สันภาพนั้นก็ปรากฏกลายเป็นสะเก็ดดินขึ้นแทนที่ ต่อมา แม้สะเก็ดดินนั้นก็อันตรธานหายไปอีก เพราะการดูหมิ่นกันนั้นอีกนั่นแหละ ต่อมา เครือดินก็เกิดขึ้นแทนเพราะการดูหมิ่นเหยียดหยามกันอีกเหมือนกัน แม้เครือดินก็ยังตั้งอยู่ไม่ได้ คืออันตรธานหายไปอีก ข้าวสาลีที่ไม่ต้องหุงด้วยไฟผืน เป็นเมล็ดข้าวสารที่ไม่มีรำ ไม่มีเกลบ มีกลิ่นหอม ย่อมเกิดขึ้นเอง ต่อมา ภาชนะก็เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่านั้นใส่ข้าวสาลีลงในภาชนะแล้วตั้งไว้บนหลังแผ่นหิน เปลวไฟลุกขึ้นเอง แล้วหุงข้าวนั้นจนสุก ข้าวสาลีนั้นเป็นข้าวสุกสวยเช่นเดียวกับข้าวดอกมะลิ ข้าวสุกนั้นไม่ต้องไปประสมด้วยแกงและกับ สัตว์เหล่านั้นต้องการจะบริโภคสอยอย่างใดก็เป็นรสอย่างนั้นดังใจหมาย เมื่อสัตว์เหล่านั้นกินอาหารหยาบนั้นเข้าไป จำเดิมแต่นั้นบุตรและภริยาย่อมเกิด ครั้นคราวนี้ปากแผลก็แตกออกเป็นทวาร ๙ คือ นัยน์ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑ รวมเป็นทวาร ๙ เพื่อให้สัตว์เหล่านั้น

๑ จนฺท มาจาก จนฺท แปลง จ เป็น จ จึงสำเร็จรูปเป็น จนฺท พระจันทร์

ได้ถ่ายทอดและกริสออกมา ความเป็นชายก็ปรากฏแก่ชายความเป็นหญิงก็ปรากฏ แม้แก่หญิง เล่ากันว่า ในเวลานั้น หญิงเพ่งเล็งดูชายเกินขอบเขต และชายก็เพ่งเล็งดูหญิงเกินขอบเขต อาศัยการเพ่งเล็งของชายและหญิงเหล่านั้นเป็นต้นเหตุความต้องการอันเร่าร้อนในกามารมณ์ย่อมเกิดขึ้น แต่นั่นจึงคบคู่เสพลุสอยู่ด้วยกัน จนเหล่านั้นถูกพวกวิญญูชนตำหนิติเตียนขัดขวางอยู่ เพราะการเสพลุสธรรมเป็นต้นเหตุ จึงได้ปลุกสร้างเรือนเพื่อจะปกปิดอสังขารนั้น

ชนเหล่านั้นอยู่ครองเรือนต่อมา ก็ได้เอาเยี่ยงอย่างสัตว์ผู้มีสันดานเกียจคร้าน ผู้หนึ่งเข้า จึงได้พากันทำการสังสมทัพบัพสมภาระต่าง ๆ ไว้ ตั้งแต่นั้นมาทั้งรำทั้งกลบ ก็เกิดหุ้มเมล็ดข้าวสาร แม้ที่ที่ตนเกี่ยวแล้วก็ไม่ยกขึ้นอีก พวกเขาจึงประชุมปรึกษากันว่า “ชาวเราเอ๋ย ธรรมอันลามกเกิดปรากฏขึ้นในหมู่สัตว์เสียแล้วละหนอ เมื่อก่อนพวกเราคิดอยากได้อะไรก็สำเร็จดังใจคิด” ดังนี้ นักศึกษาพึงทำข้อความนี้ให้พิสดารตามเนื้อความที่ท่านได้กล่าวไว้ในอรรถกถาสูตรเถติ^๑ ต่อئ้นมาพวกเขาจึงได้ปักปันเขตแดนกัน จำเนียรกาลผ่านมายังมีสัตว์ผู้หนึ่งได้ถือเอาส่วนของผู้อื่นโดยที่เจ้าของมิได้ให้ ชนทั้งหลายจึงด่าว่าติเตียนบุรุษนั้น ๒ ครั้ง ครั้งที่ ๓ จึงตัดสินโทษประหารด้วยฝ่ามือก่อนดินและท่อนไม้เป็นต้น

เมื่อการลักทรัพย์ การทะเลาะการพูดเท็จและการจับท่อนไม้ชิ้นลงอาชญาเกิดขึ้นดังบรรยายมานี้ ชนเหล่านั้นจึงประชุมคิดกันว่า ถ้ากระไรเราพึงสมมุติสัตว์ผู้หนึ่งบรรดาพวกเราซึ่งเป็นผู้ที่สามารถชมคนที่ควรชมได้ ตำหนิคนที่ควรตำหนิได้ ขบไล่คนที่ควรขบไล่ได้ โดยชอบธรรม และเราจะแบ่งส่วนแห่งข้าวสาละให้แก่เขาผู้นั้นก็เมื่อสัตว์ทั้งหลายทำการนัดหมายกันอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้เป็นพระโพธิสัตว์ในกัปนี้เป็นครั้งแรก เป็นผู้มีรูปร่างสง่าผ่าเผย, นาดู, มีศักดิ์ใหญ่ยิ่ง, เต็มเปี่ยมพร้อมด้วยความรู้ความสามารถทำการปราบและปลอบได้ กำลังเด่นอยู่ในหมู่สัตว์เหล่านั้นโดยสมัยนั้น เขาทั้งหลายจึงเข้าไปหาพระโพธิสัตว์นั้น อ้อนวอนให้ท่านรับตำแหน่ง แล้วจึงสมมุติ (แต่งตั้ง) ขึ้น พระโพธิสัตว์นั้นปรากฏโดยพระนามมี ๓ นาม คือ ทรงพระนามว่า **มหาสมมุติ** เพราะเป็นผู้ที่มหาชนนั้นสมมุติขึ้นแล้ว ทรงพระนามว่า **กษัตริย์** เพราะเป็นใหญ่แห่งการเกษตร (นา)ทั้งหลาย และทรงพระนาม

๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒๘/๙๔-๙๕

ว่า **ราชา** เพราะยังใจผู้อื่นให้ชื่นชมยินดี ปกครองโดยชอบธรรม จริ่งอยู่ ตำแหน่งใด เป็นตำแหน่งที่อัศจรรย์มีอยู่ในโลก พระโพธิสัตว์ย่อมเป็นคนแรกที่จะได้รับตำแหน่ง นั้นแล ครั้นวงศ์กษัตริย์ยกพระโพธิสัตว์เป็นผู้เริ่มก่อตั้งขึ้นอย่างนั้นแล้ว แม้วาระ ทั้งหลายมีวาระพราหมณ์เป็นต้น ก็พากันก่อตั้งขึ้นโดยลำดับ

กัป ๔

ในกัปทั้ง ๔ นั้น ตั้งแต่มหาเมฆใหญ่ยังกับให้พินาศ จนกระทั่งเปลวไฟดับสูญ ไปนี้เป็นอสงไขยหนึ่ง ขนานนามว่า **สังวัฏฏะ** ตั้งแต่ขาดเปลวเพลิงที่ทำกับให้พินาศ สูญสิ้นไปจนถึงมหาเมฆตกเต็มที่ยังแสนโกฏิจักรวาลให้เต็ม นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ ขนานนามว่า **สังวัฏฏัญญา** ตั้งแต่มหาเมฆตกเต็มที่มาจนถึงพระจันทร์และ พระอาทิตย์ปรากฏ นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ ขนานนามว่า **วิวัฏฏะ** ตั้งแต่พระจันทร์และ พระอาทิตย์ปรากฏมาจนถึงมหาเมฆยังกับให้พินาศใหม่อีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ ขนานนามว่า **วิวัฏฏัญญา** อสงไขย ๔ เหล่านี้ จัดเป็นมหากัปหนึ่ง การพินาศ ด้วยไฟและการตั้งขึ้นใหม่ นักศึกษาพึงทราบตามที่ได้แถลงมานี้ก่อน

กัปพินาศด้วยน้ำ

[๔๐๗] ส่วนในสมัยที่กัปพินาศไปด้วยน้ำ คำว่า แต่ต้นที่เดิยวมหาเมฆยังกับ ให้พินาศตั้งขึ้นดังนี้ นักศึกษาพึงให้พิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในตอนก่อน แต่ส่วนที่ แปรลกกันมีดังต่อไปนี้

คือเหมือนอย่างว่า ในที่นั้นดวงอาทิตย์ที่ ๒ ปรากฏขึ้น ในที่นี้ต้องว่า มหาเมฆ น้ำกรดยังกับให้พินาศตั้งขึ้น ฝนน้ำกรดนั้นชั้นต้นก็หลังฝนเมล็ดละเอียดตกเต็มจักรวาล ทั้งแสนโกฏิด้วยทอธาราใหญ่โดยลำดับ แผ่นดินและภูเขาเป็นต้นที่ฝนน้ำกรดตกถูก แล้วย่อมละลายน้ำกรดนั้นถึงจะถูกถมพัดก็ทานไว้ได้โดยรอบด้าน น้ำกรดท่วมตั้งแต่ แผ่นดินจนถึงพรหมโลกชั้นทุติยฌานภูมิ ทำพรหมโลก ๓ ชั้นให้ละลายในที่นั้นแล้ว ดำรงอยู่จรดสุกภิณพรหม น้ำกรด นั้น สิ่งที่น่าจะเป็นสังขารแม้เพียงอณูหนึ่งยังมี อยู่ตราบใด ก็ยังไม่ระงับไปตรานั้น ครั้นท่วมสังขารทุกอย่างให้ไปตามน้ำหมดแล้ว ก็งวดถึงความสูญหายไปโดยพลัน อากาศเบื้องบนกับเบื้องล่างได้มีดมิตเป็นอันเดียวกัน คำทั้งหมดเช่นเดียวกับคำที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ก็ในอธิการนี้ โลกนับอาภัสสร-

พรหมโลกเป็นต้นเกิดปรากฏขึ้น ต่อมาสัตว์เคลื่อนจากสุภิกิณพรหมเกิดขึ้นใน
อาภัสสรพรหมเป็นต้น ในอสงไขยทั้ง ๔ เหล่านั้น ตั้งแต่มหาเมฆยังกับให้พินาศ
จนถึงหมดน้ำกรดยังกับให้พินาศ นี่จัดเป็นอสงไขยที่ ๑ ตั้งแต่ น้ำขาดสูญจนถึง
มหาเมฆตกลงเต็มที นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่มหาเมฆตกเต็มทีจนถึงพระจันทร์และ
พระอาทิตย์ปรากฏ นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏมา
จนถึงมหาเมฆยังกับให้พินาศใหม่อีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ อสงไขยทั้ง ๔ นี่จัดเป็น
มหากัปหนึ่ง ความพินาศด้วยน้ำและการตั้งขึ้นใหม่ นักปราชญ์พึงทราบดังกล่าว
มานี้เกิด

กัปพินาศด้วยลม

[๔๐๘] ในสมัยที่กัปพินาศด้วยลม คำว่า **ชั้นต้นมหาเมฆยังกับให้พินาศตั้งขึ้น**
ดังนี้ บัณฑิตพึงให้พิสดารตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนก่อนแล ส่วนความแปลกกัน
มีดังต่อไปนี้ คือ เหมือนอย่างว่าในที่นั้นมีพระอาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏขึ้น ในที่นี้
ลมตั้งขึ้นเพื่อยังกับให้พินาศนั่นเอง ลมนั้นชั้นต้นก็หอบเอาธุลีหยาบ ๆ ให้ตั้งขึ้น
ต่อมาก็หอบเอาธุลีละเอียดให้ตั้งขึ้น ต่อมาก็พัดหอบเอาทรายละเอียด, ทรายหยาบ,
ก้อนกรวด, ก้อนหิน เป็นต้น ทรายเท่าจนถึงหอบพัดพาเอาก้อนหินเท่า ๆ เรือนยอด
และต้นไม้ใหญ่ที่เกิดอยู่ในที่สูง ๆ ต่ำ ๆ ให้ตั้งขึ้น หินและต้นไม้เหล่านั้นลอยจาก
แผ่นดินไปสู่กลางหาว ไม่กลับตกลงอีก แผลกละเอียดหนีหายไปสู่อากาศนั่นเอง
จำเนียรกาลนานมา ลมก่อตัวขึ้นภายใต้แผ่นดินใหญ่แล้ว ทวีกำลังแรงขึ้นเป็นลำดับ
จนถึงพลิกเอาแผ่นดิน ทำให้มีรากในเบื้องบนแล้วพัดขึ้นไปคว้างอยู่บนอากาศ ที่
ส่วนหนึ่ง ๆ แห่งแผ่นดินมีประมาณ ๑๐๐ โยชน์ก็มี ประมาณ ๒๐๐, ๓๐๐, ๔๐๐,
๕๐๐ โยชน์ก็มีแตกออก แล้วถูกกำลังลมพัดหอบขึ้นไป แล้วแผลกละเอียดเป็น
ผุยผงหายไปสู่อากาศนั่นเอง ภูเขาจักรวาลก็ดี ภูเขาสิเนรุก็ดี พลอยถูกลมพัดพัดไป
ในอากาศด้วย ภูเขาทั้ง ๒ นั้นกระทบกันแผลกละเอียดเป็นผุยผงพินาศไป ลมทำ
วิมานแห่งภุมมัญญูรุกเทวดาและวิมานแห่งอากาศัญญูรุกเทวดาให้วอดไปโดยทำนอง
นี้แล้ว ทำกามาจรเทวโลก ๖ ชั้นให้พินาศ แล้วยังจักรวาลทั้งแสนโกฏิให้ย่อยยับอยู่
ในกาลนั้น ภูเขาจักรวาลกับภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์กับภูเขาหิมพานต์ ภูเขา
สิเนรุกับภูเขาสิเนรุ กระทบกันและกันจนแหลกเป็นผุยผง ลมพัดเริ่มต้นแต่แผ่นดิน
ไปจนถึงพรหมตติยฉานภูมิ ลมทำพรหมโลก ๓ ชั้นในตติยฉานภูมินั้นให้พินาศ

แล้วไปหยุดจรดพรหมโลกชั้นเวฬุผล ฝนนั้นทำสิ่งที่นับว่าเป็นสังขารทั้งปวงให้สลายไปอย่างนี้แล้ว ตัวเองก็สลายไปด้วย อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศเบื้องล่างก็มีมิติเป็นอันเดียวกันแล คำที่เหลือทั้งหมดก็เป็นเช่นเดียวกับที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในอิการที่กับพินาศไปด้วยลมนี้ โลกตั้งแต่สุภิกณพพรหมโลกเป็นต้นยังปรากฏอยู่ ฝ่ายสัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจากเวฬุผลพรหมแล้วเกิดในฐานะแห่งสุภิกณพพรหม เป็นต้น

อสงไขย ๔

ในอสงไขยทั้ง ๔ นั้น นับตั้งแต่มหาเมฆทำกับให้พินาศจนถึงลมทำกับให้พินาศ สุธูลันนี้เป็นอสงไขยหนึ่ง ตั้งแต่ชาดลมาจนถึงมหาเมฆตกเต็มที นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่มหาเมฆตกลงเต็มทีมาจนถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏ นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏมาจนถึงมหาเมฆทำกับให้พินาศใหม่อีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ อสงไขยทั้ง ๔ เหล่านี้ จัดเป็นมหากัปหนึ่ง การพินาศด้วยลมและการตั้งขึ้นใหม่ นักศึกษาพึงทราบดังบรรยายมาจะนี้

[๔๐๙] **ถามว่า** - โลกพินาศไปอย่างนี้เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - เพราะเหตุแห่งอกุศลมูล คือเมื่ออกุศลมูลหนาแน่นขึ้นแล้ว โลกย่อมพินาศไปอย่างนี้แล ก็โลกนั้นแลเมื่อราคะมีหนาแน่นกว่าย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อโทสะหนาแน่นกว่าย่อมพินาศด้วยน้ำ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อโทสะหนาแน่นกว่า โลกย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อราคะหนาแน่นกว่าโลกย่อมพินาศด้วยน้ำ เมื่อโมหะหนาแน่นกว่าโลกย่อมพินาศด้วยลม ก็เมื่อโลกพินาศด้วยอกุศลมูลเป็นเหตุอย่างนี้ ย่อมพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ติดๆ กันไป ครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง อีกครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำอีก ตามนัยนี้เมื่อพินาศไปอยู่ในวาระที่ ๘ อย่างนี้ พินาศด้วยน้ำ ๗ ครั้ง พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งอีก ด้วยอาการพินาศเพียงเท่านี้ จึงเป็น ๖๓ กัปล่วงไปแล้ว ในระหว่างนี้ไม่ได้โอกาสห้ามวาระที่พินาศด้วยน้ำแม้ที่ถึงแล้วเสียได้ กำจัดถึงสุภิกณพพรหมซึ่งมีอายุ ๖๔ กัปบริบูรณ์ ยังโลกให้พินาศอยู่

[๔๑๐] ภิกษุนี้กลอดกัปป แม้เมื่อจะถึงชั้นที่ตนเคยอาศัยมาก่อน ย่อมนึกได้กระทั่งถึงสังวัฏฏกัปปไม่น้อย วิวัฏฏกัปปไม่น้อย สังวัฏวิวัฏฏกัปปไม่น้อย ในบรรดากัปปเหล่านี้ที่มีอยู่ นึกได้อย่างไร? คือนึกโดยนัยว่า เราเกิดแล้วในที่โน้นเป็นต้น^๑

ในบทพหุติกาเหล่านั้น บทพหุติกาว่า **เราเกิดในที่โน้น** คือเราได้เกิดในภพโน้น ในกำเนิดหรือคติโน้น หรือวิญญูณฐิติโน้น หรือสัตตาวาสโน้น หรือหมู่สัตว์โน้น ในสังวัฏฏกัปปโน้น ข้อว่า **มีชื่ออย่างนี้** คือ ชื่อว่าติสสะหรือปุสสะ ข้อว่า **มีโคตรอย่างนี้** คือเป็นกัจจายนโคตร หรือกัสสปโคตร คำทั้ง ๒ นี้ท่านกล่าวด้วยมุ่งถึงการระลึกถึงชื่อและโคตรของตนในภพที่ล่วงไปแล้วของภิกษุนั้น ก็ถ้าว่าในเวลานั้นต้องการจะนึกถึงวรรณสมบัติ หรือการเลี้ยงชีพเศร้าหมอง หรือประณีต สุขหรือทุกข์มาก อายุน้อยหรือมากของตน เธอก็ย่อมนึกถึงสิ่งนั้นได้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีวรรณะอย่างนี้ ฯลฯ มีที่สุดแห่งอายุเพียงเท่านี้ ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า **มีวรรณะอย่างนี้** คือ มีผิวขาวหรือผิวคล้ำ คำว่า **มีอาหารอย่างนี้** คือ มีข้าวสาลี เนื้อและข้าวสุกเป็นอาหาร หรือว่ามีการบริโภคผลไม้เป็นอยู่ คำว่า **เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้** คือ เสวยสุขและทุกข์ทางกายและใจ หรือที่มีชนิดเจือด้วยเหยื่อล่อและไม่มีเหยื่อล่อเป็นต้น โดยประการหลากหลาย คำว่า **มีที่สุดแห่งอายุเพียงเท่านี้** คือ มีที่สุด อายุประมาณ ๑๐๐ ปี หรือมีอายุตั้ง ๘๔,๐๐๐ กัปปเป็นที่สุดอย่างนี้ คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้น แล้วเกิดในที่โน้น** คือ เรานั้นเคลื่อนจากภพกำเนิด คติ วิญญูณฐิติ สัตตาวาส หมู่สัตว์นั้น บังเกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญูณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์โน้นอีก คำว่า **เราเกิดแม่ในที่นั้น** คือต่อมาเราได้เกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญูณฐิติ สัตตาวาส หมู่สัตว์แม่นั้นอีก คำว่า **มีชื่ออย่างนี้เป็นต้น** มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุคำที่ว่า **เราเกิดในที่โน้นนี้** เป็นการนึกได้ตามปรารภนาแห่งภิกษุผู้นึกขึ้นไปโดยลำดับ คำว่า **เราเคลื่อนจากที่นั้น** ได้แก่เป็นการพิจารณาของภิกษุผู้นึกถอยกลับ เหตุนี้พึงทราบว่ คำว่า **เราเกิดในที่โน้นนี้** ท่านกล่าวหมายถึงที่เกิดของภิกษุนั้นอันรับรองการเกิดในที่นี้ว่าเกิดในที่นี้ ส่วนคำว่า **เราเกิดแม่ในที่นั้น** เป็นต้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงการระลึกถึงชื่อและโคตรเป็นต้น ในสถานที่บังเกิดในระหว่าง

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

แห่งอุปบัติในที่นั้น คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้นแล้วบังเกิดในที่นี้** คือเรานั้นเคลื่อนจากฐานะที่บังเกิดรองจากภพนั้นแล้ว มาบังเกิดในสกุลกษัตริย์หรือในสกุลพราหมณ์ ชื่อโน้นในภพนี้ บทว่า **อิตติ** แปลว่า อย่างนี้ คำว่า **มีอาการมมูเทศ** คือชื่อว่ามีอุเทศ ด้วยสามารถแห่งชื่อและโคตร ชื่อว่ามีอาการด้วยสามารถแห่งวรรณะ เป็นต้น จจริงอยู่ สัตว์อันบุคคลย่อมแสดงว่า ติสสะ กัสสปะ ดังนี้ ด้วยชื่อและโคตร ย่อมปรากฏโดยไม่เหมือนกันว่าคัลลหรือขาว ด้วยวรรณะเป็น เหตุนั้น ชื่อและโคตรจึงชื่อว่าอุเทศ นอกจากนี้จึงชื่อว่าอาการ คำว่า นี้ถึงปุพเพสันนิวาสมืออย่างต่าง ๆ นี้ มีเนื้อความ ชัดอยู่แล้วนั้นแล

จบ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา

จุตูปปาตญาณกถา

[๔๑๑] เนื้อความในเรื่องความรู้ในจุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย นักศึกษา พึงทราบดังต่อไปนี้ คำว่า **เพื่อจุตูปปาตญาณ**^๑ คือ เพื่อรู้การตายและการเกิด อธิบายว่า จุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายที่พระโยคีรู้ได้ด้วยญาณใด ก็น้อมนำจิตเข้าไป เพื่อญาณนั้น คือ เพื่อทักขิณจักขุญาณ คำว่า **น้อมนำจิต** คือ นำเข้าไปเฉพาะ ได้แก่ นำปริกรรมจิตมุ่งเข้าไป คำว่า **นั้น** คือ ภิกษุผู้มีการนำจิตมุ่งไปได้ทำแล้วนั้น ก็ในคำว่า **เป็นทิพย์เป็นต้น** มีอธิบายว่า ชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ คือปสาทจักขุของพวกเทพเจ้าซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจสุจริตกรรม มิได้เลือกกล้วย ด้วยดี, เสมหะ, เลือดเป็นต้น สามารถจะรับอารมณ์แม้ในที่ไกล ๆ ได้ เพราะพ้นจากอุปกิเลส เป็นปสาทจักขุนี้ แม้ญาณจักขุนี้ของภิกษุนี้บังเกิดได้ด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนา เช่นเดียวกับปสาทจักขุนี้ เหตุนี้ จึงชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเหมือนของทิพย์ อนึ่ง ชื่อว่า **เป็นทิพย์** เพราะได้ด้วยอำนาจทิพพินัยและเพราะตนได้อาศัยทิพพินัยชื่อว่า **เป็นทิพย์** แม้เพราะเหตุที่สว่างไสวมากด้วยการกำหนดถือด้วยอาโลกสิณ ชื่อ **เป็นทิพย์** แม้เพราะเหตุที่มีภูมิที่ไปได้มาก เพราะเห็นรูปที่อยู่ภายนอก ผาเป็นต้นได้ชัดเจน ข้อความนี้ทั้งหมดนักศึกษาศึงทราบตามแนวแห่งคัมภีร์ ศัพทศาสตร์นั้นเกิด ญาณนั้นชื่อว่า **จักขุ** เพราะอรรถว่าเห็น อนึ่ง ชื่อว่า **จักขุ** เพราะเป็นดังตา เหตุทำหน้าที่ของตา จักขุนี้จัดว่าหมดจดเพราะเป็นเหตุแห่งวิสุทธิวิสุทธิ ด้วยการเห็นได้ทั้งจุติทั้งอุปบัติ เพราะว่าผู้ใดเห็นแต่จุติอย่างเดียวไม่เห็นอุปบัติ ผู้นั้นย่อม

๑. ที.ส. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๒-๘๓

ยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ ผู้ใดเห็นแต่อุปัติอย่างเดียวไม่เห็นจติ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสัตว์ใหม่ ส่วนผู้ใดเห็นทั้ง ๒ อย่าง ผู้นั้นย่อมล่วงพ้นจากทิฏฐิ ๒ อย่างนั้นเสียได้ เหตุนี้ความเห็นของผู้้นั้นจึงเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสสุติ

จริงอยู่ การเห็นจติและอุปัติทั้ง ๒ อย่าง พวกที่นับว่าเป็นโอรสพระพุทธรเจ้าเท่านั้นจึงเห็นได้ การเห็นนั้นท่านกล่าวว่าชื่อว่า **หมดจด** เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสสุติ ด้วยการเห็นทั้งจติและอุปัติ ตาคือญาณอันหมดจดนั้นพึงทราบวาพินวสัยของมนุษย์ธรรมดา เพราะเห็นรูปได้ไกลกว่ามนุษย์ธรรมดา หรือเพราะเห็นได้ไกลยิ่งกว่าตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา ย่อมเห็นด้วยตาทิพย์นั้นอันหมดจดล่วงพ้นวิสัยที่มนุษย์ธรรมดาจะเห็นได้ คำว่า **เห็นสัตว์** คือแลดูสัตว์เห็นได้จุจตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา ในคำว่า **ผู้จติและอุปัติอยู่** หมายความว่า ในขณะที่จติหรือในขณะที่อุปัติที่ใคร ๆ ไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาทิพย์ ก็สัตว์เหล่าใดใกล้จะจติ คือจักจติในบัดนี้ เหตุนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านมีความประสงค์ว่าผู้จติอยู่ ก็แล สัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว คือ บังเกิดแล้วในบัดนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านมีความประสงค์ว่าผู้อุปัติอยู่ ท่านแสดงว่า เห็นสัตว์เหล่านั้นผู้จติและอุปัติอยู่เช่นนั้น คำว่า **ผู้เลว** คือถ้อยทราวม ดำช้า ที่คนดูหมิ่นได้ด้วยอำนาจชาติสกุลและโภคะเป็นต้นอันทราม เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันแผ่ผลมาจากโมหะ คำว่า **ประณีต** คือที่ตรงกันข้ามจากนั้น เพราะประกอบด้วยวิบากอันแผ่ผลมาจากอโมหะ คำว่า **ผู้มีผิวพรรณดี** คือผู้ประกอบด้วยผิวพรรณน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากโทสะ คำว่า **ผู้มีผิวพรรณทราม** คือผู้ประกอบด้วยผิวพรรณไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากโทสะ เนื้อความแห่งคำนี้ก็คือผู้มีรูปร่างไม่งดงามและมีรูปร่างขี้เหร่ คำว่า **ผู้ไปดี** คือ ไปสู่สุคติหรือเป็นคนมั่งคั่งมีทรัพย์สมบัติมากมาย เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากความไม่โลภ คำว่า **ผู้ไปไม่ดี** คือไปสู่ทุคติ หรือเป็นคนยากไร้เชื่องโง่มีข้าวและน้ำอัตคัดเพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกจากโลภะ คำว่า **ผู้เข้าถึงตามกรรม** คือตนเองสั่งสมกรรมใด ๆ ไว้ก็เข้าไปรับผลกรรมนั้น ๆ

ในบทเหล่านั้น ด้วยบทเป็นต้นว่า **ผู้จติอยู่** ดังนี้ ท่านกล่าวมุ่งถึงหน้าที่ของทิพยจักขุ ส่วนบทนี้ท่านกล่าวถึงหน้าที่ของ **ยถากัมมุปคญาณ** คือญาณเป็นเครื่องให้รู้ถึงสัตว์ผู้เข้าไปรับผลตามกรรมที่ทำมา และลำดับแห่งการบังเกิดของญาณนั้น

ดังนี้ ภิกษุในพระศาสนานี้ เจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงต่อณรทที่อยู่ภายใต้ ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในนรกกำลังเสวยทุกข์อย่างแสนสาหัส ก็ความเห็นอันนั้นจัดว่าเป็นหน้าที่ของทิพยจักขุหน้านั้นแล เธอเห็นใสใจอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอจึงมาเสวยทุกข์นี้ ครั้นคราวนี้ญาณนั้นมีกรรมเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นว่า เขาทำกรรมอย่างนี้ไว้ อนึ่ง ภิกษุเจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงต่อเทวโลกเบื้องบน เห็นหมู่เทพในนันทวัน, มิสกวัน, และปารุสกวันเป็นต้น ผู้กำลังเสวยสมบัติอย่างมโหฬาร กำลังเห็นแม้อย่างนี้จัดว่าเป็นหน้าที่ของทิพยจักขุหน้านั้นแล

เธอจึงใสใจอย่างนี้ว่า หมู่เทพเหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงได้มาเสวยสมบัติเห็นปานนี้ ครั้นคราวนี้ญาณมีกรรมเป็นอารมณ์ย่อมเกิดปรากฏแก่เธอเห็นว่า เขาทำกรรมชื่อนี้ไว้ นี้ชื่อว่า ยถากัมมุปคญาณ สำหรับญาณนี้ไม่มีบริกรรมเป็นแผนกหนึ่ง ก็การไม่มีบริกรรมเป็นแผนกหนึ่งของญาณนี้ ฉันทใด แม่อนาคตังสญาณก็ย่อมเป็นฉันทนั้นนั่นแล จริงอยู่ ญาณที่เป็นบาทของทิพยจักขุนั้นแหละย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักขุทีเดียว

ในคำว่า **ด้วยกายทุจริตเป็นต้น** มีความหมายว่า กรรมที่บุคคลประพฤติแล้ว ชั่วช้าเลวทราม หรือกรรมชั่วช้าเลวทรามที่บุคคลประพฤติแล้ว เพราะเป็นกรรมเนาด้วยกิเลส เหตุนั้น กรรมนั้นจึงชื่อว่าทุจริต ทุจริตทางกายหรือทุจริตที่เกิดขึ้นแต่กาย ชื่อกายทุจริต แม้ในบทนอกจากนี้ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน คำว่า **ประกอบแล้ว** คือเป็นผู้พร้อมเพรียง คำว่า **เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าวพระอริยะทั้งหลาย** คือเป็นผู้มุ่งความฉิบหายแก่พระอริยะคือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า โดยที่สุดแม้ฤๅษีผู้เป็นโสดาบัน เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าว มีอธิบายว่า ด่าแดกดันด้วยอันติมัตถ์ หรือด้วยการกำจัดเสียซึ่งคุณงามความดี ใน ๒ อย่างนั้น เมื่อเธอพูดว่า แม้ธรรมสำหรับสมณะก็ไม่มีแก่ท่านเหล่านี้ ท่านเหล่านี้ไม่ใช่สมณะเลย ดังนี้ ฟังทราบว่า ด่าด้วยอันติมัตถ์ เมื่อเธอพูดคำเป็นต้นว่า ฌานวิโมกข์ มรรค ผล ไม่มีแก่คนเหล่านี้ ฟังทราบว่า ด่าด้วยการมุ่งที่จะกำจัดคุณงามความดี ก็ผู้นั้นรู้อยู่ก็ดี ไม่รู้อยู่ก็ดี ยิ่งขึ้นด่า จัดว่าเป็นอริยุปวาททั้ง ๒ อย่างแล กรรมนั้นเป็นกรรมหนักเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม ห้ามสวรงค์ ห้ามมรรคผลนิพพาน แต่ก็ยังพอเยียวยาได้ เพื่อจะทำเนื้อความนั้นให้แจ่มแจ้ง นักศึกษาควรทราบเรื่องนี้เป็นตัวอย่าง

เล่ากันมาว่า พระเถระกับภิกษุหนุ่มไปบิณฑบาตด้วยกันในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง พอเดินถึงบ้านหลังแรกเท่านั้น พระทั้ง ๒ รูป ก็ได้รับบิณฑบาตเป็นข้าวยาครุร้อน กระบวยหนึ่ง พระเถระเกิดมีลมเสียดแทงขึ้นในท้อง ท่านจึงคิดว่า ข้าวยานี้ช่างเหมาะแก่โรคของเราเสียจริง เราจักดื่มมันตอนที่ยังอุ่น ๆ นี่แหละ ท่านจึงนั่งดื่มบน ท่อนไม้ที่พวกคนชาวบ้านนำมาเพื่อทำธรณีประตู่ฝ่ายภิกษุหนุ่มเกิดความรังเกียจท่าน จึงกล่าวติเตียนว่า พระแก่นี้ หิวจัดเต็มทีตะกละมาก ทำให้เราได้รับความอับอาย พระเถระเที่ยวไปในบ้านแล้วกลับมาয়วัด จึงถามภิกษุหนุ่มนั้นว่า “ผู้มีอายุ เธอมีที่พึ่ง ในพระศาสนาหรือยังละ ?” พระภิกษุหนุ่มตอบว่า “มีสิครับ ก็ผมเป็นพระโสดาบัน” พระเถระพูดว่า “ถ้าอย่างนั้น เธออย่าได้ทำความพยายามเพื่อมรรคผลชั้นสูง ๆ ต่อ ไปเลย” พระภิกษุหนุ่มย้อนถามว่า “เพราะเหตุไรครับ ?” พระเถระตอบว่า “ก็เพราะว่าเธอได้ว่าร้ายพระชีณาสพแล้วละซิ” ภิกษุหนุ่มนั้นได้สำนึกผิดขอมาพระเถระแล้ว ด้วยการขอขมานั้น กรรมของเธอจึงได้เป็นปกติดังเดิม เพราะเหตุนี้ ผู้ใดผู้หนึ่งไป ว่าร้ายพระอริยเจ้า ผู้นั้นต้องไปขอมาท่านเสีย ถ้าตนแก้พระรชากว่า พึงนั่ง กระโหย่งไม่ต้องไหว้ กล่าวคำขอมาว่า “**อหิ อายสฺมณฺโณ อิทถุจิทถุจ อวจํ, ตมฺเม ขมาหิ** ฉันได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้อย่างนี้กะเธอ ขอเธอจงยกโทษนั้นแก่ฉันเถิด” ถ้าตนอ่อนพระรชากว่าต้องไหว้แล้วนั่งกระโหย่งประคองอัญชลีขอมาว่า “**อหิ ภาณเต ตมฺเม อิทถุจิทถุจ อวจํ, ตมฺเม ขมถ** ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้อย่างนี้กะท่าน ขอท่านได้โปรดยกโทษนั้นแก่กระผมด้วยเถิด” ถ้าท่านหลีกไปที่อื่นเสียแล้วพึงไปขอมาด้วยตัวเองหรือส่งสัทธิวิหาริกเป็นต้นให้ไปขอมาแทนตนก็ได้ ก็ถ้าไม่สามารถจะไปเองได้ ทั้งไม่สามารถจะส่งผู้อื่นไปแทนได้ ภิกษุเหล่าใดอยู่ในวัดนั้นพึงไปสู่สำนักของภิกษุเหล่านั้น ถ้าอ่อนพระรชากว่าพึงนั่งกระโหย่ง ถ้าแก้พระรชากว่าพึงปฏิบัติตามนัยแห่งวัตรที่พึงทำในท่านผู้แก้พระรชาดังกล่าวแล้วนั้นแล แล้วกล่าวขอมาว่า “**อหิ ภาณเต อสุกํ นาม อายสฺมณฺโณ อิทถุจิทถุจ อวจํ, ขมตฺเม โส อายสฺมา** ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าได้กล่าวคำนี้ ๆ กะท่านผู้มีอายุชื่อนั้น ขอท่านผู้มีอายุรูปนั้นจงยกโทษแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด” แม้เธอไม่ขอมาต่อหน้า พึงทำการขอมาดังว่ามานั้นนั้นแล หากท่านเป็นภิกษุเที่ยวไปผู้เดียว ไม่ปรากฏที่อยู่ ไม่ปรากฏที่ไป พึงไปหาภิกษุผู้เป็นบัณฑิตรูปหนึ่งแล้วพึงกล่าวว่า “ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้ ๆ กะท่านผู้มีอายุชื่อนั้น บัดนี้ความเดือดร้อนในใจเกิดมีแก่กระผมทุกครั้ง

ที่นึกถึงท่าน นี่กระผมจะทำอย่างไรดี?” ภิกษุผู้บัณฑิตนั้นจะกล่าวว่า “อย่าคิดไปเลย คุณ พระเถระท่านไม่ถือเป็นโทษดอก จงสบายใจเสียเถิด” ฝ่ายภิกษุนั้นฟังผินหน้าไปทางที่พระอริยเจ้าท่านไป แล้วประคองอัญชลีกล่าวว่า “ขอท่านจงยกโทษให้กระผมเถิด” ถ้าหากพระเถระรูปนั้นปรินิพพานเสียแล้ว ก็ควรไปยังที่ใกล้เตียงนอนปรินิพพานของท่าน ถึงจะไปยังป่าช้าก็ให้ท่านยกโทษให้แก่ตนได้ เมื่อทำได้ ดังนี้ กรรมนั้นไม่เป็นอันห้ามสวรรค์และไม่กั้นมรรคผลนิพพาน ก็จะกลับเป็นปกติได้ดังเดิม

คำว่า **เป็นคนมีจกาทิปฏิบัติ** คือเป็นคนมีความเห็นวิปริต คำว่า **สมาทานกรรมของมีจกาทิปฏิบัติ** คือผู้มีกรรมหลายอย่างที่ยึดมั่นไว้ด้วยอำนาจมีจกาทิปฏิบัติ ทั้งยังจะชักชวนคนอื่น ๆ ไปในทางกายกรรมเป็นต้นอันมีมีจกาทิปฏิบัติเป็นเหตุอีกด้วย อนึ่ง ในอธิการนี้พึงทราบไว้ว่า แม้เมื่ออริยุปาทท่านสงเคราะห์แล้วด้วยศัพทาคือวจีทุจริต และเมื่อมีจกาทิปฏิบัติท่านสงเคราะห์แล้วด้วยศัพทาคือมโนทุจริตก็ดี การกล่าวทั้ง ๒ บทนี้ไว้ อีกทั้งเพื่อจะแสดงถึงว่า กรรมทั้ง ๒ เหล่านี้มีโทษมาก จริงอยู่ อริยุปาทมีโทษมาก เพราะเป็นเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม จริงอย่างนั้น ถึงพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า สารีบุตร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา พึงบรรลุพระอรหัตในภพนี้ได้เลย ฉันท สารีบุตร เรากล่าวอุปมัยนี้ว่าเหมือนอย่างนั้น คือเป็นที่แน่นอนทีเดียว คนที่ไม่ละวาจาอัน ไม่ละจิตอัน ไม่ละทัญญูนั้น จะต้องถูกกวาดจิต และทัญญูนั้นฝังแล้ว เหมือนถูกนายนิรยบาลฝังไว้แล้วในนรก ฉะนั้น^๑ ก็ความชั่วอย่างอื่นที่จะชื่อว่าโทษมากกว่ามีจกาทิปฏิบัติเห็นจะไม่มีแน่ สมดัง ที่พระองค์ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เคยเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่มีโทษมากยิ่งขึ้นเหมือนมีจกาทิปฏิบัติเลยนะภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลาย มีมีจกาทิปฏิบัติเป็นยอดของโทษ^๒ คำว่า **เพราะกายแตก** คือ เพราะสละอุปาทินนขันธ คำว่า **เบื้องหน้าแต่ตาย** คือในการถือเอาขันธซึ่งเกิดใหม่ในลำดับแห่งอุปาทินนขันธนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เพราะกายแตก** คือเพราะชีวิตินทรีย์ขาดสิ้นไป คำว่า **เบื้องหน้าแต่ตาย** คือต่อจากจุติจิตไป คำว่า **อบาย** เป็นต้น ทุกคำใช้เป็นคำเรียกแทน นรคนั้นเอง จริงอยู่นรกได้ชื่อว่าอบายเพราะปราศจากความเจริญซึ่งสมมติว่าเป็นบุญอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๙/๑๔๙

๒ อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๑๐/๔๑

และนิพพาน หรือเพราะไม่มีความเจริญแห่งความสุขทั้งหลาย อบายนั้นเป็นที่ถึงทุกข์คือเป็นที่พ้นทุกข์ เหตุนี้ จึงชื่อว่า **ทุกคติ** อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ทุกคติ** เพราะเป็นคติที่เกิดแล้วด้วยกรรมชั่ว เพราะเป็นผู้มากไปด้วยโทษ ผู้ทำชั่วยอมตกไปในที่นั้นโดยปราศจากอำนาจกีดขวาง เหตุนี้ ที่นั้นจึงชื่อว่า **วินิบาต** หรือผู้ทำชั่วยอมถอยยับตกไปในที่นี้ มีองค์วิญญะน้อยใหญ่แตกสลาย แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วินิบาต** ความเจริญที่รู้ได้ด้วยความเข้มข้น ไม่มีในที่นี้ เหตุนี้ที่นี้จึงชื่อว่า **นิริยะ** อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานด้วยศัพท์ว่า **อพาย** จริงอยู่ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานชื่อว่า **อพาย** เพราะปราศจากสุคติ แต่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนี้ไม่จัดเป็นทุกคติ เพราะเป็นที่สมภพแห่งดิรัจฉานจำพวกที่มีศักดาใหญ่ เช่นนาคราชเป็นต้น ท่านแสดงถึงแหล่งที่อยู่ของเปรต ไปด้วยศัพท์ว่า **ทุกคติ** จริงอยู่ แหล่งที่อยู่ของเปรตนั้นได้ชื่อว่าอบายด้วยและชื่อว่าทุกคติด้วย เพราะปราศจากสุคติและเพราะเป็นที่ถึงความทุกข์แต่ก็ไม่ชื่อว่า**วินิบาต** เพราะเปรตวิสัยนั้น ไม่ได้ตกไปอย่างถอยยับเช่นกับอสุรกาย ท่านแสดงอสุรกายไว้ด้วยศัพท์ว่า **วินิบาต** จริงอยู่ อสุรกายนั้นชื่อว่าอบายและทุกคติตามความหมายที่ได้กล่าวไว้แล้ว และท่านเรียกว่า วินิบาตเพราะอสุรกายนั้นตกไปจากความเจริญแห่งสมบัติทุกประการ ท่านแสดงถึงนรกนั้นนั่นเองอันมีหลายอย่างเช่น อเวจีมหานรกเป็นต้น ด้วยศัพท์ว่า **นรก** คำว่า **เข้าถึงแล้ว** คือเข้าไปแล้ว อธิบายว่าเกิดเฉพาะแล้วในอบายเป็นต้นนั้น ฝ่ายที่ตักศิลาศึกษาพึงทราบโดยปริยายที่ตรงกันข้ามจากฝ่ายชั่วที่กล่าวมาแล้วนั้นเถิด ส่วนข้อความที่แปลกกัน มีดังต่อไปนี้

ก็ในที่นั้น ท่านสงเคราะห์แมคติของมนุษย์ไว้ ด้วยศัพท์ คือ **สุคติ** ถึงเทวคติ ท่านก็สงเคราะห์อย่างเดียวกันด้วยศัพท์ว่า **สวรรค์** ในบทเหล่านั้นพึงทราบอรรถวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ว่า ชื่อว่า **สุคติ** เพราะดำเนินไปอย่างงดงาม ชื่อว่า **สวรรค์** เพราะภาวะที่เลิศด้วยดีด้วยอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น สวรรค์นั้นแม้ทั้งหมดท่านเรียกว่า **โลก** เพราะอรรถว่า มีอันจะต้องทรุดโทรมไป บทว่า **ด้วยจักขุทิพย์อย่างนี้ทั้งหมด** จัดเป็นคำสรุป ความย่อในคำนี้คมนั้นว่า เห็นด้วยตาทิพย์อย่างนี้

[๔๑๒] ก็กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญความเพียรเพื่อต้องการจะเห็นอย่างนี้ พึงทำตามมีอภิญญาเป็นบาท ซึ่งมีกสิณเป็นอารมณ์ ให้ควรแก่อภินิหารโดยอาการทุกอย่างแล้ว พึงทำกสิณ ๓ ชนิดเหล่านี้ คือ เตโชกสิณ ๑ โอทาทกสิณ ๑ อาโลกกสิณ ๑ อย่างใดอย่างหนึ่งให้ใกล้ต่อการเกิดขึ้นแห่งทิพย์จักขุญาณพึงขยายทำอุปจารณาให้เป็น

โคจรแล้วพึงหยุดไว้ อธิบายว่า ไม่พึงยังอุปนาให้เกิดในอารมณ์นั้น เพราะถ้าเธอให้อุปนาเกิดขึ้นอารมณ์นั้นจะเป็นที่อาศัยแห่งฌานที่เป็นบาทไม่เป็นที่อาศัยแห่งปริกรรมก็ในกลินทั้ง ๓ เหล่านี้ อาโลกกลินนั้นเท่านั้นประเสริฐกว่า เหตุนั้น พึงยังอาโลกกลินนั้นหรือกลินอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาภคินนอกจากนี้ให้เกิดขึ้น ตามนัยดังที่ได้กล่าวแล้วในกลินนิเทศ แล้วพึงหยุดอยู่ในอุปปจารภูมิจนแหละก่อน จึงค่อยให้ขยายไปก็เมื่อนัยแห่งการขยายฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบได้จากที่ได้กล่าวไว้แล้วในกลินนิเทศนั้นแล เธอจะพึงเห็นรูปในภายในฐานะที่ได้ขยายแล้ว ๆ ก็เมื่อพระโยคินั้นเห็นรูปอยู่วาระแห่งปริกรรมย่อมผ่านพ้นไป แต่นั้น แสงสว่างแห่งอาโลกกลินก็หายไป เมื่อแสงสว่างนั้นหายไปแล้ว แม้รูปก็จะไม่ปรากฏด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้นพระโยคินี้ก็ต้องเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นแหละบ่อย ๆ ออกจากฌานนั้นแล้วพึงแผ่แสงสว่าง แสงสว่างจะแจ่มจําอยู่ได้นานขึ้นโดยลำดับด้วยอาการอย่างนี้ ก็ในอธิการนี้ พระโยคิกำหนดที่มีประมาณเท่าใดว่า **อาโลโก โหตุ** แสงสว่างจงมีอยู่ในที่นี้เถิด ดังนี้ แสงสว่างย่อมตั้งอยู่ในที่กำหนดแล้วนั้นแล แม้เธอจะนั่งอยู่ทั้งวันก็เห็นรูปได้ทั้งวัน ก็บุรุษผู้เดินทางตลอดราตรีด้วยคบเพลิงหย้า ย่อมเป็นข้ออุปมาในเรื่องนี้ได้

ได้ยินว่า ชายผู้หนึ่งใช้คบเพลิงหย้าสองทางเดินไปในเวลากลางคืน คบเพลิงนั้นของเขาหรือลึง ที่นี้เองเขาจึงไม่รู้ชัดว่าทางเดินนั้นเรียบหรือขรุขระกันแน่ เขาจึงใช้วิธีการเชี้ยคบเพลิงนั้นที่แผ่นดิน ทำให้มันลุกโพล่งขึ้นใหม่ พอคบเพลิงนั้นลุกโพล่งขึ้นก็ได้ส่องแสงสว่างไสวมากกว่าเดิม เมื่อชายนั้นทำคบเพลิงที่หริ่งแล้วให้โพล่งขึ้นใหม่อย่างนี้บ่อย ๆ พระอาทิตย์ก็โผล่ขึ้นโดยลำดับ เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นแล้วเขาคิดว่าเราไม่ต้องใช้คบเพลิง จึงทิ้งคบเพลิงนั้นเสีย เดินไปได้จนตลอดวัน พึงทราบความหมายในข้ออุปมานั้นดังต่อไปนี้ แสงสว่างแห่งภคินในเวลาปริกรรม เป็นดุจแสงสว่างแห่งคบเพลิง เมื่ออาโลกกลินหายไปเพราะล่งวาระแห่งการปริกรรมของพระโยคิผู้ดูแลดูรูปอยู่จึงมองไม่เห็นรูป ดูการไม่เห็นที่เรียบและที่ขรุขระในเมื่อคบเพลิงหรือลึง ฉะนั้น การเข้าบ่อย ๆ เปรียบเหมือนการพยายามเชี้ยคบเพลิงบ่อย ๆ ฉะนั้น การแผ่แสงสว่างให้มีกำลังกว่าเดิมของพระโยคิผู้ทำปริกรรมบ่อย ๆ ก็ดูการทำคบเพลิงให้สว่างไสวกว่าเก่า ฉะนั้น การที่แสงสว่างอันแรงกล้าคงอยู่ตามที่ที่กำหนดไว้ เปรียบดังการขึ้นไปแห่งพระอาทิตย์นั้นฉะนั้น การที่แสงสว่างเล็กน้อยเสีย แลดูรูปด้วยแสงสว่างอันแจ่มจําทั้งวัน เปรียบดูการทิ้งคบเพลิงเสีย แล้วเดินไปได้ทั้งวัน ในการเห็นรูปนั้น

เมื่อใด รูปนี้คือรูปที่อยู่ในภายในท้อง รูปที่อาศัยหทัยวัตถุ รูปที่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปที่อยู่นอกฝา นอกภูเขา นอกกำแพง และรูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น อันไม่มาปรากฏทางตาเนื้อของภิกษุ นั้น ก็มาปรากฏทางญาณจักขุของภิกษุ นั้นได้คือ ดุจปรากฏแก่ตาเนื้อ ในเวลานั้นทิพยจักขุย่อมเป็นอันเกิดแล้ว แต่ในอธิการนี้ ทิพยจักขุ นั้นสามารถเห็นรูปได้เท่านั้น แต่ไม่สามารถจะเห็นบุพพภาคแห่งจิตได้ ก็ทิพยจักขุ นั้นย่อมเป็นอันตรายแก่ปุณฺณ เพราะเหตุไร ? เพราะปุณฺณนั้นอธิฐานว่า จงสว่าง ดังนี้ ณ ที่ใด ๆ ที่นั่น ๆ ย่อมสว่างจำเป็นอันเดียวกัน แม้แทรกเข้าไปตลอดแผ่นดิน ทะเล และภูเขา ครั้นคราวนี้เมื่อเธอเห็นรูปยักษ์และรากษสเป็นต้นอันน่ากลัวในที่นั้น ๆ ความหวาดกลัวย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุที่เธอถึงความพึงชานแห่งใจเป็นผู้หวั่นเสียว เพราะฉนั้น พึงเป็นผู้ไม่ประมาทในการเห็นรูปเกิด

ในข้อนี้มีลำดับการเกิดของทิพยจักขุดังต่อไปนี้ เมื่อมโนทวาราวชชนจิตทำรูปมีประการดังกล่าวแล้วนั้นให้เป็นรูปารมณฺ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงทำรูปนั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น คำทั้งหมดนักศึกษาพึงทราบตามนัยก่อนนั้นแล แม้ในที่นี้บุพพภาคจิตที่มีวิตกวิจารณ์เป็นกามาวจร ในที่สุดเป็นจิตยังประโยชน์ให้สำเร็จ ประกอบด้วยฌานที่ ๔ เป็นรูปาวจร ญาณซึ่งเกิดพร้อมกับจิตนั้นแล ท่านเรียกว่า **สตุดานํ จตุปปาตญาณํ** ทิพฺพจกฺขุญาณํ บ้างแล

จบ จตุปปาตญาณกถา

ความเบ็ดเตล็ดในอภิญา

[๔๑๓] พระโลกนาถเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งชั้น ๕ ได้ตรัสอภิญา ๕ เหล่าได้ไว้ พระโยคีเข้าใจอภิญาเหล่านั้น แล้วพึงทราบถึงเรื่องเบ็ดเตล็ดในอภิญาเหล่านี้ดังต่อไปนี้

จริงอยู่ ในอภิญา ๕ เหล่านี้ ทิพยจักขุกล่าวคือจตุปปาตญาณ มีญาณเครื่องล้อมกำกับอยู่ ๒ คือ อนาคตังสญาณ ญาณเครื่องรู้ในส่วนอนาคต ๑ ยถากัมมุคญาณ ญาณเครื่องรู้ว่าสัตว์เข้าถึงตามกรรม ๑ ญาณ ๒ เหล่านี้และอภิญา ๕ มีอิทธิวิธเป็นต้น รวมกันเป็นญาณฝ่ายอภิญา ๗ มาแล้วในที่นี้ดังนี้แลบัดนี้ เพื่อไม่ให้หลงในการจำแนกอารมณ์แห่งอภิญาญาณเหล่านั้น

**บันทึกพึงแสดงความเป็นไปแห่งอภิญาญาณ ๗ ใน
อาร์มมณติกะ ๔ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่ง
ใหญ่ได้ตรัสไว้แล้ว**

นี่เป็นการแสดงในอาร์มมณติกะนั้น

หมวด ๓ แห่งอาร์มมณ ๔ อย่าง

จริงอยู่ หมวด ๓ แห่งอาร์มมณที่พระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่นี้ ได้ตรัสไว้มี ๔ อย่าง ๔ อย่างเป็นไหน ? คือ ปรีตตารมณัตติกะ หมวด ๓ แห่งปรีตตารมณ ๑ มัคคารมณัตติกะ หมวด ๓ แห่งมัคคารมณ ๑ อตีตารมณัตติกะ หมวด ๓ แห่งอตีตารมณ ๑ และอัชฌัตตารมณัตติกะ หมวด ๓ แห่งอัชฌัตตารมณ ๑^๑

[๔๑๔] ในอภิญาญาณเหล่านั้น อิทธิวิธญาณเป็นไปในอาร์มมณ ๗ คือ ปรีตตารมณ ๑ มัคคตารมณ ๑ อตีตารมณ ๑ อนาคตารมณ ๑ ปัจจุบันนารมณ ๑ อัชฌัตตารมณ ๑ พหิทธารมณ ๑

อิทธิวิธในอาร์มมณ ๗ อย่าง

เป็นไปอย่างไร ? คือ อิทธิวิธญาณนั้น เมื่อใดพระโยคีทำกายให้อิงอาศัยจิต ต้องการไปด้วยกายมิได้ปรากฏ จึงน้อมกายไปด้วยอำนาจของจิต รวบรวมวางรูปกายลงในมหัคคตจิต เมื่อนั้นอาร์มมณที่ได้ด้วยการเข้าไปประกอบย่อมมี เพราะทำอธิบายอย่างนี้ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่า **ปรีตตารมณ** เพราะมีรูปกายเป็นอาร์มมณ เมื่อใดพระโยคีทำจิตให้อิงอาศัยกาย ต้องการไปด้วยกายอันปรากฏ จึงน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกายที่รวบรวมจิต อันประกอบไปด้วยฌานที่เป็นบาทลงไว้ในรูปกาย เมื่อนั้นอาร์มมณที่ตนได้ด้วยการเข้าไปประกอบย่อมมี เพราะทำอธิบายดังว่ามานี้ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่า **มหัคคตารมณ** เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอาร์มมณ อนึ่ง

๑ อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓-๒๑/๓-๕

เพราะเหตุที่พระโยคีทำจิตนั้นแน่นแลให้เป็นจิต ที่ล่วงไปแล้ว ที่ดับไปแล้วให้เป็นอารมณ์ เหตุนั้น อธิวิธิญาณนั้นจึงชื่อว่า **เป็นอดีตารมณ์** เมื่อพระโยคีอธิฐานอนาคตารมณ์ ดูพระมหากัสสปเถระเป็นต้น อธิฐานในเวลาบรรจุพระมหาธาตุ อธิวิธิญาณนั้น ว่าเป็นอนาคตารมณ์ นัยว่า พระมหากัสสปเถระ เมื่อจะทำการบรรจุพระมหาธาตุ ได้อธิฐานว่า กลิ่นเหล่านี้จงอย่าเหือดหาย ดอกไม้จงอย่าแห้ง ประทีปจงอย่าดับ ตลอด ๒๑๘ ปี ในอนาคตกาล^๑ สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดได้เป็นเหมือนอย่างการอธิฐาน นั้น พระอัสสกุตเถระเห็นหมู่ภิกษุอยู่ในเสนาสนะสำหรับประพาศวัตร จันข้าวตาก อยู่ จึงอธิฐานว่า บ่อน้ำนี้จงกลายเป็นน้ำนมส้มในเวลาก่อนฉันอาหารเช้าทุกวันเกิด น้ำที่พวกภิกษุตักเอาในเวลาก่อนฉันอาหารจงเป็นน้ำนมส้ม ในเวลาหลังอาหาร จงกลับเป็นน้ำธรรมดาเหมือนเดิมเกิด ก็อธิวิธิญาณชื่อว่า **ปัจจุบันารมณ์** ใน เวลาทำกายให้อิงอาศัยจิตไปได้ด้วยกายที่ไม่ปรากฏ อธิวิธิญาณนั้นชื่อว่าเป็น **อชฌัตตารมณ์** เพราะทำจิตที่พร้อมด้วยกายของตนให้เป็นอารมณ์ ในเวลาที่น้อม จิตไปด้วยอำนาจกาย หรือน้อมกายไปด้วยอำนาจจิต และในเวลานิรมิตตนเป็นเพศ กุมารน้อยเป็นต้น อนึ่ง อธิวิธิญาณนั้นชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ ในเวลาที่เห็นช้าง และม้าเป็นต้นในภายนอก

ความเป็นไปแห่งอธิวิธิญาณในอารมณ์ ๗ อย่าง พึงทราบดังได้พรรณานี้แล

ทิพโสตธาตุญาณ

[๔๑๕] ทิพโสตธาตุญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ ด้วยอำนาจปริตตารมณ์ ๑ ปัจจุบันารมณ์ ๑ อชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑ เป็นอย่างไร ? คือ ทิพโสต- ธาตุญาณนั้นเป็นปริตตารมณ์ ได้แก่อารมณ์เป็นกามาวจร เพราะเหตุทำเสียงให้เป็น อารมณ์ และเพราะเหตุว่าเสียงเป็นปริตตาคือกามาวจร และชื่อว่าเป็นปัจจุบันารมณ์ เฉพาะที่ทำปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไป ทิพโสตธาตุญาณนั้นชื่อว่าเป็น อชฌัตตารมณ์ ในเวลาฟังเสียงในท้องของตน ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ในเวลาฟังเสียง ของผู้อื่น

พึงทราบความเป็นไปแห่งทิพโสตธาตุญาณในอารมณ์ ๔ ดังอธิบายมานี้

๑ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๐/๒๒๑

เจโตปริยญาณ

[๔๑๖] เจโตปริยญาณย่อมเป็นไปในอารมณ ๘ ด้วยอำนาจปริตตารมณ ๑ มหัคคตารมณ ๑ อัปปมาณารมณ ๑ มัคคารมณ ๑ อตติตารมณ ๑ อนาคตารมณ ๑ ปัจจุบันนารมณ ๑ พหิทธารมณ ๑ เป็นอย่างไร ? คือ เจโตปริยญาณนั้นย่อมชื่อว่า เป็นปริตตารมณในเวลา รู้กามาวจรจิตแห่งผู้อื่น ชื่อว่าเป็นมหัคคตารมณในเวลา รู้รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต ชื่อว่า เป็นอัปปมาณารมณในเวลา รู้มรรคและผล แต่สำหรับญาณนี้ปุณฺณไม่รู้จักของพระโสดาบัน พระโสดาบันก็ไม่รู้จักของพระสกทาคามี พึงโยงไปอย่างนี้จนตราบเท่าถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ย่อมรู้จักของคนทุกจำพวก แม้ท่านผู้วิเศษอื่นชั้นสูงขึ้นไปถึงรู้จักของผู้ตั้งอยู่ในผลชั้นต่ำได้ พึงทราบความแปลกกันดังต่อไปนี้ เจโตปริยญาณย่อมเป็นมัคคารมณในเวลา มีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ ก็ในเวลาใดพระโยคีย่อมรู้จักของผู้อื่นในภายใน ๗ วัน ที่ล่วงไปแล้วและในภายใน ๗ วันที่ยังมาไม่ถึง ในเวลานั้นเจโตปริยญาณนั้นจัดว่าเป็นอตติตารมณและอนาคตารมณ

ปัจจุบัน ๓ อย่าง

เจโตปริยญาณนั้น จัดเป็นปัจจุบันนารมณได้อย่างไร ? อันปัจจุบันมี ๓ อย่าง คือ ปัจจุบันโดยขณะ ๑ ปัจจุบันโดยสันตติ ๑ ปัจจุบันโดยกาลยาวนาน ๑ ในปัจจุบัน ๓ อย่างนั้น อารมณที่ถึงความเกิดขึ้นดำรงอยู่และสลายไป (อุปปาทขณะ จิตฺติขณะ และภังคขณะ) ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยขณะ** อารมณที่นับเนื่องในวาระสืบต่อ ๑ หรือ ๒ ขณะ ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยสันตติ** ในปัจจุบันโดยสันตตินั้น ได้แก่เมื่อพระโยคินั่งในที่มืดแล้วไปสู่ที่แจ้ง อารมณยังไม่ปรากฏก่อน แต่พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ ในระยะที่อารมณนั้นปรากฏ แม้เมื่อพระโยคีไปในที่สว่างแล้วเข้าไปสู่ห้องน้อย รูปยังไม่ปรากฏทันทีก่อน ก็ในระยะที่รูปนั้นปรากฏนี้พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ และ ๒ วาระ อนึ่ง พระโยคียืนในที่ไกลเห็นความเคลื่อนไหวมือของคนยอมผ้า และความเคลื่อนไหวคือการเคาะระฆังและตีกลองเป็นต้นยังไม่ได้ยินเสียงในทันที ในระหว่างที่เธอได้ยินเสียงนั้น พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติต่อ ๑ วาระ หรือ ๒ วาระ อาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกายอธิบายไว้เพียงเท่านี้ ฝ่ายอาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์สังยุตตกาย กล่าวถึงสันตติไว้ ๒ อย่างคือ สันตติของรูป ๑ สันตติของ

สิ่งที่เป็นนาม ๑ แล้วกล่าวว่า เมื่อบุคคลเหยียบน้ำไปชั่วระยะรอยน้ำที่คนเหยียบไป
ริมตลิ่งยังไม่ใสนี้ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** เมื่อคนเดินทางมาไกลชั่วระยะความร้อนในร่างกาย
ยังไม่สงบระงับนี้ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** เมื่อคนเดินมาจากแดดแล้วเข้าห้องชั่วระยะที่
ความมืดหน้ามัวตายังไม่หายไป นี่ก็ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** เมื่อพระโยคีมนสิการ
กัมมัญฐานอยู่ในห้องแล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอนกลางวัน ชั่วระยะที่ความพร่า
แห่งนัยน์ตายังไม่หายไป นี่ก็ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** วาระแห่งชวนะ ๒, ๓ ชื่อว่า นามสันตติ
คือสันตติของสิ่งที่เป็นนาม ดังนี้กล่าวว่า สันตติทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน คือ
ปัจจุบันโดยสันตติ

ปัจจุบันโดยยาวนาน

ส่วนธรรมชาติที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่ง ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน**
ดังที่พระมหากัจจายนเถระหมายถึง กล่าวไว้ในภักทเทกธัตตสูตรว่า^๑ อาวุโส กิเฌและ
ธรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นจัดเป็นปัจจุบัน เมื่อใจและธรรมทั้งสองนั้นเกิดขึ้นเฉพาะแล้ว
ย่อมมีวิญญูณเนื่องด้วยฉันทราคะ เพราะเหตุที่วิญญูณเนื่องด้วยฉันทราคะ ชนจึงยินดี
ยิ่งซึ่งปัจจุบันนั้น เมื่อมีความยินดีในปัจจุบันนั้นอยู่ ย่อมม่งอนแง่นคลอนแคลนในธรรม
ที่เป็นปัจจุบันนั้น ก็ในปัจจุบันทั้ง ๒ นี้ ปัจจุบันโดยสันตติมาในอรรถกถาทั้งหลาย
ส่วนปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน มาในพระสูตรแล

มติอาจารย์บางพวก

ในปัจจุบันเหล่านั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า จิตที่เป็นปัจจุบันโดยขณะจัดเป็น
อารมณ์แห่งเจโตปริยญาณ เพราะเหตุไร ? เพราะจิตของภิกษุผู้มีฤทธิ์และของผู้อื่น
ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันได้ การอุปมาแห่งจิตเหล่านั้น มีดังต่อไปนี้ คือเหมือน
อย่างเมื่อบุคคลเอาดอกไม้กำหนึ่งเหวี่ยงซัดไปในอากาศ ดอกไม้ดอกหนึ่งจะเสียบ
ก้านเข้ากับก้านของดอกไม้ดอกหนึ่งได้เป็นแน่แท้ ฉนใด เมื่อพระโยคินึกถึงจิต
ของมหาชนด้วยอำนาจเป็นพวกหมู่โดยมุ่งหวังว่าเราจักรู้จิตของผู้อื่นจิตของคนคนหนึ่ง ย่อม
จะประสานเข้ากับจิตดวงหนึ่งของผู้ใดผู้หนึ่งในหมู่นั้น ในอุปปาทขณะหรือจิตขณะ

๑ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๘-๒๘๕/๓๐๐-๓๔๒

หรือภังคะขณะก็ได้โดยแท้ ฉะนั้น แต่คำของเกจิอาจารย์นั้นถูกคัดค้านเสียแล้ว ในอรรถกถาทั้งหลายว่า คำนั้นไม่ถูก เพราะพระโยคีเมื่อนึกอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ย่อมนึกด้วยจิตใด และย่อมรู้ด้วยจิตใด จิตทั้ง ๒ เหล่านั้น ไม่มีฐานร่วมกันเลย และ เพราะโทษ คืออาวัชชนจิตและชวนจิตทั้งหลายถึงความมีอารมณ์แตกต่างกันไปในฐานะ ที่ไม่ควร ส่วนปัจจุบันโดยสันตติและปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน พึงทราบว่าเป็น อารมณ์แห่งเจโตปริยญาณได้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวอธิบายไว้ในอรรถกถา สังยุตตนิกายว่า ในปัจจุบัน ๒ อย่างนั้น จิตของผู้อื่นที่มีในเวลาประมาณ ๒, ๓ ชวนวิถี ด้วยอำนาจเป็นอดีตารมณ์และเป็นอนาคตารมณ์ แต่ชวนวิถีซึ่งเป็นไปได้อยู่ อันใด จิตนั้นทั้งหมดชื่อว่า ปัจจุบันโดยสันตติ ส่วนปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน พึงแสดงโดยวาระแห่งชวนะแล คำนั้นท่านกล่าวไว้ดีแล้ว จะชี้แจงข้อความในคำนั้น ดังต่อไปนี้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์ต้องการจะทราบจิตของผู้อื่นจึงอาวัชชนาการไป อาวัชชนจิต ทำสิ่งที่เป็นปัจจุบันโดยขณะให้เป็นอารมณ์ ดับพร้อมกับสิ่งซึ่งเป็นปัจจุบันโดยขณะนั้น ต่อจากนั้นมีชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ซึ่งดวงที่สุดเป็นจิตประกอบด้วยฤทธิ์ ดวงที่เหลือเป็นกามาวจร แม้บรรดาชวนจิตทั้งปวงเหล่านั้น จิตที่ดับนั้นแลจัดว่าเป็นอารมณ์ แต่ก็จิตเหล่านั้นไม่มีอารมณ์ต่างกันเลย เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ด้วยสามารถแห่งระยะกาลอันยาวนาน จริงอยู่ แม้ในภาวนาที่มีอารมณ์เดียว จิต อันประกอบด้วยฤทธิ์เท่านั้นย่อมรู้จักจิตของผู้อื่น ฝ่ายจิตนอกนี้หาไม่รู้ไม่ เปรียบดู ในจักขุทวาร จักขุวิญญาณเท่านั้นเห็นรูป ส่วนวิญญาณนอกจากนี้หาเห็นไม่ เจโต-ปริยญาณ ดังที่วามานี้ ชื่อว่าเป็นปัจจุบันนารมณ์ด้วยอำนาจปัจจุบันโดยสันตติและ ปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน อีกนัยหนึ่ง แม้ปัจจุบันโดยสันตติย่อมเป็นไปในปัจจุบัน โดยกาลอันยาวนานเท่านั้นเหตุนี้เจโตปริยญาณนี้พึงทราบว่าเป็นปัจจุบันนารมณ์ ด้วยสามารถแห่งปัจจุบันโดยกาลอันยาวนานนั้นแล และพึงทราบว่าเป็น พหิทถารมณ์ก็ได้ เพราะมีจิตของผู้อื่นเป็นอารมณ์นั้นแล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งเจโตปริยญาณ พึงทราบดังบรรยายมาฉะนี้แล

บุพเพนิวาสญาณในอากรมณ ๘ อย่าง

[๔๑๗] บุพเพนิวาสญาณ ย่อมเป็นไปในอากรมณ ๘ คือ ปริตตารมณ ๑ มหัคคตารมณ ๑ อัปปมาณารมณ ๑ มัคคารมณ ๑ อตีตารมณ ๑ อัชฌัตตารมณ ๑ พหิทธารมณ ๑ นวัตตัพพารมณ ๑

เป็นไปอย่างไร ? คือ บุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงขันธที่เป็นกามาวจร ก็เป็นปริตตารมณ ในกาลที่ระลึกถึงขันธที่เป็นรูปาวจรก็เป็นมหัคคตารมณ ในกาลที่ระลึกถึงด้วยมรรคที่ตนเองหรือคนอื่นเจริญแล้ว และระลึกถึงผลที่ตนเองหรือคนอื่นได้ทำให้แจ้งแล้วในอดีตกาล ก็เป็นอัปปมาณารมณ ในกาลที่ระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือคนอื่นได้เจริญแล้วอย่างเดียว ก็เป็นมัคคารมณ แต่โดยที่แน่นอนแล้ว บุพเพนิวาสญาณนี้จัดเป็นอตีตารมณแท้ในญาณเหล่านั้น ถึงเจโตปริยญาณและยถากัมมุပ္ปคญาณจะจัดเป็นอตีตารมณก็จริง ถึงกระนั้น บรรดาญาณทั้ง ๒ นั้น จิตที่ล่วงไปแล้ว ในภายใน ๗ วัน จัดเป็นอากรมณแห่งเจโตปริยญาณ เพราะเจโตปริยญาณนั้น ไม่รู้จักขันธอื่นหรือสังขารอันเนื่องด้วยขันธ แต่ก็เพราะมีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอากรมณ ท่านจึงเรียกว่าเป็นมัคคารมณโดยปริยาย จริงอยู่ ธรรมชาติที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งเป็นแต่เพียงเจตนาเท่านั้นจัดว่าเป็นอากรมณแห่งยถากัมมุပ္ปคญาณ แต่สำหรับบุพเพนิวาสญาณ-ขันธที่ล่วงไปแล้ว หรือสังขารบางอย่างซึ่งเนื่องด้วยขันธอันจะชื่อว่าไม่เป็นอากรมณหา มีไม่ เพราะบุพเพนิวาสญาณนั้นมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณ

ในธรรมคือขันธอันล่วงไปแล้ว และสังขารอันเนื่องด้วยขันธ
นักศึกษาพึงทราบความแตกต่างกันดังนี้แล

มติอรรถกถาจารย์

เนื้อความในอรรถกถาที่เกี่ยวข้องกับญาณนี้มีดังต่อไปนี้ ก็เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานว่า^๑ ขันธซึ่งเป็นกุศลเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแห่งอิทธิ-วิธญาณ เจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสานุสสติญาณ และยถากัมมุပ္ปคญาณ ฉะนั้น

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๔/๒๕๗-๒๕๘

ชั้นทั้ง ๔ จึงเป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณและยถากัมมุคญาณได้ แม้ในญาณทั้ง ๒ นั้น ชั้นทั้งที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลนั้นแลเป็นอารมณ์แห่งยถากัมมุคญาณได้ ก็แลปุพเพนิวาสญาณนั้นจัดเป็นอัมมัตตารมณีนเวลาที่นึกถึงชั้นของตน จัดเป็นพหิทธารมณีนเวลาที่นึกถึงชั้นของคนอื่น จัดเป็นนวัตตัพพารมณีนเวลาที่นึกถึงชื่อ, โคตร, แผ่นดิน และนิมิต เป็นต้น โดยนัยเช่นว่าในอดีตกาลได้มีพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าวิปัสสี พระมารดาของพระองค์ทรงพระนามว่า พันธุมาดี พระบิดาทรงพระนามว่า พันธุมา^๑ ก็ในบทว่า **ชื่อและโคตรนี้** ฟังเพ่งถึงเนื้อความแห่งพยัญชนะที่สำเร็จได้โดยสมมุติ ซึ่งเนื่องด้วยชั้น ไม่ฟังเพ่งถึงแต่พยัญชนะอย่างเดียวเพราะพยัญชนะเป็นกามาวจร เพราะท่านสงเคราะห์เข้าตามบ่อเกิดแห่งศัพท์ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า^๒ นิรุตติปฏิสัมภิกขามีกามาวจรเป็นอารมณ์ เนื้อความนั้นนับว่าเป็นความถูกต้องของพวกข้าพเจ้า

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งปุพเพนิวาสญาณ
ฟังทราบความหมายดังบรรยายมาฉะนี้แล

ทิพพจักขุญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง

[๔๑๘] ทิพพจักขุญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ คือ ปริตตารมณ ๑ ปัจจุบันนารมณ ๑ อัมมัตตารมณ ๑ พหิทธารมณ ๑ เป็นไปอย่างไร ?

คือ ทิพพจักขุญาณนั้น ชื่อว่าเป็นปริตตารมณเพราะทำรูปให้เป็นอารมณ์ และรูปก็เป็นกามาวจรด้วย ชื่อว่า **เป็นปัจจุบันนารมณ** ก็เพราะเป็นไปในรูปเฉพาะที่มีอยู่ ชื่อว่าเป็น **อัมมัตตารมณ** ในเวลาที่เห็นรูปอันอยู่ในท้องของตน เป็นต้น ชื่อว่าเป็น **พหิทธารมณ** ในเวลาที่เห็นรูปของผู้อื่น

ความเป็นไปในอารมณ์ ๔ แห่งทิพพจักขุญาณ
ฟังทราบความหมายดังบรรยายมาฉะนี้

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒/๕

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๔๙/๔๗๗

อนาคตังสญาณในอารมณ ๘ อย่าง

[๔๑๙] อนาคตังสญาณย่อมเป็นไปในอารมณ ๘ คือ ปริตตารมณ ๑ มหัคคตารมณ ๑ อัปปมาณารมณ ๑ มัคคารมณ ๑ อนาคตารมณ ๑ อัชฌัตตารมณ ๑ พหิทธารมณ ๑ นวัตตัพพารมณ ๑ เป็นอย่างไร ?

คือ อนาคตังสญาณนั้นชื่อว่าเป็น **ปริตตารมณ** ในเวลาที่รู้ว่าสัตว์นี้จักเกิดในชั้นกามาวจรในอนาคตกาล ชื่อว่าเป็น **มหัคคตารมณ** ในเวลาที่รู้ว่าสัตว์นี้จักเกิดในรูปาวจรหรืออรูปาวจร ชื่อว่าเป็น **อัปปมาณารมณ** ในเวลาที่รู้ว่าเขาจักทำมรรคให้เจริญ เขาจักทำให้แจ่มแจ้งซึ่งผล ชื่อว่าเป็น **มัคคารมณ** ในเวลาที่รู้ว่าเขาจักทำมรรคให้เจริญอย่างเดียว แต่ว่า โดยแน่แท้แล้ว อนาคตังสญาณนี้มีอารมณเป็นอนาคตอย่างเดียวกันเท่านั้น ในอารมณเหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณจะเป็นอนาคตารมณได้ก็จริงแล แต่ทว่า เจโตปริยญาณนั้นมีจิตที่เป็นอนาคตภายในระยะ ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ เพราะเจโตปริยญาณนั้นย่อมไม่ถึงถึงขั้นอื่น หรือสังขารอันเนื่องด้วยขั้นอื่นเลย แต่สิ่งอะไร ๆ ในอนาคตชื่อว่ามีได้เป็นอารมณแห่งอนาคตังสญาณหาไม่ ตามข้อความที่กล่าวมาแล้วในปุพเพนิวาสญาณ ชื่อว่าเป็นอัชฌัตตารมณได้ในเวลาที่รู้ว่าเราจักเกิดในที่โน้น ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณได้ในเวลาที่รู้ว่าคนโน้นจักเกิดในที่โน้น ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตรโดยนัยเป็นต้นว่า ในอนาคต พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า เมตเตยยะ จักเสด็จอุบัติขึ้น พรหมณฺ์ชื่อว่าสุพรหมจักเป็นพระบิดาของพระองค์ พรหมณฺ์ชื่อว่าพรหมวดีจักเป็นพระมารดาของพระองค์^๑ ดังนี้จัดเป็น **นวัตตัพพารมณ** ตามนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในปุพเพนิวาสญาณนั้นแล

ความเป็นไปในอารมณ ๘ แห่งอนาคตังสญาณ
นักศึกษาพึงทราบความหมายดังได้บรรยายมาฉะนี้แล

ยถากัมมุคญาณในอารมณ ๕ อย่าง

[๔๒๐] ยถากัมมุคญาณเป็นไปในอารมณ ๕ คือ ปริตตารมณ ๑ มหัคคตารมณ ๑ อตติตารมณ ๑ อัชฌัตตารมณ ๑ พหิทธารมณ ๑

๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๗/๗๘-๗๙

เป็นไปอย่างไร ? คือ ยถากัมมุคฺคญาณนัณย่อมชื่อว่าเป็น **ปริตตารมณ** ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นกามาวจร เป็น**มหัคคตารมณ** ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร เป็น**อดีตารมณ** เพราะเหตุที่รู้เฉพาะอดีต เป็น**อัชฌัตตารมณ** ในเวลาที่รู้กรรมของตน เป็น**พหิทธารมณ** ในเวลาที่รู้กรรมของผู้อื่น

ความเป็นไปในอารมณ ๕ แห่งยถากัมมุคฺคญาณ
นักศึกษาพึงทราบข้อความดังที่ได้บรรยายมาฉะนี้แล

ส่วนในอธิการนี้ คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า อัชฌัตตารมณและพหิทธารมณ ดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้ด้วยมีอรรถาธิบายว่า ยถากัมมุคฺคญาณนัณในเวลาที่รู้กรรมภายในคือของตนเองตามกาลเวลา และในเวลาที่รู้กรรมภายนอกคือของคนอื่นตามกาลเวลาก็จัดเป็นอัชฌัตตพหิทธารมณได้บ้างเหมือนกัน ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่อว่า อภิญฺเญยานิเทศ
ในปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้เพื่อให้เกิดความปราโมชแห่งสาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๔

ชั้นธนิตะ

ปัญญาภาดา

[๔๒๑] บัดนี้ เพราะเหตุที่สมาธิที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงออกแล้วด้วยธรรม โดยยกจิตเป็นประธานในพระคาถาว่า “**สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปลฺโณ จิตฺตํ ปณฺณมฺจ ภาวํ**” ดังนี้ เป็นต้น ย่อมเป็นอันภิกษุผู้ประกอบด้วยสมาธิภาวนาอันแน่นแน มีอานิสงส์ อันบรรลุล่วงด้วยอำนาจแห่งอภิปัญญาอย่างนี้ เจริญแล้วโดยอาการทั้งปวง

ต่อแต่นั้นพึงเจริญปัญญาในลำดับไป ก็ปัญญานั้นไม่ใช่ทำได้อย่างง่ายดายนัก แม้เพื่อ จะรู้แจ้ง เพราะทรงแสดงไว้โดยสังเขปนัก จะปวงกล่าวไปไยถึงการเจริญเล่า ฉะนั้น เพื่อ จะแสดงความพิสดารและนัยแห่งภาวนาปัญญานั้น จึงมีปัญหานี้ว่า อะไรชื่อว่า ปัญญา ? ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่าอะไร ? ลักษณะ กิจ ผล เหตุไฉน ของปัญญานั้น เป็นอย่างไร ? ปัญญามีกี่อย่าง จะพึงเจริญอย่างไร ? การเจริญปัญญา มีอานิสงส์ อย่างไร ?

[๔๒๒] พึงทราบวิสัยในข้อปัญหานี้ดังต่อไปนี้

ปัญหากรรมที่ว่า “**อะไรเป็นปัญญา**” นั้น มีวิสัยที่ว่า :- ปัญญาทั้งหลายอย่าง ต่างประการ อันจะวิสัยขึ้นแจ้งปัญญานั้นไปทุกอย่าง จะไม่พึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ ทั้ง จะพึงเป็นไปเพื่อความเผื่อยิ่งขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวหมายเอาปัญญา ที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้น คือวิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา

[๔๒๓] ปัญหาว่า **อะไรชื่อว่าปัญญา** ? เฉลยว่า :- ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถ ว่ารู้ชัด ที่ชื่อว่า รู้ชัดนี้ คืออย่างไร ? คือความรู้โดยประการต่างๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการ คือความหมายรู้ และความรู้แจ้ง จจริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา วิญญาณ และปัญญา จะ เป็นความรู้ด้วยกัน แต่สัญญา เป็นสักแต่ว่าความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้จักว่า สีเขียว

สีเหลือง เป็นต้นเท่านั้น แต่ไม่อาจให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะว่า ไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ เป็นอนัตตาได้ วิญญาณย่อมรู้จักอารมณ์ว่า สีเขียว สีเหลือง เป็นต้นด้วย และ
ย่อมให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะได้ด้วย แต่ไม่อาจจะให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏ
แห่งมรรคได้ ส่วนปัญญาย่อมรู้จักอารมณ์และให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะด้วยอำนาจ
แห่งนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย

อุปมาเหมือนคน ๓ คน คนหนึ่งเป็นเด็กที่ยังไม่มีความรู้ (ในเรื่องการใช้จ่าย)
คนหนึ่งเป็นชาวบ้าน (ธรรมดา) คนหนึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ดูเงิน เมื่อเขาเห็นกองเหรียญ
กษาปณ์ที่เขาวางไว้บนแผ่นกระดานที่ดูเงิน เด็กที่ยังไม่มีความรู้ ย่อมรู้แต่เพียงว่า
เหรียญกษาปณ์ ที่สวย งาม ยาว สั้น สีเหลืองหรือกลมเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่า ของชนิดนี้
เขาสมมติว่า เป็นรัตนะ ใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคของมวลมนุษย์ คนชาว
บ้านย่อมรู้ว่า เหรียญกษาปณ์เป็นของสวยงาม และรู้ว่า เป็นของที่เขาสมมติเป็นรัตนะ
ใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคของมวลมนุษย์ แต่ไม่รู้จักเลือกว่า เหรียญนี้แท้
เหรียญนี้ปลอม เหรียญนี้มีราคาเพียงครึ่งหนึ่ง ส่วนเจ้าหน้าที่ดูเงิน ย่อมรู้ประการ
เหล่านั้นทั้งหมด และรู้จักจริง ๆ แม้แต่เหรียญกษาปณ์ก็รู้ ได้ฟังเสียงเคาะ ได้ดมกลิ่น
ได้ลิ้มรส ชั่งดูด้วยมือก็รู้ และรู้จักกระทั่งว่า ทำที่บ้าน ที่หมู่บ้าน ในเมือง หรือที่ภูเขา
ที่ฝั่งแม่น้ำชื่อนั้น และรู้จักกระทั่งว่าอาจารย์คนไหนทำฉันใด อุปมาเช่นนี้ ก็พึงทราบฉันนั้น

ก็สัญญาย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเด็กที่ยังไม่มีความรู้
เพราะถือเอาสักว่าอาการคือความปรากฏแห่งอารมณ์ ด้วยอำนาจสีเขียว เป็นต้น
วิญญาณ ย่อมเป็นเหมือนว่าการเห็นเหรียญกษาปณ์ของชาวบ้าน เพราะถือเอา
อาการของอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียว เป็นต้น และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะที่สูง
ขึ้นไป ส่วนปัญญาย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเจ้าหน้าที่ดูเงิน เพราะ
ถือเอาอาการของอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียว เป็นต้น และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะ
และให้ถึงความปรากฏแห่งมรรคแม้ที่สูงขึ้นไปกว่านั้น เพราะฉะนั้น ความรู้โดย
ประการต่าง ๆ ที่พิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้และความรู้แจ้ง นี้แหละพึง
ทราบว่า ความรู้ชัด คำแก้ปัญหว่า “ที่ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด” ดังนี้
ข้าพเจ้ากล่าวหมายถึงความรู้ชัดนี้

ก็ปัญญานี้ นั่น เป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้ยาก เพราะมีความแตกต่างกันที่บุคคล แยกไม่ได้ว่า ที่ใดมีสัญญาและวิญญาณ ที่นั่นไม่มีปัญญาโดยส่วนเดียว ก็ในกาลใดมีปัญญา ในกาลนั้น ปัญญาก็ยังแยกออกจากธรรมเหล่านั้นไม่ได้ว่า “นี้สัญญา นี้วิญญาณ นี้ปัญญา” เพราะเหตุนี้ พระนาคเสนผู้มีอายุ จึงถวายพระพรแด่พระเจ้ามิลินทร์ว่า “มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรที่บุคคลทำได้ยากแล้ว” พระเจ้ามิลินทร์ตรัสถามว่า “ท่านพระนาคเสนผู้เจริญ ก็พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรที่ทำได้ยากหรือ” “มหาบพิตรการกำหนดธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่ไม่มีรูป คือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกัน ซึ่งพระองค์ตรัสไว้ว่า “นี้ผัสสะ นี้เวทนา นี้ปัญญานี้เจตนา นี้จิต” ดังนี้ นั่นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก พระผู้มีพระภาคทรงทำแล้ว

[๔๒๔] ในปัญหาชื่อว่า **ลักษณะ กิจ ผล เหตุไฉนของปัญญานั้น เป็นอย่างไร ?** นี้พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

ปัญญา มีการแทงตลอดสภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผล ก็สมาธิเป็นเหตุไฉนของปัญญานั้น โดยพระบาลีว่า “ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็นตามความเป็นจริง” ดังนี้ :-

ปัญญามีกี่อย่าง

[๔๒๕] ปัญหาชื่อว่า **“ปัญญามีกี่อย่าง”** วิสัชนาว่า :- อันดับแรก ว่าโดยลักษณะคือการแทงตลอดสภาวะธรรม ปัญญามีอย่างเดียวเท่านั้น

ปัญญามี ๒ อย่าง คือ โลกียปัญญา ๑ และโลกุตตรปัญญา ๑ เป็น ๒ อย่าง โดยนัยอย่างเดียวกันนั้น คือ ปัญญามีอาสวะ ๑ และไม่มีอาสวะ ๑ ปัญญาที่กำหนดนาม ๑ และที่กำหนดรูป ๑ ปัญญาที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๑ และที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๑ ปัญญาที่เป็นทสสนภูมิ ๑ และที่เป็นภาวนาภูมิ ๑

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือเป็นจินตามยปัญญา ๑ สุตมยปัญญา ๑ และภาวนามยปัญญา ๑ โดยนัยเดียวกันนั้น คือ ปัญญาที่เป็นปริตตารัมมณะ ๑ ที่เป็นมหัคคตารัมมณะ ๑ และที่เป็นอัปมาณารัมมณะ ๑ ปัญญาที่เป็นอายโกศล ๑ ที่เป็นอปา-

๑ อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒/๔

โกศล ๑ และที่เป็นอุปายโกศล ๑ และปัญญาโดยอภินิเวศ ๓ มีอัสสัฏฐาภินิเวศ (มุ้งมันข้างใน) เป็นต้น

ปัญญาเป็น ๔ อย่าง คือเป็นญาณในสัจจะ ๔ และเป็นปฏิสัมภิทา ๔

[๔๒๖] ในส่วนแห่งปัญญาเหล่านั้น ปัญญาที่เป็นอย่างเดียว มีเนื้อความชัดเจนแล้ว

ปัญญา ๒ อย่าง

ในส่วนแห่งปัญญา ๒ อย่าง มีอธิบายดังนี้ :-

ปัญญาเป็น ๒ อย่าง คือที่เป็นโลกียะ ๑ และที่เป็นโลกุตตระ ๑ อย่างนี้ คือปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกียมรรค เป็นโลกียปัญญา ๑ และปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค เป็นโลกุตตรปัญญา ๑

ในทักขะที่ ๒ ปัญญาที่เป็นอารมณ์ร่วมกับอาสวะทั้งหลายเป็นปัญญามีอาสวะ ๑ และปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ร่วมกับอาสวะเหล่านั้นเป็นปัญญาไม่มีอาสวะ ๑ แต่โดยอรรถปัญญา ๒ อย่างนั้น ก็คือโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญาเท่านั้นเอง นัยสาวททุกะอื่นเช่น ปัญญาที่ประกอบกับอาสวะ เป็นปัญญามีอาสวะ และปัญญาที่ไม่ประกอบกับอาสวะ เป็นปัญญาไม่มีอาสวะดังนี้ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นปัญญามีอาสวะ และไม่มีอาสวะด้วยประการอย่างนี้

ในทักขะที่ ๓ ปัญญา ๒ อย่าง โดยเป็น **นามวรัฏฐापणे** และ **รูปวรัฏฐापणे** อย่างนี้ คือ ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์ ๔ แห่งภิกษุผู้ใคร่จะเริ่มวิปัสสนาอันใด ปัญญาอันนี้ เป็นนามวรัฏฐापณปัญญา ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์อันใด ปัญญาอันนี้ เป็นรูปวรัฏฐापณปัญญา

ในทักขะที่ ๔ ปัญญา ๒ อย่าง โดยเป็น **โสมนัสสหคตะ** และ **อุเปกขาสหคตะ** (เกิดพร้อมด้วยโสมนัสและเกิดพร้อมด้วยอุเบกขา) อย่างนี้ คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมัคคจิตที่เป็นไปในจตุตถฌาน โดยปัญญากนัย ๑๖ ดวง เป็นโสมนัสสหคตปัญญา ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมัคคจิตที่เป็นไปในปัญจฌาน ๔ ดวง เป็นอุเปกขาสหคตปัญญา

ในทุกะที่ ๕ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็น **ทสฺสนญฺญิ** และ **ภาวนาญฺญิ** อย่างนี้ คือ ปัญญาในปฐมมรรค เป็นทสฺสนญฺญิปัญญา และปัญญาในมรรค ๓ ที่เหลือเป็น ภาวนาญฺญิปัญญา

ปัญญา ๓ อย่าง

[๔๒๗] ในติกะ มีอธิบายดังนี้ :-

ในติกะที่ ๑ ปัญญาที่ได้ฟังจากคนอื่นได้มาเป็นจินตามยปัญญา เพราะสำเร็จ โดยลํ้าพังความคิดของตนเอง ปัญญาที่ได้ฟังจากผู้อื่นแล้วได้มาเป็นสุตมยปัญญา เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการฟัง ปัญญาที่ถึงอัปปนา สำเร็จด้วยอำนาจภาวนาอย่างใด ก็แล้วแต่ เป็นภาวนามยปัญญา สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ในปัญญา ๓ นั้น **จินตามยปัญญา เป็นไฉน ?** บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ได้ซึ่งกัมมัสสกตาญาณ หรือ สัจจานุโลมิกญาณว่า รูปไม่เที่ยงก็ดี เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยงก็ดี หรือ ได้ขันติ (ความอาจเห็นได้) ทิฏฐิ (ความเห็น) รุจิ (ความพอใจ) มุติ (ความรู้) เปกฺขะ (การค้นพบ) ธัมมนิชฌานขันติ (ความทนต่อความเพ่งธรรม) อันเป็นอนุโลมิกะ รูปเดียวกันนั้น ในกัมมายนะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือ ปัญญา) ก็ดี ใน ลิปายตนะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะก็ดี ในวิชาฐานะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำ ด้วยโยคะก็ดี ความรู้นี้เรียกว่า **จินตามยปัญญา**

สุตมยปัญญา เป็นไฉน ? บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้วจึงได้กัมมัสสกตาญาณ ฯลฯ ความรู้นี้ เรียกว่า **สุตมยปัญญา**

ภาวนามยปัญญา เป็นไฉน ? ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่างเรียกว่า **ภาวนา-มยปัญญา**^๑

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ จินตามยปัญญา ๑ สุตมยปัญญา ๑ และภาวนา-มยปัญญา ๑ ดังกล่าวมาจะนี้

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔-๕๐๕

ในติกะที่ ๒ ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ ปรีตารัมมณปัญญา ๑ มหัคคตารัมมณปัญญา ๑ และอัปมาณารัมมณปัญญา ๑ อย่างนี้ คือปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลายที่เป็นกามาวจรเป็นไป เป็นปรีตารัมมณปัญญา ที่ปรารภธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรเป็นไป เป็นมหัคคตารัมมณปัญญา ปัญญาทั้ง ๒ นั้น เป็นโลกียวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ปรารภพระนิพพานเป็นไป เป็นอัปมาณารัมมณปัญญา ปัญญานั้น เป็นโลกุตตรวิปัสสนาปัญญา

ในติกะที่ ๓ ความเจริญชื่อว่าอายะ ความเจริญนั้นมี ๒ ทาง คือ ทางที่ไม่เสื่อมจากประโยชน์ ๑ ทางที่ให้เกิดประโยชน์ ๑ ความฉลาดในทั้ง ๒ ทางนั้น ชื่อว่า **อายโกศล** ดังพระบาลีว่า ในโกศล ๓ อย่างนั้น **อายโกศล เป็นไฉน** ? ผู้มีปัญญารู้ว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกละไป หรือว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้นและอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ไปเพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที ปัญญาคือความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นถูกต้องในความไม่เกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย และความเจริญแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายด้วย แห่งผู้มีปัญญานั้น นี้ เรียกว่า **อายโกศล**

ความเสื่อมชื่อว่า **อพายะ** ความเสื่อมเช่นนั้น มี ๒ ทาง คือทางเสื่อมจากประโยชน์ ๑ ทางที่ไม่เกิดประโยชน์ ๑ ความฉลาดใน ๒ ทางนั้น ชื่อว่า **อพายโกศล** ดังพระบาลีว่า ในโกศล ๓ นั้น **อพายโกศล เป็นไฉน** ? ผู้มีปัญญารู้ว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ดังนี้ เป็นต้น

ส่วนว่า ความฉลาดอันเป็นไปทันที คือเกิดขึ้นฉับพลันในอุบาย คือเหตุแห่งความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ทุกสถาน ชื่อว่า **อุพายโกศล** ดังพระบาลีว่า ปัญญาอันเป็นอุบายในการละอกุศลธรรมและเจริญอกุศลธรรมนั้นทุกอย่าง ชื่อว่า **อุพายโกศล** ดังนี้^๑

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ อายโกศล อพายโกศล และอุพายโกศล ดังกล่าวมานี้

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕

ในติกะที่ ๔ ปัญญาเป็น ๓ อย่าง มีอชฌัตตาทินิเวสเป็นต้นอย่างนี้ คือ วิปัสสนาปัญญา ที่ปรารภถือเอาชั้นของตนเป็นอชฌัตตาทินิเวสปัญญา ที่ปรารภถือเอาชั้นของผู้อื่นหรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เป็นพหิททาาทินิเวสปัญญา (ปัญญามุ่งมั่นข้างนอก) ที่ปรารภ ถือเอาทั้งสองเป็นอชฌัตตพหิททาาทินิเวสปัญญา (ปัญญามุ่งมั่นทั้งข้างในทั้งข้างนอก)

ปัญญา ๔ อย่าง

[๔๒๘] ในจตุกกะ ปัญญาเป็น ๔ อย่างมีอธิบายดังนี้ :-

ในจตุกกะที่ ๑ ปัญญาเป็น ๔ อย่างคือญาณในสัจจะ ๔ อย่างนี้คือ ความรู้ปรารภทุกขสัจจะเป็นไป เป็นญาณในทุกข ความรู้ปรารภทุกขสมุทัยเป็นไป เป็นญาณในทุกขสมุทัย ความรู้ปรารภทุกขนิโรธเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธ ความรู้ปรารภทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ในจตุกกะที่ ๒ ความรู้ ๔ อย่างที่ถึงความแตกฉานในวัตถุ ๔ มีอรรถเป็นต้น ชื่อว่าปฏิสัมภทา ๔ ดังพระบาลีว่า ความรู้ในอรรถชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ความรู้ในธรรมชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษา (คือ ภาษาที่ดี ภาษาที่ถูกต้อง) ชื่อนิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภทา^๑ ดังนี้

อรรถปฏิสัมภทา

ในวัตถุ ๔ นั้น คำว่า “อรรถ” โดยสังเขปเป็นคำเรียกผลที่เกิดจากเหตุ จจริงอยู่ ผลที่เกิดจากเหตุ ท่านเรียกว่า “อรรถ” เพราะเหตุที่ประสพ คือบรรลุลถึงโดยทำนองแห่งเหตุ แต่ว่าโดยประเภท ธรรม ๕ อย่างนี้คือ สิ่งที่เกิดเพราะปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง นิพพาน เนื้อความแห่งภาสิต วิบาก และกิริยา ฟังทราบ ว่า ชื่อว่าอรรถ ความรู้ อันถึงความแตกฉานในอรรถนั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาอรรถนั้น ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภทา

๑. ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙

ธัมมปฏิสัมภิตา

คำว่า “**ธรรม**” นั้นเล่า โดยสังเขป เป็นคำเรียกปัจจัย จริงอยู่ ปัจจัยท่านเรียกว่า “**ธรรม**” เพราะเหตุที่จัดแจงผล คือยังผลนั้นๆ ให้เป็นไป หรืออำนวยให้ถึงผลนั้นๆ โดยประเภท ธรรม ๕ อย่างนี้ คือ เหตุที่ยังผลให้เกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง อริยมรรค ภาสิต กุศล และอกุศล พึงทราบว่ ชื่อว่าธรรม ความรู้อันถึงความแตกฉานในธรรม นั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาธรรมนั้น ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภิตา**

แท้จริง อรรถนี้แหละ ท่านจำแนกแสดงไว้ในอภิธรรมโดยนัยว่า “ความรู้ในทุกข์เป็นอรรถปฏิสัมภิตา ความรู้ในทุกขสมุทัยเป็นธัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในทุกขนิโรธเป็นอรรถปฏิสัมภิตา ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นธัมมปฏิสัมภิตา”

ความรู้ในเหตุเป็นธัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในผลที่เกิดจากเหตุเป็นอรรถปฏิสัมภิตา ธรรมเหล่าใดเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว เกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นอรรถปฏิสัมภิตา ธรรมเหล่านั้น เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว เกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว จากธรรมใด ความรู้ในธรรมเหล่านั้น เป็น**ธัมมปฏิสัมภิตา**

ความรู้ในชรามรณะเป็นอรรถปฏิสัมภิตา ความรู้ในชรามรณสมุทัย เป็นธัมมปฏิสัมภิตา ฯลฯ ความรู้ในสังขารนิโรธเป็นอรรถปฏิสัมภิตา ความรู้ในสังขารนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นธัมมปฏิสัมภิตา

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ธรรมอันเป็น สุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทัลละ ความรู้ธรรมนี้เรียกว่าธัมมปฏิสัมภิตา ภิกษุนั้นย่อมรู้เนื้อความแห่งภาสิตนั้น ๆ ว่า “นี่เป็นความแห่งภาสิตนี้ นี่เป็นความแห่งภาสิตนี้” ความรู้เนื้อความแห่งภาสิตนี้ เรียกว่าอรรถปฏิสัมภิตา

ธรรมที่เป็นกุศล เป็นไฉน ? สมัยใดจิตเป็นกามาวจรกุศลเกิดขึ้น ฯลฯ ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นธัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้นเป็นอรรถปฏิสัมภิตา

นิรุตติปฏิสัมพันธ์

ข้อว่า “**ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษา**” มีอรรถาธิบายว่า สภาวนิรุตติ (ภาษาที่แท้) คือถ้อยคำที่ใช้กันตายตัว ไม่วิปริตคลาดเคลื่อนในอรรถและธรรมนั้น ความรู้ในการกล่าวถ้อยคำคือการพูด การเปล่งถ้อยคำ ได้แก่ความรู้ อันถึงซึ่งความแตกฉานในมูลภาษาของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ภาษามคธที่เป็น สภาวนิรุตติ (ภาษาแท้) ซึ่งได้ชื่อว่า ธรรมนิรุตติ (ภาษาดี) นั้น โดยนัยว่า พอได้ยิน ถ้อยคำที่พูด หรือเปล่ง ก็รู้ว่า “นี่เป็นสภาวนิรุตติ นี่ไม่ใช่สภาวนิรุตติ” ดังนี้ เป็น **นิรุตติปฏิสัมพันธ์** จริงอยู่ ผู้ถึงนิรุตติปฏิสัมพันธ์ พอได้ยินคำว่า “**ผลโส เวทนา**” ดังนี้ เป็นต้น ก็รู้ได้ว่า นี่เป็นสภาวนิรุตติ แต่พอได้ยินคำว่า “**ผลสา เวทนา**” ดังนี้ เป็นต้น ก็รู้ได้ว่า นี่ไม่เป็นสภาวนิรุตติ

ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์

ข้อว่า “**ความรู้ในญาณทั้งหลาย**” มีอรรถาธิบายว่าความรู้อันมีความรู้เป็นอารมณ์ แห่งบุคคลผู้พิจารณา ทำความรู้ในความรู้ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์ หรือว่าความรู้ อย่าง กว้างขวางด้วยอำนาจอารมณ์และกิจของตนเป็นต้น ในความรู้ทั้งหลาย ตามที่กล่าว มานั้น เป็น **ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์**

ภูมิปฏิสัมพันธ์ ๒

[๔๒๙] ก็แล ปฏิสัมพันธ์ทั้ง ๔ นั้น ย่อมถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ คือ ในเสขภูมิ ๑ ในอเสขภูมิ ๑ ในภูมิ ๒ นั้น ปฏิสัมพันธ์ของพระอัครสาวกและของ พระมหาสาวกทั้งหลายถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ ปฏิสัมพันธ์ของพระเสขอริยสาวก ทั้งหลาย เช่น พระอานนทเถระ (เมื่อยังเป็นพระเสขะ) ท่านจิตตคฤหบดี ท่านธัมมิก อุบาสก ท่านอุบาลีคฤหบดี และชุชุตตราอุบาลิกา ถึงความแตกฉานในเสขภูมิ

ปฏิสัมพันธ์แจ่มใสด้วยอาการ ๕ อย่าง

อนึ่ง ปฏิสัมพันธ์แม้ถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ อย่างนี้ จะแจ่มใสขึ้นก็ด้วย อาการ ๕ เหล่านั้น คือด้วยอริคม ด้วยปริยัติ ด้วยสวณะ ด้วยปริปัจจา และด้วย ปุพพโยคะ ในอาการเหล่านั้น การบรรลุพระอรหัต ชื่อว่า **อริคม** การเล่าเรียนพระ

พุทธทวณะ ชื่อว่า**ปริยัติ** การสนใจฟังพระสัทธรรมโดยเคารพ ชื่อว่า**สวณะ** การกล่าว
วินิจฉัน์คณฐูปทและอรรถบทในคัมภีร์ทั้งหลายมีพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่า
ปริปุจฉา การประกอบเนื่องๆ ซึ่งวิปัสสนาถึงขั้นใกล้อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ
โดยภาวะแห่งพระโยคาวจรผู้มีการไป ๆ มา ๆ อยู่ในศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์
ก่อน ๆ ชื่อว่า**ปุปพโยคะ**

อาจารย์อื่นอีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า

ปัจจัยเครื่องอุดหนุนของปฏิสัมภิทา มี ๘ คือ ปุปพ-
โยคะ ๑ พาหุสัจจะ ๑ เทศภาษา ๑ อาคม ๑ ปริปุจฉา ๑
อริคม ๑ ครุสัณนิสัย ๑ และมิตตสมบัติ ๑

ในปัจจัยเหล่านั้น **ปุปพโยคะ**ก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ความฉลาดในคัมภีร์ และ
กระบวนศิลปะทั้งหลาย ชื่อว่า **พาหุสัจจะ** ความฉลาดในโวหาร ถ้อยคำต้องถื่น
ชื่อว่า **เทศภาษา** โดยพิเศษความฉลาดในโวหารของชาวมคธ ชื่อว่า **เทศภาษา** การ
เล่าเรียนพระพุทธทวณะ โดยที่สุตแม้เพียงโอปัมมวรรค ชื่อว่า **อาคม** การได้ถามถึง
คำวินิจฉัน์ เนื้อความแห่งคาถาแม้คาถาหนึ่ง ชื่อว่า **ปริปุจฉา** ความเป็นพระโสตาบันก็ดี
ความเป็นพระสกทาคามีก็ดี ความเป็นพระอนาคามีก็ดี ความเป็นพระอรหันต์ก็ดี
ชื่อว่า **อริคม** การอยู่ในสำนักของครูทั้งหลาย ผู้มีสุตปฏิภาณมาก ชื่อว่า **ครุสัณนิสัย**
การได้มิตรทั้งหลายเห็นปานนั้นนั้นแล ชื่อว่า **มิตตสมบัติ** ด้วยประการฉะนี้

ในปัจจัยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย อาศัยปุปพโยคะ
และอริคมเท่านั้น ก็ทรงบรรลุปฏิสัมภิทา พระสาวกทั้งหลายอาศัยเหตุคือปัจจัย
เหล่านั้นทุกอย่างจึงได้บรรลु อนึ่ง การประกอบกัมมัฏฐานภาวนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก
สำหรับจะบรรลุปฏิสัมภิทาหาไม่ แต่การบรรลุปฏิสัมภิทา สำหรับพระเสขะ
ทั้งหลาย ก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นเสขะ สำหรับพระอเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นใน
ที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นอเสขะนั้นเอง จริงอยู่ ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย สำเร็จแต่พระตถาคต
ทั้งหลาย ก็ด้วยอริยผลแห่งอริยบุคคลนั้นแล เช่นเดียวกับทศพลญาณ

คำว่า “**ปัญญา ๔ อย่าง คือปฏิสัมภิทา ๔**” ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาปฏิสัมภิทา
เหล่านี้แล

ปัญญาจะพึงเจริญอย่างไร

[๔๓๐] ส่วนปัญหาว่า “จะพึงเจริญอย่างไร” นี้ มีพรรณนาว่า เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นชั้นๆ ทยอยตนะธาตุอินทรีย์สังขและปฏิจจสมุปปาทเป็นต้น เป็นภูมิของปัญหานี้ วิสุทธิ ๒ คือ สลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นมูลของปัญหานี้ วิสุทธิ ๕ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ และญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เป็นสรณะของปัญหานี้ เพราะเหตุนั้น ปัญญาอันภิกษุผู้ทำความสังสมความรู้โดยการเล่าเรียนและได้ถามในธรรมที่เป็นภูมิเหล่านั้นแล้วยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูล ให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรณะให้ถึงพร้อมอยู่ จะพึงบำเพ็ญได้ นี่เป็นความสังเขปในปัญหาข้อนี้

[๔๓๑] ส่วนความพิสดาร ดังต่อไปนี้ :-

ภูมิของปัญญา

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นชั้นๆ ทยอยตนะธาตุ อินทรีย์ สังขและ ปฏิจจสมุปปาท เป็นภูมิของปัญหานี้” ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยความในคำนั้นเป็นอันดับแรก

ชั้น

คำว่า ชั้นได้แก่ ชั้น ๕ คือ รูปชั้น ๑ เวทนาชั้น ๑ สัญญาชั้น ๑ สังขารชั้น ๑ และวิญญาณชั้น ๑

รูปชั้น

[๔๓๒] ในชั้น ๕ นั้น ธรรมชาติที่มีความสลายไป โทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นขาคีทั้งหลาย มีหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะ ทุกอย่างพึงทราบว่ ชื่อว่า รูปชั้น เพราะรวมธรรมชาติทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน ธรรมชาตินี้ แม้เป็นอย่างเดียว โดยลักษณะคือความสลายไป แต่ก็นับเป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป

ภูตรูป

ในรูป ๒ อย่างนั้น ภูตรูปมี ๔ คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ และวาโยธาตุ ๑ ลักษณะ รส (คือกิจ) ปัจจุบันฐาน (คือผล) ของธาตุ ได้กล่าวไว้แล้ว ในจตุธาตุววัฏฐาน แต่ว่าโดยปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ธาตุทุกอย่างต่าง ก็มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง เป็นปทัฏฐาน

อุปาทายรูป

อุปาทายรูปมี ๒๔ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ ปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทยวัตถุ กายวิญญูติ วจวิญญูติ อากาสธาตุ ฐปัสสะ ลหุตา (ความเบาแห่งรูป) ฐปัสสะ มุทุตา (ความอ่อนแห่งรูป) ฐปัสสะ กัมมัณฺญตา (ความคล่องแห่งรูป) ฐปัสสะ อุปจยตา (ความเติบโตแห่งรูป) ฐปัสสะ สันตติ (ความสืบต่อแห่งรูป) ฐปัสสะ ชรตา (ความทรุดโทรมแห่งรูป) ฐปัสสะ อนิจจตา (ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป) และกวมิงการาหาร

ลักษณะเป็นต้นแห่งอุปาทายรูป

ปสาทรูป ๕

[๔๓๓] ในอุปาทายรูปเหล่านั้น

ตา มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกกระทบรูปได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปที่มีความไคร้จะเห็นเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับจักขุวิญญาณเป็นปัจจุบันฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ไคร้จะเห็นเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

หู มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกกระทบเสียงได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีความไคร้จะฟังเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในเสียงทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับโสตวิญญาณเป็นปัจจุบันฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความไคร้จะฟังเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

จมูก มีความผ่องใสแห่งภุตรูปพอกระทบกลิ่นได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภุตรูปอันมีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในกลิ่นทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับชานวิญญานเป็นปัจจุปัญฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

ลิ้น มีความผ่องใสแห่งภุตรูปพอกระทบรสได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภุตรูปอันมีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรสทั้งหลายเป็นกิจ มีฐานที่รองรับชีวหาวิญญานเป็นปัจจุปัญฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

กาย มีความผ่องใสแห่งภุตรูปพอกระทบโณภัพพะได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภุตรูป ที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนไปในโณภัพพะทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับกายวิญญานเป็นปัจจุปัญฐาน มีภุตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

ลักษณะตาเป็นต้นตามมติเกจิอาจารย์

[๔๓๔] ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ตา” ก็คือความผ่องใสแห่งภุตรูปที่ยิ่งด้วยธาตุไฟ หู จมูก และลิ้น ก็คือความผ่องใสแห่งภุตรูปที่ยิ่งด้วยธาตุลม ธาตุดิน และธาตุน้ำ กายก็คือน้ำผ่องใสแห่งภุตรูปทุกอย่าง

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ตา” คือความผ่องใสแห่งภุตรูปที่ยิ่งด้วยไฟ หู จมูก ลิ้น และกาย มีความผ่องใสแห่งภุตรูปทั้งหลายที่ยิ่งด้วยโพรง ลม น้ำ และดิน”

อาจารย์พวกนั้น บอกให้ท่านซักพระสูตรมาอ้าง ท่านจักไม่พบพระสูตรเป็นแน่แท้ทีเดียว

อาจารย์บางพวกอ้างเหตุในคำของเกจิอาจารย์ที่กล่าวมานั้นว่า “เพราะธาตุมีธาตุไฟเป็นต้น อันมีรูปเป็นต้นเป็นคุณต้องช่วยอนุเคราะห์” อาจารย์พวกนั้นอันบัณฑิตพึงกล่าวได้ว่า “ใครกันเล่ากล่าวว่า สภาวะมีรูปเป็นอาทิเป็นคุณแก่ธาตุมีไฟเป็นต้น? เพราะว่าในภุตรูปทั้งหลายมีความเป็นไปที่แยกกันไม่ออก” ใครๆ ก็กล่าวไม่ได้ว่า สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้ แม้อาจารย์พวกนั้นจะพึงกล่าวต่อไปอีกว่า

“ท่านทั้งหลายประสงค์เอากิจ เช่น การทรงไว้ของธาตุดินเป็นต้นได้ ก็เพราะความที่ ภูตรูปนั้น ๆ มีมากในสัมภาระคือองค์อวัยวะนั้น ๆ ฉนฺได ข้อที่ว่ารูปเป็นต้นเป็น คุณแก่ธาตุไฟเป็นอาทินั้น ก็น่าจะประสงค์เอาได้ เพราะรูปเป็นต้นปรากฏเป็นจำนวน มากในสัมภาระที่ยึดด้วยธาตุไฟเป็นอาทิ ก็ฉนฺนํ”

อาจารย์เหล่านั้น เราพึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้าทั้งหลายก็จะพึงประสงค์ หากว่า กลิ่นในฝ่ายที่ยึดด้วยดินจะพึงเป็นกลิ่นยิ่งกว่ากลิ่นของดองที่ยึดด้วยน้ำ และสีของน้ำ เย็นจะพึงจางกว่าสีของน้ำร้อนที่ยึดด้วยไฟบ้างละ ก็แต่เพราะทั้ง ๒ อย่างนั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายพึงเลิกลืมหาคำหนดความแตกต่างกันแห่งภูตรูปที่อาศัย ช้องปสาทรูปมีตาเป็นต้นเสียเถิด ถือเอาข้อยุตินี้ว่า “รูปรสเป็นต้นแห่งภูตรูป แม้ใน กลาปเดียวกันไม่มีวิเศษก็ยังไม่เหมือนกันฉนฺไดประสาททั้งหลายมีจักขุประสาทเป็นต้น แม้เหตุแห่งความวิเศษอย่างอื่นไม่มี ก็ไม่เหมือนกัน ฉนฺนํ”

ก็อะไรเล่าเป็นเหตุที่ไม่สาธารณะแก่กันและกัน ? ก็กรรมนั้นซิเป็นเหตุแห่ง ความแปลกกันของปสาทรูปเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ความแปลกกันแห่งปสาทรูป ย่อมมีได้เพราะความแปลกกันของกรรม หากใช้เป็นเพราะความแปลกกันของภูตรูปไม่ ด้วยว่าเมื่อภูตรูปมีความแปลกกัน ความผ่องใสย่อมไม่เกิดขึ้น แท้จริงพระโบราณจารย์ กล่าวไว้ว่า “เมื่อภูตรูปเสมอกัน ความผ่องใสจึงมี เมื่อภูตรูปไม่เสมอกัน ความผ่อง ใสก็ไม่มี” ดังนี้

[๔๓๕] ก็ในปสาทรูปแปลกกัน เพราะกรรมแปลกกันอย่างนี้ ตาและหูรับวิสัยรูป ที่ไม่ถึงตัวได้ เพราะตาและหูเป็นเหตุแห่งวิญญาณในวิสัยรูปอันมีที่อาศัยไม่ติดที่อาศัย ของตนเลย จมูก ลิ้น และกายรับได้แต่วิสัยรูปที่ถึงตัว เพราะจมูก ลิ้น และกาย เป็น เหตุแห่งวิญญาณในวิสัยรูปติดที่อาศัยของตน ๆ อยู่แล้วนั่นเอง โดยเป็นที่อาศัยและ เป็นเองด้วย

จักขุประสาทรูป

[๔๓๖] ในบรรดาปสาทรูป ๕ อย่าง **จักขุประสาท**ซึมซาบอยู่ตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น ประดุจน้ำมันที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น ซึมซาบตลอดปุยนุ่นทุกชั้น ในประเทศที่เกิด สรีรสถฐานแห่งคนผู้อยู่ตรงหน้า ในท่ามกลางแห่งแววตาดำ อันแวดล้อมด้วยแววตา ขาวแห่งสัมภาระจักขุ ที่มีขนตาขึ้นอยู่โดยรอบ วิจิตรด้วยแววตาดำและขาว สดใส

ประดุจกลีบอุบลเขียว ที่ในโลกเขาเรียกกันว่าจักขุ อันธาตุทั้ง ๔ ทำหน้าที่ทรงอยู่
สมาน ให้อบอุ่น และเคลื่อนไหว กระทำอุปการะแล้ว ประดุจขัตติยกุมารมีพระพี่เลี้ยง
ทั้ง ๔ ทำหน้าที่อุ้ม สنان แต่งองค์ และอยู่เฝ้าถวายงานพัดประจํา อันฤดู จิต และ
อาหารคอยอุปลัมภ มีอายุเฝ้าเลี้ยงดู อันโคจรรูปมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น คอยแวดล้อม
เมื่อว่าโดยประมาณมีประมาณเท่าหัวเส้น ย่อมให้สำเร็จเป็นวัตถุและทวารแห่ง
วิถิจิต มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

สมจริง ดังคำที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าววว่า

**“จักขุประสาทที่เป็นเครื่องเห็นรูปนี้
เล็ก ละเอียด ประมาณเท่าหัวเส้น”**

อนึ่ง **โสตประสาท** ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังวงแหวน มีขนแดงเล็ก
งอกขึ้นแล้ว ภายในช่องโสตอันเป็นที่อาศัย อันธาตุมีประการดังกล่าวแล้วกระทำ
อุปการะ และมีฤดู จิตและอาหารคอยอุปลัมภ มีอายุเฝ้าอนุบาล มีวรรณะเป็นต้นคอย
แวดล้อม ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งโสตวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

ฆานประสาท ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังกิบแพะ ภายในช่องจมูกซึ่งเป็น
ที่อาศัย ได้รับความอุปการะ อนุบาล และความแวดล้อมมีประการดังกล่าวนมา ให้
สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งฆานวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

ชีวหาประสาท ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบอุบลเปื่องบน ท่าม
กลางลิ้นอันเป็นที่อาศัย ได้รับความอุปการะ อุปการะ อนุบาลและความแวดล้อมมี
ประการดังกล่าวนมา ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งชีวหาวิญญาณเป็นต้น ตั้ง
อยู่ตามควร

ส่วนในกายนี้ ชื่อว่า อุปาทินนรูปมีอยู่เพียงไร ในอุปาทินนรูปทั้งหมด **กาย-
ประสาท** ซึมซาบอยู่ประดุจใยในปุยฝ้าย ได้รับความอุปการะ อุปการะ อนุบาลและ
ความแวดล้อมมีประการดังกล่าวนมา ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งกายวิญญาณ
เป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร บัณฑิตจึงเห็นว่า ประสาทมีจักขุเป็นต้นเหล่านี้ น้อมไปตาม
อารมณ์ของตน มีรูปเป็นต้น ประดุจจุพพอใจในจอมปลวก จะเข้าพอใจในแม่น้ำ นกพอใจ
ในอากาศ สุนัขบ้านพอใจในบ้าน และสุนัขจิ้งจอกพอใจในป่าช้า

โคจรรูป ๔

[๔๓๗] ส่วนในโคจรรูปทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ต่อจากปสาทรูปไป มีนัยดังต่อไปนี้ :-

รูป มีอัมมกระทบจักขุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั้นแหละเป็นผล มีมหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุใกล้

ก็แล ข้อที่รูปมีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน ฉันทิ อูปาทายรูปทั้งปวงก็เป็นฉันทันั้น แต่ในที่ใดมีความแปลกออกไป ข้าพเจ้าจึงจักกล่าวในที่นั้น

รูปมีมากอย่าง ด้วยอำนาจแห่งสี มีสีเขียว สีเหลือง เป็นต้น

เสียง มีการกระทบหูเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสตวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งโสตวิญญาณเป็นผล มีมากอย่างโดยนัยว่า มีเสียงกลอง เสียงตะโพน เป็นต้น

กลิ่น มีการกระทบจมูกเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งฆานวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งฆานวิญญาณเป็นผล มีมากอย่างโดยนัยว่า มีกลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ เป็นต้น

รส มีการกระทบลิ้นเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งชีวาหวิญญานเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งชีวาหวิญญานเป็นปัจจุภูฏฐาน มีมากอย่างโดยนัยว่า มีรส รากไม้ รสลำตัน เป็นต้น

ภavarูป ๒

[๔๓๘] **อิตถินทรีย์** มีภาวะแห่งหญิงเป็นลักษณะ มีการประกาศว่าหญิงเป็นกิจ มีภาวะคือการกระทำเพศของหญิง นิमितของหญิง กิริยาของหญิง และท่าทางของหญิง เป็นผล

ปฺริสินทรีย์ มีภาวะแห่งชายเป็นลักษณะ มีการประกาศว่าชายเป็นกิจ มีภาวะคือการกระทำเพศของชาย นิमितของชาย กิริยาของชาย และท่าทางของชาย เป็นผล

อิตตินทรีย์และปริณิเทศทั้ง ๒ นั้น ปกแผ่ไปทั่วร่างของหญิงชายดังกาย-
ประสาทเหมือนกัน แต่ไม่ถึงกับจะกล่าวได้ว่า มันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาท
ตั้งอยู่ หรือว่ามันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทมิได้ตั้งอยู่ก็ตาม ความปะปนกันก็
ไม่มี ดังรูปกับรส เป็นต้น ฉะนั้น

ชีวิตรูป

[๔๓๙] **ชีวิตินทรีย์** มีการตามรักษาสหรูปที่เกิดร่วมกับตนเป็นลักษณะ มีการ
ให้สหรูปเหล่านั้นเป็นไปเป็นกิจ มีความดำรงไว้ได้ซึ่งสหรูปเหล่านั้นนั้นแหละเป็นผล
มีภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไปเป็นเหตุไฉไล

ก็แล ชีวิตินทรีย์นั้น แม้เมื่อทำงาน มีลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นยังมีอยู่
ก็ย่อมตามรักษาสหรูป แต่ในขณะที่สหรูปที่ตนจะพึงตามรักษานั้นยังมีอยู่เท่านั้น ดุจ
น้ำรักษาดอกไม้ มีดอกอุบลเป็นต้นฉะนั้น อนึ่ง ย่อมรักษาธรรมที่เป็นปัจจุบันตามที่
เป็นของของตน ดุจพระพีเลียง ก็ย่อมเลียงพระกุมารที่ทรงกำเนิดมาเฉพาะหน้าแล้ว
ตามหน้าที่ของตน อนึ่ง ชีวิตินทรีย์นั้นย่อมเป็นไปแต่โดยสัมพันธ์กับธรรมที่ตนให้
เป็นไปเองเท่านั้น ดุจนายเรือย่อมเป็นไปโดยผูกพันกับสิ่งที่ตนให้เป็นไปฉะนั้น มิได้
เป็นไปเบื้องบนจากการแตกทำลาย เพราะไม่มีตนและสิ่งที่ตนจะพึงให้เป็นไปด้วย อนึ่ง
ย่อมไม่ดำรงไว้ได้ในภังคขณะ เพราะตัวเองก็กำลังแตกอยู่ เหมือนไส้และน้ำมันกำลัง
ล้น ย่อมไม่ดำรงเปลวประทีปไว้ได้ฉะนั้น แต่พึงเห็นว่าชีวิตินทรีย์นั้นมีใช้ไว้อานุภาพ
ในการเลี้ยงรักษา การให้เป็นไป และการดำรงไว้ซึ่งสหรูปนั้น เพราะชีวิตินทรีย์ยังกิจ
นั้น ๆ ให้สำเร็จในขณะตามที่กล่าวแล้ว

หทยรูป

[๔๔๐] **หทยวัตถุ** เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเป็นลักษณะ
มีการรองรับธาตุเหล่านั้นไว้เป็นกิจ มีการแบกธาตุทั้งสองเป็นผล

หทยวัตถุ อาศัยโลหิตมีประการดังกล่าวแล้วในกายคตาสติกถาได้อุปการะที่
ภูตรูป ๔ ซึ่งมีหน้าที่ค้ำจุนไว้เป็นต้นทำให้มีภูต จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ อายุคอย
เลี้ยงรักษา ยังความเป็นวัตถุแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตกับ
ธาตุทั้งสองนั้น ให้สำเร็จ ตั้งอยู่ในภายในแห่งหัวใจ

วิญญัตติรูป ๒

[๔๔๑] **กายวิญญัตติรูป** การเปลี่ยนอาการเป็นปัจจัยแก่การค้ำจุนกาย การทรงกาย และการไหวกายที่เป็นสหัสรูปแห่งวาโยธาตุ มีจิตให้กิริยาที่มีการย่างก้าวเป็นต้นให้เป็นไป เป็นเหตุเกิดชื่อว่ากายวิญญัตติ มีประกาศความประสงค์เป็นกิจ มีเหตุแห่งความไหวกายเป็นผล มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นเหตุเกิดเป็นเหตุใกล้ ก็กิริยาอันนี้ ท่านเรียกว่ากายวิญญัตติ เพราะเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยการไหวกาย และเพราะตัวเองก็พึงรู้ได้ด้วยกาย กล่าวคือความไหวกายนั้นด้วย

ก็แล กิริยาทั้งหลายมีก้าวไปและถอยกลับเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเป็นไปได้ เพราะความไหวแม้แห่งอตุรูปเป็นต้น ที่สัมพันธ์กันโดยเฉพาะกับจิตตัตตรูปที่ไหวเพราะวิญญัตตินั้น

วจีวิญญัตติ

การเปลี่ยนอาการ เป็นปัจจัยแห่งความกระทบกันแห่งอุปาทินนรูปแห่งปฐวีธาตุ ที่มีจิตยังความเปล่งวาจาให้เป็นไปเป็นเหตุเกิด ชื่อว่า **วจีวิญญัตติ** มีประกาศความประสงค์เป็นกิจ มีเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นผล มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นเหตุเกิดเป็นเหตุใกล้ ก็กิริยาอันนี้ท่านเรียกว่าวจีวิญญัตติ เพราะเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยการเปล่งคำพูด และเพราะตัวเองพึงรู้ได้ด้วยวาจา กล่าวคือการเปล่งคำพูดนั้น

เหมือนอย่างว่า บุคคลเห็นน้ำเป็นเครื่องหมายอยู่ที่หัววัวเป็นต้น ที่เขายกขึ้นผูกไว้ในป่า ก็รู้ได้ว่าน้ำมีอยู่ที่นั่นฉนใด แม้กายวิญญัตติและวจีวิญญัตติ บุคคลจับการไหวกายและการเปล่งวาจาได้ ก็รู้ได้ฉนนั้น

ปริจเฉทรูป

[๔๔๒] **อากาศธาตุ** มีการตัดตอนรูปเป็นลักษณะ มีประกาศริมรอบของรูปเป็นกิจ มีขอบของรูปเป็นผล หรือมีความไม่ถูกภูตรูปสัมผัสและเป็นช่องเป็นรูเป็นผล มีรูปที่ถูกตัดตอนแล้วเป็นเหตุใกล้ ในรูปทั้งหลายที่ถูกอากาศธาตุไรเล่าตัดตอนแล้วย่อมมีการกำหนดได้ว่า รูปนี้ ทางนี้บน ทางนี้ล่าง และทางนี้ขวาง

vikarup ๓

[๔๔๓] **ลหุตา** ความเบาแห่งรูป มีความไม่ติดอาตเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีการเปลี่ยนได้เร็วเป็นผล มีรูปที่เบาเป็นเหตุไกล

มฤตา ความอ่อนสลายแห่งรูป มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งความกระด้างแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่ขัดในกิริยาทั้งปวงเป็นผล มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุไกล

กัมมัญญตา ความควรแก่การงานแห่งรูป มีความคล่องแคล่วอันอนุกุลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งความไม่คล่องแคล่วเป็นกิจ มีความไม่ทุพพลภาพเป็นผล มีรูปที่ใช้การได้เป็นเหตุไกล

กัvikarup ทั้ง ๓ นี้ ย่อมไม่ละกันและกัน แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความแปลกกันแห่งvikarup ๓ นั้น ก็พึงทราบได้ดังนี้ คือ :-

รูปvikarใด เป็นความเบาแห่งรูปทั้งหลาย ดุจรูปของคนไม่มีโรค มีความไม่ติดอาตและความเปลี่ยนทำได้เร็วเป็นอาการทั่วไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปหนักเป็นเหตุเกิด รูปvikarนั้นจัดเป็นความเบาแห่งรูป

รูปvikarใด เป็นความอ่อนแห่งรูปทั้งหลาย ดุจหนังที่ขัดดีแล้ว มีความอ่อนโดยที่บังคับได้ในกิริยาทั้งปวงแปลกๆกัน เป็นอาการทั่วไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปแข็งกระด้างเป็นเหตุเกิด รูปvikarนั้นจัดเป็นความอ่อนสลายแห่งรูป

ส่วนรูปvikarใด เป็นความใช้การได้แห่งรูปทั้งหลาย ดุจทองที่หลอมดีแล้ว อนุกุลแก่กิริยาทางร่างกาย เป็นอาการทั่วไป มีปัจจัยฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้ความไม่อนุกุลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นเหตุเกิด รูปvikarนั้นจัดเป็นความควรแก่การงานแห่งรูป

ลักษณะรูป ๔

[๔๔๔] **อุปจยะ** ความเติบโตแห่งรูป มีการก่อขึ้นเป็นลักษณะ มีการยังรูปทั้งหลายให้ผุดขึ้นไปภายหน้าเป็นกิจ มีการมอบให้เป็นผล หรือมีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นผล มีรูปที่เติบโตแล้วเป็นเหตุไถ่

สันตติ ความสืบเนื่องแห่งรูป มีความเป็นไปเป็นลักษณะ มีการสืบทอดไว้เป็นกิจ มีความไม่ขาดสายเป็นผล มีรูปที่สืบทอดกันมาได้เป็นเหตุไถ่

รูปทั้งสองนี้เป็นชื่อแห่งชาติริูปเท่านั้น แต่ว่าตอนแสดงอุเทศ ท่านทำคำว่าอุปจยะ สันตติ ก็โดยที่ชาติริูปนั้นมีอาการเป็นไปต่างๆ และโดยอำนาจแห่งเวไนยด้วย แต่ความต่างกันโดยความหมายในบททั้งสองนั้นหาไม่มี เพราะเหตุนั้น ในนิเทศแห่งบทเหล่านี้ จึงกล่าวไว้ว่า “อาจยะ การก่อขึ้นของอายตนะทั้งหลายอันใด รูปัสสะ อุปจยะ ความเติบโตแห่งรูป ก็อันนั้น รูปัสสะ อุปจยะ อันใด รูปัสสะ สันตติ ความสืบเนื่องแห่งรูปก็อันนั้น” ดังนี้ แม้ในอรรถกถาก็กล่าวว่า “ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอาจยะ ความเติบโตขึ้น ชื่อว่าอุปจยะ ความเป็นไป ชื่อว่าสันตติ” แล้วทำอุปมาว่า “อาจยะ ได้แก่ การเกิดเหมือนเวลาที่น้ำซึมในหลุมที่เขาขุดไว้ริมฝั่งน้ำ อุปจยะ ได้แก่ การเติบโตขึ้นเหมือนเวลาน้ำเต็มหลุม สันตติ ได้แก่ ความเป็นไปเหมือนเวลาที่น้ำล้นหลุมไป ฉะนั้น” และในที่สุดแห่งอุปมาท่านกล่าวว่า “ถามว่า - คำนิเทศที่ว่าอาจยะ ความก่อขึ้นแห่งอายตนะทั้งหลายเป็นต้น เป็นอันท่านกล่าวข้อความอะไร ? ตอบว่า - ท่านกล่าวอาจยะด้วยอายตนะ กล่าวอายตนะด้วยอาจยะ” ดังนี้ เพราะเหตุนั้น การเกิดขึ้นที่แรกแห่งรูป พึงทราบว่าจะอาจยะ การเกิดขึ้นแห่งรูปเหล่านี้เกิดต่อเติมรูปขึ้นไป พึงทราบว่าอุปจยะ เพราะปรากฏโดยอาการเติบโตขึ้น การเกิดขึ้นแห่งรูปอื่นๆ ที่เกิดต่อเติมรูปเหล่านั้นขึ้นไปอีกเรื่อยๆ พึงทราบว่า สันตติ เพราะปรากฏโดยอาการสืบเนื่องกัน

ขรตา ความทรุดโทรมแห่งรูป มีความแก่แห่งรูปเป็นลักษณะ มีอันนำเข้าไปไถ่เป็นกิจ มีสภาวะหยาบแข็งเป็นต้นยังมิได้หายไป แต่ความใหม่แห่งรูปก็หายไป ได้เป็นผล ดุจความแก่แห่งข้าวเปลือกฉะนั้น มีรูปแก่อยู่เป็นเหตุไถ่

ความแก่นี้ หมายเอาความแก่เปิดเผยเพราะแสดงความแปลกในอวัยวะมีพื้นหักเป็นต้น ส่วนความแก่แห่งอรูปธรรม จัดเป็นปฏิจันนชรา ความแก่ปกปิด ความแปลกมีพื้นหักเป็นต้น หามีแก่ปฏิจันนชรานั้นไม่ อนึ่ง ความชราของแผ่นดิน น้ำ ภูเขา

พระจันทร์ และพระอาทิตย์ เป็นต้น ได้ชื่อว่า อวิจิตร ชราไม่มีเปลว ความเปลวนั้นก็ไม่มีเหมือนกัน

อนิจจตา ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป มีการแตกทำลายเป็นลักษณะ มีความทรุดลงไปเป็นกิจ มีความสิ้นความเสื่อมเป็นผล มีรูปแตกทำลายอยู่เป็นเหตุไถ่

โอชารูป

[๔๔๕] **กวัฬงการาหาร** มีโอชาเป็นลักษณะ มีการนำมาซึ่งรูปเป็นกิจ มีการค้ำจุนร่างกายไว้เป็นผล มีวัตถุอันพึงทำให้เป็นคำแล้วกลืนกินเป็นเหตุไถ่

สัตว์ทั้งหลาย ยังชีวิตให้เป็นไปได้ด้วยโอชาใด คำว่า **กวัฬงการาหาร** นี้ เป็นชื่อแห่งโอชานั้นแล

[๔๔๖] รูปที่มาในพระบาฬีมีเท่านี้เอง

อุปาทายรูป เพิ่มเติมตามมติเกจิอาจารย์

แต่ในอรรถกถาท่านนำเอารูปอื่นๆ อีก คือ “พลรูป รูปคือกำลั่ง ๑ สัมภวรูป รูปคือน้ำสัณณะ ๑ ชาตูป รูปคือความเกิด ๑ โรครูป รูปคือโรค ๑ ตามมติของอาจารย์บางพวกมีอีกคือมิทธรูป รูปคือความง่วง” ดังนี้แล้ว ชักเอาคำพระบาฬีมา กล่าวว่า “**อทุธา มุนีสิ สมพุทฺธ นตฺถิ นีวรณา ตว** พระองค์ผู้เป็นพระมุนี ตรัสรู้เองแน่แท้ นิเวศทั้งหลายหาไม่แก่พระองค์ไม่”^๑ ดังนี้ เป็นต้น แล้วคัดค้านว่า “มิทธรูปไม่มีแต่อย่างเดียวนั้น”

ในรูปนอกนี้ โรครูปก็เป็นอันถือเอาแล้ว โดยถือเอาชราและอนิจจตา ชาตูป ก็เป็นอันถือเอาตามอุปจยะและสันตติ สัมภวรูปถือเอาตามอาโปธาตุ พลรูปถือเอาตามวาโยธาตุ เพราะเหตุนี้ จึงลงสันนิษฐานได้ว่า ในรูปเหล่านั้น ไม่มีรูปที่แยกเป็นส่วนหนึ่งแม้แต่รูปเดียว

อุปาทายรูปนี้มี ๒๔ อย่าง กับภุตูปที่กล่าวมาก่อน ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงเป็นรูป ๒๘ อย่าง ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ด้วยประการฉะนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๕๔๗/๖๒๘

รูป ๑

[๔๔๗] รูปทั้งปวงนั้น มีอย่างเดียว โดยนัยเป็นต้นว่า รูปเป็นนเหตุ (ไม่ใช่เหตุ) เป็นอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) เป็นเหตุวิปยุต (ไม่ประกอบกับเหตุ) เป็นสัปปัจจัยะ เป็นไปกับปัจจัย เป็นโลกียะ (ถูกประกอบไว้ในโลก) เป็นสาสวะ (เป็นไปกับอาสวะ) เท่านั้น^๑

รูป ๒

รูปมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งหมวด ๒ คือ อัชฌัตติกะ รูปภายใน พาหิระ รูปภายนอก ๑ โอฟาริกะ รูปหยาบ สุขุม รูปละเอียด ๑ ทูเร รูปในที่ไกล สันติเก รูปในที่ใกล้ ๑ นิปผันนรูป รูปสำเร็จ คือสมบุรณ์ อนิปผันนรูป รูปไม่สำเร็จ คือไม่สมบุรณ์ ๑ ปสาทรูป รูปใส นปสาทรูป รูปไม่ใส ๑ อินทริยรูป รูปเป็นใหญ่ อนินทริยรูป รูปไม่เป็นใหญ่ ๑ อุปาทินรูป รูปที่กรรมครอง อนุปาทินรูป รูปที่กรรมมิได้ครอง ๑ เป็นต้น

ในรูปเหล่านั้น รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น จัดเป็น**อัชฌัตติกรูป** เพราะเป็นไปเฉพาะอตภาพ รูปที่เหลือ จัดเป็น**พาหิรรูป** เพราะเป็นไปภายนอกอตภาพนั้น

รูป ๑๒ อย่าง คือรูป ๙ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น มีรสรูปเป็นที่สุด กับธาตุ ๓ อย่าง เว้นอาโปธาตุ จัดเป็น**โอฟาริกรูป** เพราะสามารถกระทบได้ รูปที่เหลือ จัดเป็น**สุขุมรูป** เพราะเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามจากโอฟาริกรูปนั้น

รูปที่เป็นสุขุมรูปนั้นแหละ จัดเป็น**ทูเรรูป** เพราะรู้ได้ยาก รูปนอกนี้ (คือโอฟาริกรูป) จัดเป็น**สันติเกรูป** เพราะรู้ได้ง่าย

รูป ๑๘ อย่าง คือ ธาตุ ๔ กับรูป ๑๓ มีจักขุรูปเป็นต้น และกวมิงการอาหาร จัดเป็น **นิปผันนรูป** เพราะล่วงปริจเจทรูป วิจารณ์รูป และลักษณะรูปเสีย แล้วกำหนดถือเอาได้โดยสภาพเดียว รูปที่เหลือ ๑๐ จัดเป็น**อนิปผันนรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากนิปผันนรูปนั้น

๑ ดูเทียบ อภ. ตี. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙

รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น ชื่อว่า**ปสาทรูป** เพราะเป็นรูปใส่มองดูหน้าแว่น โดยเป็นปัจจัยรับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นได้ รูปนอกนี้ชื่อว่า **นปสาทรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากปสาทรูปนั้น

ปสาทรูปนั้นเองรวมกับอินทริยรูป ๓ มีอิตถินทริยเป็นต้น ชื่อว่า**อินทริยรูป** เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ รูปที่เหลือ ชื่อว่า**อนินทริยรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากอินทริยรูปนั้น

รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวข้างหน้าว่า กัมมัชรูป จัดเป็น**อุปาทินนรูป** เพราะเป็นรูปที่กรรมครอง รูปที่เหลือจัดเป็น**อนุปาทินนรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากอุปาทินนรูปนั้น

รูป ๓

[๔๔๘] รูปทั้งปวงอีกนั้นแล เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งตีกะ (รูปหมวด ๓) คือ สนิทสนตีกะและกัมมชาติตีกะ ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะ ในโอฬาริกรูป ๑๒ เป็น**สนิทสนสัปปฏิขรูป** (รูปที่เห็นได้และกระทบได้) โอฬาริกรูปที่เหลือ ๑๑ เป็น**อนิทสนสัปปฏิขรูป** (รูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้) สุขุมรูปทั้งสิ้น เป็น**อนิทสนอัปปฏิขรูป** (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบก็ไม่ได้) รูป ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง สนิทสนตีกะดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

ส่วนรูป ๓ ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาติตีกะ พึงทราบดังนี้ คือ :-

รูปที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่า **กัมมัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นนอกจากกรรมนั้น คือ จิต ฤดู และอาหาร ชื่อว่า **อกัมมัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้ ชื่อว่า **เนวกัมมัชนากัมมัชรูป**

รูปที่เกิดแต่จิต ชื่อว่า **จิตตชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากจิตนั้น ชื่อว่า **อจิตตชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้ ชื่อว่า **เนวจิตตชนาจิตตชรูป**

รูปที่เกิดแต่อาหาร ชื่อว่า**อาหารรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากอาหารนั้น ชื่อว่า**อนาหารรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้ ชื่อว่า**เนวอาหารชนอนาหารรูป**

รูปที่เกิดแต่ถดู ชื่อว่า**อตุขรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากถดู ชื่อว่า**อนตุขรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้ ชื่อว่า**เนวอตุขชนอนตุขรูป**

รูป ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาติติกะ ดังกล่าวมานั้น

รูป ๔

[๔๔๙] รูปทั้งปวงนั้นอีกแหละ แบ่งเป็น ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทิวฐาทิจตุกคะ (รูป ๔ มีทิวฐารูปเป็นต้น) รูปรูปาทิจตุกคะ (รูป ๔ มีรูปรูปเป็นต้น) และวัตถาทิจตุกคะ (รูป ๔ มีวัตถรูปเป็นต้น)

อันดับแรก รูป ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทิวฐาทิจตุกคะพึงทราบดังนี้ คือ :-

ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะ ชื่อว่า**ทิวฐารูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งการเห็น สัททายตนะ ชื่อว่า**สตุขรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งการได้ยิน ๓ อายตนะ คือ คันธะ รสะ โผฏฐัพพะ ชื่อว่า**มตุขรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งอินทรีย์ที่รับอารมณ์ที่เข้าถึงเข้า รูปที่เหลือ ชื่อว่า**วิญญูตรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งมโนวิญญูณเท่านั้น

ส่วนรูป ๔ ด้วยอำนาจแห่งรูปรูปาทิจตุกคะ พึงทราบดังนี้ คือในรูปเหล่านี้ที่เรียกว่า นิปผันนรูปชื่อว่า**รูปรูป** อากาสธาตุชื่อว่า**ปริจเจทรูป** รูปมีกายวิญญูติเป็นต้น มีกัมมัฏฐตาเป็นที่สุดชื่อว่า**วิการรูป** ความเกิดความแก่และความแตกดับ ชื่อว่า**ลักขณรูป** ส่วนรูป ๔ ด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิจตุกคะ พึงทราบดังนี้ คือในรูปเหล่านี้ รูปใดเป็นหทัยรูป รูปนั้นเป็นวัตถรูป ไม่เป็นทวารรูป วิญญูตติรูปทั้ง ๒ เป็น **ทวารรูป** ไม่เป็นวัตถรูป ปสาทรูป เป็นทั้ง**วัตถรูป**และ**ทวารรูป** รูปที่เหลือไม่เป็นทั้ง**วัตถรูป**ทั้ง**ทวารรูป**

รูป ๔ อย่างด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิจตุกคะ ดังกล่าวมานี้

รูป ๕

[๔๕๐] รูปทั้งปวงนั้นอีก แบ่งเป็น ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งรูปเหล่านี้ คือ เอกขรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอย่างเดียว) ทวิขรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๒ อย่าง) ดิขรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๓ อย่าง) จตุขรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๔ อย่าง) นกฺโคจิชาตรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มีใช้)

ในรูป ๕ อย่างนั้น รูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียวและรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ชื่อว่า**เอกขรูป** ในรูปที่เกิดแต่กรรมและรูปที่เกิดแต่จิต อินทริยรูปกับทหยวัตถุ เป็นรูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียว วิญญูติรูปทั้งสอง เป็นรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ส่วนรูปใดเกิดแต่จิตก็ดี แต่ถุคฺคิ รูปนั้นชื่อว่า**ทวิขรูป** ได้แก่ สัททหายตนะอย่างเดียว

รูปเกิดแต่ถุคฺค จิต และอาหาร ชื่อว่า**ดิขรูป** ได้แก่ วิการรูป ๓ มีลหุตตาเป็นอาทิ นั้นแล

รูปเกิดแต่ปัจจัยทั้ง ๔ มีกรรมเป็นต้น ชื่อว่า**จตุขรูป** ได้แก่ รูปที่เหลือ เว้นลักษณรูป (คือ ชาติ ชรา ภัยคะ หรือ มรณะ)

ส่วนลักษณรูป เป็น **นกฺโคจิชาตรูป** (รูปที่ไม่เกิดแต่ปัจจัยไหนๆ) เพราะเหตุอะไร ? เพราะความเกิดแห่งความเกิดหาไม่มี และอีก ๒ อย่าง เป็นความมอมไป และแตกไปแห่งรูปที่เกิดแล้ว แม้ชาติที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ซึ่งท่านยอมให้ไว้ในพระบาลีว่า “ธรรมทั้งหลาย คือ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุอาโปธาตุ รุปัสสลหุตตา รุปัสสมุทฺตตา รุปัสสกัมมัณฺณตฺตา รุปัสสอุปฺปายะ รุปัสสสันตติ กวฬิงการาหาร เหล่านี้ มีจิตเป็นเหตุเกิด”^๑ ดังนี้ เป็นต้น ก็พึงทราบว่ ที่ท่านยอมให้ เพราะชนปัจจัยแห่งรูปทั้งหลาย ปราภฏในลักษณะคือ อานุภาพแห่งกิจ

นี่เป็นคำถามขอย่างพิสดารในรูปชั้นเป็นอันดับแรก

๑ ดูเทียบ อภ. ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๐๑/๓๐๕

นามชั้น ๔

[๔๕๑] ส่วนในชั้นนอกนี้ เวทนาชั้น ฟังทราบ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยสารมณเป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สัญญาชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สังขารชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน วิญญาณชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน

ในชั้นทั้ง ๔ นั้น เพราะเหตุที่เมื่อวิญญาณชั้นอันบุคคลเข้าใจแล้ว ชั้นนอกนั้นก็จะเป็นสิ่งที่ฟังเข้าใจได้ง่ายขึ้น เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงจัดทำวรรณนาจับวิญญาณชั้นเป็นต้นไป

วิญญาณชั้น

ก็คำว่า “วิญญาณชั้น ฟังทราบ เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะลื่นทุกอย่างเข้าด้วยกัน” ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว

ถามว่า - ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะชื่อว่าวิญญาณเป็นไฉน ?

ตอบว่า - ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะนั้น ชื่อว่าวิญญาณ ดังพระสารีบุตรเถระ กล่าวแก่พระมหาโกณฑัญเฑาะ “อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาติย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้ต่าง ๆ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่าวิญญาณ”^๑ ดังนี้ คำว่า **วิญญาณ จิต มโน** โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญาณนั้น แม้เป็นอย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะก็คือความรู้แจ้ง แต่เมื่อว่าโดยชาติแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ กุศล อกุศล และอัพยาทุกต

กุศลวิญญาณ

[๔๕๒] ในวิญญาณ ๓ อย่างนั้น กุศลวิญญาณมี ๔ โดยภูมิคือกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจร มี ๘ คือ โสมนัส อุเบกขาญาณ และสังขาร กามาวจรวิญญาณ ๘ อะไรบ้าง ? คือวิญญาณโสมนัส-สหระคตญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอสังขาร ๑

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙

สังขาร ๑ (รวมเป็นฝ่ายโสมนัสสหคต ๔) วิญญานอุเบกขาสหคตญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอสังขาร ๑ สังขาร ๑ รวมเป็น อุเบกขาสหคต ๔ (รวมเข้าด้วยกันทั้งสองฝ่ายจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลอาศัยความพร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิกากเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น เช่นเห็นอานิสงส์เกิดศรัทธาเต็มเปี่ยมเป็นต้น แล้วเป็นผู้ว่าเรงยินดี ทำความเห็นชอบโดยนัยว่า “ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่”^๑ เป็นต้นให้ออกหน้า ไม่ขยักขยอน คนอื่นก็ได้ชักจูงทำบุญทำทานเป็นต้น ในกาลนั้น จิตของบุคคลนั้น เป็นโสมนัสสหคตญาณสัมปยุต อสังขาร (ร่วมกับโสมนัสประกอบด้วยปัญญา ไม่มีใครจงใจ) แต่ว่าในกาลใด บุคคลเป็นผู้ว่าเรง ยินดี ทำความเห็นชอบให้ออกหน้าโดยนัยที่กล่าวแล้ว แต่มัวขยักขยอนด้วยอำนาจแห่งความไม่เป็นผู้บริจาคนั้นยังไม่ปล่อยวาง คือมีความอาลัยในไทยธรรมก็ดี คนอื่นชักจูงก็ดี จึงทำ ในกาลนั้น จิตของบุคคล เช่นนั้นก็เป็สังขาร (มีผู้อื่นจงใจ)

ก็แล บทว่า “สังขาร” ในอรรถนี้ เป็นคำเรียกบุพพโยคะ (ความริเริ่ม) เป็นไปด้วยอำนาจของตนหรือของคนอื่นก็ตาม ในกาลใด เด็กอ่อนที่มีความคุ้นเคย เพราะได้เห็นการปฏิบัติของคนที่เป็นญาติ พบภิกษุเข้าก็เกิดโสมนัส ถวายของที่อยู่ในมือนิดหน่อยก็ดี ไหว้ก็ดี ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็ก แต่ในกาลใด ญาติทั้งหลาย ชักจูงบอกให้ถวาย บอกให้ไหว้ เด็กปฏิบัติอย่างนั้นได้ ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็ก

ในกาลใด บุคคลอาศัยความพร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิกากเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอื่น ๆ ไม่มี เป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหคต ๔ ที่เหลือ จึงเกิดขึ้นแล

กามาวจรกุศล ๘ โดยโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมา ฉะนี้

ส่วนรูปาวจรกุศลมี ๕ โดยประกอบขององค์ฌาน รูปาวจร ๕ นี้เป็นไฉน ? รูปาวจร ๕ คือ รูปฌานที่ ๑ ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ ที่ ๒

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๗-๔๗๘

วิตกก้าวล่วงไป ที่ ๓ วิจารก้าวล่วงไป ที่ ๔ ปีติคลายไป ที่ ๕ สุขตกไป ประกอบด้วยอุเบกขาและสมาธิ

อรูปาวจรกุศลมี ๔ ด้วยอำนาจการประกอบแห่งอรูป ๔ คือ อรูปที่ ๑ ประกอบด้วยอากาศาณัญญายตนฌานที่กล่าวแล้ว อรูปที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ก็ประกอบด้วยฌานที่เหลือ มีวิญญาณัญญายตนฌาน เป็นต้น

โลกุตตรกุศล มี ๔ ประกอบด้วยมรรค ๔

กุศลวิญญาณมี ๒๑ อย่าง ดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

อกุศลวิญญาณ

[๔๕๓] ส่วนอกุศลวิญญาณ โดยภูมิก็อย่างเดียว คือ เป็นกามาวจรภูมิเท่านั้น โดยมูลมี ๓ คือ โภสมูล โทสมูล และโมหมูล ใน ๓ มूलนั้น **โลภมูล**มี ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขาทวิญญิตะ และ สังขาร โภภมูล ๘ นี้ เป็นอย่างไร ? โภภมูล ๘ คือ (อกุศลจิต) เป็น โสมนัสสหระคต ทวิญญิตะสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ เป็นฝ่ายโสมนัสสหระคต ๔ ที่เป็นทวิญญิตะวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ เป็นอุเบกขาสหระคต ทวิญญิตะสัมปยุต เป็น อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นทวิญญิตะวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ อุเบกขาสหระคต ๔ (รวมทั้งสองฝ่ายด้วยกันจึงเป็น ๘)

ก็กาลใด บุคคลทำความเห็นผิดโดยนัยว่า “โทษในกามทั้งหลายหาไม่มี”^๑ เป็นอาทิ ให้ออกหน้า เป็นผู้ร่าเริงยินดีบริโภคมกามกัฏฐิ เชื่อถ้อยมงคลมีทวิญญิตะมกค โดยเป็นสาระกัฏฐิ มีจิตกล้าแข็งตามสภาพมิได้ถูกชักจูงเลย ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่นชักจูงให้ทำ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น

ในกาลใด บุคคลมิได้ทำความเห็นผิดให้ออกหน้า เป็นแต่ร่าเริงยินดี เสพเมถุนกัฏฐิ เฟ่งเล็งสมบัติของผู้อื่นกัฏฐิ ลักของผู้อื่นกัฏฐิ มีจิตกล้าแข็ง มิได้ถูกชักจูงเลย

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๖๙/๕๐๙

ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่น ชักจูงให้ทำ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น

ส่วนว่า ในกาลใด บุคคลเป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ เพราะอาศัย ความไม่พร้อมแห่งกามทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่มีแห่งเหตุของโสมนัสอย่างอื่น ก็ตาม ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหระต ๔ ดวงที่เหลือจึงเกิดขึ้นแล

โลภมูลจิต ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิคตะ และสังขาร พึงทราบ โดยนัยที่กล่าวมานี้

ส่วน**โทสมูลจิต**มี ๒ เท่านั้น คือเป็นโทมนัสสหระต ปฏิฆัมมปยุต อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ การเกิดขึ้นแห่งโทสมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่กล้าแข็งและเฉื่อยชาแห่งจิต ในโทษทั้งหลายมีปาดิบัติเป็นต้น

โมหมูลจิตก็มี ๒ คือ เป็นอุเบกขาสหระต วิจิกิจฉาสมมปยุต ๑ อุทัจจสมมปยุต ๑ ความเป็นไปแห่งโมหมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่ลังเลและพึงชานแห่งจิตแล

อกุศลวิญญานมี ๑๒ โดยนัยที่กล่าวมานี้

อัพยาภตวิญญาน

[๔๕๔] **อัพยาภตวิญญาน** ว่าโดยประเภทแห่งชาติ มี ๒ คือ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ใน ๒ ชนิดนั้น **วิปากจิต** ว่าโดยภูมิมี่ ๔ คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจรมี่ ๒ คือ กุศลวิปากจิต ๑ อกุศลวิปากจิต ๑

กามาวจรกุศล-วิปาก-อเหตุกะ

กุศลวิปากจิตเล่าก็มี ๒ คือเป็นอเหตุกะ ๑ สเหตุกะ ๑ ในกุศลวิปาก ๒ นั้น วิญญาน ที่เว้นจากวิปากเหตุ (เหตุแห่งวิปาก) มี อโลภะ เป็นต้น ชื่ออเหตุกะ อเหตุกะนั้น มี ๘ คือ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนธาตุอันทำหน้าที่สัมปฏิจฉนะ (รับอารมณ์) และมโนวิญญานธาตุ ๒ ทำหน้าที่ สันตริณะ (สอບສວນອາຣມණ)

ในอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ นั้น **จักขุวิญญาณ** อาศัยจักขุแล้วรู้แจ้งรูปเป็นลักษณะ มีอันทำแต่รูปเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นกิจ มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อรูป (อย่างเดียว) เป็นผล มีอันไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นเหตุไถ่

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่อาศัยโสตเป็นต้น รู้แจ้งซึ่งเสียงเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีการทำแต่เสียงเป็นต้นอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นกิจ มีธรรมชาติมุ่งหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นผล มีความปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุทั้งหลาย มีเสียงเป็นต้น เป็นอารมณ์เป็นเหตุไถ่

มโนธาตุ มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีการรับอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้นคือเป็นสัมปยุตจนเป็นผล มีความไปปราศแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุไถ่

มโนวิญญาณธาตุ อันทำหน้าที่สันติระเป็นต้น ทั้งสองมีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ในลำดับแห่งอเหตุกวิปากวิญญาณเป็นลักษณะ มีการสอบสวนอารมณ์เป็นต้นเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นสันติระเป็นต้น) เป็นผล มีทพัตถุเป็นเหตุไถ่

ส่วนความแตกต่างกัน (เป็นสอง) แห่งมโนวิญญาณธาตุนั้น เพราะประกอบด้วย โสมนัส ๑ อุเบกขา ๑ และเพราะแยกเป็นทวิฐานและปัญฐาน

จริงอยู่ ในมโนวิญญาณธาตุ ๒ นั้น ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นโสมนัสสัมปยุต เพราะมีอารมณ์อันน่าปรารถนาโดยส่วนเดียวเป็นสภาพ จัดเป็นทวิฐาน เพราะเป็นไปในปัญจवार และในวิถีวิญญาณมีขณะเป็นที่สุด ด้วยอำนาจสันติระและตทารัมมณะ ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นอุเบกขาสัมปยุต เพราะมีความเป็นไปในอิฏฐัมชฉัตตารมณ (อารมณ์อันน่าปรารถนาแต่พอปานกลาง) เป็นสภาพ จัดเป็นปัญฐาน เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งสันติระ ตทารัมมณะ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ

อนึ่ง อเหตุกวิปากวิญญาณทั้ง ๘ นี้ ยังแบ่งเป็น ๒ เพราะมีอารมณ์แน่นอนก็มี และมีอารมณ์ไม่แน่นอนก็มี แบ่งเป็น ๓ โดยแยกเป็น อุเบกขา สุข โสมนัส จริงอยู่ในวิญญาณเหล่านั้น วิญญาณทั้ง ๕ จัดเป็นนียตารมณ เพราะเป็นไปในอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้นตามลำดับ วิญญาณที่เหลือ เป็นอนียตารมณ เพราะในวิญญาณที่เป็นอนียตารมณนั้น มโนธาตุเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นทั้ง ๕ มโนวิญญาณธาตุ

ทั้งสองเป็นไปในอารมณ์ ๖ ส่วนวิญญาณ ๓ นั้น กายวิญญาณประกอบด้วยสุข มโนวิญญาณธาตุที่เป็นทวิฐาน ประกอบด้วยโสมนัส วิญญาณที่เหลือ ประกอบด้วย อุเบกขาแล

วิญญาณ ๘ ดวง อันเป็นเหตุกะในกุศลวิบาก พึงทราบโดยประการที่กล่าว มาจะนี้ เป็นอันดับแรก (อภัยกถาวิญญาณกามาวจรภูมิ)

กามาวจรกุศลวิบาก-สเหตุกะ

ส่วนอภัยกถาวิญญาณที่ประกอบด้วยวิปากเหตุ มีโอโลกะเป็นต้น ชื่อว่า สเหตุกะ สเหตุกอภัยกถานั้นก็มี ๘ โดยสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ดังกามาวจรกุศล- วิญญาณ แต่สเหตุกอภัยกถา หาเหมือนกุศลวิญญาณ ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยามาทานเป็นต้นไม่ เพราะสเหตุกอภัยกถาวิญญาณนี้ เป็นไป ในอารมณ์ ๖ ที่นับเนื่องในปริตตธรรม คือกามาวจรเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งกิจคือ ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตี และตทาร์มณะ ส่วนความเป็นสังขารและอสังขารในสเหตุ- กอภัยกถาวิญญาณนี้ บัณฑิตพึงทราบ ด้วยอำนาจของที่มาเป็นต้น อนึ่ง แม้เมื่อความ แปรกกันแห่งสัมปยุตธรรมไม่มี ก็พึงทราบว่าวิปากวิญญาณเป็นธรรมชาติไม่มี อุดสาหะกำลังชักจูง ดุจเงาหน้าบนกระเจกเงาเป็นต้น ส่วนกุศลวิญญาณมีอุดสาหะ กำลังชักจูง ดุจใบหน้าของคนบนกระเจก

กามาวจรวงุศลวิบาก

อกุศลวิปากวิญญาณ เป็นเหตุกะอย่างเดียวกันนั้น อกุศลวิปากวิญญาณนั้น มี ๗ คือ จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญาณ ๑ ฆานวิญาณ ๑ ชิวหาวิญาณ ๑ กายวิญาณ ๑ มโนธาตุที่ทำหน้าที่สัมปยุตธรรม ๑ มโนวิญญาณธาตุ ชนิดปัญญาฐาน อันทำหน้าที่สันติระเป็นต้น ๑ อกุศลวิปาก ๗ นั้น ว่าโดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบ โดยนัยที่กล่าวแล้วในเหตุกวิปากฝ่ายกุศลนั้นเกิด เป็นแต่กุศลวิปากวิญญาณเป็น อธิฐารมณและอธิฐัมชัตตารมณเท่านั้น อกุศลวิปากวิญญาณเหล่านี้ก็เป็น อนิฐารมณและอนิฐัมชัตตารมณ อนึ่ง กุศลวิปากวิญญาณเหล่านี้มี ๓ โดย ประเภท คือ อุเบกขา สุข โสมนัส อกุศลวิปากวิญญาณทั้งหลายมี ๒ โดยประเภท คือ ทุกข์ และอุเบกขา ในอกุศลวิปากวิญญาณนี้ กายวิญญาณอย่างเดียวเป็นทุกขสหรคต

ที่เหลือเป็นอุเบกขาสหรรคต อุเบกขาในอกุศลวิปากวิญญาน ก็เป็นอุเบกขาอย่างเลว ไม่เฉียบนัก คล้ายทุกข์ อุเบกขาในฝ่ายกุศลวิปากทั้งหลายเป็นอุเบกขาอย่างประณีต แต่ก็ไม่ใช่เฉียบ คล้ายสุข

กามาวจรวิปากวิญญานมี ๒๓ โดยรวมอกุศลวิปาก ๗ นี้ และกุศลวิปาก ๑๖ ที่กล่าวมาแล้ว ด้วยประการฉะนี้

รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตรวิปาก

ส่วนรูปาวจรวิปากวิญญานก็มี ๕ ประจุรูปาวจรกุศล แต่รูปาวจรกุศลเป็นไปในชวนวิถีโดยทางสมาบัติ รูปาวจรวิปาก เป็นไปในทางปฏิสนธิ ภวังค์และจุติ

อนึ่ง รูปาวจรวิปาก มี ๔ ฉันทใด แม้รูปาวจรวิปากก็มี ๔ ฉันทนั้น แม้ประเภทแห่งความเป็นไปของอรูปาวจรวิปาก ก็มีนัยดังกล่าวแล้วในรูปาวจรวิปาก

โลกุตตรวิปาก จัดเป็น ๔ เพราะเป็นผลของจิตที่ประกอบด้วยมรรค ๔ เป็นไป ๒ ทาง คือทางมัคควิถี ๑ ทางผลสมาบัติ ๑

วิปากวิญญานทั้งสิ้นมี ๓๖ ในภุมิ ๔ ดังกล่าวมาฉะนี้

กิริยาวิญญาน

ส่วนกิริยาวิญญาน โดยประเภทแห่งภุมิ มี ๓ คือ กามาวจร ๑ รูปาวจร ๑ อรูปาวจร ๑ ใน ๓ ภุมินั้น กามาวจรมี ๒ คือ อเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น กามาวจรกิริยาวิญญานที่เว้นจากกิริยาเหตุมีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่าอเหตุกะ อเหตุกะนั้น มี ๒ โดยแยกเป็นมโนธาตุและมโนวิญญานธาตุ ในอเหตุกะ ๒ นั้น **มโนธาตุ**มีการนำหน้าวิญญานมีจักขุวิญญานเป็นอาทิ รู้แจ้งอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะมีความรำพึงเป็นกิจ มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่ออารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นผล มีความตัดขาดภวังค์เป็นเหตุไกล้ มโนธาตุนั้นเป็นธรรมชาติประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น

ส่วน**มโนวิญญานธาตุ** มี ๒ คือ สาธารณะแก่พระอเสขะ พระเสขะ และปุณฺณ ๑ ไม่ทั่วไป คือเฉพาะพระอเสขะ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น มโนวิญญานธาตุที่เป็นสาธารณะได้แก่ อเหตุกิริยาที่เกิดพร้อมไปกับอุเบกขา มีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ

มีโกฎฐัพพะและอาวัชชนะในปัญจทวารและมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งกิจคือ โกฎฐัพพะทำกิจในปัญจทวาร ส่วนอาวัชชนะทำกิจในมโนทวารเป็นกิจ มีความเป็นเช่นนั้น คือมีโกฎฐัพพะและอาวัชชนะเป็นผล มีความไปปราศแห่งเหตุกิริยาภกมโนวิญญูณธาตุ (ในโกฎฐัพพนกาล) และภวังค์ (ในอาวัชชนกาล) อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุใกล้ ส่วนมโนวิญญูณธาตุที่ไม่ทั่วไป ได้แก่เหตุกิริยาที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส มีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ อันยังความยิ้มแย้มในเพราะวัตถุไม่ติดอะไรนั้ก ให้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งกิจเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นหลิตุปปาตะ) เป็นผล มีททวัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียว (เพราะเกิดแต่ในปัญจโวการภพเท่านั้น)

กามาวจรกิริยาวิญญูณที่เป็นเหตุกะ มี ๓ ดังกล่าวมานี้

ส่วนที่เป็นสเหตุกะมี ๘ โดยต่างแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหมือนกุศลวิญญูณ แต่ที่แปลกกันระหว่างกุศลวิญญูณและกิริยาวิญญูณ คือกุศลวิญญูณย่อมเกิดแก่พระเสขะและปุณฺชนเท่านั้น กิริยาวิญญูณเกิดแก่พระอรหันต์พวกเดียว

กิริยาวิญญูณ ที่เป็นกามาวจรมี ๑๑ ดังนี้ เป็นข้อแรก

ส่วนที่เป็นรูปาวจรและอรุปาวจรมี ๕ และ ๔ เหมือนกุศลวิญญูณ ความแตกต่างจากกุศลวิญญูณของกิริยาวิญญูณทั้งสองนั้น ก็พึงทราบโดยว่าเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์เท่านั้น

กิริยาวิญญูณทั้งหมดใน ๓ ภูมิเป็น ๒๐ ดังนี้

วิญญูณทั้งปวงเป็นไปโดยอาการ ๑๔

[๔๕๕] โดยประการดังกล่าวมานี้ วิญญูณทั้งสิ้น มีกุศลวิญญูณ ๒๑ อกุศลวิญญูณ ๑๒ วิปากวิญญูณ ๓๖ กิริยาวิญญูณ ๒๐ รวมเป็นวิญญูณ ๘๙ เป็นไปโดยอาการ ๑๔ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ อาวัชชนะ ทัสสนะ (เห็น) สวณะ (ได้ยิน) ขายณะ (ได้กลิ่น) สายณะ (ได้รส) ผุสณะ (ได้ถูกต้อง) สัมปฏิจฉนะ สันตึระณะ โกฎฐัพพะ ชวนะ ตทารัมมณะ และจุติ

ถามว่า - เป็นอย่างไร ?

๑. ปฏิสนธิ

แก้วว่า - ในกาลใด สัตว์เกิดในเทวโลกหรือมนุษยโลก ด้วยอานุภาพแห่งกามาวจรกุศล ๘ ในกาลนั้น วิปากจิต ๙ ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิปาก ๘ และอเหตุกวิปากกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอุเบกขาสหระคต เป็นวิปากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างอ่อนของพวกสัตว์ที่ถึงความวิกลมีกะเทยเป็นต้น ในหมู่มนุษย์ ย่อมทำกรรม กรรมนิमित และคตินิमित อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏในเวลาใกล้จะตายให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดในรูปภพและอรูปภพ ด้วยอานุภาพแห่งรูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศล ในกาลนั้น รูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต ๙ ดวง ย่อมทำกรรมนิमितที่ปรากฏในเวลาใกล้จะตายแห่งสัตว์ทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ อนึ่ง ในกาลใด สัตว์เกิดในอบายด้วยอานุภาพแห่งอกุศล ในกาลนั้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิปากแห่งอกุศลดวง ๑ ย่อมทำกรรม กรรมนิमित และคตินิमित อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในเวลาใกล้จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแล

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๙ ดวง **ด้วยอำนาจปฏิสนธิ** บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมานี้ในวิญญาณขันธนิเทศเป็นอันดับแรก (ในอาการ ๑๔)

๒. ภวังค์

เมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับ (คือทำกิจเสร็จ) แล้ว วิญญาณชื่อภวังค์ คอยติดตามปฏิสนธิวิญญาณนั้นๆ อยู่ เป็นวิปากแห่งกรรมนั้นๆ อย่างเดียวกับปฏิสนธิวิญญาณนั่นเอง อันเป็นเช่นนั้น ในอารมณ์มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นไป เมื่อจิตตูปบาทอื่น ที่เป็นเหตุยังความสืบทอดแห่งภวังค์ให้หมุนกลับไม่มี ภวังควิญญาณนั้นย่อมเป็นไปในความหลับเป็นต้นแห่งผู้ไม่ฝัน โดยอาการสืบทอดเช่นนั้นอีกแล้วก็เป็นเช่นนั้นอีกดังนี้ จะนับประมาณจำนวนจิตมิได้โดยแท้ ดังกระแสน้ำ ฉะนั้น

ความเป็นไปแห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละ **แม้ด้วยอำนาจแห่งภวังค์** พึงทราบดังกล่าวมานี้

๓. อาวัชชนะ

เมื่อความสืบทอดแห่งภวังค์เป็นไปอย่างนั้น ในกาลใด อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย ควรแก่การรับอารมณ์ ในกาลนั้น เมื่อรูปถึงคลองจักขุเข้า ความประสานเข้าระหว่าง จักขุประสาทกับรูปก็มีขึ้น ด้วยอานุภาพแห่งความประสานกัน ภวังคเจตนะก็มีขึ้น ครั้นภวังค์ดับไป กิริยาธมฺมาทำรูปนั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ เป็นดังตัดภวังค์ ยัง อาวัชชนกิจ กิจคือความคำนึงถึงอารมณ์ให้สำเร็จเกิดขึ้น ในโสตทวารเป็นต้น ก็ดูจ นัยนี้ แต่ในมโนทวาร เมื่ออารมณ์ทั้ง ๖ มาถึงเข้า อเหตุกกิริยาธมฺมาวิญญานธาตุที่ สหระคตกับอุเบกขา เป็นดังตัดภวังค์ ยังอาวัชชนกิจให้สำเร็จเกิดขึ้นในลำดับแห่ง ภวังคเจตนะแล

ความเป็นไปแห่งกิริยาวิญญาน ๒ ดวง **ด้วยอำนาจอาวัชชนะ** พึงทราบดัง กล่าวมาจะนี้

๔-๘. ทัสสนะ สวนะ ฆายนะ สายนะ ผุสสะ

ในลำดับแห่งอาวัชชนะข้อแรก จักขุวิญญานอันมีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง ยัง ทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จเป็นไปในจักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหา- ทวาร กายทวาร วิญญานยังกิจมีส่วนกิจเป็นต้นให้สำเร็จ เป็นไปในทวารมีโสตทวาร เป็นอาทิ วิญญานที่เป็นไปในอารมณ์น่าปรารถนาและน่าปรารถนาปานกลาง เป็น กุศลวิบากที่เป็นไปในอารมณ์ไม่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนาปานกลาง ก็เป็น อกุศลวิบาก

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาน ๑๐ (คือเป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕) **ด้วยอำนาจแห่งทัสสนะ** (เห็น) สวนะ (ได้ยิน) ฆายนะ (ได้กลิ่น) สายนะ (ได้รส) ผุสสะ (ได้ถูกต้อง) พึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

๙. สัมปฏิจจนะ

โดยพระบาลีว่า “จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุอันเกิดแต่จิตนั้น ที่ เป็นไปในลำดับ แห่งจักขุวิญญานธาตุ ที่เกิดขึ้นดับไปแล้วย่อมเกิดขึ้น”^๑ ดังนั้นเป็นต้น มโนธาตุที่เป็นไป

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๒

ในลำดับแห่งวิญญาน มีจักขุวิญญานเป็นต้น หากเป็นไปในลำดับแห่งกุศลวิปาก-
วิญญาน ก็เป็นกุศลวิปาก หากเป็นไปในลำดับแห่งอกุศลวิปากวิญญาน ก็เป็น
อกุศลวิปาก ทำกิจรับเอาอารมณ์แห่งวิญญานเหล่านั้นแหละเกิดขึ้น

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาน ๒ ด้วยอำนาจแห่งสัมปฏิจชนะ (รับเอา) พึง
ทราบดังกล่าวนี

๑๐. สันติระณะ

อนึ่งเล่า โดยพระบาลีว่า “จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุ อันเกิดแต่จิตนั้น
ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนธาตุที่เกิดขึ้นดับไปแล้ว”^๑ ดังนี้เป็นต้น วิปากอเหตุกมโน-
วิญญานธาตุ ที่เป็นลำดับแห่งอกุศลวิปากมโนธาตุ ก็เป็นอกุศลวิปาก ที่เป็นลำดับ
แห่งกุศลวิปากมโนธาตุ ก็เป็นกุศลวิปาก ที่เป็นไปในอิฏฐารมณ์ ก็เป็นโสมนัสสหรรค
ที่เป็นอิฏฐัมมัตตารมณ์ ก็เป็นอุเบกขาสหรรค ทำกิจสอบสวนอารมณ์ที่มโนธาตุรับ
เอาไว้มันแหละเกิดขึ้น

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาน ๓ ด้วยอำนาจแห่งสันติระณะ (สอบสวน) พึง
ทราบดังกล่าวนี

๑๑. โภจวิญญานะ

กิริยาเหตุกมโนวิญญานธาตุ เป็นอุเบกขาสหรรค วิเคราะห์ดูอารมณ์นั้นแหละ
เกิดขึ้นในลำดับแห่งสันติระณะแล

ความเป็นไปแห่งกิริยามโนวิญญานดวงเดียว ด้วยอำนาจแห่งโภจวิญญานะ
(วิเคราะห์ดู) พึงทราบดังกล่าวนี

๑๒. ชวนะ

ในลำดับแห่งโภจวิญญานะ ถ้าอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นมหันตารมณ์ (อารมณ์ใหญ่)
ไซ้ร้ ที่นั้นชวนะ ๖ หรือ ๗ ดวง ย่อมแล่นไปในอารมณ์ตามที่โภจวิญญานะวิเคราะห์
ไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล ๘ บ้าง อกุศล ๑๒ บ้าง กามาวจรกิริยาที่เหลือ

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๔

๙ บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง นี่เป็นนัยในปัญจทวารเท่านั้น ส่วนมโนทวาร กามาวจร-
ชวนะ ๒๙ ย่อมแล่นไปในลำดับมโนทวาราวชชนะ ต่อแต่โคตรภูไป บรรดาชวนะเหล่านี้
คือทางรูปาวจรกุศลชวนะ ๕ กิริยาชวนะ ๕ ทางอรูปาวจรกุศลชวนะ ๕ กิริยาชวนะ ๕
ทางโลกุตตรมัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ ชวนะใดๆ ได้ปัจจัยแล้ว ชวนะนั้นๆ ย่อมแล่นไปแล

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ เป็นกุศล อกุศล และกิริยา (รวม) ๕๕ ดวง
ด้วยอำนาจชวนะ พึงทราบดังกล่าวนี

๑๓. ตทาร์มมณะ

ในที่สุดแห่งชวนะ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นอดีตหัตถารมณ (อารมณ์ใหญ่ยิ่ง) ใน
ปัญจทวาร และเป็นวิภูตารมณ (อารมณ์ที่ปรากฏชัด) ในมโนทวารไซรั ทินันวิปาก-
วิญญาณ ในบรรดาเหตุกามาวจรวิปาก ๘ และวิปากเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๓
อย่างใดอย่างหนึ่ง อันติดตามชวนะแล่นไปในอารมณ์อื่น นอกจากอารมณ์ของภวังค์
ดังน้ำอันไหลทวนกระแสไป ติดตามเรือที่แล่นไปทวนกระแสในระหว่างขณะนิดหน่อย
ย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะหรือขณะเดียวกัน ด้วยสามารถของปัจจัยนั้นตามที่ตนได้
ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีอิฐฐารมณเป็นอาทิ และแห่งปุริมกรรม และแห่งจิตมีชวนจิต
เป็นต้น ในที่สุดแห่งกามาวจรชวนะของกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย วิปากวิญญาณนั้น
เป็นจิตควรแก่ความเป็นไปในอารมณ์ของภวังค์ในที่สุดแห่งชวนะ (แต่) เพราะมันทำ
อารมณ์ของชวนะนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไปอีก จึงเรียกว่าตทาร์มมณะ (มีอารมณ์ของ
ชวนะนั้นเป็นอารมณ์)

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๑ ดวง ด้วยอำนาจแห่งตทาร์มมณะ พึง
ทราบดังกล่าวนี

๑๔. จุติ

ในที่สุดแห่งตทาร์มมณะ ภวังค์นั่นเองเป็นไปอีก ครั้นภวังค์ขาด วิถีวิญญาณมี
อวชชนะเป็นต้น ก็เป็นไปอีกแล

จิตตสันดานที่มีปัจจัยอันได้แล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นไปแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจ
แห่งจิตตนิยม คืออวชชนะย่อมมีในลำดับแห่งภวังค์ วิญญาณกิจมีการเห็น (รูป)
เป็นต้น ย่อมมีในลำดับแห่งอวชชนะดังนี้เป็นอาทิอยู่นั่นเอง จนกว่าภวังค์ในภพหนึ่ง

จะสิ้นไป จริงอยู่ ในภาพหนึ่ง ภวังคจิตดวงใดเป็นดวงสุดท้าย ภวังคจิตดวงนั้น ท่านเรียกว่า จุติจิต เพราะเคลื่อนไปจากภพนั้น ฉะนั้น แม้จุติจิตนั้นก็มี ๑๙ ดวงเหมือนกัน กับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาน ๑๙ ดวง **ด้วยอำนาจแห่งจุติ** ฟังทราบดังกล่าวนี้นี้

จิตตสันดานอันไม่ขาดสายของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ท่องเที่ยวอยู่ในภพ คติ จูติ และนิواسทั้งหลาย ย่อมเป็นไปดังนี้ คือ จากจุติก็ปฏิสนธิอีก ต่อปฏิสนธิก็ภวังค์อีกอยู่นั่นเอง แต่ในสัตว์ทั้งหลายนั้นท่านผู้ใดได้บรรลुพระอรหัตตผล เมื่อจุติจิตของท่านดับแล้ว จิตก็เป็นอันดับทีเดียวแล

นี้เป็นกลาุมขอย่างพิสดาร ในวิญญานชั้นนี้

เวทนาชั้นนี้

[๔๕๖] บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “เวทนา ที่เรียกว่า เวทนาชั้นนี้ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน” ดังต่อไปนี้ :-

ธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์ เป็นลักษณะ ก็คือเวทนานั้นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นย่อมเสวยรสอารมณ์ ย่อมรู้สึกสุขทุกข์ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่าเวทนา”^๑ ดังนี้

เวทนา ๑ เวทนา ๓

เวทนานั้นเมื่อว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะคือเสวยรสอารมณ์ เมื่อว่า โดยชาติ มี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัปยากฤต ในเวทนา ๓ นั้น ฟังทราบว่า เวทนาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญานที่กล่าวไว้โดยนัยว่า “กามาวจรวิญญานมี ๘ โดยต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร”^๑ ดังนี้ เป็นต้น จัดเป็นกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาน ก็จัดเป็นอกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอัปยากฤตวิญญาน จัดเป็นอัปยากฤตเวทนา

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐

เวทนา ๕

เวทนานั้นเมื่อแยกตามสภาวะก็มี ๕ คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา ในเวทนา ๕ นั้น สุขสัมผัสด้วยกายวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก ทุกข์สัมผัสด้วยกายวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก โสมนัสสัมผัสด้วยวิญญาณ ๖๒ คือ ฝ่ายกามาวจรวิญญาณกุศล ๔ สเหตุกวิบาก ๔ อเหตุกวิบาก ๑ สเหตุกิริยา ๔ อเหตุกิริยา ๑ อกุศล ๔ (เป็น ๑๘) ฝ่ายรูปาวจรวิญญาณ กุศล ๔ เว้นปัญจมณานิเวทนา วิบาก ๔ กิริยา ๔ (เป็น ๑๒) ฝ่ายโลกุตตรวิญญาณ ที่ไม่ประกอบด้วยฉานหาไม่มี เหตุนั้นโลกุตตรวิญญาณ ๘ จึงเป็นโลกุตตรวิญญาณ ๔๐ ด้วยอำนาจแห่งฉาน ๕ ในโลกุตตรวิญญาณ ๔๐ นั้น เว้นวิญญาณที่เป็นไปในปัญจมณานิเวทนา ๘ เสีย เหลือกุศลวิบาก ๓๒ (รวมเป็น ๖๒) โทมนัสสัมผัสด้วยอกุศลวิญญาณ ๒ อุเบกขาสัมผัสด้วยวิญญาณ ๕๕ ที่เหลือ

ลักษณะเป็นต้น ของเวทนา ๕

ในเวทนา ๕ นั้น สุขมีการเสวยโณภูฏัพพะอันน่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มสัมผัสปุตรธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความสบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้ ทุกข์มีการเสวยโณภูฏัพพะที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีลดสัมผัสปุตรธรรมทั้งหลายลงเป็นกิจ มีความไม่สบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้ โสมนัสมีการเสวยอิฏฐารมณเป็นลักษณะ มีการเสวยสุขด้วยอาการพอใจไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความสบายใจเป็นผล มีความระงับแห่งนามกายเป็นเหตุใกล้ โทมนัสมีการเสวยอนิฏฐารมณเป็นลักษณะ มีการเสวยทุกข์ด้วยอาการไม่พอใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความไม่สบายใจเป็นผล มีทหะวัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียวเท่านั้น อุเบกขามีการเสวยมัชฌัตตารมณเป็นลักษณะ มีการไม่เพิ่มและไม่ลดสัมผัสปุตรธรรมเป็นกิจ มีความละเอียดเป็นผล มีจิตที่ปราศจากปิตีเป็นเหตุใกล้

นี่คือ กถามุขอย่างพิสดารในเวทนาชั้นนี้

สัญญาชั้น

[๔๕๗] บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในข้อที่ว่า “สัญญาชั้นที่เรียกอย่างนั้น เพราะรวมธรรมชาติ ที่มีความจำได้เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน”^๑ ดังนี้

อันธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ก็คือสัญญานั้นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่รู้และจำได้นั้น จึงเรียกว่าสัญญา” ดังนี้

สัญญา ๑ สัญญา ๓

สัญญาว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียวโดยลักษณะคือจำได้ แต่ว่าโดยชาติมี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยาภุต ในสัญญา ๓ นั้น สัญญาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณจัดเป็นกุศล สัญญาที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณจัดเป็นอกุศล สัญญาที่สัมปยุตด้วยอัพยาภุตวิญญาณจัดเป็นอัพยาภุต เพราะว่าวิญญาณที่ไม่ประกอบด้วยสัญญาหาไม่ ฉะนั้น ประเภทแห่งวิญญาณมีเท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้นแล

ลักษณะเป็นต้นแห่งสัญญา

สัญญามีประเภทเท่ากันกับวิญญาณ เมื่อว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นต้น สัญญาทั้งปวงนั้นมีความจำได้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้จำต่อไปว่า “นั่นคือสิ่งนั้น” เป็นกิจ ดังช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ในตัวไม้เป็นอาทิ มีการทำความมั่นใจตามเครื่องหมายที่ยึดไว้เป็นผล ดังคนตาบอดคลำช้าง^๒ มั่นใจตามเครื่องหมายที่ตนจับได้ มีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุไฉไล ดังความจำที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อ ในหมู่คนที่ผูกด้วยหญ้าว่าเป็นคนจริง ๆ ฉะนั้นแล

นี้เป็นกลาหมุขอย่างพิสดารในสัญญาชั้น

สังขารชั้น

[๔๕๘] ส่วนข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “สังขารชั้นที่พึงทราบว่าเป็นอย่างนั้น เพราะรวมธรรมชาติ มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน” ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐๑

๒. ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๒-๒๙๓

ธรรมชาติที่ทำให้เป็นกลุ่มชื่อว่าการประสมเป็นลักษณะ ธรรมชาตินั้นคืออะไร ? คือสังขารนั่นเอง ดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเพราะธรรมเหล่านั้น ย่อมประสมสิ่งที่เป็นสังขตะแล จึงได้ชื่อว่าสังขาร (แปลว่าธรรมผู้ประสม)”^๑ ดังนี้

ลักษณะแห่งสังขาร

สังขารเหล่านั้น มีการประสมเป็นลักษณะ มีการประมวลเข้าเป็นกิจ มีความเผย ออกไปเป็นผล มีชั้น ๓ ที่เหลือเป็นเหตุไถ่

สังขาร ๑ สังขาร ๓

สังขารทั้งหลาย แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวมานี้ แต่ว่าโดย ชาติ ก็เป็น ๓ คือ กุศล อกุศล และอัปายากฤต ในสังขาร ๓ นั้น สังขารที่สัมปยุต ด้วยกุศลวิญญูณจัดเป็นกุศล ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญูณจัดเป็นอกุศล สังขารที่ สัมปยุตด้วยอัปายากฤตวิญญูณจัดเป็นอัปายากฤต

กุศลสังขาร ๓๖

ในสังขารเหล่านั้น ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลวิญญูณดวง ที่ ๑ (คือวิญญูณที่เป็นโสมนัสสหระศต ญาณสัมปยุต อสังขาร) มี ๓๖ คือ เป็นนียตะ มาในพระบาลี โดยรูปของตน (คือไม่ปะปน) ๒๗ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนียตะ ๕ ใน สังขาร ๓๖ นั้น สังขาร ๒๗ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ สัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมฤตา จิตตมฤตา กายกัมมัฏญฺญตา จิตตกัมมัฏญฺญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา เหล่านี้เป็นนียตะ มาในพระบาลี โดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ จันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตตรมัชฌัตตตา นี้เป็นเยวาปนกะ (เป็นกุศลก็ได้ อกุศลก็ได้) สังขาร ๕ คือกรรณา มุกตา กายทุจฺจิตวิริตี วิจฺจิตวิริตี มิจฺฉาชีววิริตี นี้ เป็นอนียตะ เพราะสังขาร ๕ นั้นย่อมเกิดในบางครั้ง แม้เมื่อเกิดแล้วก็หาเกิดร่วมกันไม่ (จึงชื่อว่าอนียตะ)

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๗๔/๑๒๑

อรรถาธิบายสังขาร ๓๖ นียตสังขาร ๒๗

๑. ผัสสะ

[๔๕๙] วินิจฉัยในบทเหล่านั้น สภาวธรรมโดยย่อถูกต้อง เหตุนั้น สภาวธรรมนั้นจึงชื่อว่า **ผัสสะ** (ผู้ถูกต้อง) ผัสสะนี้นั้น มีการถูกต้องเป็นลักษณะ มีการทำให้กระทบกันเป็นกิจมีความร่วมกันเข้า (แห่งจิตกับอารมณ์) เป็นผล มีอารมณ์ที่ปรากฏ (แห่งจิต) เป็นเหตุไกล่

จริงอยู่ ผัสสะนี้แม้เป็นรูปธรรม ก็ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ด้วยอาการ (ดู) ถูกต้อง (จึงว่ามีการถูกต้องเป็นลักษณะ) อนึ่ง ผัสสะนั้น แม้ไม่ติดอยู่ (ที่ไหน) ลักแห่งก็ยังจิตและอารมณ์ให้กระทบกันได้ ดังรูปกระทบจักษุและเสียงกระทบหูฉะนั้น (จึงว่ามีการทำให้กระทบกันเป็นกิจ) ชื่อว่ามีความร่วมกันเข้าเป็นผล เพราะปรากฏด้วยอำนาจเหตุของตน กล่าวคือตีกสันนิบาต (ความร่วมกันเข้าแห่งธรรม ๓ คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ) ชื่อว่ามีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุไกล่ เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่สมันนาหาร (การประมวลความคิด) อันควรแก่ผัสสะนั้น และอินทรีย์ด้วย (ช่วยกัน) แต่งให้โดยไม่มีระหว่างทีเดียว

แต่ว่าโดยความเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ผัสสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นเป็นดังแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้มหนังเกิด^๑

๒. เจตนา

[๔๖๐] ธรรมชาติโดยย่อคิด อธิบายว่าย่อมพัวพัน (อารมณ์) เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **เจตนา** (ธรรมชาติผู้คิด) เจตนา นั้น มีภาวะคือความจงใจเป็นลักษณะ มีความเคลื่อนไหวเป็นกิจ มีความจัดแจงเป็นผล คือยังกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ ดุจคนผู้ใหญ่ มีศิษย์ผู้ใหญ่ (ของทศปาโมกข์) และนายช่างไม้ใหญ่เป็นต้น ก็แล เจตนาเมื่อเป็นโดยภาวะที่ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ แข็งขันขึ้น ย่อมปรากฏในเมื่อนี้ก็ถึงงานริบถ้วนเป็นต้น

๑ ดูเทียบ ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

๓-๔-๕. วิตก วิจารณ์ ปิติ

คำใดพึงเป็นข้อที่ควรกล่าวใน**วิตก วิจารณ์** และ**ปิติ** คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในตอนพรรณนาปฐมฌานในปฐมวิกัลปิยนเทศ

๖. วิริยะ

[๔๖๑] ความกล้าชื่อว่า**วิริยะ** วิริยะนั้นมีความแข็งขันเป็นลักษณะ มีการค้าจุนสหชาตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีภาวะไม่จมลงเป็นผล มีความสังเวชเป็นเหตุไกล่ตามพระบาลีว่า “ผู้มีความสังเวชแล้วย่อมทำความเพียรโดยแยบคาย”^๑ หรือว่ามีวัตถุแห่งวิริยารัมภะ (เรื่องที่จะต้องทำความเพียร) เป็นเหตุไกล่ก็ได้

วิริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า บุคคลทำโดยถูกทางแล้ว ย่อมเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง

๗. ชีวิต

[๔๖๒] สหชาตธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอยู่ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** (แปลว่าธรรมชาติเครื่องเป็นอยู่แห่งสหชาตธรรม) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นอยู่เอง เหตุนั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** (แปลว่าธรรมชาติผู้เป็นอยู่) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเป็นอยู่เท่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** (แปลว่าความเป็นอยู่) ส่วนลักษณะเป็นต้นแห่งชีวิตนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วใน**ชีวิต**แห่งรูปเกิด ความต่างกัน**ในชีวิต** ๒ นั้น ก็คืออันนั้นเป็น**ชีวิต**แห่งรูปธรรมทั้งหลาย อันนี้เป็น**ชีวิต**แห่งอรูปธรรมทั้งหลาย เท่านั้นเอง

๘. สมาธิ

อรรถแห่งสมาธิศัพท์

[๔๖๓] ธรรมใดตั้งจิตไว้เสมอในอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า**สมาธิ** (ธรรมผู้ตั้ง(จิต) ไว้เสมอ) นัยหนึ่ง ธรรมใดตั้งจิตไว้โดยชอบในอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อ

๑ ดูเทียบ อง. จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๑๓/๑๗๓

ว่าสมาธิ (ธรรมผู้ตั้ง(จิต)ไว้โดยชอบ) นัยหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่าสมาธินั้น ก็คือความตั้งมั่นแห่งจิต เท่านั้นเอง

ลักษณะแห่งสมาธิ

สมาธินั้นมีความไม่พลาญไปเป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะก็ได้ มีการประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายไว้ (ให้เป็นกลุ่ม) เป็นกิจ ดุจน้ำฝนที่เอาจุณสำหรับสมาณไว้ (ให้เป็นก้อน) ฉะนั้น มีความสงบระงับเป็นผล มีความสุขเป็นเหตุไกล่โดยพิเศษ

สมาธินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ดุจความตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ที่ไม่มีลม ฉะนั้น

๙. สัทธา

[๔๖๔] บุคคลทั้งหลาย ย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสัทธา (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นย่อมเชื่อเอง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสัทธา (แปลว่าธรรมชาติผู้เชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสัทธา (แปลว่าความเชื่อ)

ลักษณะแห่งสัทธา

สัทธานั้น มีความเชื่อเป็นลักษณะ หรือว่ามีความวางใจเป็นลักษณะก็ได้ มีการทำให้ใสเป็นกิจ ดังแก้วอุทกปสาทกะ (แก้วทำน้ำให้ใส) หรือว่ามีความแล่นไป (ตามอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ) เป็นกิจ ดุจแล่นไป (คือไหลลลยตามกระแสน้ำอันเชี่ยว) ในการข้ามห้วงน้ำ(ที่ป่ามา) ฉะนั้น มีความไม่ขุ่นมัวเป็นผล หรือว่า มีอธิมุติ (ความตัดสินใจ) เป็นผลก็ได้ มีสัทโธยวัตถุ (วัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ) เป็นเหตุไกล่ หรือว่ามีโสตาปัตติยังคะ มีสัทธัมมสวณะเป็นต้น^๑ เป็นเหตุไกล่ก็ได้

สัทธานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนมือ เหมือนทรัพย์เครื่องปลื้มใจ และเหมือนพืช ฉะนั้น

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๔-๔๙๕

๑๐. สติ

[๔๖๕] บุคคลทั้งหลายย่อมระลึกได้ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สติ** (แปลว่าธรรมชาตินั้นเป็นเหตุระลึกได้) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นย่อมระลึกได้เอง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สติ** (แปลว่าธรรมชาตินั้นอันระลึกได้) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้น สักว่าเป็นอันระลึกได้เท่านั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **สติ** (แปลว่าความระลึกได้)

สตินั้น มีความไม่ใจลอยเป็นลักษณะ มีอันทำไมให้หลงลืมเป็นกิจ มีอันคุ้มครอง (ใจ) ไว้ได้เป็นผล หรือมีความเป็นเหตุมุ่งหน้า (จดจ่อ) ต่ออารมณ์ (ของจิต) เป็นผล ก็ได้ มีความจำมั่นคงเป็นเหตุไถ่ หรือว่ามีสติปัญญาฐานมีกายเป็นต้น เป็นเหตุไถ่ก็ได้

อันสตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนเสาเชือก เพราะปักลงไปมั่นคงในอารมณ์ และเป็นเหมือนนายประตุ เพราะรักษาทวารมีจักขุทวารเป็นอาทิ

๑๑-๑๒. หิริ โอตตปปะ

[๔๖๖] ธรรมชาติไดย่อมละอายเพราะความประพฤติชั่วมีกายทุจริตเป็นต้น เหตุ นั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **หิริ** คำว่า หิริ นั้นเป็นคำเรียกความละอาย

ธรรมชาติไดย่อมกลัว เพราะความประพฤติชั่วเหล่านั้นแหละ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **โอตตปปะ** คำว่า “โอตตปปะ” นั้น เป็นคำเรียกความหวาดกลัวต่อบาป

ลักษณะแห่งหิริโอตตปปะ

ในหิริและโอตตปปะนั้น หิริมีความเกลียดแต่บาปเป็นลักษณะ โอตตปปะมีความสะดุ้งกลัวต่อบาปเป็นลักษณะ หิริมีความไม่ทำบาปทั้งหลาย โดยอาการละอาย เป็นกิจ โอตตปปะมีความไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการสะดุ้งกลัวเป็นกิจ อนึ่ง ทั้งสอง อย่างนั้น มีอันหดกลับจากบาปโดยประการที่กล่าวแล้วนั้นเป็นผล มีความเคารพตน และความเคารพผู้อื่นเป็นเหตุไถ่ จริยอยู่ บุคคลทำตนให้เป็นที่เคารพ จึงละบาปได้ ด้วยความละอาย ดุจกุลพฐ ทำคนอื่นให้เป็นที่เคารพ จึงละบาปได้ด้วยความสะดุ้งกลัว ดุจหญิงแพศยา ฉะนั้น

ก็แลธรรม ๒ ประการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นโลกपालกธรรม^๑

๑ ดูเทียบ อง. ทุก. (ไทย) ๒๐/๙/๖๓

๑๓-๑๔-๑๕. อโลกะ อโทสะ อโมหะ

[๔๖๗] สัตว์ทั้งหลายไม่โลภด้วยธรรมนั้นเป็นเหตุ ธรรมนั้นจึงชื่อว่าอโลกะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุไม่โลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมใดไม่โลภอยู่เอง ธรรมนั้น ชื่อว่าอโลกะ (แปลว่าธรรมอันไม่โลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันไม่โลภเท่านั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่าอโลกะ (แปลว่าความไม่โลภ) นัยหนึ่ง แม้อโทสะ และอโมหะ ก็นัยเดียวกัน

ลักษณะแห่งอโลกะ อโทสะ อโมหะ

ในธรรม ๓ ประการนั้น อโลกะมีความที่จิตไม่กำหนด(ไม่ยากได้)ในอารมณ์ เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความที่จิตไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ ประหนึ่งหยาดน้ำไม่ติดในกลีบบัวฉะนั้น มีความไม่หวงแหน(ในอารมณ์)เป็นกิจ ประหนึ่งภิกษุผู้พ้นแล้ว (จากฆราวาสกิจ ไม่หวงแหนวัตถุแห่งฆราวาส) ฉะนั้น มีความต้องการในอันไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นผล ประหนึ่งคนที่ตกอยู่ในที่โสโครก (ไม่ต้องการจะติดข้องในที่โสโครกนั้น) ฉะนั้น

[๔๖๘] อโทสะ มีความไม่ดูร้ายเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่ถือผิดเป็นลักษณะ ประหนึ่งมิตรผู้อารีฉะนั้น มีอันขจัดความอาฆาตเสียได้เป็นกิจ นัยหนึ่ง มีอันขจัดความรุ่มร้อนเสียได้เป็นกิจ ประหนึ่งไม้จันทน์ (อันมีรสเย็น) ฉะนั้น มีโสภภาพ (ความสุภาพ ความเยือกเย็น) เป็นผล ประหนึ่งพระจันทร์เพ็ญ (มีรัศมีเย็น) ฉะนั้น

[๔๖๙] อโมหะ มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดตามสภาพ (แห่งธรรม) เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ ประหนึ่งการแทงทะลุ (ตรงเป้า) แห่งลูกธนูที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีอันส่องอารมณ์(ให้เห็นตามสภาพ)เป็นกิจ ประหนึ่งประทีปฉะนั้น มีความไม่หลงลืมเป็นผล ประหนึ่งผู้ชี้ทางที่ชำนาญชี้ทางแก่คนไปป่า ฉะนั้น

อันธรรมทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งปวง

๑๖-๑๗. กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ

[๔๗๐] ความระงับแห่งกาย ชื่อว่า**กายปัสสัทธิ** ความระงับแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตปัสสัทธิ** แต่คำว่า**กาย** ในบทกายปัสสัทธินี้ ประสงค์เอาชั้นที่ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ก็แลกายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ รวมเข้าด้วยกันทั้งสองนั้น มีความระงับไปแห่ง ความร่าร้อนกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความร่าร้อนกายและจิตออกไป เป็นกิจ มีความเยือกเย็นโดยไม่มีความกระวนกระวายกายและจิตเป็นผล มีกายและ จิตเป็นเหตุไถ่

กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธินี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมี อุทธัจจะ เป็นอาทิ อันทำความไม่ระงับแห่งกายและจิต

๑๘-๑๙. กายลหุตา จิตตลหุตา

ความเบาแห่งกายชื่อว่า**กายลหุตา** ความเบาแห่งจิตชื่อว่า**จิตตลหุตา** กาย- ลหุตาและจิตตลหุตานั้น มีความเข้าไประงับแห่งความหนักของกายและจิตเป็น ลักษณะ มีอันบีบเอาความหนักแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่อึดอาดแห่ง กายและจิตเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

ลหุตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีถีนมิทธะเป็นต้น ที่ทำ ความหนักแห่งกายและจิต

๒๐-๒๑. กายมฤตา จิตตมฤตา

ความอ่อนแห่งกายชื่อว่า**กายมฤตา** ความอ่อนแห่งจิตชื่อว่า**จิตตมฤตา** กาย- มฤตาและจิตตมฤตานี้ มีความเข้าไประงับแห่งความกระด้างของกายและจิตเป็น ลักษณะ มีอันบีบเอาความกระด้างแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่ข้องขัด เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

มฤตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีวิภูฏีและมานะเป็นต้น ที่ทำ ความกระด้างแห่งกายและจิต

๒๒-๒๓. กายกัมมัฏฐาน จิตตกัมมัฏฐาน

ความควรแก่การงานแห่งกาย ชื่อว่า**กายกัมมัฏฐาน** ความควรแก่การงานแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตกัมมัฏฐาน** กายกัมมัฏฐานและจิตตกัมมัฏฐานนั้น มีความเข้าไประงับแห่งความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

กัมมัฏฐานนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีนิวรณ์ที่เหลือเป็นต้น ที่ทำความไม่ควรแก่การงานแห่งกายและจิต นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย นำมาซึ่งความควรแก่อันประกอบด้วยประการต่างๆ ในการทำประโยชน์ทั้งหลาย ดังความหมดจด (จากมลทิน) แห่งทอง (ควรแก่อันประกอบเป็นอสังการต่างๆ ชนิด) ฉะนั้น

๒๔-๒๕. กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา

ความคล่องแห่งกาย ชื่อว่า**กายปาคุญญตา** ความคล่องแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตปาคุญญตา** กายปาคุญญตาและจิตตปาคุญญตานี้ มีความไม่เป็นไข้แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความเป็นไข้แห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไร้โทษ (แห่งกายและจิต) เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

ปาคุญญตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิบัติต่อบาปธรรมมีอสังขยเป็นต้น ที่ทำให้ความเป็นไข้แห่งกายและจิต

๒๖-๒๗. กายชุกตา จิตตชุกตา

ความตรงแห่งกายชื่อว่า**กายชุกตา** ความตรงแห่งจิตชื่อว่า**จิตตชุกตา** กายชุกตาและจิตตชุกตานี้ มีความซื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความคดแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่คด (แห่งกายและจิต) เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุไถ่

ชุกตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิบัติต่ออุปกิเลสมีมายาและสาไถยเป็นต้น ที่ทำความคดโกงแห่งกายและจิต

เยวาปนกสังขาร ๔

๑. จันตะ

[๔๗๑] คำว่า**จันตะ**นั้น เป็นคำเรียกกัตตุกัมมตา (ความใคร่จะทำ) เพราะเหตุ
นั้น จันตะนั้นจึงมีความใคร่จะทำเป็นลักษณะ มีอันแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ มี
ความต้องการด้วยอารมณ์เป็นผล อารมณ์นั้นนั่นแหละเป็นเหตุไถ่ของจันตะนั้น

อันจันตะนี้ ในการจะถือเอาอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนใจยื่นมือออกไป
ฉะนั้น

๒. อธิโมกข์

[๔๗๒] ความน้อมใจเชื่อชื่อว่า**อธิโมกข์** อธิโมกข์นั้นมีการลงความเห็นเป็น
ลักษณะ มีอันไม่รวนเรเป็นกิจ มีความตัดสินใจเป็นผล มีสันนิฏฐะยธรรม(เรื่องที่จะ
ต้องลงความเห็น) เป็นเหตุไถ่

อธิโมกข์นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดั่งเสาเชื่อน เพราะความที่นิ่งอยู่ในอารมณ์

๓. มนสิการ

[๔๗๓] การทำชื่อว่าการทำ (อารมณ์) ในใจ ชื่อว่า**มนสิการ** นัยหนึ่ง เจตสิก
ธรรมใดย่อมทำให้ไม่เหมือนใจเดิม (คือใจว่างค์) เหตุนี้เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่ามนสิการ
(แปลว่า เจตสิกธรรมอันทำให้ใจให้ผิดเดิม) ดังนี้ก็ได้ มนสิการนี้นั้นมี ๓ ประการคือ
อารมณ์มณปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในอารมณ์) วิธีปฏิปาทกะ (มนสิการอัน
จัดแจงในวิธีจิต) ชวนปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในชวนจิต)

ในมนสิการ ๓ นั้น **อารมณ์มณปฏิปาทกะ**ชื่อว่ามนสิการ เพราะทำ(อารมณ์)ไว้
ในใจอารมณ์มณปฏิปาทกะมนสิการนั้น มีการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้แล่นไป (มุ่งหน้า
สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีอันผูกสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์เป็นกิจ มีความ
จดจ่อต่ออารมณ์เป็นผล มีอารมณ์เป็นเหตุไถ่

มนสิการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมจัดเข้าในสังขารชั้นธรรมเพราะความเป็นธรรม
ยังสัมปยุตธรรมให้ดำเนินไปในอารมณ์ ดุจสารถี (ยังม้าให้แล่นไป) ฉะนั้น

ส่วนคำว่า **วิธิปฏิบัติ** (มนสิการอันจัดแจงในวิถี) นั้นเป็นคำเรียกปัญจทวาราวชชนะ คำว่า **ชวนปฏิบัติ** (มนสิการอันจัดแจงในชวนะ) นั้นเป็นคำเรียกมโนทวาราวชชนะ มนสิการทั้งสองนั้นไม่ประสงค์เอาในที่นี้

๔. ตัตรมฺชฌัตตตา

[๔๗๔] ความเป็นกลางในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า**ตัตรมฺชฌัตตตา** ตัตรมฺชฌัตตตานี้มีการนำจิตและเจตสิกทั้งหลายไปโดยเสมอเป็นลักษณะ มีอันห้ามเสียซึ่งความหย่อนและความยิ่งเป็นกิจ หรือนัยหนึ่งมีอันเข้าไปตัดเสียซึ่งความตกไปเป็นฝักฝ่ายเป็นกิจ มีความเป็นกลางเป็นผล

ตัตรมฺชฌัตตตานี้ โดยที่เป็นความวางเฉยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนสารถิผู้เพ่งดูอยู่เฉย ๆ ซึ่งม้าอาชาไนย (เทียมรถ) ที่วิ่งไปเรียบแล้วจะนั้น

อนิยตสังขาร ๕

๑-๒. กรุณา มุทิตา

กรุณาและมุทิตา พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในพรหมวิหารนิเทศเถิด แท้จริงความแปลกกันก็มีเพียงว่ากรุณาและมุทิตา (ในพรหมวิหาร) นั้นเป็นรูปาวจรถึงอุปปนา (ส่วน) กรุณาและมุทิตา (ในอนิยตสังขาร) นี้เป็นกามาวจรเท่านั้นเอง แต่อาจารย์บางพวกก็ต้องการเอาเมตตาและอุเบกขาเข้าในอนิยตสังขารด้วย คำของอาจารย์เหล่านั้นไม่ควรถือเอา เพราะว่าโดยความแล้ว เมตตาก็คืออโทสะ อุเบกขาก็คือตัตรมฺชฌัตตูปะกขานั่นเองแล

๓-๔-๕. กายทุจฺจิริตวิริติ ฯลฯ

[๔๗๕] ความเว้นจากกายทุจฺจิริตชื่อว่า**กายทุจฺจิริตวิริติ** แม้ในวิริติที่เหลือก็นัยนี้ ส่วนว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นอาทิ วิริติทั้ง ๓ นั้น มีความไม่กำวล่วงวัตถุแห่งทุจฺจิริตมีกายทุจฺจิริต เป็นต้น มีอธิบายว่า ไม่ทำลาย (วัตถุเหล่านั้น) เป็นลักษณะ มีอันสยั

(คือทำหน้านิ้วและกิริยาเกลียดชัง) แต่วัตถุแห่งทวจิตมีกายทวจิตเป็นต้นเป็นกิจ มีความไม่กระทำเป็นผล มีคุณธรรม มีสัทธา หิริ โอตตปปะ และอัปปิจจดาเป็นอาทิ เป็นเหตุไกล่

วิรตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นภาวะที่จิตเบือนหน้าจากการทำบาปก็ได้

สังขารอะไรสัมปโยคกับกุศลวิญญานดวงไหน

[๔๗๖] สังขาร ๓๖ ดังกล่าวมานี้แล พึงทราบว่ ถึงความสัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญานดวงที่ ๑ (คือวิญญานที่เป็นโสมนัสสหรรค ญาณสัมปยุต อสังขาร) ก็แลสังขารที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญานดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญานดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ความแปลกในวิญญานดวงที่ ๒ นี้มีเพียงแต่ว่าเป็นสสังขาร เท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะที่เหลือ (๓๕) พึงทราบว่ สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๓ (คือโสมนัสสหรรค ญาณวิปยุต อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๔ ก็อย่างนั้น แผลกแต่ในวิญญานดวงที่ ๔ นี้เป็นสสังขารเท่านั้น ส่วนว่ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิญญานดวงที่ ๑ สังขารเว้นปีติที่เหลือ ย่อมถึงความสัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๕ (คือ อุเบกขาสหรรค ญาณสัมปยุต อสังขาร) และแม้ที่สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๖ ก็เช่นเดียวกับที่สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๕ ด้วยว่ในวิญญานดวงที่ ๖ นั้น ก็มีแผลกแต่เพียงเป็น สสังขารเท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะที่เหลือ พึงทราบว่ สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๗ (คืออุเบกขาสหรรค ญาณวิปยุต อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๘ ก็อย่างนั้น แผลกแต่ในวิญญานดวงที่ ๘ นั้นเป็นสสังขารเท่านั้น

ส่วนว่ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในกามาวจรกุศลวิญญานดวงที่ ๑ สังขารเว้นวิรติ ๓ ที่เหลือ ๓๓ ถึงความสัมปโยคกับปฐมวิญญานในรูปาวจรกุศล แต่นั้นสังขารทั้งหลายเว้นวิตก (เหลือ ๓๒) สัมปโยคกับทุติยวิญญาน แต่นั้นสังขารเว้นวิจารณ์ (เหลือ ๓๑) สัมปโยคกับตติยวิญญาน แต่นั้นสังขารเว้นปีติ (เหลือ ๓๐) สัมปโยคกับจตุตถวิญญาน แต่นั้น สังขารเว้นกรุณาและมุทิตาในฝ่ายอนิตยสังขาร (เหลือ ๒๘) สัมปโยคกับปัญจมวิญญาน

สังขารในรูปกุศลวิญญูณ ๔ ก็คือสังขาร (ในรูปาวจรปัญจมวิญญูณ) เหล่านั้นแหละ ด้วยว่าความเป็นรูปาวจรเท่านั้น เป็นความแปลกในรูปกุศลนั้น

ในโลกุตตรวิญญูณทั้งหลาย สังขารในมัคควิญญูณที่มีปฐมฌาน ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในปฐมรูปาวจรวิญญูณ เป็นข้อแรก (ข้อต่อไป) สังขารในมัคควิญญูณ อันต่างโดยเป็นมัคควิญญูณที่มีทุติยฌานเป็นต้น ก็ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในวิญญูณ เป็นลำดับไปมีทุติยรูปาวจรวิญญูณเป็นต้นเหมือนกัน แต่นี้เป็นความแปลกในโลกุตตรวิญญูณนี้ คือกรุณาและมฤตาไม่มี ๑ วิรติเป็นนิตตะ ๑ เป็นโลกุตตระ ๑

สังขารทั้งหลายที่เป็นกุศลเท่านั้น บัณฑิตฟังทราบโดยประการที่กล่าวมา ฉะนั้นเป็นอันดับแรก

อกุศลสังขารโลกมูล ๑๗

[๔๗๗] ในอกุศลสังขารทั้งหลาย ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญูณ ดวงที่ ๑ ในโลกมูล (คือวิญญูณที่เป็นโสมนัสสหระคต ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๗ คือเป็นนิตตะมาโดยรูปของตน ๑๓ เป็นเยวาปนกะ ๔ ในอกุศลสังขาร ๑๗ นั้น สังขาร ๑๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมภาติ อหิริกะ อโนตตปปะ โลกะ โมหะ มิจฉาทิฏฐิ^๑ เหล่านี้เป็นนิตตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ

อรรถาธิบายอกุศลสังขาร โลกมูลบางข้อ

[๔๗๘] อรรถาธิบายในอกุศลสังขารเหล่านั้น บัณฑิตฟังทราบดังต่อไปนี้ :-

อหิริกะ อโนตตปปะ

บุคคลใดไม่ละอาย เหตุนั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่าอหิริโก (แปลว่าผู้ไม่ละอาย) ความเป็นแห่งผู้ไม่ละอาย ชื่อว่าอหิริกะ (แปลว่าความไม่อาย) ความไม่กลัว ชื่อว่าอโนตตปปะ ใน ๒ อย่างนั้น อหิริกะมีความไม่รังเกียจแต่ทุจริตมีกายทุจริต เป็นต้นเป็นลักษณะ หรือว่า มีความไม่ละอายแต่ทุจริตทั้งหลายเป็นลักษณะ (ก็ได้)

๑ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐

อนัตตตัปปะ มีความไม่พรั่งแต่ทุกจริตทั้งหลายนั้นแล เป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่สะดุ้งกลัวแต่ทุกจริตทั้งหลายนั้นเป็นลักษณะ (ก็ได้) นี่เป็นความสังเขปในอิริยาและอนัตตตัปปะนั้น ส่วนความพิสดาร พึงทราบโดยทำนองความที่ตรงกันข้าม กับความแห่งอิริยาและอนัตตตัปปะที่กล่าวแล้วนั้นเกิด

โลกะ โมหะ

[๔๗๙] สัตว์ทั้งหลายย่อมโลภด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า **โลกะ** (แปลว่าธรรมเป็นเหตุโลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมโลภอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า **โลกะ** (แปลว่าธรรมอันโลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันโลภเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่อว่า **โลกะ** (แปลว่าความโลภ)

สัตว์ทั้งหลายย่อมหลงด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า **โมหะ** (แปลว่าธรรมเป็นเหตุหลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมหลงอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า **โมหะ** (แปลว่าธรรมอันหลง) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันหลงเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่อว่า **โมหะ** (แปลว่าความหลง)

ในโลกะและโมหะนั้น **โลกะ**มีความยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ ดุจดังสำหรับดักลิง (ยึดลิงที่มำต้องเข้าไว้) ฉะนั้น มีอันตั้งหน้าเกาะติดไปเป็นกิจ ดุจขึ้นเนื้อที่คนโยนลงไปในกระทะอันร้อน (ก็ตั้งหน้าติดไหม้ไปในกระทะนั้น) ฉะนั้น มีอันไม่ยอมสละเป็นผล ดุจสีป้ายตามสมน้ำมัน (ป้ายแล้วติด ล้างออกยาก) ฉะนั้น มีความเห็นว่าน่ายินดีในสัญญาอนุสัยธรรมทั้งหลายเป็นเหตุไฉไล

โลกะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เมื่อมันขยายตัวขึ้นจนเป็นแม่น้ำคือตัณหา ก็มีแต่พาไปนรกเท่านั้น ดังแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ก็มีแต่พาไปสู่มหาสมุทรฉะนั้น

[๔๘๐] **โมหะ** มีความบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่เข้าใจตลอดเป็นกิจ นัยหนึ่ง มีอันปกปิดเสียซึ่งสภาพแห่งอารมณ์เป็นกิจ มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นผล นัยหนึ่ง มีความมืด (คือโง่เขลา) เป็นผล มีความทำในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุไฉไล

โมหะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูลแห่งอกุศลทั้งปวง

มิจฉาทิฐิ

[๔๘๑] สัตว์ทั้งหลายย่อมเห็นผิดด้วยธรรมชาตินั้นเป็นเหตุ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเห็นผิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมชาติโดยย่อเห็นผิดอยู่เอง ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าธรรมชาติอันเห็นผิด) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันเห็นผิด เหตุนี้จึงชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าความเห็นผิด)

มิจฉาทิฐินั้น มีความยึดมั่นโดยไม่ถูกต้องทางเป็นลักษณะ มีอันจับเอาผิด ๆ เป็นกิจ มีความปักใจผิดเป็นผล มีโทษอันมีความไม่อยากจะเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นเหตุไฉไล มิจฉาทิฐินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นบรมวิชชะ (มีโทษอย่างยิ่ง)

อุทัจจะ

[๔๘๒] ความที่จิตฟุ้งซ่านชื่อว่า**อุทัจจะ** อุทัจจะนั้นมีความไม่สงบราบเป็นลักษณะ ดุจน้ำกระเพื่อมเพราะลมตีฉะนั้น มีความไม่หยุดนิ่งเป็นกิจ ดุจธงและผืนผ้าอันโบกสะบัดเพราะลมต้องฉะนั้น มีอาการหมุน (กระจัดกระจาย) ไปเป็นผล ดุจเถาอันฟุ้งกระจายเพราะถูกทิ่มด้วยก้อนหินฉะนั้น มีความทำในใจโดยไม่แยบคาย เพราะความไม่สงบลงแห่งใจเป็นเหตุไฉไล

อุทัจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความซัดส่าย (ไปมา) แห่งจิต

อกุศลสังขารที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในกุศลสังขารเถิด ด้วยว่าความเป็นอกุศลและความเป็นเจตสิกธรรมเลวทรามด้วยความเป็นอกุศลเท่านั้น เป็นความแปลกของมันจากกุศลสังขารเหล่านั้น

สังขารอะไรสัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงไหน

[๔๘๓] สังขาร ๑๗ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า ถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๑ (ในโลภมูลคือวิญญานที่เป็นโสมนัสสหระต ทิฏฐิคติสัมปยุต อสังขาร) ก็แล สังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๑ (นี้) เป็นฉันได แม้ที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ส่วนว่าความต่างในอกุศลวิญญานดวงที่ ๒ นี้ ก็คือความเป็นสังขาร และถิ่นมิทธะ เป็นอนิยตะ

ถิ่นมิทระ

ในถิ่นมิทระนั้น ความท้อแท้ชื่อว่า**ถิ่นะ** ความง่วงงุนชื่อว่า**มิทระ** ขยายความว่า กิริยาที่ม้วนกลับ (คือถอย) เสีย ด้วยหมดอุตสาหกรรม (มิทระก็คือ) ทลายลง (คือเลิกล้ม) เสียด้วยหมดความสามารถ ถิ่นะด้วยมิทระด้วย (รวมกัน) ชื่อว่าถิ่นมิทระ ในสอง อย่างนั้น **ถิ่นะ** มีความไม่มีอุตสาหกรรมเป็นลักษณะ มีอันคลายความเพียรเสียเป็นกิจ มีอันจมอยู่เป็นผล **มิทระ**มีความไม่ควรแก่การงาน (คือไม่คล่องแคล่ว) เป็นลักษณะ มีอันปิด (ทวาร) ลงเป็นกิจ มีอันหู่เข้าเป็นผล หรือว่า มีอันหลับใจเป็นผล (ก็ได้) ทั้งสองอย่างด้วยกันมีความทำในใจโดยไม่ถูกทางในเพราะความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม) และความคร้านกายเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอภุศลวิญญานดวงที่ ๑ สังขาร เว้นมิจฉาทิฏฐิที่เหลือ (๑๖) พึงทราบว่าเป็น สัมปโยคกับอภุศลวิญญานดวงที่ ๓ (คือ โสมนัสสหรรค ทิฏฐิคต-วิปยุต อสังขาร) แต่**มานะ**ในอภุศลวิญญานดวงที่ ๓ นี้เป็นอนิยตะ นี่เป็นความแปลก

มานะ

มานะนั้น มีความหยิ่งเป็นลักษณะ มีความยกตัวเป็นกิจ มีความใคร่เป็นเช่นธง (คืออยากเด่น) เป็นผล มีโทษที่เป็นทิฏฐิวิปยุตเป็นเหตุใกล้

มานะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดังความบ้า

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอภุศลวิญญานดวงที่ ๒ (คือโสมนัสสหรรค ทิฏฐิ-คตสัมปยุตสังขาร)สังขารที่เหลือเว้นมิจฉาทิฏฐิพึงทราบว่าเป็นสัมปโยคกับอภุศลวิญญาน ดวงที่ ๔ (คือโสมนัสสหรรค ทิฏฐิคตวิปยุต สังขาร) แม้ในอภุศลวิญญานดวงที่ ๔ นี้เล่า มานะก็เป็นสังขารในจำพวกอนิยตะเหมือนกัน ส่วนว่าในสังขารทั้งหลายที่ กล่าวในอภุศลวิญญานดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือเว้นปิตติถึงความสัมปโยคกับอภุศล-วิญญานดวงที่ ๕ (คืออุเบกขาสหรรค ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาร) และแม้สังขารที่ สัมปโยคกับอภุศลวิญญาน ดวงที่ ๖ (คืออุเบกขาสหรรค ทิฏฐิคตสัมปยุต สังขาร) ก็เหมือนสังขารที่สัมปโยคกับอภุศลวิญญานดวงที่ ๕ แปลกกันแต่ในดวงที่ ๖ นี้ เป็นสังขารและถิ่นมิทระเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอภุศลวิญญานดวง

ที่ ๕ สังขารที่เหลือเว้นทวิปิณฑะที่ ๗ (คือ อุเบกขาสหระคต ทวิปิณฑะ อสังขาร) แต่ในอภิสสังขารดวงที่ ๗ นี้ ฆานะ เป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอภิสสังขารดวงที่ ๖ สังขารที่เหลือ เว้นทวิปิณฑะที่ ๗ (คือ อุเบกขาสหระคต ทวิปิณฑะ อสังขาร) แม้ในอภิสสังขารดวงที่ ๘ นี้เล่า ฆานะก็เป็นสังขารในจำพวก อนิยตะเหมือนกันแล

อภิสสังขารโทสมูล ๑๘

[๔๘๔] ส่วนในโทสมูล ๒ อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยอภิสสังขาร ดวงที่ ๑ (คือ โทมนัสสหระคต ปฏิมสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๘ คือเป็นนิยตะมาโดยรูป ของตน ๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓ ในอภิสสังขาร ๑๘ นั้น สังขาร ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตปปะ โทสะ โมหะ เหล่านี้^๑ เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทัจจะ มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ สังขาร ๓ คือ อีสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ นี้เป็นอนิยตะ

อรรถาธิบายอภิสสังขารโทสมูลบางข้อ

โทสะ

[๔๘๕] พึงทราบอรรถในบทเหล่านั้น (ดังนี้) สัตว์ทั้งหลายย่อมประทุษร้าย ด้วยเจตสิกธรรมนั้น เหตุนี้เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่าโทสะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุประทุษร้ายแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมโดยย่อมประทุษร้ายอยู่เอง เหตุนี้ เจตสิก ธรรมนั้นจึงชื่อว่าโทสะ (แปลว่าธรรมอันประทุษร้าย) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่า เป็นประทุษร้ายเท่านั้นจึงชื่อว่าโทสะ (แปลว่าความประทุษร้าย)

โทสะนั้น มีความดุเป็นลักษณะ ดังอสรพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านไปเป็นกิจ ดังถูกพิษแทรก นัยหนึ่ง มีอันเผาที่อาศัยของตนเสียเป็นกิจ ดังไฟป่า มีความประทุษร้ายเป็นผล ดังข้าศึกได้โอกาส มีอาฆาตวัตถุ (เรื่องที่จะให้เกิดอาฆาต) เป็นเหตุใกล้

โทสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนน้ำมูตรเน่าระคนด้วยยาพิษฉะนั้น

๑ อภ.สํ. (ไทย) ๓๔/๔๑๓/๑๒๐

อิสสา

[๔๘๖] ความประพุดติหิงหวงชื่อว่า**อิสสา** (ริษยา) อิสสานั้นมีความทนไม่ได้ต่อสมบัติ (ความได้ดี) ของคนอื่นเป็นลักษณะ มีความไม่ยินดีด้วยในสมบัติของผู้อื่นนั้นแหละเป็นกิจ มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นผล มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุไถ่

อิสสานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสังโยชน์ (เครื่องผูกมัดจิต)

มัจฉริยะ

[๔๘๗] ความตระหนี่ชื่อว่า**มัจฉริยะ** มัจฉริยะนั้น มีการปิดซ่อนสมบัติทั้งหลายของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่พึงได้ก็ตามไว้เป็นลักษณะ มีความทนไม่ได้ต่อความที่สมบัติทั้งหลายของตนนั้น จะเป็นของที่ไปกับคนอื่น ๆ เป็นกิจ มีความสยิวเป็นผล นัยหนึ่ง มีความเป็นเสื่อเกราะที่รัดกุม (คือความเหนียวแน่น) เป็นผล มีสมบัติของตนเป็นเหตุไถ่

มัจฉริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความผิดรูป (คือพิการ) แห่งใจ

กุกกัจจะ

[๔๘๘] การทำ (ทางใจ) อันบัณฑิตเกลียด (คือไม่ดี) ชื่อว่า**กุกกัจจะ** ภาวะแห่งกุกกัจจะนั้น ชื่อว่า**กุกกัจจะ** (แปลว่า ความเป็นการทำ(ทางใจ)อันบัณฑิตเกลียด) กุกกัจจะนั้น มีความทำให้ร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ มีความเศร้าใจถึงการที่ทำและการที่มีได้ทำเป็นกิจ มีความเดือดร้อนเป็นผล มีการที่ทำและการที่มีได้ทำเป็นเหตุไถ่

กุกกัจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนความเป็นทาส

อกุศลสังขารที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล

สังขาร ๑๘ ที่กล่าวมานี้แล บัณฑิตพึงทราบถึง ความสัมปโยคกับอกุศลวิญญานที่เป็นโทสมูลดวงที่ ๑ ก็แลสังขารที่ถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาน-โทสมูลดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่ถึงความสัมปโยค กับโทสมูลดวงที่ ๒ ก็ฉันนั้น แต่ความแปลก (ในดวงที่ ๒ นี้) ก็คือเป็นสสังขารและในพวกอนิยตะมีถิ่นมิตะด้วย

อภุศลสังขารโมหมูล ๑๓

[๔๘๙] ส่วนในโมหมูล ๒ (ว่า) ทางวิจิกิจฉาสัมปยุตก่อน สังขาร (เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต) ๑๓ คือ (เป็นนียตะ) มาโดยรูปของตน ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ วิริยะ ชีวิต จิตตฐิติ (ความหยุดแห่งจิต) อหิริกะ อนัตตตัปปะ โมหะ วิจิกิจฉา และเป็นเยวาปนกะ ๒ คือ อุทัจจจะและมนสิการ^๑

[๔๙๐] ในคำเหล่านั้น คำว่า **จิตตฐิติ** หมายถึงอาการสักว่าความหยุดแห่งปวัตติจิต (เป็นขณะๆ) ได้แก่ สมานธิอย่างอ่อน

ความแน่ใจปราศไปแล้ว เหตุนี้จึงชื่อว่า**วิจิกิจฉา** วิจิกิจฉานั้นมีความสงสัยเป็นลักษณะ มีอันไหวไปเป็นกิจ มีอันไม่ซ้ขาดเป็นผล นัยหนึ่งว่า มีอันถือเอาหลายอย่างเป็นผล มีความทำในใจโดยไม่ถูกทางในเพราะความลังเลเป็นเหตุใกล้

วิจิกิจฉานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมชาติอันทำอันตราย (ขัดขวาง) แก่การปฏิบัติ

สังขาร (วิจิกิจฉาสัมปยุต) ที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล

(ว่า) ทางอุทัจจสัมปยุต ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิจิกิจฉาสัมปยุต เว้นวิจิกิจฉา สังขารที่เหลือ ๑๒ เป็นอุทัจจสัมปยุต แต่เพราะในอุทัจจสัมปยุตนี้ ไม่มีวิจิกิจฉา อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ) จึงเกิดขึ้น รวมกับอธิโมกข์นั้นก็เป็น ๑๓ เหมือนกัน และเพราะมีอธิโมกข์ร่วม (จิตตฐิติ) จึงเป็นสมานธิมีกำลังกว่า อนึ่ง อุทัจจจะใดในอุทัจจสัมปยุตนี้ อุทัจจจะนั้นมาโดยรูปของตนแท้ อธิโมกข์และมนสิการ มาโดยเป็นเยวาปนกะแล

สังขารที่เป็นอภุศลทั้งหลาย พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้

อัพยากถุตสังขารฝ่ายวิบาก อเหตุกวิบาก

[๔๙๑] ในอัพยากถุตสังขารทั้งหลาย อันดับแรก อัพยากถุตสังขารฝ่ายวิบาก มี ๒ โดยแยกเป็น อเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น อัพยากถุตสังขารที่สัมปยุตด้วยอเหตุกวิปากวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกสังขาร ในอเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก

๑ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๖๒/๑๒๒

สังขารที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณทั้งที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากมี ๕ คือ สังขารที่มาโดยรูปของตน ๔ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ ที่เป็นเยวาทนกะมีแต่ มนสิการอย่างเดียว แม้ที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็ ๕ นั้นแหละ ในมโนธาตุ ที่เป็นวิบากทั้งสองฝ่าย (คือทั้ง ฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล) มี ๘ คือ สังขาร ๕ นั้น และวิตก วิจารณ์ อธิโมกข์ด้วย แม้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๓ (คืออุเบกขาสหระคต สุขสหระคต โสมนัสสหระคต) ก็อย่างนั้น แต่ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนั้น มโนวิญญาณธาตุใดเป็นโสมนัสสหระคต ปิตติ (ที่เกิด) พร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น พึงทราบว่าเป็นอภิปิตติ (ปิตติยัง)

สเหตุกวิบาก

ส่วนอัพยากฤตสังขารที่สัมปยุตด้วยสเหตุกวิปากวิญญาณ จัดเป็นสเหตุกสังขาร ในสเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรวิปากวิญญาณ ๘ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลวิญญาณ ๘ นั้นเอง แต่กรุณา และมุกิตาใดในจำพวกนิยตสังขาร กรุณาและมุกิตานั้นไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะกรุณาและมุกิตาเป็นสัตตารมณ (มีสัตว์เป็นอารมณ์) ฝ่ายกามาวจรวิปาก สังขารทั้งหลาย เป็นปริตตารมณ (มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์) ส่วนเดียว และมี ใช้แต่กรุณาและมุกิตาเท่านั้น แม้วิธิตทั้งหลาย ก็ไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะท่าน กล่าวไว้ว่า “สิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น” ส่วนอัพยากฤตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วย วิปากวิญญาณ ที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่ สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณแห่งวิปากวิญญาณเหล่านั้นนั่นเอง

อัพยากฤตสังขารฝ่ายกิริยา

[๔๙๒] แม้อัพยากฤตสังขารฝ่ายกิริยาก็เป็น ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะและ สเหตุกะในสองอย่างนั้นอัพยากฤตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอเหตุกกิริยาวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกะ อเหตุกกิริยาสังขารเหล่านั้น ก็เสมอกับสังขารที่ประกอบด้วยกุศล วิปากมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่ แต่วิริยะ (ที่ประกอบ) ด้วย มโนวิญญาณธาตุทั้งคู่เป็นอภิกวิริยะ (วิริยะยัง) และสมาธิก็เป็นสมาธิถึงซึ่งความมี กำลังเพราะมีวิริยะร่วม นี่เป็นความแปลกในสังขารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุ ทั้งคู่

ส่วนอภัยกถาสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยสเหตุกิริยาวิญญูณจัดเป็นสเหตุกะ ในสเหตุกิริยาสังขารเหล่านั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกิริยาวิญญูณ ๘ เว้นวิริติ ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล ๘ สังขารที่สัมปยุตด้วยรูปาวจรกิริยาวิญญูณและอรุปาวจรกิริยาวิญญูณเล่า ก็เป็นเช่นสังขารที่สัมปยุตกับตัวกุศลวิญญูณแห่งกิริยาวิญญูณเหล่านั้นทุกประการเหมือนกันแล

สังขารทั้งหลายแม้ที่เป็นอภัยกถา บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาดังนี้

นี้เป็นกถาขอย่างพิสดารในสังขารชั้น

นี้เป็นกถาขอย่างพิสดารในชั้นทั้งหลาย ตามนัยแห่งภาษานี้ในพระอภิธรรมเท่านั้นก่อน

ชั้นวิภาคอีกนัยหนึ่ง

แจกชั้นโดยกาลเป็นต้นตามนัยพระสูตร

[๔๙๓] ก็แล ชั้นทั้งหลาย พระผู้มีพระภาค (ทรงจำแนก) ให้พิสดารอย่างนี้ว่า “**รูป**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดยก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่า รูปชั้น เพราะรวบรวมรูป (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน **เวทนา**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้ เรียกว่า เวทนาชั้น เพราะรวบรวมเวทนา (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน **สัญญา**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้เรียกว่า สัญญาชั้น เพราะรวบรวมสัญญา (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน **สังขาร**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้ เรียกว่า สังขารชั้น เพราะรวบรวมสังขาร (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน **วิญญูณ**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือเป็นภายนอกก็ตาม ฯลฯ กลุ่มวิญญูณนี้เรียกว่าวิญญูณชั้น เพราะรวบรวมวิญญูณ (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน” ดังนี้

อรรถาธิบายรูปวิภาค

ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า **ยงฺกิญฺจิ** ทุกอย่าง เป็นคำ (มีความหมายว่า) ถ้อยหาหมดไม่มีเหลือ บทว่า **รูป** รูปเป็นคำจำกัดสิ่งที่ประสงค์โดยเฉพาะด้วยบททั้งสอง

ดังนี้ ก็เป็นอัน ได้ทรงทำความกำหนดเอารูปอย่างไม่เหลือหลอ ต่อขึ้นจึงทรงเริ่ม
จำแนกรูปนั้น โดยกาลมือดีตเป็นอาทิ จจริงอยู่ รูปนั้น บ้างก็เป็นอดีต บ้างก็แตกต่าง
เป็นอนาคตเป็นต้นแล นัยแม้ในขันธที่เลื้อยมีเวทนาเป็นต้น ก็ดูจุนยนี้

รูปขันธ

[๔๙๔] ในขันธทั้งหลายนั้น ข้อแรก รูปจัดเป็นอดีตโดยส่วน ๔ ด้วยอำนาจ
แห่งอัทธา สันตติ สมัย และขณะ ที่เป็นอนาคตและปัจจุบันก็อย่างนั้น

ในส่วน ๔ นั้น ว่า**โดยอัทธา**ก่อน ในภพหนึ่ง รูปของบุคคลผู้หนึ่งในกาลก่อน
แต่ปฏิสนธิ จัดเป็นอดีต รูปในกาลต่อแต่จัดไปเป็นอนาคต รูปในระหว่างกาลทั้งสอง
นั้น จัดเป็นปัจจุบัน

ว่า**โดยสันตติ** รูปอันมีอุตุที่เป็นสภาคอันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน และมีอาหาร (ที่เป็น
สภาค) อันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน แม้เป็นไปด้วยอำนาจระยะกาลเป็นเบื้องต้นและเบื้อง
ปลายก็ดี จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่อุตุและอาหารเป็นวิสภาคเป็นสมุฏฐาน ในกาลก่อน
แต่นั้นจัดเป็นอดีต ภายหลังแต่นั้นจัดเป็นอนาคต ฝ่ายรูปที่เกิดแต่จิต มีวิธิจิตหนึ่ง
ชวนจิตหนึ่ง และสมาบัติจิตหนึ่งเป็นสมุฏฐานจัดเป็นปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้น
จัดเป็นอดีต รูปในกาลภายหลังนั้นเป็นอนาคต สำหรับรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน
หามีการแยกประเภทเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติเป็นส่วนหนึ่งต่างหากไม่
แต่ความเป็นอดีตเป็นต้น แห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น ฟังทราบ (ว่าเป็น) โดย
เป็นอุปถัมภ์กัจจัยของรูปที่มีอุตุ อาหาร และจิต เป็นสมุฏฐานเหล่านั้นแหละ

ว่า**โดยสมัย** รูปสมัยนั้นๆ อันเป็นไปโดยสืบต่อกันในสมัยทั้งหลายมีครู่หนึ่ง
ตอนเช้า ตอนเย็น ตอนกลางคืน และตอนกลางวันเป็นต้นจัดเป็นปัจจุบัน รูปในสมัย
ก่อนแต่นั้นจัดเป็นอดีต รูปในสมัยหลังแต่นั้นจัดเป็นอนาคต

ว่า**โดยขณะ** รูปที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ มีอุปาทกขณะเป็นต้นจัดเป็นปัจจุบัน รูป
ก่อนนั้นจัดเป็นอนาคต รูปหลังจากนั้นจัดเป็นอดีต อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีเหตุกิจและ
ปัจจัยกิจล่วงไปแล้วจัดเป็นอดีต รูปที่มีเหตุกิจเสร็จแล้วแต่ปัจจัยกิจยังไม่เสร็จ จัด
เป็นปัจจุบัน รูปที่กิจทั้งสองยังไม่ถึงเข้าจัดเป็นอนาคต หรือว่า รูปในขณะทำกิจของ
ตนเป็นปัจจุบัน รูปก่อนนั้นเป็นอนาคต รูปหลังนั้นเป็นอดีต

ก็แล ในกถาจำแนกรูปนี้ ขณาทิกถา (ว่าด้วยขณะ) อย่างเดียว ไม่มีปริยาย กถาที่เหลือมีปริยาย

[๔๙๕] ประเภทรูปภายในและรูปภายนอก มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล แต่ว่า ในสุดตันตนัยนี้ พึงทราบว่า รูปที่มีอยู่ภายในตนของตนจัดเป็นภายใน ส่วนรูปที่เป็นภายในของบุคคลอื่น จัดเป็นภายนอก ประเภทรูปหยาบและรูปละเอียด ก็มีนัยดังกล่าวแล้วเหมือนกัน

[๔๙๖] ประเภทรูปเลวและรูปประณีต เป็น ๒ คือ โดยปริยาย ๑ (คือแยกเป็นชั้นๆ) โดยนิปปริยาย ๑ (คือไม่แยกเป็นชั้นๆ) ใน ๒ อย่างนั้น ความเป็นรูปเลว และรูปประณีตโดยปริยาย พึงทราบโดยปริยาย คือรูปของเทพเหล่าสุทัสสี เลวกว่ารูปของเทพเหล่าอภินิฐา รูปของเทพเหล่าสุทัสสีนั้นแหละ ประณีตกว่ารูปของเทพเหล่าสุทัสสา ดังนี้ จนกระทั่งถึงรูปของพวกสัตตวันรก (เลวกว่ารูปของพวกมนุษย์) ส่วนความเป็นรูปเลว และรูปประณีตโดยนิปปริยาย พึงทราบว่า อกุศลวิปากวิญญาณเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็กรูปเลว กุศลวิปากวิญญาณเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็กรูปประณีต

แม้ชื่อว่า รูปไกลรูปใกล้ ก็มีนัยกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่ว่าในข้อนี้ พึงทราบ ความเป็นรูปไกลและรูปใกล้โดยอาศัยเทียบกันโดยโอกาส (คือที่ตั้งอยู่ของรูปนั้นๆ) ด้วย

[๔๙๗] ในปาฐะว่า “ตเททชฌ์ อภิสถณฺหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา เพราะรวบรวมรูป (ที่แจ่มมา) นั้นเข้าด้วยกัน”นี้ มีความ (ดัง) นี้ว่า พวกรูปนี้เรียกว่ารูปชั้นธ เพราะทำรูปที่ทรงแจ่มออกเป็นส่วนๆ ด้วยบททั้งหลายมีอดีตเป็นต้นนั้นทั้งสิ้น เข้าเป็นกองด้วยปัญญา ในความเป็นอย่างเดียวกัน ที่ได้แก่วรรณลักษณะ (ลักษณะที่รู้ทำลายได้) ด้วยปาฐะนี้ เป็นอันแสดงว่ารูปทั้งสิ้น ชื่อว่ารูปชั้นธ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองได้ในรูปนลักษณะ ด้วยขึ้นชื่อว่ารูปชั้นธ จะเป็นอื่นไปจากรูปหามีไม่

เวทนาวิภาค

[๔๙๘] ก็แล รูป (ได้ชื่อว่ารูปชั้นธ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองในรูปนลักษณะได้) ฉนใด แม้เวทนาเป็นต้น ก็ได้ชื่อว่าชั้นธมีเวทนาชั้นธเป็นอาทิ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกอง ในลักษณะทั้งหลายมีเวทยิตลักษณะ (ลักษณะ

ที่รู้สวรสอารมณ์) เป็นต้นได้ ฉะนั้น ด้วยว่าขึ้นชื่อว่า ชั้นทั้งหลายมีเวทนาชั้นนี้เป็นอาทิ จะเป็นอื่นไปจากเวทนาเป็นต้นหาไม่

ส่วน ในการจำแนกโดยกาลมีอดีตเป็นต้น ในเวทนาชั้นนี้ พึงทราบความเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจสันตติและด้วยอำนาจขณะเป็นต้น

ในสันตติและขณะเป็นต้นนั้น ว่า**โดยสันตติ** เวทนาที่เนื่องอยู่ในวิถิจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่งและสมาบัติจิตหนึ่ง และเวทนาที่เป็นไปโดยประกอบอยู่กับอารมณ์ อย่างเดียวเป็นปัจจุบัน เวทนาในกาลก่อนแต่นั้นเป็นอดีต เวทนาในกาลภายหลังแต่นั้นเป็นอนาคต

ว่า**โดยขณะ**เป็นต้น เวทนาที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ และเวทนาที่กำลังทำกิจของตน ที่เป็นตอนต้น ตอนปลาย และตอนกลางเป็นปัจจุบัน เวทนาในขณะก่อนนั้นเป็นอดีต เวทนาในขณะภายหลังนั้นเป็นอนาคต

ประเภทเวทนาภายในภายนอก พึงทราบโดยเป็นเวทนาภายในตนของตนและของบุคคลอื่น

[๔๙๙] ประเภทเวทนาหยาบละเอียด พึงทราบด้วยอำนาจแห่งชาติ สภาวะ บุคคล โลภะ และโลกุตตระ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยว่า “เวทนาที่เป็นอกุศล เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยาทุกต เป็นเวทนาละเอียด” ดังนี้ เป็นต้น

ก่อนอื่น ว่า**โดยชาติ** เวทนาที่เป็นอกุศล หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล เหตุมีความเป็นไปไม่สงบ (ไม่เรียบราบ) เพราะเป็นเหตุแห่งการทำความที่มีโทษ และเพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส หยาบกว่าเวทนาที่เป็นวิบากอัพยาทุกต เพราะเป็นไปกับความพยายาม (ที่จะให้มีวิบาก) เพราะเป็นไปกับความอดุทธาหะ (คือความสามารถในอันทำวิบากให้เกิด) เพราะเป็นไปกับวิบาก (คือมีวิบาก) เพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกิริยาอัพยาทุกต เพราะเป็นไปกับวิบาก เพราะมีความเร่าร้อนด้วยอำนาจกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอัพยาทุกต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม) เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลทั้งสองหยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยาทุกตทั้งสองฝ่าย เพราะเป็นไปกับความพยายาม เพราะเป็นไปกับความ

อุตสาหะ และเพราะเป็นไปกับวิบากตามที่ควรกัน เวทนาที่เป็นอัพยาทุกทั้งสองฝ่าย
เล่า ก็ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอกุศลทั้งสองนั้น โดยปริยายต่าง
จากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งชาติ พึงทราบโดยนัยดังกล่าว
มาฉะนั้น เป็นอันดับแรก

[๕๐๐] ส่วน ว่า**โดยสภาวะ** ทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนา ๒ นอกนี้ เพราะ
ไม่มีอัสสาหะ (ไม่มีรสอร่อย) เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความ
หวาดกลัว เพราะทำความไหวตัวและเพราะข่มเอา ฝ่ายเวทนา ๒ นอกนี้ก็ละเอียด
กว่าทุกขเวทนา เพราะเป็นที่ยินดี เพราะละเอียด เพราะประณีต เพราะน่าชอบใจ
และเพราะเป็นกลาง ๆ ตามที่ควรกัน ส่วนสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งสองหยาบกว่า
อทุกขมสุขเวทนา เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะทำความไหวตัว และเพราะ
ความปรากฏ อทุกขมสุขเวทนานั้นละเอียดกว่าสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งสองนั้น
โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งสภาวะ พึงทราบโดยนัยดังกล่าว
มาฉะนั้น

[๕๐๑] ส่วน ว่า**โดยบุคคล** เวทนาของบุคคลผู้มีได้เข้าสมบัติ หยาบกว่า
เวทนาของท่านผู้เข้าสมบัติ เพราะเวทนาของผู้มีได้เข้าสมบัตินั้นขัดสลายไปใน
อารมณ์ต่าง ๆ เวทนานอกนี้ (คือเวทนาของท่านผู้เข้าสมบัติ) ก็ละเอียด (กว่าเวทนา
อีกฝ่าย) โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งบุคคล พึงทราบโดยนัยดังกล่าว
มา

ส่วนว่า**โดยโลกิยะและโลกุตตระ** เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะเป็นโลกิยะเวทนา
เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะนั้น หยาบกว่าเวทนาอันหาอาสวะมิได้ เพราะเป็นเหตุเกิด
อาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่อโสมะ เพราะเกื้อกูลแกโยคะ เพราะเกื้อกูลแก่คันถะ เพราะเกื้อ
กูลแก่นิวัตรณ์ เพราะเกื้อกูลแกอุปาทาน เพราะเกี่ยวเนื่องด้วยสังกิเลส และเพราะมี
ทั่วไปแก่ปุถุชน เวทนาอันหาอาสวะมิได้นั้นละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ
โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียด ด้วยอำนาจแห่งโลกียะและโลกุตตระ พึงทราบ
โดยนัย ดังกล่าวมานี้

หยาบละเอียดเป็นส่วน ๆ อย่าให้ปนกัน

[๕๐๒] ความปนคละกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้นในความหยาบละเอียดตามที่
ที่กล่าวมานั้น บัณฑิตพึงกันเสีย (อย่าให้ปนกันวุ่น) เพราะว่าเวทนาที่สัมผัส
ด้วยกายวิญญูณอันเป็นอกุศลวิบากแม้จัดเป็นเวทนาละเอียด เพราะเป็นอัพยาทุกตโดย
ชาติ แต่ก็ยังเป็นเวทนาหยาบโดยส่วนอื่นมีสถานะเป็นต้น สมพระบาลีว่า “อัพยาทุกตเวทนา
เป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนา
ละเอียด เวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ
เป็นเวทนาหยาบ เวทนาอันหาอาสวะมิได้ เป็นเวทนาละเอียด”ดังนี้ และทุกขเวทนา
เป็นจันใด แม้สุขเวทนาเป็นต้น ก็เป็นเวทนาหยาบ โดยชาติ แต่ละเอียดโดยสถานะ
เป็นอาทิจันนั้น เพราะเหตุนี้ ความปนคละกันด้วย อำนาจแห่งชาติเป็นต้น จะ
ไม่มีด้วยประการใด ความหยาบละเอียดแห่งเวทนา ทั้งหลาย บัณฑิตก็พึงทราบด้วย
ประการนั้นเถิด คือ (เช่น) ว่า อัพยาทุกตเวทนา เป็นเวทนาละเอียดกว่ากุศลเวทนา
และอกุศลเวทนา โดยชาติ ก็ไม่ต้องไปแต่ต้องถึง ความต่างโดยส่วนอื่นมีสถานะ
เป็นต้นดังนี้ว่า “ในเวทนาเหล่านั้น อัพยาทุกตเวทนาเป็นโชน เป็นทุกข์หรือ เป็นสุข
หรือเป็นของทำนผู้เข้าสมาบัติหรือ เป็นของผู้มิได้เข้า สมาบัติหรือ เป็นสาสวะหรือ
เป็นอนาสวะหรือ” นัยในเวทนาทั้งปวง ก็นัยนี้

นัยหนึ่ง หยาบละเอียดโดยเทียบกัน

อีกนัยหนึ่ง โดยพระบาลีว่า “ก็หรือเวทนาหยาบละเอียด พึงเห็นโดยเทียบเคียง
เวทนานั้นๆ” ดังนี้ พึงทราบว่า ในเวทนาอื่นมีอกุศลเวทนาเป็นต้น เวทนาที่เป็น
โทสทรศตหยาบกว่าเวทนาที่เป็นโลภทรศต เพราะ (โทสะ) เภาที่อาศัยของตน
เหมือนไฟ เวทนาที่เป็นโลภทรศตก็เป็นละเอียดไป โทสทรศตเวทนาเล่าที่เป็นนิยตะ
เป็นหยาบ ที่เป็นอนิยตะ ก็เป็นละเอียดไป นิยตะเล่า ที่เป็นกับปัญญุตติกะ เป็นหยาบ
นอกนี้เป็นละเอียดไป แม้ในพวกที่เป็นกับปัญญุตติกะ ที่เป็นอสังขาริกเป็นหยาบ นอกนี้
(คือ ที่เป็นสังขาริก) ก็เป็นละเอียดไป ฝ่ายเวทนาโลภทรศต ที่เป็นทัญญูสัมผัส

เป็นหยาบ นอกนี้ (คือทวิภูฏวิปยุต) เป็นละเอียด แม้ทวิภูฏสัมปยุตนั้นเล่าที่เป็นนียตะ เป็นกับปฏิจฺฉิเก เป็นอสังขาริก ก็เป็นหยาบ นอกนี้ก็เ็นละเอียดไป

แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกเป็นโทสสหรรค โลกสหรรค) อุกุศล- เวทนา ที่มีวิบากมากเป็นหยาบ ที่มีวิบากน้อยเป็นละเอียด ส่วนกุศลเวทนาที่มีวิบาก น้อยเป็นของหยาบ ที่มีวิบากมากเป็นของละเอียด

อนึ่ง กามาวจรกุศลเวทนาเป็นหยาบ รูปาวจรกุศลเวทนาเป็นละเอียด อรูปา- วจรกุศลเวทนาละเอียดกว่ารูปาวจรกุศลเวทนานั้น โลกุตตรเวทนาละเอียดกว่า รูปาวจรกุศลเวทนานั้น กามาวจรเวทนาเล่าที่เป็นทานมัยจัดเป็นหยาบ ที่เป็นสීමัย เป็นละเอียด ที่เป็นภาวนามัยละเอียดกว่าที่เป็นสීමัย แม้ภาวนามัยเล่า ที่เป็น ทุเหตุกะเป็นหยาบ ที่เป็นดิเหตุกะเป็นละเอียด ดิเหตุกะเล่า ที่เป็นสสังขาริกเป็น หยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นละเอียด ส่วนรูปาวจรเวทนาที่เป็นไป ในปฐมฌานเป็น หยาบ ที่เป็นไปในทุติยฌานเป็นละเอียด ที่เป็นไปในตติยฌานละเอียดกว่าที่เป็น ไปในทุติยฌาน ที่เป็นไปในจตุตถฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในตติยฌาน ที่เป็นไปใน ปัญจฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในจตุตถฌานแท้ ข้างอรูปาวจรเวทนาที่สัมปยุตด้วย อากาสานัญจายตนะเป็นหยาบ ที่สัมปยุตด้วยวิญญูณัญจายตนะเป็นละเอียด ที่ สัมปยุตด้วยอาภิญญัญจายตนะละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยวิญญูณัญจายตนะ ที่ สัมปยุตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ ละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอาภิญญัญจายตนะ แท้ ฝ่ายโลกุตตรเวทนา ที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นหยาบ^๑ ฯลฯ ที่สัมปยุต ด้วยอรหัตตมรรคละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคแท้

นัยในเวทนาที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาในภูมินั้นๆ และในเวทนาที่กล่าวด้วย อำนาจสภาวะมีทุกขเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจบุคคลมีอสมานันนเวทนา (เวทนา ของผู้มีได้เข้าสมาบัติ) เป็นต้น และด้วยอำนาจโลกียะและโลกุตระมีสาสวเวทนา (เวทนาที่เป็นไปกับกับอาสวะ) เป็นต้น ก็นัยเดียวกัน

๑ ที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรคเป็นละเอียด ที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคละเอียดกว่า ที่สัมปยุตด้วย สกทาคามิมรรค

เมื่อว่าโดยโอกาส ทุกขเวทนาในนรกเป็นหยาบ ทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉานเป็น
ละเอียด ทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉาน ทุกข-
เวทนาในเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราชิกละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ทุกขเวทนา
ในเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นยามา ทุกขเวทนาใน
เหล่าเทพชั้นยามาละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ทุกขเวทนาในเหล่าเทพ
ชั้นดุสิตละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นยามา ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้น
นิมมานรดีละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นดุสิตทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นปรนิม-
มิตวสวัตดีละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นนิมมานรดีแท้ ก็แลทุกขเวทนาประกอบ
(ความ) ฉนใด แม้สุขเวทนา ก็พึงประกอบ (ความ) ตามควรในภูมิทั้งปวง ฉนนันเกิด

อนึ่ง ว่า**โดยวัตถุ** เวทนาทุกอย่างที่มีวัตถุเลวเป็นเวทนาหยาบ ที่มีวัตถุประณีต
เป็นเวทนาละเอียด

ในประเภทเลวประณีต พึงเห็นเกิดว่า เวทนาใดหยาบ เวทนานั้นก็เลว และ
เวทนาใดละเอียด เวทนานั้นก็ประณีต

[๕๐๓] ส่วน**ทุเรศ** (บทว่าไกล) ท่านจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า “เวทนา
ที่เป็นอกุศลไกลแต่เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยาทุกต” ดังนี้เป็นต้น **สันติเกศ** (บทว่าใกล้)
ท่านก็จำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า “เวทนาที่เป็นอกุศลใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล
(ด้วยกัน)” ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนี้ อกุศลเวทนา จึงชื่อว่าไกลแต่กุศลเวทนาและ
อัพยาทุกตเวทนา เพราะเป็นวิสภาคกัน เพราะไม่เกี่ยวกัน และเพราะไม่สมกัน กุศล-
เวทนาและอัพยาทุกตเวทนาไกลแต่อกุศลเวทนาจึงอย่างนั้น (คือเพราะเหตุอย่างเดียวกัน)
ในวาระทั้งปวง ถิ่นนี้ ส่วนอกุศลเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา (ด้วยกัน) ก็เพราะเป็น
สภาคกันและเพราะสมกันด้วยแล

นี้เป็นกลามุขอย่างพิสดาร ในการจำแนกเวทนาชั้นโดยส่วนต่าง ๆ ที่เป็นอดีต

เป็นต้น

แม้กลามุขอย่างพิสดาร ในการจำแนกสัญญาเป็นต้น ที่สัมปยุตกับเวทนานั้น ๆ
ก็พึงทราบโดยนัยดังนี้แล

นัยสำหรับวินิจัยชั้น ๖ ประการ

[๕๐๔] ก็แล ครั้นทราบอย่างนั้นแล้ว

เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ในชั้นทั้งหลายนั้นแหละ
ผู้มีปัญญาพึงทราบนัยสำหรับวินิจัย โดยชอบ คือ โดย
ลำดับ โดยความแปลกกัน โดยไม่หย่อน ไม่ยิ่ง โดยอุปมา
โดยเป็นสิ่งพึงเห็นด้วยอาการทั้ง ๒ และโดยความสำเร็จ
เป็นประโยชน์แก่ผู้เห็น อย่างนั้น (ต่อไป)

นัยโดยลำดับ

ในนัย ๖ ประการนั้น ในข้อว่า “โดยลำดับ” นี้มีวินิจัยว่า ลำดับมีมากอย่าง
คือ ลำดับแห่งความเกิดขึ้น ลำดับแห่งการละ ลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิ
ลำดับแห่งการแสดง ในลำดับ ๕ อย่างนั้น ลำดับเช่นว่า “รูป (เกิด) เป็นกลละก่อน
ต่อกลละไปเป็นอัพพะทะ”^๑ ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งความเกิดขึ้น ลำดับเช่นว่า “ธรรม
ทั้งหลายที่พึงละด้วยทัสสนะ (คือโสดาปัตติมรรค) ธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยภาวนา
(คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค)” ดังนี้ ชื่อว่าลำดับการละ ลำดับ
เช่นว่า “สัลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ” ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับเช่นว่า “ธรรม
ทั้งหลายเป็นกามาวจร ธรรมทั้งหลายเป็นรูปาวจร” ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งภูมิ ลำดับ
เช่นว่า “สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔”^๒ หรือว่า “ทานกถา สีกถา”^๓ ดังนี้ ชื่อว่า
ลำดับแห่งการแสดง

ในลำดับเหล่านั้น ก่อนอื่น ลำดับแห่งความเกิดขึ้นใช้ไม่ได้ในที่นี้ เพราะชั้น
ทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นโดยกำหนดก่อนหลัง ดังกลลรูปเป็นต้น ลำดับแห่งการละก็ใช้ไม่ได้
เพราะชั้นที่เป็นกุศลและอัปายากฤตมิใช่สิ่งที่พึงละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ใช้ไม่ได้

๑ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗

๒ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖

๓ ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙

เพราะชั้นทั้งหลายที่เป็นอกุศลมิใช่สิ่งที่พึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ใช้ไม่ได้ เพราะชั้น (๔) มีเวทนาเป็นต้นเป็นสิ่งที่เนื่องในภูมิทั้ง ๔ แต่ลำดับแห่งการแสดงให้เห็นด้วย พระผู้มีพระภาคทรงหวังประโยชน์ ใครจะโปรดเวไนยชนผู้ตกอยู่ในอหัตตคาหะ (ความ ยึดถือว่าเป็นตน) ในชั้นทั้ง ๕ โดยไม่แยกกัน ให้หลุดพ้นจากอหัตตคาหะด้วย (ให้) เห็นโดยกระจายกลุ่มก่อนออกไป จึงทรงแสดงรูปชั้นอันเป็นส่วนหยาบ เป็นอารมณ์ แห่งจักขุเป็นต้นก่อน เพื่อ (ให้เวไนย) ชนนั้น (กำหนด) จับเอาได้ง่าย ต่อนั้นจึงทรง แสดงเวทนาอันเป็นส่วนความรู้สึกในรูปอันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ทรง แสดงสัญญาอันเป็นส่วนความยึด (จำ) อาการแห่งอารมณ์ของเวทนา โดยนัยตามที่ กล่าวไว้ว่า รู้สึกละใด ก็จำสิ่งนั้น ดังนี้ ทรงแสดงสังขารอันเป็นส่วนความปรุงแต่ง (นึกคิด) ไปตามอำนาจแห่งสัญญา ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่อาศัยแห่งชั้น ๔ มี เวทนาเป็นต้นนั้น และเป็นอธิบดีแห่งชั้น ๔ นั้นด้วย

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยลำดับ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้เป็นประการแรก

นัยโดยแปลกกัน

[๕๐๕] ข้อว่า “โดยแปลกกัน” คือโดยแปลกกันแห่งชั้นทั้งหลายและแห่ง อุปาทานชั้นทั้งหลาย ก็ความแปลกกันแห่งชั้นและอุปาทานชั้นทั้งหลายเหล่านั้น คืออะไร ? (คือ) ในชั้นและอุปาทานชั้นทั้งหลายทั้งสองนั้น ก่อนอื่น ชั้นทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ โดยไม่มีอะไรแปลก (ส่วน) อุปาทานชั้นตรัสไว้แปลกกัน โดยความเป็นชั้นที่เป็นไปกับอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดังตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น ๕ (และ) อุปาทานชั้น ๕ แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงฟังเรื่องชั้นนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็ชั้น ๕ เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย รูปทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูป นี้เรียกว่ารูปชั้น เวทนาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่ม เวทนาเรียกว่า เวทนาชั้น สัญญาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญาเรียกว่า สัญญาชั้น สังขารทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารเรียกว่า สังขารชั้น วิญญาณทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต

อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มวิญญูณนี้เรียกว่า วิญญูณชั้น ๖ ภาณุทั้งหลาย
กลุ่มเหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕”^๑

“ภาณุทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้น ๕ เป็นอย่างไร ภาณุทั้งหลาย รูปทุกอย่าง
ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม เป็นไป
กับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า รูปอุปาทานชั้น ๖ เวทนาทุกอย่าง ทั้งที่เป็น
อดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า
เวทูปาทานชั้น ๖ สัญญาทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน
นี้เรียกว่า สัญญูปาทานชั้น ๖ สังขารทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่ง
อุปาทาน นี้เรียกว่า สังขารูปาทานชั้น ๖ วิญญูณทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ
เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า วิญญูณอุปาทานชั้น ๖ ภาณุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า
อุปาทานชั้น ๕” ดังนี้

ก็แล ในชั้นทั้งหลายนี้ ชั้น ๕ มีเวทนาเป็นต้น เป็นอนาสวะบ้างก็มี เป็น
สาสวะบ้างก็มีฉนใด รูปหาเป็นฉนนั้นไม่ แต่เพราะเหตุที่รูปนั้นเป็นชั้นก็ถูก ด้วย
อรรถว่าเป็นกอง เหตุนี้จึงตรัสไว้ในพวกชั้น (๖) (และ) เพราะรูปนั้น เป็น
อุปาทานชั้นก็ถูก ด้วยอรรถว่าเป็นกองด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นสาสวะด้วย เหตุนี้จึง
ตรัสไว้ในพวกอุปาทานชั้น ส่วนชั้น ๕ มีเวทนาเป็นต้น ที่เป็นอนาสวะ ตรัสไว้ใน
พวกชั้น (๖) เท่านั้น ที่เป็นสาสวะตรัสไว้ในพวกอุปาทานชั้น

ก็แล เนื้อความในคำว่า “อุปาทานชั้น” นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า “ชั้นทั้งหลาย
เป็นที่โคจรแห่งอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานชั้น” ดังนี้เกิด

แต่ในปรกณวิสุทธิมรรคนี้ ท่านประสงคเอาทั้งชั้น (๖) และอุปาทานชั้น
ทั้งหมดนั้นรวมกันเข้าว่า “ชั้น”

๑ ดูเทียบ ส.ข. (ไทย) ๑๓/๔๘/๖๖-๖๗

นัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

[๕๐๖] ข้อว่า “โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง” มีวินิจฉัยว่า ถามว่า - เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้นไม่หย่อนไม่ยิ่ง ? แก้วว่า - เพราะทรงสงเคราะห์ (รวบรวม) สังฆธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน ๑ เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตนมีเพียงนั้น ๑ เพราะรวบเอาธรรมที่จัดเป็นชั้นอื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ๑

ด้วยว่า ในบรรดาสังฆธรรมทั้งหลาย อันมีประเภทเป็นอนnek เมื่อสงเคราะห์เข้าตามที่เป็นสภาคกัน รูปจัดเป็นชั้นอันหนึ่ง โดยที่สังเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับรูปเข้าด้วยกัน เวณาก็จัดเป็นชั้นอันหนึ่ง โดยที่สังเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับเวณาเข้าด้วยกัน ในชั้นที่เหลือมีสัญญาเป็นต้น ก็นัยนี้ เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น เพราะทรงสงเคราะห์สังฆธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน

อนึ่ง วัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของของตนนั้น มีเพียงนั้นคือ มี ๕ มีรูปเป็นต้น สมพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแหละมีอยู่ ความเห็น (ผิด) อาศัยรูปยึดรูป จึงเกิดขึ้น อย่างนี้ว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นตัวของเรา เมื่อเวณา สัญญา สังขาร และวิญญาณมีอยู่ ความเห็น (ผิด) อาศัยวิญญาณ ยึดวิญญาณ จึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นตัวของเรา”ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่ามี ๕ เท่านั้น เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตน มีเพียงนั้น ประการ ๑

อนึ่งเล่า ธรรมชั้น ๕ อื่นมีศีลเป็นต้นอันใด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ แม้ธรรมชั้นทั้งหลายนั้น ก็ถึงซึ่งความรวบรวมเข้าในชั้น ๕ นี้แหละได้ เพราะธรรมชั้นทั้งหลายนั้น นับเข้าในสังขารชั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น เพราะรวบเอาธรรมที่จัดเป็นชั้นอื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ประการ ๑

นัยสำหรับวินิจฉัย โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง พึงทราบดังกล่าวนี้นี้

นัยโดยอุปมา

[๕๐๗] ก็แล วินิจฉัยในข้อว่า “โดยอุปมา” นี้ บัณฑิตพึงทราบ (ดังนี้) ว่า รูปุปาทานชั้นนี้ เปรียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่แห่งวิญญาณุปาทาน-ชั้นอื่นเปรียบเหมือนคนไข้ โดยเป็นวัตถุ (พื้นฐาน) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ (แห่งวิญญาณนั้น) เวทูปาทานชั้นนี้เปรียบเหมือนความไข้ เพราะเป็นธรรมชาติเบียดเบียน สัญญุปาทานชั้นนี้เปรียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความไข้ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา ที่ประกอบด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น โดยเป็นสัญญา (อกุศล) มีกามสัญญาเป็นอาทิสังขารุปาทานชั้นนี้ เปรียบเหมือนการเสพของแสง เพราะเป็นเหตุแห่งความไข้ คือเวทนา สมพระบาลีว่า “สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งเวทนา เพื่อ (ให้คง) เป็นเวทนา (ตามสภาวะ)” นัยเต็มเท่านั้น วิญญาณุปาทานชั้นนี้ เปรียบเหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นจากความไข้คือเวทนา โดยพระบาลีว่า “เพราะอกุศลกรรมอันบุคคลทำไว้สั่งสมไว้ กายวิญญาณที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น เป็นวิญญาณที่ร่วมไป (คละคล้าไป) กับทุกข์” ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง อุปาทานชั้นทั้งหลายนั้น เปรียบเหมือนคุกและการลงโทษ เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ นักโทษ และเหมือนภาชนะแห่งโภชนะ (ข้าว) กับข้าว ผู้เลี้ยง (พ่อครัว) และผู้กิน (ก็ได้)

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยอุปมา บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

นัยโดยความเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒

[๕๐๘] ข้อว่า “โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ ๒” ความว่า ก็นัยสำหรับวินิจฉัยในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ ๒ อย่างนี้ คือโดยสังเขป ๑ โดยพิสดาร ๑ จริงอยู่ **โดยสังเขป** อุปาทานชั้น ๕ พึงเห็นโดยเป็นข้าศึกผู้เจือดาบ (จ้องจะฆ่า) ตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสิวิสุปมสูตร โดยเป็นของหนัก ตาม(ที่ตรัสไว้ใน) ภารสูตร โดยเป็นผู้กัด ตาม(ที่ตรัสใน) ขัชชเนียปปริยาย โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ และเป็นผู้ฆ่า ตาม(ที่ตรัสใน) ยมกสูตร^๑ ส่วนว่า **โดยพิสดาร**

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗-๑๕๓

ในที่นี้ รูปพึงเห็นเหมือนก้อนฟองน้ำ เพราะไม่ทนต่อการบีบคั้น เวทนาพึงเห็นเหมือนต่อมน้ำ เพราะเป็นลึ่งน่ายินดี (คือดูงาม) อยู่ครู่เดียว สัญญาพึงเห็นเหมือนพยับแดด เพราะล่อใจ สังขารพึงเห็นเหมือนต้นกล้วย เพราะไม่มีแก่น วิญญาณพึงเห็นเหมือนกล เพราะเป็นลึ่งลวง^๑

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่ง อัชฌัตติกรูป (รูปภายในคือรูปของตน) แม้โอง่า ก็พึงเห็นว่าเป็นของไม่งาม เวทนาพึงเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ ๓ อย่าง สัญญาและสังขารพึงเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เชื่อฟัง วิญญาณพึงเห็นว่าเป็นอนิจจัง เพราะมีสภาวะเกิดขึ้นเสื่อมไป

นัยโดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น

[๕๐๙] ข้อว่า “โดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น” มีความว่า ก็แลความสำเร็จประโยชน์อันใด ย่อมมีแก่ผู้เห็นโดยอาการ ๒ โดยเป็นอย่างสังเขปและอย่างพิสดารดังกล่าวนั้น บัณฑิตพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดยความสำเร็จประโยชน์นั้นอีกบ้าง ข้อนี้คืออย่างไร ? คือข้อแรก โดยสังเขป พระโยคาวจรผู้เห็นอุปาทาน-ชั้น ๕ โดยความเป็นข้าศึก ผู้เฝ้าดาบ (จ้องจะฆ่าตน) เป็นต้นอยู่ย่อมไม่เดือดร้อน เพราะชั้นทั้งหลาย ส่วนโดยพิสดาร ผู้เห็นชั้นทั้งหลายมีรูปเป็นต้น โดยความเป็นเช่นก้อนฟองน้ำเป็นอาทิอยู่ ก็ชื่อว่า ไม่เป็นผู้เห็นสาระในสิ่งที่ไม่เป็นสาระทั้งหลาย

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่งเล่า ผู้เห็นอัชฌัตติกรูป โดยความเป็นของไม่งาม ชื่อว่า กำหนดรู้กวีฬการาหาร ย่อมละความวิปลาสว่างามในสิ่งที่ไม่งามเสียได้ ย่อมข้ามกามโหระได้ ย่อมแยกตนออกจากกามโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางกามาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะ (เครื่องร้อยรัดนามกาย) คืออภิชฌาเสียได้ ย่อมไม่ถื้อมันกามุปาทาน ผู้เห็นเวทนาโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่ากำหนดรู้ผัสสาหาร ย่อมละความวิปลาสว่างามในสิ่งที่เป็นทุกข์เสียได้ ย่อมข้ามภวโหระ ย่อมแยกตนออกจากภวโยคะ เป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางภวาสวะย่อมทำลายกายคันถะคือพยาบาทได้ ย่อมไม่ถื้อมันสัลลพตูปาทาน

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๙๒

ผู้เห็นสัญญาและสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่ากำหนดรู้มโน-
สัญญาเจตนาหาร ย่อมละความวิปลัสวาทเป็นตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตนเสียได้ ย่อมข้ามทวิจฺญ-
โหชะได้ ย่อมแยกตนออกจากทวิจฺญโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางทวิจฺญาสวะ
ย่อมทำลายกายคันถะคืออิหังสัจจาทินิเวส (ความปักใจว่า นี่เท่านั้นจริง) เสียได้ ย่อมไม่
ถือมั่นอัตตวาทุปาทาน

ผู้เห็นวิญญาณโดยความเป็นอนิจจัง ชื่อว่ากำหนดรู้วิญญาณาหาร ย่อมละความ
วิปลัสวาทเพียงในสิ่งที่ไม่เที่ยงเสียได้ ย่อมข้ามอวิชชาโหชะ ย่อมแยกตนออกจาก
อวิชชาโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางอวิชชาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือ
สัลลพตปรามาสได้ ย่อมไม่ถือมั่นทวิจฺจุปาทาน

เพราะเหตุที่การเห็น (ขั้นธ) โดยความเป็นเพชฌฆาต
เป็นต้น มีอานิสงส์มาก ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาพึง
เห็นขั้นธทั้งหลาย โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้นเทอญ

ปริจเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญากาวนา ในปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๑๕

อายตนะธาตุนิเทศ

อายตนะนิเทศ

[๕๑๐] อายตนะ ๑๒ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ อัมมายตนะ ชื่อว่าอายตนะทั้งหลาย

วินิจฉัยในอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถ
โดยลักษณะ โดยความมีเพียงนั้น โดยลำดับ โดยสังเขป
และโดยพิสดาร อนึ่ง โดยเป็นสิ่งพึงเห็นด้วยแล

โดยอรรถ

แก้อักขุศัพทเป็นต้น

ในบทเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ (แห่งศัพท์) ที่แปลกันก่อน

ธรรมชาติโดยย่อมองเห็น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ ความ(แห่งศัพท์ว่า **จกฺขติ** ย่อมเห็น) ว่าย่อมยินดี (ลิ้มรส) รูป และย่อมบอก (ให้รู้) รูป สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความ (แห่งศัพท์ **รูปยติ** แสดงสี) ว่า รูปเมื่อถึงความเปลี่ยน สีย่อมประกาศความในใจ

ธรรมชาติโดยย่อได้ยิน เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าโสตะ สิ่งใดถูก (ปัจจัย ของตน) เสือก (ส่ง) ออกไป เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าสัททะ ความ (แห่งศัพท์ว่า **สพฺปติ** ถูกส่งออกไป) ว่า ถูกเปล่งขึ้น (ให้เป็นสิ่งพึงรู้ได้ทางโสตะ)

ธรรมชาติโดยย่อสูด(เอากลิ่น)ได้ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าฆานะ สิ่งใด ย่อมฟุ้งไปได้ เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าคันธะ (กลิ่น) ความ (แห่งศัพท์ว่า **คณฺธยติ** ย่อมฟุ้งไป) ว่า ส่อที่อยู่ของตน

ธรรมชาติโดยย่อเรียกว่าชีวิต เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าชีวหา สัตว์ทั้งหลาย
ย่อมชอบใจซึ่งวิสัยนั้น เหตุนั้นวิสัยนั้นจึงชื่อว่ารส (วิสัยเป็นที่ชอบใจแห่งสัตว์
ทั้งหลาย) ความ (แห่งศัพท์ว่า **รส** **สนฺติ** ชอบใจ) ว่า ยินดี (รู้สึกอรร่อย)

ธรรมที่ชื่อว่ากาย เพราะเป็นอายะ (ที่มา) แห่งกุกจิตธรรม (ธรรมเลว) คือ
สาสวธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับอาสวะ)ทั้งหลาย คำว่า **อายะ** (ที่มา) ได้แก่ที่เกิด

สิ่งใดถูกต้องได้ (ด้วยกาย) เหตุนั้น สิ่งนั้น จึงชื่อว่าโณฏฐัพพะ

สภาพโดยย่อรู้ เหตุนั้น สภาพนั้นจึงชื่อว่ามนะ สภาพทั้งหลายโดยย่อทรงไว้ ซึ่ง
ลักษณะของตน เหตุนั้น สภาพทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าธรรม

แก้อายตนะศัพท์โดยแยกอวยะ

[๕๑๑] แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน พึงทราบทวารและอารมณ์มีจักขุและ
รูปเป็นต้น นั้นได้ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑ เพราะแผ่อายะทั้งหลาย ๑
และนำอายะไป ๑

(อรรถนัยที่ ๑ คือ **อายตโนโต** เพราะเป็นที่สืบต่อ) เมื่ออธิบายว่า ก็จิตและ
เจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมสืบต่อ คือหมั่นเพียรพยายามไปตามกิจ (คือหน้าที่) ของ
ตนๆ มีการสวय (รสอารมณ์) เป็นอาทิ ในทวารและอารมณ์นั้นๆ มีจักขุและรูป
เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์นั้นๆ จึงชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า เป็นที่สืบ
ต่อแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย)

(อรรถนัยที่ ๒ คือ **อายานํ ตนโนโต** เพราะแผ่อายะทั้งหลาย) เมื่ออธิบายว่า
ก็แลทวาร และอารมณ์ทั้งหลายนั้น ย่อมแผ่ คือขยาย (จิตเจตสิก) ธรรมเหล่านั้นอัน
เป็นอายะ (ผู้มา) เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์เหล่านั้นจึงชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า
แผ่ขยายอายะ คือ จิตและเจตสิกธรรม)

(อรรถนัยที่ ๓ **อายตสฺส นยโนโต** เพราะนำอายะไป) เมื่ออธิบายว่า ก็ทวารและ
อารมณ์ทั้งหลายนั้นยังไม่กลับ (คือยังไม่ดับ) เพียงใด ก็ย่อมนำไปคือยังสังสารทุกข์
อันเป็นไปในสงสาร ซึ่งมีเบื้องต้น เบื้องปลายรู้ไม่ได้ เป็นอายะ (คือยึดเยื้อ) ยิ่งนัก
อยู่แล้ว ให้เป็นไปอยู่นั้นเพียงนั้น เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น จึง
ชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า นำอายะคือสังสารทุกข์อันยึดเยื้ออยู่แล้วไป)

ธรรมทั้งปวงนี้ ได้ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบท่อ (แห่งจิตและเจตสิก) ๑ เพราะแผ่อายะ (คือจิตและเจตสิกที่มาในทวารและอารมณ์นั้นๆ) ๑ เพราะนำอายตนะ (คือสังสารทุกข์อันยึดเยื้ออยู่แล้ว) ไป ๑ โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

แก้อายตนะศัพท์โดยปริยาย

[๕๑๒] อีกนัยหนึ่ง **อายตนะ** (ศัพท์) พึงทราบโดยอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑

จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า “**อิสฺสรายตน์** ศาลพระอิศวร **วาสฺสทวยตน์** ศาลพระवासเทพ” เป็นต้น บ่อเกิดก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “**สฺวณฺณายตน์** บ่อทอง **รชตายตน์** บ่อเงิน” เป็นต้น ส่วนในพระศาสนานี้ สถานที่ชุมนุม ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า “**มนฺโรเม อายตเน เสวนฺติ น วิหฺงคฺมา** ฝูงวิหคในอรัญอันเป็นที่ชุมนุม ที่นารื่นรมย์ใจย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น” เป็นต้น^๑ ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “**ทกฺขิณฺาปโลคฺชนํ อายตน์** ประเทศทักษิณาบถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย” เป็นต้น เหตุก็ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า “**ตตฺร ตเตรฺว สกฺขิภพฺพตํ ปาปฺณฺาติ สติ สติ อายตเน** เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุณั้ย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้นๆ ที่เดียว” เป็นต้น^๒

อีกปริยายหนึ่ง จิตและเจตสิกธรรมนั้นๆ ก็ (เป็นเหมือน) อาศัยอยู่ในทวารและอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องกับจักขุเป็นต้นนั้น เหตุนั้น ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า เป็นที่อยู่แห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

อนึ่ง จิตและเจตสิกเหล่านั้น (เป็นเหมือน) เคลื่อนกล่นอยู่ในจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้น (เป็นทวาร) และเพราะมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ เหตุนั้น ทวารและอารมณ์ มีจักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า เป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

๑ อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๘/๖๐

๒ อญ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๑-๓๔๔

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นที่ชุมนุมแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตและเจตสิกเหล่านั้นเป็นเหมือน) ประชุมกันอยู่ในทวารและอารมณ์นั้นๆ โดย (มีจักขุเป็นต้นนั้น) เป็นวัตถุ (ที่ตั้งอยู่) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่า เป็นแหล่งกำเนิดแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตและเจตสิกเหล่านั้น) เกิดขึ้นแต่ในจักขุเป็นต้นนั้นเท่านั้น โดยมี จักขุเป็นต้น เป็นที่อาศัยและมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายนั้น เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้นไม่มี (จิตและเจตสิก) ก็ไม่มีประการ ๑

ธรรมทั้งหลาย (มีจักขุและรูปเป็นต้น) นั้นได้ชื่อว่าอายตนะ โดยเหตุเหล่านี้คือ โดยอรรถว่า เป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล

เพราะเหตุนี้ วินิจจัยในอายตนะเหล่านี้ พึงทราบโดยอรรถอย่างนี้ก่อนว่า จักขุนั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวมาแล้วด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่าจักขายตนะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายด้วย ธรรมเหล่านั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวมาแล้วด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่า ธัมมายตนะ

โดยลักษณะ

[๕๑๓] คำว่า **ลักษณะ** คือวินิจจัยในอายตนะเหล่านี้ พึงทราบโดยลักษณะแห่งจักขุเป็นต้นด้วย ก็แลลักษณะทั้งหลายแห่งจักขุเป็นต้นเหล่านั้นๆ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในชั้นธนิเทศเกิด

โดยมีเพียงนั้น

คำว่า **ดาวตฺวโต** คือ **ดาวภาวโต** โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธานุญาตนี้มีอยู่ว่า หากมีคำท้วงว่า “ก็ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นอาทิก็คือธรรมนั้นแหละ เมื่อเช่นนั้น เหตุไฉนจึงไม่ตรัสว่า ‘ธัมมายตนะ’ แต่เท่านั้น (แต่) ตรัสอายตนะถึง ๑๒ เล่า” คำเฉลยพึงมีว่า “เพราะในที่นี้ แยกเป็นทวารฝ่าย ๑ เป็นอารมณ์ฝ่าย ๑ แห่งกอง

วิญญาณ ๖ โดยที่ทรงกำหนด (จักขุและรูปเป็นต้นนั้นไว้) เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ นี้เอง เป็นความต่าง แห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงตรัสอายตนะถึง ๑๒ แท้จริง จักขายตนะเท่านั้นเป็น อุปปัตติทวาร และรูปายตนะเท่านั้นเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่เนื่องในวิถีของจักขุวิญญาณ ฉะนั้นเดียวกันนั้น อายตนะนอกนั้นก็เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ที่เนื่องในวิถีของวิญญาณนอกนี้ ส่วนมนายตนะเป็นเอกเทศ (ส่วนหนึ่ง) ซึ่งได้แก่ ภวังคมนะ เท่านั้นเป็นอุปปัตติทวาร และธัมมายตนะเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่ ๖ ไม่ทั่วไป (แก่วิญญาณอื่นมีจักขุวิญญาณเป็นต้น)”

อายตนะ ๑๒ พระผู้มีพระภาคตรัสโดยที่ทรงกำหนดไว้เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี้นี้

โดยลำดับ

[๕๑๔] ข้อว่า**โดยลำดับ** ความว่า บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับความเกิดเป็นต้นที่กล่าวในนิเทศก่อน แม้ในที่นี้ก็ลำดับการแสดงเท่านั้นแหละใช้ได้ แท้จริงในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะเป็นอายตนะที่ปรากฏ เพราะเป็นวิสัยที่เห็นได้และกระทบได้ เหตุนี้จึงทรงแสดงเป็นข้อแรก ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะที่เหลือมีโสตายตนะเป็นต้นซึ่งเป็นวิสัยที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ อีกนัยหนึ่ง ในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะและโสตายตนะ ทรงแสดงก่อนเพราะเป็นสิ่งมีอุปการะมาก โดยความเป็นเหตุแห่งทัศนานุตตริยะและสวานานุตตริยะ ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะ ๓ มีฆานายตนะเป็นอาทิ มนายตนะทรงแสดงไว้ในที่สุดเพราะเป็นโคจรวิสัยแห่งอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น ส่วนในเหล่าอายตนะภายนอก อายตนะ ๖ มีรูปายตนะเป็นต้น ทรงแสดงไว้เป็นลำดับแห่งอายตนะภายในนั้นๆ เพราะเป็นโคจรแห่งอายตนะภายในมีจักขายตนะเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ลำดับของอายตนะทั้งหลายนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยกำหนด (แจกไปตามลำดับ) เหตุเกิดแห่งวิญญาณก็ได้ จริงอยู่คำนี้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า

“อาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ ฯลฯ อาศัยมนะและธรรมทั้งหลาย เกิดมโน-
วิญญาณ”^๑ ดังนี้

ก็แล วินิจจัยโดยลำดับในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

โดยสังเขปและโดยพิสดาร

[๕๑๕] ข้อว่า **โดยสังเขปและโดยพิสดาร** ความว่า “เมื่อว่าโดยสังเขป
อายตนะทั้ง ๑๒ ก็เป็นแต่นามรูปเท่านั้น เพราะมนายตนะและธัมมายตนะเป็นส่วน
หนึ่ง สงเคราะห์เข้ากับนาม และอายตนะที่เหลือนั้นสงเคราะห์เข้ากับรูป แต่เมื่อว่า
โดยพิสดาร (ว่า) ในอายตนะภายในก่อน จักขายตนะ โดยชาติก็เป็นแต่จักขุปสาท
เท่านั้น แต่แตกออกไปเป็นปัจจัย คตินิกาย และบุคคล ก็มีประเภทเป็นอนันต์ อายตนะ
๔ มีสโตายตนะเป็นต้น ก็อย่างนั้น มนายตนะมี ๘๘ ประเภท โดยแยกเป็นกุศล
วิญญาณ อกุศลวิญญาณ วิปากวิญญาณ และกิริยาวิญญาณ และ (อีกอย่างหนึ่ง)
ถึง ๑๒๑ ประเภท แต่เมื่อแยกเป็นวัตถุและปฏิบัติเป็นต้น ก็มีประเภทเป็นอนันต์

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ และรสายตนะ ก็มีประเภทเป็นอนันต์
โดยแยกเป็น (สภาค) วิสภาคและปัจจัยเป็นต้น โผฏฐัพพายตนะมี ๓ ประเภท ด้วย
อำนาจแห่ง ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ (แต่) โดยความแตกต่างแห่งปัจจัย
เป็นต้น ก็มีประเภทเป็นอนันต์ ธัมมายตนะก็มีประเภทเป็นอนันต์ โดยความแตกต่าง
แห่งสภาวะและความต่างกันแห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ สุขุมรูป และ
นิพพาน”

วินิจจัยโดยสังเขปและโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น

[๕๑๖] ส่วนในข้อว่า “**โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น**” นี้ มีวินิจจัยว่า “อายตนะทั้งหลาย
ที่เป็นสังขตะทั้งสิ้น พึงเห็นโดยความไม่มาและโดยความไม่จากไป จริงอยู่ อายตนะ
เหล่านั้น ก่อนเกิดขึ้นก็ได้มาแต่ที่ไหนๆ ทั้งเบื้องหน้าแต่เสื่อมไปก็ได้ไปที่ไหนๆ
โดยที่แท้ ก่อนเกิดขึ้น มันก็ยังไม่ได้ (มี) สภาวะ เบื้องหน้าแต่เสื่อมไป มันก็เป็นสิ่งที่

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๗, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓-๔๔/๘๘-๙๑

มีสภาวะอันแตกไปแล้ว ในท่ามกลาง (ระหว่าง) ตันกับปลาย ก็เป็นสิ่งที่ไม่มีอำนาจ เป็นไป เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย เพราะเหตุนั้น อายตนะเหล่านั้น บัณฑิต พึงเห็นโดยความไม่มาและโดยความไม่จากไปเกิด

นัยเดียวกันนั้น พึงเห็นโดยไม่มีความดำริและโดยไม่มีความชวนชวาย จริงอยู่ ความดำริอย่างนี้ ย่อมไม่มีแก่จักขุและรูปเป็นต้นว่า “ชื่อว่าวิญญานพึงเกิดขึ้นในความ พร้อมเพรียงของเราทั้งหลายเกิด” ทั้งจักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้นไม่ดำริ ไม่ถึงความ ชวนชวายโดยความเป็นทวารก็ดี โดยความเป็นวัตถุก็ดี โดยความเป็นอารมณ์ ก็ดี เพื่อให้วิญญานเกิดขึ้น ที่แท้มันเป็นธรรมดานี้เองที่วิญญานทั้งหลายมีจักขุ- วิญญาน เป็นอาทิ เกิดขึ้นได้เพราะความพร้อมเพรียงแห่งจักขุและรูปเป็นต้นแล เพราะเหตุนี้ อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยไม่มีความดำริและโดยไม่มีความ ชวนชวายเกิด

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนบ้านร้าง เพราะปราศจากความ ยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจร ปล้นหมู่บ้าน เพราะอายตนะภายนอกเหล่านั้นเป็นฝ่ายอภิปาต (กระทบ เบียดเบียน) ซึ่งอายตนะภายใน สมพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุถูกรูปทั้งหลายทั้งที่น่าชอบใจ และไม่น่าชอบใจ เบียดเบียนเอา” ดังนี้เป็นต้น^๑ ความพิสดาร บัณฑิตพึงทราบ (ตาม แนวพระบาลีนั้นเทอญ)

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายใน พึงเห็นเหมือนสัตว์ ๖ จำพวก^๒ อายตนะภายนอก พึงเห็นเหมือนที่โคจรแห่งสัตว์ ๖ จำพวกนั้น

วินิจฉัยโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมานี้
นี้เป็นกลาหมุขอย่างพิสดารแห่งอายตนะทั้งหลาย เป็นอันดับแรก

ธาตุนิเทศ

[๕๑๗] ส่วนธาตุ อันกล่าวไว้ต่ออายตนะนั้นไป มีวินิจฉัยว่า ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญานธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญานธาตุ ฆานธาตุ

๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๘

๒ ดูเทียบ ส. สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๗/๒๖๒-๒๖๕

คันธธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ กายธาตุ
โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญานธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญานธาตุ ชื่อว่าธาตุ
ทั้งหลาย

**วินิจฉัยในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถ โดย
ลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความมีเพียงนั้น โดย
ความนับ (จำนวน) โดยปัจจัย และโดยเป็นสิ่งพึงเห็น**

โดยอรรถ

ในข้อเหล่านั้น ข้อว่า **โดยอรรถ** ความว่า วินิจฉัยโดยอรรถที่แปลกกันแห่ง
จักขุศัพท์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยเช่นว่า “ธรรมชาติโดยย่อเมบอก เหตุนั้น
ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ สิ่งโดยย่อแสดงสี เหตุนั้นสิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความรู้แจ้ง
แห่งจักขุชื่อว่าจักขุวิญญาน” ดังนี้เป็นต้นก่อน ส่วนว่าวินิจฉัยโดยอรรถที่ไม่แปลกกัน
พึงทราบดังนี้

ธรรมโดยย่อเมจัด (ทำทุกข์ให้เกิดขึ้น) เหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า
ธรรมผู้จัดขึ้น) หรือว่า ธรรมทั้งหลายใด อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) เหตุนั้น
ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมที่สัตว์ทรงไว้)

หรือว่า วิชาน การตั้งไว้ (คือกฎเกณฑ์) ชื่อว่าธาตุ

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) ด้วยธรรมชาตินั้น (เป็นเหตุ)
เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุทรง (ทุกข์) ไว้
แห่งสัตว์ทั้งหลาย)

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือตั้งไว้) ในธรรมชาตินั้น เหตุนั้น
ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นที่อันสัตว์ทรง (ทุกข์) ไว้)

จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็นโลกียะ เป็นสิ่งที่ธรรมดากำหนดไว้โดยความเป็นตัว
มูลเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ขึ้นเป็นอนกประการจุธาตุ (แระ) ทั้งหมด มีธาตุ
ทอง ธาตุเงิน เป็นอาทิ จัดสรรโลหะมีทองและเงินเป็นต้นขึ้น ฉะนั้น

อนึ่ง โลกียธาตุทั้งหลายนั้นอันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ หมายความว่า (ยึด) ถือไว้
ดุจภาระ (ของหนัก) อันคนทั้งหลายผู้นำภาระถือ (แบกหาม) ไป ฉะนั้น

อนึ่ง โลภียาตุนั้น เป็นแต่ทุกขวิธาน (กฎเกณฑ์แห่งทุกข์) เท่านั้น เพราะไม่
เป็นไปในอำนาจ (ของใคร)

อนึ่ง สังสารทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายตาม (ยึด) ถือไว้ ก็ด้วยธาตุทั้งหลายนั้นเป็น
เหตุ

อนึ่ง สังสารทุกข์นั้นที่ถูกจัดไว้แล้วอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายก็ทรงไว้ หมายความว่า
ตั้งไว้ในธาตุทั้งหลายนั้นแล

ในธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ธรรมแต่ละข้อทรงเรียกว่า ธาตุ ก็ด้วยอำนาจ
แห่งความหมาย มีความหมายว่า **วิพหติ** - จัดขึ้น **วิธียติ** - อันสัตว์ทรงไว้ เป็นต้น ตาม
ความที่เป็นไป ดังกล่าวมาจะนี้

[๕๑๘] อีกนัยหนึ่ง ธาตุนี้หาเหมือนอิตตาของพวกเดียรถียซึ่งมิได้มีอยู่โดย
สภาวะไม่ แต่ธาตุนี้ ได้ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน

อนึ่ง เสลาวยะ (ขึ้นหิน) ทั้งหลายมีหรรดาลและมโนศิลาเป็นต้น อันวิจิตร
(แปลกๆ) ในโลกก็เรียกว่าธาตุ ฉนใด แม้ธาตุทั้งหลายนี้ ก็เหมือนธาตุทั้งหลายนั้น
เพราะมันก็เป็นอวัยวะแห่งความรู้และสิ่งที่ควรรู้อันวิจิตร ฉนนันแล หรือเปรียบ
เหมือนสมญาว่าธาตุ ย่อมมิได้ในโกฏฐาสะทั้งหลาย อันกำหนดลักษณะต่างกัน
และกัน เช่น รสและโลหิตเป็นต้น ซึ่งเป็นอวัยวะแห่งกลุ่มกล่าวคือสรีระ ฉนใด สมญา
ว่าธาตุ ก็พึงทราบ (ว่ามีได้) แม้ในอวัยวะทั้งหลายแห่งอิตภาพกล่าวคือชั้น ๕ นี้
ฉนนัน เพราะอวัยวะมีจักขุเป็นต้นนั้น ก็กำหนดลักษณะต่างกันและกันได้แล

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า “ธาตุ” นั้นเป็นคำเรียกสภาวะที่เป็นนิรชีพ (ไม่มีชีพ) เท่า
นั่นเอง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงทำธาตุเทศนาเพื่อถอนชีพสัญญา
(ความสำคัญว่าชีพ) ไว้ในพระบาลีว่า “ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖” ดังนี้^๑ เป็นอาทิแล

เพราะเหตุนี้ โดยอรรถตามที่กล่าวมา (บัณฑิตพึงทราบวิเคราะห์ว่า) จักขุด้วย
จักขุนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อว่าจักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญาณด้วย มโนวิญญาณนั้นเป็น
ธาตุด้วย จึงชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุแล

วินิจฉัยโดยอรรถในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้เป็นอันดับแรก

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๔/๓๔๔/๔๐๓

โดยลักษณะเป็นต้น

[๕๑๙] ข้อว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** ความว่า วินิจจัยโดยลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุมีจักขุเป็นอาทิในนิเทศนี้ บัณฑิตก็พึงทราบด้วย ก็แต่ว่าลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุทั้งหลายนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในชั้นนิเทศเถิด

โดยลำดับ

ข้อว่า **โดยลำดับ** ความว่า แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับแห่งความเกิดเป็นต้น ที่กล่าวแล้วในนิเทศก่อน ก็ลำดับแห่งการแสดงเท่านั้นใช้ได้ ก็แล ลำดับแห่งการแสดงนี้นั้น ท่านกล่าวโดยกำหนดลำดับแห่งเหตุและผล จริงอยู่ ธาตุทั้ง ๒ นี้คือจักขุธาตุ และรูปธาตุเป็นเหตุ ธาตุ ๑ คือจักขุวิญญาณเป็นผล ลำดับอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบในธาตุที่เหลือทั้งปวง

โดยความมีเพียงนั้น

[๕๒๐] คำว่า **ดาวตฺวโต** คือ **ดาวภาวโต** - โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธธาติบายนี้มีอยู่ว่า หากมีคำท้วงว่า “ก็แม้ธาตุทั้งหลายอื่น เช่น อาภาธาตุ สุธาตุ อากาสนัญญาตธาตุ วิญญาณัญญาตธาตุ อากิญจัญญาตธาตุ เนวสัณญานาสัณญายตธาตุ สัณญาเวทยิตนิโรธธาตุ^๑ กามธาตุ พยาปาธธาตุ วิหิงสาธาตุ เนกขัมมธาตุ อัพยาปาธธาตุ อวิหิงสาธาตุ^๒ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุเปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ^๓ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณิตธาตุ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ^๔ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ^๕ สังขตธาตุ อสังขตธาตุ โลกมีธาตุเป็นอนกมีธาตุต่าง ๆ” ดังนี้ เป็นต้น ก็ปรากฏอยู่ในบางที่แห่งพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น ๆ เมื่อเป็นอย่างนี้เหตุไฉน พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงทำ

๑ ดูเทียบ ส. น. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐

๓ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๙/๑๓๘

๕ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒/๑๓๔

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๑/๑๔๐

๔ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗

๖ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๘๓

ปริจเฉท (กำหนดจัดเข้าเป็นหมวด) โดยอำนาจแห่งธาตุทั้งสิ้นมาทรงทำปริจเฉท แต่ว่าธาตุ ๑๘ เหล่านี้เล่า”ดังนี้ไซ้ คำเฉลย ฟังมีว่า “เพราะธาตุทั้งปวง อันมีอยู่โดยสภาวะ ก็ตกอยู่ภายในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว”

แท้จริง อากาธาตุ ก็คือรูปธาตุ ส่วนสุกธาตุก็เนื่องอยู่ในรูปธาตุเป็นต้น เพราะอะไร ? เพราะสุกธาตุก็คือสกุณินิมิต จจริงอยู่ สุกธาตุคือสกุณินิมิต และสกุณินิมิตนั้นพ้นไปจากรูปเป็นต้น หามิได้ นัยหนึ่ง สุกธาตุก็คือธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก เพราะเหตุนี้ สุกธาตุนั้น ก็คือรูปธาตุเป็นต้นเท่านั้นเอง

จิตในอรูปธาตุ ๔ มีอากาสนัญญายตนธาตุเป็นต้น ก็เป็นมโนวิญญานธาตุ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเป็นธัมมธาตุ ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ ไม่มีโดยสภาวะ เพราะสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุนั้น เป็นแต่ความดับแห่งธาตุ ๒ (คือมโนวิญญานธาตุและธัมมธาตุ) เท่านั้น

กามธาตุ ก็เป็นแต่ธัมมธาตุ ดังพระบาลีว่า “ในธาตุเหล่านั้นกามธาตุเป็นอย่างไร ? กามธาตุคือความคิด ความตริก ฯลฯ ความดำริผิดอันเกี่ยวเนื่องด้วยกาม” ดังนี้ หรือมิฉะนั้น ก็เป็นธาตุทั้ง ๑๘ ดังพระบาลีว่า “เบื้องต่ำทำอเวจันรทำให้เป็นที่สูง เบื้องสูงทำพวกเทพปรนิมมิตวสวัตตีไว้ภายในชั้น ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภพทั้งหลายนั้น ที่เนื่องอยู่ในภพทั้งหลายนั้น ในระหว่าง (ที่กำหนด) นั้น อันใด อันนี้เรียกว่า กามธาตุ”^๑ ดังนี้

เนกขัมมธาตุ เป็นธัมมธาตุแท้ แม้จะเป็นมโนวิญญานธาตุก็ได้เหมือนกัน เพราะ (มี) พระบาลีว่า “ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลทั้งปวง ชื่อว่าเนกขัมมธาตุ”

พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อัพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุpekขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ และปรักกมธาตุ ก็เป็น ธัมมธาตุเหมือนกัน

หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ก็คือธาตุ ๑๘ นั้นเอง จจริงอยู่ ธาตุมีจักขุธาตุเป็นต้น ที่เลว ก็เป็นหีนธาตุ ที่ปานกลางและที่ประณีต ก็เป็นมัชฌิมธาตุและปณีตธาตุ แต่ (เมื่อว่า) โดยนิปริยาย (สิ้นเชิง) ธัมมธาตุและมโนวิญญานธาตุทั้งหลายฝ่าย

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๐

อกุศลจัดเป็นหีนธาตุ ธาตุทั้งสอง (นั้น) ฝ่ายกุศลและอัปยากฤตที่เป็นโลกียะ มีจักขุ-
ธาตุเป็นต้น จัดเป็นมัชฌิมธาตุ ส่วนธัมมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโลกุตตระ
จัดเป็นปณีตธาตุ

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็ได้แก่โณฐัพพธาตุ อาโปธาตุและอากาศธาตุ
จัดเป็นธัมมธาตุ วิญญาณธาตุก็เป็นสังเขปแห่งวิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณ
เป็นต้นนั้นแหละ

ธาตุ ๑๗ และเอกเทศแห่งธัมมธาตุ เป็นสังขตธาตุ ส่วนอสังขตธาตุ ได้แก่
เอกเทศแห่งธัมมธาตุอย่างเดียว

ส่วนโลกที่เป็นอนนกะธาตุและนानาธาตุ ก็เป็นเพียงความแตกออกไป (เป็น
หลายอย่างต่างชนิด) แห่งธาตุ ๑๘ เท่านั้นเองแล

พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพราะธาตุทั้งปวงอันมีอยู่โดยสภาวะ ตกอยู่
ภายในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว ดังกล่าวมานี้

[๕๒๑] อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพื่อบอกสัญญา
ของบุคคลจำพวกชีวิตัญญี (มีความสำคัญว่ามีชีวิต) ในวิญญาณ อันมีความรู้เป็น
สภาพด้วย จริงอยู่ บุคคลจำพวกชีวิตัญญีในวิญญาณ อันมีความรู้เป็นสภาพ มีอยู่
พระผู้มีพระภาคมีพระพุทธรูปประสงค์จะทรงประกาศความที่วิญญาณนั้นเป็นอนนกะ
โดยแตกออกเป็นจักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหา-
วิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ดังกล่าวมานั้น และ
ความที่วิญญาณนั้นเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเป็นไปเนื่องอยู่ด้วยปัจจัยมีจักขุ
และรูปเป็นต้น ทรงบอกชีวิตัญญีอันนอนเนื่อง (อยู่ในสันดาน) มานานของบุคคล
เหล่านั้นเสีย จึงทรงประกาศธาตุ ๑๘

แถมอีกหน่อย พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธาตุแต่ ๑๘ เท่านั้น ก็ด้วยอำนาจ
แห่งอชฌาสัยของสัตว์ที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยประการอย่างทีกล่าวนั้นประการหนึ่ง
อนึ่งสัตว์เหล่าใด เป็นสัตว์จำพวกที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาอันไม่ย่อและไม่พิสดารนัก
อันนี้ก็ด้วยอำนาจแห่งอชฌาสัยของสัตว์จำพวกนั้นประการหนึ่งด้วย

**จริงอยู่ ความมีดีในหทัยของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย อัน
เดชแห่งพระสัทธรรมของพระองค์กำจัดแล้ว ย่อมถึงซึ่ง
ความสลายไปโดยพลัน ด้วยประการใดๆ พระองค์ย่อม
ทรงประกาศธรรมโดยนัยสังเขปบ้าง พิสดารบ้าง ด้วย
ประการนั้นๆ แล**

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้นในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบด้วยกล่าวมา
จะนี้

โดยการนับจำนวน

[๕๒๒] ข้อว่า **โดยการนับ** (จำนวน) ความว่า อันดับแรก จักขุธาตุ ว่าโดย
ชาติก็ถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๑ คือเป็นจักขุประสาท โสตธาตุ ฆานธาตุ
ชีวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ และรสธาตุ ก็อย่างนั้น คือถึงซึ่ง
การนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๑ โดยเป็นโสตประสาทเป็นต้น แต่โณภูมิจึงพิจารณาถึงซึ่งการ
นับว่าเป็นธรรมจำนวน ๓ ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จักขุ-
วิญญาณธาตุ ถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒ โดยเป็นกุศลวิปากวิญญาณและ
อกุศลวิปากวิญญาณ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และ
กายวิญญาณธาตุ ก็อย่างนั้น ส่วนมนธาตุ ถึงซึ่งการนับว่าเป็น ธรรมจำนวน ๓
โดยเป็นปัญจทวาราวชชนะ กุศลวิปาก อกุศลวิปาก และสัมปฏิจฉนะ ธัมมธาตุถึงซึ่ง
การนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒๐ ด้วยอำนาจแห่งอรุพขันธ ๓ สุขุมรูป ๑๖ และ
อสังขตธาตุ มโนวิญญาณธาตุถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๗๖ ด้วยอำนาจแห่ง
กุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณและอัปยักกตวิญญาณที่เหลือแล

วินิจฉัยแม้โดยการนับ (จำนวน) ในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่า
มาจะนี้

โดยปัจจัย

[๕๒๓] ในชื่อว่า **ปัจจัย** นี้มีวินิจฉัยว่า ก่อนอื่น จักขุธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ คือเป็นวิปยุตปัจจัย ๑ ปุเรชาติปัจจัย ๑ อตฺถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ นิสสยปัจจัย ๑ อินทริยปัจจัย ๑ รูปธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๔ คือเป็นปุเรชาติปัจจัย ๑ อตฺถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ อารัมมณปัจจัย ๑ แก่จักขุวิญญาณธาตุ ธาตุที่เหลือ (อีก ๔ คู่) มีโสตธาตุ และ สัทธาธาตุเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุที่เหลือ มีโสตวิญญาณธาตุเป็นอาทิอย่างนั้น ส่วนอวักขณมโนธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๕ คือเป็นสมนันตรปัจจัย ๑ อนันตรปัจจัย ๑ นตฺถิปัจจัย ๑ วิคตปัจจัย ๑ อนันตรูปนิสสยปัจจัย ๑ แก่วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้น วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่สัมปฏิจจนมโนธาตุ ฉะนั้นเดียวกันนั้น สัมปฏิจจนมโนธาตุ ก็เป็นปัจจัยแก่สันตிரณมโนวิญญาณธาตุ สันตிரณมโนวิญญาณธาตุนั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่โฆฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ โฆฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่ชวณมโนวิญญาณธาตุ ส่วนชวณมโนวิญญาณธาตุก็เป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ คือโดยปัจจัย ๕ นั้น และเป็นอนันตรปัจจัยแก่ชวณมโนวิญญาณธาตุเป็นลำดับๆ ไป นี่เป็นนัยในปัญจทวารก่อนส่วนในมโนทวาร ภวังคมโนวิญญาณธาตุ เป็นปัจจัยแก่อวักขณมโนวิญญาณธาตุ และอวักขณมโนวิญญาณธาตุก็เป็นปัจจัยแก่ชวณมโนวิญญาณธาตุ โดยปัจจัย ๕ (มีสมนันตรปัจจัย เป็นต้น) ที่กล่าวมามาก่อนนั้นแล ส่วนธัมมธาตุเป็นปัจจัยมากอย่างโดยปัจจัยเป็นต้นว่า สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัย แห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๗ ส่วนธาตุทั้งหลาย (๑๗) มีจักขุธาตุ เป็นต้น และธัมมธาตุบางอย่าง เป็นปัจจัยแม้โดยปัจจัยมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น แก่มโนวิญญาณธาตุบางอย่าง อนึ่ง ใช้แต่จักขุและรูปเป็นต้นเท่านั้น เป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุเป็นอาทิกี่หาไม่ ที่แท้แม้สิ่งอื่นมีแสงสว่างเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนี้ บุรพาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า “อาคัย จักขุ รูป แสงสว่าง และ มนสิการ (คืออวักขณ) เกิดจักขุวิญญาณขึ้น อาคัยโสตะ เสียง ช้อง (หู) และ มนสิการ เกิดโสตวิญญาณขึ้น อาคัยฆานะ กลิ่น ลม และมนสิการ เกิดฆานวิญญาณขึ้น อาคัยชีวหา รส น้ำ (ลาย) และมนสิการ เกิดชีวหาวิญญาณขึ้น อาคัยกาย

โณฏฐัพพะ ปฐวี และมนสิการ เกิดกายวิญญูณขึ้น อาคัยภวังคมนะ (คือภวังคจิต
ที่ไหวแล้ว ๒ ครั้ง) ธรรมและมนสิการ เกิดมโนวิญญูณขึ้น” ดังนี้

นี่เป็นความสังเขปในข้อว่าปัจจัยนี้ ส่วนประเภทปัจจัยโดยพิสดาร จักมีแจ้งใน
นิเทศแห่งปัจจุสมุปบาท

วินิจจยัมเญโดยปัจจัยในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี

โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น

[๕๒๔] ข้อว่า **โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น** ความว่า อนึ่ง พึงทราบวินิจจยัมเญโดยเป็นสิ่งที่
เห็นในธาตุทั้งหลายนั้น แท้จริง สังขตธาตุทั้งหมดเทียว บัณฑิตพึงเห็นโดยความ
เป็นของว่างจากส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) และส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) โดยความ
เป็นของเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข ความเป็นตนและโดยมีความเป็น
ไปเนื่องด้วยปัจจัย แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกันในธาตุทั้งหลายนั้น จักขุธาตุพึง
เห็นเหมือนหน้ากลองรูปธาตุเหมือนไม้ (ตีกอง) จักขุวิญญูณธาตุเหมือนเสียง (กลอง)
โดยนัยอย่างนั้น จักขุธาตุเหมือนหน้าแว่น (ส่องหน้า) รูปธาตุเหมือนหน้า จักขุ
วิญญูณธาตุเหมือนเงาหน้า อีกนัยหนึ่ง จักขุธาตุเหมือน (ท่อน) อ้อยและเมล็ดงา
รูปธาตุเหมือนเครื่องหีบอ้อยและไม้ปีบงา จักขุวิญญูณธาตุเหมือนน้ำอ้อยและ
น้ำมันงา นัยเดียวกันนั้น จักขุธาตุเหมือนไม้สีไฟอันล่าง รูปธาตุเหมือนไม้สีไฟอันบน
จักขุวิญญูณธาตุเหมือนไฟ ในธาตุที่เหลือ ๔ มีโสธธาตุเป็นต้น ก็นัยนี้ ส่วนมโนธาตุ
พึงเห็นเหมือนปุเรจ (ผู้นำหน้า) และอนุจ (ผู้ตามหลัง) แห่งวิญญูณธาตุทั้งหลายมี
จักขุวิญญูณธาตุเป็นต้น โดยความตามที่มีนเป็นไป ในธัมมธาตุ เวทนาขันธพึงเห็น
เหมือนลูกศรและเหมือนหลาว สัญญาขันธและสังขารขันธเหมือนคนที่อาดูร เพราะ
ต้องศรและหลาวคือเวทนาเข้า นัยหนึ่ง สัญญาของปุณฺณทั้งหลายเหมือนกำมือเปล่า
เหตุทำทุกข์เพราะความหวังให้เกิด เหมือนเนื้อป่า เพราะทำให้ถือเอานิมิตโดยความ
ไม่เป็นจริง สังขาร (ขันธ) เหมือนบุรุษผู้ขัด (คนอื่น) ลงหลุมถ่านเพลิงเพราะขัด
(สัตว์) ไปในปฏิสนธิ เหมือนโจรที่ราชบุรุษติดตาม (จับ) เพราะถูกชาติทุกข์ติดตาม
เหมือนพืชต้นไม่มีพิษ เพราะเป็นเหตุแห่งขันธสันดาน อันนำอนัตตะทั้งปวงมาให้

รูปพึงเห็นเหมือนกงจักรอันคม เพราะเป็นเหตุแห่งอุปัทวันนาชนิด ส่วนอสังขตธาตุทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นอมตะ เป็นสันตะ (สงบระงับ) เป็นเขมะ (พ้นภัย) เพราะอะไร ? เพราะเป็นฝ่ายตรงข้ามต่ออนัตตะทั้งปวง มโนวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนลิ้นในปาก เพราะไม่มีความหยุดอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย เหมือนม้าเลวเพราะฝึกได้ยาก เหมือนท่อนไม้ที่ขวางขึ้นฟ้า เพราะมันตกไปตามที่มันปรารถนา เหมือนนักพ้อนรำในโรงพ้อนรำ (อันแต่งกายหลากๆ) เพราะประกอบด้วยเพศ (เครื่องแต่งกาย) คือกิเลสมีประการต่างๆ มีโลภะ โทสะ เป็นต้นแล

ปริจเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนะธาตุนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๑๖

อินทริยสังจนินเทศ

อินทริยนิเทศ

[๕๒๕] ส่วนว่า อินทริย ๒๒ คือ จักขุนทริย โสดินทริย ฆานินทริย ชิวหินทริย กายินทริย มนินทริย อิตถินทริย ปุริสินทริย ชิวิตินทริย สุนินทริย ทุกชินทริย โสมนัสสินทริย โทมนัสสินทริย อุเปกชินทริย สัทธินทริย วิริยินทริย สตินทริย สมาธินทริย ปัญญินทริย อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย อัญญินทริย อัญญาตา-
วินทริย ชื่อว่า อินทริยที่ยกขึ้นแสดงไว้ถัดจากธาตุ

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอินทริยทั้งหลายนั้น โดยอรรถ
โดยลักษณะเป็นต้น และโดยลำดับ อนึ่ง โดยแยกประเภท
และไม่แยกประเภท โดยกิจ และโดยภูมิ

โดยอรรถ

ในอินทริยทั้งหลายนั้น เบื้องแรก อรรถแห่งอินทริยทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ชัด
แจ้ง ตามนัย (ที่กล่าวมาแล้วในอายตตนิเทศ) ว่า “ธรรมชาติโดยย่อเห็น เหตุอัน
ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจักขุ” ดังนี้เป็นต้น

ส่วนในอินทริย ๓ ข้างท้าย ข้อแรกตรัสเรียกว่า อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย
เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งอย่างนี้ว่า “เราจักรู้ซึ่งอมตบทหรือว่าซึ่งสังธรรม ๔
ที่ยังไม่รู้ในบุพภาค (คือก่อนโสดาปัตติมรรค)” และเพราะมีอรรถ(คือสภาวะ)แห่ง
ความเป็นอินทริย (ใหญ่ยิ่ง) อยู่พร้อมด้วย ข้อ ๒ ตรัสเรียกว่าอัญญินทริย เพราะรู้ชัด
(ด้วยมรรค) และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทริยอยู่พร้อมด้วย ข้อ ๓ ตรัสเรียกว่า
อัญญาตาวินทริย เพราะเกิดแก่พระชีนาสพผู้รู้ทั่วถึงคือมีญาณกิจในสังจะ ๔ สำเร็จ
แล้ว และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทริยอยู่พร้อมด้วย

ถามว่า “อะไรเล่า ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรแห่งอินทรีย์เหล่านั้น ?” แก้วว่า อรรถแห่งเครื่องหมายของสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง (คือกรรม) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) แสดงไว้ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ได้เห็น (คือรู้) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง คือ(กรรม)จัด(ให้เกิด)ขึ้น ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ใช้สอย ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถทั้งปวงนั้นใช้ได้ตามที่ควรใช้ในอินทริยนิเทศนี้

แท้จริง พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพระนามว่าอินทร เพราะทรงมี ความเป็นใหญ่ยิ่ง หนึ่ง กุศลกรรมและอกุศลกรรม ก็ชื่อว่าอินทร เพราะไม่มีใคร เป็นใหญ่ในกรรมทั้งหลาย (แต่กรรมเป็นใหญ่ยิ่ง) เพราะเหตุนั้น ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น (ว่าถึง) อินทรีย์ทั้งหลายกรรมให้เกิดก่อน (อินทรีย์ที่กรรมให้เกิดนั้น) ย่อมสอ (ให้รู้) กรรมทั้งที่เป็นกุศลกรรม และอกุศลกรรม และมันก็เป็นสิ่งที่กรรมนั้นจัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้จึงชื่ออินทรีย์ เพราะอรรถว่าสอ (ให้รู้ถึง) สิ่งเป็นใหญ่ยิ่ง (คือ กรรม) จัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย หนึ่ง อินทรีย์ทั้งหมดนั้นแหละ เป็นสิ่งอันพระผู้มีพระภาค ทรงประกาศขึ้น และเป็นสิ่งที่พระองค์ได้ตรัสรู้เองด้วยตามที่เป็นจริง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) แสดง ขึ้นไว้ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ได้เห็น (คือ ตรัสรู้) ด้วย หนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้นบางอย่าง พระผู้มีพระภาคผู้เป็นมุณีใหญ่ยิ่งพระองค์ นั้นแหละทรงใช้สอย โดยใช้เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) บางอย่างทรงใช้สอยโดย ใช้ทางภาวนา (คือทรงทำให้มีขึ้นเช่นสัทธินทรีย์เป็นต้น) เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่งใช้สอย ด้วยประการหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง จักขุเป็นต้นนั้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถแห่งความเป็นใหญ่ยิ่ง ได้แก่ ความเป็นอธิบดี (คือเป็นอินทรีย์ปัจจัยสนับสนุน โดยความเป็นใหญ่) จจริงอยู่ ความเป็นอธิบดีแห่งจักขุเป็นต้น ชื่อว่า สัมฤทธิ์ผลในความเป็นไปแห่งจักขุวิญญาณ เป็นอาทิ เพราะเมื่อมันกล้า วิญญาณก็กล้า และเพราะเมื่อมันอ่อน วิญญาณก็อ่อนแล

นี้เป็นวินิจฉัยโดยอรรถในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เป็นอันดับแรก

โดยลักษณะเป็นต้น

ชื่อว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** ความว่า พึงทราบวินิจฉัยแห่งจักขุเป็นต้น โดยลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานด้วย ก็แลลักษณะเป็นต้นของจักขุเป็นอาภินัน ได้กล่าวไว้แล้วในชั้นธนิเทศ ส่วนอินทรีย์ ๔ (ข้างท้าย) มีปัญญินทรีย์เป็นต้น โดยความก็คืออโมหะนั่นเอง อินทรีย์ที่เหลือก็มาแล้วโดยสรุปในชั้นธนิเทศนั้นเหมือนกันแล

โดยลำดับ

[๕๒๖] แม้ลำดับในชื่อว่า **โดยลำดับ** นี้ ก็เป็นลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น อินทรีย์ (๖) มีจักขุนทรีย์เป็นต้น อันนับเข้าในอรรถภาพพระผู้มีพระภาคทรงแสดงก่อน เหตุว่า ความได้อริยภูมิย่อมมีเพราะกำหนดรู้ธรรมภายใน (ตนของตน) อรรถาพนั้นเล่า ถึงซึ่งการนับว่าหญิงก็ดี ว่าชายก็ดี เพราะอาศัยธรรมอันใด เพื่อจะทรงชี้ว่า “นี้ธรรมอันนั้น” จึงทรงแสดงอิตถินทรีย์และบุริสินทรีย์เป็นลำดับไป ต่อนั้น ทรงแสดงชีวิตินทรีย์ เพื่อให้ทราบว่ “แม้ธรรมทั้งสองอย่างนั้น ก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์” ถัดไปทรงแสดงอินทรีย์ (๕) มีสุขินทรีย์เป็นต้น เพื่อให้ทราบว่ “ความเป็นไป แห่งชีวิตินทรีย์นั้นยังมีอยู่ตราบใด ความไม่กลับ (คือไม่ดับ) แห่งความเสวยอารมณ์เหล่านั้น ก็ยังมีอยู่ ตราบนั้น และความเสวยอารมณ์ทุกอย่างนั้นก็ล้วนเป็นทุกข์” ต่อนั้นทรงแสดงอินทรีย์ (๕) มีลัทธินทรีย์เป็นอาภินัน เพื่อชี้ข้อปฏิบัติว่า “อันธรรม (มีลัทธาเป็นต้น) นั้น พึงบำเพ็ญขึ้นเพื่อความดับแห่งความเสวยอารมณ์นั้น” ลำดับนั้นทรงแสดงอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ เพื่อแสดงความไม่เปล่าประโยชน์แห่งการปฏิบัติว่า “ด้วยการปฏิบัตินี้ ธรรมนั้นจึงเกิดปรากฏขึ้นในตนเป็นปฐม” แต่นั้นทรงแสดงอัญญินทรีย์ เพราะเป็นผลของอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์นั่นเอง และเพราะเป็นธรรมพึงบำเพ็ญติดต่อกันไปด้วย ในที่สุดทรงแสดง อัญญาตาวินทรีย์ อันเป็นบรมอัธสาสะ (ที่โล่งใจอย่างยิ่ง) เพื่อให้ทราบว่ “ความบรรลุลุธรรมอันนี้ย่อมมีได้ด้วยภาวนาต่อนั้นไป ก็แล ครั้นธรรมอันนี้ พระโยคีได้บรรลุก็ไม่มีกิจที่จะต้องทำยิ่งขึ้นไป อะไรอีกเลย” แล

นี้เป็นลำดับในอินทรีย์ทั้งหลายนี้

โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท

ก็ในข้อว่า **โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท** นี้ ชีวิตินทรีย์อย่างเดียว มีการแยกประเภท เพราะชีวิตินทรีย์นั้นมี ๒ คือ รูปชีวิตินทรีย์ อรูปชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ที่เหลือไม่มีการแยกประเภทเลยแล

พึงทราบวินิจฉัย โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภทในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวจะนี้

โดยกิจ

[๕๒๗] ข้อว่า **โดยกิจ** มีความว่า หากมีคำถามว่า “อะไรเป็นกิจแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย?” ดังนี้ไฉริ์ คำเฉลยพึงมีว่า “โดยพระบาลีว่า จักขยตนะเป็นปัจจัย (คือเป็นอุปการธรรม) โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น” ดังนี้ การที่ยังธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิให้เป็นไปตามอาการของตน ที่ได้แก่อาการกล้าและอ่อนเป็นต้น อันจะพึงให้สำเร็จด้วยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย และด้วยความที่ตนมีอาการกล้าและอ่อนเป็นอาทิด้วยนั้น ใดเป็นกิจแห่งจักขุอินทรีย์เป็นอันดับแรก กิจแห่งโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ ก็มีนัยอย่างนั้น แต่ว่าการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตนเป็นกิจแห่งมโนอินทรีย์ การที่คอยเลี้ยงสหชาตธรรมไว้เป็นกิจแห่งชีวิตินทรีย์ การที่คอยจัดแจงเครื่องหมายเพศและอาการแห่งจิตและการแต่งกายแห่งหญิงและชายเป็นกิจแห่งอิตตินทรีย์และปุริสอินทรีย์ การที่คอยครอบงำสหชาตธรรมทั้งหลายไว้เสีย (มิให้ปรากฏ) แล้วยังสหชาตธรรมนั้นให้ถึงซึ่งอาการหยาบ (คือปรากฏชัดเจน) ตามหน้าที่ของตนๆ เป็นกิจแห่งสุชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ การที่คอยยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งอาการเป็นกลางๆ อันเป็นอาการที่ละเอียดยประณีต เป็นกิจแห่งอุpekชินทรีย์ การที่ครอบงำเสียซึ่งปฏิบัติขธรรม (ธรรมฝ่ายตรงข้าม มีอัสทียะเป็นต้น) และยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งความมีอาการเลื่อมใสเป็นอาทิ เป็นกิจแห่งอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้น การละสังโยชน์ ๓ (ข้างต้น) และการทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้มีความมุ่งหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ นั้นด้วย เป็นกิจแห่งอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ การละโดยทำสังโยชน์ที่เหลือ มีกามราคะและพยาบาทเป็นต้นให้เบาบางลงไป และการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้

เป็นไปในอำนาจของตนด้วยเป็นกิจแห่งอัญญนทริย์ การละเลิกความชวนชวายนกิจ (ละสังโยชน) ทั้งปวง และความเป็นปัจจัยให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายมีความมุ่งหน้าต่อ อมตธรรมด้วย เป็นกิจแห่งอัญญาตาวินทริย์

พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจในอินทริย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาดังนี้

โดยภูมิ

[๕๒๘] ข้อว่า **โดยภูมิ** ความว่า “ก็ในอินทริย์ทั้งหลายนี้ จักขุนทริย์ โสดินทริย์ ฆานินทริย์ ชิวหินทริย์ กายินทริย์ อิตถินทริย์ ปุริสินทริย์ สุชินทริย์ ทุกชินทริย์ และ โทมนัสสินทริย์ (๑๐) เป็นกามาวจรแท้ มนินทริย์ ชีวิตินทริย์ อุเปกชินทริย์ และ สัทธินทริย์ วิริยินทริย์ สตินทริย์ สมาธิทริย์ ปัญญินทริย์ (๘) เนื่องจากในภูมิทั้ง ๔ โสมนัสสินทริย์ เนื่องจากในภูมิ ๓ โดยเป็นกามาวจร (กัมมิ) รูปาวจร (กัมมิ) โลกุตตระ (กัมมิ) อินทริย์ ๓ ช้างทำย เป็นโลกุตตระแท้”

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิในอินทริย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาดังนี้ด้วย ด้วยว่า

**ภิกษุผู้ทราบอย่างนี้อยู่ จักเป็นผู้มากไปด้วยความสังเวช
ตั้งอยู่ในอินทริยสังวร กำหนดรู้อินทริย์ทั้งหลายแล้ว ทำที่
สุดทุกข์ได้แล**

นี้เป็นคำถามอย่างพิสดารแห่งอินทริย์ทั้งหลาย

สังจนเทศ

[๕๒๙] กौरยัสจ ๔ คือ ทุกขอรยัสจ ทุกขสมุทยอรยัสจ ทุกขนิโรธอรยัสจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอรยัสจ ชื่อว่า สังจะ อันมาในลำดับแห่งอินทริย์นั้น

หัวข้อวินิจฉัย

**วินิจฉัยในอรยัสจอันเป็นที่ดำเนินไปแห่งพระศาสนานั้น
ปราชญ์พึงทราบ โดยวิภาค (จำแนกอรยัสจแห่งอรยัสจ ๔) ๑**

โดยนิพจน์ (แยกคำ) ๑ โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ๑
 โดยอรรถ(แห่งสังคัพท์) ๑ โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ถึง ๑
 โดยลำดับ ๑ โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ๑ โดยกิจ
 แห่งญาณ ๑ โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน
 (คือนับเข้าในอริยสัจ) ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจตุกกะ
 (เป็นและไม่เป็นอริยสัจ ๔ นัย) ๑ โดยว่างเปล่า ๑ โดย
 อย่างต่างๆ มีอย่างเดียว เป็นต้น ๑ โดย (สภาคและ
 วิสภาค) มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ๑

โดยวิภาค

ในหัวข้อเหล่านั้น ข้อว่า **โดยวิภาค** ความว่า กิอรรถแห่งอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น
 ทานจำแนกเป็นอย่างละ ๔ (คือสังขละ ๔) เป็นอรรถจริงแท้ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น
 ซึ่งพระโยคาวจรทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้อริยสัจมีทุกข์เป็นต้นพึงรู้ได้ ดังพระบาลีว่า “อรรถ
 แห่งทุกข์ คือ สภาวะที่บีบคั้น (๑) ...สภาวะที่เป็นสังขตะ (๑) ...สภาวะที่ทำให้เราร้อน
 (๑) ...สภาวะที่แปรเปลี่ยน (๑) อรรถ ๔ ประการนี้เป็นสภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์สัจ
 เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งสมุทัย คือ สภาวะที่ประมวลเอาไว้ (๑) ...สภาวะที่ก่อเหตุเอาไว้ (๑)
 ...สภาวะที่ผูกไว้ (๑) ...สภาวะที่พัวพันไว้ (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นสภาวะที่เป็น
 เหตุเกิดแห่งสมุทัยสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งนิโรธ คือ สภาวะที่สลัดออกไป (๑) ...สภาวะที่ว่างสงัด (๑) ...สภาวะ
 ที่เป็นอสังขตะ (๑) ...สภาวะที่เป็นอมตะ (๑) ...อรรถ ๔ ประการนี้เป็นสภาวะที่เป็น
 ความดับแห่งนิโรธสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งมรรค คือ สภาวะที่นำออกไป (๑) ...สภาวะที่เป็นเหตุ (๑) ...สภาวะ
 ที่เห็น (ตามเป็นจริง) (๑) ...สภาวะที่เป็นอธิบดี (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นสภาวะ
 ที่เป็นทางแห่งมคคสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น”^๑

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๔

พระบาลีที่กล่าวไว้ (ในที่อื่น) ว่า “อรรถแห่งทุกข์คือ ความบีบคั้น ความเป็นสังขตะ ความเร่าร้อน ความแปรเปลี่ยน ความเป็นสิ่งพึงตรัสรู้” ดังนี้ เป็นต้น ก็อย่างเดียวกัน

อริยสัจมีทุกข์เป็นต้น บัณฑิตทราบด้วยอำนาจแห่งอรรถอย่างละ ๔ ๆ ที่ท่านจำแนกไว้ดังกล่าวมานี้แล

นี้เป็นวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสัจนี้ เป็นอันดับแรก

โดยนิพจน์

[๕๓๐] ส่วนใน ๒ หัวข้อ คือ **นิพพจนลกขณาทิปุเภทโต** - โดยนิพจน์และประเภทมีลักษณะเป็นต้นนี้ พึงทราบวินิจฉัย **โดยนิพจน์** (แยกคำ) ก่อน

แยกคำศัพท์ทุกข์

ในคำว่า “**ทุกข์**” นี้ ศัพท์ว่า “**ทุ**” นี้ ท่านถือเอาในอรรถคือน่าเกลียด จริงอยู่ชนทั้งหลายย่อมเรียกบุตรที่น่าเกลียด (คือชั่ว) ว่า “**ทุรบุตร**” ส่วน ศัพท์ว่า “**ขิ**” ถือเอาในอรรถคือที่ว่างเปล่า จริงอยู่ ที่ว่างเปล่า คืออากาศ เขาก็เรียกว่า “**ขิ**” อันสัจจะที่ ๑ นี้ จัดว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่เลวทรามมีอุปัทวะเป็นต้นเป็นอนเนก จัดว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตนที่พาลชนคาดหมายเอา เหตุนั้น จึงเรียกว่า ทุกข์ เพราะน่าเกลียดและเพราะว่างเปล่าด้วย

แยกคำศัพท์สมุทัย

ส่วน (ในคำว่าสมุทัย) ศัพท์ว่า “**ส**” นี้ บ่งถึงความประกอบกันเข้า (พึงเห็น) ในคำว่า “**สมาคมะ สเมตตะ** (ประชุมกัน)” เป็นต้น^๑ ศัพท์ว่า “**อุ**” นี้บ่งถึง ความเกิดขึ้น (พึงเห็น) ในคำว่า “**อุปปันนะ อุทิตะ** (เกิดขึ้น ขึ้นไป)”^๒ เป็นต้น ศัพท์ว่า “**อยะ**” บ่งถึงเหตุ อันสัจจะที่ ๒ นี้เล่า เมื่อความประกอบกันเข้ากับปัจจัยที่เหลือมีอยู่ ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เหตุนั้น จึงเรียกว่าทุกข์สมุทัย เพราะเมื่อมีความประกอบกันเข้า (แห่งปัจจัย) ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๖/๓๒๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๙/๑๖๕

๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๔/๑๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗

แยกคำศัพท์นิโร

ส่วนสัจจะที่ ๓ เพราะเหตุที่ **นิคัณฑ์** บ่งถึงความไม่มี และ **โรคัณฑ์** บ่งถึงคุณเหตุ นั้น ความไม่มีแห่งที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าคุณสังสาร(วัฏ) ในสัจจะข้อนี้ จึงเรียกว่า ทุกขนิโร เพราะว่างเปล่าจากคติทั้งปวง หรือเมื่อสัจจะข้อนี้ พระโยคาวจรได้บรรลุแล้ว ก็เป็นอันไม่มีที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าคุณสังสาร(วัฏ) เพราะสัจจะนี้เป็นปฏิบัติต่อทุกข์นั้น เหตุนี้อีกประการหนึ่งเรียกว่าทุกขนิโร หรือมิฉะนั้นเรียกว่า ทุกขนิโร เพราะเป็นปัจจัยแห่งความดับคือความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์

แยกคำศัพท์นิโรคามินีปฏิบัติ

ส่วนสัจจะที่ ๔ เรียกว่า ทุกขนิโรคามินีปฏิบัติ เหตุที่สัจจะนี้ชื่อว่า (ดำเนิน) ไปสู่ทุกขนิโร เพราะเป็นธรรมมุ่งหน้าต่อทุกขนิโรนั้น โดยที่ (มีทุกขนิโรนั้น) เป็นอารมณ์ และเป็นปฏิบัติแห่งการบรรลุทุกขนิโรด้วย

แยกคำศัพท์อริยสัจ

[๕๓๑] ก็แล สัจจะทั้งหลายนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **อริยสัจ** เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแทงตลอด ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ นี้ อริยสัจ ๔ คืออะไรบ้าง ฯลฯ นี้แล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ เหตุนี้ สัจจะทั้งหลายนี้เรียกว่า อริยสัจ”^๑

อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะก็ได้ ดังพระบาลีว่า “ตถาคต เป็นพระอริยะในโลกกับทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์กับทั้งสมณะ พราหมณ์ ทั้งที่เป็นเทวดาและมนุษย์ เพราะเหตุ (ตถาคตเป็นพระอริยะ) นั้น สัจจะทั้งหลายนี้ (ของตถาคต) จึงเรียก อริยสัจ”^๒

หรือนัยหนึ่ง เรียกอริยสัจ โดยที่ความสำเร็จเป็นพระอริยะ (มีได้) ก็เพราะได้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายนั้นก็ได้ ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้สัจจะ ๔ นี้ตามจริงแล้ว พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นามว่าพระอริยะ”^๓

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๘-๕๙๙

๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๘/๖๑๐

๓ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๖๐๗

อนึ่ง ที่เรียกอริยสัง เพราะเป็นสังจะอย่างอริยะก็ได้ คำว่าอริยะ (ในอรรถนี้) มีความหมายว่าจริงแท้ ไม่เท็จ ไม่ลวง ดังพระบาลีว่า “นี้แล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัง ๔ เป็นความจริงแท้ ไม่เท็จ ไม่เป็นอื่น เพราะเหตุนั้น สังจะทั้งหลายนี้จึงเรียกว่า อริยสัง”^๑

วินิจฉัยโดยนิพจน์ (แยกคำ) ในอริยสังนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี

โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น

[๕๓๒] ถาถามว่า “วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะ เป็นต้นอย่างไร ?” เฉลยว่า “ก็ในสังจะ ๔ นี้ ทุกขสัง มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความทำให้เร่าร้อนเป็นกิจ มีปวัตติ (ความเป็นไปไม่แล้วไม่รอด) เป็นผล

สมุทยสัง มีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ มีอันทำไมให้ขาดสายเป็นกิจ มีความห่วงใยเป็นผล

นิโรธสัง มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อนไหว(คือไม่เปลี่ยนสภาพ)เป็นกิจ มีความไม่มีนิमित(เครื่องหมายแห่งทุกข์)เป็นผล

มัคคสัง มีความนำออก(จากคุกสังสารวัฏ)เป็นลักษณะ มีการทำความละกิเลสเป็นกิจ มีความออก(จากนิमितและปวัตติ)เป็นผล

อีกนัยหนึ่ง สังจะ ๔ มีปวัตติ (ความหมุนไป) ปวัตตนะ (เหตุให้หมุนไป) และนิวัตติ (ความหมุนกลับ) นิวัตตนะ (เหตุให้หมุนกลับ) เป็นลักษณะโดยลำดับกัน อนึ่ง มีความเป็นสังขตะ ตัณหา (ความกระหาย) ความเป็นอสังขตะและทัสสนะ (ความเห็นตามเป็นจริง) เป็นลักษณะโดยลำดับกันอย่างนั้น”

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ในอริยสังนี้ พึงทราบดังกล่าวนี

โดยอรรถ

[๕๓๓] ส่วนใน ๒ หัวข้อคือ **อตุตถอุทธารโต เจว** - โดยอรรถและโดยอตุตถอุทธาระนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสังจะศัพท์) ก่อน

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๐๙

หากมีคำถามว่า “อะไรเป็นอรรถแห่งสัจจะ?” ดังนี้ไซ้ คำตอบก็พึงมีว่า “สภาวะใด เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลาย เข้าไปสวดดูด้วยปัญญาจักขุอยู่ ก็ไม่เป็นสภาวะที่วิปริต (ผิดความจริง) ไปเหมือนเล่นกล ไม่เป็นสภาวะที่ลวงดูจพยับแดด และไม่เป็นสภาวะที่ใครๆ หาไม่ได้ (คือไม่มี) ดังเช่นอัสติตาของพวกเดียรถีย์ แต่เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) แห่งอริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริงอันมีประการ(คืออาการ)เบียดเสียด ก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไปเท่านั้น ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริง ดังลักษณะของไฟ และดังปกติของโลกนั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า เป็นอรรถของสัจจะ ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย คำว่านี้ทุกข์ นั้นเป็นคำจริงแท้ นั้นเป็น คำไม่เท็จ นั้นเป็นคำไม่ (แปรปรวน) เป็นอื่น” ดังนี้ เป็นต้น^๑ ความพิสดาร บัณฑิตพึงนำมากล่าวเถิด อีกนัยหนึ่ง

**เพราะทุกข์ไม่เบียดเบียนไม่มี สิ่งอื่น (นอก) จากทุกข์
เบียดเบียนก็ไม่มี เหตุนั้น ทุกข์นี้ จึงตกว่าเป็นสัจจะ
เพราะแน่นอนในความเป็นธรรมชาติที่เบียดเบียน**

**เพราะเว้นมัน (คือตัณหา) เสีย ทุกข์ไม่มีจากสิ่งอื่น
และตัณหาไม่มี ทุกข์นั้นก็ไม่มี เหตุนั้น ตัณหาจึงตกว่าเป็น
สัจจะ เพราะแน่นอนเป็นเหตุแห่งทุกข์**

**เพราะนอกจากนิพพาน ความสงบอื่นไม่มี และทุกข์ สันตะ
(คือนิพพาน) ไม่มี ความสงบนั้นก็ไม่มี เหตุนั้น นิพพาน
นี้จึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็น ธรรมสงบ**

**เพราะเครื่องนำออกอื่นจากมรรคไม่มีและนิยยานะ
(คือมรรค) ไม่มี แม้ธรรมเครื่องนำออกนั้นก็ไม่มี เหตุนั้น
มรรคนั้นจึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะความเป็นธรรมเครื่อง
นำออก แน่แท้**

๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔

**บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวความแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน
และความเป็นจริงในอริยสัจทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้นโดยแปลก
กัน ว่าเป็นอรรถแห่งสัจจะศัพท์ ด้วยประการฉะนี้**

วินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสัจจะศัพท์) พึงทราบดังกล่าวนี

โดยอรรถุทธาระ

[๕๓๔] วินิจฉัยโดยอรรถุทธาระ (ระบุนิพพานที่ประสงค์) อย่างไร ในข้อนี้
สัจจะศัพท์นี้ถือเอาในอรรถได้หลายอย่าง คืออย่างไรบ้าง ? คือสัจจะศัพท์ในคำทั้งหลาย
มีคำว่า “**สจฺจํ ภณฺเณ น กุซฺสมะยฺย** บุคคลพึงพูดคำจริง ไม่พึงโกธ”^๑ ดังนี้เป็นต้น
ถือเอาใน (อรรถคือ) วาจาสัจ (จริงทางวาจา) สัจจะศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า “**สจฺเจ
จิตฺตา สมณพฺรหฺมณฺหา วา** สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในสัจจะก็ดี”^๒ ดังนี้เป็นต้น
ถือเอาในวิริตติสัจ (จริงทางวิริตติ) สัจจะศัพท์ ในคำทั้งหลายมีคำว่า

กสฺมา นุ สจฺจจฺานิ วทนฺติ นานา

ปวาทิยาเส กุสลาวทานา

เหตุอะไรหนอ เจ้าลัทธิทั้งหลาย ผู้สำคัญว่าตนเป็นผู้มีวาทจะเป็นกุศล (คือถูกต้อง)
จึงกล่าวสัจจะหลายอย่างต่างกัน^๓ ดังนี้เป็นต้น ถือเอาในทวิฏฐิสัจ (จริงทางความเห็น)
สัจจะศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า **เอกํ หิ สจฺจํ น ทฺวติยํ** สัจจะอันหนึ่งแท้ไม่มีที่สอง
ดังนี้^๔ เป็นต้น ถือเอาในนิพพานและมรรคด้วย อันเป็นปรมัตถสัจ (จริงโดยปรมัตถ)
สัจจะศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า **จตฺตุนํ สจฺจจฺานํ กตฺติ กุสลา** บรรดาสัจจะ ๔ สัจจะ
เท่าไรเป็นกุศล ดังนี้^๕ เป็นต้น ถือเอาในอริยสัจ (จริงอย่างอริยะ) แม้สัจจะศัพท์นี้ ในข้อ
นี้ นั่นก็เป็นไปใน(อรรถคือ)อริยสัจแล

วินิจฉัยแม้โดยอรรถุทธาระในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวนี

๑ ดูเทียบ ขุ. ติ. (ไทย) ๒๕/๒๒๔/๑๐๒
๓ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๘๘๒/๗๑๕
๕ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๖/๑๘๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๘/๔๓๓/๑๗๐
๔ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๘๘๑/๗๑๔

โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ถึง

[๕๓๕] ข้อว่า “โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ถึง” ความว่า หากคำถามพึงมีว่า ก็เพราะเหตุไฉน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอริยสัจแต่ ๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ถึง ? ดังนี้ไซ้ คำแก้ก็พึงมีว่า เพราะไม่มีอริยสัจอื่นประการ ๑ เพราะลดออกเสียข้อใดข้อหนึ่ง ก็มิได้ประการ ๑ แท้จริง อริยสัจอื่นจากอริยสัจ ๔ นั้นเป็นส่วนยิ่ง (คือเกิน) ก็ดี อริยสัจ ๔ นั้นแม้สักข้อหนึ่ง พึงลดออกเสียได้ก็ดีหาไม่ ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามในโลกนี้ จะพึงมากล่าวว่า นี่ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่น ข้าพเจ้าจักยกเลิก ทุกขอริยสัจนี้เสียแล้วบัญญัติทุกขอริยสัจอื่น (ขึ้นใหม่) ดังนี้ นี่ไม่มีทางเป็นไปได้ดังนี้เป็นอาทิ”^๑ (และ) ดังพระบาลี (อีกข้อหนึ่ง) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม พึงกล่าวอย่างนี้ว่า” “ทุกข-อริยสัจ ซึ่งพระสมณโคดมแสดงไว้นี้ ไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๑ ข้าพเจ้า จักบอกปัดทุกขอริยสัจที่ (ว่า) เป็นอริยสัจข้อที่ ๑ นั้นเสีย แล้วบัญญัติ ทุกขอริยสัจ อื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๑ (ขึ้นใหม่) ดังนี้ นี่ไม่มีทางเป็นไปได้ ดังนี้ เป็นต้น”^๒

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสบอกปัดติ (ความหมุนไป) ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ เมื่อตรัสบอกนิวัตติ (ความหมุนกลับ) เล่า ก็ตรัสพร้อมทั้งอุปายด้วย ดังนี้ จึงเป็นอันตรัสแต่ ๔ เท่านั้น เพราะมีปวัตตินิวัตติและเหตุแห่งปวัตติและนิวัตติ ทั้งสองนั้นเพียงเท่านั้น นัยเดียวกันนั้น ตรัสแต่ ๔ เท่านั้น แม้ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่พึงกำหนดรู้ ธรรมที่พึงละ ธรรมที่พึงทำให้แจ้งและธรรมที่พึงทำให้มีขึ้น ๑ แห่งวัตถุของตัณหา (ตัว) ตัณหา ความดับตัณหา และอุปายดับตัณหา ๑ แห่งอาลัย ความยินดีในอาลัย ความถอนอาลัยเสียได้ และอุปายถอนอาลัย ๑ วินิจจยโดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ถึงในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวนี้นี้

โดยลำดับ

[๕๓๖] แม้ลำดับในข้อว่า “โดยลำดับ” นี้ ก็ได้แก่ลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน ก็ในอริยสัจ ๔ นี้ ทุกขสัจ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นข้อแรก เหตุว่ารู้ได้ง่าย

๑ ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๖/๒๑๒

๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๖/๖๐๑

เพราะเป็นของหยาบและเป็นของสาธารณะแก่สัตว์ทั้งปวง สมุทยสัง ตรัสไว้ในลำดับนั้น เพื่อแสดงเหตุแห่งทุกข์สังนั้นแหละ นิโรธสัง ตรัสต่อนั้นไป เพื่อให้รู้ว่าความดับแห่งผลย่อมมีเพราะความดับแห่งเหตุ มัคคสัง ตรัสไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุบายบรรลุนิโรธสังนั้นนัยหนึ่ง ตรัสทุกข์ก่อนเพื่อยังความสังเวชให้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ติดใจในรสชาติ แห่งความสุขในภพ สมุทยตรัสในลำดับนั้นเพื่อให้ทราบว่ “ทุกข์นั้นตัณหาไม่ได้แต่ขึ้น ก็ไม่มา มันมีขึ้นเพราะเหตุภายนอก มีพระอิศวรบันดาลเป็นต้น ก็หาไม่ แต่มันมีขึ้นเพราะตัณหานี้” ต่อนั้น ตรัสนิโรธเพื่อยังความโล่งใจด้วยได้เห็นนิสสรณะ ให้เกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้มีใจสลด เพราะถูกทุกข์กับทั้งเหตุครอบงำแล้วแสวงหาความออกไปจากทุกข์ ต่อนั้น จึงตรัสมรรคอันเป็นธรรมยังนิโรธให้ถึงพร้อมเพื่อบรรลุนิโรธแล

วินิจฉัยโดยลำดับในอริยสังนี้ พึงทราบดังกล่าวนี

โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น

[๕๓๗] ข้อว่า “โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น” ความว่า ธรรมทั้งหลาย มีชาติเป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคผู้เมื่อทรงแจกแจงอริยสังทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอริยสัง ๔ ดังนี้ คือ ธรรม ๑๒ ประการตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกข์สังว่า “ความเกิดก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความแก่ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความเศร้าใจ ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์แต่ละอย่าง (นัย ๕) ความประสบเข้ากับสิ่งอันที่ไม่เป็นที่รักทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์ (อย่าง ๑) ความพรากไปจากสิ่งอันเป็นที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์ (อย่าง ๑) ความที่ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” “ตัณหา ๓ ประการ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งสมุทยสังว่า “ตัณหานี้ใด มีการก่อกภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ ไปด้วยกันกับนันทิราคะ มีปกติมุ่งผลิตเพลินไปในอัตภาพนั้นๆ ตัณหานี้คืออะไรบ้าง คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา” “นิพพานอันมีประการเดียวโดยประสงค์ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งนิโรธสังดังนี้ว่า “ความดับโดยสํารอกออกอย่างไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั้นแหละ อันใด ความสละไป ความสลัดทิ้งไป ความหลุดไป ความหมดเยื่อใยแห่ง

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗

ทุกขนิเทศ

วินิจฉัยศัพท์ว่าชาติ

เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ชั้นทั้งหลายใดๆ ปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย
ผู้เกิดอยู่ในภพนั้นๆ ความปรากฏขึ้นที่แรกแห่งชั้นนั้น ชื่อว่าชาติ

๔ ดุเทียบบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๐๗/๒๔๐

ก็แล ชาตินี้มัน มีความเกิดทีแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ มีการมอบให้เป็นรส มีความผุดขึ้นในภพนี้จากอดีตภพเป็นปัจจุบันฐาน หรือมีความวิจิตรไปด้วยทุกข์ เป็นปัจจุบันฐาน

ชาติทุกข์

[๕๓๙] หากคำถามพึงมีว่า “ก็เหตุไฉน ชาติจึงเป็นทุกข์ ?” ดังนี้ไซ้ คำแก้ พึงมีว่า “เพราะความเป็นวัตถุ (คือเป็นพื้นเป็นที่ตั้ง) ของทุกข์เป็นอนนกะ” จริงอยู่ ทุกข์ทั้งหลายมีเป็นอนนกะ เช่นอะไรบ้าง ? เช่น ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ ปฏิจันนทุกข์ อปปฏิจันนทุกข์ ปริยายทุกข์ นิปปริยายทุกข์

ในทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนานั้นทางกายและทางใจ เรียกว่าทุกขทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ ทั้งโดยสภาวะและโดยชื่อ สุขเวทนา เรียกว่า วิปริณามทุกข์ เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์โดยแปรเปลี่ยนไป อุเบกขาเวทนาและสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่าสังขารทุกข์ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ความเจ็บป่วยทั้งทางกายและทางใจ มีปวดหู ปวดฟัน และความรู้ร้อนเกิดแต่ราคะ ความเดือดดาลเกิดแต่โทสะเป็นต้น เรียกว่า ปฏิจันนทุกข์ เพราะต้องถามจึงรู้ และเพราะความไม่ปรากฏ การกระทำปฏิจันนทุกข์นี้ ท่านเรียกว่า อปากฎทุกข์บ้าง ความเจ็บป่วยมีทวัตติงกรรมกรณ์ (การลงอาชญา ๓๒ ประการ) เป็นต้น เป็นสมุฏฐาน เรียกว่า อปปฏิจันนทุกข์ เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะความปรากฏการกระทำด้วย อปปฏิจันนทุกข์นี้ท่านเรียกว่า ปากฎทุกข์บ้าง เว้นทุกขทุกข์เสีย ทุกข์ที่เหลือมีชาติเป็นอาทิ ซึ่งมาในวิภังค์แห่งทุกข์สังคทั้งหมด เรียกว่า ปริยายทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์นั้นๆ ส่วนทุกขทุกข์ เรียกว่า นิปปริยายทุกข์

คัพโภกกันติมูลทุกข์

ในทุกข์เหล่านั้น ชาติจัดเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์อันมีในอบาย ที่แม้พระผู้มีพระภาค ก็ได้ทรงประกาศไว้ในสูตรทั้งหลายมีพาลบัณฑิตสูตรเป็นอาทิ^๑ โดยเป็นข้ออุปมา (มีอุปมาโดยหลุมถ่านเพลิงเป็นต้น) และแห่งทุกข์อันต่างโดยทุกข์ มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้น ในมนุษย์โลกซึ่งเกิดขึ้นแม้ในสุคติ

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๔๓

[๕๔๐] ในทุกข์เหล่านั้น (ต่อไปนี้เป็นทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้น

ก็แล สัตว์นี้ เมื่อเกิดในท้องมารดา ก็หาใช่เกิดในกลีบดอกไม้ มีอุบล ปทุม และบุณฑริก เป็นต้นไม้ ที่แท้อย่อมเกิดในกุงฉิประเทศ (ส่วนหนึ่งของท้อง) ได้กระเพาะอาหารใหม่ เหนือกระเพาะอาหารเก่า ท่ามกลางแห่งหน้าท้องและกระดูกสันหลัง เป็นที่คับแคบอย่างยิ่ง มีตมิตอบอวลด้วยกลิ่นอายอันเหม็นยิ่งซึ่งกลิ่นซากสัตว์ (ที่กินเข้าไป) ต่างๆ ทำให้เกิดขึ้น นำเกลียดยิ่งนัก รวากะตัวนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด และหลุมน้ำคร่ำเป็นต้นฉะนั้น สัตว์ที่เกิดอยู่ในท้องมารดานั้นร้อนอบอวลด้วยสัณหา (น้ำกำเนิด น้ำเลี้ยง) ในท้องของมารดา (เท่ากัน) ถูกด้อนอยู่เหมือนปูฏปากะ (ข้าวต้มมัด) (เท่ากัน) ถูกนั่งอยู่เหมือน ปิณธุปนิท (ขนมก้อนแป้ง) ปราศจากความไหวกายมีคู้เหยียด (อวัยวะ) เป็นต้น เสวยทุกข์ขนาดหนักอยู่ตลอดทุกมาส นี่เป็นคัพภอกันตมุลทุกข์ (ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล) เป็นอันดับแรก

คัพภปริหณมุลทุกข์

ประการหนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์ขนาดหนักอันใด ในเพราะการสิ้นลม การเดิน การนั่งลง การลุกขึ้นและการพลิกตัวโดยเร็วของมารดาเป็นต้น (ก็ดี) เพราะการกระทำ (ของคนอื่น) มีการจูดกระชากลากถู การกระแทกและการผลักเป็นต้น เหมือนลูกแกะอยู่ในมือคนเลวสุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือหมอ (ก็ดี) อนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์กล้าอันใด ในเวลาที่มารดาตึมน้ำเย็นเป็นเหมือนสัตว์ที่ตกนรกหนาว ในเวลาที่มารดาคลื่น ข้าวต้มและข้าวสว้ยร้อนลงไป เหมือนถูกปรายด้วยเม็ดฝนถ่านเพลิง ในเวลามารดา กลืนอาหารรสจัด เช่นเค็มและเปรี้ยวเป็นต้นลงไป ก็เหมือนได้รับการลงโทษมีวิธีขาราว ตัจฉิกะ (สับร่างกายแล้วราดด้วยน้ำกรด) เป็นต้น ทุกข์นี้เป็นคัพภปริหณมุลทุกข์ (ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล)

คัพภวิปัตติมุลทุกข์

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น เพราะการผ่าตัดเป็นต้น ตรงที่ๆ เกิดทุกข์ (คือมดลูก) ของมารดาผู้มีครรภ์หลง (ขาด) อันเป็นที่แม่แต่ญาติสนิทมิตรสหายก็ไม่อยากแลดู ทุกข์เป็นคัพภวิปัตติมุลทุกข์ (ทุกข์มีความวิบัติขาดช่องแห่งครรภ์เป็นมูล)

วิชายนมุลกทุกข

(ประการหนึ่ง) ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ผู้ถูก (ลม) กรรมชาตของมารดา เมื่อจะคลอดผัดผัน (ศิระษะ) ให้กลับลงตรงช่องคลอดอันน่ากลัวยิ่งประดุจปล่องแหวน ถูกเบ่งออกทางช่องคลอดอันแคบยิ่งนัก ประดุจช้างใหญ่ถูกดันออกทางช่องดาล และถูกบีบด้วยภูเขา คือชื่อ (เชิงกราน) เหมือนสัตว์นรก ถูกบดด้วยสังฆาตบรรพต ทุกข์นี้เป็นวิชายนมุลกทุกข (ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล)

พหิณิกขมนมุลกทุกข

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดที่เป็นเช่นกับการแทงและผ่าด้วยปลายเข็มและคมมีดโกน ในเวลาที่เขารับด้วยมือให้อาบน้ำล้าง (กรรมมลทิน) และเช็ดด้วยผ้าเป็นต้น เกิดขึ้นแก่สัตว์ ผู้เกิดแล้ว ซึ่งมีร่างกายยังละเอียดอ่อนเช่นกับแผลใหม่ ทุกข์นี้เป็นมาตุ-
กุจจิโตพหิณิกขมนมุลกทุกข (ทุกข์มีการออกมานอกท้องมารดาเป็นมูล)

อตัตูปักกมมุลกทุกข

(ประการหนึ่ง) ในความเป็นไปต่อแต่นั้นไป ทุกข์อันใดเกิดมีแก่สัตว์นั้นผู้ทำร้าย ตนเองก็ดี ผู้ประกอบอาดาปนปริตাপนานุโยค (ประกอบกรรมทรมานตัวเพื่อย่างกิเลส) ตามทำนองวัตรของเดียรฉิยมีเจลกวัตร (วัตรของชีเปลือย) เป็นต้นก็ดี ผู้ไม่กิน (อาหาร) และเขว่นคอยตายด้วยอำนาจความโกรธก็ดี ทุกข์นี้ เป็นอตัตูปักกมมุลกทุกข (ทุกข์มีการทำตัวเองเป็นมูล)

ปรูปักกมมุลกทุกข

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้นผู้ได้รับการกระทำมีฆ่าและจองจำ เป็นต้น จากคนอื่น ทุกข์นี้เป็นปรูปักกมมุลกทุกข (ทุกข์มีการถูกคนอื่นทำเอาเป็นมูล) แล

สรูปชาติทุกข

ชาตินี้เป็นพื้น (ที่ตั้ง) แห่งทุกข์ทั้งปวงนี้แท้ ดังกล่าวมา

[๕๔๑] เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตุโต

ฯเปฯ

ทุกฺขชาติ สพฺพปรหมํ อิมมาห ชาตี.

หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลายไซ้ เขาก็ไม่พึงได้รับทุกข์เหลือทนมิเผดด้วยไฟเป็นต้น ในนรานั้น (ถ้าไม่เกิด ทุกข์จะพึงได้ที่ตั้งที่ไหนเล่า) เพราะเหตุนั้น พระมุนีเจ้าจึงตรัสความเกิดในนรกนี้ ว่าเป็นทุกข์

ทุกข์ในพวกสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก เกิดเพราะถูก ฆาตด้วยแส้ ปฏัก และท่อนไม้เป็นต้น อันใด ทุกข์อันนั้น เว้นความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้นเสีย จะพึงมีอย่างไรเล่า เพราะเหตุนั้น แม้ความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้น จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกเปรตหลายหลาก เกิดเพราะความหิวกระหายลมแดดเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิดในพวกเปรตนั้น เหตุใด แม้เพราะเหตุนี้ พระมุนีเจ้าจึงตรัสความเกิด (ในพวกเปรตนั้น) ว่าเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกอสูรในโลกันตร์อันเป็นที่มืดและเย็นเหลือทน หากความเกิดในโลกันตร์ นั้นไม่มีไซ้ ทุกข์นั้นก็ไม่มีเหตุใด แม้เพราะเหตุนี้ความเกิดนี้จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นเหมือนคุณนรกเป็นเวลานาน และออกมานอกครรภ์นั้น ย่อมได้รับทุกข์อันร้ายกาจแม้ใด แม้ทุกข์นี้เว้นความเกิดเสีย ก็หาไม่ แม้เพราะเหตุนี้ ความเกิดนี้จึงเป็นทุกข์แท้

ต้องการอะไรที่จะกล่าวไปมาก ทุกข์ใดแม้เล็กน้อยมีอยู่ในที่ไหนๆ ในโลกนี้ก็ดี ทุกข์นี้ เพราะเว้นความเกิดเสีย ก็

ไม่มีในกาลไหนๆ เลย เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระมหา
ฤๅษีเจ้าจึงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง^๑

นี้เป็นวินิจฉัยในชาติ เป็นข้อแรก

ชราทุกข์

[๕๔๒] ในข้อว่า “แม้ชราก็เป็นทุกข์” นี้ มีวินิจฉัยว่า ชรา มี ๒ อย่าง คือ
สังขตลักษณะ ๑ ความเก่าไปแห่งชั้นที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง ใน (รูป) สันตติซึ่งรู้จักกัน
โดยอาการ มีพื้นหัก เป็นต้น ๑ ชรา (อันปรากฏ) คือความเก่าไปแห่งชั้นนั้น (แหละ)
หมายเอาในที่นี้

ก็แล ชรานั้น มีความแก่แห่งชั้นเป็นลักษณะ มีการนำไปสู่ความตายเป็นกิจ มี
ความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่มเป็นปัจจุปัฏฐาน ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขาร
ทุกข์ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย จริยอยู่ทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางใจ
นี้ใด มีปัจจัยเป็นอนันต์ เช่นความหย่อนยานแห่งอวัยวะใหญ่่น้อย ความพิการแห่ง
อินทริย ความมีรูปร่างวิกลไป ความเป็นหนุ่มหายไป ความเพียร (ความกล้า) ตกไป
สติ (ความจำ) และมติ (ความคิดอ่าน) จากไป และเป็นที่ดูแคลนของคนอื่น เป็นต้น
เกิดขึ้น ชราเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้น เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า:-

องคานํ ลิลลิตภาวํ ๗เปฯ ยสุมา ตสุมา ชรา ทุกฺขา

มัจจะ (สัตว์ที่จะต้องตาย) ได้รับทุกข์ทางกาย และทาง
ใจ อันใด (เพราะความหย่อนยานไปแห่งองคัพพ เพราะ
ความวิการไปแห่งอินทริยทั้งหลาย เพราะความเสื่อมหาย
ไปแห่งความเป็นหนุ่ม เพราะความถดถอยไปแห่งกำลัง
เพราะความจากไปแห่งสติ (ความจำ) เป็นต้น เพราะลูก

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๑/๑๐๔

**เมื่อยของตนเองก็ไม่พึงใจ และเพราะ (มีแต่จะ) ถึงซึ่ง
ความอ่อนเพลียยิ่งขึ้น เพราะเหตุที่ทุกข์ (ที่กล่าวมา) นั้น
ล้วนมีชราเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ชราจึงเป็นทุกข์^๑**

นี่เป็นวินิจฉัยในชรา

มรณทุกข์

[๕๔๓] แม้ในข้อว่า “**แม้มรณะก็เป็นทุกข์**” นี้ มรณะก็มี ๒ คือ สังขตลักษณะ ซึ่งท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า “ชรามรณะ สงเคราะห์ด้วยชั้น ๒”^๒ ดังนี้ ๑ ความขาดการติดต่อกันไปแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า “ความกลัวตายมีอยู่เป็นนิจ”^๓ ดังนี้ ๑ มรณะคือความขาดชีวิตินทรีย์นั้น (แหละ) ประสงค์เอาในที่นี้ แม้คำว่า ซาติปัจจยามรณะ (ความตายมีเพราะความเกิดเป็นปัจจัย) อุปัฏกมมรณะ (ความตายเพราะการกระทำ) สรสมรณะ (ความตายโดยสภาพคือตายเอง) อายุกขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นอายุ) ปุญญขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นบุญ) ดังนี้ ก็เป็นชื่อของมรณะ คือความขาดชีวิตินทรีย์นั่นเอง

มรณะนี้นั้น มีจุติ (ความเคลื่อนไปจากปัจจุบันภพ) เป็นลักษณะ มีวิโยค (ความพรากไปจากสัตว์ และสังขารตามที่ตนได้ไว้) เป็นกิจ มีคติวิปวาส (ความพลัดจากคติตามที่ตนเข้าถึงแล้วไป) เป็นผล ส่วนที่ว่า (มรณะ) เป็นทุกข์ พึงทราบเพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ปาปสุส ปาปกมุมาทิ ะเปฯ ทุกขมิจฺเจว ภาสิต.

**ทุกข์ทางใจอันใดมีขึ้นโดยไม่แปลกกัน แก่คนที่กำลังจะ
ตายที่เป็นคนชั่ว เห็นนิมิตมีกรรมนิมิตฝ่ายบาปเป็นต้น
แม้ที่เป็นคนดี (แต่) ทนทาน ความพลัดพรากอันมีของรัก
เป็นที่ตั้งไม่ไหว อนึ่ง ทุกข์ทางกายอันใด มีข้อและเส้นเอ็น**

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๒/๑๐๗

๒ อภ.ธ. (ไทย) ๓๖/๗๑/๑๙

๓ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๕๘๒/๖๔๑

ขาดเป็นต้น มีขึ้นแก่คนทุกคนผู้มีหัวใจ (ตำแหน่งสำคัญ
ของร่างกาย) ถูกลมร้ายแทงเอา ทุกข์นี้เป็นทุกข์ คนทน
ไม่ไหว แก่ไขก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่มรณะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
(ที่กล่าวมาทั้งหมด) นั้น เพราะเหตุนั้น มรณะนี้ พระผู้มี
พระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์แท้^๑

นี้เป็นวินิจฉัยในมรณะ

โสกะ

[๕๔๔] ในปภินกทุกข์มีโสกะเป็นต้น ความเร่าร้อนจิตแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์ มี
เสียดขาดไป เป็นต้น ชื่อว่าโสกะ โสคนั้น โดยความก็เป็นโทษมันนั่นเอง ก็จริงแล แม้
เป็นเช่นนั้น ก็ (มีลักษณะประจำตัวคือ) มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความ
เกรี้ยวใจเป็นกิจ มีความละห้อยหาเป็นผล ส่วนที่ว่า โสกะเป็นทุกข์ ฟังทราบ
เพราะเป็นทุกข์ทุกข์ (คือเป็น ตัวทุกข์) และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนี้
นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

สตุตตานํ หทยํ โสโก ฯเปฯ ตสฺมา ทุกฺโขติ วุจฺจติ.

โสกะย่อมทิ่มแทงหัวใจของสัตว์ทั้งหลาย ดังลูกศรอาบ
ยาพิษแทงเอา และยังเผาหัวใจอย่างร้ายแรงอีกด้วย รวากะ
หลาวเหล็กเผาไฟ (ทิ่มเข้าไป) เผาเอา และยังนำวิวิธทุกข์
ต่างโดยความเจ็บไข้ ความแก่และความตายมาอีกด้วย
เหตุใด เพราะเหตุนี้ โสคนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
เป็นทุกข์^๒

นี้เป็นวินิจฉัยในโสกะ

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๓/๑๐๘-๑๐๙

๒ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๔/๑๑๑

ปริเทวะ

[๕๔๕] ความคร่ำครวญแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์มีเสียดำเนินไปเป็นต้น ชื่อว่าปริเทวะ ปริเทวะนั้น มีความพรั่นป่นเป็นลักษณะ มีการบอก (รำพัน) ความดีความเสียเป็นรส มีความกลิ้งเกลือกไปเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่าปริเทวะเป็นทุกข์ พึงทราบว่าเป็นสังขารทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ยํ โสภสสฺสวฺหโต ปริเทวมาโน

ฯเปฯ

ทุกฺโขติ เตน ภควา ปริเทวมาห.

บุคคลผู้ต้องศรัทธาโคกประหารเอาแล้ว ยังมาคร่ำครวญ (อีก) ย่อมได้รับทุกข์หนักยิ่งขึ้นไป ซึ่งเป็นทุกข์ เกิดแต่ความแค้นแค้นแห่งคอริมฝีปากและเพดานปากเหลือจะทน เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสปริเทวะว่าเป็นทุกข์^๑

นี้เป็นวินิจฉัยในปริเทวะ

ทุกขะ

[๕๔๖] ความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ชื่อว่าทุกขะ ทุกขะนั้นมีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีอันทำความโทมนัสแก่บุคคลผู้ทรมานปัญญาทั้งหลายเป็นกิจ มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นผล ส่วนที่ว่าทุกขะ เป็นทุกข์ พึงทราบว่าเพราะเป็นทุกข์ทุกขะ (คือเป็นตัวทุกข์) และเพราะนำความทุกข์ทางใจมาให้ด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ปีเพติ กายิกมฺหิ ํฯเปฯ ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตตํ

ทุกข์ทางกายนี้ ย่อมบีบคั้น (กาย) ซ้ำยังทำทุกข์ทางใจให้เกิดขึ้นด้วย เหตุใด เพราะเหตุนี้ ทุกข์ทางกายนี้ พระผู้มี

๑ อภ.วิ.อ.(บาลี) ๒/๑๙๕/๑๑๒

**พระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์โดยพิเศษ (คือเป็นอย่างหนึ่ง
ต่างหาก)^๑**

นี้เป็นวินิจฉัยในทุกๆ

โหมนัส

[๕๔๗] ความทุกข์อันเป็นไปในใจ ชื่อว่าโหมนัส โหมนัสนั้นมีการบีบคั้นจิตเป็น
ลักษณะ ทำให้จิตรุ่มร้อนเป็นกิจ ทำให้ป่วยใจเป็นผล ส่วนที่ว่าโหมนัสเป็นทุกข์ พึง
ทราบว่าเป็นทุกข์ทุกๆ เพราะนำทุกข์ทางกายมาให้ด้วย จริงอยู่ คนทั้งหลาย
ที่เพียบด้วยความทุกข์ใจแล้วย่อมแสวงทุกข์มีประการต่างๆ เช่น สยายผม (ที่ขมวด
ไว้) ร้องให้ ทูบอก หมุนตัวไปมา ทอดกาย ยกเท้า (ไขว้ขึ้นลง) จับคัสตรา (ทำร้าย
ตัวเอง) กินยาพิษ แขนง (คอ) ด้วยเชือก (โจน) เข้า (กอง) ไฟ เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์
จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ปีเพติ ยโต จิตฺตํ ะเปฯ ตโต อาหุ

**โหมนัสย่อมบีบคั้นจิต และยังนำความลำบากกายมา
ให้ด้วย เหตุใด เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้
ปราศจากโหมนัส จึงตรัสโหมนัสว่า เป็นทุกข์^๑**

นี้เป็นวินิจฉัยในโหมนัส

อุปายาส

[๕๔๘] โทสะ อันความทุกข์ใจอย่างหนักบั่นดาลขึ้นแห่งบุคคลที่ถูกทุกข์มีเสีย
ญาติเป็นต้น ต้องเอนั่นเอง ชื่อว่าอุปายาส อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อุปายาสเป็น
(เจตสิก) ธรรมอันหนึ่งนับเข้าในสังขารขันธ์ อุปายาสนั้นมีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ
มีการทอดถอนเป็นกิจ มีความตรมตรอมเป็นผล ส่วนที่ว่า อุปายาสเป็นทุกข์ พึง
ทราบว่า เพราะความเป็นสังขารทุกข์ เพราะแผดเผาจิตและเพราะทำร่างกาย ให้
เผือดซีดด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๖-๗/๑๑๓

จิตตสูตร จ ปริทหนา ฯเปฯ ทุกฺขโต ตโต วุตฺโต

อุपाยาสย่อมยังทุกฺขโตให้เกิด ทุกฺขนั้นจัดว่ามีประมาณ
ยิ่ง เพราะทั้งแผดเผาจิต ทั้งทำกายให้เผือดซิด เหตุนั้น
อุपाยาส พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกฺข^๑

นี้เป็นวินิจฉัยในอุपाยาส

เปรียบเทียบในโสกะ ปรีเทวะ อุपाยาส

ก็แล ในโสกะ ปรีเทวะ และอุपाยาสนี้ โสกะ พึงเห็นเหมือนการที่ (น้ำ) เดือดอยู่
ภายในภาชนะด้วยไฟอ่อนๆ ปรีเทวะ พึงเห็นดั่งการ (ลั่น) ออกนอกภาชนะแห่งน้ำที่
เดือดด้วยไฟแรง อุपाยาส พึงเห็นเช่นการเดือดจนแห้งไปอยู่ภายในภาชนะนั่นเอง
แห่งน้ำที่เหลือ จากที่(ลั่น)ออกข้างนอกแล้ว ไม่พอจะ(ลั่น)ออกอีก

อัปปิยสัมปโยคทุกฺข

[๕๔๙] การร่วมเข้ากับสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ไม่ชอบใจ ชื่อว่า อัปปิย-
สัมปโยค อัปปิยสัมปโยคนั้น มีการพบปะกับสัตว์และสังขารที่ไม่ปรารถนาเป็น
ลักษณะ มีการทำความคับใจเป็นกิจ มีความเกิดอนัตตาเป็นผล ส่วนที่ว่าอัปปิย-
สัมปโยคเป็นทุกฺข พึงทราบว่าเป็นที่ดังแห่งทุกฺข เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำ
ประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ทิสฺวาน อปฺปิเย ทุกฺขํ ฯเปฯ อปฺปิเยหิ สมากโม

เพราะพบคนที่เกลียดเข้า ที่แรกทุกฺขก็มีขึ้นในใจ ต่อไป
ทุกฺขอันเกิดแต่การทำร้ายเขาเข้า (ด้วยกายและวาจา)
ก็มีขึ้นในกาย (ของบุคคล) ในโลกนี้ (ด้วย) เหตุใด เพราะ
เหตุนั้น การพบปะกับสิ่งที่เกลียดนั้น พึงทราบว่าพระมหา
ฤษีเจ้า ตรัสว่า เป็นทุกฺข เหตุว่าเป็นที่ดังแห่งทุกฺขทั้งสอง
(คือทั้งทางใจและทางกาย)^๒

นี้เป็นวินิจฉัยในอัปปิยสัมปโยคทุกฺข

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๘/๑๑๔

๒ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๙/๑๑๕

ปิยวิปโยคทุกข

[๕๕๐] ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ชอบใจ ชื่อว่า ปิย-
วิปโยค ปิยวิปโยคนั้น มีความพรากจากวัตถุที่พอใจเป็นลักษณะ มีอันยัง
ความโศกให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีความเสียหายไปเป็นผล ส่วนที่ว่า ปิยวิปโยคเป็นทุกข
พึงทราบว่าเป็นที่ดั่งแห่งทุกขคือความโศก เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำ
ประพันธ์ไว้ว่า :-

ฉาติธนาทิวโยคา ฯเปฯ มโต ปิยวิปโยโค

**คนเขลาทั้งหลายผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธาโศกเพราะพลัด
พรากจากสัตว์และสังขารที่รัก มีญาติและทรัพย์ เป็นต้น
ย่อมเจ็บปวด (ใจ) เหตุใด เพราะเหตุนั้น ปิยวิปโยคนี้
พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข^๑**

นี้เป็นวินิจฉัยในปิยวิปโยคทุกข

อิจจิตาลาภทุกข

[๕๕๑] ในชื่อว่า “ไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา” นี้ มีวินิจฉัยว่า ความปรารถนาใน
(อल्पในยวัตถุ) สิ่งที่ไม่มีความหวังจะได้ทั้งหลาย เช่นปรารถนาว่า “โอหนอ เราทั้งหลาย
จักไม่เป็นผู้มีกตเวทิตาธรรมดา”^๒ เป็นต้น นั้นแล ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
“ยมปิจุณฺหํ น ลภติ ตมปิ ทุกขํ” ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้แม้อันใด แม้ความไม่ได้สิ่งที่
ปรารถนาอันนั้น ก็เป็นทุกข^๓ ดังนี้ ความปรารถนาอันนั้น มีความต้องการสิ่งที่ไม่มีทางจะ
ได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้นั้นเป็นกิจ มีความไม่ได้สิ่งเหล่านั้น
เป็นผล ส่วนที่ว่า ความปรารถนาอันนั้นเป็นทุกข พึงทราบว่าเป็นที่ดั่งแห่งทุกข
เหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ตํ ตํ ปฏธิยमानานํ ฯเปฯ อิจจิตาลาภมพริ

**ทุกขอันประกอบไปด้วยความชุ่นเคืองอันใด เกิดแก่
สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เพราะเมื่อเขาทั้งหลาย ปรารถนาสิ่ง**

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๐/๑๑๖ ๒ ดูเทียบ ที่. ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๘/๓๒๗, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๑/๑๖๖

นั้นๆ อยู่แต่ไม่ได้สิ่งนั้นๆ ความปรารถนาสิ่งที่ไม่มีความหวังจะ
ได้ทั้งหลาย (นั่นแหละ) เป็นเหตุของทุกข์อันนั้น เหตุใด
เพราะเหตุนั้น พระชินจึงตรัสความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาว่า
เป็นทุกข์^๑

นี่เป็นวินิจฉัยในอภิจิตตาลาภทุกข์

ปัญจอุปาทานขันธทุกข์

[๕๕๒] ส่วนข้อว่า “โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” นี้ มีวินิจฉัยว่า :-

ทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์มาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรง
ตาทิคุณ ตรัสไว้ในทุกข์นิเทศนี้แล้วก็ดีทุกข์อันใดที่มิ
ได้ตรัสไว้ ในทุกข์นิเทศนี้ก็ดี ได้ทุกข์ทั้งปวงนั้น เว้น
อุปาทานขันธ ๕ นั้นเสีย ก็หาไม่ เหตุใด เพราะเหตุนี้
อุปาทานขันธทั้งหลายนี้ พระมหาฤๅษีเจ้าผู้ทรงชี้ที่สุตทุกข์
จึงตรัสว่าเป็นทุกข์โดยย่อ^๒

จริงอยู่อย่างนั้น ทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้น ซึ่งเป็นอุปาทานขันธทั้ง ๕ นี้
แหละ โดยประการต่างๆ อยู่ ดังไฟเป็นเชื้อ ดังเครื่องประหารเบียนเป้า ดังแมลงทั้ง
หลายมีเหลือบและยุ้งเป็นต้น เปียนโค ดังคนเกี่ยวข้าวทั้งหลายเปียนนา ดังพวกโจร
ปล้นบ้านเปียนหมู่บ้าน ก็เกิดที่อุปาทานขันธทั้งหลายนี้เอง เหมือนหญ้าและ
ไม้เถาเป็นต้น เกิดที่พื้นดิน เหมือนดอกผลและหน่อเกิดที่ต้นไม้มทั้งหลายฉะนั้น อนึ่ง
ทุกข์ในเบื้องต้นของอุปาทานขันธทั้งหลาย ก็คือชาติ ทุกข์ในท่ามกลางคือชรา
ทุกข์ในที่สุดคือมรณะ ทุกข์คือความร้อน (ใจ) เพราะกระทบมรณันตักทุกข์
(ทุกข์เมื่อใกล้ตาย) เป็นโสกะ ทุกข์คือความคร่ำครวญ เพราะทนต่อทุกข์นั้นไม่ได้ เป็น
ปริเทวะ ต่อไปทุกข์คือความเจ็บกาย เพราะประสบอนิภูฏญโณฏฐัพพะ กล่าวคือความ
กำเริบแห่งธาตุเป็นทุกข์ ทุกข์คือความเจ็บใจ เพราะเกิดปฏิกะในทุกข์กายนั้นแห่ง
ปุถุชนทั้งหลายผู้ถูกความเจ็บกายนั้นเบียนเอา เป็นโทษนันททุกข์คือความหมกหมัว

๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๑/๑๑๗

๒ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๒/๑๑๗

ของบุคคลทั้งหลายผู้มีความเศร้าสลดที่ความเพิ่มมากขึ้นแห่งทุกข์ที่กล่าวแล้วมี
โสกะเป็นต้น ทำให้เกิดขึ้นเป็นอุปายาสทุกข์คือความไม่สมปรารถนาของบุคคลทั้งหลาย
ผู้ได้รับความคาดหวังเป็นอิจจิตาลาภะ เพราะเหตุนั้น อุปาทานชั้นทั้งหลายนั่นเอง
ซึ่งเมื่อพิจารณาโดยประการต่างๆ ดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นทุกข์แท้แล

ใครๆ ไม่อาจกล่าว (พรรณนา) ทุกข์แต่ละอย่างนี้ได้ ที่พระผู้มีพระภาคตรัส
แสดงไว้มิให้ (หลง) เหลือโดยกาลแม้หลายกับปีได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค
จะทรงแสดง (โดย) ย่นทุกข์ทั้งปวงนั้นเข้าในอุปาทานชั้น ๕ ทุกอย่าง ดุจย่นรส
น้ำทะเลทั้งสิ้นไว้ในหยดน้ำหยดเดียว จึงได้ตรัสว่า “โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็น
ทุกข์” ดังนี้

นี้เป็นวินิจฉัยในอุปาทานชั้นทั้งหลาย

ทุกขสมุทฺถนิเทศ

[๕๕๓] ส่วนในสมุทฺถนิเทศ มีวินิจฉัยว่า คำว่า “**ยายํ ตณฺหา**” ความว่า ตัณหา
นี้ใด คำว่า **โปโนพฺภวิกา** ความว่า การก่อภพ (ใหม่) อีกชื่อว่าปุณฺพัภวะ การก่อภพ
(ใหม่) อีกเป็นปกติของตัณหานั้น เหตุนี้ตัณหานั้นจึงชื่อ **โปโนพฺภวิกา** (มีการก่อภพ
(ใหม่) อีกเป็นปกติ) ตัณหา นั้นชื่อ **นฺนทฺติราคะ** เพราะไปด้วยกันกับนันทิราคะ
(ความยินดีอย่างเพลิดเพลีน) มีอธิบายว่า ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันกับนันทิราคะ
โดยอรรถ คำว่า **ตตฺตรตฺตรานฺนทฺติ** ความว่า มันเกิดในอรรถภาพใดๆ ก็มีปกติมุ่ง
เพลิดเพลีนไปในอรรถภาพนั้นๆ คำว่า **เสยฺยถิ** เป็นนิบาต นี่เป็นความของนิบาตนั้น คือ
หากถามว่า “ตัณหานั้นเป็นไฉน” ธรรมทั้งหลายนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภว-
ตัณหา จักมีแจ้งในปฏิจจสมุปบาทนิเทศ ส่วนในที่นี้ ตัณหาทั้ง ๓ อย่างนี้ พึงทราบ
ว่าพระผู้มีพระภาคทรงผนวกเข้าเป็นอันเดียว ตรัสว่า เป็นทุกขสมุทฺถอริยสัง โดย
อรรถว่าเป็นเหตุยังทุกข์สงให้เกิด

ทุกขนิโรธนิเทศ

[๕๕๔] ในทุกขนิโรธนิเทศ มีวินิจฉัยว่า โดยนัยว่า **โย ตสฺสาเยว ตณฺหา**
เป็นต้น เป็นอันตรัสความดับแห่งสมุทัย หากถามว่า เหตุไฉนจึงว่าตรัสความดับแห่ง
สมุทัย ? คำแก้พึงมีว่า ความดับแห่งทุกข์ย่อมมีเพราะความดับแห่งสมุทัย แท้จริง

ทุกข์ย่อมดับเพราะความดับไปแห่งสมุทัยมิใช่เหตุอื่น เหตุนั้นจึงตรัสไว้ (ในธรรมบท)
ว่า :-

**ต้นไม้ เมื่อโคนยังมั่นอยู่ ไม่มีอุปทวะ แม้อกตัด (ส่วน
บน) แล้วกิ่งอกได้อีกอยู่นั้น ฉันทไคก็ดี แม้ทุกข์นี้ก็ฉันทนั้น
เมื่อต้นหานุสัยยังมิได้ถูกถอนทิ้งแล้ว ก็เกิดได้รำไป^๑**

เพราะเหตุที่ทุกข์ย่อมดับ เพราะความดับไปแห่งสมุทัยดังกล่าวมานั้นแล พระผู้มี
พระภาคเมื่อทรงแสดงความดับแห่งทุกข์ จึงทรงแสดงโดยความดับแห่งสมุทัยนั่นเอง

อันพระตถาคตทั้งหลายเป็นผู้มีความประพาสด้วยสืหะท่านจะดับทุกข์และ
จะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุมิได้ปฏิบัติในผล ส่วนเดียรธีย์ทั้งหลาย
มีความประพาสด้วยสุวาน เขาจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อม
ปฏิบัติในผล โดยแสดงอรรถกถาเป็นต้น หาปฏิบัติในเหตุไม่ด้วยประการฉะนี้

ประโยชน์ (ความมุ่งหมาย) แห่งการแสดงความดับแห่งทุกข์ ด้วยอำนาจความ
ดับแห่งสมุทัย บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยดังนี้ก่อน

แก้อรรถพระบาลีทุกขนิโรธ

[๕๕๕] ส่วน (ต่อไป) นี้ เป็น (แก้) อรรถ (แห่งพระบาลีทุกขนิโรธ)

คำว่า **ตสฺสาเยว ตณฺหา** ความว่า แห่งต้นหาที่พระผู้มีพระภาคตรัส
(ลักษณะ) ว่า “**โปโนพฺภวิกา** มีการก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ” เป็นอาทิ แล้วทรง
จำแนกโดยประเภท มีกามต้นหาเป็นต้นนั้น

มรรค เรียกว่า วิราคะ ความสำรอกออก เพราะพระบาลีว่า “**วิราคะ** วิมฺจุจฺจิ
ย่อมหลุดพ้น เพราะวิราคะ”^๒ ความดับโดยสำรอกออกชื่อว่าวิราคะนิโรธ ความดับโดย
สำรอกออกอย่างไม่เหลือ เพราะถอนอนุสัยได้ชื่อว่า อเสสวิราคะนิโรธ อีกนัยหนึ่ง
การละก็เรียกว่า วิราคะ เพราะฉะนั้น ในบทว่า **อเสสวิราคะนิโรธ** นี้ บัณฑิตพึงเห็น
(ว่า) ประกอบความว่า “การละอย่างไม่เหลือ ความดับอย่างไม่เหลือ” ดังนี้ก็ได้ แต่

๑ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๘/๑๓๘

๒ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗

(เมื่อว่า) โดยเนื้อแท้ บททั้งปวงนั้น เป็นไวพจน์ของนิพพานทั้งนั้น เพราะพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง โดยปรมาตม ก็เหตุใดค้นหาสำรอก ออกและดับไปได้ก็เพราะ (พระโยคาวจร) อาคัย (หน่วง) พระนิพพานนั้น (เป็นอารมณ์) เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่า วิราคะ และว่า นิโรธด้วย อนึ่ง เหตุใดธรรมทั้งหลายมีความสละไปแห่งตณหานั้นเป็นต้น ย่อมมีขึ้นได้ก็เพราะอาคัย พระนิพพานนั้นนั่นแหละ อนึ่งเล่า บรรดาอาลัยทั้งหลาย มีกามคุณาละเป็นต้น อาลัยแม้อย่างเดียว ย่อมไม่มีในพระนิพพานนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสเรียกว่า จาคะ ปฏิณิสลัคคะ มุตติ อนาลยะ

[๕๕๖] พระนิพพานนี้นั้น มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนสภาพ เป็นกิจ หรือว่ามีอันทำความโล่งใจเป็นกิจ (ก็ได้) มีความไม่มีนิमित (คือไม่มีเครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นผล หรือว่ามีความไม่มีเครื่องหน่วงเหนี่ยว (จิต) เป็นผล (ก็ได้)

ปัญหาซับซ้อนในเรื่องพระนิพพาน

[๕๕๗] หากมีคำยืนยันว่า “ไม่มีดอก พระนิพพานนะ เพราะไม่ใช่สิ่งที่จะพึง (หา) ได้ ดูเขากระต่ายจะนั่น” ดังนี้ไซ้ พระนิพพานไม่มี หามิได้ เพราะพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติ ที่พึง (หา) ได้ด้วยอุบาย แท้จริง พระนิพพานนั้น ย่อม (หา) ได้ด้วยอุบาย กล่าวคือ ความปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพานนั้น ดูโลกุตตรจิตของคนอื่น ๆ พระอริยะย่อมรู้ได้ด้วยเจโตปริยญาณจะนั่น เหตุนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า พระนิพพานไม่มี เพราะมิใช่สิ่งที่จะพึงได้ “อันจะว่า ปุถุชนโง่ๆ ไม่ได้ (ประสบ) สิ่งใดสิ่งนั้นย่อมไม่มี” ดังนี้ หากควรจะว่าไม่ (เพราะท่านผู้ได้ประสบมีอยู่)

[๕๕๘] อนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่าพระนิพพานไม่มี เพราะอะไร ? เพราะต้อง (คือเป็นผิตต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งความปฏิบัติ จจริงอยู่ เมื่อพระนิพพานไม่มี ความปฏิบัติชอบที่สกระหีในธรรมชั้น ๓ มีศีลชั้นเป็นต้น อันมีลัมมาทิฏฐินำหน้า ก็ต้องเป็นหมัน แต่ว่าความปฏิบัติชอบนี้หาเป็นหมันไม่ เพราะเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานได้แล

หากมีคำแย้งว่า “ความต้อง (คือเป็นผิตต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งการปฏิบัติ ไม่มีดอก เพราะความปฏิบัตินั้น ก็เป็นเหตุให้ถึงความไม่มี (อย่างไรละ)” ดังนี้ไซ้

คำแก้พึงมีว่า “(ความไม่มีเป็นนิพพาน) หามิได้ เพราะไม่มีการบรรลุพระนิพพาน ในเพราะความไม่มี (ขันธ) อดีตและอนาคต (ไม่มีขันธ อดีต อนาคตก็บรรลุพระ นิพพานได้)”

หากแย้งอีกว่า “(มิใช่แต่ขันธอดีตอนาคตเท่านั้น) แม้ความไม่มีวิวัฒमानขันธ (คือ ขันธปัจจุบัน) ทั้งหลาย ก็เป็นนิพพานด้วย” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า “หามิได้ เพราะพระ นิพพานหาได้มีเพราะความไม่มีวิวัฒमानขันธเหล่านั้นไม่ อนึ่ง เพราะเมื่อวิวัฒमानขันธ ไม่มีพระนิพพานถึงซึ่งความไม่เป็นไป (ด้วย) (มิใช่ไม่มีวิวัฒमानขันธแล้วเป็นนิพพานดอก) และเพราะโทษคือไม่มีการบรรลุสุภาทิเสสนิพพานธาตุในขณะแห่งมรรคจิตซึ่งอาศัย วิวัฒमानขันธด้วย (คือว่าในขณะแห่งมรรคจะบรรลุนิพพานไม่ได้)”

พวกแย้งอีกว่า “โทษไม่มี เพราะในขณะ (แห่งมรรค) นั้นกิเลสทั้งหลายก็ไม่เป็นไปอยู่ (แล้ว)” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า “หามิได้ เพราะ (หากในขณะแห่งมรรคกิเลสไม่เป็นไป ละก็) อริยมรรคก็ต้องถึงความไม่มีประโยชน์” นะซี จริงทีเดียว เมื่อเป็นอย่างนั้น กิเลสทั้งหลายก็ (เป็นอัน) ไม่มีมา แต่ก่อนขณะแห่งอริยมรรค เพราะฉะนั้น อริยมรรค ก็ถึงความไม่มีประโยชน์

เพราะเหตุดังกล่าวมานั้น ข้อที่ว่าพระนิพพานไม่มี เพราะเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ดูจ เขากระต่ายและว่าความปฏิบัติไม่เป็นหมัน เพราะความปฏิบัตินั้นเป็นเหตุให้ถึงความไม่มี และว่าโทษคือบรรลุพระนิพพาน ในขณะแห่งมรรคไม่ได้นั้นไม่มี เพราะในขณะแห่ง มรรค กิเลสก็ไม่เป็นไปอยู่แล้ว นั้นจึงมิใช่เหตุ (คือไม่ชอบแก่เหตุ)

[๕๕๙] หากมีคำยืนยันอีกว่า ขโย ความสิ้นไปเป็นนิพพาน โดยพระบาลีว่า “โย โข อาวุโส รากุขโย อาวุโส ความสิ้นไปแห่งรากะใดแล” เป็นต้นดังนี้ไซ้ คำแก้ พึงมีว่า หามิได้ เพราะเพียงแต่ความสิ้น หมายถึงพระอรหัตก็ได้ ด้วยพระอรหัตนั้น ท่านก็แสดงไว้โดยนัยว่า “โย โข อาวุโส รากุขโย” เป็นต้น^๑ ด้วยเหมือนกัน ยังมี (ผิด) อะไรๆ ต่อไปอีก คือ (การกล่าว เพียงแต่ว่าความสิ้นกิเลสเป็นนิพพานนั้นไม่ชอบ) เพราะ โทษคือพระนิพพานกลายเป็นธรรมชาติมีชั่วกาลอันสิ้นเป็นไป จริงอยู่ เมื่อเป็นอย่างนั้น พระนิพพานก็ถึงซึ่งความเป็นธรรมชาติมีชั่วกาลอันสิ้น ความเป็น ธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรม และความเป็นธรรมชาติที่จะพึงบรรลุได้โดย

๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๖

ไม่แยแสถึงสัมมาวายามะไปเสียด้วย อนึ่ง เพราะความเป็นธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรมนั้นแล พระนิพพานก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรมไป เพราะเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรม ก็ (เลย) ถึงภาวะคือเป็นธรรมชาติถูกไฟมีราคะเป็นต้นเผาเอาได้ เพราะเป็นธรรมชาติถูกเผา ก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นทุกข์ไปเสียด้วย

หากมีคำแย้งอีกว่า “โทษไม่มีเพราะความเป็นไป (แห่งกิเลส) ชื่อว่าไม่มีอีกต่อไป จำเดิมแต่ความสิ้น (ครั้งสุดท้าย) อันใด ความสิ้นอันนั้นเป็นนิพพาน” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะไม่มีความสิ้นเช่นนั้น ประการหนึ่ง เพราะแม้มีความสิ้นนั้นก็ไม่ล่วงโทษ มีประการดังกล่าวแล้ว และเพราะอริยมรรคกลายเป็นนิพพานไปด้วยจริงอยู่ อริยมรรค ย่อมยังโทษทั้งหลายให้สิ้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ขโย** (ด้วย) และตั้งแต่นั้นไป ความเป็นไป (แห่งโทษ) ก็ไม่มีอีกต่อไปด้วยแล แต่ว่าเพราะพระนิพพานนั้นเป็นอุปนิสัย (คือเป็นที่อาศัยมั่น) โดยปริยายแห่งขย (คือมรรค) ที่ได้แก่นูปปัตตินิโรธ (นิโรธคือความไม่เกิดขึ้น) พระนิพพานนั้นท่านจึงเรียกว่า **ขโย** (ด้วย) โดยโวหารอันเป็นอุปจาร (คือเกี่ยวข้องกันกับ) สิ่งซึ่งมีพระนิพพานเป็นอุปนิสัย

หากมีคำถามว่า “เพราะเหตุไร พระนิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสโดยสรุปเสียทีเดียว” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า เพราะพระนิพพานเป็นธรรมสุขุมนัก ก็แลความที่พระนิพพานนั้นเป็นธรรมสุขุมนัก เป็นความสำเร็จ (คือปรากฏทั่วไป) แล้วเพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้ชวนชวายน้อยแห่งพระผู้มีพระภาคและเพราะเป็นธรรมที่ต้องเห็นด้วยอริยจักขุ

[๕๖๐] เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนี้นั้น จึงเป็นธรรมชาติไม่ทั่วไป เพราะเป็นธรรมอันบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค (เท่านั้น) จะพึงถึงได้ เป็นธรรมชาติไม่มีแดนเกิดเพราะไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย

หากมีคำแย้งว่า “พระนิพพานมิใช่ธรรมชาติไม่มีแดนเกิด เพราะมีมรรคจึงมีได้” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะนิพพานมิใช่ธรรมที่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ แท้จริงพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่บุคคลพึงถึงด้วยมรรคเท่านั้น มิใช่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่า ไม่มีแดนเกิดแท้ เพราะไม่มีแดนเกิดจึงไม่มีชรามรณะ เพราะไม่มีแดนเกิดและชรามรณะ จึงเที่ยง

หากมีคำเสนออีกว่า “แม้อัญเป็นต้นก็ถึงซึ่งภาวะอันเที่ยง ดังพระนิพพานจะนั้น” คำสนองไขฟังมีว่า อัญเป็นต้นนั้น ชื่อว่าเที่ยงหามิได้ เพราะไม่มีเหตุ (ที่จะให้เข้าถึง) หากมีคำเสนออีกว่า เพราะพระนิพพานเที่ยง สิ่งเหล่านั้นก็เที่ยงจะนี้ไซ้ คำสนองไขฟังมีว่า หามิได้ เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เข้าลักษณะแห่งเหตุ (มีความเป็นธรรมที่พึงมุ่งหมายปรารถนาได้เป็นต้น) หากมีคำเสนออีกว่า สิ่งเหล่านั้นจัดเป็นเที่ยง เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นเป็นต้น เหมือนพระนิพพาน จะนี้ไซ้ คำสนองไขฟังมีว่า หา มิได้ เพราะอัญเป็นต้นไม่สัมฤทธิ์ผล (คือไม่อำนวยผลให้ปรากฏ)

[๕๖๑] อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะคือความถูกต้อง (ชอบด้วย เหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรุณ เพราะล่วงเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรม เป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณพิเศษที่ สำเร็จด้วยความบากบั่นอันไม่ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัมพันธูญญ เจ้าด้วย จจริงอยู่พระสัมพันธูญญเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า “มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาตินั้น ไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไรๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไรๆ มิได้แต่งขึ้น”^๑ ดังนี้

นี้เป็นคำวินิจฉัยข้อที่สำคัญในทุกขนิโรธนิเทศ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

[๕๖๒] ก็แล ธรรม (คืออริยมรรค) ๘ ที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขนิโรธคามินี- ปฏิปทา (นี้) เป็นอันแจ่มแจ้ง โดยใจความแล้ว แม้ในชั้นธนิเทศก็จริง แต่ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว เพื่อให้ทราบความแปลกกันแห่งธรรมทั้ง ๘ นั้น อันเป็นไปในขณะ เดียวกัน

สัมมาทิฐิ

แท้จริง (ว่า) โดยสังเขป ปัญญาจักษุอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชชา- นุสัยขึ้นได้แห่งพระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแทงตลอดซึ่งสัจจะ ๔ (นั่นแล) ชื่อสัมมาทิฐิ สัมมาทิฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศความแท้จริงเป็นกิจ มีการ ทำลายความมืดคืออวิชชาเสียได้เป็นผล

๑ ดูเทียบ ขุ. อ. (ไทย) ๒๕/๗๓/๓๒๓

สัมมาสังกัปปะ

ความยกจิตขึ้นเฉพาะสู่ทางไปพระนิพพานอันสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น กำจัด
มิจจาสังกัปปะออกเสียได้ แห่งพระโยคีผู้มีทิฏฐิอันถึงพร้อมแล้วอย่างนั้น ชื่อสัมมา-
สังกัปปะ สัมมาสังกัปปะนั้น มีความยกจิตขึ้นถูกทางเป็นลักษณะ มีอุปปนา (ความ
ตรึกแน่วอยู่ในทาง) เป็นกิจ มีการละมิจจาสังกัปปะได้เป็นผล

สัมมาวาจา

ความงดเว้นจากมิจจาวาจาอันสัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะนั้นแหละ ถอนวจีทุจริต
ขึ้นเสียได้แห่งพระโยคีผู้เห็นอยู่ (ด้วยสัมมาทิฏฐิ) และตรีกอยู่ (ด้วยสัมมาสังกัปปะ)
อย่างนั้น ชื่อสัมมาวาจา สัมมาวาจานั้นมีความกำหนดถือเอา (คือประมวลสัมปยุต-
ธรรมไว้) เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นกิจ มีความละมิจจาวาจาได้เป็นผล

สัมมากัมมันตะ

ความงดเว้นจากกายทุจริตมีปาณาติบาตเป็นต้น อันสัมปยุตด้วยสัมมาวาจา
นั้นแหละ ตัดมิจจากัมมันตะได้ขาดแห่งพระโยคีผู้เว้นอยู่ (ด้วยสัมมาวาจา) อย่างนั้น ชื่อ
ว่าสัมมากัมมันตะ สัมมากัมมันตะนั้นมีการพยุ (สัมปยุตธรรม) ไว้เป็นลักษณะ มี
ความละเว้นเป็นกิจ มีการละมิจจากัมมันตะได้เป็นผล

สัมมาอาชีวะ

ส่วนความงดเว้นจากมิจจอาชีวะอันสัมปยุตด้วยความงดเว้นที่เป็นความหมจดจ
แห่งสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะนั้น เข้าไปตัดเสียได้ซึ่งอนธนามีความล่อลวง
เป็นต้น แห่งพระโยคินั้นอันใด ความงดเว้นนั้นชื่อว่าสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้น
มีความสะอาด (แห่งอาชีวะ) เป็นลักษณะ มีอันยังอาชีวะที่ชอบธรรมให้เป็นไปเป็นกิจ
มีการละมิจจอาชีวะเสียได้เป็นผล

สัมมาวายามะ

ลำดับนั้น วิริยารัมภะอันอนุรูปแก่สัมมาอาชีวะนั้น สัมปยุตด้วยสัมมาอาชีวะนั้น
แหละ ตัดโกธัสชะเสียได้ขาดแห่งพระโยคินั้น ผู้ตั้งมั่นอยู่แล้วในภูมิแห่งศีล กล่าวคือ

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น อันใด วิริยารัมภะนั้นชื่อว่าสัมมาวายามะ สัมมาวายามะนั้น มีการประคอง (จิต) ไว้เป็นลักษณะ มีสัมมปปธาน ๔ อันยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นกิจ มีอันละมิจฉาวยามะเสียได้เป็นผล

สัมมาสติ

ความไม่ลืมแห่งใจอันสัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้นแหละกำจัดมิจฉาสติดอกเสียได้ แห่งพระโยคีนัน ผู้เพียรพยายามอยู่อย่างนั้นชื่อว่าสัมมาสติ สัมมาสตินั้นมีการตั้ง (สติ) ไว้มั่นเป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นกิจ มีการละมิจฉาสติได้เป็นผล

สัมมาสมาธิ

เอกัคคตาแห่งจิตอันสัมปยุตด้วยสัมมาสตินั้นแหละทำลายมิจฉาสมาธิเสียได้แห่งพระโยคีนัน ผู้มีจิตอันเป็นสติชั้นยอดเยี่ยมรักษายู่อย่างนั้น ชื่อสัมมาสมาธิ สัมมาสมาธินั้นมีความไม่ส่ายไป (แห่งจิต) เป็นผลแล

นี่เป็นนัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ
วินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี้นี้

โดยกิจแห่งญาณ

[๕๖๓] ขั้วว่า **โดยกิจแห่งญาณ** ความว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยกิจแห่งสังขญาณ (ความรู้ด้วยอริยสัจ) ด้วย ก็สังขญาณมี ๒ คือ อนุโพธญาณ (ความรู้โดยรู้ตาม) ปฏิเวธญาณ (ความรู้โดยตรัสรู้) ในญาณ ๒ อย่างนั้น อนุโพธญาณ เป็นโลกียะ เป็นไปในนิโรธและมรรค ด้วยอำนาจการได้ฟังกันมาเป็นต้น ปฏิเวธญาณ เป็นโลกุตระ ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้ว แหงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ได้โดยกิจ (มีกำหนดรู้สัจจะ เป็นต้น) ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข ผู้นั้นย่อมเห็นทุกขสมุทัยด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาด้วย”^๑ ดังนี้ เป็นต้น คำพระบาลีแห่งนี้ บัณฑิตพึง (นำมา) กล่าวให้หมดเถิด อันกิจแห่งปฏิเวธญาณนั้นจักมีแจ้งใน (ตอนว่าด้วย) ญาณทัสสนวิสุทธิ ก็แลสังขญาณที่เป็นโลกียะนี้ได้ในโลกียญาณนั้น

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

ทุกขญาณ (ความรู้ในทุกข์) ย่อมยังสัฏกกายทวิภูฏิอันเป็นไปด้วยอำนาจความครอบงำ
เอาไว้อย่างกลุ้มรุมให้กลับ สมุทยญาณ (ความรู้ในสมุทัย) ย่อมยังอุจเฉททวิภูฏิให้กลับ
นิโรธญาณ (ความรู้ในนิโรธ) ย่อมยังสัสสตทวิภูฏิให้กลับ มรรคญาณ (ความรู้ในมรรค)
ย่อมยังอภิกิริยทวิภูฏิให้กลับ นัยหนึ่งทุกขญาณยังความปฏิบัติผิดในผล กล่าวคือความ
สำคัญว่ายังยืน ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นตัวตนในชั้นทั้งหลายอันปราศจากความยัง
ยืน ความงาม ความเป็นสุข ความเป็นตัวตนให้กลับ สมุทยญาณยังความปฏิบัติผิด
ในเหตุ อันเป็นไปโดยความนับถือในสิ่งที่มีใช้เหตุว่าเป็นเหตุ เช่นว่า “โลกย่อมเป็น
ไปโดยท่านผู้เป็นใหญ่ (พระอิศวร) โดยสิ่งที่เป็นประธาน โดย (พระ) กาลและโดย
สภาวะ (ความเป็นเอง) เป็นต้น ให้กลับ นิโรธญาณยังความปฏิบัติผิดในนิโรธอัน
ได้แก่ความถือว่า ความหลุดพ้น (มี) ในอรุณโลกและในโลกลูปีกา (ภูมิ ที่ถือว่าเป็น
ยอดโลก) เป็นต้น ให้กลับ มรรคญาณยังความปฏิบัติผิดในอุบายที่เป็นไปโดยอำนาจ
ความถือในสิ่งที่มีใช้ทางแห่งวิสุทธิ อันต่างโดยกามสุขัลลิกานุโยคและอตตกิลมณ-
านุโยค ว่าเป็นทางแห่งวิสุทธิให้กลับ เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

**นรชนยังไม่รู้แจ้งจะทั้งหลายอยู่ตราบใด เขาก็ยัง
หลงมอยู่ในเรื่องโลก ในเหตุเกิดแห่งโลก ในนิพพานอัน
เป็นที่ดับแห่งโลก และในอุบาย (เครื่องเข้าถึง) นิพพานนั้น
อยู่ตราบนั่น**

วินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณในอริยสังขันธ์ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้ ประการหนึ่ง

โดยประเภทแห่งธรรมที่นับเข้าในอริยสัง

[๕๖๔] ข้อว่า “โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน (คือนับเข้าใน
อริยสังขันธ์)” ดังนี้ ความว่า เว้นตัณหาและอนาสวธรรมทั้งหลายเสีย (โลกียะ) ธรรมที่
เหลือทั้งปวงนับเข้าในทุกขสังขันธ์ ตัณหาวิจจิต ๓๖ นับเข้าในสมุทยสังขันธ์ นิโรธไม่เจือปน
(กับอะไร) โดยมุข (หัวหน้า) คือ สัมมาทิฏฐิ วิมังสาธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสังขันธ์ โดยอุปเทส (ข้ออ้าง) คือ สัมมาสังกัปปะ
วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น นับเข้าในมัคคสังขันธ์ โดยอุปเทสคือสัมมาวาจา วจีสัจจ ๔
นับเข้าในมัคคสังขันธ์ โดยอุปเทสคือสัมมากรรมมันตะ กายสุจจ ๓ นับเข้าในมัคคสังขันธ์ โดย
มุขคือสัมมาอาชีวะ อัปปิณณาและสันตุฏฐิตา นับเข้าในมัคคสังขันธ์ หรือหนึ่ง สัทธินทรีย์

สัทธาพละและฉันทิทธิบาทก็นับเข้าในมัคคสัง เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและ
 สัมมาอาชีวะทั้งหมดนั้นเป็นอริยกันตศีล และเพราะอริยกันตศีลเป็นธรรมที่พึงรับ
 ไว้ด้วยมือคือศรัทธา เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาท มีศีลจึงมี
 วิริยินทรีย์ วิริยพละ และวิริยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสัง โดยอุปเทศคือ
 สัมมาสติ สติปัฏฐาน ๔ สตินทรีย์ สติพละ และสติสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสัง
 โดยอุปเทศคือสัมมาสมาธิ สมาธิ ๓ มีสวิตกกสวิจารสมาธิเป็นต้น จิตตสมาธิ (คือ
 จิตติทธิบาท) สมาธิินทรีย์ สมาธิพละ ปัตติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิ-
 สัมโพชฌงค์และอุเปกขาสัมโพชฌงค์นับเข้าในมัคคสังแล

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งธรรมทั้งที่อยู่ภายในอริยสังนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่า
 มาจะนี้ ประการหนึ่ง

โดยอุปมา

[๕๖๕] ข้อว่า **โดยอุปมา** ความว่า ก็แลทุกขสัง พึงเห็นเหมือนของหนัก
 สมุทยสังเหมือนการถือของหนัก นิโรธสังเหมือนการวางของหนัก มัคคสังเหมือน
 อุบาย (คือวิธี) วางของหนัก อนึ่ง ทุกขสังเหมือนโรค สมุทยสังเหมือนเหตุของโรค
 นิโรธสังเหมือนความหายโรค มัคคสังเหมือนยาหรือว่าทุกขสังเหมือนขาดแคลนอาหาร
 สมุทยสังเหมือนฝนไม่ดี นิโรธสังเหมือนมีอาหารสมบูรณ์ มัคคสังเหมือนฝนดี

สังจะ ๔ นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยประกอบ (การ) อุปมาด้วยคนมีเวร มูลแห่งเวร
 ภัย ความถอนแวนและอุบายถอนแวน ด้วยต้นไม้มีพิษ รากของต้นไม้ การตัดราก และ
 อุบายตัดรากนั้น ด้วยภัย มูลแห่งภัย ความปราศจากภัย และอุบายบรรลุลความ
 ปราศจากภัยนั้น ด้วยฝั่ในห้วงน้ำใหญ่ ฝั่ นอก และความพยายามที่ให้ (ข้ามห้วง
 น้ำไป) ถึงฝั่ นอกนั้น บ้างก็ได้

วินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสังนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่ามาจะนี้

โดยจตุกกะ - เป็นและไม่เป็นอริยสัง ๔

[๕๖๖] ข้อว่า **โดยจตุกกะ** ความว่า ก็ในอริยสัง ๔ นี้ สิ่งที่เป็นทุกข (แต่)
 ไม่เป็นอริยสังก็มี สิ่งที่เป็นอริยสังก็มี สิ่งที่เป็นอริยสัง (แต่) ไม่เป็นทุกขก็มี สิ่ง
 เป็นทั้งทุกขทั้งอริยสังก็มี สิ่งที่ไม่เป็นทุกข ไม่เป็นอริยสังก็มี ในอริยสังที่เหลือมี
 สมุทยเป็นต้นกันยนี้

ในจตุกกะนั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ชื่อ
ว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ ตามพระบาลีว่า “สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์”^๑
แต่ไม่เป็นอริยสัจ นิโรธเป็นอริยสัจ แต่ไม่เป็นทุกข์ ส่วนอริยสัจ ๒ นอกนี้ (คือสมุทัย
และมรรค) พึงเป็นทุกข์ก็ได้ เพราะไม่เที่ยง แต่ว่าพระโยคาวจรอยู่ (ประพฤติ)
พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคนั้น เพื่อกำหนดรู้ทุกข์ได้ มิใช่เป็นทุกข์โดยความเป็น
ทุกข์อย่างนั้น (คือว่าเป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง มิใช่เป็นทุกข์โดยเป็นปริณญะยธรรม)
ส่วนอุปาทานขันธ ๕ เว้นแต่ตัณหาเป็นทั้งทุกข์ ทั้งอริยสัจโดยอาการทั้งปวง ธรรม
ทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ไม่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์
สำหรับกำหนดรู้แห่งพระโยคาวจรผู้อยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค
(คือไม่เป็นทุกข์โดยเป็นปริณญะยธรรม แต่เป็นทุกข์โดยเป็นสังขารทุกข์ ดังกล่าวใน
บทแรก) (ทั้ง) ไม่เป็นอริยสัจ

วินิจฉัยในอริยสัจนี้โดยจตุกกะ โดยประกอบความเข้าตามควรในอริยสัจอื่นมี
สมุทัยเป็นต้นด้วย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้ ประการหนึ่ง

โดยว่างเปล่า

[๕๖๗] ในสองข้อว่า “โดยว่างเปล่าและโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียว
เป็นต้น” นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยว่างเปล่าก่อน เพราะ (เมื่อว่า) โดยปรมาตมสัจจะ
ทั้งสิ้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นของว่างเปล่า เพราะไม่มีผู้สวैया ผู้ทำ (คือผู้สร้าง) ผู้ดับ
และผู้เดิน เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

“อันทุกข์มีอยู่แท้ แต่ใครๆ ผู้สวैयाทุกข์ไม่มี ผู้ทำไม่มี
แต่การกระทำมีอยู่แท้ ความดับมีอยู่ แต่คนผู้ดับไม่มี
ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี”

อีกนัยหนึ่ง ความว่างในสัจจะ ๔ นั้น พึงทราบดังนี้ คือ
สัจจะสองข้างต้น ว่างจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข
และความเป็นตัวตน อมตบพ (คือ นิโรธ) ว่างจากความ

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙

**เป็นตัวตน มรรคเว้นจากความยั่งยืน ความสุข และความ
เป็นตัวตน**

หรือว่าสังขะ ๓ ว้างจากนิโรธ และนิโรธก็ว่างจากสังขะ ๓ ที่เหลือ หรือว่าในสังขะ ๔ นี้ สังขะ ที่เป็นเหตุ ว้างจากสังขะที่เป็นผล เพราะไม่มีทุกข์ในสมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค (เหตุ) หาร่วมครรรกับผล ดังเช่นปกติ (หรือประพฤติ) ของพวกปกติวาทีไม่ และผลเล่าก็ว่างจากเหตุ เพราะทุกข์กับสมุทัยและนิโรธกับมรรค รวมกลุ่มกันไม่ได้ (ผล) หาร่วมอยู่ในเหตุ เป็นเหตุผล (ผลร่วมเหตุ) ดังเช่น ทวีนุกผล (ผลเกิดแต่อณู ๒) เป็นต้นของพวกสมวายวาทีไม่ เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

**ในสังขะ ๔ นี้ สังขะ ๓ ว้างจากนิโรธ นิพพุติ (คือนิโรธ)
เล่า ก็ว่างจากสังขะ ๓ นั้น สังขะที่เป็นเหตุว่างจากสังขะที่
เป็นผล สังขะที่เป็นผลนั้นเล่าก็ว่างจากสังขะที่เป็นเหตุ**

พึงทราบวินิจฉัยโดยวางแปลาดังกล่าวมาจะนี้ก่อน

โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

[๕๖๘] ข้อว่า **โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น** ความว่า ก็แลในสังขะ ๔ นี้ ทุกข์ทั้งหมดเป็นอย่างเดียว โดยเป็นปวัตติ (ความหมุนไปแห่งสงสาร) เป็น ๒ โดยเป็นนามและรูป เป็น ๓ โดยต่างแห่งอุปบัติภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ โดยแยกตามอาหาร ๔ (ที่เป็นปัจจัย) เป็น ๕ โดยแยกเป็นอุปาทานชั้น ๕

แม้สมุทัย ก็เป็นอย่างเดียวกัน โดยเป็นปวัตตกะ (ผู้ยังสงสารให้หมุนไป) เป็น ๒ โดยเป็นสัมปยุตกับทวิภูติและไม่สัมปยุตกับทวิภูติ เป็น ๓ โดยต่างแห่งกามัตถหา ภวัตถหา วิภวัตถหา เป็น ๔ โดยเป็นโทษที่พึงละด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ โดยแยกเป็นความมุงยินดีในอารมณ์ ๕ มีมุงยินดีในรูปเป็นต้น เป็น ๖ โดยแยกเป็นกองัตถหา ๖

ส่วนนิโรธเป็นอย่างเดียว โดยเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยายเป็น ๒ โดยเป็นสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสส เป็น ๓ โดยเป็นความสูญไปแห่งภพ ๓ เป็น ๔ โดยเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ โดยเป็นความหายไปแห่งความมุงยินดี ๕ เป็น ๖ โดยเป็นความทำลายไปแห่งกองัตถหา ๖

ส่วนมรรคเป็นอย่างเดียวโดยเป็นภาเวตัพพธรรม เป็น ๒ โดยแยกเป็นสมณะและวิปัสสนา หรือโดยแยกเป็นทัสสนะ (คือโสตาปัตติมรรค) และภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนุคามิมรรค อรหัตตมรรค) เป็น ๓ โดยต่างแห่ง (ธรรม) ชั้น ๓ แท้จริงมรรคนี้เพราะเหตุที่มีองค์เป็นส่วนย่อย ท่านจึงสงเคราะห์ (คือรวมเข้า) ด้วย (ธรรม) ชั้น ๓ ซึ่งเป็นส่วนรวม เหมือนเมืองรวมเข้าด้วยแคว้นจะนี้ ดังพระธรรมทินนาเถรีกล่าว (แก้ปัญหาของวิสาขอุบาสก) ว่า “อาวุโส วิสาขะ ชั้น ๓ ท่านมิได้สงเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรค มีองค์ ๘ ดอก แต่ว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ ต่างหากท่านสงเคราะห์เข้าด้วยชั้น ๓ อาวุโส วิสาขะ สัมมาวาจาได้ด้วย สัมมากรรมด้วย สัมมาวาจาด้วย สัมมาสมาธิด้วย ธรรม ๓ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยศีลชั้น ๓ สัมมาวาจาด้วย สัมมาสมาธิด้วย สัมมาสมาธิด้วย ธรรม ๓ นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยสมาธิชั้น ๓ สัมมาทิฐิด้วย สัมมาสังกัปปะด้วย ธรรม (๒) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยปัญญาชั้น ๑”^๑ ดังนี้

เพราะในอริยมรรคนี้ ธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวาจาเป็นต้น เป็นศีลแท้ เพราะเหตุนั้น ธรรม ๓ ประการนั้น ท่านจึงสงเคราะห์เข้าด้วยศีลชั้น ๓ โดยความมีชาติเสมอกัน

ก็แล ในพระบาลี ท่านทำนิเทศไว้โดยอุทฺทมวจนะว่า “**สัลกฺขณฺธ**” ก็จริง แต่ก็พึงทราบเนื้อความโดยเป็นกรณวจนะ (คือเป็น **สัลกฺขณฺธ**) เกิด

ส่วนในธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวาจาเป็นต้น สมาธิมีอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งในอารมณ์โดยธรรมดาของตนได้ต่อเมื่อวิริยะทำกิจคือระครอง (จิต) ไว้ให้สำเร็จ และสติทำกิจคือไม่พินเพื่อนไปให้สำเร็จอยู่ (สมาธิ) เป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้ว จึงอาจ (แนบแน่นได้)

(ต่อไป) นี่เป็นอุปมาในธรรม ๓ ประการนั้น เหมือนอย่างว่าในสหาย ๓ คน ผู้เข้าไปสู่อุทยานด้วยประสงค์ว่า จักเล่นนักษัตรฤกษ์ ต่างว่าสหายผู้หนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานงาม ก็เอื้อมมือขึ้นไป แต่เก็บไม่ถึง คนที่สองจึงก้มตัวลงให้หลังแก่สหายผู้นั้น สหายผู้นั้นแม้อยู่บนหลังสหายผู้หนึ่ง เขยิบบันไหล่สหายผู้หนึ่ง จึงเลือก

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓

เก็บดอกไม้ตามชอบใจมาประดับกาย เล่นนักขัตฤกษ์ได้ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็พึงเห็นฉันนั้น อันธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวายามะเป็นต้น เป็นธรรมเกิดร่วมกัน เปรียบเหมือนสหาย ๓ คน ผู้เข้าสู่อุทยานด้วยกัน อารมณ (ของสมาธิ) เหมือนต้นจำปามีดอกบานงาม สมาธิที่ไม่อาจแนบแน่น โดยความเป็นหนึ่งแนในอารมณ โดยธรรมชาติของตนได้ เหมือนสหายผู้แม่เอื้อมมือขึ้นไปแล้ว แต่เก็บไม่ถึงวายามะเหมือนสหายผู้ก้มหลังให้ สติเหมือนสหายผู้ยื่นเอียงไหล่ให้ เมื่อวิริยะยังกิจคือการประคอง (จิต) ให้สำเร็จ และเมื่อสติดังกิจคือไม่พินเพื่อนไปให้สำเร็จอยู่ สมาธิเป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้วจึงอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งแนในอารมณได้ เปรียบเหมือนในสหาย ๓ คนนั้น ผู้หนึ่งยืนบนหลังอีกคนหนึ่ง เขี่ยบ้นไหล่ของคนหนึ่ง จึงสามารถเก็บดอกไม้ได้ ตามชอบใจฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ในธรรม ๓ ประการนั้น สมาธิอย่างเดียวท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิชั้นใดโดยความมีชาติเสมอกัน ส่วนวายามะและสติเป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยกิริยา (คือเป็นธรรมอุดหนุนสมาธิ)

แม้ในสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะเล่า ปัญญาก็มีอาจตัดสินอารมณว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาโดยธรรมชาติของตนได้ ต่อเมื่อวิตกและๆ ให้จึงอาจตัดสินได้ ข้อนี้อย่างไร? เหมือนอย่างว่า เสรฐัญญิกวางเหริยญกษาปณฺลงที่ (ผ้า) มือแล้วแม้เป็นผู้ใคร่จะตรวจดูในทุกส่วน (ของเหริยญ) ก็มีอาจใช้เปลือกตาพลิก (ดู) ได้เลยต่อใช้ข้อนิ้วมือ (จับ) พลิกไปมา จึงอาจดูส่วนนั้นส่วนนี้ได้ ฉันใด ปัญญาก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีอาจตัดสินอารมณโดยว่าไม่เที่ยงเป็นต้นโดยธรรมชาติของตนได้ ต่อวิตกซึ่งมีการปัก (จิต) ลงไปเฉพาะ (ในอารมณ) เป็นลักษณะ มีการกระทบ (อารมณ) เป็นรตตังว่าแคะเอามาให้ และดังว่าพลิกเอามาให้มันแหละ จึงอาจตัดสินได้ เพราะเหตุนี้ แม้ในองค์มรรค ๒ นี้ ก็สัมมาทิฐิเท่านั้น ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยปัญญาชั้นใดโดยมีชาติเสมอกัน ส่วนสัมมาสังกัปปะ เป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยเป็นกิริยา (คือเป็นองค์อุดหนุน)

มรรคถึงความสงเคราะห์เข้าด้วย (ธรรม) ชั้น ๓ นี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงว่า “มรรคเป็น ๓ โดยต่างแห่ง (ธรรม) ชั้น ๓”

มรรคนั้นเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง สัจจะทุกข้อจัดว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง หรือเพราะเป็นอภิปัญญาธรรม เป็น ๒ โดยเป็นโลกียะและโลกุตตระ หรือโดยเป็น สังขตะและอสังขตะ เป็น ๓ โดยเป็นธรรมที่ต้องละด้วยทัสสนะและภาวนา และโดยเป็นธรรมที่ไม่ต้องละ เป็น ๔ โดยต่างแห่งกิจมีเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้เป็นต้นแล

วินิจฉัยโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวกันเป็นต้นในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวนี้นี้

โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน

[๕๖๙] ข้อว่า “โดย (สภาคและวิสภาค) มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน” ความว่า สัจจะ ทุกข้อมีส่วนเสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง ๑ โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอัตตา ๑ และโดยการแทงตลอดที่ทำได้ยาก ๑ ดังพระผู้มีพระภาคตรัส (ถามพระอานนท์) ว่า “อานนท์ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ข้อที่บุคคลพึงยังลูกศรจากที่ไกล ให้ผ่านช่องลูกตาลช่องเล็ก ๆ ให้ลูกช้อนลูกตามกันไป มิให้พลาดกัน หรือข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ฝ้ายเป็น ๗ ยิ่งไปให้ลูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) ข้อไหนทำได้ยากกว่า สำเร็จได้ยากกว่า” พระอานนท์กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ฝ้ายเป็น ๗ ยิ่งไปให้ลูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) นั้นแหละ ทำได้ยากกว่า สำเร็จได้ยากกว่า” ตรัสว่า “อานนท์ บุคคลผู้ที่แทงทะลุตามเป็นจริงว่านี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ยังแทงให้ทะลุได้ยากยิ่งกว่า ยิ่งขนสัตว์ด้วยขนสัตว์นั้นไปอีกนะ” ดังนี้^๑ (แต่) สัจจะทุกข้อนั้นมีส่วนไม่เสมอกัน โดยกำหนด ต่างกันไปตามลักษณะของตน ๆ อนึ่ง สัจจะ ๒ ข้างต้นจัดว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นสภาพสัก เพราะอรรถว่ายากที่จะหยั่ง เหตุเป็นโลกียธรรมและเป็นสาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกันเป็นผล (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นเหตุ (ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปริญาญะธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปหาตัพพธรรม สัจจะ ๒ ข้างปลายเล่า นับว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นธรรมหยั่งได้ยาก เพราะเป็นธรรมสัก เหตุเป็นโลกุตตรธรรมและเป็นอนาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกันเป็นวิสยะ (คือแดนดับทุกข์ฝ่ายหนึ่ง) และเป็นวิสยิ (คือทางไปสู่แดนนั้น

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๕/๖๒๘

ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังฆิกาทัพพธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นภาเวตัพพธรรม
 หนึ่งเล่า สัจจะที่ ๑ กับที่ ๓ มีส่วนเสมอกันโดยเป็นข้อนี้ว่า เป็นผลด้วยกัน (แต่) มี
 ส่วนไม่เสมอกันโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังฆตธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอสังฆตธรรม
 ข้างฝ่ายสัจจะที่ ๒ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นข้อที่ถูกชี้ว่าเป็นเหตุด้วยกัน (แต่)
 มีส่วนไม่เสมอกันโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นกุศลส่วนเดียว และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอกุศล
 ส่วนเดียว ฝ่ายข้างสัจจะที่ ๑ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นสังฆตธรรมด้วยกัน
 (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกียธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกุตตร-
 ธรรม แม้สัจจะที่ ๒ กับที่ ๓ เล่า ก็มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นแนวเสกขานาเสกขธรรม
 (ธรรมของพระเสกขะกัมมิไซ์ ของพระอเสกขะกัมมิไซ์) ด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน
 โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสาร์म्मณธรรม (ธรรมมีอารมณ์) และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอนารัมมณ-
 ธรรม (ธรรมไม่มีอารมณ์)

**ผู้มีสติปัญญาพิจารณาถึงความที่อริยสัจมีส่วนเสมอกัน
 และไม่เหมือนกัน โดยประการและโดยนัยดังกล่าวมา
 ฉะนี้แล**

ปริจเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสังจนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปรภณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
 อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๑๗

ปัญญาภูมิเทศ

ปัจจุสมุปปาทกถา

[๕๗๐] เพราะเหตุที่ในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ท่านกล่าวไว้ว่า “ธรรมทั้งหลาย ต่างโดยชั้นธ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปัจจุสมุปปาท เป็นอาทิ เป็นภูมิ (แห่งปัญญา)” ดังนี้ ปัจจุสมุปปาทและปัจจุสมุปบันนธรรมทั้งหลายที่รวมเข้าไว้ด้วยอาทิศัพท์ยังเหลืออยู่ (ยังมีได้พรรณนา) เพราะเหตุนั้น บัดนี้ จึงถึงลำดับแห่งการสังวรธรรมาปัจจุสมุปปาทและปัจจุสมุปบันนธรรมนั้น

ในธรรมสองอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น พึงทราบว่ ชื่อปัจจุสมุปปาท เป็นอันดับแรก จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ปัจจุสมุปปาทเป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย

สังขารทั้งหลาย	มีเพราะปัจจัยคือ	อวิชา
วิญญาณ	มีเพราะปัจจัยคือ	สังขาร
นามรูป	มีเพราะปัจจัยคือ	วิญญาณ
สฬายตนะ	มีเพราะปัจจัยคือ	นามรูป
ผัสสะ	มีเพราะปัจจัยคือ	สฬายตนะ
เวทนา	มีเพราะปัจจัยคือ	ผัสสะ
ตัณหา	มีเพราะปัจจัยคือ	เวทนา
อุปาทาน	มีเพราะปัจจัยคือ	ตัณหา
ภพ	มีเพราะปัจจัยคือ	อุปาทาน
ชาติ	มีเพราะปัจจัยคือ	ภพ
ชรามรณะ โสกะ	มีเพราะปัจจัยคือ	ชาติ
ปริเทวะ ทุกขะ		
โทมนัส อุปายาส		

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมมีดังนี้ ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^๑

ส่วนธรรมทั้งหลายมีชรามรณะเป็นต้น พึงทราบว่าชื่อว่า ปฏิจจสมุปบันนธรรม จริยังอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบันนธรรม ทั้งหลาย เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะ เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัย ประชุมตั้งขึ้น เป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไป เป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ภิกษุทั้งหลาย ชาติ ชลช ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สหายนะ นามรูป วิญญาน ลังขาร อวิชชา เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัย ประชุมตั้งขึ้น เป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไป เป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบันนธรรม”^๒ ดังนี้

ความหมายของคำว่าปฏิจจสมุปบาท

[๕๗๑] ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายสังเขปในปฏิจจสมุปบาทและ ปฏิจจสมุปบันนธรรมนั้น

ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบที่ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท ธรรมที่เกิดเพราะ ปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ พึงทราบที่ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบันนธรรม หากมีคำถามว่า “ข้อนี้ จะพึงทราบได้อย่างไร ?” พึงแก้ว่า “ทราบได้โดยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค” จริยังอยู่ พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทในพระสูตรอันว่าด้วยการแสดง ปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปบันนธรรมไว้ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เพราะความเกิดขึ้นแห่ง พระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ธาตุ อันนั้น ธัมมฐิตตา (ความตั้งอยู่เป็นธรรมดา) อันนั้น ธัมมเนียมตา (ความแน่นอน แห่งธรรมดา) อันนั้น อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) อันนั้น ก็คงตัว

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๒

๒ ดูเทียบ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕

อยู่นั้น ตถาคตรู้ถึงธาตุอันนั้นเข้า ครั้นรู้ถึงเข้าแล้วจึงบอก จึงแสดง จึงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนกออก ทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด” ดังนี้ เป็นต้น และ ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลาย ก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ฯลฯ จำแนกออกทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด” และตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา **ตถตา** (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อย่างนี้แลอันใด **อวิตถตา** (ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อย่างนี้ แลอันใด **อนัญญตถตา** (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่นอย่างนี้แลอันใด **อิทัปปัจจยตา** (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) อย่างนี้ แลอันใดในธรรมนั้น อันนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท” ดังนี้ เป็นต้น^๑

[๕๗๒] เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ ก็เป็นอันตรัสธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายนั้นเองว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทโดยคำทั้งหลายที่เป็นไวยากรณ์(ของปฏิจจสมุปบาท) มีตถตา เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ปฏิจจสมุปบาท บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายมีชรามรณะ เป็นต้นเป็นลักษณะ มีการผูกพันทุกข์ไว้เป็นรส มีความเป็นทางผิดเป็นปัจจุปัจฐาน ก็แลปฏิจจสมุปบาทนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **ตถตา** (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) เพราะความมีขึ้นแห่งธรรมนั้นๆ ก็เพราะปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ อันไม่ขาดไม่เกิมนั้นเกี่ยว ตรัสเรียกว่า **อวิตถตา** (ความไม่มีที่จะไม่มี เพราะปัจจัยอย่างนั้น) ก็เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลายถึงความพร้อมกันเข้าแล้ว เป็นไม่มีละที่ธรรมทั้งหลายอันเกิดเพราะปัจจัยนั้นจะไม่มีขึ้นแม้แต่ครู่หนึ่ง ตรัสเรียกว่า **อนัญญตถตา** (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น) ก็เพราะธรรม (ที่เป็นผล) อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเรียกว่า **อิทัปปัจจยตา** (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนั้น) ก็เพราะความเป็นปัจจัยหรือ เพราะเป็นประชุมแห่งปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) ทั้งหลายมีชรามรณะเป็นอาทิ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕

แก้อิทัปปัจจยตา

[๕๗๓] (ต่อไป) นี่เป็นความหมายแห่งคำในคำอิทัปปัจจยตานั่น ธรรมทั้งหลายใดเป็นปัจจัยของธรรมเหล่านี้ ธรรมทั้งหลายนั้นชื่อว่า อิทัปปัจจยา อิทัปปัจจยตา ก็อิทัปปัจจยานั่นเอง นัยหนึ่ง ประชุมแห่งอิทัปปัจจยา ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา

ก็แลลักษณะในคำว่าอิทัปปัจจยตานี้ พึงค้นดูจากศัพทศาสตร์เถิด

ค่านความหมายปฏิจจสมุปบาทในลัทธิเดียรฉัตร

[๕๗๔] เจ้าลัทธิบางพวกกล่าวกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉยๆ ไม่มีเหตุ) ว่าเป็นปฏิจจสมุปบาท โดยนัยดังนี้ว่า “ความอิง (สิ่งต่างๆ) เกิดขึ้น และเกิดขึ้นอย่างถูกต้องด้วย (โดย) ไม่เกี่ยวข้องกันกับเหตุ เช่นความเกิดแห่งปกติ (ประพตติมูลเดิม) และปุริส (อาตมัน) เป็นต้น ซึ่งเดียรฉัตรกำหนดขึ้น ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท” คำของเจ้าลัทธินั้นไม่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มีพระสูตร (อ้าง) เพราะผิดต่อพระสูตร เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย และเพราะเป็นลัทธิเกา (ศัพท์แตก) ด้วย

ไม่มีพระสูตรอ้างและผิดต่อพระสูตร

จริงอยู่ พระสูตรว่า “กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (ไม่มีเหตุ) ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท” ดังนี้หาไม่ และความผิดต่อปเทสวิหารสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงปเทสวิหารธรรม) ก็ต้อง (มี) แก่ผู้ที่กล่าวว่ากิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นนั้นชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท เป็นปฐมภิกขุสัมพุทโธวิหาร (วิหารธรรมเมื่อแรกตรัสรู้) แห่งพระผู้มีพระภาค โดยพระบาลีว่า “ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคได้ทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาททั้งอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรี” ดังนี้ เป็นอาทิ อนึ่ง วิหารธรรมเป็นส่วนหนึ่งแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น ชื่อว่าปเทสวิหารธรรม ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแรกตรัสรู้ พักผ่อนอยู่ด้วยวิหารธรรมใด เราพักผ่อนอยู่แล้วด้วยปเทส (ส่วนหนึ่ง) แห่งวิหารธรรมนั้น” ก็แลพระผู้มีพระภาคทรงพักผ่อนอยู่ในปเทสวิหารธรรมนั้น ก็โดยทรง (พิจารณา) ดูปัจจัยการ (อาการแห่งปัจจัยธรรม) หาใช้ทรง (พิจารณา) ดูกิริยา

ลักว่าความเกิดขึ้นไม่แล ดังที่ตรัสว่า “เรานั้นรู้ทั่วถึงอย่างนี้ว่า ความส่วยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจนาทิจิก็มีความส่วยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือสัมมาทิจิก็มีความส่วยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจนาสังกับปะกิมิ” ดังนี้เป็นต้น^๑ คำพระบาลีทั้งปวงบัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด ความผิดต่อปะเทสวิหารสูตร ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่ากิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท ด้วยประการฉะนี้

นัยเดียวกัน ผิดต่อกัจจानสูตรด้วย จริงอยู่ แม้ในกัจจานสูตรก็กล่าวว่า “กัจจานะ อนึ่ง เมื่อบุคคลเห็นโลกสมุทัย (เหตุเกิดขึ้นแห่งโลก) ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอยู่ นัตติตา (ความเห็นว่าไม่มี เห็นว่าขาดสูญ) อันใดในโลก นัตติตาอันนั้นย่อมไม่มี” ดังนี้^๒ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม ชื่อว่าโลกสมุทัย เพราะเป็นปัจจัยแห่งโลก เพราะฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมนั้น จึงเป็นธรรมที่ทรงประกาศเพื่อถอนอุจเฉททิจิ มิใช่ทรงประกาศกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉยๆ) เหตุว่าความถอนอุจเฉททิจิจะมีขึ้นด้วยการ (พิจารณา) เห็นแต่เพียงความเกิดขึ้นหาได้ไม่ แต่ย่อมมีได้ด้วยการ (พิจารณา) เห็นความสืบต่อกันแห่งปัจจัยเพราะความสืบต่อแห่งผลย่อมมีในเพราะความสืบต่อแห่งปัจจัยแล แม้ความผิดต่อกัจจานสูตรก็ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่า “กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท” ด้วยประการฉะนี้

ไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย

ชื่อว่า “**เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย**” ความว่า ก็แลคำนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “อานนท ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้งทั้งอาการที่ปรากฏก็ลึกด้วย” ดังนี้^๓ ก็อันความลึกซึ้ง (แห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น) มี ๔ ประการ ข้าพเจ้าทั้งหลายจักพรรณนาความลึกซึ้งนั้นข้างหน้า ความลึกซึ้งนั้นหาเป็นกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

อนึ่ง บัณฑิตทั้งหลายพรรณนาปฏิจจสมุปบาทนั้นไว้ให้ประดับด้วยนัย ๔ ประการ แม้นัยทั้ง ๔ นั้น ก็หาเป็นกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

๑ ส.ม.หา. (ไทย) ๑๙/๑๒/๑๗

๒ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔

๓ ที.ม. ๑๐/๙๕/๕๗, ส.นิ. ๑๖/๖๐/๑๑๓

กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่เป็นปฏิจจนูปบาท เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและ
นัย ดังกล่าวมาฉะนั้น ประการ ๑

เป็นสัททเภท

[๕๗๕] ขั้วว่า **เพราะเป็นสัททเภท** (ศัพท์แตก) ความว่า ก็แล **ปฏิจจศัพท์**นี้
เพราะกัตตาเสมอกัน (คือหากมีกัตตาเดียวกันกับอุปบาท) ประกอบไว้ในบุพกาล
(คือใช้เป็นบุพกาลกิริยา) จึงทำความสำเร็จแห่งอรรถได้ (คือได้ความเป็นภาษา)
เช่นกับพากย์นี้ว่า “**จกขุณฺณ ปฏิจจ รูป จ อุปปชฺชติ จกขุวิญญานํ** จักขุวิญญาน
ย่อมอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น”^๑ แต่ในคำของเกจิอาจารย์นี้ ปฏิจจศัพท์นั้นประกอบ
เข้ากับอุปบาทศัพท์อันเป็นภาวสาธนะ (คือ แปลว่าความเกิดขึ้น) จึงถึงซึ่งความเป็น
สัททเภท เพราะไม่มีกัตตาเสมอกัน และไม่มีอรรถอะไรๆ ให้สำเร็จด้วย เพราะฉะนั้น
กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นจึงไม่เป็นปฏิจจนูปบาท เพราะเป็นสัททเภทประการ ๑
ฉะนั้น

ในข้อนั้น พึงมีคำแย้งว่า “พวกข้าพเจ้าจักประกอบเข้ากับ **โหติ** ศัพท์ว่า “**ปฏิจจ-
สมุปปาโท โหติ**” ดังนี้ก็ได้ คำแก้พึงมีว่า “คำนั้นก็มิชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มี
ความที่ควรประกอบประการ ๑ (เพราะโทษคือต้องกลายเป็นความว่า) ความเกิดขึ้น
แห่งความเกิดขึ้นไปประการ ๑ ด้วยว่าในบททั้งหลายเหล่านี้คือ “**ปฏิจจสมุปปาโท โว
ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจจสมุปปาโท** ฯลฯ **อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว
ปฏิจจสมุปปาโท**” (ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจจสมุปบาทแก่ท่านทั้งหลาย ภิกษุ
ทั้งหลาย ก็แลปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท)
โหติ ศัพท์ ก็ไม่ถึงซึ่งความควรประกอบเข้ากับบท (ไหน) แม้แต่บทเดียว ทั้งไม่เป็น
ความเกิดขึ้นด้วย (เพราะไม่ประกอบด้วยลักษณะแห่งความเกิด) ถ้าหากเป็น ก็จะต้อง
(กลายเป็น) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไปอีกประการ ๑

[๕๗๖] แม้อาจารย์เหล่าใดสำคัญเอาว่า “ภาวะแห่งอิทัปปัจจยธรรมทั้งหลาย
ชื่ออิทัปปัจจยตาและอันภาวะ (นั้น) ก็ได้แก่อาการที่เป็นเหตุแห่งปัจจัยธรรมทั้งหลาย
มีวิชชาเป็นอาทิ ในเพราะความปรากฏขึ้นแห่งสังขาร (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น) เป็นต้น

๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘

และชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท(นั่นเล่าก็มีขึ้น)ในเพราะความมีแปลกๆ แห่งสังขารนั้นแหละ”
 ดังนี้ ความสำคัญเอาแห่งอาจารย์เหล่านั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะกล่าวเหตุของ
 ปัจจัยธรรมทั้งหลายมีอวิชชา เป็นต้น ที่จริงปัจจัยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น
 นั้นเอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นตัวเหตุโดยนัยพระสูตรว่า “เพราะเหตุนี้แหละ
 อานนท์ สิ่งนั้นแลเป็นเหตุ สิ่งนั้นเป็นนิทาน สิ่งนั้นเป็นสมุทัย สิ่งนั้นเป็นปัจจัยแห่ง
 ชรามรณะ สิ่งนี้คืออะไร คือชาติ ฯลฯ สิ่งนั้นเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย สิ่งนี้คืออะไร
 คืออวิชชา”^๑ ดังนี้ หาใช่ความมีแปลกๆ แห่งสังขารเป็นต้นนั้น (เป็นปฏิจจสมุปบาท)
 ไม่ เพราะเหตุนี้ ฟังทราบเถิดว่าปัจจัยธรรมทั้งหลาย (นั่นแหละ) ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท
 คำนั้นที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดังนี้ คำนั้นฟังทราบว่าเป็นคำกล่าวชอบแล้ว

[๕๗๗] ส่วนความเข้าใจอันใด เกิดขึ้นในบทปฏิจจสมุปบาทนั้นว่า ความเกิดขึ้น
 นี้เองเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท (ไม่ใช่เหตุ) ด้วยฉายาแห่งพยัญชนะว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้
 ความเข้าใจอันนั้น อาจารย์ทั้งหลายพึงถือเอาอรรถแห่งบทนี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น
 แล้วระงับเสียเถิด ด้วยว่า :-

**ในกลุ่ม (ปัจจุบัน) ธรรมอันเป็นไปเพราะกลุ่มปัจจัยธรรม
 นั้น คำ (ปฏิจจสมุปบาท) นี้ (ท่านประสงค์) โดยส่วน ๒
 (คือทั้งส่วนผลและส่วนเหตุ) เหตุใด เพราะเหตุนี้ (แม้)
 ปัจจัยแห่งกลุ่มธรรมนั้น พระผู้มีพระภาคก็ตรัสเรียกว่า
 ปฏิจจสมุปบาท โดยอุปจาร (คือไวยาหาร) แห่งผล**

จริงอยู่ กลุ่มธรรม (ปัจจัยที่เป็นผล) อันเป็นไป (คือเกิดขึ้น) เพราะกลุ่มปัจจัยอัน
 นี้ใด ในกลุ่มธรรมนั้น บัณฑิตทั้งหลายประสงค์เอาคำว่าปฏิจจสมุปบาทนี้เป็น ๒ ส่วน
 ขยาย ความว่า :-

ปฏิจจสมุปบาทส่วนผล

กลุ่มธรรมนั้น อันบัณฑิตอาศัย (ดำเนินญาณ) อยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์และ
 เพื่อความสุข (ที่เป็นโลกุตตระ) เหตุใด เพราะเหตุนี้ กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อปฏิจจะ

๑ ดูเทียบ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓

เพราะเป็นที่บังเกิดควรอาศัย และกลุ่มธรรมนั้นชื่อสมุปปาทด้วย เหตุว่าเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยกันและ (เกิดขึ้น) โดยชอบ เพราะมิได้เกิดขึ้นทีละอย่าง ทั้งมิได้เกิดขึ้น โดยหาเหตุมิได้ด้วย เหตุฉะนั้น กลุ่มนั้นจึงชื่อปฏิจสมุปปาท เพราะเป็นที่บังเกิด ควรอาศัยด้วย เกิดขึ้นด้วยกันและโดยชอบด้วย โดยนัยดังกล่าวมานี้ อีกนัยหนึ่ง กลุ่มธรรม (ที่เป็นผล) ชื่อสมุปปาทเพราะเกิดขึ้นด้วยกัน อนึ่ง กลุ่มธรรมนั้นอาศัย คือไม่ปฏิเสธความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น เหตุฉะนั้น กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อว่า ปฏิจสมุปปาท เพราะกลุ่มธรรมนั้นอาศัย (ปัจจัย) ด้วย เกิดขึ้นด้วยกันด้วย ดังกล่าว มาฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง

ปฏิจสมุปปาทส่วนเหตุ

ส่วนว่ากลุ่มเหตุนี้เล่า ก็เป็นปัจจัยของกลุ่มธรรมนั้น เหตุนี้ กลุ่มเหตุนี้จึงได้ชื่อว่า ตัปปัจจยะ เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตัปปัจจยะ (นั่นแล) แม้กลุ่มเหตุนี้ บังเกิด ก็พึงทราบเถิดว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าปฏิจสมุปปาทเหมือนกันโดยโวหาร แห่งผล ดังเช่น ในทางโลก ก้อนน้ำอ้อยอันเป็นปัจจัยแห่งเสมหะ เขาเรียกกันเสียว่า ก้อนเสมหะ และเหมือนอย่างในทางศาสนา ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันเป็นปัจจัยแห่งความสุข ท่านก็กล่าวเสียว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า ทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งความสุข ฉะนั้น

[๕๗๘] อีกนัยหนึ่ง

**กลุ่มเหตุนี้เรียกว่าปฏิจจะ เพราะอรรถว่า ถึงเฉพาะหน้า
กัน และกลุ่มเหตุนี้เรียกว่าสมุปปาทด้วย เพราะอรรถว่า
ยังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกันให้เกิด**

จริงอยู่ กลุ่มเหตุของความปรากฏ (เกิดขึ้น) แห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ ที่ทรงแสดงไว้โดยหัวข้อเหตุเป็นข้อๆ มีอริขชาเป็นต้นนั้นใด กลุ่มเหตุนี้เรียกว่า “ปฏิจจะ” เพราะทำอรรถวิเคราะห์ว่า บรรดาปัจจัยธรรมที่เป็นองค์แห่งความรวมกลุ่ม ต่างถึงเฉพาะหน้ากันและกัน คือไปพบหน้ากันและกัน (หมด) โดยอรรถว่า (ร่วมกัน) ยังผลทั่วไปให้สำเร็จ และโดยอรรถว่าไม่มี (ผลอะไร) ขาดตกบกพร่องไป (และ) กลุ่มเหตุนี้ยังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกัน คือธรรมที่มีความเป็นไปไม่แยกกันและ

กันนั้นแลให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น กลุ่มเหตุนี้จึงเรียกว่า “สมุปบาท” ด้วย (ดังนี้) กลุ่มเหตุจึงได้ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาทเพราะกลุ่มเหตุนี้ถึงเฉพาะหน้ากันด้วย ยังธรรมที่ไปด้วยกันให้เกิดด้วย ดังกล่าวมาดังนี้

[๕๗๙] อีกนัยหนึ่ง

นัยอื่นอีกยังมี กลุ่มปัจจัยนี้อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) ยังธรรมทั้งหลาย (ที่เป็นผลของตน) ให้เกิดขึ้น เสมอกันและด้วยกัน เหตุใด แม้เพราะเหตุนี้กลุ่มปัจจัยนี้ พระมุนีเจ้าจึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน

จริงอยู่ในปัจจัยทั้งหลายที่ทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อมีวิชาเป็นต้น ปัจจัยเหล่าใด ยังธรรมมีสังขารเป็นต้นให้เกิดขึ้น ปัจจัยเหล่านั้นหาใช่ไม่อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) เมื่อขาดกันและกันไปเสีย จะสามารถยังธรรมมีสังขารเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้นได้เลยไม่ เพราะฉะนั้น กลุ่มปัจจัยนี้พระมุนีเจ้าผู้ฉลาดในโวหารตามทำนองความว่า “กลุ่มปัจจัยนี้อาศัย (กันและกันเป็นเหตุร่วม) ยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นโดยเสมอกันและด้วยกัน คือมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) เป็น ส่วน ๆ ทั้งมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) โดยเป็นก่อนและหลัง” ดังนี้ จึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน หมายความว่าตรัสว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทด้วยนั่นเอง

ปฏิจจสมุปบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

[๕๘๐] ก็แล พระมุนีเจ้านั้น เมื่อตรัสอย่างนี้ ก็เป็นอันทรงแสดง ความไม่เป็นสัสตวาทะเป็นต้น ด้วยบทหน้า และทรง แสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทะเป็นอาทิด้วยบทหลัง ทรง แสดงความถูกต้องด้วยบททั้งสอง

อรรถาธิบายแห่งคำประพันธ์นี้ว่า คำว่า “ด้วยบทหน้า” เป็นต้น ความว่า ความ เป็น สัสตวาทะ เป็นต้น ซึ่งแยกออกไปเป็นสัสตวาทะ (กล่าวว่าอัตตาและโลกเที่ยง ไม่สูญ ดายแล้วเกิด) **อุจเฉทวาทะ** (กล่าวว่าเหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมอง และความ บริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายไม่มี แล้วแต่โชคเคราะห์) **วิสมเหตุวาทะ** (กล่าวว่าโลกเป็นไป

ด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือด้วยอำนาจประภต อญฺ และกาลเป็นต้น) **วสวัตติ-
วาทะ** (กล่าวว่ามีพระอิศวร อาตมัน หรือพระชบาดี คือพรหมเป็นผู้ครอบงำสัตว์
ไว้ในอำนาจคือเป็นผู้บันดาล) เป็นต้น อันทรงแสดงด้วยบทปฏิจจะ ซึ่งสองความ
พร้อมเพรียงแห่งปัจจย เพราะปวัตติธรรม (ธรรมฝ่ายปวัตติ หมุนไป) มีความเป็นไป
เนื่องอยู่ในความพร้อมเพรียงแห่งปัจจย จริ่งอยู่ ประโยชน์อะไรด้วยความพร้อม
เพรียงแห่งปัจจยเล่า สำหรับสิ่งที่เป็นสัสสตะเป็นต้น หรือสำหรับสิ่งที่เป็นไปด้วย
อำนาจเหตุเป็นต้น

คำว่า “**และด้วยบทหลัง**” เป็นต้น ความว่า **อุจเจทวาทะ** (กล่าวว่ายตายแล้วสูญ)
นัตถิกวาทะ (กล่าวว่าจะอะไรๆ ไม่มี ผลของบุญบาปก็ไม่มี) **อภิกิริยวาทะ** (กล่าวว่
ไม่เป็นอันทำคือทำอะไรไม่เป็นกรรม) ชื่อว่าถูกปิดออกไป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม
ทั้งหลาย ก็เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจย เหตุนี้จึงเป็นอันทรงแสดงความ
แย้งต่ออุจเจทวาทะเป็นต้นด้วยบท สมุปบาท ซึ่งสองความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย
จริงอยู่ในเมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจแห่งปัจจยก่อนๆ อยู่
อุจเจทวาทะ นัตถิกวาทะ และอภิกิริยวาทะ จักมีแต่ไหนเล่า

คำว่า “**ด้วยบททั้งสอง**” เป็นต้น ความว่า ความถูกต้องนี้คือ **มัชฌิมาปฏิปทา**
(ทางสายกลาง) ความละเอียดซึ่งวาทะว่า “ผู้นั้นทำ ผู้นั้นได้รับผล (คือใครทำใคร
ได้เรื่อยไปไม่มีจบสิ้น)” ความละเอียดซึ่งวาทะว่า “คนอื่นทำ คนอื่นได้รับผล (คือคน
หนึ่งทำ คนหนึ่งได้)” ความไม่ยึดมั่นในภาษาของท้องถิ่น ความไม่ล่วงเลยเสียซึ่ง
สมัญญา (คือชื่อคนและสัตว์สิ่งของที่ชาวโลกเรียกรู้กัน) เป็นอันทรงแสดงด้วยคำว่า
ปฏิจจะสมุปบาทหมดทั้งคำ เพราะธรรมนั้นๆ เกิดขึ้นโดยไม่ตัด (คือไม่เว้น ?) ความ
สืบเนื่องกับความพร้อมเพรียงแห่งปัจจยนั้นๆ นี่เป็นความหมายของคำเพียงแต่ว่า
“**ปฏิจจะสมุปบาท**” เท่านั้น

[๕๘๑] ส่วนว่า แบบที่พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงปฏิจจะสมุปบาท ได้
ทรงวางไว้โดยนัยว่า **อวิชชาปจฺยยา สงฺขารา** สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจยคือ
อวิชชาเป็นต้นนี้ใด บัณฑิตเมื่อจะทำสังวรณาคความแห่งแบบที่ทรงวางไว้นั้น ลงสู่
วิภังขวาทที่แล้วไม่กล่าวต่ออาจารย์ทั้งหลาย ไม่ดิ่งลงสู่สกสมัย (คือไม่ยึดแต่ความรู้
ฝ่ายตน) ไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย (คือไม่ข่มขี่ความรู้ฝ่ายอื่น) ไม่ค้ำพระสูตรอนุโลมพระวินัย

มองดูมหาปเทสไว้ ซึ่งข้อธรรม (คือพระบาลี) ได้ (ถูกต้อง) ถือเอาอรรถ (คือความอธิบายแห่งพระบาลีนั้น) ได้ (ไม่ผิด) และยกเยื้องอรรถนั้นนั่นแหละ อธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ (ดังนี้) จึงควรทำอรรถสังวรรณนาได้ อนึ่งเล่า โดยปกติ อรรถสังวรรณนาแห่งปฏิจจสมุปบาทก็ทำยากอยู่แล้ว ดังโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า:-

**ธรรม ๔ ประการ คือ สัตถะ สัตถะ ปฏิสนธิและปัจจยาการ
นี้แหละ เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงด้วย**

ดังนี้ เหตุใด เพราะเหตุนี้ การสังวรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาท อันใครๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้สำเร็จ อาคม (คือพระปริยัติ) และอริคม (คือมรรคผล) จะทำได้ มีใช่ง่าย เหตุดังนี้ ข้าพเจ้าซึ่งใจดูแล้ว

บัดนี้ ใครจะกล่าวพรรณนาปัจจยาการ (ทั้งๆ ที่) ยังไม่ได้ (นัยอันเป็น) ที่ตั้ง (ที่อาศัย ด้วยกำลังปัญญาตน) ดังก้าวลงสู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบย่ำ ฉะนั้น ก็แต่ว่า คำสอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ประดัดประดาไปด้วยนัยเทศนาเป็นนานา (วิธี) ทั้งแนวทาง (พรรณนาคืออรรถถา) ของท่านบูรพาจารย์เล่าก็ยังไม่ขาดสาย เป็นไปอยู่ (จนทุกวันนี้) เหตุใด เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจักอาศัยนัยทั้งสองนั้นลงมือพรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น (ดู) ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังคำพรรณนานั้นเถิด ด้วยพระบูรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ผู้ใดผู้หนึ่งหาก สนใจฟังข้าพเจ้า จะพึงได้รับคุณ (คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย ครั้นได้รับคุณ (คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลายแล้ว ก็จักพึงลุถึงฐานะ ที่มีจรัลราชมองไม่เห็น” ดังนี้

[๕๘๒] ก็แล ในคำพระบาลีปฏิจจสมุปบาทมีคำว่า “อวิชชาปัจจยา สงฺขารา” เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา โดยอรรถ โดยลักษณะ (เป็นต้น) โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น และโดยกำหนดองค์ทั้งหลายแต่ต้นไปทีเดียว ดังนี้ก่อน

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา

ในบทเหล่านั้น บทว่า “โดยประเภทแห่งเทศนา” มีวินิจฉัยว่า ก็การแสดง ปฏิจจสมุปบาทแห่งพระผู้มีพระภาคมี ๔ อย่างคือ ทรงแสดงตั้งแต่ต้นไปถึงปลายบ้าง ตั้งแต่กลางไปจนถึงปลายบ้าง นับเดียวกันนั้น ทรงแสดงแต่ปลายมาถึงต้นบ้าง แต่กลางมาถึงต้นบ้าง ดุจการ (ซัก) เอาเถาวัลย์แห่งคนหาเถาวัลย์ ๔ คนฉะนั้น

แสดงแต่ต้นถึงปลาย

เหมือนอย่างว่า ในคนหาเถาวัลย์ ๔ คน คนหนึ่งพบโคนเถาวัลย์เข้าก่อน เขาก็ ตัดมันที่โคน แล้วชักเอามาจนหมด นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรง แสดงปฏิจจสมุปบาท ตั้งแต่ต้นไปจนปลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย มี เพราะปัจจัยคือ อวิชชา ฯลฯ ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ” ดังนี้ก็มี^๑

แสดงแต่กลางถึงปลาย

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์เข้าก่อน ก็ตัดมันตรงกลาง ชักเอาส่วนบนเท่านั้นนำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) ตั้งแต่กลางไปถึงปลายว่า “เมื่อกুমารนั้นตั้งหน้ายืนดีเวทนานั้นอยู่ พร้าชมเชยเวทนานั้นอยู่ ยึดเวทนานั้นติดอยู่ นันทิ (ความเพลิดเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น นันทิในเวทนาทั้งหลายอันใด อันนั้นเป็นอุปาทาน ภพย่อมมีแก่เขา เพราะปัจจัยคือ อุปาทาน ชาติย่อมมีเพราะปัจจัยคือภพ” ดังนี้ เป็นต้นก็มี^๒

แสดงแต่ปลายถึงต้น

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบปลายเถาวัลย์เข้าก่อน เขาก็จับมันเข้าที่ปลาย และชักเอาหมด จนถึงโคน โดยสาวไปแต่ปลายนั้นแหละนำไปใช้งานฉันใด พระผู้มี พระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่ปลายไปจนถึงต้นว่า “ก็แลคำที่เรา กล่าววว่า ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะ ปัจจัยคือชาติหรือหนอ หรือว่ามีใช่ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อนี้มี

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๙

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๙/๔๔๕, ส.ช. ๑๗/๕/๑๗-๑๘

อย่างไร” (ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า) “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะย่อมมีเพราะปัจจัยคือชาติ ความสำคัญของข้าพระองค์ทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างนี้ว่า ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ” (ตรัสต่อไปว่า) “คำที่เรากล่าวว่า ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชาหรือหนอ หรือว่ามีใช่ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างไร”^๑ ดังนี้เป็นต้นก็มี

แสดงแต่กลางถึงต้น

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาว์ลัยเข้าก่อนเขาก็ตัดมันตรงกลาง แล้วสาวลงไปส่วนล่างจนถึงโคน นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาค ก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจสุมุปาบท) เริ่มแต่กลางไปถึงต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็เลอาหาร ๔ นี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกัมเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? อาหาร ๔ นี้มีต้นเหตุเป็นต้นเหตุ มีต้นเหตุเป็นสมุทัย มีต้นเหตุเป็นกัมเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด ต้นเหตุมีอะไรเป็นต้นเหตุ เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาน สังขาร มีอะไรเป็นต้นเหตุ สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ ฯลฯ มีอวิชชาเป็นแดนเกิด”^๒ ดังนี้ก็มี

เหตุที่ทรงแสดงเช่นนี้

[๕๘๓] ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไฉนจึงทรงแสดงอย่างนี้ ? แก้วว่า เพราะปฏิจสุมุปาบทเป็นธรรม (สมันตภัทร) มีความงามรอบตัว และเพราะพระองค์เองก็ทรงถึงซึ่ง (เทสนาวิลาส) ความงามใน (กระบวน) เทศนาด้วย จจริงอยู่ ปฏิจสุมุปาบทเป็นธรรมมีความงามรอบตัว จึงเป็นไปเพื่อแทงตลอดซึ่งธรรมที่ถูกต้อง เพราะ (กระบวน) เทศนานั้นๆ โดยแท้ พระผู้มีพระภาคเล่าก็ทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา เพราะทรงประกอบด้วยพระเวสารัชชญาณ ๔ และพระปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และเพราะทรงถึงซึ่งพระคัมภีรภาพ ๔ ประการด้วย เพราะทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา พระองค์จึงทรงแสดงธรรมได้โดยนัยต่างๆ แท้

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๓๖-๔๓๘

๒ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๘-๑๙

แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกัน (แห่งเทศนาทั้ง ๔) **อนุโลมเทศนา** (การแสดง ปฏิจสุมุปาบทโดยอนุโลม) ตั้งแต่ต้นไปอันใด อนุโลมเทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบ ว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงพิจารณาเห็นเวไนยชนซึ่งยังเขลาอยู่ในการจำแนกเหตุ แห่งปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตนและเพื่อทรงชี้แจงลำดับ แห่งความเกิดขึ้นด้วย

ปฏิโลมเทศนา (การแสดงปฏิจสุมุปาบทโดยปฏิโลม) ตั้งแต่ปลายเข้ามาอันใด ปฏิโลมเทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงเล็งเห็นสัตว์โลกซึ่งต้องทุกข์ยาก โดยนัย (พระพุทธรำพึง) ว่า “สัตว์โลกนี้ต้องทุกข์ยากหนอ เกิดอยู่ด้วย แก่อยู่ด้วย ตายอยู่ด้วย”^๑ ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงชี้แจงเหตุของทุกชั้นนั้นๆ มีชรามรณะเป็นต้น ซึ่ง พระองค์ได้ทรง (ค้น) พบตามแนวความตรัสรู้ในตอนแรก (คือแรกตรัสรู้)

เทศนาที่เป็นไปตั้งแต่กลางถึงต้นอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปเพื่อทรง ชี้แจงซึ่งลำดับแห่งเหตุและผล ตั้งต้นแต่ข้ามอดีตอัฏฐาเสีย ไปจนถึงอดีตอัฏฐาอีก ตามแนวกำหนดเหตุแห่งอาหาร

ส่วนเทศนาที่เป็นไปเริ่มแต่กลางถึงปลายอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไป เพื่อทรงชี้แจงซึ่งธรรมอันจักมีในอนาคตอัฏฐา (กลางอนาคต) เริ่มแต่ความเกิดขึ้น แห่งธรรมอันเป็นเหตุแห่ง (ผลอันจักมีใน) อนาคตอัฏฐาในกาลปัจจุบัน (นี้เอง)

ในเทศนา (๔) นั้น อนุโลมเทศนาเริ่มแต่ต้นไป เพื่อทรงชี้แจงปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตน และเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้นแก่เวไนยชน ผู้ยังเขลาใน (การจำแนก) เหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) อันใด อนุโลมเทศนานั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นแบบที่ทรงวางไว้ในที่นี้

อวิชชาก็มีเหตุ

[๕๘๔] ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไฉน ในปัจจุการนี้ อวิชชา พระผู้มีพระภาค จินตรัสไว้เป็นข้อต้น แม้อวิชชาก็เป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุ (แต่) เป็นตัวมูลเหตุของโลก ดังปกติ (ประกฤติ) ของพวกปกติวาทีด้วยหรือ ? แก้วว่า อวิชชาเป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุหาไม่ได้ เพราะ

๑ ท.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔/๑๐

ว่าเหตุของอวิชชาก็ได้ตรัสไว้ (ในพระบาลี) ว่า “**อาสวสมุทยา อวิชชาสมุทโย** ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ”^๑ ดังนี้ แต่ปริยาย (คือเหตุโดยอ้อม) ซึ่งเป็นมูลเหตุ (ให้กล่าวได้ว่าอวิชชาเป็นต้นมูลเหตุก็มีอยู่) ถ้ามว่า ก็ปริยานั้นคืออะไร ? แก้วว่า คือความที่อวิชชาเป็นสัสสะ (เป็นยอดเหตุ) ในวิภูฏกถา (คือพระธรรมเทศนาว่าด้วยวิภูฏกะ) จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวิภูฏกถาย่อมตรัสโดยทรงยกธรรม ๒ ประการเป็นสัสสะ คืออวิชชาบ้าง ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าววว่า ก่อนนี้ อวิชชาไม่มี ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าววว่า ก่อนนี้ อวิชชาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิด ดังนี้ไซ้ร แต่ที่แท้ อวิชชาสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่”^๒ ฉะนี้ ภาวตัณหาบ้าง ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งภาวตัณหาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าววว่า ก่อนนี้ภาวตัณหาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิดดังนี้ไซ้ร แต่ที่แท้ภาวตัณหาสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่”^๓ ฉะนี้

[๕๘๕] ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวิภูฏกถา จึงตรัสโดยยกธรรม ๒ ประการนี้เป็นสัสสะ ? แก้วว่า เพราะธรรม ๒ ประการนี้ เป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามิ และทุกคติคามิ จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นทุกคติคามิ เพราะอะไร เพราะปุณฺณผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว ย่อมริทำกรรมที่เป็นทุกคติคามิเป็นอนนคประการ มีปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งทั้งไม่มี (อะไร) ที่น่าพอใจ เพราะเราร้อนด้วยกิเลส ทั้งนำมาซึ่งอนัตตะแก่ตนเอง เพราะทำให้ตกไปสู่ทุกติเหมือนโคที่เขาจะฆ่า ซึ่งถูกความเหน้อยหอบเพราะถูกลนด้วยไฟและถูกทุบด้วยไม้ค้อนครอบงำแล้ว ย่อมรณตีมน้ำร้อน (ที่เขาตั้งให้) ซึ่งทั้งไม่อร้อยทั้งนำมาซึ่งความพินาศแก่ตน (ทั้งนี้ก็) เพราะกระสับกระส่ายอยู่ด้วยความเหน้อยหอบนั้น ฉะนั้น

ส่วนภาวตัณหาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามิเพราะอะไร เพราะปุณฺณที่ภาวตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมพยายามทำกรรมอันเป็นสุคติคามิเป็นอนนคประการ มีเว้นจาก ปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งเป็นกรรมมีคุณค่าขึ้นใจ เพราะปราศจากความเราร้อนด้วยกิเลสและเป็นกรรมที่บรรเทาเสียซึ่งความทรมานด้วยทุกข์ในทุคติของตน

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๓/๔๘

๒ อ.จ. ทสก. ๒๔/๖๑/๑๓๔

๓ อ.จ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗

เพราะยังผู้ทำให้ถึงสุดติ ดุจโคมีอาการดังกล่าวนั้น (ไม่ยอมดื่มน้ำร้อน) พยายาม (หา) ดื่มน้ำเย็นซึ่งมีรสอร่อยและบรรเทาความเหนื่อยหอบของตนได้ด้วย(ทั้งนี้ก็) เพราะ ความกระหายในน้ำเย็น ฉะนั้น

[๕๘๖] แต่ในธรรม (ทั้งสอง) ที่เป็นสี่สละในวิภูฏกถานั้น ในบางสูตรพระผู้มี พระภาคก็ทรงแสดง (ปฏิเสธสมุปบาท) เทศนา ยกธรรมข้อเดียวเป็นมูล นี่เช่น อย่างไม่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นสาเหตุ วิญญาณมี สังขารเป็นสาเหตุ”^๑ ดังนี้ เป็นต้น นัยเดียวกัน เช่นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาย่อมงอก งามแก่บุคคลผู้เห็นแต่ส่วนที่น่าพอใจในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน อุปาทานก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือตัณหา”^๒ ดังนี้เป็นอาทิ ในบางสูตรก็ทรงแสดง (ปฏิเสธ- สมุปบาท) เทศนายกธรรมทั้งสองข้อเป็นมูลก็มี นี่เช่นอย่างไม่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย กายอันนี้ของคนเขลาผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกัน ประกอบไปด้วยตัณหาเป็นไปแล้ว (คือ เกิดขึ้น) ด้วยเหตุฉะนั้น กายดังกล่าวนี้ด้วย นามรูปกายนอกด้วย ทั้งสองนั้นเป็นทวยะ (คือเป็นคู่กัน) อย่างนี้ เพราะอาศัยทวยะธรรม คืออายตนะ ๖ นั้นแล ผัสสะก็เกิดขึ้น คนเขลาอุกถรรรมมีผัสสะเป็นต้นไรเล่า กระทบเอาแล้ว ย่อมเสวยสุขและทุกข์”^๓ ดังนี้ เป็นอาทิ

ในเทศนาเหล่านั้น เทศนาว่า “**อวิชชาปัจจุยา สงขารา** สังขารทั้งหลายมีเพราะ ปัจจัยคืออวิชชา” เป็นต้นนี้เฉพาะในที่นี้พึงทราบว่าเป็นเทศนาที่มีธรรมข้อเดียวเป็นมูล โดย (ยก) อวิชชา (เป็นสี่สละ)

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนาในพระบาลีปฏิเสธสมุปบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบ ดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยอรรถ

[๕๘๗] คำว่า “**โดยอรรถ**” คือ โดยความ (แปล) แห่งบททั้งหลาย มีบทว่า อวิชชา เป็นต้น อรรถนี้อย่างไรบ้าง

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๒

๒ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔

๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙/๓๒

อรรถแห่งบทอวิชาปัจจยา

อวิชา

๑. อกุศลธรรมมีกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **อวินทียะ** แปลว่า ไม่ควรได้ เพราะอรรถว่า ไม่ควรบำเพ็ญ ธรรมชาติโดยย่อไม่ได้ซึ่งอวินทียะนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (ได้สิ่งที่ไม่ควรได้)
๒. กุศลธรรมมีกายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **วินทียะ** (แปลว่าควรได้) เพราะอรรถ ตรงกันข้าม (คือควรบำเพ็ญ) ธรรมชาติโดยย่อไม่ได้ ซึ่งวินทียะนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (ไม่ได้สิ่งที่ควรได้)
๓. ธรรมชาติใดทำอรรถคือความเป็นกองแห่งขันธทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือ ความเป็นเครื่องต่อแห่งอายตนะทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความว่างเปล่าแห่งธาตุทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความจริงแท้แห่งสัจจะทั้งหลายมิให้ปรากฏ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **อวิชา** (ทำอรรถแห่งขันธเป็นต้นมิให้ปรากฏ)
๔. ธรรมชาติใดทำอรรถ ๔ อย่าง (ในอริยสัจ ๔) ที่กล่าวโดยอรรถ คือบีบคั้นเป็นต้น แห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นอาทิมิให้ปรากฏ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (ทำอรรถแห่งอริยสัจมิให้ปรากฏ)
๕. ธรรมชาติใดยังสัตว์ทั้งหลายให้เล่นไปในกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติ และ สัตตาวาสทั้งปวง ในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (ยังสัตว์ให้เล่นไปในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด)
๖. ธรรมชาติโดยย่อเล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลายมีหญิงและชายเป็นต้น อันไม่มี อยู่โดยปรมาตม ไม่เล่นไปในบัญญัติธรรมมีขันธเป็นอาทิ แม้มีอยู่โดยปรมาตม เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชา** (เล่นไปในวิชขมานบัญญัติ หรือไม่เล่นไปในวิชขมานบัญญัติ)
๗. อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **อวิชา** เพราะปกปิดเสียซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่ง วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นปฏิจจสมุปบาท (คือปัจจัย) และที่เป็นปฏิจจสมุปบันธรรม (คือผล) (ดังนี้) ก็ได้ (โดยสภาวะ)

ปัจจัย

ผลอาศัยธรรมใดไป ธรรมนั้นชื่อว่า ปัจจัย (แปลว่า ธรรมเป็นที่อาศัยไปแห่งผล) ศัพท์ว่า “**ปฏิจจะ อาศัย**” หมายความว่าไม่เว้น ไม่ปฏิเสธ ศัพท์ว่า “**เอติ - ไป**” หมายความว่าเกิดขึ้นและเป็นไป อีกอย่างหนึ่ง อรรถว่าอุปการะ - ผู้อุดหนุน เป็นอรรถแห่ง **ปัจจัย** ศัพท์

อวิชชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เหตุนี้จึงชื่อว่า **อวิชชาปัจจัยา** (แปลว่า อวิชชา เป็นปัจจัย) บทว่า **อวิชชาปัจจัยา** แปลว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น

สังขาร

ธรรมทั้งหลายใดมุ่งแต่ปรุงแต่ง (สิ่งต่าง ๆ) ให้เป็น (อย่าง) สังขตะขึ้น เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า **สังขาร** (แปลว่า ธรรมผู้ปรุงแต่ง) แต่ว่าสังขารมี ๒ อย่าง คือ สังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย ๑ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ๑

ในสังขาร ๒ อย่างนั้น สังขารเหล่านี้คือ ปุณฺณาสังขาร อปุณฺณาสังขาร และ อเนญฺชาภิสังขาร เป็น ๓ (กับ) กายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร (อีก) ๓ (รวม) เป็น ๖ จัดเป็นอวิชชาปัจจัยสังขาร อวิชชาปัจจัยสังขารทั้งหมดนั้น ก็ได้แก่กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาฝ่ายโลกิยะนั่นเอง ส่วนสังขาร ๔ นี้ คือ สังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่ปัจจัยของตน ๆ แต่งขึ้น) อภิสังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น) อภิสังขรณกสังขาร (สังขารคือตัวกรรมผู้เป็นเจ้าหน้าที่แต่ง) ปโยคาสังขาร (สังขารคือความเพียรพยายาม) จัดเป็นสังขาร ที่มาโดยสังขารศัพท์ ในสังขาร ๔ นั้น ธรรมที่มีปัจจัยทั้งปวงที่กล่าวไว้ในพระบาลีทั้งหลาย มีคำว่า “**อนิจฺจา วต สงฺขารา** สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ”^๑ เป็นต้น ชื่อว่า **สังขตสังขาร** อภิสังขตสังขารกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า “รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม เป็นไปในไตรภูมิ ชื่อว่า อภิสังขตสังขาร” ดังนี้ แม้อภิสังขตสังขารนั้นก็ถึงความสงเคราะห์ลง (ในสังขตสังขารที่กล่าวใน) พระบาลีว่า “**อนิจฺจา วต สงฺขารา**” นี้เหมือนกัน แต่อาคตสถานแห่งอภิสังขตสังขารนั้นมีได้ปรากฏ (ในพระบาลี) โดยเฉพาะ ส่วนกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา

๑ ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๑/๑๖๘, ถ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๑

อันเป็นไปในไตรภูมิ เรียกว่า อภิสัขรณกสังขาร อาคตสถานแห่งอภิสัขรณกสังขาร นั้นปรากฏในพระบาลีทั้งหลายมีพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ใน อวิชชาย่อม สร้างสังขารที่เป็นบุญบ้าง...”^๑ ดังนี้ เป็นต้น ส่วนความเพียรทางกายและทางจิต เรียกว่า **ปโยคาสังขาร** ปโยคาสังขารนั้นมาในพระบาลีทั้งหลายว่า “ความ ดำเนินไปแห่งอภิสังขาร (คือกำลังความเพียร) มีเพียงใด เขาก็ไปได้เพียงนั้นแลวกี้ หยุดราวกะเกวียนเพลากจะนั้น”^๒ ดังนี้ เป็นต้น

อนึ่ง สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ไซ้มีแต่สังขาร ๔ นั้นเท่านั้นก็หาไม่ได้ สังขาร ที่มาโดยสังขารศัพท์อื่นๆ อีกก็มีเป็นอนเกโดยนัย (พระบาลี) ว่า “อาวุโส วิสาขะ เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ วจีสังขารดับก่อน แต่นั้นกายสังขารดับ ต่อนั้นจิตต-สังขารจึงดับ”^๓ ดังนี้ เป็นต้น ในสังขารทั้งหลายนั้น สังขารที่จะไม่พึงถึงความสงเคราะห์ ในสังขตสังขารหาไม่

อรรถแห่งศัพท์มีวิญญาณเป็นต้น

อธิบายในพระบาลีทั้งหลายมีคำว่า “**สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ** วิญฺญาณมีเพราะ ปัจจัยคือสังขาร” เป็นต้น ต่อไป พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเถิด ส่วนในคำที่ยังมิได้ อธิบาย พึงทราบดังต่อไปนี้ :-

ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิญญาน เพราะรู้ (อารมณ์) ต่างๆ ชื่อว่า นาม เพราะน้อมไป (สู่อารมณ์) ชื่อว่า รูป เพราะ (รู้จัก) สลาย ชื่อว่า आयตนะ เพราะแผ่ไปในอายะ (คือขยายตัว) และเพราะนាំให้อายตนะ (คือต่อออกไป) สภาพที่ชื่อว่า ผัสสะ เพราะ ถูกต้องกันเข้า (แห่งอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก) ธรรมชาติที่ชื่อว่า เวทนา เพราะรู้ (รสอารมณ์) ชื่อว่า ตัณหา เพราะกระหาย (อารมณ์) ชื่อว่า อุปาทาน เพราะถือมั่น สภาพอันชื่อว่า ภพ เพราะเป็นขึ้น หรือเพราะทำให้เป็นขึ้น ความเกิดชื่อว่า ชชาติ ความแก่ ชื่อว่า ชรา ธรรมชาติอันชื่อว่า มรณะ เพราะเป็นเหตุตาย (แห่งสัตว์) ความเศร้า ชื่อว่า

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑

๒ อ.จ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๕/๑๕๗

๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๔

โคก ความคร่ำครวญชื่อว่า ปรีทเว ธรรมชาติที่ชื่อว่า ทุกขะ เพราะทำให้ลำบาก หรือชื่อว่าทุกขะ เพราะขุดอยู่สองตอน โดย (ขุดตอน) เกิดขึ้น และ (ตอน) ตั้งอยู่ก็ได้ ความเป็นผู้เสียใจชื่อว่า โทมนัส ความตรอมใจอย่างหนักชื่อว่า อุปายาส

คำว่า “**สมุททนต์ - มี**” ได้แก่ เกิดขึ้น อนึ่ง บัณฑิตอย่าพึงทำโยชนา (ประกอบ) **สมุททนต์** ศัพท์เข้ากับบททั้งหลายมีโสกะเป็นต้นไปแต่เพียงเท่านั้น ที่ถูกต้องทำโยชนา **สมุททนต์** ศัพท์เข้ากับบททั้งปวง เพราะว่า เมื่อกล่าวโดยประการนอกนี้ (คือเมื่อไม่ประกอบ **สมุททนต์** ศัพท์) ว่า “**อวิชชาปัจจุยา สงขารา**” (เฉยๆ) ความก็จะไม่ปรากฏว่า สังขารทั้งหลายทำอะไร (คือไม่มีปฏิกิริยา) แต่ครั้งมีประกอบศัพท์ว่า **สมุททนต์** เข้า ย่อมเป็นอันทำ ความกำหนดได้ทั้งปัจจัยธรรมทั้งปัจจุบันธรรมว่า “**อวิชชา จ สา ปัจจุโย จาติ อวิชชาปัจจุโย ตสฺมา อวิชชาปัจจุยา สงขารา สมุททนต์** อวิชชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่าอวิชชาปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น” ดังนี้ ในบททั้งปวงกัณยนี้

คำว่า “**เอว**” เป็นคำขึ้นยที่แสดงมาแล้ว ด้วยคำ **เอว** นั้น แสดงว่า ปัจจุบันธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น เพราะปัจจัยธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเองเป็นเหตุ หาใช่เกิดขึ้น เพราะพระอิศวร บันดาลเป็นต้นไม่ คำว่า “**เอตสฺส - นั้น**” คือตามที่กล่าวมา คำว่า “**เกวลสฺส**” แปลว่าไม่ (มีสุข) เจ็บปน หรือว่าทั้งมวล คำว่า “**ทุกขกฺขณธสฺส**” แปลว่า กองทุกข์ คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ของสุขของงามเป็นต้น คำว่า “**สมุทโย**” แปลว่า ความเกิดขึ้น คำว่า **โหติ** แปลว่าย่อมมี

วินิจฉัยโดยอรรถในพระบาลีปฏิสมุปปาสนีบัณฑิตพึงทราบดังพรรณนามาจะนี้

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

[๕๘๘] คำว่า “**โดยลักษณะเป็นต้น**” คือโดยลักษณะเป็นต้น แห่งบทมีอวิชชาเป็นอาทิ ลักษณะเป็นต้นนี้อย่างไรบ้าง ?

อวิชชา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการทำให้หลงเป็นรส มีการปกปิด (เสียซึ่งสภาวะ) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน^๑

๑ เพราะมีพระบาลีว่า “**อาสวสมุทยา อวิชชาสมุทโย** - ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ” ดังกล่าวแล้ว

สังขาร มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรส มีเจตนาเป็นปัจจัยปฏฐาน มีอริชชาเป็นปทัฏฐาน

วิญญาณ มีความรู้พิเศษเป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้า (แห่งนามรูป) เป็นรส มีปฏิสนธิเป็นปัจจัยปฏฐาน มีสังขารเป็นปทัฏฐาน หรือว่ามีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน

นาม มีความนุ่มไป (สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีสัมปโยค (ความประกอบกันและกันไว้) เป็นรส มีความไม่แยกกันเป็นปัจจัยปฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน

รูป มีความ (รู้จัก) สลายเป็นลักษณะ มีความกระจายตัวเป็นรส^๑ มีความเป็นอภัยกถาเป็นปัจจัยปฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน

สฬายตนะ มีความติดต่อกันเป็นลักษณะ มีการเห็นเป็นต้นเป็นรส มีความเป็นวัตถุและเป็นทวารเป็นปัจจัยปฏฐาน มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน

ผัสสะ มีความถูกต้องเป็นลักษณะ มีการกระทบเข้าเป็นรส มีความประจวบกัน (แห่งทวารอารมณ์และวิญญาณ) เป็นปัจจัยปฏฐาน มีสฬายตนะเป็นปทัฏฐาน

เวทนา มีการประสบ (อารมณ์) เป็นลักษณะ มีการเสวยอารมณ์เป็นรส มีสุขและทุกข์เป็นปัจจัยปฏฐาน มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน

ตัณหา มีความเป็นเหตุ (คือเป็นทุกขสมุทัย) เป็นลักษณะ มีความมุ่งยินดี (ในอารมณ์นั้นๆ) เป็นกิจ^๒ มีความไม่อึด (ในอารมณ์) เป็นปัจจัยปฏฐาน มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน

อุปาทาน มีความถือไว้เป็นลักษณะ มีความไม่ปล่อยเป็นกิจ มีความเห็นด้วยอำนาจความเหนียวแน่นแห่งตัณหาเป็นปัจจัยปฏฐาน มีตัณหาเป็นปทัฏฐาน

ภพ มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ มีความได้ประสบความมีเป็นกิจ มีกุศลอกุศลและอภัยกถาเป็นปัจจัยปฏฐาน มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน

ลักษณะเป็นต้นแห่งชาติเป็นอาทิพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสังจนิเทศนั้นเทอญ
วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นในพระบาลีปัจจุสมุปาทน^๓ พึงทราบดังกล่าวนี

๑ มหาภูติกถา เหมือนเมล็ดข้าวสาร เพราะไม่มีสัมปโยค

๒ เพราะมีพระบาลีว่า “ตตรตตฺตฺราภินนฺทนิ - ตณฺหาหิปกตฺติมฺงฺยนิตฺติในอารมณ์นั้นๆ” เป็นหลัก

โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

[๕๘๙] ในคำว่า **โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น** นี้มีวินิจฉัยว่า อวิชา มีอย่างเดียว โดยภาวะคือความไม่รู้หรือความไม่เห็น หรือความหลงเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยความไม่ปฏิบัติและความปฏิบัติผิด อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นสังขารและอสังขาร มี ๓ อย่าง โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ มี ๔ อย่าง โดยเป็นความไม่ตรัสรู้สัจจะ ๔ มี ๕ อย่าง โดยปกปิดเสียซึ่งโทษในคติ ๕ ส่วนความที่ค้นหา มี ๖ อย่าง ในองค์ ปฏิจสมุปบาทที่เป็นอรุณธรรมทั้งสิ้น พึงทราบโดย (เป็นไปใน) ทวาร (๖) และ อารมณ (๖)

สังขาร มีอย่างเดียว โดยเป็นสาสวธรรม เป็นวิปากฉัมมธรรม (ธรรมมีวิปากเป็น ธรรมดา) เป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็นกุศลและอกุศล อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นปริตตะ มหัคคตะ เป็นหีนะ มัชฌิมะ เป็นมิจจัตตะ สัมมัตตะ เป็นนียตะ อนียตะ มี ๓ อย่าง โดยความเป็นอภิสังขาร ๓ มีปัญญากิสังขารเป็นต้น มี ๔ อย่าง โดยให้เป็นไปในกำเนิด ๔ มี ๕ อย่าง โดยยังสัตว์ให้ไปสู่คติ ๕

วิญญาน มีอย่างเดียว โดยเป็นโลกียวิปากเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็น สเหตุกะและอเหตุกะเป็นต้น มี ๓ อย่าง โดยนับเนื่องในภพ ๓ โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ และโดยเป็น อเหตุกะ ทุกเหตุกะ และติเหตุกะ มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยกำเนิด (๔) และคติ (๕)

นามรูป มีอย่างเดียว โดยเป็นวิญญานสันนิสสัย (ที่อาศัยแห่งวิญญาน) และ โดยเป็นกัมมปัจจัย (ปัจจัยของกรรม) มี ๒ อย่าง โดยเป็นสาร์म्मณะ (มีอารมณ์-นาม) และอนารัมมณะ (ไม่มีอารมณ์-รูป) มี ๓ อย่าง โดยกาลมีอดีตเป็นต้น มี ๔ และ ๕ อย่าง โดยกำเนิดและคติ

สฬายตนะ มีอย่างเดียว โดยเป็นที่เกิดและโดยเป็นที่ประชุม (แห่งวิญญาน และธรรมที่สัมปยุตกับวิญญานนั้น) มี ๒ อย่าง โดยเป็นภูตปสาท (ส่วนที่ผ่องใส แห่งภูตรูป) และเป็นเครื่องรู้พิเศษ มี ๓ อย่าง โดยเป็นสัมปัตตโคจร (รับได้แต่ อารมณ์ที่มาถึงตัว) อสัมปัตตโคจร (รับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตัวได้) และโนภยโคจร (รับ อารมณ์ไม่ใช่ทั้งหลายอย่างนั้น) มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยเนื่องด้วยกำเนิดและคติ”

แม้ความมีอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นแห่งองค์ที่เหลือมีผัสสะเป็นอาทิ ก็พึงทราบโดยนัย (ที่กล่าว) นี้เทอญ

วินิจฉัยโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ในพระบาลีปัจจุสมุปบาทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาจะนี้ประการ ๑

โดยกำหนดองค์

[๕๙๐] ข้อว่า “และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย” มีวินิจฉัยว่า ก็แลในปัจจุสมุปบาท ธรรมทั้งหลายนี้ ธรรมมีโสกะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อแสดงความไม่ขาดตอนแห่งภวจักร (วงล้อแห่งภพ) เพราะธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้น ย่อมมีแก่คนเหล่าผู้ถูกชราและมรณะกระทบเอา ดังที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้สดับ เป็นผู้ถูกทุกขเวทนาทางกายต้องเอาแล้ว ย่อมเศร้าโศกลำเคิญคร่ำครวญทูลบอกร่ำไห้ ถึงซึ่งความพินเพื่อนไป”^๑ เป็นต้น และด้วยพระพุทธรพจน์ว่า “ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบไต่ความหมุนไปแห่งอวิชชาก็ยังมีอยู่ตราบนั้น” ดังนี้ ภวจักร ก็เป็นอันเชื่อมเข้ากับบทว่า **อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา** อีกเล่า เพราะเหตุนั้น ธรรม ๑๒ เท่านั้น โดยนำสังเขปธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้นแหละ เข้าเป็นอันเดียวกันกับชรามรณะเสีย พึงทราบว่าเป็นองค์แห่งปัจจุสมุปบาท

วินิจฉัยโดยกำหนดองค์ทั้งหลายในพระบาลีปัจจุสมุปบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

นี้เป็นเพียงสังเขปกถาในปัจจุสมุปบาทธรรมนี้

[๕๙๑] ส่วนความต่อไปจะนี้เป็นวิถิตถารนัย

แก้บทอวิชชา

โดยปริยาย (ทาง) พระสูตร ความไม่รู้ในฐานะ ๔ มีทุกข์เป็นต้นชื่อว่าอวิชชา โดยปริยาย (ทาง) พระอภิธรรม ความไม่รู้ในฐานะ ๘ กับปุพพัตถะเป็นต้น ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ในธรรมเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ? ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ความ

๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๒/๒๗๒

ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในปุพพันตะ (เงื่อนต้น) ความไม่รู้ในอปันตะ (เงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในปุพพันตาปันตะ (ทั้งเงื่อนต้นทั้งเงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอิทัปปัจจยตา (คือกลุ่มเหตุ) และปฏิจสมุปปันนธรรม (กลุ่มผล) นี้เรียกว่าอวิชชา”^๑ ดังนี้

ในฐานะเหล่านั้น ยกเว้นสังขะ ๒ (คือนิโรธและมรรค) ที่เป็นโลกุตตระเสีย อวิชชา ย่อมเกิดขึ้น ในฐานะที่เหลือแม้โดยทำให้เป็นอารมณ์ได้ก็จริง (แต่) แม้เป็นอย่างนั้น ในพระบาลีนี้ท่านก็ประสงค์เอา โดยว่าเป็นเครื่องปิดบังเท่านั้นเอง จริงอยู่ อวิชชา นั้นที่เกิดขึ้นแล้วย่อมปิดบังทุกขสังขตั้งอยู่ ไม่ให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นรส (คือสภาวะ) ประจำตนตามเป็นจริงได้ อย่างเดียวกันย่อมปิดบังสมุทยสังข นิโรธสังข มรรคสังข ชนธปัญญาจะส่วนอดีตที่รับว่าเงื่อนต้น ชนธปัญญาจะส่วนอนาคตที่นับว่าเงื่อนปลาย ชนธปัญญาจะทั้ง ๒ ส่วนนั้นที่นับว่าทั้งเงื่อนต้น และเงื่อนปลาย อิทัปปัจจยตาและปฏิจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย ที่นับว่า อิทัปปัจจยตา ปฏิจสมุปปันนธรรมด้วย ตั้งอยู่มิให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นกิจ (คือสภาวะ) ประจำตนตามเป็นจริงในทุกข์เป็นต้น นั้นว่า “นี่อวิชชา นี่สังขาร” ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า (อวิชชา คือ) ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ความไม่รู้ในอิทัปปัจจยตา และปฏิจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย”

แก้บทสังขาร

[๕๙๒] บทว่า “สังขารทั้งหลาย” ได้แก่ สังขาร ๖ ที่กล่าวโดยสังเขปไว้ในตอนก่อนดังนี้ว่า “สังขาร ๓ มีบุญเป็นต้น (และ) สังขาร ๓ มีกายสังขารเป็นต้น”

ส่วนว่าโดยพิสดาร ในสังขารเหล่านี้ สังขารทั้ง ๓ ได้แก่เจตนา ๒๙ คือ ปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๑๓ คือ เจตนาเป็นกามาวจรกุศล ๘ อันเป็นไปด้วยอำนาจกุศลมีทาน ศีล เป็นต้น และเจตนาเป็นรูปาวจรกุศล ๕ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาอย่างเดียว อปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นอกุศล ๑๒ อันเป็นไปด้วยอำนาจอกุศลมีปาณาติบาต เป็นต้น อเนญชาภิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นรูปาวจรกุศล ๔ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเหมือนกัน

๑ อภ.สง.. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๖/๒๕๗

ส่วนสังขารอีก ๓ คือกายสังขารเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางกาย) เป็นกายสังขาร วจิตสังขารเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางใจ) เป็นวจีสังขาร มโนสังขารเจตนา เป็นจิตตสังขาร ดิเกนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งอภิสังขาร ๓ มี ปุญญาภิสังขารเป็นต้น ทางทวารในขณะที่พยายามทำกรรม จริยังอยู่ เจตนา ๒๐ ถ้วน คือกามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ อันยังกายวิญญูตีให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางกายทวาร ชื่อว่ากายสังขาร เจตนาเหล่านั้นแหละ ที่ยังวจีวิญญูตีให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางวจีทวาร ชื่อว่า วจีสังขาร

แต่อภิญาเจตนา (เจตนาในอภิญา) ไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณองค์ต่อไป เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาในคำว่า กายสังขาร วจีสังขารนี้ อภิญาเจตนาไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ ฉนใด แม้อุทัจจเจตนาไม่เป็นฉนนั้น เพราะเหตุนั้น ถึงอุทัจจเจตนาขึ้น ก็ต้องคัดออกในความเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ แต่เจตนาทั้งปวงนั้นก็คงเป็นธรรมมีอวิชาเป็นปัจจัย (เหมือนกัน)

ส่วนเจตนา ๒๙ แม้ทั้งหมด ที่เกิดขึ้นในมโนทวาร (โดย) ไม่ยังวิญญูตีทั้งสองให้ตั้งขึ้น เป็นจิตตสังขารแล

ด้วยประการดังนี้ ดิเกนี้ก็เข้าไปสู่ติเกก่อน (คือผนวกอยู่กับติเกก่อน) นั้นเอง เพราะฉะนั้น ว่าโดยใจความแล้ว ความที่อวิชาเป็นปัจจัย (แห่งสังขาร) ก็พึงทราบโดยที่เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร ๓ มี ปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นแล

[๕๙๓] ในข้อนั้น หากมีปัญหว่า “ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรม มีอวิชาเป็นปัจจัย” คำแก้พึงมีว่า “ทราบได้โดยที่เมื่ออวิชามีมันจึงมี” แท้จริง ความไม่รู้ ในฐานะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นที่เรียกว่าอวิชา ซึ่งบุคคลใดยังละไม่ได้ บุคคลนั้น เพราะความไม่รู้ในทุกข์และในฐานะนอกนี้มีเงื่อนไขต้นเป็นอาทิ จึงถือเอาสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วก่อสังขารทั้ง ๓ อย่าง ซึ่งเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั่นเอง เพราะไม่รู้ในสมุทัย จึงสำคัญเห็นสังขารทั้งหลายอันมีต้นหาเป็นเครื่องประดับ ซึ่งแม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ โดยว่าเป็นเหตุแห่งสุขไป ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้น อนึ่ง เพราะไม่รู้ในนิโรธและในมรรค จึงเป็นผู้มีความสำคัญในคติวิเศษ (มีพรหมโลกเป็นต้น) ซึ่งแม้มิใช่เป็นที่ดับทุกข์ว่าเป็นที่ดับทุกข์ไป เป็นผู้มีความสำคัญในพาหิรมรรคมี (บุชา) ยัญและ (บำเพ็ญ) อมรตบะเป็นต้น ซึ่งแม้มิใช่ทางแห่งความดับทุกข์ ว่าเป็นทางดับทุกข์ไป เมื่อปรารภความดับทุกข์ ก็ก่อสังขาร

ทั้ง ๓ อย่างขึ้นทางมุขพาหิรมรรคมียัญและอมรตบะเป็นต้น อีกประการหนึ่ง บุคคลนั้นเพราะความที่ละอวิชชาในสัจจะ ๔ ยังไม่ได้นั้น ก็ไม่รู้ทุกข์กล่าวคือผลแห่งบุญ ซึ่งแม้แทรกซ้อนด้วยอาทินพโทษเป็นอนนิก มีชาติ ชรา โรค และมรณะเป็นต้น อย่างวิเศษ โดยว่าเป็นทุกข์ได้ จึงก่อบุญญาภิสังขารอันต่างโดยเป็นกายสังขาร (บ้าง) วีสังขาร (บ้าง) จิตตสังขาร (บ้าง) เพื่อได้ผลแห่งบุญนั้น ดังบุคคลผู้ปรารถนาเทพอัปสรวิจนหน้าผา (ตาย) มิเช่นนั้นก็ไม่เห็นความที่ผลแห่งบุญนั้น ซึ่งแม้สมมติกันว่าเป็นสุขเป็นวิปริณามทุกข์อันจะก่อให้เกิดความร้อใจใหญ่ในที่สุด (เมื่อหมดบุญ) และ (ไม่เห็น) ความที่ผลแห่งบุญนั้น (แม้มีคุณน่ายินดีก็) มีคุณน่ายินดีเป็นส่วนน้อย จึงก่อบุญญาภิสังขารมีประการดังกล่าวแล้วนั้น อันเป็นปัจจัยแห่งวิปริณามทุกข์นั่นเอง ดังแมลงเม่าบินเข้าตอมเปลวไฟ และดังสัตว์ที่ตะกรามหยาดน้ำผึ้ง ริเข้าเลียคมคัสตราที่น้ำผึ้งติดฉะนั้น อนึ่ง ไม่เห็นโทษในโลกียวิสัย มีการเสพกามเป็นต้น พร้อมทั้งผลของมัน เพราะสำคัญว่าเป็นสุข และเพราะถูกกิเลสครอบงำด้วย จึงก่อบุญญาภิสังขารอันเป็นไปในทวารทั้ง ๓ ขึ้นก็ได้ ดังเด็กอ่อนริเล่นคุณ และดังคนอยากตายริกินยาพิษฉะนั้น อนึ่งเล่า ไม่รู้ความที่สังขารแม้ในฝ่ายอรุปวิบากก็เป็นวิปริณามทุกข์ จึงก่ออนนิกขาภิสังขารซึ่งเป็นจิตตสังขารขึ้น ด้วยวิปlassไปว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น ดังคนหลงทิศริอ่านเดินทางมุ่งหน้าไปสู่เมืองปีศาจฉะนั้น

เพราะเหตุที่สังขารมีเพราะอวิชชาเท่านั้น หามีโดย (อวิชชา) ไม่มีไม่ ดังกล่าวมานะนี้ บัณฑิตจึงรู้ข้อที่ว่า “สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย” นั้นได้แลจริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ฉลาดตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งบุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอบุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอนนิกขาภิสังขารบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ต่อเมื่อใด อวิชชา ภิกษุละได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น ภิกษุนั้น เพราะความสำรอกออกไปแห่งอวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งวิชชา ย่อมไม่ปรุงแต่งบุญญาภิสังขารเลย”^๑ ดังนี้เป็นต้น

[๕๙๔] ในบทว่าอวิชชา ข้าพเจ้าทั้งหลายขอพัก ข้อว่า “อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย” นี้ไว้ก่อน ด้วยข้อนี้ควรจะกล่าว (ต่อไป) คือ (ปัญหา) ว่า “อวิชชา

๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑

เป็นปัจจัยแห่งสังขารเหล่านี้ อย่างไร” ในความที่อธิบายเป็นปัจจัยอย่างไรบ้างนั้น ท่านกล่าวไว้ดังต่อไปนี้

ปัจจัย ๒๔

ก็แล ปัจจัย ๒๔ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ คือ :-

เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย ปัจฉาชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตฺถิปัจจัย นตฺถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย^๑

แก้เหตุปัจจัย

ในอุเทศบทเหล่านั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเหตุปัจจัย เพราะธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย คือ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ อธิบายว่า เป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ นั้น แม้ในอุเทศบทอื่นมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น ก็นัยเดียวกันนี้

แก้ศัพท์เหตุ

[๕๔๕] ในบทว่า “เหตุปัจจัย” นั้น คำว่า “เหตุ” เป็นคำเรียก วจนาวยะ (อวัยวะแห่งคำ คือ ถ้อยคำที่ให้ความแต่ละคำ) และการณะ (สิ่งที่ก่อผล) มूलะ (สิ่งที่เป็นรากเหง้า) ก็วจนาวยะ เรียกว่าเหตุในทางโลก เช่นในคำว่า “ปฏิกุญญาเหตุ - ข้อปฏิกุญญา” แต่ในทางพระศาสนา การณะ เรียกว่าเหตุ เช่นในคำว่า “เย ธมมา เหตุปุปภา - ธรรมทั้งหลายใดมีเหตุ (คือการณะ) เป็นแดนเกิด”^๒ มूलะ ก็เรียกว่าเหตุ เช่นในคำว่า “ตโย กุสลเหตุ ตโย อกุสลเหตุ - เหตุ (คือมूल) แห่งกุศล ๓ เหตุ (คือมूल) แห่งอกุศล ๓”^๓ มूलนั้น (แหละ) ประสงค์เอา (ว่าเหตุ) ในที่นี้

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑-๒

๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗/๓, ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๔๖/๔๕

๓ อภ.ส.ง. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๔/๒๗๑

แก้ศัพท์ปัจจัย

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายแห่งคำในคำว่า “ปัจจัย” นี้ ธรรม (ที่เป็นผล) อาศัยไปแต่ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น หมายความว่าไม่ปฏิเสธธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น เป็นไป เหตุนี้ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อว่าปัจจัย มีคำอธิบายว่า อันธรรม (ที่เป็นผล) ไปอาศัย คือไม่ปฏิเสธซึ่งธรรม (ที่เป็นเหตุ) ไດ ตั้งอยู่หรือว่าเกิดขึ้นก็ดี ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งธรรม (ที่เป็นผล) นั้น แต่ (เมื่อว่า) โดยลักษณะ ปัจจัยคือความอุดหนุนเป็นลักษณะ ด้วยว่าธรรม (ที่เป็นเหตุ) ไດ เป็นสภาพอุดหนุน เพื่อความตั้งอยู่หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรม (ที่เป็นผล) ไດ ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น ท่านเรียกว่าเป็นปัจจัยแห่งธรรม (ที่เป็นผล) นั้น

คำว่า “ปัจจัย เหตุ ภาระ นิทานะ สัมภาวะ ปภาวะ” เป็นต้น โดยความก็อันเดียวกัน ต่างกันแต่โดยพยัญชนะ

ธรรมชื่อว่าเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถว่าเป็นสภาพอุดหนุน ดังกล่าวมาจะนี้ เพราะเหตุนี้ เมื่อว่าโดยสังเขป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูล ชื่อว่าเหตุปัจจัย

อธิบายของอาจารย์ทั้งหลายว่า “เหตุปัจจัยนั้นเป็นสภาพยังความเป็นกุศล เป็นต้นให้สำเร็จแก่ (สัมปยุต) ธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นอาทิ ดังพืชทั้งหลายมีพืชข้าวสาลี เป็นต้น ยัง (ความเป็น) ธัญญาชาติ มีข้าวสาลีเป็นอาทิให้สำเร็จ และดังสีของมณี เป็นต้นยังแสงของมณีเป็นอาทิให้สำเร็จ ฉะนั้น” ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเป็นเหตุปัจจัยก็ไม่สำเร็จไปถึงในรูปทั้งหลายที่มีเหตุนี้เป็นสมุฏฐาน (ด้วยนะซี) เพราะว่าเหตุปัจจัยนั้นหายังความเป็นกุศล เป็นต้นให้สำเร็จแก่รูปเหล่านั้นไม่ แต่ก็มีใช้ไม่เป็นปัจจัย สมพระบาลีว่า “เหตุเป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีเหตุนี้เป็นสมุฏฐาน” ดังนี้ อนึ่ง สำหรับเหตุทุกจิตทั้งหลาย ความเป็นอภัยกฤต เว้นเหตุนั้นเสียก็สำเร็จได้ (เพราะอภัยกฤตเป็นเหตุกะ) แม้สำหรับสเหตุทุกจิตทั้งหลายแล้ว ความเป็นกุศล เป็นต้นก็เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้น มิใช่เนื่องด้วยสัมปยุตเหตุ (เหตุ ผู้สัมปยุต) และหากว่าความเป็นกุศล เป็นต้น

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒

พึงมีโดยสภาวะแท้ในสัมปยุตเหตุทั้งหลายไซ้ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย อโลกะ ซึ่ง
เนื่องด้วยเหตุ ก็พึงเป็นกุศลบ้าง เป็นอัพยากฤตบ้าง แต่เพราะเป็นได้ทั้งสองอย่าง
เหตุนั้นในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย หาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยเหตุ มิใช่เป็น
โดยสภาวะ) ได้ฉันใด แม้ในเหตุทั้งหลาย ก็พึงหาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วย
ธรรมอื่น มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ฉันนั้น

แต่อันที่จริง เมื่ออรรถว่าเป็นมูลแห่งเหตุทั้งหลาย บัณฑิตไม่ถือเอาโดยว่า เป็น
เหตุยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จ (แต่) ถือเอาโดยว่าเป็นเหตุยังความตั้งมั่นด้วยดี
(แห่งธรรมทั้งหลาย) ให้สำเร็จก็ไม่ผิดอะไรเลย แท้จริงธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุปัจจัยแล้ว
ย่อมเป็นธรรมมั่นคงตั้งลงด้วยดี ดังต้นไม้ทั้งหลายที่มีรากงอกงามแล้วก็ตั้งอยู่ได้ด้วย
ดีฉะนั้น (ส่วน) อเหตุกธรรมทั้งหลาย เป็นธรรมไม่ตั้งมั่นด้วยดี ดุจสาหร่ายทั้งหลาย
มีสาหร่ายชนิดติลพิชกะ (สาหร่ายเมลิตงา) เป็นต้น ฉะนั้น เหตุปัจจัยเป็นธรรมอุดหนุน
โดยความหมายว่าเป็นมูลดังนี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้อุดหนุนโดยยังความตั้งมั่นด้วยดี
(แห่งสัมปยุตธรรม) ให้สำเร็จ บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่าเหตุปัจจัย

แก้อารัมมณปัจจัย

[๕๙๖] ในอุเทศบทต่อแต่นั้นไป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นอารมณ์ ชื่อว่า
อารัมมณปัจจัย ธรรมอะไรๆ จะไม่เป็นอารัมมณปัจจัยนั้นไม่มี เพราะคำนิเทศ แม้
ท่านจะขึ้นต้นว่า “รูปายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ”^๑
ดังนี้ เป็นต้น แต่ก็ลงท้ายว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นจิตและเจตสิกธรรม ปารรภธรรม
ใดๆ เกิดขึ้น ธรรมทั้งหลาย (ที่ถูกปารรภ) นั้นๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณ-
ปัจจัยแห่งธรรม (ที่เกิดขึ้น) นั้นๆ”^๑ ฉะนั้น เปรียบเหมือนคนกำลังน้อยได้ยึดท่อนไม้
หรือเชือกนั้นแหละ จึงลุกขึ้นและยืนอยู่ได้ฉันใด จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายก็ฉันนั้น
ปารรภอารมณ์มีรูปเป็นต้นเช่นนั้นแหละจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เพราะเหตุนี้ ธรรม
ทั้งหลายอันเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายทั้งปวง บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่า
อารัมมณปัจจัย

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๒/๓

[แก้อธิปติปัจจัย]

[๕๙๗] ธรรมผูุ้ดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า **อธิปติปัจจัย** อธิปติปัจจัยนั้นมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสหชาตธรรมและอารมณ์ ใน ๒ อย่างนั้น ธรรม ๔ ประการกล่าวคือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา พึงทราบว่าเป็นสหชาตอธิปติปัจจัย (เป็นอธิปติปัจจัยแห่งสหชาตธรรม) โดยพระบาลีว่า “ฉันทาธิปติเป็นปัจจัย โดยเป็นอธิปติปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉันทะ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐาน”^๑ ดังนี้ เป็นต้น แต่ว่าธรรมทั้ง ๔ นั้นมิได้เป็นอธิปติร่วมกัน จริงอยู่ ในขณะใด จิตทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นไป ในขณะนั้น ก็ฉันทะอย่างเดียวเป็นอธิปติ นอกนี้มิได้เป็น ในธรรมที่เหลือ (อีก ๓) ก็นัยนี้ ส่วนรูปธรรมทั้งหลายทำธรรมใดให้เป็นที่หนัก (คือเป็นที่หนัก) เป็นไป ธรรมนั้นเป็นอารมณ์อธิปติแห่งรูปธรรมทั้งหลายนั้น เหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคานีเทศไว้ว่า “ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นจิตและเจตสิกธรรม ทำ (อารมณ์) ธรรมใด ๆ ให้เป็นที่หนักเกิดขึ้น ธรรม (อารมณ์) ทั้งหลายนั้น ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอธิปติปัจจัยแห่งธรรม (จิตเจตสิก) ทั้งหลายนั้น ๆ”^๑ ดังนี้

แก่อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย

[๕๙๘] ธรรมผูุ้ดหนุนโดยความเป็นธรรมไม่มีระหว่าง (คั่น) ชื่อว่า **อนันตรปัจจัย** ธรรมผูุ้ดหนุนโดยความเป็นธรรมใกล้เคียงที่สุด ชื่อว่า **สมนันตรปัจจัย** ก็แลอาจารย์ทั้งหลายอธิบายปัจจัยคู่นี้ไว้มากประการ แต่ความ (ต่อไป) นี้เป็นแก่นสารในปัจจัยคู่นี้

กัจจนิยม (ทางของจิต) เป็นต้นว่า “มโนธาตุมีในลำดับแห่งจักขุวิญญาณ มโนวิญญาณธาตุมีในลำดับแห่งมโนธาตุ” ดังนั้นใด จิตนิยมนั้นย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งจิตดวงก่อน ๆ เท่านั้น หากสำเร็จโดยประการอื่นไม่ เหตุใด เพราะเหตุนี้ ธรรมผู้สามารถในอันยังจิตตูปบาทที่คู่ควรกันให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งตน ๆ ชื่อว่า อนันตรปัจจัย เพราะฉะนั้นแล ท่านจึงกล่าวว่า “บทว่า อนันตรปัจจัย ความว่า จักขุ-

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๓/๓

วิญญานธาตุและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญานธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัย แห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น”^๑ ดังนี้ เป็นต้น อนันตรปัจจัยอันใด สมันตรปัจจัยก็อันนั้นแหละ แท้จริง ความต่างกัน ในปัจจัยคู่นี้เป็นเพียงพยัญชนะเท่านั้น ดูความต่างเพียงพยัญชนะในศัพท์อุปยะ (เติบโต) กับ สันตติ (สืบต่อ) และในศัพท์คู่คือ อธิวณะ (คำเรียก) กับ นิรุตติ (คำกล่าว) ฉะนั้น แต่ความต่างโดยอรรถหาไม่มี

ส่วนมติของอาจารย์ทั้งหลายว่า “ธรรมชื่อว่าอนันตรปัจจัยเพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยอรรถ (คือไม่มีความอื่นคั่น) ชื่อว่าสมันตรปัจจัยเพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล (คือไม่มีกาลคั่น)” ดังนี้ได้ มตินั้นผิดจากพระบาลีว่า “เมื่อพระโยคาวจรออกจากนิโรธ เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นสมันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ”^๒ ดังนี้ เป็นต้น

ในกรณีที่ธรรมเป็นสมันตรปัจจัยเพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาลนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวแม้คำใดว่า “ความมีธรรมนั้นเป็นธรรมสามารถในอันยังธรรมทั้งหลายให้ตั้งขึ้นมิได้เสื่อมไป แต่เพราะกำลังแห่งภาวนากันไว้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นสมันตรจะจึงยังเกิดขึ้นไม่ได้” ดังนี้ แม้คำนั้นก็ยังคงความไม่มีแห่งความเป็นกาลานันตระ (ไม่มีระหว่างโดยกาล) นั้นเองให้สำเร็จ (คือพิสูจน์ให้เห็นว่าความเป็นกาลานันตระไม่มีนั่นเอง) เพราะความเป็นกาลานันตระในธรรมนั้นไม่มีด้วยกำลังแห่งภาวนา เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายจึงยังคงยืนยันข้อนั้นแหละ (คือกาลานันตระไม่มี) ก็เหตุใดความเป็นกาลานันตระไม่มี เพราะเหตุนี้ ความที่ธรรมนั้นเป็นสมันตรปัจจัย ก็ใช้ไม่ได้ด้วย ด้วยว่าความเห็นของท่านทั้งหลายว่า “ธรรมชื่อว่าเป็นสมันตรปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายนั้น เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล” (เช่นนั้น)

เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายอย่าทำความยึดมั่น (ความเห็น) ไปเลย ฟังเชื่อเถิด (ว่า) ความต่างกันปัจจัยคู่นี้ ก็เพียงแต่โดยพยัญชนะเท่านั้น หาต่างกันโดยอรรถไม่มีต่างกันโดยพยัญชนะอย่างไร ? ต่างกันเท่านั้นคือ

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๓

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

ระหว่างแห่งธรรมเหล่านั้นไม่มี เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า อนันตระ (ไม่มีระหว่าง) ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าอนันตระอย่างดี เพราะไม่มีหยุดชะงัก เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า สมนันตระ (ไม่มีระหว่างอย่างดี)

แก้สหชาติปัจจัย

[๕๙๙] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่เมื่อเกิดขึ้น ก็ยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ชื่อว่า **สหชาติปัจจัย** ดุจประทีปเป็นปัจจัยโดยยังแสงสว่างให้เกิดขึ้นพร้อมกันฉะนั้น สหชาติปัจจัยนั้นเป็น ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอรุปชั้นเป็นต้น ดังพระบาลีว่า “ชั้น ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรภ์) เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยแห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย ธรรมมีรูปทั้งหลาย บางเหล่าเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยแห่งธรรมที่ไม่มีรูปทั้งหลายในกาลบางครั้ง บางครั้งเป็นปัจจัยมิใช่โดยเป็นสหชาติปัจจัย”^๑ คำหลัง (คือธรรมมีรูป) นี้ท่านกล่าวหมายเอา หทยวัตถุอย่างเดียว

แก้อัญญมัญญปัจจัย

[๖๐๐] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความที่ยังกันและกันให้เกิดและสนับสนุนซึ่งกันและกัน ชื่อว่า **อัญญมัญญปัจจัย** ดุจไม้สามท่อน (ตั้งพิงกันอยู่) ค้ำกันและกันไว้ฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่างด้วยอำนาจอรุปชั้นเป็นต้น ดังพระบาลีว่า “ชั้น ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย มหาภูต ๔ ฯลฯ นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรภ์) เป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย”^๒

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๗/๗

แก่นิสสยปัจจัย

[๖๐๑] ธรรมผูุ้ดหนุนโดยอาการเป็นที่ตั้งและโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า **นิสสยปัจจัย** ดุจแผ่นดินและแผ่นผ้าเป็นต้นเป็นที่ตั้งและเป็นที่อาศัยแห่งต้นไม้และแห่งจิตรกรรมเป็นอาทิ ฉะนั้น นิสสยปัจจัยนั้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวในสหชาตปัจจัยนั้นแหละว่า “ชั้น ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยซึ่งกันและกัน”^๑ ดังนี้ เป็นต้นเกิด แต่โกฏฐาส (ส่วน) ที่ ๖ ในปัจจัยนี้ ท่านจำแนกไว้ดังนี้ว่า “จักขายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่ง จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะเป็นปัจจัย โดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น”^๒

แก้อุปนิสสยปัจจัย

[๖๐๒] ส่วนในบทว่า **อุปนิสสยปัจจัย** นี้ พึงทราบความหมายแห่งคำนี้ก่อน ธรรมอันผลแห่งตนอาศัย คือไม่ปฏิเสธ โดยที่ความเป็นไปเนื่องด้วยธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น เพราะเหตุานั้น ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อว่า **นิสสยะ** (เป็นที่อันผลแห่งตนอาศัย) (**อุป-**ศัพท์ในบทว่าอุปนิสสยะนั้น มีอรรถว่า “ยิ่ง” ว่า “นัก”) เหมือนอย่างว่า ความคับแค้นใจนัก ชื่อว่าอุปายาส ฉนใด ธรรมเป็นที่อันผลแห่งตนอาศัยยิ่งนักก็ชื่อว่าอุปนิสสยะ ฉนนัน คำว่า **อุปนิสสยะ** นั้นเป็นชื่อแห่งเหตุอันมีกำลัง (เหตุอันเรี่ยวแรง) เพราะเหตุนั้นธรรมผูุ้ดหนุนโดยความเป็นเหตุมีกำลังพึงทราบที่ชื่อว่า **อุปนิสสยปัจจัย**

อุปนิสสยปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และ ปกตูปนิสสยะ

อารัมมณูปนิสสยะ

ในอุปนิสสยปัจจัย ๓ นั้น อันดับแรก **อารัมมณูปนิสสยะ** ท่านจำแนกไว้ (โดย) ไม่ทำความต่างกับอารัมมณาธิบดี (ความมีอารมณ์เป็นใหญ่) เลย โดยนัยว่า “การก-

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗

๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗

บุคคลให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรมแล้ว ปัจจเวกขณะถึงกุศลกรรมที่กล่าวนั้น (โดย) ทำ (กุศลกรรมนั้น) ให้เป็นที่หนัก (คือเป็นใหญ่เป็นสำคัญ) ปัจจเวกขณะ (องค์) ฌาน (โดย) ทำ (ฌานนั้น) ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลาย ปัจจเวกขณะโคตรภู (โดย) ทำ (โคตรภูนั้น) ให้เป็นที่หนัก ปัจจเวกขณะโวทาน (ความผ่องแผ้วแห่งจิต) (โดย) ทำ (โวทานนั้น) ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลายออกจากมรรค (ภวังค์) แล้ว ปัจจเวกขณะมรรค (โดย) ทำ (มรรคนั้น) ให้เป็นที่หนัก” ดังนี้ เป็นต้น ในอารมณ์ เหล่านั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายทำอารมณ์ใดให้เป็นที่หนักเกิดขึ้น อารมณ์นั้นโดยนิยมนั้น นับเป็นอารมณ์มีกำลังในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความ ต่างกันแห่งอารมณ์เหล่านั้น พึงทราบดังนี้ว่า นับว่าเป็นอารมณ์ฌานิบดี โดยหมาย ว่าเป็นเพียงอารมณ์ที่พึงทำให้เป็นที่หนัก นับว่าเป็นอารมณ์ฌานูปนิสสยะโดยหมาย ว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นเหตุมีกำลัง

อนันตรูปนิสสยะ

แม้อนันตรูปนิสสยะ ท่านก็จำแนกไว้โดยไม่ทำความต่างกับอนันตรปัจจัย เหมือนกัน โดยนัยว่า “ชั้นทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดย เป็นอุปนิสสยะปัจจัยแก่ชั้นทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ”^๑ ดังนี้ เป็นต้น แต่ในมาติกา- นิกเชป ความแปลกกันในนิกเชปแห่งจิตและเจตสิก (ที่เป็นอนันตรปัจจัยและอนันต- รูปนิสสยะปัจจัย) เหล่านั้นมีอยู่ เพราะอนันตรปัจจัยมาโดยนัยว่า “จักขุวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัย แห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น”^๒ ดังนี้ เป็นต้น (ส่วน) อุปนิสสยะมาโดยนัยว่า “ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดย เป็นอุปนิสสยะปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ”^๓ ดังนี้ เป็นต้น

แม้ความแปลกกันในนิกเชปนั้น โดยใจความก็ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันนั้นแล ถึงเป็นอย่างนั้น (ความแปลกกันก็มีอยู่คือ) ความเป็นอนันตรปัจจัย พึงทราบโดย

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๔

๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ความเป็นธรรมสามารถในอันยังจิตตูปบาทที่ควรแก้ลำดับของตนๆ ให้เป็นไป (ส่วน) ความเป็นอนันตรูปนิสสยะ พึงทราบโดยความที่จิตดวงก่อนเป็นเหตุมีกำลังในอันยังจิตดวงหลังให้เกิดขึ้น เพราะในบรรดาเหตุปัจจัยธรรมเป็นต้น จิตแม้จะเว้นธรรมบางประการ ก็ยังเกิดขึ้นได้ ฉนใด (แต่) เว้นอนันตรจิต (จิตที่เกิดสืบต่อกัน) เสีย จิต (ดวงหลังๆ) ชื่อว่าจะเกิดขึ้น ฉนนัน หาได้ไม่ เพราะเหตุฉนั้น อนันตรูปนิสสยะจึงเป็นปัจจัยมีกำลังด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งธรรม ๒ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบดังนี้เถิดว่า “ธรรมเป็นอนันตรปัจจัยด้วยอำนาจแห่งความ (สามารถ) ยังจิตอันควรแก้ลำดับของตนๆ ให้เกิดขึ้นเป็นอนันตรูปนิสสยะด้วยอำนาจแห่งความเป็นเหตุมีกำลัง”

ปกตูปนิสสยะ

ส่วนปกตูปนิสสยะ พึงทราบ (ดังต่อไปนี้) ว่า อุปนิสสยะที่สร้างขึ้นอย่างดี ชื่อว่า **ปกตูปนิสสยะ** ปัจจัยธรรมที่บุคคลสร้างขึ้นในสันดานของตนก็ดี ปัจจัยภายนอกก็มีฤดู และโภชนะ เป็นต้น ที่บุคคลเสพด้วยอำนาจศรัทธาและศีลเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าปกตยะ (ทำขึ้นอย่างดี)

อีกนัยหนึ่ง อุปนิสสยะ โดยปกติ (คือโดยสภาวะของตน) นั้นเอง ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ หมายความว่าไม่เจือปนด้วยอาร์มมณูปนิสสยะและอนันตรูปนิสสยะ

ประเภทโดยอเนกประการแห่งปกตูปนิสสยะนั้นพึงทราบโดยนัยว่า “ปกตูปนิสสยะ คือ บุคคลอาศัยยั้งนักซึ่งศรัทธาแล้ว ให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรม ยังฉนวนให้เกิดขึ้น ยังวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ยังมรรคให้เกิดขึ้น ยังอภิญญาให้เกิดขึ้น ยังสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยยั้งนักซึ่งศีล สุตะ จาคะ ปัญญาแล้ว ให้ทาน ฯลฯ ยังสมาบัติให้เกิดขึ้น ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยะปัจจัยแห่งศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา”^๑ ดังนี้ เป็นต้น

ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นนี้ อันบุคคลทำขึ้นอย่างดีโดยเป็นอุปนิสสยะ ด้วยความหมายว่าเป็นเหตุมีกำลังดังกล่าวนี้นี้ เหตุฉนั้นจึงได้ชื่อว่าปกตูปนิสสยะ

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ปุเรชาตปัจจัย

[๖๐๓] ธรรมผูุ้ดหนุนโดยความเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นไปอยู่ ชื่อว่า **ปุเรชาตปัจจัย** ปุเรชาตปัจจัยนั้นมี ๑๑ อย่าง โดยเป็นวัตถุและอารมณ์ในปัญจทวาร (เป็น ๑๐) และหทยวัตถุ (รวมเป็น ๑๑) ดังพระบาลีว่า “จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่มนธาตุ มโนธาตุและมนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้น (คือหทยวัตถุ) เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งมนธาตุและแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมนธาตุนั้น (คือในปวัตติกาล) ไม่เป็นปัจจัย โดยเป็นปุเรชาตปัจจัยในกาลบางครั้ง (คือในจุติกาล และปฏิสนธิกาล)”^๑

ปัจฉาชาตปัจจัย

[๖๐๔] อรูปธรรมผูุ้ดหนุนโดยความเป็นธรรมค้ำจุนรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นก่อนไว้ชื่อว่า **ปัจฉาชาตปัจจัย** ดังเจตนาคือความหวังในอาหารค้ำจุนสรีระของลูกแร้งทั้งหลายไว้ฉะนั้น เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายอันเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยโดยเป็นปัจฉาชาตปัจจัยแห่งกายนี้ ที่เกิดก่อน”^๒

อาเสวนปัจจัย

[๖๐๕] ธรรมผูุ้ดหนุนโดยความหมายคืออาเสวนะ (เสพมากคือประพฤตินจน) เพื่อความคล่องแคล่วและมีกำลังแห่งอนันตรธรรม (ธรรมเป็นลำดับ) ทั้งหลาย

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๐/๕

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐

ชื่อว่า **อาเสวนปัจจัย** ดุจอภิโยค (ความประกอบยิ่งคือความพากเพียร) ที่เกิดก่อนๆ ในการเรียนคัมภีร์เป็นต้น (เพื่อความคล่องแคล่วในการเรียนคัมภีร์ตอนหลังๆ) ฉะนั้น อาเสวนปัจจัยนั้น เป็น ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่งขณะที่เป็นกุศลอกุศลและกิริยา ดังพระบาลีว่า “กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ กิริยาอัปยาคตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัย โดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกิริยาอัปยาคตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ”^๑

กัมมปัจจัย

[๖๐๖] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นการกระทำที่ได้แก่จิตตปโยคะ (ความประกอบทางจิตคือเจตนา) ชื่อว่า **กัมมปัจจัย** กัมมปัจจัยนั้น เป็น ๒ ด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา อันเป็นไปในขณะต่างๆ และแห่งเจตนาทั้งปวงที่เป็นสหชาตะ ดังพระบาลีว่า “กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยแห่งวิบากขันธ์ทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูป (รูปที่เกิดแต่กรรม) ทั้งหลายด้วย สหชาตเจตนาเป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนาและแห่งรูปทั้งหลายที่มีเจตนาอันเป็นสมุฏฐานด้วย”^๒

วิปากปัจจัย

[๖๐๗] วิปากธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมสงบ (คือว่ากรรมทำมาเสร็จแล้ว หรือว่าละเหียดเพราะรู้ยาก) ไม่มีอุตสาหะ (คือไม่ต้องพยายามทำอะไรอีก) เพื่อความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ (คือต้องเป็นอย่างนั้น ไม่มีทางบายเบี่ยง) ชื่อว่า **วิปากปัจจัย** วิปากธรรมนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิกาลและแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายในกาลทั้งปวงด้วย ดังพระบาลีว่า “ขันธ์ ๑ ที่เป็นวิปากอัปยาคต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๓ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ ขันธ์ ๑ ที่เป็นวิปากอัปยาคต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๓ และแห่งกฏัตตารูป

๑ อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐

๒ อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๑/๗

ทั้งหลายในปฏิสนธิขณะ ชั้น ๓ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งชั้น ๑ ชั้น ๒ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งชั้น ๒ และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ชั้นทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งวัตถุ (คือทพยวัตถุ)^๑

อาหารปัจจัย

[๖๐๘] อาหาร ๔ ผู้อุดหนุนโดยความคือเป็นผู้ค้ำจุนรูปและรูปทั้งหลายไว้ ชื่อว่า **อาหารปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “กพพิงการาหารเป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งกายนี้ อาหารทั้งหลายที่เป็นรูป (คือผัสสะ มโนสัญญาเจตนาและวิญญาณ) เป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายและแห่งรูปทั้งหลายอันมีรูปาหาร (ทั้ง ๓) นั้นเป็นสมุฏฐาน”^๒ แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ อาหารทั้งหลายที่เป็นวิปากอภยากฤตเป็นปัจจัย โดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งชั้นทั้งหลายอันสัมปยุตกับอาหารนั้นและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ด้วย”^๓ ดังนี้อีกด้วย

อินทรีย์ปัจจัย

[๖๐๙] อินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปริสินทรีย์ ผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า **อินทรีย์ปัจจัย** ก็แลในอินทรีย์ ๒๐ นั้น อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลายอย่างเดียวกัน อินทรีย์ที่เหลือ (๑๕) เป็นปัจจัยทั้งแห่งรูปธรรมและอรูปธรรม ดังพระบาลีว่า “จักขุนทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น ฯลฯ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุและแห่งธรรมทั้งหลาย อันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นรูป (๑๔) เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายและแห่งรูปทั้งหลายที่มีรูปินทรีย์นั้นเป็นสมุฏฐานด้วย”^๔ แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นวิปากอภยากฤตเป็นปัจจัย โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งสัมปยุตชั้นทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย”^๕ ดังนี้อีกด้วย

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๘/๒๘๒

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๕/๑๐

๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๘/๒๘๓

๔ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๖/๑๐

๕ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๐/๒๘๓

ฌานปัจจัย

[๖๑๐] องค์ฌาน ๗ (คือวิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส อุเบกขา) อันต่างโดยเป็นกุศลฌานเป็นต้นทั้งปวง ยกเว้นเวทนา ๒ คือ สุขทุกข์ในทวิปัญจวิญญาณ ผู้หลุดพ้นโดยความคือเข้าไปเพ่ง (อารมณ์และลักษณะ) ชื่อว่า **ฌานปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “องค์ฌานทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นฌานปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฌานและแห่งรูปทั้งหลายที่มีฌานนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย”^๑ แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ องค์ฌานทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยาทุกต เป็นปัจจัยโดยเป็นฌานปัจจัยแห่งสัมปยุตชั้นทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายด้วย”^๒ ดังนี้อีกบ้าง

มัคคปัจจัย

[๖๑๑] องค์มรรค ๑๒ อันต่างโดยเป็นกุศลมรรค (คือเป็นสัมมัตตะ) เป็นต้น ผู้หลุดพ้นโดยความคือนำออกไปจากสิ่งใดก็แล้วแต่ (คือจากผิดหรือชอบก็แล้วแต่มรรค) ชื่อว่า **มัคคปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “องค์มรรคทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นมัคคปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับมรรคและแห่งรูปทั้งหลายที่มีมรรคนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย”^๓ แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ องค์มรรคทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยาทุกตเป็นปัจจัยโดยเป็นมัคคปัจจัยแห่งสัมปยุตชั้นทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายด้วย”^๔ ดังนี้อีกบ้าง

แต่ว่าฌานปัจจัยและมัคคปัจจัยทั้ง ๒ นี้ พึงทราบว่าย่อมไม่มีในทวิปัญจวิญญาณ และอเหตุกจิตทั้งหลาย

สัมปยุตตปัจจัย

[๖๑๒] อรูปธรรมทั้งหลายผู้หลุดพ้นโดยความเป็นธรรมประกอบกันกล่าวคือมีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน และเกิดด้วยกัน ดับด้วยกัน ชื่อว่า **สัมปยุตตปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “ชั้น ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัย โดยเป็นสัมปยุตตปัจจัยซึ่งกันและกัน”^๕

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๗/๑๑

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๑/๒๔๕

๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๘/๑๑

๔ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๒/๒๔๕

๕ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๙/๑๑

วิปยุตตปัจจัย

[๖๑๓] รูปธรรมทั้งหลายผู้อดหนุนโดยไม่เข้าถึง (คือไม่เกี่ยวกับ) ความเป็นธรรมมีวัตถุเดียวกันเป็นต้น เป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย แม้รูปธรรมทั้งหลายเล่า ก็เป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย (เหมือนกัน) **วิปยุตตปัจจัย** นั้นเป็น ๓ โดยแยกเป็น สหชาตะ (เกิดพร้อมกัน) ปัจฉาชาตะ (เกิดทีหลัง) และปุเรชาตะ (เกิดก่อน) สมดังพระบาลีว่า “กุศลขันธทั้งหลายที่เป็นสหชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน กุศลขันธทั้งหลายที่เป็นปัจฉาชาตะเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งกายนี้ซึ่งเป็นปุเรชาตะ”^๑ แต่ในสหชาต-วิภังค์แห่งบทอภัยากฤตกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ ขันธทั้งหลายที่เป็นวิบากอภัยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ขันธทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่ง (หทัย) วัตถุ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งขันธทั้งหลาย” ดังนี้บ้าง^๒ ส่วนที่เป็นปุเรชาตะ พึงทราบด้วยอำนาจแห่งวัตถุมีจักขุขันธ์เป็นต้นเท่านั้น ดังพระบาลีว่า “จักขายตนะที่เป็นปุเรชาตะเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ ฯลฯ กายายตนะที่เป็นปุเรชาตะเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งกายวิญญาณ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งขันธทั้งหลายที่เป็นวิบากอภัยากฤต ที่เป็นกิริยาอภัยากฤต ฯลฯ วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งกุศลขันธทั้งหลาย ฯลฯ วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งอกุศลขันธทั้งหลาย”^๒

อตฺธิปัจจัย

[๖๑๔] ธรรมผู้อดหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนธรรมที่เป็นเช่นเดียวกัน ด้วยความที่มีอยู่อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน ชื่อว่า **อตฺธิปัจจัย** มาติกาแห่งอตฺธิปัจจัยนั้น ทานวางไว้ ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอรุขขันธ มหาภูต นามรูป จิต เจตสิก มหาภูตรูป อายตนะและวัตถุ ดังพระบาลีว่า “ขันธ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอตฺธิปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต (คือธาตุ) ๔ เป็นอตฺธิปัจจัยซึ่งกันและกัน นามรูปเป็นอตฺธิปัจจัยซึ่งกันและกันในโอกกันติขณะ (ขณะลงสู่ครรภ์) จิตและเจตสิก

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๖

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๗

ธรรมทั้งหลายเป็นอรรถปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตรูปเป็นอรรถปัจจัยแห่งอุปาทายรูป จักขายตนะเป็นอรรถปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะเป็นอรรถปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะเป็นอรรถปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาคัสมโนธาตุ (คือหทัยวัตถุ) ไต่เป็นไป รูปนั้นเป็นอรรถปัจจัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น^๑ แต่ในปัญหาวาระวางมาติกาเพิ่มไว้อีก คือ “สหชาตะ ปุเรชาตะ ปัจฉาชาตะ อาหาร อินทรีย์” แล้วทำนิเทศ (คืออธิบาย) ในสหชาตะก่อน โดยนัยว่า “ชั้น ๑ เป็นอรรถปัจจัยแห่งชั้น ๓ และแห่งรูปอันมีชั้น ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน” ดังนี้เป็นต้น^๒ ส่วนในปุเรชาตะ ทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งอายตนะมีจักขุเป็นต้น ซึ่งเป็นปุเรชาตธรรมในปัจฉาชาตะทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งกายนี้ อันเป็นปุเรชาตะเป็นปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายอันเป็นปัจฉาชาตะ ในอาหารและอินทรีย์ ทำนิเทศจะเห็นว่า “กพพิงการาหาร เป็นอรรถปัจจัยแห่งกายนี้ รูปชีวิตินทรีย์เป็นอรรถปัจจัยแห่งกฏัตตา-รูปทั้งหลาย” ดังนี้^๓

นัตถิปัจจัย

[๖๑๕] อรูปธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็ว ผู้อุดหนุนโดยให้โอกาสเพื่อความเป็นไปแห่งอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งตนชื่อว่า **นัตถิปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็วเป็นนัตถิปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นปัจจุบัน”^๔

วิคตปัจจัย

นัตถิปัจจัยธรรมเหล่านั้นแหละชื่อว่า **วิคตปัจจัย** เพราะเป็นธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ปราศจากไปแล้ว (คือไม่มีแล้ว) ดังพระบาลีว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็วเป็นวิคตปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน”^๕

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๑/๑๑-๑๒

๒ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๘ ๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๑

๔ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๒/๑๒

๕ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๓/๑๓

อวิคตปัจจัย

อนึ่ง อตฺถิปัจจยธรรมทั้งหลายนั้นแหละพึงทราบว่่า ชื่อว่่า **อวิคตปัจจัย** เพราะเป็นธรรม ผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ยังไม่ปราศไป (คือยังมีอยู่)

ก็แล ทุกะนี้ (คือปัจจัยคู่นี้) ตรัสด้วยเทศนาวิลาส (ความงดงามแห่งเทศนา) หรือด้วยอำนาจแห่งเวไนยที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาวิธีนี้ดุจเหตุวิปยุตตทุกะแม้ตรัสอเหตุกะแล้วก็ยังตรัส (อีก) ฉะนั้นแล

ปฏิจจสมุปบาท

[อวิชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร]

[๖๑๖] ในปัจจัย ๒๔ ที่กล่าวมานี้ อวิชชานี้นับเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารคือบุญทั้งหลาย โดยประการ ๒ แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อถัดไป (คืออุปฺภุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการ เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อสุดท้าย (คืออนเญชาภิสังขาร) โดยประการเดียวแล

ในคำเหล่านั้น คำว่่า “เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารคือบุญทั้งหลายโดยประการ ๒” ความว่่า อวิชาเป็นปัจจัย (แห่งอุปฺภุญญาภิสังขาร) โดยประการ ๒ คือโดยเป็นอาร์มมณปัจจัย ๑ โดยเป็นอุปฺนิสสยปัจจัย ๑ อธิบายว่่า อวิชชานี้เป็นปัจจัยโดยเป็นอาร์มมณปัจจัยแห่งอุปฺภุญญาภิสังขารทั้งหลายฝ่ายกามาวจร ในกาลที่พิจารณาอวิชาด้วยความลึนไปเลื่อมไป เป็นอาร์มมณปัจจัยแห่งอุปฺภุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ในกาลที่รู้จักอันเป็นไปกับโมหะ (ทั้งของตนและคนอื่น) ด้วยอภิญญาจิต (มีเจโตปริยญาณเป็นต้น) แต่ว่าเมื่อบุคคลบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุฝ่ายกามาวจรทั้งหลายมีทานเป็นต้นก็ดียังรูปาวจรฌานทั้งหลายให้เกิดขึ้นก็ดี เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงเสียซึ่งอวิชชา มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอุปฺนิสสยปัจจัยแห่งอุปฺภุญญาภิสังขารทั้งสองนั้น เมื่อบุคคลปรารธนาสมบัติในกามภพและรูปภพแล้วทำบุญ (ทั้งสอง) นั้นแหละอยู่ เพราะหลงไปด้วยความไม่รู้ ก็อย่างนั้น (คืออวิชชานี้เป็นอุปฺนิสสยปัจจัยแห่งอุปฺภุญญาภิสังขารทั้งสองนั้นเช่นเดียวกัน)

คำว่า “แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอกิสังขารข้อถัดไปโดยหลายประการ” ความว่า อวิชชาย่อมเป็นปัจจัยแห่งอุปฺปญฺญาภิสังขารทั้งหลายโดยหลายประการ ปุจฉาว่า เป็นอย่างไร ? วิสัชนาว่า ก็อวิชชานั้นย่อมเป็นปัจจัย (แห่งอุปฺปญฺญาภิสังขาร) โดยหลายประการคือ ในกาลที่ราคะเป็นต้น ปรารภอวิชชาเกิดขึ้นมันก็เป็นปัจจัยโดยเป็น อารัมมณปัจจัย ในกาลที่ทำอวิชชาให้เป็นทีหนัก (คือน้ำหนักอยู่ที่อวิชชา) (เกิดความ) พอใจขึ้น มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็น อารัมมณวิปัสสีและอารัมมณูปนิสสยะ เมื่อบุคคลผู้หลงไปด้วยความไม่รู้ไม่เห็นโทษ (ในบาป) ทำบาปทั้งหลายมีปาณาติปาตเป็นต้นเข้า มันก็เป็นอุปฺปนิสสยปัจจัย มันเป็นอนันตระ... สมันตระ อนันตรูปนิสสยะ อาเสวนะ นัตถิและวิคตปัจจัยแห่งชวนจิตมีชวณะดวงที่ ๒ เป็นต้นไป เมื่อบุคคลทำอกุศลทุกอย่างมันก็เป็นเหตุ สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ อตฺถิและอวิคตปัจจัย

คำว่า “นับว่าเป็นปัจจัยแห่งอกิสังขารข้อสุดท้ายโดยประการเดียว” คืออวิชชา นับว่าเป็นปัจจัยโดยประการเดียวคือโดยเป็นอุปฺปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแห่งอนณฺฐาภิสังขารทั้งหลาย ก็แลความที่มันเป็นอุปฺปนิสสยปัจจัยนั้นพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในปุณณฎาภิสังขารนั้นเกิด

อวิชชาอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งสังขาร

[๖๑๗] ในบทว่า “สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา” นี้ โจทกาจารย์กล่าว (ทัก) ว่า “ก็อวิชชาอย่างเดียวเท่านั้นเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายหรือหรือว่าเป็นปัจจัยอื่นๆ อีกก็มี” พระอาจารย์กล่าวเฉลยว่า “ก็ในข้อนี้จะพึงว่ากันอย่างไร (ดี) เล่า ฌีว่าอวิชชาอย่างเดียว (เป็นปัจจัย) ไชรั ก็ต้องเป็นพวกเอกการณวาทะ (กล่าวว่ามีเหตุอันเดียว) ซึ่งไม่ถูกต้อง หากว่า ปัจจัยอื่นๆ อีกก็มีไชรั เอกการณนิเทศ (คำพระบาลีที่แสดงเหตุไว้อันเดียว) ว่า “อวิชชาปัจจุยา สงฺขารธา - สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา” ก็ไม่เกิดประโยชน์ พระอาจารย์กล่าวต่อไปว่า “(แต่อันที่จริง) เอกการณนิเทศนั้นจะไม่เกิดประโยชน์หาได้” เพราะอะไร เพราะ

เอกผล (เกิด) แต่เอกเหตุไม่มี แม้อเนกผล (เกิด) แต่เอกเหตุก็ไม่มี เอกผลเล่า (เกิด) แต่เอกเหตุก็ไม่มี แต่อรรถ (คือประโยชน์) ในการแสดงเอกเหตุเอกผล มีอยู่

จริงอยู่ ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุอันเดียวไม่มีสักอย่าง ในปัจจัยการนี้ ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุอันเดียวก็น่าจะมี ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุหลายอันเล่าก็ไม่มี แต่ว่า ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุหลายอันนั้นจริงอย่างนั้น ผลหลายอย่างได้แก่รูป กลิ่น รส เป็นต้นและหน่อ (ไม้) นั้นเกิดขึ้นแต่เหตุหลายอัน กล่าวคืออุตุ ดิน พืช (พันธุ์) และน้ำปรากฏอยู่ แต่การแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียวที่พระผู้มีพระภาคทรงทำไว้ว่า “**อวิชชาปัจจัย สงขารา สงขารปัจจัย วิญญาณ**” นั้นได้ในการแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียวนั้น อรรถมีอยู่ คือประโยชน์มีอยู่ แท้จริงพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเอกเหตุบ้าง เอกผลบ้างเหมือนกัน โดยควรแก่พระเทศนา วิลาสและแก่ (อรรถาธิบายของ) เวไนยสัตว์ทั้งหลายบ้าง ในบางบท เพราะเป็นเหตุและผลประธาน บางบทเพราะเป็นเหตุปรากฏ (เห็นเด่นชัด) บางบทเพราะเป็นเหตุอสาธารณะ (เฉพาะ) ขยายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเอกเหตุและเอกผลด้วย เพราะความเป็นเหตุประธานและผลประธานเช่นในบทว่า “**ผลสปัจจัย เวทนา**” เหตุว่าผัสสะเป็นประธานแห่งเวทนา ตรัสเอกเหตุเพราะความปรากฏเช่นในคำว่า “**สมุหสมุฏฏานา อาพาธา - อาพาธทั้งหลายที่มีสมุหะเป็นสมุฏฐาน**”^๑ เพราะว่าในอาพาธนี้ สมุหะเป็นเหตุที่ปรากฏ เหตุอื่นมีกรรมเป็นต้นไม่ปรากฏ ตรัสเอกเหตุเพราะความเป็นเหตุ อสาธารณะ เช่นในข้อว่า “**เย เกจิ ภิกขเว อกุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการมุลกา** ภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง (บรรดามี) อกุศลธรรมทั้งหลายนั้นล้วนมีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล” เพราะอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ อสาธารณะ เหตุอื่นๆ มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นเป็นเหตุสาธารณะแก่อกุศลทั้งหลายแล

เพราะเหตุนี้ ในปัจจัยการนี้ อวิชชาแม้เมื่อเหตุแห่งสังขารทั้งหลายอื่นมีวัตถุ อารมณ์และสหชาตธรรมเป็นต้นมีอยู่ ก็พึงทราบเถิดว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดง โดยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะความที่อวิชชานั้นเป็นสังขารเหตุที่เป็นประธานแห่งสังขารเหตุอื่นๆ มีต้นหาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า “**ตัณหาย่อมพอกพูนแก่บุคคลผู้คอยดูแต่ส่วนที่น่ายินดี (ในสังโยชนียธรรม)**” เป็นต้น และโดยพระบาลีว่า “**ความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา**” เพราะเป็นเหตุปรากฏและเพราะเป็นเหตุอสาธารณะด้วย โดยพระบาลีว่า “**ภิกษุทั้งหลาย**

๑ ดูเทียบ อง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๓๐

บุคคลผู้โง่เขลาตกอยู่ในอวิชชาย่อมสร้างบุญญาภิสังขารขึ้นบ้าง...” เป็นต้น ก็แลประโยชน์ในการทรงแสดงเอกเหตุเอกผลในบททั้งปวง พึงทราบโดยคำเฉลยการทรงแสดงเอกเหตุเอกผล (ที่กล่าวมานั้นเทอญ)

อวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขารฝ่ายดี

[๖๑๘] ในบท **อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา** นี้ โจทกาจารย์กล่าวทัก(อีกประเด็นหนึ่ง) ว่า “ถึงเป็นอย่างกล่าวนั้น (แต่) การที่อวิชชาซึ่งเป็นสิ่งมีโทษ มีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวมาเป็นปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารและอเนกชาภิสังขาร (ซึ่งมีผลน่าปรารถนา) จะใช้ได้ไฉน ? เพราะว่าอ้อยจะเกิดจากพืชสะเดาหาได้ไม่” พึงเฉลยว่า “ไฉนจักใช้ไม่ได้เล่า เพราะในโลกนี้

**ปัจจัยแห่ง (สภาวะ) ธรรมทั้งหลายที่ผิดกัน (กับผล) ก็ดี
ไม่ผิดกันก็ดี ที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน (กับผล) ก็เช่นกัน
ย่อมเป็นเหตุสำเร็จ (คือให้เกิดผล) ได้ แต่ธรรมเหล่านั้น
มิได้เป็นวิบาก (แห่งปัจจัยเหล่านั้น) เลย”**

จริงอยู่ ปัจจัยที่ผิดกันโดยฐาน (ตำแหน่งที่และเวลา) สภาวะและกิจเป็นต้นแก่ (สภาวะ) ธรรมทั้งหลายก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี ย่อมเป็นเหตุสำเร็จได้ในโลก ด้วยว่า จิตดวงก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแห่งจิตดวงหลังได้ และการศึกษาที่มีศึกษาศิลปะเป็นต้นก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแก่การทำงานมีประกอบศิลปะเป็นต้น อันเป็นไปในภายหลังก็ได้ กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งรูปได้ และนมสดเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งนมสัสมเป็นต้นก็ได้ แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งจักขุวิญญาณก็ได้ และน้ำอ้อยงบเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งน้ำดอง (คือน้ำเมา) เป็นต้นก็ได้ ส่วนจักขุและรูปเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยฐานแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ชวนจิตดวงก่อนเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยสภาวะและไม่ผิดกันโดยกิจแห่งชวนจิตดวงหลังเป็นต้น

อนึ่ง ปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกัน (กับผล) เป็นเหตุสำเร็จได้ฉันใด แม้ปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน (กับผล) ก็เป็นเหตุสำเร็จได้ฉันนั้น จริงอยู่ รูปกล่าวคือ ฤดูและอาหาร ซึ่งเหมือนกันนั่นเองเป็นปัจจัยแห่งรูป พืชข้าวสาลีเป็นต้นซึ่งก็เหมือน

กันนั้นแล เป็นปัจจัยแห่งเมล็ดข้าวสาละเป็นต้น รูปซึ่งแม้ไม่มีเหมือนกัน แต่เป็นปัจจัยแห่งรูปได้ อรูปเล่าก็เป็นปัจจัยแห่งรูปได้ และชนโค ชนแกะ เขาสัตว์ นมสัมภาระ แบ่งเป็นต้น ซึ่งไม่เหมือนกันก็เป็นปัจจัยแห่งหญ้าแพรกและตะไคร้เป็นต้นได้ แต่ปัจจัยธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันไม่ผิดกันและเหมือนกัน ไม่เหมือนกัน (ก็ดี) แห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นก็มีได้เป็นวิบากแห่ง (ปัจจัย) ธรรมเหล่านั้นเลย

ด้วยประการดังนี้ อวิชชาเป็น แม้โดยวิบาก เป็นสิ่งที่มีผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว และว่าโดยสภาวะก็เป็นสิ่งมีโทษ (แต่ก็) พึงทราบเถิดว่า มันเป็นปัจจัยแก่สังขารมีปัญญากิเลสเป็นต้นนั้นทั้งหมดได้ ด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่ผิดกัน และไม่ผิดกันโดยฐานะ กิจ สภาวะและด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่เหมือนกัน และไม่เหมือนกันตามควร ก็แลความที่มันเป็นปัจจัยนั้น ได้กล่าวแล้วโดยนัยว่า “ความไม่รู้ที่นับว่าอวิชชาในทุกข์เป็นต้น บุคคลใดยังละไม่ได้แล้ว บุคคลนั้นเพราะความไม่รู้ในทุกข์ก่อน และในวัตถุแห่งอวิชชาทั้งหลายมีขันธปัญจกะส่วนอดีตเป็นต้น จึงยึดเอาสังขารทุกข์ไว้โดยสำคัญว่า เป็นสุขแล้วย่อมริ (ทำ) สังขารทั้ง ๓ อย่างอันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้นขึ้น” ดังนี้เป็นต้นนั้นแล

[๖๑๙] (ต่อไป) นี้เป็นปริยายอื่นอีกปริยายหนึ่งว่า

บุคคลใดหลงใน (เรื่อง) จุติ และอุปบาท (เรื่องสงสาร)
ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลายและในปฏิจสมุปปันน-
ธรรมทั้งหลาย บุคคลนั้นย่อมสร้างสังขารทั้ง ๓ นั้นขึ้น
(ทั้งนี้ก็) เพราะเหตุที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้ง ๓ นั้น

หากมีคำถามว่า “ก็ไฉน บุคคลใดหลงในธรรมเหล่านั้น บุคคลนั้นจึงทำสังขารทั้งสามนั้นขึ้น” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า “อันดับแรกบุคคลผู้หลงใน (เรื่อง) จุติ ไม่ถือเอาจุติ (โดยความจริง) ว่า “ความแตกแห่งขันธทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่ามรณะ (แต่) กำหนดใจไปว่า “สัตว์ตาย ความตายก็คือความก้าวไป (คือเคลื่อนไป) สู่ร่างอื่นแห่งสัตว์” ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงในอุปบาท ไม่ถือเอาอุปบาท (โดยความจริง) ว่า “ความปรากฏขึ้นแห่งขันธทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่าชาติ” (แต่) กำหนดใจไปว่า “สัตว์เกิดขึ้น ความเกิดก็คือความปรากฏขึ้นแห่งร่างใหม่ของสัตว์” ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงใน**สงสาร** ไม่ถือเอาสงสารอย่างที่ท่านพรณนาไว้ดังนี้ว่า :-

**“ความสับสนเนื่องกันแห่งขันธ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย
เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เรียกว่าสงสาร”^๑**

(แต่) กำหนดใจไปว่า “สัตว์ผู้นี้ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ มาสู่โลกนี้จากโลกอื่น”
ดังนี้ เป็นต้น

ผู้หลงใน**ลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย** ไม่ถือเอาสภาวะลักษณะ (มีรู้จักเสื่อม เป็นต้น) และสามัญญลักษณะ (มีไม่เที่ยง เป็นต้น) แห่งสังขารทั้งหลาย (แต่) กำหนดใจเอาสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตน โดยความเป็นของตน โดยความเป็นของยังยืน โดยความเป็นสุขและโดยความเป็นของงาม

ผู้หลงใน**ปฏิจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย** ไม่ถือความหมุนไปแห่งปัจจุบันธรรมทั้งหลาย มีสังขาร เป็นต้น เพราะปัจจัยธรรมมีอวิชชาเป็นอาทิ (แต่) กำหนดใจไปว่า “อิตตาย่อมรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง อิตตานั้นแลทำ (เอง) และใช้ (ผู้อื่น) ให้ทำด้วย ในปฏิสนธิก็อิตตานั้นแลเกิดขึ้น ผู้บันดาลมือและพระอิศวร เป็นต้นจัดแจงร่างให้อิตตานั้นโดย (แต่งให้) เป็นกลละ เป็นต้น (จน) ทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ครบครัน อิตตานั้นมีอินทรีย์ครบครันแล้วจึงสัมผัสได้ รู้ (อารมณ์) ได้ อยากเป็น ยึดถือเป็น พยายามเป็น อิตตานั้นย่อมมีในภพอื่นอีก” ดังนี้บ้าง ว่า “สัตว์ทั้งปวงแปรเปลี่ยนไปตามวาระ คือความเป็นไปตามโชคเคราะห์”^๒ ดังนี้บ้าง

บุคคลนั้นอันอวิชชาทำให้เป็นคนบอดแล้วกำหนดใจไปอย่างนั้นอยู่ ก็ย่อมก่อสังขารเป็นบุญบ้าง ไม่เป็นบุญบ้าง เป็นอเนญชาบ้างขึ้น เปรียบเหมือนคนตาบอดเที่ยวไปบนแผ่นดิน ก็ย่อมเดินไปถูกทางบ้าง ผิดทางบ้าง ที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่ราบบ้าง ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นคาถานี้ไว้ (ความ) ว่า :-

**เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด ไม่มีคนจูง บางทีก็
เดินไปตามทาง บางทีก็เดินไปนอกทางบ้าง จันใดก็ดี
คนเขลาผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสารไม่มีผู้ชักนำ บางคราวก็
ทำบุญ บางคราวก็ทำกรรมที่ไม่ใช่บุญบ้าง จันนั้น ต่อเมื่อ**

๑ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๔๔

๒ ที.ที. (ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕, ที.ช. (ไทย) ๑๗/๒๑๒/๒๙๐

ใดเขาจกฐธรรมแล้วตรัสรู้สัจจะได้ เมื่อนั้น เพราะอวิชา
สงบไป เขาจึงจกเป็นอุปสันตบุคคลไปได้ นี่เป็นวิถถารกถา
ในบทว่า อวิชาปจฺจยา สงฺขาร

สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ

[๖๒๐] (ต่อไปนี้เป็น) วิถถารในบท สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ

คำว่า วิญญาน ได้แก่ วิญญาน ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ในวิญญาน ๖ นั้น
จักขุวิญญาณ มี ๒ อย่าง คือ จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากและที่เป็นอกุศลวิบาก
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ก็อย่างนั้น มโนวิญญาณ
มี ๒๒ คือ มโนธาตุ ๒ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มโนวิญญาณธาตุที่เป็น
อเหตุกะ ๓ กามาวจรวิปากจิตเป็นสเหตุกะ ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ ดังนี้ จึง
เป็นอันรวมวิปากวิญญาณฝ่ายโลกียะทางวิญญาน ๖ นี้ ทั้งหมดด้วยกันได้ ๓๒ ส่วน
วิญญาณฝ่ายโลกุตระทั้งหลายใช้ไม่ได้ในถาว่าด้วยวิญญะ เพราะฉะนั้นจึงไม่ถือเอา

ในบทว่า วิญญานมีเพราะปัจจัยคือสังขาร นั้น หากมีคำถามว่า “ก็ข้อนี้จะพึง
ทราบได้อย่างไรว่าวิญญาณมีประการดังกล่าวมานี้ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขาร” แก้วว่า
“ทราบได้ เพราะเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ วิบากก็ไม่มี” แท้จริง วิญญานนั้นเป็นวิบาก
อันวิบากในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ ย่อมไม่เกิดขึ้น ฉะนั้นมันจะพึงเกิดขึ้นได้ โดยไม่
อาศัยกรรมไซ้ วิปากวิญญาณทุกอย่างก็จะพึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทุกจำพวกได้ (นะซี)
แต่มันไม่เกิดดอก (ในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้)” เพราะเหตุนี้ จึงทราบชื่อว่า วิญญาน
นี้ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารนั้นได้

หากมีคำถามว่า “วิญญาณไหนย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารไหน” ดังนี้ไซ้ พึงตอบ
ว่า “อันดับแรก วิญญาน ๑๖ ดวง คือวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศล
วิบาก ๕ มโนธาตุ ๑ และมโนวิญญาณธาตุ ๒ (ที่มา) ในมโนวิญญาณ กามาวจร
วิปากวิญญาณ ๘ ย่อมมี เพราะปัจจัยคือปญฺญาภิสังขารฝ่ายกามาวจร ดังพระบาลี
ว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายกามาวจร อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น

มโนธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหระตจึงเกิดขึ้น มโน-
 วิญญาณธาตุที่เป็นอุปกาสหระตจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหระต-
 ญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นโสมนัสสสหระตญาณสัมปยุต เกิดพร้อมกับสังขาร
 ...ที่เป็นโสมนัสสสหระตญาณวิปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นโสมนัสสสหระตญาณวิปยุต
 เกิดขึ้นพร้อมสังขาร ...ที่เป็นอุปกาสหระตญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นอุปกาส-
 หระตญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้นพร้อมกับสังขาร ที่เป็นอุปกาสหระตญาณวิปยุต
 จึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นอุปกาสหระตญาณวิปยุตเกิดขึ้นพร้อมกับสังขาร ดังนี้

ส่วนรูปาวจรวิปากวิญญาณ ๕ ดวง **มีเพราะปัจจัยคือปุณฺณาสังขาร** ฝ่าย
 รูปาวจร ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายรูปาวจรนั้นนั่นแล อันบุคคลทำ
 ไว้แล้วก่อไว้แล้ว โยคาวจรบุคคล สัตว์จากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌาน ฯลฯ
 ปัญจฌมานอันเป็นวิปากอยู่”^๑ ดังนี้

(รวม) วิญญาณ ๒๑ ดวง ย่อมมี**เพราะปัจจัยคือปุณฺณาสังขาร** ดังนี้

ส่วนวิญญาณ ๗ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นอกุศล
 วิปาก ๕ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ย่อมมี**เพราะปัจจัยคือปุณฺณาสังขาร**
 ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมเป็นอกุศล อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ
 โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณอันเป็นวิปากจึงเกิดขึ้น
 มโนธาตุที่เป็นวิปากมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นวิปากจึงเกิดขึ้น”^๒ ดังนี้

ส่วนวิญญาณ ๔ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณที่เป็นอรูปวิปาก ๔ ย่อมมี**เพราะปัจจัย
 คืออเนญจาสังขาร** ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายอรูปาวจรนั้นนั่นแล
 อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว เพราะก้าวล่องรูปสัญญาทั้งหลายเสียได้โดยประการ
 ทั้งปวงจึงเข้าถึงวิญญาณอันสหระตด้วยอาภาสญาณยตนสัญญา วิญญาณยจา-
 ยตนสัญญา อาภิญญายตนสัญญา เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ซึ่งเป็นวิปาก
 อยู่ เพราะละสุขและทุกขได้จึงเข้าจตุตถฌานอยู่”^๓ ดังนี้

๑ อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๙๙/๑๓๗

๒ อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐

๓ อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๐๑/๑๓๘

ความเป็นไปแห่งวิญญาณ

[๖๒๑] วิญญาณใด ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารใดแล้ว บัดนี้ พึงทราบปวัตติ (ความเป็นไปเรื่องราว) แห่งวิญญาณนั้นดัง (ต่อไป) นี้

กัวิญญาณทั้งปวงนี้แหละ ย่อมเป็นไปโดยส่วน ๒ ด้วยอำนาจแห่งปวัตติ (ความเป็นไปส่วน ต่อแต่ปฏิสนธิไป) และ (ส่วนตอน) ปฏิสนธิ ใน ๒ ส่วนนั้น วิญญาณ ๑๓ ดวงนี้ คือ ปัญจวิญญาณ ๒ (เป็น ๑๐) มโนธาตุ ๒ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหระคต (๑) ย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภาพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๙ ดวง เป็นไปทั้งในส่วนปวัตติทั้งในส่วนปฏิสนธิตามสมควรใน ๓ ภาพ (คือปัญจโวการภาพ จตุโวการภาพ และเอกโวการภาพ)

ปูจณาว่าเป็นอย่างไร ?

ส่วนปวัตติ

วิสันนาว่า ในอรรถกถาัมขณินิกายกล่าวไว้ว่า “อันดับแรกวิญญาณ ๕ มีจักขุ-วิญญาณเป็นต้นฝ่ายกุศลวิบาก ปรรวการมณมีรูปเป็นต้น ที่มาปรากฏทางทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ของบุคคลผู้เกิดมาด้วยกุศลวิบาก หรือด้วยอกุศลวิบากก็ตาม ที่มีอินทรีย์เข้าถึงความแก่กล้าแล้วตามลำดับ เป็นอริหารมณก็ตาม อริฐมณัฒตารมณก็ตาม อาคัยประสาทมีจักขุประสาทเป็นอาทิ ก็ยังกิจคือการเห็น การได้ยิน การดม การลิ้ม การสัมผัสให้สำเร็จเป็นไป วิญญาณ ๕ ฝ่ายอกุศลวิบากก็เป็นอย่างนั้น เป็นแต่อารมณของอกุศลวิปากวิญญาณเหล่านั้น เป็นอนิฐารมณหรืออนิฐมณัฒตารมณลันเชิง (เท่า) นี้เองเป็นความแปลกกัน จริงอยู่ วิญญาณทั้ง ๑๐ นั้นก็มีทวาร อารมณวัตถุและฐานคงตัว และมีกิจตายตัวอยู่เท่านั้นเอง ต่อนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบากในลำดับแห่งวิญญาณทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ปรรวการมณของวิญญาณเหล่านั้นแหละ อาคัยททยวัตถุก็ยังสัมปฏิจจนกิจให้สำเร็จเป็นไปมโนธาตุฝ่ายอกุศลวิบาก ในลำดับแห่งอกุศลวิปากวิญญาณทั้งหลายก็เป็นไปอย่างนั้นก็แต่ว่ามโนธาตุคูนนี้มีทวารและอารมณไม่แน่ แต่มีวัตถุและฐานคงตัวและกิจก็ตายตัวส่วนอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นโสมนัสสสหระคตในลำดับแห่งกุศลวิปากมโนธาตุก็ปรรวการมณแห่งกุศลวิปากมโนธาตุนั้นแหละ อาคัยททยวัตถุ ยังสันตริณกิจให้สำเร็จ ตัตติวิถิวัคในที่สุด แห่งขณะทีสัมปยุตด้วยโลหะโดยมาก แห่งเหล่าสัตว์จำพวก

กามาวจร ในเมื่ออารมณ์นั้นเป็นอารมณ์มีกำลังในทวารทั้ง ๖ เป็นไปวาระเดียวบ้าง สองวาระบ้าง ด้วยอำนาจแห่งตทารัมมณะในอารมณ์ที่ชวนะยึดไว้” ดังนี้ แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรม วารจิตในตทารัมมณะมาเป็น ๒ (วาระเดียวไม่มี) ก็แล จิตดวงนี้มี ๒ ชื่อ คือ ชื่อว่าตทารัมมณะ และชื่อว่าปญฺญิวังค์ (มีวังก์แอบหลัง) และเป็นจิต มีทวารและอารมณ์ไม่แน่ แต่มีวัตถุคงตัว มีฐานและกิจไม่ตายตัวแล

วิญญาณ ๑๓ ดวง พึงทราบว่าเป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น ดังกล่าวมาจะนี้ก่อน

ในวิญญาณ ๑๔ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไรๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หาไม่ได้ แต่ในส่วนปวัตติ อันดับแรกเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้ง ๒ ยังกิจ ๔ ให้สำเร็จ คือ ยังสันติธรรมกิจในลำดับแห่งกุศลอกุศลวิบากมโนธาตุในปัญจทวารให้สำเร็จ ยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวในตอนต้นให้สำเร็จ เมื่อจิตตูปบาทที่เข้าไปตัดวังก์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องต้น แต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นวิญญาณธาตุที่มีวัตถุคงตัว แต่มีทวาร อารมณ์ ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไป

สเหตุกจิตฝ่ายกามาวจร ๘ ยังกิจ ๓ ให้สำเร็จ คือยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละให้สำเร็จ เมื่อจิตตูปบาทที่เข้าไปตัดวังก์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องต้น แต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นจิตนอกนี้มีวัตถุคงตัว แต่ทวาร อารมณ์ ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไป

รูปาวจรวิญญาณ ๕ และอรูปาวจรวิญญาณ ๔ ยังกิจ ๒ ให้สำเร็จ คือเมื่อจิตตูปบาทที่เข้าไปตัดวังก์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องต้น แต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จ เป็นไป และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จเป็นไป ในจิต ๒ ประเภทนั้น รูปาวจรจิตทั้งหลายมีวัตถุทวารและอารมณ์คงตัวแต่ฐานและกิจไม่คงตัวส่วนอรูปาวจรจิตทั้งหลายนอกนี้มีวัตถุคงตัว อารมณ์คงตัว แต่ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไปแล

วิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ย่อมเป็นไปเพราะสังขารเป็นปัจจัยในส่วนปวัตติดังกล่าวมาจะนี้ก่อน สังขารนั้นๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยและเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิปาก-วิญญาณ ๓๒ ดวงนั้นในปวัตตินั้น

ส่วนปฏิสนธิ

[๖๒๒] ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “ในวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไรๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หาไม่ได้” คำนั้นยังรู้ได้ยาก เพราะเป็นคำสังเขปนัย เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อแสดงวิถิตารณัยแห่งปฏิสนธิ-วิญญาณนั้น (ต่อไป) โดยตั้ง**ปัญหาว่า**

- (๑) ปฏิสนธิมีกี่อย่าง ?
- (๒) ปฏิสนธิจิตมีเท่าไร ?
- (๓) ปฏิสนธิย่อมมีในภพไหนด้วยจิตอะไร ?
- (๔) อะไรเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิ ?

คำตอบมีว่า

- (๑) ปฏิสนธิมี ๒๐ ทั้งปฏิสนธิของอสังขยสัตถ์ (คือโดยปฏิสนธิจิตก็มีเพียง ๑๙ แต่นับปฏิสนธิของพวกอสังขยเข้าด้วยจึงเป็น ๒๐)
- (๒) ปฏิสนธิจิตมี ๑๙ ประการดังกล่าวแล้วนั้นแหละ
- (๓) ในปฏิสนธิจิต ๑๙ นั้น ปฏิสนธิในอบายทั้งหลายย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งพวกคนบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนบ้าแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด และคนกะเทยทั้งหลาย ในมนุษยโลก ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตถ์ผู้มีบุญในพวกเทพชั้นกามาวจรก็ดี ในพวกมนุษยก็ดี ย่อมมีด้วยสเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘ ปฏิสนธิในโลกรูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปาวจรวิปาก ๕ ปฏิสนธิในโลกอรุปรหมย่อมมีด้วยอรุปราวจรวิปากจิต ๔ ก็แล ปฏิสนธิย่อมมีในภพไร ด้วยจิตไรดังกล่าวมา ฉะนี้ ปฏิสนธินั้นแล ชื่อว่า ปฏิสนธิอันควรแก่วิญญาณนั้น
- (๔) ส่วนอารมณ์ของปฏิสนธิ มี ๓ คือ อดีตารมณ ปัจจุปบันนารมณ และ นวัตตัพพารมณ (คือ อารมณ์ที่ไม่ควรจะกล่าวได้ว่าเป็นอดีตหรือปัจจุบัน) (แต่) ปฏิสนธิของพวกอสังขยเป็นอนารมณ (คือไม่มีอารมณ์) แล

ในอารมณ์ ๓ นั้น อารมณ์ของปฏิสนธิแห่งสัตว์ชั้นวิญญูณัญญาตนะและชั้น
เนวสัญญานาสัญญาตนะ เป็นอดีตารมณ์อย่างเดียว แห่งสัตว์ชั้นกามาวจร ๑๐
เป็นอดีตารมณ์บ้าง เป็นปัจจุบันารมณ์บ้าง แห่งสัตว์ที่เหลือเป็นนัตตัพพารมณ์แท้

อนึ่ง ปฏิสนธิที่เป็นไปในอารมณ์ ๓ อยู่ดังนี้ ก็ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งจิต
ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตารมณ์บ้าง เป็นนัตตัพพารมณ์บ้างเท่านั้น เพราะธรรมดาว่า
จิตเป็นปัจจุบันารมณ์หาไม่ เหตุใด เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงควรทราบอาการ
เป็นไปแห่งปฏิสนธิอันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๓ ในอันดับแห่งจิต
ซึ่งมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งใน อารมณ์ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุคติและทุกติ (ต่อไป)
ข้อนี้เป็นฉันท

[๖๒๓] อันดับแรก บาปกรรมตามที่ตนสะสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อมมาสู่
คลองโนมโนทวารของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสุคติชั้นกามาวจร (แต่) เป็นคนมีบาปกรรม ซึ่ง
(เจ็บหนัก) นอนอยู่บนเตียงมรณะ (ทั้งนี้) โดยพระบาลี ว่า “ในสมัยนั้น กรรมทั้งหลาย
(ที่ตนทำไว้ก่อน) นั้น ย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น”^๑ ดังนี้ เป็นต้น
จิตจึงทำอารมณ์แห่งภวังค์ ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งขณวิธีกัมมปรารภ
กรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น มีตทารัมมณะเป็นสุดท้าย ครั้นจิตจิตนั้นดับแล้ว
ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ ชักนำถลำเข้าไปทางทุกติ ก็ปรารภกรรม
หรือกรรมนิมิตที่ปรากฏ (มโนทวาร) นั้นและเกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็น
อดีต (เกิด) ในลำดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต (ด้วยกัน)

ในมรณสมัย (เวลาใกล้จะตาย) ทุกตินิมิตมีวรรณรูปแห่งเปลวเพลิง เป็นต้น ใน
ทุกติทั้งหลายมีนรกเป็นอาทิ ย่อมมาปรากฏโนมโนทวารของบุคคลผู้มีบาปกรรมอีก
คนหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งกรรมมีประการดังกล่าวแล้ว ครั้นภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป
๒ วาระ วิถีจิต ๓ ดวง คือ อารวัชชนะ ๑ ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลัง
อ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา ตทารัมมณะ ๒ ปรารภอารมณ์นั้น เกิดขึ้นแก่
บุคคลนั้น ต่อนั้นจิต ๑ ดวงทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ขณะ
จิต ๑๑ (คือภวังค์ ๒ อารวัชชนะ ๑ ชวนะ ๕ ตทารัมมณะ ๒ จิต ๑) เพียงนี้ นับว่าเป็น
อดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ซึ่งมีอายุชั่ว

๑ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๔๓

๕ ขณะจิตที่เหลือ ปฏิสนธินี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในลำดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในมรณสมัย อารมณ์ทราหมอันเป็นเหตุแห่งกิเลสมีรากะเป็นต้น มาสู่คลองใน ทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่งของบุคคลอีกคนหนึ่ง ชวนะ(เพียง)๕ เพราะเป็นจิต มี กำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และตทารัมมณะ ๒ เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นใน ที่สุดแห่งวิญญูปพะอันเกิดขึ้นตามลำดับ ต่อขึ้น จุติจิต ๑ ดวง ทำอารมณ์ของ ภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ก็แลขณะจิต ๑๕ คือ ภวังค์ ๒ อาวัชชนะ (๑) ทัสสนะ (เห็น ๑) สัมปฏิจชนะ (๑) สันติริณะ (๑) วิญญูปพะ (๑) ชวนะ ๕ ตทารัมมณะ ๒ จุติจิต ๑ เพียงนั้นนับว่าเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั้นแหละ ซึ่งมีอายุชั่วขณะจิต ๑ ที่เหลือ แม้ปฏิสนธิก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งทุกติปฏิสนธิอันมีอารมณ์เป็นอดีตบ้างปัจจุบันบ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจุติ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตเท่านั้นก่อน

[๖๒๔] สำหรับผู้ตั้งอยู่ในทุกติ (แต่) มีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ คำทั้งปวง บัณฑิตก็พึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแล โดยบรรจุคำฝ่ายขาวลง (แทน) ในคำฝ่ายดำ เช่นว่า “กรรมไม่มีโทษนั้นบ้าง กรรมนิमितบ้าง ย่อมมาปรากฏในมโนทวารเป็นต้นตาม นัยก่อนเกิด นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งสุคติและปฏิสนธิอันมีอารมณ์เป็นอดีตและปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งทุกติจุติ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต”

[๖๒๕] ข้างฝ่ายผู้ตั้งอยู่ในสุคติมีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ (เจ็บหนัก) นอน อยู่บนเตียง มรณกรรมไม่มีโทษตามที่ได้สั่งสมไว้บ้าง กรรมนิमितบ้าง ย่อมมาปรากฏ ในมโนทวาร (ทั้งนี้) โดยพระบาลี (กล่าวไว้) ว่า “ในสมัยนั้น อนวัชกรรมทั้งหลาย (ที่ตนสั่งสมไว้ก่อน) นั้นย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น”^๑ ดังนี้ เป็นต้น ก็แต่ว่า ข้อที่ไม่กำหนดแน่ว่า อนวัชกรรมหรือกรรมนิमितจะมาปรากฏทาง มโนทวารนั้น สำหรับผู้สั่งสมอนวัชกรรมฝ่ายกามาวจรไว้เท่านั้น ส่วนผู้สั่งสม มหัคคตกรรมไว้ มีแต่กรรมนิमितอย่างเดียวมาปรากฏทาง (มโนทวาร) จุติจิตทำ อารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิธีมีตทารัมมณะเป็น

๑ ดูเทียบ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๕/๓๐๑

สุดท้าย หรือชนวิธิล้วน (ไม่มีตทารัมมณะ) ซึ่งปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น ครันจุติจิตนั้นดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำเข้าไปทางสุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่ปรากฏทาง (มโนทวาร) นั้นแลเกิดขึ้นนี้เป็นปฏิสนธิเป็นอดีตารมณบ้าง เป็นนวัตตัพพารมณบ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณเป็นอดีต

บุคคลมีอนวัชกรรมได้สั่งสมไว้อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย มีสุคตินิมิตได้แก่วรรณรูปแห่งท้องมารดาในมนุษย์โลกบ้าง ได้แก่วรรณรูปแห่งอุทยาน วิมานและกัลปพฤกษ์ เป็นต้นในเทวโลกบ้าง มาปรากฏทางในมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งอนวัชกรรมกามาวจรปฏิสนธิจิตเกิดแก่บุคคลนั้นในลำดับแห่งจุติจิตตามลำดับจิตที่แสดงมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) ทุกคตินิมิตนั้นแล นี่เป็นปฏิสนธิที่เป็นปัจจุบันอารมณ (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งเป็นอดีตารมณ

อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย พวกราชชาวย่อมทำอารมณในปัญจทวารบอกว่า “นี่นะพ่อ พุทธบูชาเราทำเพื่อประโยชน์แก่ท่าน ท่านจงยังจิตให้เลื่อมใสเถิด” ดังนี้บ้าง รูปารมณ โดยเป็นเครื่องบูชา คือ มีช่อดอกไม้ และธงไชย ธงแผ่นผ้า เป็นต้น สัททารมณ โดยเป็นการฟังธรรมและการบูชาด้วยเสียงดนตรี เป็นต้นบ้าง คันธารมณ โดยเป็นกลิ่นธูป และเครื่องอบ เป็นต้นบ้าง รสธารมณ โดยเป็นเครื่องลิ้มมีน้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้น (โดย) บอกว่า “นะพ่อ เชิญท่านชิมนี้ดู เป็นไทยธรรม ที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน” ดังนี้บ้าง โภจฐัพพารมณ โดยเป็นผ้ามีผ้าเมืองจีนและผ้าเมืองแขก เป็นต้น (โดย) บอกว่า “นะพ่อ เชิญแตะนี้ดู เป็นไทยธรรมที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน” ดังนี้บ้าง น้อมเข้าไปให้ ด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา ชวนะ ๕ และตทารัมมณะ ๒ เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งโฏฐัพพะที่เกิดขึ้นตามลำดับในอารมณมีรูปเป็นต้น ที่มาปรากฏทางทวารนั้น เพราะภาวะที่ตนมีกำลังอ่อน ต่อนั้นจุติจิตดวง ๑ ทำอารมณแห่งภวังคิให้เป็นอารมณเกิดขึ้นในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในอารมณนั้นแหละ ซึ่งตั้งอยู่ชั่วขณะจิตเดียว แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิเป็นปัจจุบันอารมณ (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งเป็นอดีตารมณ

[๖๒๖] ส่วนอีกผู้หนึ่ง สถิตอยู่ในสุคติสำหรับบุคคลผู้ได้มหัคคตวิบากด้วยอำนาจฌานมีปฐวิกสิณฌานเป็นอาทิ ในมรณสมัย กามาวจรกุศลกรรม กรรมนิมิต คตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง นิมิตมีปฐวิกสิณเป็นต้น หรือมหัคคตจิต มาปรากฏในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นอารมณประณตอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาปรากฏในจักขุทวาร

หรือโสตทวารอันใดอันหนึ่ง ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่
มรณะใกล้เข้ามา เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้นั้น ในที่สุดแห่งวัฏฐัพพะที่เกิดขึ้นตามลำดับ
เพราะตทารมณีย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เข้าถึงคติมรรคทั้งหลาย เหตุนั้น จุติจิตดวง ๑
จึงทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนะนั่นเอง ในที่สุดจุติจิต
นั้น ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์ตามที่เข้ามาปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์หยั่งเข้า
ในสุคติเป็นกามาวจรหรือมหัคคตะ สถานใดสถานหนึ่งแล้วก็เกิดขึ้น

นี่เป็นปฏิสนธิเป็นอดีตารมณ์ ปัจจุบันอารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์อย่างใด
อย่างหนึ่ง (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจิตซึ่งเป็นนวัตตัพพารมณ์ โดยทำนองนี้ ฟังทราบ
แม้ปฏิสนธิ (เกิด) ในลำดับแห่งอรุปปจุติ นี่เป็นปัตตนาวารแห่งปฏิสนธิเป็นอดีตารมณ์
นวัตตัพพารมณ์ ปัจจุบันอารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ์
นวัตตัพพารมณ์

[๖๒๗] ฝ่ายผู้มีบาปกรรมอยู่ในทุกคติ (ในมรณสมัย) ย่อมมีกรรม (ที่ทำไว้) นั้น
บ้าง กรรมนิमितบ้าง คตินิमितบ้าง มาปรากฏในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นอารมณ์ที่เป็น
เหตุเกิดอกุศลมาปรากฏในปัญจทวาร โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล ต่อนั้น ในที่สุดแห่ง
จุติจิตตามลำดับ ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์เหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ตกไปทาง
ทุกคติก็เกิดขึ้นแก่เขา นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่เป็นอดีตารมณ์ ปัจจุบันอารมณ์
(เกิด) ในลำดับแห่งทุกคติจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ์แล

ปฏิสนธิวิญญูณ

[๖๒๘] ความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแห่งวิญญูณทั้ง ๑๙ ดวงเป็นอันแสดง
เพียงเท่านี้

**วิญญูณทั้งสิบนี้ นั่น ปฏิสนธิวิญญูณ เมื่อเป็นไปใน
ปฏิสนธิตั้งกล่าวมานั้น ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนก และ
มีประเภทต่างๆ เช่นประเภท ๒ เป็นต้น โดย ประเภททั้ง
หลาย มีประเภทผสมเป็นอาทิ**

ขยายความ

แท้จริง วิปากวิญญูณทั้ง ๑๙ ดวงนี้ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิย่อมเป็นไปด้วยกรรม
๒ แผนกด้วยกัน ด้วยว่า ชนกรรมย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นกรรมปัจจัยอันเป็นไปใน

ขณะต่างๆ กัน ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ แก้วปากวิญญานนั้นตามที่เป็นของตน
สมคำพระบาลีว่า “กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย
แก่วิบาก”^๑ ดังนี้

อนึ่ง พึงทราบประเภทมีประเภท ๒ เป็นต้น โดยประเภททั้งหลายมีประเภท
ผสมกัน เป็นอาทิแห่งวิปากวิญญานนั้น ซึ่งเป็นไปอยู่อย่างนี้ คือ แท้จริง วิปากวิญญาน
นี้แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียวกันด้วยอำนาจปฏิสนธิ (แต่) เป็น ๒ โดยแยกเป็นประเภทผสม
กับรูปและประเภทไม่ผสมกับรูป เป็น ๓ โดยแยกเป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔
โดยกำเนิดอันหยาบ ชลาพุชะ สักเสทชะ โอปปาติกะ เป็น ๕ โดยคติ เป็น ๗ โดย
วิญญานจุติ เป็น ๘ โดยสัตตาวาส

วิญญานผสม

[๖๒๙] ในวิญญานผสมและไม่ผสมนั้น วิญญานผสมเป็น ๒ โดย
ต่างแห่งภาวะ และในภาวะประเภทรูปนั้นเล่า วิญญานที่มี
ภาวะก็เป็น ๒ (รูปกลาป) ทสกะ ๒ หรือ ๓ บ้างเป็นอย่างต่ำ
ย่อมเกิดพร้อมกับวิญญานประเภทต้น (คือ วิญญานผสม)

ขยายความ

ชื่อว่า วิญญานผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ นั้น ความว่า ก็ในวิญญาน
ผสมและไม่ผสมนี้ ปฏิสนธิวิญญานที่ผสมกับรูปนั้นใดเกิดขึ้น (ในภพ) เว้นแต่รูปภพ
ปฏิสนธิวิญญานผสมนั้นย่อมมีเป็น ๒ คือมีภาวะ (๑) ไม่มีภาวะ (๑) เพราะเกิดขึ้น
เว้นจากภาวะกล่าวคืออดีตินทรีย์และปฐินทรีย์ในรูปภพ และเกิดขึ้นพร้อมกับภาวะ
ในกามภพ เว้นแต่ปฏิสนธิของคณกะเทยโดยกำเนิด

ชื่อว่า และในภาวะประเภทรูปนั้นเล่า วิญญานที่มีภาวะก็เป็น ๒ อธิบายและ
แม้ในภาวะประเภทรูปนั้นเล่า ปฏิสนธิวิญญานใดมีภาวะ ปฏิสนธิวิญญานนั้นก็เป็น ๒
เหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับอดีตภาวะ หรือปฐภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง

๑ อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ชื่อว่า (รูปกลาป) ๒ หรือ ๓ เป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดพร้อมกับวิญญูณประเภทต้น มีอรรถาธิบายว่า ก็ (รูปกลาป) ทสกะ ๒ โดยเป็นวัตถุทสกะและกายทสกะ หรือทสกะ ๓ โดยเป็นวัตถุทสกะ กายทสกะและภาวทสกะบ้างเป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญูณที่ผสมกับรูป อันเป็นประเภทต้น ใน ๒ ประเภท คือผสม (และ) ไม่ผสมนั้น รูป (กลาป) ลดลงไปยังกว่านี้ไม่มี

ก็แล ปฏิสนธิวิญญูณที่มีปริมาณรูปกลาปอย่างต่ำดังกล่าวนี้ นั้น เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิด เป็นสิ่งที่ได้ชื่อว่า “กลละ” อันมีประมาณเท่า (หยด) หัวเนยใสที่ใช้ขนแกะเส้นหนึ่ง (จุ่ม) ยกขึ้น ในกำเนิด ๒ ที่มีชื่อว่า อัณฑะและชลาพุชะ ในกำเนิดและคติเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบความมีขึ้นแห่งกำเนิดทั้งหลายที่แตกต่างกันด้วยอำนาจคติ (ดังต่อไปนี้)

กำเนิด

[๖๓๐] ก็ในกำเนิดทั้งหลายนั้น กำเนิด ๓ ข้างต้น ย่อมไม่มีในนรกและในพวกเทพ เว้นภุมมเทพ กำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีในคติ ๓

ขยายความ

ในบทเหล่านั้นด้วย จ ศัพท์ในบทว่า “เทเวสุ จ” กำเนิด ๓ ข้างต้นพึงทราบว่ามีในนรกและในพวกเทพเว้นภุมมเทพ ฉนใด ก็ย่อมไม่มีในพวกนิชฌามัตถิกเปรตด้วย ฉะนั้น เพราะพวกนิชฌามัตถิกเปรตนั้น ก็เป็นโอปปาติกะเหมือนกัน ส่วนในคติ ๓ ที่เหลือ อันได้แก่ดิรัจฉานเปรตวิสัยมนุษย์และในพวกภุมมเทพที่เว้นไว้ก่อนด้วยย่อมมีกำเนิด (ครบ) ทั้ง ๔

รูปกลาป

ในคติและกำเนิดเหล่านั้น รูป ๓๐ และ ๙ ย่อมเกิดในพวกรูปพรหม หนึ่ง โดยกำหนดอย่างสูง รูป ๓๐ ย่อมเกิดในสัตว์จำพวกที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะ อีกอย่างหนึ่ง โดยกำเนิดอย่างต่ำ รูป ๓๐ ย่อมเกิด

ขยายความ

อันดับแรก รูป ๓๐ และ ๙ ด้วยอำนาจแห่งกลาป ๔ คือจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะและชีวิตนวกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ผู้กำเนิดเป็นโอปปาติกะในจำพวกรูปพรหม ส่วนว่าโดยกำหนดอย่างสูง รูป ๗๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๗ คือ) จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ และภาวทสกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะ จำพวกอื่นเว้นจำพวกรูปพรหม อนึ่ง รูปทั้ง ๗๐ นั้นย่อมเกิดขึ้นในจำพวกเทพเป็นนิตย์

ในทสกะเหล่านั้น กลุ่มรูปมีปริมาณรูป ๑๐ นี้ คือ สี กลิ่น รส โอชา อิกธาตุ ๔ จักขุประสาท และชีวิต ชื่อว่าจักขุทสกะ (๑๐ ทั้งจักขุ) ทสกะที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยดังนี้

ส่วนว่าโดยอย่างต่ำ รูป ๓๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๓ คือ) ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมเกิดขึ้นแก่คนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนงมูกด้วน (ไม่มี ฆานประสาท) แต่กำเนิดและคนกะเทยแต่กำเนิด อนึ่ง พึงทราบการกำหนด (รูปกลาป) ในระหว่างปริมาณรูปอย่างสูงและรูปอย่างต่ำ (คือในระหว่างรูป ๗๐ และ ๓๐) ตามควรเถิด

จุดปฏิสนธิแปลกๆ

[๖๓๑] ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดรู้ความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่งจุดและปฏิสนธิโดยชั้นอารมณ์ คติ เหตุ เวทนา ปิติ วิตกและวิจารณ์ (ต่อไป) อีก

ขยายความ

ความแห่งคานานันว่า “ก็ปฏิสนธิ๒ อย่างโดยเป็นปฏิสนธิผสมและปฏิสนธิไม่ผสมนั้นใด และจุดอันมีในลำดับที่เป็นอดีตแห่งปฏิสนธิ์นั้นใด พึงทราบความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่งปฏิสนธิและจุดนั้น โดยชั้นเป็นต้นเหล่านี้” แปลกอย่างไร ? ก็บางทีปฏิสนธิอันมีชั้น ๔ ไม่แตกต่างกัน (กับจุด) แม้โดยอารมณ์ มีขึ้น

ในลำดับแห่งรูปจิตที่มี ชั้น ๔ (เหมือนกัน) ก็มี บางทีปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ และเป็นภายใน มีขึ้นในลำดับแห่งจิตที่มีอารมณ์ไม่เป็นมหัคคตะและเป็นภายนอกก็มี นี่เป็นนัยในพวกอรูปภูมิเท่านั้นก่อน

อนึ่ง บางทีกามาวจรปฏิสนธิอันมีชั้น (ครบ) ๕ มีในลำดับแห่งรูปจิตที่มีชั้น ๔ (คือจิตจากอรูปภูมิมาปฏิสนธิในกามาวจรภูมิ) ก็มี บางทีอรูปปฏิสนธิที่มีชั้น ๔ มีในลำดับแห่งกามาวจรจิตอันมีชั้น ๕ บ้าง แห่งรูปาวจรจิตบ้าง (คือจิตจากกามาวจรภูมิบ้าง รูปาวจรภูมิบ้าง ไปปฏิสนธิในอรูปภูมิ) ก็มี อย่างนี้เป็นปฏิสนธิ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีในลำดับแห่งจิตที่มีอารมณ์เป็นอดีต

ทุกติปฏิสนธิบางอย่าง มีในลำดับแห่งสุดจิตบางอย่าง (เช่นคนบางคนตายไป เกิดเป็นสัตว์บางชนิด) ก็มี สเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งอเหตุกจิต ติเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งเหตุกจิตก็มี ปฏิสนธิเป็นโสมนัสสหระคตมีในลำดับแห่งจิตเป็นอุpekขาสหระคตก็มี ปฏิสนธิประกอบด้วยปีติมีในลำดับแห่งจิตที่ไม่ประกอบด้วยปีติก็มี ปฏิสนธิมีวิตกมีในลำดับแห่งจิต ที่ไม่มีวิตก ปฏิสนธิมีวิจารณ์มีในลำดับแห่งจิตไม่มีวิจารณ์ ปฏิสนธิที่มีทั้งวิตกวิจารณ์มีในลำดับแห่งจิตที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มีแล

อนึ่ง พึงประกอบ (คำ) เข้าตามสมควรประกอบได้โดยคำตรงกันข้ามแห่งบทนั้น ๆ เกิด

โดยปรมัตถ์

[๖๓๒] **อันว่าวิญญูณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาจะนี้ นั่นก็เป็นแต่
ธรรมเข้าถึงภพอื่น ความเคลื่อนมาแต่ภพนั้นของมันก็ไม่มี
(แต่ว่า) เว้นเหตุแต่ภพนั้นเสียก็ไม่มี**

ขยายความ

กวิญญูณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาจะนี้ นั่นก็เป็นแต่เพียงรูปธรรมและอรูปธรรม เมื่อเกิดขึ้นก็ (มีโอรส) เรียกว่า เข้าถึงภพอื่น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ อีกทั้งความเคลื่อนจากอดีตภพมาในภพนี้ของมัน ก็ไม่มี แต่ว่าเว้นเหตุแต่อดีตภพนั้นเสีย ความปรากฏขึ้นในภพนี้ของมันก็ไม่มี

ข้าพเจ้าทั้งหลายจักประกาศความเป็นไปแห่งวิญญูณดังกล่าวนี้ขึ้น โดยทางสืบ
ปฏิสนธิจากจุติแห่งมนุษย์ซึ่งเห็นได้ชัด

ก็ในอดีตภพ เมื่อบุคคลผู้จวนจะตายเพราะความสิ้นไปเอง หรือเพราะการกระทำ
(ร้าย) ก็ตาม ไม่อาจทนความรุ่มเอาแห่งคัสตราคือมารณัตติกเวทนา (ความเจ็บชนิด
ถึงตาย) ทั้งหลาย ซึ่งเชือดเฉือนเส้นเอ็นทั่วอวัยวะใหญ่ย่อยเหลือที่จะทน ครั้นร่าง
กายซบซิดไปโดยลำดับ ดุจใบตาลสดที่เขาวางไว้ในแดดค่อยเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น ครั้น
อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นดับ กายินทรีย์ มนินทรีย์และชีวิตินทรีย์คง (เหลือ)
อยู่แต่ในหทัยวัตถุ วิญญูณซึ่งอาศัยหทัยวัตถุเท่าที่เหลืออยู่ในขณะนั้น ก็ปรารภ
เอาครุกรรม (กรรมหนัก) สมาสเวตติกกรรม (กรรมที่ทำเนื่องๆ) อาสันนกรรม
(กรรมที่ทำเมื่อใกล้ตาย) ปุพเพตกรรม (กรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน) อย่างใดอย่างหนึ่ง
ซึ่งได้แก่สังขารอันได้ปัจจัยที่เหลือ (มีวิชาเป็นต้น แล้วหรือปรารภเอา) วิสัย (คือ
วรรณรูปารมณ) ซึ่งได้แก่กรรมนิमित คตินิमितอันเข้าไปปรากฏแก่วิญญูณนั้นเป็นไป
ตณหาในวิสัยนั้นอันมีโทษที่อวิชชาปกปิดไว้ เพราะยังละตณหาวิชาไม่ได้ ก็ชักเอา
วิญญูณที่เป็นไปอยู่อย่างนี้นั้นไป สังขาร (คือเจตนา) ที่เกิดร่วมกันก็ (ช่วย) ชัด
(วิญญูณนั้น) ไป วิญญูณที่ถูกตณหาชัดไป ถูกสังขารทั้งหลายชัดไปด้วยอำนาจ
แห่งสันตติอยู่นั้น ก็ละทิ้งที่อาศัย (คือหทัยวัตถุ) เดิมด้วย ได้ที่อาศัยใหม่อันกรรม
สร้างขึ้นบ้าง ไม่ได้บ้าง เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้นเท่านั้นด้วย ดุจคน
หวังเชือกซึ่งผูกต้นไม้ที่ฝังในไว้ข้ามคลองไปจะนั้นแล

ก็แล ในวิญญูณที่เป็นไปนี้ วิญญูณดวงก่อนเรียกว่าจุติวิญญูณเพราะเคลื่อน
ไป ดวงหลังเรียกว่าปฏิสนธิวิญญูณ เพราะสืบต่อมาแต่เบื้องต้นแห่งภพอื่น อันว่า
วิญญูณนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า มันมา ณ ภพนี้จากภพก่อนหาได้ อีกทั้งเว้น
เหตุมีกรรม สังขาร ตณหาผู้ชักและวิสัยเป็นต้นจากภพก่อนนั้นเสีย มันก็ปรากฏมีขึ้น
หาได้ไม่

นิทศนะจุติปฏิสนธิ

[๒๓๓] ธรรมทั้งหลายมีเสียงสะท้อนเป็นต้น พึงเป็นนิทศนะใน
ข้อนี้ได้ อนึ่ง เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบ
ต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย

ขยายความ

แท้จริง ธรรมทั้งหลายมีประการคือเสียงสะท้อน ประทีป ตราและรูปสะท้อน (คือเงา) พึงเป็นนิทศนะในข้อนี้ คือในความมิได้มา ณ ภพนี้ แต่ภพก่อน และในความเกิดขึ้นด้วยเหตุที่เนื่องมาแต่ภพอดีตแห่งวิญญูณนั้น เหมือนอย่างว่าเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และเงาย่อมมี เสียงเป็นต้นเป็นเหตุจึงมี เว้นเสียงเป็นต้นเสีย ก็หาไปมิได้ฉนใด จิตนี้ก็ฉนนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง ในข้อนี้ **เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย** จริงอยู่ ฅิว่าเมื่อความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย จริงอยู่ ฅิว่าเมื่อความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) มีอยู่ ความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมีไซ้ นมสัก็ไม่ใช่เป็นลิ่งเกิดมาแต่ณมสตนะชิ แม้ความต่างกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมีเล่า นมสัก็ไม่ใช่เป็นลิ่งอาศัยณมสตนะชิ

นัยการประกอบความในลิ่งที่เป็นเหตุและที่เกิดแต่เหตุ (คือผล) ทั้งปวง กันยนี้ เพราะเมื่อเป็นอย่างนั้น (คือเมื่อถือว่าเหตุกับผลเป็นอันเดียวกันหรือต่างกันเป็นคนละอันเด็ดขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนั้น) การลบล้างโวหารของโลกทั้งปวงก็จะมีขึ้น แต่การลบล้างโวหารของโลกนั้น บัณฑิตไม่ปรารถนา เพราะเหตุนั้น ความเป็นอันเดียวกันหรือว่าความต่างกันเด็ดขาดในลิ่งที่เป็นเหตุและผลอันเนื่องกันณสันดานทั้งหลายนี้ บัณฑิตจึงไม่ควรข้องเวะ (คืออย่าใส่ใจ) แล

คำท้วง

[๖๓๔] ในข้อนี้ (มี) โจทกาจารย์ (ผู้ท้วง) กล่าววว่า “เมื่อเป็นความปรากฏ (เกิดขึ้นแห่งวิญญูณ) โดยมีได้เลื่อนมา (แต่ภพก่อน) อย่างนั้น เพราะชั้นธทั้งหลายที่มีอยู่ในอิตภพมนุษย์นี้ดับไป และเพราะกรรมที่เป็นปัจจัยแห่งผลไม่ไปในที่ที่เกิดขึ้นแห่งผลนั้น ผลนั้นก็มี (ไป) มีแก่ผู้อื่น และแต่กรรมอื่นหรือ อนึ่ง เมื่อผู้สววย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า เพราะเหตุนี้ วิธาน (คือกฎเกณฑ์) อันนี้ไม่ดีดอก”

ในคำท้วงนั้น ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไปนี้ :-

สันดาน

ผล (แห่งกรรม) ที่มีในสันดาน (คือการสืบต่ออันหนึ่ง) หา (ไป) มีแก่ผู้อื่นไม่ และหาไม่แต่กรรมอื่นไม่ อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลาย เป็นสาธกแห่งความข้อนี้ได้

ขยายความ

แท้จริง ผล (แห่งกรรม) เมื่อเกิดขึ้นในสันดานอันหนึ่ง (ถึงแม้) เพราะความเป็นอันเดียวกันและความต่างกันเด็ดขาดในสันดานอันหนึ่งนั้นถูกปฏิสนธิ ก็หา (กลาย) เป็นว่า (ไป) เกิดแก่ผู้อื่น หรือเป็นว่าเกิดแต่กรรมอื่น (ไป) ไม่ ก็อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลายเป็นสาธกความแห่งคำนี้ได้ จริงอยู่ เมื่ออภิสังขารทั้งหลาย แห่งพืชทั้งหลายมีพีชมะม่วงเป็นต้น อันธรรมชาติทำให้แล้ว ผลต่าง ๆ เมื่อเกิดขึ้นในกาลอื่น (ภายหลัง) เพราะได้ปัจจัยในสันดานแห่งพืชนั้น ก็หาใช่เกิดขึ้นแก่พืชอื่น ๆ ไม่ ทั้งหาใช่เกิดเพราะปัจจัยคือ อภิสังขารอื่นไม่ แต่ว่าพืชเหล่านั้นหรืออภิสังขารทั้งหลาย ก็หา (ไป) ถึงที่เกิดผลไม่ ข้ออุปไมย บัณฑิตก็พึงทราบฉนั้น

อนึ่ง ความข้อนี้พึงทราบแม้โดยวิทยา ศิลปะ และโอสถเป็นต้นที่บุคคล ประกอบเข้าไปในตัวเด็กแล้ว (ไป) ให้ผลในตัว (คนนั้น) ที่เติบโตขึ้นเป็นต้น ในกาลอื่น (ภายหลัง) ก็ได้

แม้คำใดที่โจทกาจารย์กล่าวว่า “อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมี แก่ใครเล่า” ดังนี้ ข้าพเจ้าจะเฉลยในคำนั้น (ต่อไป)

ผู้เสวย

ความสมมติว่า (มี) ผู้เสวย ย่อมเป็นอันสำเร็จได้ด้วย ความเกิดขึ้นแห่งผล เปรียบเหมือนความสมมติว่า มีผล เป็นอันสำเร็จได้ด้วย ความเกิดขึ้นแห่งผลของต้นไม้จะนี้

ขยายความ

เหมือนอย่างว่าต้นไม้ จะเรียกว่ามีผลหรือว่าเมล็ดผลก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลไม้อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งธรรมทั้งหลายที่เรียกว่าต้นไม้ นั่นเอง ฉันทิ เทวดา หรือมนุษย์ก็ดีจะเรียกว่าได้เสวย (ผล) หรือจะเรียกว่าผู้ได้รับความสุข ผู้ได้รับความทุกข์ก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลคือสุขทุกข์ซึ่งนับเป็นอุปโยค (ของเสวย) เป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธทั้งหลายที่เรียกว่าเทวดาและมนุษย์ฉันทินั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ความหมายอะไรๆ ด้วยผู้เสวยอื่น (นอกไปจากขันธ) ในชื่อว่าด้วยผู้เสวย (ผล) นี้ หามีไม่แล

[๖๓๕] แม้โจทกอาจารย์ผู้ใดพึงกล่าวว่า “แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น สังขารเหล่านั้นเมื่อมีอยู่ จึงเป็นปัจจัยแห่งผลหรือ หรือว่าไม่มีอยู่ก็เป็นปัจจัยแห่งผลได้เล่า ก็ถ้ามีอยู่จึงเป็นปัจจัยได้ไซ้วิบากของมันก็จะพึงมีแต่ในปวัตติขณะ (คือในขณะที่สังขารเป็นไปอยู่) เท่านั้น ถ้ามันไม่มีมันก็เป็นปัจจัยได้เล่า มันก็จะพื้งนำผลมาให้ได้เป็นนิตย์ไปทั้งในขณะก่อนปวัตติ (คือในขณะที่ทำกรรม) ทั้งภายหลังปวัตติ (คือเมื่อให้ผลสำเร็จแล้ว) ละซิ” ดังนี้ โจทกอาจารย์ผู้นั้น พึงได้รับเฉลยดังนี้ :-

ความเป็นปัจจัยแห่งสังขาร

สังขารทั้งหลายนั้นเป็นปัจจัย (แห่งผล) เพราะทำ (ผล) ขึ้น แต่มันนำผลมาให้เป็นนิตย์หามีได้ กิริยามีการประกันเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นนิตฺตะในข้อนี้ได้

ขยายความ

แท้จริง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่เพราะมันมีอยู่หรือมันไม่มี ดังพระบาลีว่า “จักขุวิญญานนั้นเป็นวิบาก ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรทำขึ้น ก่อขึ้น”^๑ ดังนี้เป็นอาทิ และมันเป็นปัจจัยแห่งผลของตน ตามที่ควรแล้วก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีก เพราะมันมีวิบากสุกแล้ว (คือให้ผลเสร็จแล้ว) กิริยามีการประกันเป็นต้น (ดังจะกล่าวต่อไป) นี้พึงทราบว่า

๑ อภ.สง. ๓๔/๔๓๑/๑๒๔

เป็นนิทศนะในการอธิบายความซอ้นั้นได้ เหมือนอย่างในทางโลก คนผู้ใดเป็นนาย ประกันเพื่อส่งผลประโยชน์อะไรๆ (ให้เจ้าทรัพย์) หรือซื้อของก็ตาม กู้หนี้ยก็ตาม ก็เพียง แต่การทำกริยานั้น (คือประกันหรือซื้อหรือกู้) แห่งคนผู้นั้นเท่านั้นเป็นปัจจัยในการ ส่งผลประโยชน์เป็นต้น หาใช้ความมีอยู่หรือไม่มีแห่งกริยา (เป็นปัจจัย) ไม่ และ เบื้องหน้าแต่ส่งผลประโยชน์ให้ (แล้ว) เป็นต้นไป เขาก็ไม่เป็นลูกหนี้อีกเลย เพราะอะไร เพราะการส่ง(ผลประโยชน์)ให้เป็นต้น เขาได้ทำแล้วฉันใด แม้สังขารทั้งหลายก็ เป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น และเบื้องหน้าแต่ให้ผลตามที่ควร (แล้ว) ไป มันก็ไม่ใช่ปัจจัยนำผลมาให้อีกต่อไป ฉะนั้นแล

ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิวิญญาณอันเป็นไปทั้งสองส่วน โดยเป็นวิญญาณผสม และไม่ผสม เพราะปัจจัยคือสังขารเป็นอันแสดงแล้วด้วยนิเทศกถาเพียงเท่านี้

[๖๓๖] บัดนี้ เพื่อกำจัดเสียซึ่งความเลือนหลงในวิปากวิญญาณ ๓๒ ทั้งหมดนั้น :-

สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั้น (ว่า) เป็นปัจจัยแห่ง วิปากวิญญาณเหล่าใดและอย่างไร ในแหล่งเกิดทั้งหลาย มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือหลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิ และปวัตติ

ขยายความ

ความในคานานั้นว่า แหล่งเกิดเหล่านี้คือ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ ชื่อว่าแหล่งเกิดภพเป็นต้น สังขารทั้งหลายนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่ง วิปากวิญญาณเหล่าใดใน (ตอน) ปฏิสนธิและในปวัตติกาล ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพ เป็นต้นเหล่านั้น และมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด บัณฑิตพึงทราบด้วยประการนั้นเถิด

พรรณนาความ

ในสังขารทั้งหลายนั้น พรรณนาในปุญญาภิสังขารก่อน

ปุญญาภิสังขารประเภท (กุศล) เจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจร (ว่า) โดยไม่แยก (ประเภท) กัน ย่อมเป็นปัจจัยโดยส่วนสอง คือโดยเป็นกรรมปัจจัยในขณะต่างๆ ด้วย

โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยด้วย แห่งวิปากวิญญาน ๙ ในสุตติกามภพ ในปฏิสนธิ (กาล) ปุณฺณาสังขารประเภทกุศลเจตนา ๕ ฝ่าย รูปาวจรเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาน ๕ แม้ในรูปภพ เฉพาะในปฏิสนธิ อนึ่ง ปุณฺณาสังขารฝ่ายกามาวจรมีประเภทดังกล่าว เป็นปัจจัยโดยส่วนสองตามนัยที่กล่าวนั้นแล แห่งวิปากวิญญานกามภูมิ ๗ เว้น อเหตุกมโนวิญญานธาตุที่สหคตกับอุเบกขาในสุตติกามภพ ในปวัตติกาลไม่เป็นปัจจัย ในปฏิสนธิ ปุณฺณาสังขารประเภทที่กล่าวนั้นแหละเป็นปัจจัยโดยส่วนสอง อย่างนั้น เหมือนกันแห่งวิปากวิญญาน ๕ ในรูปภพ ในปวัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ

ส่วนในสุตติกามภพ ปุณฺณาสังขารฝ่ายกามาวจรที่กล่าวนั้นเป็นปัจจัยโดย ส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิปากวิญญานกามภูมิทั้ง ๘ ในปวัตติกาลได้ (แต่) ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ ในสุตติกามภพนั้นในนรก ปุณฺณาสังขารฝ่ายกามาวจรนั้น ก็เป็นปัจจัยในการประสพอิฏฐารมณ์ได้ในคราวต่างๆ เช่นคราวจาริก (เยี่ยม) นรก แห่งพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น อนึ่ง อิฏฐารมณ์ย่อมมีได้ในพวกสัตว์ดิรัจฉาน และในพวกเปรตที่มีฤทธิ์มากด้วยเหมือนกัน ปุณฺณาสังขารฝ่ายกามาวจรนั้นแหละ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิญญานที่เป็นกุศลวิปากทั้ง ๑๖ ใน สุตติกามภพ ทั้งในปวัตติกาลทั้งในปฏิสนธิ แต่ (ว่า) โดยไม่แยกกัน (คือรวมกามา- วจรและรูปาวจรเข้าด้วยกัน) ปุณฺณาสังขารเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือน กันแห่งวิปากวิญญาน ๑๐ ในรูปภพทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิด้วย

อปุณฺณาสังขารประเภทอกุศลเจตนา ๑๒ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นนั่น แลแห่งวิญญานดวง ๑ (คือปฏิสนธิวิญญาน) ในสุตติกามภพ ในปฏิสนธิ ไม่เป็นในปวัตติกาลเป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญาน ๖ ในปวัตติกาลไม่เป็นในปฏิสนธิ เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญานทั้ง ๗ ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิ ส่วนในสุตติ- กามภพ อปุณฺณาสังขารก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นแหละแก่อกุศลวิปาก- วิญญานทั้ง ๗ นั้นในปวัตติกาลได้เหมือนกัน (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ในรูปภพมันก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นแหละ แห่งวิปากวิญญาน ๔ ในปวัตติกาล (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ก็แต่ว่าความที่อปุณฺณาสังขารเป็นปัจจัยในรูปภพนั้น เป็นโดย เห็นรูปที่ไม่น่าปรารถนาและได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนาในกามาวจรภพ เพราะว่าใน พรหมโลก อันสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาทั้งหลายมีรูปที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้นหาไม่ แม้ในกามาวจรเทวโลกก็อย่างนั้น

ส่วนอนุญชาภิสังขารเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกันแห่งวิปาก
วิญญาณ ๔ ในรูปภพ ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล

สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณเหล่าใด ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิและ
ปวัตติภพทั้งหลาย และมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด ฟังทราบด้วยประการนั้นดัง
กล่าวมาจะนี้ก่อน แม้ในกำเนิดเป็นต้น ก็ฟังทราบโดยนัยนั้นเหมือนกัน

[๖๓๗] (ต่อไป) นี่เป็นคำชี้แจงข้อสำคัญในกำเนิดเป็นต้นนั้นต่อไป

ก็เพราะว่าในสังขารทั้งหลายนั้น อันดับแรก ปุณฺณภาณินิสังขารให้ปฏิสนธิในภพ ๒
(คือกามภพและรูปภพ) แล้วยังวิปากของตนทั้งปวงให้เกิด (อย่างไร) ก็ให้ปฏิสนธิ
ในกำเนิด ๔ มีอณฺทชะเป็นต้น ในคติ ๒ กล่าวคือเทวดาและมนุษย์ ในวิญญาณฐิติ ๔
ได้แก่นานัตตกายนานัตตสัณฺญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัณฺญาต่างกัน)
นานัตตกายเอกัตตสัณฺญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกันแต่มีสัณฺญาอย่างเดียวกัน)
เอกัตตกายนานัตตสัณฺญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันแต่มีสัณฺญาต่างกัน)
เอกัตตกายเอกัตตสัณฺญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันมีสัณฺญาอย่างเดียวกัน)
และในสัตตาวาสเพียง ๔ เพราะว่าในอัสสัณฺญีสัตตาวาส ปุณฺณภาณินิสังขารนั้นปรุง
แต่งแต่รูปอย่างเดียวกันเท่านั้น แล้วยังวิปากของตนทั้งปวงให้เกิดอย่างเดียวกันนั้น
เพราะเหตุนี้ ปุณฺณภาณินิสังขารนั้นจึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้ว (คือเป็นนानาชนิด-
กัมมปัจจัยและอุปนิสสปัจจัย) นั้นแลแห่งวิปากวิญญาณ ๒๑ ในภพ ๒ กำเนิด ๔
คติ ๒ วิญญาณฐิติ ๔ และสัตตาวาส ๔ เหล่านั้น ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตติกาล
ตามที่มันเป็น

ส่วนอปุณฺณภาณินิสังขารย่อมให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในกามภพ ภพเดียวกันเท่า
นั้น ใน กำเนิด ๔ นอกนั้นก็ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว คือนานัตตกายเอกัตตสัณฺญี
และในสัตตาวาสก็เช่นนั้นเหมือนกัน เหตุใด เพราะเหตุนี้ อปุณฺณภาณินิสังขารนั้นจึง
เป็นปัจจัย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นเหมือนกันแห่งวิปากวิญญาณ ๗ ในภพเดียว ใน
กำเนิด ๔ ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว และในสัตตาวาสเดียว ทั้งในปฏิสนธิและ
ในปวัตติกาล

ส่วนอนุญชาภิสังขารให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในรูปภพ ภพเดียวกันเท่านั้น ใน
กำเนิด โอปปาติกะกำเนิดเดียว ในเทวคตคติเดียว ในวิญญาณฐิติ ๓ มีชั้นอากาศา-

บัญญัติตนะเป็นต้น เหตุใด เพราะเหตุนั้น อเนกชาภิสังขารนั้นจึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกันแห่งวิญญาณ ๔ ในภพเดียว กำเนิดเดียว คติเดียว วิญญาณฐิติ ๓ สัตตาวาส ๔ ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตติกาลแล

**บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั้น (ว่า) เป็นปัจจัย
แก่วิปากวิญญาณเหล่าใดและอย่างไร ในแหล่งเกิดทั้งหลาย
มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือ หลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิ
และปวัตติโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้ เทอญ**

นี้เป็นกลาอย่างพิสดารในบทว่า **สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ วิญญาณเป็นปัจจัย
แก่นามรูป**

[๖๓๘] ในบทว่า “**วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ**” บัณฑิตพึงทราบ
วินิจฉัย โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย โดยความเป็นไป
(แห่งนามรูป) ในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น โดยสงเคราะห์
(ย่อเข้า) โดยปัจจัยนัย

วินิจฉัยโดยวิภาค

ก็ในข้อว่า “**โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย**” นั้น มีวินิจฉัยว่า ชั้นที่ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า **นาม** เพราะน้อมไปมุ่งหน้าต่ออารมณ์ มหาภูต ๔ และอุปาทายรูป (รูปอาศัย) แห่งมหาภูต ๔ ชื่อว่า **รูป** วิภาค (คือประเภท) แห่งนามรูปทั้งหลายนั้น ได้กล่าวไว้ในชั้นนี้เทศแล้วแล

วินิจฉัยในบทว่า **วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ** นั้น โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย พึงทราบดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยความเป็นไป

ส่วนในข้อว่า “**โดยความเป็นไป (แห่งนามรูป) ในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น**” นี้ มีวินิจฉัยว่า **นาม** ย่อมเป็นไปในภพกำเนิด คติ วิญญาณฐิติทั้งปวงและในสัตตาวาสที่เหลือ เว้นสัตตาวาสหนึ่ง (คืออัสสญญัตตาวาส) **รูป** ย่อมเป็นไปในภพ ๒ กำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๔ ข้างต้น ในสัตตาวาส ๕ ข้างต้น (รวมอัสสญญัตตาวาส

ด้วย) ก็แล เมื่อนามรูปนั้นเป็นไปอยู่อย่างนั้น เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์
คัมภสยยะกะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ (เพศ) และแห่งเหล่าสัตว์อณทชะกำเนิดที่ยัง
ไม่แสดงภาวะ สันตติสีสะ (คือรูปกลาปซึ่งเป็นต้น เป็นมูลแห่งการสืบต่อ) ๒ โดย
เป็นรูปด้วยอำนาจแห่งวัตถุกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้ง หทัย) และกายทสกะ (หมวด
รูป ๑๐ ทั้งกายประสาท) กับอรุปชั้น ๓ ย่อมเกิดปรากฏขึ้น เหตุนั้น โดยกระจาย
รูปเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๒๓ คือ (รูป) ธรรม ๒๐ โดยเป็นรูปรูป (คือรูปที่
สำเร็จแล้ว) กับอรุปชั้น ๓ นั้น (แหละ) บัณฑิตพึงทราบที่ชื่อว่า นามรูป เกิดมี
เพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาแต่รูปที่ยังไม่ได้ถือ (คือถือเอาแต่ที่ไม่ซ้ำกัน)
ชักรูปธรรม ๙ จากสันตติสีสะหนึ่งออกเสียก็ (เหลือ) ๑๔ เพิ่มภวทสกะ (หมวด
รูป ๑๐ ทั้งภาวะ) สำหรับสัตว์ที่มีภาวะ (แล้ว) เข้าก็เป็น ๓๓ โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่
ถือเอา ชักรูปธรรม ๑๘ จากสันตติสีสะ ๒ หมวดออกเสียอีกก็ (เหลือ) ๑๕ (ชื่อว่า
วิญญาณปัจจุยา นามรูป สำหรับสัตว์ ๒ กำเนิดนั้น)

ส่วนในเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิด เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งรูปพรหมมี
จำพวกพรหมกายิกะเป็นต้น สันตติสีสะ ๔ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โส-
ทสกะ วัตถุกะและชีวิตินทริยนวกะกับอรุปชั้น ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนั้น โดย
กระจายรูปของรูปพรหมเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๔๒ คือ (รูป) ธรรม ๓๙ โดย
เป็นรูปรูป กับอรุปชั้น ๓ นั้นบัณฑิตพึงทราบที่ชื่อว่า **นามรูป** อันมีเพราะปัจจัยคือ
วิญญาณ แต่โดยถือเอาที่ยังไม่ได้ถือเอา ชัก (รูป) ธรรม ๒๗ (ที่ซ้ำกัน) จากสันตติสีสะ
๓ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๕

ส่วนในกามภพ เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิดที่เหลือ
ก็ดี แห่งเหล่าสัตว์สังเสทชะกำเนิดก็ดี ที่มีภาวะและมีอายตนะครบ สันตติสีสะ ๗ โดย
เป็นรูป และอรุปชั้น ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนั้น โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็)
ธรรม ๗๓ คือ (รูป) ธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูปกับอรุปชั้น ๓ นั้นบัณฑิตพึงทราบที่
ชื่อว่า **นามรูป** อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาเฉพาะที่ยังไม่ได้ถือเอา
ชัก (รูป) ธรรม ๕๔ (ที่ซ้ำกัน) จากรูปสันตติสีสะ ๖ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๘ นี่เป็น
การนับอย่างสูง ส่วนอย่างต่ำ การนับนามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณใน
ปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตว์ผู้มีรูปสันตติสีสะนั้นๆ วิกล (บกพร่อง) ก็พึงทราบโดยลดย่นลง
บ้าง ขยายออกบ้าง ตามเกณฑ์แห่งสันตติสีสะนั้นๆ เกิด

ส่วนในปฏิสนธิแห่งอรุณพรหมทั้งหลาย ก็ปรากฏแต่อรุณชั้น ๓ (ไม่มีรูป) ในปฏิสนธิแห่งเหล่าอัญญพรหม ปรากฏแต่ชีวิตินทรีย์นวกะเป็นรูปเท่านั้นแล นี่เป็นนัยในปฏิสนธิก่อน

ส่วนในปวัตติกาล สุธัมมฐากรูป (กลุ่มรูป ๘ ล้วน คืออวินิพโยครูป) อันมีฤดูเป็นสมุฏฐานโดยฤดู (คือเดโชธาตุ) ที่เป็นไปพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏขึ้นในฐิตินะแห่งปฏิสนธิจิต ในทุกแหล่งที่เป็นไปแห่งรูป แต่ (ตัว) ปฏิสนธิจิตหายังรูปให้ตั้งขึ้นได้ไม่ แท้จริงปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อย เหตุที่ (หทัย) วัตถุ (เพิ่งเกิด) ยังมีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนคนตกเหวไม่สามารถเป็นที่อาศัยแห่งคนอื่นได้ฉะนั้น จำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรกต่อแต่ปฏิสนธิจิตไป สุธัมมฐากรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานจึงปรากฏขึ้นถึงกาลที่เสียงปรากฏ (คือถึงคราวจะเกิดเสียงได้) สัททนวกะ (กลุ่มรูป ๘ ทั้งเสียง) จึงปรากฏขึ้นแต่ฤดูอันเป็นไปต่อแต่ปฏิสนธิขณะนั้นแล และแต่จิตด้วย ส่วนสัตว์เหล่าใดเป็นคัพภุสยกสัตว์อาศัยกาวฬิงการาหารเป็นอยู่ สุธัมมฐากรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งอาหารที่มารดาคลืนกินลงไป ซึมซาบเข้าไป ตามพระบาลีว่า :-

“ก็สัตว์ผู้กำบังตัวอยู่ในท้องของมารดา มารดาของเขา
บริโภคนะอันใด เป็นข้าวกดี น้ำก็ดี (ลงไป) เขา
ยังชีพให้เป็นไปในท้องมารดานั้นด้วยโภชนะนั้น” ดังนี้^๑

สำหรับโอปปาติกะสัตว์ทั้งหลาย สุธัมมฐากรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในกาลที่กลืนเขฬะที่อยู่ในปากของตนลงไปเป็นครั้งแรก เพราะฉะนั้น โดยรวมกันเข้า ธรรม ๙๙ คือรูป ๙๖ อย่าง ได้แก่ รูป ๒๖ ด้วยอำนาจแห่งสุธัมมฐากรูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน (๘) และแห่งนวกะรูป ๒ อย่างสูง อันมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน (๑๘) และรูป ๗๐ อย่างที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเกิดขึ้น ๓ วาระในขณะจิตหนึ่งๆ ซึ่งกล่าวมาก่อนแล้วกับอรุณชั้น ๓ (รวมเป็น ๙๙) หรือว่าเหตุที่เสียงเป็นสิ่งไม่แน่นอน เพราะปรากฏในบางคราวเท่านั้น เหตุนี้ ชักเสียงทั้ง ๒ อย่าง (คือที่เป็นอุตุสมุฏฐานและจิตตสมุฏฐาน) นั้นออกเสีย ธรรมจำนวนนี้ก็ ๙๗ บัณฑิตพึงทราบว่ชื่อว่า นามรูป อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณแห่งสัตว์ทั้งปวงตามที่มันเป็น ด้วยว่าเมื่อ

๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๘

สัตว์ทั้งปวงนั้น แม่หลับไป แม่มีวเมา แม่กินอยู่ แม่ดื่มอยู่ ธรรมอันมีวิญญาณเป็นปัจจัย เหล่านั้นก็คงเป็นไปทั้งกลางวันและกลางคืน ก็แลความที่ธรรมเหล่านั้นมีวิญญาณ เป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจักพรรณนาข้างหน้า

ส่วนว่าในรูปเหล่านั้น **กัมมชรูป** (รูปเกิดแต่กรรม มีกรรมเป็นสมุฏฐาน) นั้นใด กัมมชรูปนั้นแม่อตั้งขึ้นก่อนเพื่อนในภพ กำเนิด คติ (วิญญาณ) จิต และสัตตาวาส ทั้งหลาย (แต่หาก) รูป ๓ สมุฏฐาน (คือ ฤดู จิต อาหาร) ไม่ช่วยอุปถัมภ์แล้ว ก็หา อาจตั้งอยู่ทนไม่ แม้ รูป ๓ สมุฏฐานเล่า (หาก) กัมมชรูปนั้นไม่อุปถัมภ์ก็ไม่อาจตั้ง อยู่ได้นาน (เหมือนกัน) ที่แท้นั้นรูปทั้ง ๔ สมุฏฐานนั้นต่างอุปถัมภ์กันและกันไว้นั้นแล จึงไม่ตกไปเสีย ตั้งอยู่ได้ปี ๑ ก็มี ๒ ปีก็มี ฯลฯ ถึง ๑๐๐ ปีก็มี เป็นไปตราบเท่าสิ้น อายุหรือสิ้นบุญแห่งสัตว์เหล่านั้น ดังกลุ่มไม้้อที่รากยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ แม้อูกลมตีกัดตั้ง อยู่ได้ และดังพวกคนเรือแตกที่ได้ที่พึ่งที่ไหนดสักแห่งในมหาสมุทรแล้ว แม้อูกกำลัง คลื่นตีกัดทรงตัวอยู่ได้จะนั้นแล

การวินิจฉัยในบท **วิญญาณปจฺจยา นามรูป** นี้ โดยความเป็นไปในแหล่ง ทั้งหลายมีภพเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี้นี้ ประการหนึ่ง

วินิจฉัยโดยสงเคราะห์

[๖๓๙] ส่วนในข้อว่า “**โดยสงเคราะห์**” นั้นมีวินิจฉัยว่า นามอันมีเพราะปัจจัย คือวิญญาณ อย่างเดียว ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ในอรุณภพ และ (เฉพาะ) ใน ปวัตติกาล ในปัญจโวการภพอันใดก็ดี รูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณอย่างเดียวนั้น ในทุกกาลในพวกอัสถุญสัตว์ และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพอันใดก็ดี นามและรูปทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงสงเคราะห์เข้าโดยเอกเทศสรูปกเสณนัย (นัยที่ แสดงโดยการคงศัพท์ที่มีรูปเหมือนกันเพียงบางส่วนให้เหลือไว้เพียงศัพท์เดียว) ดังนี้ว่า “**นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป**” แล้วพึงทราบเถิดว่า นามรูป นั้นชื่อนามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ

หากมีคำท้วงว่า “**คำวินิจฉัยนี้ไม่ชอบ เพราะในพวกอัสถุญสัตว์ ไม่มี วิญญาณ**” ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า “ไม่ชอบหาไม่ได้ (เพราะเหตุดังต่อไปนี้) :-

คาถาสังเขป

วิญญานที่เป็นเหตุแห่งนามรูปนี้ใด วิญญานนั้น
ปราชญ์ทราบกันว่ามี ๒ ส่วน คือ วิปากวิญญาน (วิญญาน
ที่เป็นวิปาก และอวิปากวิญญาน (วิญญาน ที่ไม่ใช่วิปาก)
เพราะเหตุที่วิญญานมี ๒ ส่วน (ดังนี้) คำวินิจฉัยนี้จึงชอบแท้

ขยายความ

จริงอยู่ วิญญานใดเป็นเหตุแห่งนามรูป วิญญานนั้นปราชญ์ทราบกันว่า มี
๒ ส่วน โดยแยกเป็นวิปากวิญญาน และอวิปากวิญญาน ในพวกอสังขณัตว์
ก็วิญญานนี้เองเป็นรูปอันมีเพราะปัจจัยคืออภิสังขารวิญญานที่เป็นไปในปัญจโวการภพ
เพราะเป็นรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในอดีตกาลในปัญจโวการภพก็อย่างนั้น คือใน
ขณะจิตมีกุศลจิตเป็นต้น รูปก็มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (เช่นกัน) เพราะฉะนั้น คำวินิจฉัย
นี้จึงชอบแล้ว

วินิจฉัยในบทว่า วิญญานปัจจุยา นามรูป นี้โดยสังเคราะห์เข้า บัณฑิตพึง
ทราบดังกล่าวมาจะนี้ ประการหนึ่ง

โดยปัจจัยนัย

[๖๔๐] ส่วนในข้อว่า “โดยปัจจัยนัย” นั้น มีวินิจฉัยว่า

วิปากวิญญานเป็นปัจจัยแก่นาม ๙ อย่างแห่งวัตถุรูป
(คือ หทัย) ก็ ๙ อย่าง แห่งรูปที่เหลือ ๘ อย่าง อภิสังขาร
วิญญานเป็นปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว ส่วนวิญญาน นอก
นั้นเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้นๆ ตามควร

ขยายความ

จริงอยู่ นามที่นับว่าเป็นวิปากในปฏิสนธิกาลหรือในอดีตกาลก็ดังนี้ใด วิปาก
วิญญานที่เป็นไปในปฏิสนธิกาลบ้าง อื่นบ้าง ย่อมเป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็น
สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหาร-

ปัจจัย อินทริยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งนามนั้น อันผสมกับรูปหรือมิได้ ผสมก็ตาม เป็นปัจจัย ๔ อย่าง โดยเป็น สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ อินทริยะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัยแห่งวัตถุรูปในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปัจจัยโดย ปัจจัยใน ๔ นี้ ชักอัญญมัญญปัจจัยออกเสีย เหลือ ๘ แห่งรูปที่เหลือเว้นวัตถุรูป ส่วน อภิสังขารวิญญาณเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่งรูปอัสถุญญิสตฺว บ้าง แห่งกรรมชรูปในปัญจโวการภพบ้าง (ทั้งนี้) โดยปริยายทางพระสูตร วิญญาณ ที่เหลือทั้งหมดนับแต่ภวังค์ดวงแรก พึงทราบว่าย่อมเป็นปัจจัยแก่ นามรูปนั้น ๆ ตามควร อันจะแสดงปัจจัยนัยแห่งนามรูปนั้นโดยพิสดาร ก็จำต้องขยาย ปัญฐานกถาทั้งหมด (คัมภีร์) เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงไม่รวิดถาวรณีนัยนั้น

ในกรณีที่วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่านามรูปใน ปฏิสนธิย่อมมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ นั้นจะพึงทราบได้อย่างไร ? ดังนี้ พึงแก้ว่า “ทราบได้ โดยพระสูตรและโดยยुติ (คือข้ออนุมานที่ชอบด้วยเหตุ)”

จริงอยู่ ในพระสูตร ความที่นามธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นมีวิญญาณเป็น ปัจจัยส่วนมาก เป็นอันสำเร็จได้โดยนัยในพระสูตรเช่นว่า “จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา ธรรมทั้งหลายย่อมหมุนเวียนไปตามจิต” ดังนี้เป็นอาทิ ก็ว่าโดยส่วนยुติ

คาถาสังเขป

วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปแม้ที่ (มอง) ไม่เห็น ย่อมสำเร็จ
ได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกนี้

ขยายความ

ความว่า โดยนัยที่ว่า “เมื่อจิตผ่องใสหรือไม่ผ่องใส รูปอันเป็นไปตามจิตนั้น เมื่อ เกิดขึ้นเป็นรูปที่ (มอง) เห็นได้ และการอนุมานถึงรูปที่ (มอง) ไม่เห็น ก็มีได้โดยรูปที่ (มอง) เห็น” ดังนี้ ข้อว่า “วิญญาณเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิรูปที่แม้ (มอง) ไม่เห็น” นั้น จึงทราบได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกนี้ จริงอยู่ ความที่แม้รูปที่มีกรรมเป็น สมุฏฐาน ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัยได้ดังรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานมาในคัมภีร์ปัญฐานแล

วินิจฉัยในบทว่า **วิมฺลณปจฺจยา นามรูปํ** นี้ โดยปัจจัยนัย บัณฑิตพึงทราบ
ดังกล่าวมาจะนี้ประการหนึ่ง แล

นี้เป็นกลาอย่างพิสดารในบทว่า **วิมฺลณปจฺจยา นามรูปํ**

นามรูปเป็นปัจจัยแห่งสหายตนะ

[๖๔๑] ในบทว่า **นามรูปปจฺจยา สหายตนํ**

นาม ได้แก่ขันธ์ ๓ รูป ได้แก่รูปมีภูตรูป และวัตถุรูป
(หทยวัตถุ) เป็นต้น นามรูปนั้นอันทำให้เป็นเอกเสส
เป็นปัจจัยแก่สหายตนะนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสเช่นนั้น
เหมือนกัน

ขยายความ

ความว่า นามรูปอันเป็นปัจจัยแก่สหายตนะนั้นใด ในนามรูปนั้น พึงทราบว่
ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่านาม ส่วนรูปเป็นของเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ โดยเฉพาะ
ได้แก่รูปมีภูตรูป และวัตถุรูปเป็นต้น อย่างนี้คือ ภูตรูป ๔ วัตถุรูป ๖ ชีวิตินทรีย์รูป (๑)
ก็แลนามรูปนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสว่า “นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่า
นามรูป” ดังนี้ พึงทราบว่ ย่อมเป็นปัจจัยแก่สหายตนะนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสเหมือน
กันดังนี้ว่า “ฉฐฐายตนะ (อายตนะ ที่ ๖) ด้วย สหายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่า
สหายตนะ ถามว่า - เพราะเหตุไร (จึงทำเอกเสสอย่างนั้น) ตอบว่า - เพราะในรูปภพ
นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย และนามนั้นก็ปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ เท่านั้น หาเป็น
ปัจจัยแก่อายตนะอื่นไม่ สมคำในวิภังค์ว่า “**นามปจฺจยา ฉฐฐายตนํ** อายตนะที่ ๖
ย่อมมีเพราะปัจจัยคือนาม”^๑ ดังนี้

ในบท (นี้) นั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่า “นามรูปเป็นปัจจัยแก่สหายตนะ” นั้น
จะพึงทราบได้อย่างไร ? คำแก้พึงมีว่า “ทราบได้โดยที่มันมีในเมื่อนามรูปมี” จริ่งอยู่
เพราะมีนาม และรูปนั้น ๆ อายตนะนั้น ๆ จึงมี มันหาได้โดยประการอื่นไม่ ก็แล ความที่
อายตนะมีเพราะนามรูปนั้นมีนั้น จักมีแจ้งในปัจจัยนัยทีเดียว (ต่อไปนี้)

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๒๑/๒๘๘

**เพราะฉะนั้น ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลก็ดี นาม
ใดและรูปใดเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด และเป็นปัจจัยโดย
ประการใด ปราชนพิงนำพาโดยประการนั้น เทอญ**

(ต่อไป) นี่เป็นคำขยายความในคาถา (ปัจจัยนัย) นั้น

คาถาสังเขป

นามเป็นปัจจัยในรูปภพ

**ความว่า ในรูปภพ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย ๗ อย่าง
(และ) ๖ อย่าง ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล นั้น (ว่า)
โดยอย่างต่ำ**

เป็นอย่างไร ? (ว่า) ในปฏิสนธิกาลก่อน โดยอย่างต่ำ นามย่อมเป็นปัจจัยแก่
จิณฺฐายตนะ ๗ อย่าง โดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ วิปากะ อตฺถิ
และอวิคตปัจจัย อนึ่ง ในปฏิสนธิกาลนี้ นามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้ คือ
นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วน
อย่างสูงและอย่างต่ำพึงทราบโดยอำนาจเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น แม้ในปวัตติกาล นาม
ที่เป็นวิปากก็เป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่ในปัจจัยมีประการดังกล่าว
โดยอย่างต่ำ (นั้น) นาม นอกนี้ (คือนามที่ไม่ใช่วิปาก) ย่อมเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖
ยกเว้นวิปากปัจจัย อนึ่ง ในปวัตติกาลนี้ อวิปากนามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็
มีดังนี้ คือนามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย
ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

คาถาสังเขป

นามเป็นปัจจัยในภพอื่น

**แม้ในภพอื่นนามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิ
อย่างนั้น (คือ ๗ อย่าง) เหมือนกัน (แต่) มันเป็นปัจจัย
แห่งอายตนะนอกนี้ โดยอาการ ๖**

ขยายความ

ความว่า แม้ในภพอื่นจากอรุณภพ คือในปัจจุวัฏการภพ วิปากนามนั้นเป็นสหาย (คือร่วมกับ) หทยวัตถุเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ อย่างต่ำก็ ๗ อย่างเช่นที่กล่าวใน (ตอน) อรุณภพเหมือนกัน แต่มันเป็นสหาย (คือร่วมกับ) มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นอกนี้ มีจักขายตนะเป็นต้น โดยอาการ ๖ โดยเป็น สหชาตะ นิสสยะ วิปากะ วิปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย อนึ่งในปฏิสนธิกาลนี้ วิปากนาม เป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้าง ก็มีดังนี้คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดย เหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบ โดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

คาถาสังเขป

นามเป็นปัจจัยแก่จัญญายตนะ

แม้ในปวัตติกาล วิปากนามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖
อันเป็นวิปากอย่างนั้น (คือ ๗ อย่าง) (ส่วน) อวิปากนาม
เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่มีใช้วิปาก ๖ อย่าง

ขยายความ

ความว่า แม้ในปวัตติกาลในปัจจุวัฏการภพ วิปากนามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ที่ ๖ ที่เป็นวิปาก อย่างต่ำก็ ๗ อย่างดังในปฏิสนธิกาลเช่นกัน ส่วนอวิปากนามเป็น ปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิปาก อย่างต่ำ ๖ อย่างเท่านั้น โดยชักวิปากปัจจัย ออกเสียจากปัจจัย ๗ นั้น ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำในปัจจัยตอนนี้ ก็พึงทราบโดย นัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

คาถาสังเขป

นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่เหลือ

ในปวัตติกาลนั้นแหละ วิปากนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะ
๕ ที่เหลือ ๔ อย่าง แม้อวิปากนาม ท่านก็ประกาศไว้
เหมือนอย่างนั้น

ขยายความ

ความว่า ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ วิปากนามที่เป็นวัตถุแห่งประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นก็ดี นอกนั้นก็ดี ย่อมเป็นปัจจัย ๔ อย่างแห่งอายตนะที่เหลือ ๕ มีจักขายตนะ เป็นอาทิ โดยเป็นปัจฉาชาตะ วิปปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย ก็แล วิปากนามเป็นปัจจัยอย่างใด แม้อวิปากนาม ท่านก็ประกาศไว้ (ว่าเป็นปัจจัย) อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า นามแม้แตกต่างกันโดยเป็นกุศลเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นั้น ๔ อย่าง

นามอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด และเป็นปัจจัยด้วยประการใดๆ ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลก็ดี บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมาจะเป็นอันดับแรก

คาถาสังเขป

รูปนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะในขันธภพ

ส่วนรูปไม่เป็นปัจจัยแก่อายตนะ แม้อย่างเดียวในอรูปรูปนั้น แต่ในปัญจขันธภพ ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปเป็นปัจจัยแก่จัญญายตนะ ๖ อย่าง ภูตรูปทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ โดยไม่แปลกกัน ๔ อย่าง

ขยายความ

ความว่า ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปย่อมเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ ๖ อย่าง โดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย ส่วนภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่างแก่อายตนะทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น สุดแต่อายตนะไหนจะเกิดขึ้นโดยเป็นสหชาตะ นิสสยะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลโดยไม่แปลกกัน

ชีวิตรูปและอาหารรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นั้น (ฝ่ายละ) ๓ อย่าง ในปวัตติกาล อายตนะ ๕ นั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่จัญญายตนะ ๖ อย่าง วัตถุรูปก็เป็นปัจจัยแก่จัญญายตนะนั้นเหมือนกัน ๕ อย่าง

ส่วนรูปชีวิตเป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอตฺถิ อวิคตฺเต และอินทริยปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นั้น มีจักขายตนะเป็นต้น ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลด้วย และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอตฺถิ อวิคตฺเต และอาหารปัจจัย แต่อาหารนั้นย่อมเป็นปัจจัยแต่ในกายที่ซาบ (รส) อาหาร ได้ของสัตว์เหล่าที่อาศัยอาหารเป็นอยู่ในปวัตติกาลเท่านั้น หาเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลไม่ ส่วนอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยแก่ัญญาตนะ คือมนายตนะ อันได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายวิญญาน ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสยะ ปุเรชาตตะ อินทริยะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย ในปวัตติกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล อนึ่ง วัตถุรูป เป็นปัจจัยแก่มนายตนะนั้นแหละเว้นวิญญาน ๕ คือมนายตนะที่เหลือ (ได้แก่มโนวิญญาน) ๕ อย่างใดเป็นนิสสยะ ปุเรชาตตะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัย เฉพาะในปวัตติกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล

รูปอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใดๆ ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาลก็ดี และรูปนั้นเป็นปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมานี้

คาถาสรูปปัจจัยของรูปนาม

กีนามและรูปทั้งสองใด เป็นปัจจัยแก่อายตนะไร และเป็น
โดยประการไร แม้นามและรูปนั้น ปราชัญญ์ก็พึงทราบโดย
ประการทั้งปวงเถิด

ข้อนี้เช่นอย่างไร ? เช่นว่า “(ชั้นแรกว่า) ในปฏิสนธิก่อน นามและรูปกล่าวคือ
ชั้น ๓ และวัตถุรูป ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ
สัมปยุตตะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัยเป็นต้น แก่ัญญาตนะในปัญจโวการภพ”
ดังนี้เป็นต้น นี่เป็นเพียงमुख (หนึ่ง) ในข้อนี้ แต่ปราชญ์อาจประกอบความได้ทุกอย่าง
พิสดารในข้อนี้แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า นามรูปปจฺจุยา สหายตณฺ

สหายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ

[๖๔๒] โดยสังเขป ผัสสะก็มี ๖ เท่านั้น มีจักขุสัมผัสเป็นต้น (แต่)
โดยพิสดาร มีถึง ๓๒ วัตถุวิญญาน

ขยายความ

ความว่า โดยสังเขป ผัสสะ ในบทว่า **สพายตนปจฺจยา ผสฺโส** ก็มี ๖ เท่านั้นมี จักขุสัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส แต่ว่าโดยพิสดาร ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นทั้งหมด มีถึง ๓๒ ดุจวิญญานที่กล่าวแล้วซึ่งมีเพราะสังขารปัจจัย ดังนี้ คือ ผัสสะ ๑๐ คือ เป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕ และผัสสะ ๒๒ อันสัมปยุตกับวิปากวิญญานฝ่ายโลกียะ ๒๒ ที่เหลือ

คาถาสังเขป

วาทะของอาจารย์

ก็แล สพายตนะอันเป็นปัจจัยแก่ผัสสะทั้ง ๒๒ อย่างนั้นใด

ในสพายตนะนั้น อาจารย์ผู้มีปัญญาทั้งหลายปรารณา
 เอาสพายตนะภายในมีจักขุเป็นต้นกับฉกฺขายตนะบ้าง
 ปรารณาเอาสพายตนะกับอายตนะภายนอก ๖ บ้าง

ขยายความ

ในอาจารย์ทั้งหลายนั้น อันดับแรก อาจารย์เหล่าใดชี้เอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่มี สันตติประจำตัวที่เป็นทั้งปัจจัยธรรมและเป็นปัจจุบันธรรมด้วยทีเดียว ด้วยความว่า นี่เป็นการกล่าวถึงความเป็นไปแห่งสิ่งที่เป็นอุปาทินนกะ อาจารย์เหล่านั้นย่อม ปรารณาเอาว่า สพายตนะภายในมีจักขุเป็นต้นกับฉกฺขายตนะ โดยทำเอกเทศ- สรุปกเสสว่า “ฉกฺขายตนะในรูปภพโดยทำนองพระบาลีว่า **ฉกฺขายตนปจฺจยา ผสฺโส** ผัสสะมีเพราะปัจจัยคือฉกฺขายตนะ” ฉะนี้ด้วย สพายตนะในภพอื่นโดยสัพพลังคหะ (รวมเข้าด้วยกันหมด) ด้วยเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ดังนี้ อันที่จริง คำดังว่านั้นก็เท่ากับ (วิเคราะห์เอกเสส) ว่า “**ฉกฺขายตนญจ สพายตนญจ สพายตน์** ฉกฺขายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย สพายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่าสพายตนะ นั้นเอง

ส่วนอาจารย์เหล่าใดชี้เอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่เป็นเอกสันตติ (สันตติอันเดียว) ซึ่งเป็นปัจจุบันธรรมเท่านั้น แต่แสดงปัจจัยธรรมเป็นพวกภินนสันตตาน (คือมีสันตติ แตกต่างกันไม่เนื่องกัน) อาจารย์เหล่านั้น อายตนะใดๆ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะได้ จะ

แสดงเอาอายตนะนั้นๆ ทั้งหมด จึงกำหนดเอาอายตนะภายนอก ด้วยปรารภนาว่า “อายตนะภายในกับัญญาตนะนั้นแหละ พร้อมทั้งอายตนะภายนอกมีรูปายตนะ เป็นต้นด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ” ดังนี้ ที่จริงแม้ คำที่ว่านั้น เมื่อทำมันให้เป็นเอกเสสเสียว่า “**ัญญาตนะญจ สฬายตนะญจ สฬายตนะ**” ัญญาตนะด้วย สฬายตนะด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ” ฉะนี้

แก้ปัญหาวาผัสสะอันเดียว เกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ ฯลฯ ก็เรียกว่า สฬายตนะเหมือนกัน

ในข้อนี้ (มี) ผู้ทั้งกล่าวว่า “ผัสสะอันเดียวหาเกิดแต่อายตนะทุกอย่างได้ไม่ ทั้งผัสสะทุกอย่างก็หาเกิดแต่อายตนะอันเดียวได้ไม่ แต่ผัสสะในปาฐะว่า “**สฬายตนะ-ปจฺจยา ผลฺโล**” นี้ ตรัสไว้แต่อันเดียว โฉนจึงตรัสผัสสะนั้นแต่อันเดียวเล่า ?

นี้เป็นคำแก้ในข้อนั้น คือที่ว่า ผัสสะอันเดียวเกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ หรือว่าผัสสะทุกอย่างเกิดแต่อายตนะอันเดียวก็ไม่ได้ นั้นจริง แต่ว่าผัสสะอันเดียวย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่างได้ เช่นจักขุสัมผัสย่อมเกิดแต่จักขายตนะ (กับ) แต่รูปายตนะ แต่มนายตนะกล่าวคือจักขุวิญญาณ และแต่ธัมมายตนะอันเป็นสัมปยุตตธรรมที่เหลือ (รวมกัน) เป็นอาทิ บัณฑิตพึงประกอบความตามควรในผัสสะ (ข้ออื่น) ทุกข้อดังนี้ทัศนะที่กล่าวนี้เกิด

ก็เพราะเหตุอันแหละ

**พระตถาคตจึงทรงแสดงโดยเอกวจนนิเทศ เพื่อสื่อ
ความว่า ผัสสะแม้อันเดียว มีอายตนะหลายอย่างเป็นแดน
เกิดได้**

คำว่า “**โดยเอกวจนนิเทศ**” เป็นต้น ความว่า พระตถาคตทรงแสดงพระพุทธานุญาตว่า “ผัสสะอันเดียว ย่อมมีเพราะอายตนะหลายอย่างได้” โดยแสดงออกด้วยคำเป็นเอกพจน์ นี้ว่า **สฬายตนะปจฺจยา ผลฺโล**

ส่วนว่า ในอายตนะทั้งหลาย

**บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะ ๕ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ
นั้น ๖ อย่าง พึงชี้แจงอายตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไป**

**ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น ๙ อย่าง พึงชี้แจง
อายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นตาม
ที่มันเป็น**

(ต่อไป) นี่เป็นคำชี้แจงในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น

อันดับแรก อายตนะ (ภายใน) ๕ มีจักขายตนะ เป็นต้น เป็นปัจจัย ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสยะ ปุเรชาตยะ อินทริยะ วิปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัยแก่ผัสสะ ๕ อย่าง โดยแยกเป็นจักขุสัมผัส เป็นต้น อายตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไปคือมนายตนะอันเป็นวิบาก เป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็นสหชาตยะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ อินทริยะ สัมปยุตตะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัยแห่งมโนสัมผัสที่เป็นวิบากหลายประเภท ส่วนในอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจัย ๔ อย่างโดยอาร์มมณะ ปุเรชาตยะ อตฺถิ และอวิคตปัจจัยแก่จักขุสัมผัส อายตนะที่เหลือมีสัททายตนะ เป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่ผัสสะที่เหลือมีโสตสัมผัสเป็นอาทิ โดยนัยเดียวกันนั้น แต่สำหรับมโนสัมผัสมีอายตนะเหล่านั้นด้วย ธรรมารมณด้วย เป็นปัจจัย โดยเป็นปัจจัยนัยเดียวกันนั้น และโดยเพียงแต่เป็นอาร์มมณปัจจัยเท่านั้นด้วย บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นตามที่มันเป็น (มีเป็นอาร์มมณปัจจัย เป็นต้น) โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส

ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา

[๖๔๓] ในบทว่า ผสฺสปจฺจยา เวทนา

**เวทณากล่าวโดยทวารก็มี ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา
เป็นต้น เท่านั้น (แต่) โดยประเภท ทราบกันว่า มีถึง ๘๙**

ขยายความ

จริงอยู่ ในวิภังค์แห่งบทนี้ กล่าวเวทนาไว้ ๖ ตามทวารเท่านั้นดังนี้ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสต-ชีวหา-กาย-มโนสัมผัสสชาเวทนา แต่โดยประเภท ทราบกันว่ามันมีถึง ๘๙ เพราะความที่มันสัมปยุตกับจิต ๘๙ ดวง

แต่ในเวทนาเหล่านั้น เวทนา ๓๒ ที่ประกอบกับวิปากจิต
เท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นเวทนาที่ประสงค์เอาในบทนี้

ปัจจัยนัย

ในเวทนา (ที่ประสงค์เอา) เหล่านั้น ผัสสะเป็นปัจจัย
แก่เวทนา ๕ ในปัญจทวาร ๘ อย่าง เป็นปัจจัยแก่เวทนาที่
เหลืออย่างเดียว แม้ในมโนทวาร ก็เป็นอย่างเดียว

ขยายความ

ความว่า ในเวทนาเหล่านั้น ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเป็นปัจจัย ๘ อย่าง โดย
เป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ สัมปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย
แก่เวทนา ๕ อันมีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ในปัญจทวาร แต่ผัสสะมีจักขุ
สัมผัสเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแก่เวทนาที่
เหลือคือเวทนาที่เป็นกามาวจรวิปากอันเป็นไปด้วยอำนาจสัมปฏิจฉันนจิต สันตிரณจิต
และตทารัมมณจิตในทวารหนึ่ง ๆ

ข้อว่า “แม้ในมโนทวารมันก็เป็นอย่างนั้น” ความว่า แม้ในมโนทวารผัสสะกล่าวคือ
มโนสัมผัสที่เกิดร่วมกันนั้นก็เป็นปัจจัย ๘ อย่าง เช่นนั้นเหมือนกัน แก่เวทนาที่
เป็นกามาวจรวิปากอันเป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิต และแม้แก่เวทนาเดญมิกวิปาก
อันเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิจิตและภวังคจิตจิต ส่วนกามาวจรเวทนาทั้งหลายที่เป็น
ไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิตในมโนทวารนั้นใด มโนสัมผัสอันสัมปยุตกับมโนทวารรา-
วชชนจิตเป็นปัจจัยแก่เวทนาเหล่านั้นแต่อย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **ผลสรุปจया เวทนา**

เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา

[๖๔๔] ในบทว่า **เวทนาปจया ตณฺหา**

ตัณหา ๖ โดยแยกเป็นรูปตัณหาเป็นต้น ทรงแสดงใน
บทนี้ ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่า
เป็นอย่างละ ๓ ตามอาการที่เป็นไป

ขยายความ

จริงอยู่ในบทนี้ในวิภังค์ท่านแสดงตณหา ๖ โดยให้ชื่อตามอารมณ์ว่า รูปตณหา สัทตตณหา คันธตณหา รสตณหา โผฏฐัพพตณหา ัมมตณหา^๑ ดุจบุตรที่ถูกแสดง โดยให้ชื่อตามบิดาว่า เศรษฐีบุตร พราหมณบุตร เป็นต้นจะนั้น อนึ่ง ในตณหาเหล่านี้ ตณหาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่าเป็นอย่างละ ๓ ตามอาการที่เป็นไป ดังนี้คือ กามตณหา ภวตณหา และ วิภวตณหา

ก็รูปตณหานั้นแล เมื่อใด (มัน) ยินดีรูปารมณที่มาปรากฏแก่จักขุ ด้วยอำนาจ ความพอใจทางกามเป็นไป เมื่อนั้น (มัน) ก็ได้ชื่อว่าเป็นกามตณหา เมื่อใดมันเป็นไป กับสัสสตทกฺขิ อันเป็นไปโดยเห็นว่า อารมณอันนั้นแหละเป็นของเที่ยงยั่งยืน เมื่อนั้น มันก็ได้ชื่อว่าเป็น ภวตณหา ด้วยว่า ราคะที่สหระคตกับสัสสตทกฺขิ ท่านเรียกว่า ภวตณหา ส่วนว่าเมื่อใด มันเป็นไปกับอุจเฉททกฺขิอันเป็นไปโดยเห็นว่า อารมณอัน นั้นแหละจะขาดสูญไป เมื่อนั้น มันก็ได้ชื่อว่าเป็นวิภวตณหา ด้วยว่า ราคะที่สหระคต กับอุจเฉททกฺขิ ท่านเรียกว่าวิภวตณหา แม้ในตณหาที่เหลือมีสัทตตณหาเป็นต้นกันยนี้ เพราะเหตุนี้ มันจึงเป็น **ตณหา ๑๘** อันเป็นไปในรูปารมณเป็นต้นที่เป็นภายใน ๑๘ ที่เป็นภายนอก ๑๘ เพราะฉะนั้น จึงเป็น **ตณหา ๓๖** โดยประการดังนี้ มันเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ และเป็นปัจจุบัน ๓๖ ดังนั้นมันจึงเป็น **ตณหา ๑๐๘** ตณหาเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ เมื่อย่อมมันเข้าอีก มันก็คงเป็นตณหา ๖ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ มีรูปเป็นต้นหรือเป็นตณหา ๓ โดยเป็นประเภทกามตณหาเป็นอาทิเท่านั้นเอง

ก็เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายนี้พอใจเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงทำสักการะ (รางวัล) ใหญ่แก่จิตรกร (ช่างเขียน) คนธรรพ์ (นักดนตรีและขับร้อง) คันทิก (ช่างปรุงเครื่องหอม) สุท (พ่อครัว) ตันตวาย (ช่างทอผ้า) และรสาณวิธายก แพทย์ (แพทย์ผู้แต่งยาตามตำรับรสาณเวท) เป็นอาทิ ซึ่งเป็นผู้ให้อารมณมีรูปเป็นต้น ก็ด้วยความรักในเวทนา ดุจบิดาพอใจบุตร (ของตน) แล้วทำสักการะใหญ่แก่แม่นม ก็ด้วยความรักในบุตรจะนั้น เหตุฉะนั้น ตณหาทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่ เป็นตณหา มีเพราะปัจจัยคือเวทนา

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๒/๒๒๑

ก็เพราะสุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียวนั้น ท่าน
ประสงค์เอาในบทนี้ เหตุนั้น สุขเวทนานั้น จึงเป็นปัจจัย
แก้ตัณหาประการเดียวเหมือนกัน

คำว่า (เป็นปัจจัย) **ประการเดียว** คือเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสัยปัจจัยเท่านั้น
หรือ เพราะว่า

ผู้มีทุกข์ย่อมปรารถนาความสุข ผู้มีสุขเล่า ก็ปรารถนา
ความสุขยิ่งขึ้นไป ส่วนอุเบกขาเวทนา เพราะเป็นเวทนา
ละเอียด ท่านก็กล่าวว่าเป็นสุขเหมือนกัน เหตุนั้น เวทนา
จึงเป็นปัจจัยแก้ตัณหาได้ทั้ง ๓ แต่เพราะว่าตัณหาซึ่งพระ
มหาฤๅษีเจ้าตรัสไว้ในบทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา นั้น
แม้มีเวทนาเป็นปัจจัย (แต่) เว้นอนุสัยเสีย มันก็ไม่มี
เพราะฉะนั้น มันจึงไม่มีแก้พราหมณ์ (คือ สมณะ) ผู้อยู่
จบพรหมจรรย์แล้ว

นี้เป็นกลอย่างพิสดารในบทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา

ตัณหาเป็นปัจจัยแก้อุปาทาน

[๖๔๕] ในบทว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน

อุปาทานมี ๔ บัณฑิตพึงอธิบายอุปาทาน ๔ นั้น โดย
อรรถวิภาค (จำแนกความ) โดยสังเขป และโดยพิสดาร
แห่งธรรมและโดยลำดับ

นี้เป็นอธิบายในอุปาทานนั้น คือ ในคานานี้ ชั้นแรก ว่าด้วยอุปาทานมี ๔ นี้ คือ
กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน อัสดวาทูปาทาน^๑

(ต่อไป) นี้เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น

อรรถแห่งกามุปาทาน

(อรรถว่า) บุคคลย่อมถือนั่นซึ่งกามที่ได้แก่วัตถุ เหตุนี้จึงชื่อว่า กามุปาทาน
(แปลว่า ความถือนั่นกามแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง

๑ ดูเทียบ อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๑๙/๓๐๘

(อรรถว่า) กาม (คือกิเลส) ด้วย กาม (คือกิเลส) นั้นเป็นธรรมชาติผู้ถื้อมันด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่า **กามุปาทาน** (แปลว่า กามผู้ถื้อมัน) ดังนี้บ้าง

อรรถแห่งอุปาทานศัพท์

คำว่า **อุปาทาน** แปลว่า **ถื้อมัน (คือยึดไว้)** เพราะ **อุปศัพท์**ในที่นี้มี **ทัพหศัพท์** (มัน แข่งขัน รุนแรงยิ่งนัก) เป็นอรรถ ดัง **อุปศัพท์**ในคำว่าอุปายาส (ลำบากใจยิ่งนัก คือ คับแค้น) และ คำว่าอุปกัฏฐะ (ชักมาใกล้กัน คือจวนเจียน) เป็นต้น

อรรถแห่งทิจรูปาทาน

นัยเดียวกัน (คือ **อุปาทานศัพท์**มีอรรถว่า ถื้อมัน ยึดไว้ เช่นเดียวกัน) คือ (อรรถว่า) ทิจรูปด้วย ทิจรูปนั้นเป็นธรรมชาติถื้อมันด้วย เหตุนี้จึงชื่อว่า **ทิจรูปาทาน** (แปลว่า ทิจรูปอันยึดไว้) อีกอรรถหนึ่งว่า ทิจรูปย้อมถื้อมันทิจรูป เหตุนี้ จึงชื่อว่า **ทิจรูปาทาน** (แปลว่า ทิจรูปย้อมทิจรูป) ด้วยว่า อุตตรทิจรูป (ความเห็นชั้นหลังมา) ย้อมยัดปริมทิจรูป (ความเห็นที่มีมาก่อน) ในความเห็นผิดทั้งหลาย มีเห็นว่า อัตตาเที่ยง และโลกเที่ยง^๑ เป็นต้น

อรรถแห่งสิลัพพตูปาทาน

นัยเดียวกัน คือ (อรรถว่า) บุคคลย้อมถื้อมันศีลพรวต เหตุนี้ จึงชื่อว่า **สิลัพพตูปาทาน** (แปลว่า ความถื้อมันศีลพรวตแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง (อรรถว่า) ศีลพรวตด้วย ศีลพรวตนั้นเป็นธรรมชาติถื้อมันด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่า **สิลัพพตูปาทาน** (แปลว่า ศีลพรวตอันถื้อมัน) ดังนี้บ้าง ด้วยว่า ศีลพรวตต่าง ๆ มีโคศีลและโคพรวตเป็นต้น เป็นอุปาทานอยู่ในตัวมันเอง เพราะยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์จักมีด้วยศีลพรวตอย่างนั้น

อรรถแห่งอิตตวาทูปาทาน

นัยเดียวกัน บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวเพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้สิ่งนั้นจึงชื่อว่า **วาทะ** (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุกล่าว)

สัตว์ทั้งหลายย้อมถื้อมันแม้เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้สิ่งนั้นจึงชื่อว่าอุปาทาน (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุถื้อมัน)

๑ ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๓๑-๓๔/๑๑-๑๕

ถามว่า - บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวก็ดี ย่อมถือนั่นก็ดี ซึ่งอะไร ?

ตอบว่า- ซึ่งอรรถา สิ่งเป็นเหตุกล่าวเป็นเหตุถือนั่นซึ่งอรรถาชื่อว่า **อรรถวาทุปาทาน**

อีกอรรถหนึ่ง บุคคลทั้งหลาย ย่อมถือนั่นเอาเพียงคำว่าอรรถาเท่านั้นเองว่าเป็นอรรถา เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่า **อรรถวาทุปาทาน** (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุถือนั่นเพียงคำว่าอรรถา)

นี่เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น เป็นอันดับแรก

โดยสังเขปและโดยพิสดาร

ส่วนในข้อสังเขปและพิสดารแห่งธรรม (นั้น) โดยสังเขป อันดับแรก **ตัณหา-ทัฬหัตตะ** (ความแน่นเหนียวแห่งตัณหา) เรียกว่า **กามุปาทาน** เพราะมาในพระบาลีว่า “ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานเป็นไฉน ? กามฉันทะ (ความพอใจด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามนันทิ (ความยินดีด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามตัณหา (ความอยากด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามเสนหะ (ความรักด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามปริพาหะ (ความรุ่มร้อนด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามมูจฉา (ความสยบอยู่ด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามชโลมสนา (ความพอใจอยู่ด้วยอำนาจกิเลส กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด อันนี้เรียกว่า กามุปาทาน”

อุตตรตัณหา (ตัณหาที่เกิดขึ้นทีหลังต่อๆ มา) อันเกิดเป็นโทษหนาแน่นขึ้น เพราะมี**ปริมตัณหา** (ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อนๆ) เป็นอุปนิสัยสยบัจจย่นั่นเอง ชื่อว่า**ตัณหาทัฬหัตตะ**

แต่อาจารย์บางเหล่ากล่าวว่า “ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึงเป็นตัณหา อุปมาดังการยื้อมือของโจร (ความหาสิ่งของ) ในที่มีดคมนั้น ความยึดเอาอารมณ์ที่มาถึงเข้าไว้เป็นอุปาทาน อุปมาดังการคว้าเอาสิ่งของ (ที่ความเจอเข้า) ของโจรนั้นแหละ อันธรรม (ทั้งสอง) นั้นเป็นปฏิบัติข้อต่ออุปปัจจตาดและสันตฎฐิตา (คนละอย่าง) อนึ่งเป็นมูลแห่งปริเยสนทุกข (ทุกข์เพราะการแสวงหา) และอารักขทุกข (ทุกข์เพราะการรักษา)” (คนละอย่างเหมือนกัน)

ส่วนอุปาทาน ๓ ที่เหลือ โดยสังเขปก็เป็นเพียงทิวฏฐิ (อย่างหนึ่งๆ) เท่านั้น

ส่วนว่าโดยพิสดาร ความหนาแน่นเหนียวแห่งตัณหาในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นอันมีประเภทตั้ง ๑๐๘ ที่กล่าวมาก่อน (นั้น) เป็นกามุปาทาน มิจฉาทิวฏฐิวัตถุ ๑๐ เป็นทิวฏฐุปาทาน ดังพระบาลีว่า “ในอุปาทานเหล่านั้น ทิวฏฐุปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปาส เช่นนี้ว่า “การให้ (เป็นทาน) ไม่มี (ผลวิบาก) การ (ให้เป็นการ) บูชาไม่มี (ผลวิบาก) ฯลฯ สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบปฏิบัติชอบ ผู้ซึ่งทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยอภิญญาเองแล้ว (ประกาศ) ให้รู้ทั่วกันไม่มีในโลก” ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่าทิวฏฐุปาทาน”^๑

ส่วนความยึดมั่นว่า “ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรตทั้งหลายเป็นสัลพัตูปาทาน ดังพระบาลีว่า “ในอุปาทานเหล่านั้น สัลพัตูปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปาส เช่นนี้ว่า “ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยพรต ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรต” ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่าสัลพัตูปาทาน”^๒

ลักกายทิวฏฐิมิวัตถุ ๒๐ เป็นอัตตวาทูปาทาน ดังพระบาลีว่า “ในอุปาทานเหล่านั้น อัตตวาทูปาทานเป็นอย่างไร ? ปุถุชนผู้มีได้สดับในโลกนี้ ฯลฯ มิได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตน ฯลฯ ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปาสเช่นนี้อันใด อันนี้เรียกว่า อัตตวาทูปาทาน”^๓

นี่เป็นความสังเขปและความพิสดารแห่งธรรมในอุปาทานนั้น

โดยลำดับ

ส่วนในข้อว่า “โดยลำดับ” นั้น มีพรรณนาว่า ลำดับมี ๓ อย่าง คือ ลำดับความเกิดขึ้น ๑ ลำดับการละ ๑ ลำดับการแสดง ๑

ในลำดับ ๓ อย่างนั้น เพราะไม่มีว่า “ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้มีก่อนเพื่อน ในสังสารอันไม่มีใครรู้เบื้องต้นเบื้องปลาย” ดังนี้ ลำดับความเกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย ท่านจึงไม่กล่าวไว้โดยตรง แต่โดยอ้อมพึงกล่าวว่า อัตตวาทูปาทานเกิดก่อนเพื่อน ต่อนั้น

๑ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๑/๓๐๘

๒ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๒/๓๐๘

๓ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๓/๓๐๘

ทิฏฐุปาทาน สลัปปตูปาทานและกามุปาทานจึงเกิด (โดยลำดับ) โดยอธิบายดังนี้ คือโดยมาก ในภพอันหนึ่ง (อัตตวาตูปาทานคือความถือมั่นว่าเที่ยงหรือว่าขาดสูญ) อันมีความถืออัตตาเป็นเบื้องต้น (เกิดขึ้นก่อน) ซ่อน สลัปปตูปาทานอันมีความบริสุทธิ์แห่งอัตตาเป็นข้อมุ่งหมาย (จึงเกิดขึ้น) แก่บุคคลผู้ถือว่าอัตตานี้เที่ยง (แล้ว) กามุปาทาน (จึงเกิดขึ้น) แก่บุคคลผู้ถือว่าอัตตานี้ขาดสูญ ไม่แยแสต่อปรโลก นี่เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งอุปาทาน ๔ นั้น ในภพอันหนึ่ง

ส่วนลำดับการละ พึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ นั้น อุปาทาน ๓ มีทิฏฐุปาทานเป็นต้นละได้ก่อน เพราะอุปาทาน ๓ นั้น เป็นโทษที่โสดาปัตติมรรคพึงกำจัด กามุปาทานละได้ภายหลัง เพราะกามุปาทานเป็นโทษที่อรัญญิมรรคพึงกำจัด นี่เป็นลำดับการละแห่งอุปาทานทั้งหลายนั้น

ส่วนลำดับการแสดง พึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานแสดงก่อน เพราะเป็นโทษมีวิสัยใหญ่และเพราะเป็นโทษปรากฏ (เห็นชัด) ด้วยจริงอยู่ กามุปาทานนั้นนับเป็นโทษมีวิสัยใหญ่ เพราะสัมปโยคกับจิตทั้ง ๘ ดวง อุปาทานนอกนี้ นับเป็นโทษมีวิสัยน้อย เพราะสัมปโยคกับจิต (เพียง) ๔ ดวง อนึ่ง กามุปาทานนับว่าเป็นโทษปรากฏแก่หมู่สัตว์ เพราะความที่หมู่สัตว์เป็นผู้ยินดีในอาลัยโดยมาก อุปาทานนอกนี้ไม่ปรากฏ ผู้มีกามุปาทานย่อมเป็นผู้มากไปด้วยการทำมงคลมีโกตุหลมมงคล (การทำมงคลที่ทำให้เป็นการครึกครื้น) เป็นต้น เพื่อ (ให้) ได้ (วัตถุ) กามทั้งหลายโดยง่าย ความเป็นผู้มากด้วยการทำมงคลมีโกตุหลมมงคลเป็นต้น ของบุคคลผู้มีกามุปาทานนั้นเป็นสัสสตทิฏฐิ เพราะฉะนั้น ทิฏฐุปาทานจึงแสดงในลำดับ กามุปาทานนั้น ทิฏฐุปาทานนั้นเมื่อแตกออก ก็เป็นสองอย่างโดยเป็นสลัปปตูปาทาน และอัตตวาตูปาทาน ในสองอย่างนั้น สลัปปตูปาทานแสดงก่อน เหตุว่าเป็นโทษหายิบ เพราะแม้เห็นกิริยาโคหรือกิริยาสุนัขก็ตาม ที่คนมีสลัปปตูปาทาน อัตตวาตูปาทานแสดงไว้สุดท้าย เพราะเป็นโทษละเอียด นี่เป็นลำดับการแสดงแห่งอุปาทาน ๔ นั้น

คาถาสังเขปปัจจยนัย

ก็ในอุปาทานทั้งหลายนี้ ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว
แก่อุปาทานข้อหน้าเพือน มันเป็นปัจจัย ๗ อย่างบ้าง ๘
อย่างบ้างก็มี แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ

ขยายความ

ก็แล ในอุปาทานทั้งหลายนี้ คือในอุปาทาน ๔ ที่แสดงมาดังนี้ กามตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แก่อุปาทานข้อหน้าเพื่อน คือ กามุปาทาน เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลายที่ตัณหาขึ้นดีโดยเฉพาะ แต่มันเป็นปัจจัย ๗ อย่าง คือ สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ อัตถิ อวิคตะ และ เหตุปัจจัย เป็นปัจจัย ๘ อย่าง กับทั้งอุปนิสสยปัจจัยบ้างก็มี แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ แต่ว่า เมื่อใดมันเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย เมื่อนั้นมันก็เป็นสหชาตะ (คือไม่เป็นสหชาต) ด้วยแล

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ**

อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ

[๖๔๖] ในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว**

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ คือความแห่งคำ ๑ โดยธรรม (คือความหมายของธรรม) ๑ โดยสาตตะ (คือข้อที่ยังมีประโยชน์ที่จะกล่าวซ้ำ) ๑ โดยเภทะ (คือแบ่งออก) และ โดยสังคหะ (คือรวมเข้า) ๑ โดยสิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไร ๑

วินิจฉัยโดยอรรถ

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนั้นว่า ธรรมโดยย่อเป็นเหตุ นั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า **ภพ** (แปลว่าธรรมที่เป็นขึ้น) ภพนั้นมี ๒ ประเภท คือ กรรมภพ ๑ อุปัตติภพ ๑ ดังพระบาลีว่า “ภพมีโดยส่วน ๒ คือกรรมภพ ๑ อุปัตติภพ ๑”^๑ ดังนี้

ในภพ ๒ นั้น ภพคือกรรม ชื่อว่า **กรรมภพ** นัยเดียวกัน ภพคือความเข้าถึง ชื่อว่า **อุปัตติภพ** ก็แล ในกรรมและอุปัตตินี้ อุปัตติจัดเป็นภพ เพราะเป็น (คือเกิด)

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

ขึ้น ส่วนกรรมพึงทราบว่าจัดเป็นภพโดยผลไวยาหาร (คือกล่าวถึงถึงผล) เพราะกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพ ดังความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตรัสว่าเป็นสุข^๑ เพราะเป็นเหตุแห่งความสุขฉะนั้น

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนี้ พึงทราบโดยประการที่กล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยธรรม

กรรมภพ

[๖๔๗] ส่วนวินิจฉัยโดยธรรม พึงทราบว่า อันดับแรก กรรมภพโดยสังเขป ก็ได้แก่ เจตนาและธรรมทั้งหลายที่นับเป็นกรรมมีอภิขมาเป็นต้น อันสัมปยุตกับเจตนา นั่นเอง ดังพระบาลีว่า “ในภพ ๒ นั้น กรรมภพเป็นไฉน ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร เป็นปริตตภูมิ (คือภูมิคาม) กิดี เป็นมหาภูมิ (คือ ภูมิมหัคคตะ) กิดี นี้เรียกว่า กรรมภพ อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามี (ยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ) ทั้งปวง ก็เรียกกรรมภพ”^๒

ก็แล ในกรรมภพนี้ เจตนา ๑๓ ดวง ชื่อว่าปุญญาภิสังขาร เจตนา ๑๒ ดวง ชื่อว่า อปุญญาภิสังขาร เจตนา ๔ ดวง ชื่อว่าอเนญชาภิสังขาร โดยประการดังนี้ ความที่เจตนาเหล่านั้นแหละมีวิบากน้อยและมาก เป็นอันกล่าวด้วยคำว่า “เป็นปริตตภูมิกิดี เป็นมหาภูมิกิดี” นั้น ส่วนธรรมทั้งหลายมีอภิขมาเป็นต้นที่สัมปยุตกับเจตนา เป็นอันกล่าวด้วยคำว่า “อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามีทั้งปวง” นี้

อุปปัตติภพ

ส่วนอุปปัตติภพโดยสังเขปก็ได้แก่ขั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมโดยเฉพาะ (ว่า) โดยประเภทมี ๙ อย่าง ดังพระบาลีว่า “ในภพ ๒ นั้น อุปปัตติภพเป็นไฉน กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปญจโวการภพ นี้เรียกว่า อุปปัตติภพ”^๒

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔๔/๔๓

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

ในภพเหล่านั้น ภพที่นับว่ากาม ชื่อว่ากามภพ (ความหมาย) ในรูปภพและ
อรุภพ ก็นัยนี้ (คือว่า รูปภพ ก็แปลว่า ภพที่นับว่ารูป อรุภพ แปลว่า ภพที่นับว่า
อรุภพ)

ภพของสัตว์ทั้งหลายผู้มีสัญญา ชื่อว่าสัญญาภพ นัยหนึ่ง สัญญามีอยู่ในภพนั้น
เหตุนี้ ภพนั้นจึงชื่อว่าสัญญาภพ (แปลว่า ภพที่มีสัญญา) อสัญญาภพ ฟังทราบ
โดยนัยตรงกันข้าม

ธรรมชาติที่เป็นแนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะ
ไม่มีสัญญาหยาบและเพราะมีแต่สัญญาละเอียดย มีอยู่ในภพนั้น เหตุนี้ ภพนั้นจึงชื่อ
ว่า แนวสัญญานาสัญญาภพ

ภพที่เต็มไปด้วยรูปชั้นอย่างเดียว ชื่อว่าเอกโวการภพ นัยหนึ่ง โวการะ (คือ
ชั้น) ของภพนั้นมีอย่างเดียว เหตุนี้ ภพนั้น จึงชื่อว่าเอกโวการภพ (แปลว่าภพมี
ชั้นเดียว) (ความหมาย) ในจตุโวการภพและปัญจโวการภพก็นัยนี้ (คือจตุโวการภพ
ก็แปลว่า ภพมีชั้น ๔ ปัญจโวการภพ แปลว่า ภพมีชั้น ๕)

ในภพเหล่านั้น กามภพ ได้แก่อุปาทินนชั้น (ชั้นมีใจครอง) ๕ รูปภพก็อย่างนั้น
อรุภพได้แก่ อุปาทินนชั้น ๔ สัญญาภพได้แก่อุปาทินนชั้น ๕ อสัญญาภพ ได้แก่
อุปาทินนชั้น ๑ แนวสัญญานาสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนชั้น ๔ ภพ ๓ มีเอกโวการ
ภพเป็นต้น ก็ได้แก่ชั้น ๑ ชั้น ๔ และชั้น ๕ โดยเป็นอุปาทินนชั้น

วินิจฉัยโดยธรรมในบทนี้ ฟังทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้ประการ ๑

วินิจฉัยโดยสาตถะ

[๖๔๘] ข้อว่า “โดยสาตถะ” มีวินิจฉัยว่า ก็แล อภิสังขารทั้งหลายมีปญญา-
ภิสังขารเป็นต้นนั้นแหละ แม้กล่าวมาแล้วในตอนแก้สังขารดังที่กล่าวในตอนแก้ภพ
(นี้) เหมือนกันก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้นอภิสังขาร ตอนก่อน ท่านกล่าวโดยเป็น
อดีตกรรม เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้ (แต่) อภิสังขาร ตอนนี้ กล่าวโดยเป็น
ปัจจุบันกรรมเพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในกาลต่อไป เพราะฉะนั้น การกล่าว
(ถึงอภิสังขาร) ข้างนี้ยังมีประโยชน์แท้ หรือ (อีกตัวอย่างหนึ่ง) ในตอนก่อน เจตนา

เท่านั้นท่านกล่าวว่าเป็นสังขาร โดยนัยว่า “ในอภิสังขาร ๓ นั้น ปุณฺณภูมิสังขารเป็นโชนเจตนาเป็นกุศลกามาวจร(นี้เรียกว่าปุณฺณภูมิสังขาร)”^๑ ดังนี้เป็นต้น แต่ในตอนนี้ แม้ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนา ท่านก็กล่าวด้วยคำว่า “แม้กรรมที่เป็นภวคามิทั้งปวง (ก็ชื่อว่ากรรมภพ)”^๒ ดังนี้ อนึ่งที่ก่อนกรรมที่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณเท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นสังขาร มาที่นี้ แม้กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในอสังฺญาณภพ ท่านก็กล่าวด้วย จะกล่าวมากไปทำไมมี ในบทว่า “**อวิชชาปจฺจุยา ภโว**” นี้ ท่านกล่าวธรรมทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศลมีปุณฺณภูมิสังขารเป็นต้น แต่ในตอนนี้ ท่านกล่าวธรรมทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศล ทั้งที่เป็นอัปายากฤต ก็เพราะสงเคราะห์เอาอุปปัตติภพเข้าด้วย เพราะฉะนั้น การกล่าวซ้ำนี้ จึงยังมีประโยชน์แท้

วินิจฉัยโดยสาตถะในบทนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาดังนี้

วินิจฉัยโดยแบ่งออกและรวมเข้า

[๖๔๙] ข้อว่า “**โดยภะทะและสังคะ**” คือโดยแบ่งออกและโดยย่อเข้าซึ่งภพ อันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน

โดยแบ่งออก

ความว่า กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในกามภพ ซึ่งมีเพราะปัจจัยคือกามุปาทานได้อันสัตว์ทำเข้า ธรรมคือกรรมนั้นชื่อว่ากรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะกรรมนั้น โดยเฉพาะ ชื่อว่า อุปปัตติภพ ในรูปภพและอรูปภพกัณยนี้

โดยนัยดังนี้ กามภพทั้งสังฺญาณภพและปัญจโวการภพที่อยู่ภายใน (คือรวมอยู่ในกามภพ) เป็น ๒ รูปภพ ทั้งสังฺญาณภพ อสังฺญาณภพ เอกโวการภพและปัญจโวการภพที่อยู่ภายใน เป็น ๒ อรูปภพทั้งสังฺญาณภพ เนวสังฺญาณาสังฺญาณภพและจตุโวการภพที่อยู่ภายใน เป็น ๒ ดังนี้ ภพจึงเป็น ๖ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน อันมีเพราะปัจจัยคือกามุปาทาน ก็แล ภพที่มีเพราะปัจจัยคือกามุปาทาน เป็น ๖ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในฉันใด แม้ภพที่มีเพราะปัจจัย คืออุปาทานที่เหลือก็เป็นอย่างละ ๖ ฉันนั้นแล

ด้วยประการดังนี้ โดยแบ่งออก ภพที่มีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๒๔ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

โดยรวมเข้า

ส่วนว่าโดยรวมเข้า มีวินิจัยว่า รวมกามภพและอุปบัติภพเข้าด้วยกันเสีย กามภพ ก็เป็น ๑ กับทั้งภพที่อยู่ภายใน รูปภพและอรูปรภพก็รวมเข้าอย่างนั้น ดังนี้ จึงเป็นภพ ๓ อันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน แม้ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานที่เหลือก็เป็นอย่าง ๓ ฉะนั้นแล

ด้วยประการดังนี้ โดยรวมเข้า ภพที่มีเพราะปัจจัย คือ อุปาทาน จึงเป็น ๑๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อีกนัยหนึ่ง กรรมที่มีผลเป็นกามภพ จัดเป็นกรรมภพอันมีเพราะปัจจัยคือ อุปาทานโดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกประเภทอุปาทาน) ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะจัดเป็นอุปบัติภพ ในรูปภพและอรูปรภพก็นัยนี้ ด้วยประการนี้ โดยรวมเข้าอีกปริยายหนึ่ง ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๖ คือ กามภพ ๒ รูปภพ ๒ อรูปภพ ๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

หรือว่าไม่แต่ต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพเสีย ภพก็คงเป็น ๓ โดยกามภพ เป็นต้น พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อนึ่งเล่า ไม่แต่ต้องการแยกเป็นภพ ๓ มีกามภพเป็นต้นเสีย ภพก็เป็น ๒ โดยเป็นกรรมภพและอุปบัติภพ

ไม่แต่ต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพเสียอีกเล่า ภพก็คงเป็น ๑ เท่านั้น โดยเป็นภพ (เอกพจน์) ตามบทว่า **อุปาทานปัจจุยา ภโว** แล

วินิจัยโดยแยกออกและรวมเข้าซึ่งภพอันมีอุปาทานเป็นปัจจัยในบทนี้ พึงทราบ ดังกล่าวมานี้ประการ ๑

วินิจัยโดยสิ่งไรเป็นของสิ่งไร

[๖๕๐] ข้อว่า “**ยํ ยสฺส ปจฺจโย เจว**” ความว่า อนึ่ง ในบทว่า **อุปาทานปัจจุยา ภโว** นี้ อุปาทานไร เป็นปัจจัยแก่ภพไร บัณฑิตพึงทราบวินิจัยโดยประการที่สิ่งไร เป็นปัจจัยแก่สิ่งไรนั้นด้วย ถาพว่า - ก็ในบทนี้ สิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไรเล่า ?

ตอบว่า - ทุกสิ่งเป็นปัจจัยแก่ทุกสิ่งแหละ

จริงอยู่ ปุณฺณเปรียบเหมือนคนบ้า เขาหาวิจารณ์ว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนั้นไม่ควร ไม่ปรารณาภาพทุกภพด้วยอำนาจอุปาทานทุกข้อ แล้วก็ทำกรรมทุกอย่างที่เดียว เพราะฉะนั้น อาจารย์บางเหล่ากล่าวคำได้ว่า “รูปภพ อรูปภพย่อมไม่มีเพราะสฬัปปทูปาทาน” ดังนี้ คำนั้นจึงไม่ควรถือเอา แต่ควรถือว่า “ภพทั้งปวงย่อมมีได้เพราะอุปาทานทั้งปวง” ข้อนี้มีอย่างไร ?

อุปาทานเป็นปัจจัยแก่มกภาพ

บุคคลบางคนในโลกนี้ คิดไปด้วยอำนาจการได้ยินสืบกันมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้างว่า “อณิกามทั้งหลายนั้น ก็สมบุรณ์แต่ในตระกูลมหาศาลมีตระกูลขัตติยมหาศาลเป็นต้น ในมนุษยโลกและในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้นเท่านั้น” ดังนี้แล้ว ถูกอสัปปริสธรรมมีการฟังเรื่องอสังขธรรมเป็นต้น กล่อม (สงสย) ใจเข้าสำคัญไปว่ากามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่าง) นี้ (คืออย่างที่ได้ยิน) เลยกระทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นไปตามอำนาจแห่งกามุปาทานเข้าก็ได้ เพื่อ (ให้) ได้กามทั้งหลายนั้น เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย หรือมิฉะนั้น เมื่อปรารณากามทั้งหลายที่ประสบเข้าหรือจะคุ้มครองกามทั้งหลายที่ได้มาก็ตาม ทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเข้าด้วยอำนาจแห่งอุปาทาน (ก็ได้) เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย

กรรมที่เป็นเหตุแห่งความอุบัติในอบายนั้นเป็นกรรมภพชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในนั้นนั่นเอง

ฝ่ายบุคคลอีกคนหนึ่งเป็นผู้มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นด้วยสัปปริสธรรมทั้งหลายมีการได้ฟังสังขธรรมเป็นต้นแล้ว สำคัญว่ากามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่างนี้) ก็กระทำสุจริตมีกายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน เพราะสุจริตเปี่ยมเข้า เขาก็ไปเกิดในหมู่เทพบ้าง ในหมู่มนุษย์บ้าง

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในหมู่เทพและมนุษย์นั้นเป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นเป็นอุปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่กรรมภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท เช่น สุกคติทุกคติ) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน ดังนี้

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรุภพ

บุคคลอีกคนหนึ่งได้ฟังหรือคาดคะเนเอาก็ตามว่า กามทั้งหลายในรูปภพและอรุภพสมบูรณ์กว่ากามในกามภพนั้น จึงทำรูปสมบัติและอรุสมบัติให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจกามุปาทานนั่นเอง แล้วก็ไปเกิดในโลกรูปพรหมและอรุพรหมด้วยกำลังแห่งสมบัติ

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในพรหมโลกนั้น เป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นเป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพและปัญจโวการภพ ก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรุภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ดังนี้

ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นไปว่า “อันอัตภาพนี้ เมื่อภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือรูปภพ อรุภพอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามขาดแล้วก็อันขาดสูญ” ดังนี้แล้วยึดถืออุจเฉททิฏฐิ แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับทิฏฐินั้น

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ คือทั้งกามภพ รูปภพและอรุภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ดังนี้

อตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้งหลาย

บุคคลอีกผู้หนึ่ง เห็นว่า “อันอัตภาพนี้ ย่อมจะมีความสุขปราศจากความเร่าร้อนอยู่ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพและอรุภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้” ดังนี้แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วย (อำนาจ) อตตวาทุปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพ
ของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ อันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท)
พร้อมทั้งที่อยู่ภายในดังนี้

สัลลพทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓

บุคคลผู้หนึ่งเห็นว่า “อันความสุขย่อมถึงซึ่งความเต็มเปี่ยมแก่บุคคลผู้ทำศีล
พรตนี้ให้บริบูรณ์ ในภพแห่งกามาวจรสมบัติก็ตาม ในรูปภพและอรุภพแห่งใดแห่ง
หนึ่งก็ตาม” ดังนี้แล้ว ก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วยอำนาจสัลลพทุปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพ
ของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

แม้สัลลพทุปาทานก็เป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ อันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท)
พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในได้ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยประการที่สิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไร ในบทนี้ พึงทราบดังกล่าวนี

หากมีคำถามว่า “ก็ในบทนี้ ทุปาทานอะไร เป็นปัจจัยแก่ภพอะไร อย่างไร”
ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า:-

คาถาสังเขปปัจจัยนัย

บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า ทุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัย
แก่รูปภพและอรุภพ อนึ่ง มันเป็นปัจจัยแก่กามภพ โดย
ปัจจัยทั้งหลายมีสหชาติปัจจัยเป็นอาทิ

ขยายความ

ขยายความว่า ทุปาทานทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นปัจจัยประเภทเดียว โดยเป็น
อุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแก่รูปภพและอรุภพ คือแก่กรรมเฉพาะที่เป็นกุศลในกรรมภพ
อันนับเนื่องในกามภพและแก่อุปปัตติภพด้วย (ส่วน) ในกามภพมันเป็นปัจจัยโดย

สหชาติปัจจัยเป็นต้นซึ่งแยกออกเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ
อัตถิ อวิคตะและเหตุปัจจัยแก่อกุศลกรรมภพ อันสัมปยุตกับตน แต่เป็นปัจจัยโดย
อุปนิสสยะปัจจัยอย่างเดียว แก่กรรมภพที่เป็นวิปปยุต

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **อุปาทานปัจจัยา ภโว**

ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ

[๖๕๑] ในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปัจจัยา ชาติ** เป็นอาทิ การวินิจฉัยคำ
มีคำว่า **ชาติ** เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสังขนิเทศเถิด ส่วนคำว่า **ภโว** ใน
บทนี้หมายเอากรรมภพอย่างเดียว เพราะกรรมภพนั้นเป็นปัจจัยแก่ชาติ อุปัตติภพ
หาเป็นปัจจัยไม่ ก็แล กรรมภพนั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่าง โดยเป็นกัมมปัจจัยและ
อุปนิสสยะปัจจัยเท่านั้นแล

หากมีคำถามว่า “ก็ข้อที่ว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาตินั้น จะพึงทราบได้อย่างไร” ดัง
นี้ไซ้ คำตอบพึงมีว่า “พึงทราบได้โดยที่แม้เมื่อปัจจัยภายนอกมีเสมอกัน ก็ปรากฏ
ความแปลกกัน มีความเป็นผู้ทราวมและเป็นผู้ประณีตเป็นต้นได้ จริ่งอยู่ แม้ความ
เสมอกันแห่งปัจจัยภายนอกทั้งหลายมีสุกกโลหิต (เลือดขาว) ของชนกชนนี และ
อาหารเป็นต้นมีอยู่ ความแปลกกันมีความเป็นผู้ทราวมและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น
ของสัตว์ทั้งหลาย แม้เป็นลูกแฝดก็เห็นได้อยู่ อันความแปลกกันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น
มิใช่ไม่มีเหตุ เพราะไม่มีไปทุกเมื่อและทุกคน มิใช่มีเหตุอื่นไปจากกรรมภพ เพราะไม่มี
เหตุอย่างอื่นในสันดานเฉพาะตัวของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาเพราะกรรมภพนั้น เหตุฉะนั้น
มันจึงมีกรรมภพเป็นเหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งความแปลกกันมีความเป็นผู้
ทราวมและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “กรรมย่อม
จำแนกสัตว์ทั้งหลาย นี่คืออะไร คือย่อมจำแนกโดยความเป็นผู้ทราวมและเป็นผู้
ประณีต”^๑ ดังนี้ เหตุนี้ข้อที่ว่า “ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ” นั้นจึงควรทราบได้ (โดยนัย
ดังกล่าวมานี้)

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๘/๓๔๘

ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะ ฯลฯ

ก็แล เหตุใด เมื่อชาติไม่มีอยู่ ขึ้นชื่อว่าชราและมรณะ หรือธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นก็ย่อมไม่มี แต่เมื่อชาติมีอยู่ ชรามรณะและธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น ที่เนื่องกับความแก่ ความตาย (ของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเหล่านั้นผู้ถูกทุกขธรรมกล่าว คือชรามรณะต้องเอาบ้าง ที่ไม่เนื่อง (กับความแก่ความตายของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเหล่านั้นผู้ถูกทุกขธรรมนั้นๆ (มีญาติตายเป็นต้น) กระทบเอาบ้าง เพราะเหตุนี้ แม้ชาตินี้ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะและแก่ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นด้วย อันชาตินั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยเป็นปัจจัยยอด คืออุปนิสัยปัจจัยเท่านั้นแล

นี่เป็นกลาอย่างพิสดารในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปัจจัยา ชาติ** เป็นต้น

ภวจักร-ล้อแห่งภพ

[๖๕๒] ก็เหตุใด ในปฏิจสุมุปาบทเทศานี้ ปกิณณกรรมมีโสกะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในเบื้องต้นว่า เหตุนี้ อวิชาที่ตรัสไว้ในเบื้องต้นแห่งภวจักร นั้นว่า “**อวิชาปจฺจยา สงฺขารา**” ดังนี้ อวิชานั้นก็เป็นไป (คือมีได้) เพราะโสกะเป็นต้น (นั่นเอง)

**อันว่าภวจักรนี้ บัณฑิต พึงทราบว่ามีเบื้องต้นไม่ปรากฏ
ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้สวय (ผล) ว้างเปล่า
โดยสุญญตา ๑๒ ประการ ย่อมหมุนไปเสมอเป็นเนืองนิตย์
(จนกว่าจะบรรลุเป็นพระอรหันต์)**

หากมีคำปจฺจยาว่า “ก็ในปฏิจสุมุปาบทเทศานี้ อวิชามีได้เพราะโสกะเป็นต้น อย่างไร ภวจักรนี้มีเบื้องต้นไม่ปรากฏอย่างไร ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้สวย (ผล) อย่างไร ว้างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการอย่างไร” ดังนี้ไซ้

อวิชามีเพราะโสกะเป็นต้นได้

คำวิสันนาพึงมีว่า “ก็ในปฏิจสุมุปาบทธรรมทั้งหลายนี้ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปาสย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังไม่พราจจากอวิชาอันปริเทวะเล่าก็ย่อมมีแก่บุคคลผู้หลง เพราะเหตุนี้ประการแรก เมื่อธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นไปแล้วอวิชา

ก็เป็นอันมีอยู่เอง อีกประการหนึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะดังนี้ ก็แล ธรรมทั้งหลาย มีโสกะเป็นต้นนั้น ก็ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ข้อนี้มีอย่างไร ? อันดับแรก ในกรณีที่พลัดพรากจากวัตถุกำ โสกะก็เป็นอันเกิดขึ้นเพราะกามาสวะ ดังพระบาลีว่า

ตสฺส เจ กามยานสฺส ฯเปฯ สลฺลวฺทฺโธว รุปฺปติ.

**หากว่าเมื่อชนผู้นั้นเกิดความพอใจรักใคร่กามเหล่านี้โดยอยู่
กามเหล่านั้นมาพรากไปเสียไซ้ร้ เขาย่อมโศกาดูจกฺกฺกฺกฺก
เสียบ^๑**

และดังพระบาลีว่า **กามโต ชายติ โสโก** ความโศกย่อมเกิดแต่กาม”ดังนี้

ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นธรรมเกิดขึ้นเพราะทิจฐาสวะด้วย ดังพระบาลีว่า “**ตสฺส อหฺรูปํ ฯเปฯ โทมนสฺสุปายาสา** โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสและอุปายาส ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ผู้ยึนกราน (ด้วยทิจฐิ) ว่า เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา” เพราะความที่รูปแปรผันและเปลี่ยนแปรไป” ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งทิจฐาสวะได้ฉันใด ก็ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะก็ได้ฉันนั้น ดังพระบาลีว่า “แม่เทวดาเหล่านั้นใด ผู้มีอายุยืน ผิวพรรณงาม มากไปด้วยความสุข สถิตอยู่ในวิมานอันสูงตลอดกาลยาวนาน แม่เทวดาเหล่านั้น ได้ฟังธรรมเทศนาของตถาคตแล้วยังต้อง (คือรู้จัก) กลัวสะดุ้งใจ สลดใจ”^๒ (ธรรมเหล่านั้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลาย เพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะ) ดังความโศกเป็นต้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลายผู้ถูกมรณภัยคุกคาม เพราะเห็นปุพฺพนิมิต ๕ ฉะนั้น

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะได้ฉันใด ก็ย่อมเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาสวะก็ได้ฉันนั้น ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย คนเขลานั้นนั้นแล ย่อมได้ส่วยทุกขโทมนัส ๓ ประการในทิจฐธรรมนี้แหละ”^๓ ดังนี้เป็นต้น

๑ ดูเทียบ ขุ. สฺ. (ไทย) ๒๕/๗๗๔/๖๘๗

๒ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๙

๓ ม.ญ. (ไทย) ๑๔/๒๔๖/๒๙๒

เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้นย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะดังกล่าวมานี้ ธรรมเหล่านั้น เมื่อมีขึ้นจึงยังอาสวะอันเป็นเหตุแห่งวิชชาให้มีด้วย และครั้นอาสวะทั้งหลายมีแล้ว แม้วิชชาก็เป็นอันมีด้วยแท้ เพราะเมื่อปัจจัยมีธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยก็ดี (ต้อง) มีแล

ในปฏิจลสมุปปาทเทศานี้ อริชชาบัณฑิตพึงทราบว่าย่อมมีได้ เพราะธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวมานี้ เป็นประการแรก

ภวจักรมีเบื้องต้นไม่ปรากฏ

ประการต่อไป เพราะความที่เมื่อปัจจัยมีธรรมที่เกิดแต่ปัจจัย (ต้อง) มีดังนี้ ครั้นอริชชามีขึ้นแล้ว ความจบสิ้นก็ไม่มีเพราะความสืบทอดกันแห่งเหตุและผลคือสังขารทั้งหลาย ก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคืออริชชาอีก วิญญูณก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือสังขารอีก อย่างนี้เป็นต้น เหตุใด เหตุนี้ ภวจักรมีองค์ ๑๒ อันหมุนไปด้วยอำนาจความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลนั้น จึงเป็นอันสำเร็จ (คือเป็นได้) ว่า “มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ”

หากคำท้วงพึงมีว่า “เมื่อเป็นเช่นนั้น (คือเมื่อไม่มีอะไรเป็นตัวตนเช่นนั้น) การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นว่า “อริชชาปัจจุยา สงขารา” นี้ก็ผิด (นะซี) ดังนี้ไซ้ร พึงแก้ว่า นี่ไม่ใช่การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นดอก แต่นั้นเป็นการกล่าวธรรมที่เป็นตัวประธาน (ต่างหาก) ด้วยว่าอริชชาเป็นประธานแห่งวิญญู ๓ จจริงอยู่เพราะยึดอริชชาไว้ ก็เลสวัฏที่เหลือและวิญญูอีก ๒ มีกรรมวิญญูเป็นต้นก็พ้นเขาคนเขาเข้าด้วย ดุจเพราะจับหัวงูไว้ ลำตัวงูที่เหลือก็พ้นเขาแขน (คนจับ) เข้าฉะนั้น แต่เมื่อตัดอริชชาขาดเสร็จแล้ว ความพ้นจากธรรมเหล่านั้นก็มีขึ้น ดุจเมื่อตัดหัวงูสำเร็จแล้ว ความพ้นจากความเป็นแขนที่ถูกงูพันก็มีขึ้นจะนั้น ดังพระบาลีว่า “ความดับแห่งสังขารย่อมมี เพราะความดับโดยสํารอกออกอย่างไม่เหลือแห่งอริชชานั้นแล”^๑ ดังนี้ เป็นต้น

นี่เป็นการกล่าวธรรมอันเป็นตัวประธาน ที่เมื่อบุคคลยึดอยู่ ย่อมเป็นผู้ถูกผูกพัน เมื่อปล่อยเสีย ความพ้นย่อมมี มิใช่กล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นดังนี้แล

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีเบื้องต้นไม่ปรากฏ ดังกล่าวมานี้

๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๓

ภวจักรปราศจากผู้สร้างผู้สวຍ

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุที่ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ ย่อมมีเพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น จึงว่างเว้นจากผู้สร้างสังสาระคือพรหมเป็นต้น ซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า “**พฺรหฺมา** พระพรหม **มหาพฺรหฺมา** ท้าวมหาพรหม **สฤโ** ท่านผู้เป็นใหญ่ **สชิตา** ท่านผู้บันดาล” อื่นไปจากเหตุมีอวิชชาเป็นต้นนั้นก็ดี จากผู้สวຍสุขและทุกข์คืออตฺตาซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า “ก็แล อตฺตาของเรานี้นั้นแล เป็น **วโ** ผู้กล่าว **เวทยโย** ผู้สวຍ” ฉะนี้ก็ดี

ภวจักร บัณฑิตพึงทราบว่ปราศจากผู้สร้างและผู้สวຍ ดังกล่าวมานี้

ภวจักรว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ

อีกประการหนึ่ง ในปฏิจสุมุปาบทธรรมนี้ อวิชชาชื่อว่าว่างจากความยั่งยืน เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ๑ (ว่าง) จากความงาม เพราะเป็นสังกิเลสิกธรรม เหตุเป็นธรรมเศร้าหมอง ๑ (ว่าง) จากความเป็นสุข เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมไป บีบคั้น ๑ (ว่าง) จากความเป็นอตฺตา คือที่ (หมายความว่า) เป็นสิ่งบังคับได้ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น เหตุใด นัยหนึ่ง อวิชชา มิใช่ตน มิใช่ของตน มิใช่มีในตน มิใช่มีตน แม้องค์ทั้งหลาย มีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น เหตุใด เหตุนี้ ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ (โดยนัยดังกล่าวมา)

มูลและกาลแห่งภวจักร

[๖๕๓] ก็แล ครั้นทราบอย่างนี้แล พึงทราบอีกว่:-

คาถาสังเขปมูลและกาล

อวิชชาและตัณหาเป็นมูลแห่งภวจักรนั้น กาลของมันมี
๓ มีอดีตกาลเป็นต้น องค์ในกาล ๓ นั้นโดยสรุปก้เป็น ๒
เป็น ๘ และเป็น ๒ เท่านั้นเอง

ขยายความ

ความว่า ธรรม ๒ คืออวิชาและตัณหา พึงทราบว่าเป็นมูลแห่งภวจักรนั้น นั้นแล ภวจักรนั้นเล่า ก็จัดเป็น ๒ ส่วน คือที่มีอวิชาเป็นมูลมีเวทนาเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะน้ำ (ปัจจุบันผล) มาแต่ส่วนเบื้องต้น (คือส่วนอดีต) ที่มีตัณหาเป็นมูลมีชรามรณะเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะต่อกับ (ผล) ส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) ในภวจักร ๒ ส่วนนั้น ภวจักรส่วนแรกกล่าวด้วยอำนาจบุคคลทวิภูจิริต ส่วนหลังกล่าวด้วยอำนาจบุคคลตณฺหาจิริต ด้วยว่าอวิชาเป็นสังสารนายิกา (ผู้นำไปในสังสาร) สำหรับบุคคลทวิภูจิริตทั้งหลาย ตณฺหาเป็นสังสารนายิกาสำหรับบุคคลตณฺหาจิริตทั้งหลาย นัยหนึ่งภวจักรที่ ๑ กล่าวเพื่อถอนอุจฺเจททวิภูจิริ เพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุทั้งหลาย โดยความเกิดขึ้นแห่งผล ภวจักรที่ ๒ กล่าวเพื่อถอนสัสสตทวิภูจิริ เพราะประกาศชรามรณะแห่งสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาแล้ว นัยหนึ่ง ภวจักรแรกกล่าวด้วยอำนาจคัพภเสยยกสัตว์ เพราะแสดงความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับ ภวจักรหลังกล่าวด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอุปปัตติภพและขันธ)

ส่วนกาลของภวจักรนั้นมี ๓ คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ในกาล ๓ นั้น ว่าโดยที่มาในพระบาลีโดยรูป องค์ ๒ คืออวิชาและสังขาร พึงทราบว่าเป็นอดีตกาล องค์ ๘ มีวิญญานเป็นต้นมีภพเป็นที่สุด พึงทราบว่าเป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือชาติและชรามรณะ พึงทราบว่าเป็นอนาคตกาล

สนธิ ๓ สังคหะ ๔ อาการ ๒๐ วัฏฏะ ๓ แห่งภวจักร

[๖๕๔] พึงทราบแม้ดังนี้อีกว่า:-

ภวจักรนั้นสนธิ (เจือปนต่อ) ๓ มีคำว่าเหตุและผล ผลเหตุเป็นบทหน้าและมีสังคหะ (คือสังเขป) ๔ ประเภท มีซึ่งทำคืออาการ ๒๐ มีวัฏฏะ (วงกลม) ๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุด (จนกว่าจะถึงอรหัตตมรรค)

ขยายความ

สนธิ ๓

ในสนธิ ๓ นั้น เจื่อนอันหนึ่งในระหว่างสังขารกับปฏิสันธิวิญญาน ชื่อว่า **เหตุ-
ผลสนธิ** (ต่อเหตุกับผล) เจื่อนอันหนึ่งในระหว่างเวทนากับตัณหา ชื่อว่า **ผลเหตุสนธิ**
(ต่อผลกับเหตุ) เจื่อนอันหนึ่งในระหว่างภพกับชาติ ชื่อว่า **เหตุผลสนธิ** (ต่อเหตุกับผล)
ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่ามีสนธิ ๓ มีอำนาจเหตุผลและเหตุเป็นบทหน้าอย่างนี้แล

สังคหะ ๔

ส่วนสังคหะแห่งภวจักรนั้น กำหนดด้วยองค์ต้นกับปลายแห่งสนธิทั้งหลายเป็น
๔ คือ อย่างไรบ้าง คืออวิชาและสังขารเป็นสังคหะที่ ๑ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา เป็นสังคหะที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน ภพเป็นสังคหะที่ ๓ ชาติชรามรณะ
เป็นสังคหะ ที่ ๔ ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีสังคหะ ๔ ประเภท ดังนี้แล

อาการ ๒๐

อนึ่ง ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีอาการ ๒๐ โดยซึ่งกล่าวคืออาการ ๒๐
นั้นคือ

กาลาสังเขปอาการ ๒๐

**เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕ ผลในกาลบัดนี้ ๕ เหตุในกาล
บัดนี้ ๕ ผลในกาลต่อไป ๕**

ขยายความ

อดีตเหตุ ๕

ใน ๔ ข้อนั้น ข้อว่า “**เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕**” ขยายความว่า ชั้นแรก (อดีตเหตุ
นั้น) ก็กล่าวเอาธรรม ๒ ประการ คืออวิชากับสังขารนี้เท่านั้น แต่เพราะคนไม่รู้
ย่อมทะเยอทะยาน คนทะเยอทะยานย่อมถ่อมถ้อย เพราะความถ่อมถ้อยของเขาเป็นปัจจัย

ภพก็มีขึ้น เพราะฉะนั้น แม้อัตถหา อุปาทานและภพ ก็จึงถูกรวมเข้าด้วย เหตุนี้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า “ความหลงในปุริมกรรมภพเป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลงไว้ในปุริมกรรมภพเป็นสังขาร ความใคร่ในปุริมกรรมภพเป็นตัณหา ความข้องแวะในปุริมกรรมภพเป็นอุปาทาน เจตนาในปุริมกรรมภพเป็นภพ ผลธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ ในปุริมกรรมภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้”^๑

อรรถ (แห่งพระบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในบทเหล่านั้น บทว่า “**ในปุริมกรรมภพ**” คือ ในกรรมภพที่มีมาก่อน หมายความว่า ในกรรมภพที่ได้ทำมาในชาติที่ล่วงแล้ว

คำว่า “**ความหลงเป็นอวิชชา**” หมายความว่า ความหลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นในกาลนั้นอันใด บุคคลผู้หลงแล้วทำกรรมด้วยความหลงอันใด ความหลงอันนั้นเป็นอวิชชา

คำว่า “**เจตนาอันประมวลงไว้เป็นสังขาร**” ได้แก่เจตนาดวงแรก ๆ ของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น ดังเช่นเจตนาดวงแรก ๆ ที่เกิดขึ้นแก่ทายกผู้ยังจิตให้เกิดขึ้นว่าเราจักให้ทาน แล้วเตรียมเครื่องอุปการณ์ แห่ทานทั้งหลายอยู่เดือนหนึ่งก็ดี ปีหนึ่งก็ดี ส่วนเจตนาของทายกนั้นผู้วางทักษิณาลงในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย เรียกว่าภพ นัยหนึ่งเจตนาในขณะ ๖ ที่เป็นจิตมีอาวัชชนะเดียว ชื่อว่าเจตนาอันประมวลงไว้ นับเป็นสังขาร เจตนาในขณะ ๗ เป็นภพ หรือมิฉะนั้น เจตนาทุกดวงเป็นภพ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต (กับเจตนาเหล่านั้น) ชื่อว่า เจตนาอันประมวลงไว้เป็นสังขาร

คำว่า “**ความใคร่เป็นตัณหา**” หมายความว่า เมื่อบุคคลทำกรรมอยู่ ความใคร่คือความปรารถนาในอุปปัตติภพ อันเป็นผลของกรรมนั้นอันใด ความใคร่อันนั้นชื่อว่าตัณหา

คำว่า “**ความข้องแวะเป็นอุปาทาน**” หมายความว่า การที่ทำกรรมอันเป็นปัจจัยแก่กรรมภพนี้แล้ว ข้องแวะคือถือเอา ยึดเอาอันเป็นไปโดยนัยว่า “เราจัก (ไปเกิด) เสพกามทั้งหลายในที่ชื่อนั้น (หรือว่า) เราจักขาดสูญ (คือไม่เกิด)” ดังนี้เป็นต้นอันใด ความข้องแวะอันนี้ชื่อว่า อุปาทาน

คำว่า “**เจตนาเป็นภพ**” คือเจตนาที่กล่าวแล้วในที่สุดแห่งเจตนาอันประมวลงไว้เป็นภพ

๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

ปัจจุบันผล

ชื่อว่า “**ผลในกาลบัดนี้ ๕**” ได้แก่ องค์มีวิญญานเป็นต้น มีเวทนาเป็นที่สุด อันมาในพระบาลี นั้นเอง ดังพระบาลีว่า “ปฏิสนธิในปัจจุบันภพนี้เป็นวิญญาน ความกำวลง (ในครรรค์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นนามรูป ประสาทในปัจจุบันภพนี้เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นผัสสะ ความเสวย (วิบาก) ในปัจจุบันภพนี้เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ มีในอุปบัติภพนี้ เพราะกรรมที่ทำไว้ในภพก่อนเป็นปัจจัย”^๑

อรรถ (แห่งพระบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในคำเหล่านั้น คำว่า **ปฏิสนธิเป็นวิญญาน** หมายความว่าสิ่งใดท่านเรียกว่าปฏิสนธิ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการเชื่อมต่อภพอื่น (กับปัจจุบันภพนี้) สิ่งนั้นเป็นวิญญาน

คำว่า “**ความกำวลงเป็นนามรูป**” หมายความว่าความกำวลงแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในครรรค์ ราวกะว่ามา (แต่ที่อื่น) แล้วเข้าไป (ในครรรค์) อันใด อันนี้เป็นนามรูป

คำว่า “**ประสาทเป็นอายตนะ**” นี้ท่านกล่าวด้วยอำนาจอายตนะ ๕ มีจักขายตนะ เป็นต้น

คำว่า “**ภาวะที่กระทบ(อารมณ์) เป็นผัสสะ**” หมายความว่า ภาวะที่กระทบคือเกิดขึ้นถูกต้องอารมณ์ใด อันนี้เป็นผัสสะ

คำว่า “**ความเสวยเป็นเวทนา**” หมายความว่า ความเสวยวิบากอันเกิดขึ้นร่วมกับปฏิสนธิวิญญานก็ติดกับผัสสะที่มีสหายตนะเป็นปัจจัยก็ดีความเสวยวิบากนั้นเป็นเวทนา

ปัจจุบันเหตุ ๕

ชื่อว่า “**เหตุในกาลบัดนี้ ๕**” ได้แก่ ปัจจัยธรรมมีต้นหากี่มาในพระบาลี ก็ค้นหา อุปาทาน และภพ แต่เมื่อภพถูกถือเอาแล้ว สังขารอันเป็นบุพภาคของภพนั้น หรือว่าที่สัมปยุตกับภพนั้น ก็เป็นอันถือเอาด้วย และด้วยการถือเอาค้นหา อุปาทาน อวิชชา อันสัมปยุตกับต้นหา อุปาทานนั้น หรือว่าที่เป็นเหตุทำกรรมแห่งคนหลง ก็เป็นอันถือเอา

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

ด้วยดังนี้แหละ ปัจจุบันเหตุจึงเป็น ๕ เหตุนั้นพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า “เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้ ความหลงเป็นอวิชชา เจตนาอันพยายามเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา ความข้องแวะเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ในกรรมภพนี้ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพต่อไป”^๑

ในคำเหล่านั้น คำว่า “เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้” ท่านแสดงความรู้สึกล้มลงในเวลาทำกรรมแห่งบุคคลผู้มีอายตนะงอมแล้ว คำที่เหลือมีเนื้อความชัดเจนแล้ว

อนาคตผล ๕

ชื่อว่า “ผลในกาลต่อไป ๕” ได้แก่ องค์ ๕ มีวิญญูณเป็นต้น ธรรม ๕ นั้น ท่านกล่าวโดยถือเอาว่า เป็นชาติ ส่วนชรามรณะก็คือชรามรณะแห่งธรรมเหล่านั้นนั่นเอง เหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า “ปฏิสนธิในภพต่อไปเป็นวิญญูณ ความกำวลง (ในครรภ์) ในภพต่อไปเป็นนามรูป ประสาทในภพต่อไปเป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในภพต่อไปเป็นผัสสะ ความเสวย (ผล) ในภพต่อไปเป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้มีในอุปบัติภพ ต่อไป เพราะกรรมที่ทำในภพนี้เป็นปัจจัย”^๑

ภวจักรนี้มีชื่อคืออาการ ๒๐ ดังกล่าวมานี้

วิภังค์ ๓

ส่วนในชื่อว่า “ภวจักรมีวิภังค์ ๓ หมุนไปไม่หยุด” นี้มีอธิบายว่า ภวจักรนี้มีวิภังค์ ๓ โดยวิภังค์ ๓ นี้ คือ สังขารและภพเป็นกรรมวิภังค์ อวิชชาตัณหาและอุปาทานเป็นกิเลสวิภังค์ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นวิปากวิภังค์ ฟังทราบเถิดว่า กิเลสวิภังค์ยังไม่ขาดลงตราบใด ก็ชื่อว่า หมุน เพราะเป็นไปรอบแล้วรอบเล่า ชื่อว่าไม่หยุด เพราะมีปัจจัย ยังไม่ขาดลงตราบนั่นอยู่นั่นเอง

ความรู้เบ็ดเตล็ดในภวจักร

[๖๕๕] ภวจักรนั้นอันหมุนอยู่อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยว่า
(องค์ไหน) เกิดแก่สัจจะ (ไหนและองค์ไหนเป็นสัจจะอะไร)

๑-๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๓๓

๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกัน ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดย
ต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ (อีก) ตามควร

ขยายความ โดยว่าองค์ไหนเกิดแต่สัจจะไหน

ในข้อเหล่านั้น เพราะเหตุที่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ท่านกล่าวไว้ในสังจ-
วิภังค์ว่า เป็นสมุทยสัจ^๑ โดยไม่แปลกกัน ในธรรมทั้งหลาย ในบทว่า **อวิชชาปจฺจยา
สงฺขาร** เป็นต้น สังขารอันมีเพราะอวิชชา จึงเป็นเหตุสัจเกิดแต่เหตุสัจ (ด้วยกัน)
วิญญาณอันมีเพราะสังขารเป็นปฐมสัจเกิดแก่เหตุสัจ องค์มีนามรูปเป็นต้นมีเวทนา
ที่เป็นวิบากเป็นที่สุด อันมีเพราะวิญญาณเป็นต้นเป็นปฐมสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ (ด้วย
กัน) ตัณหาอันมีเพราะเวทนาเป็นเหตุสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ อุปาทานอันมีเพราะ
ตัณหาเป็นเหตุสัจ เกิดแต่เหตุสัจ (ด้วยกัน) ภพอันมีเพราะอุปาทานเป็นปฐมสัจ
และเหตุสัจทั้งสองเกิดแต่เหตุสัจชาติอันมีเพราะภพเป็นปฐมสัจ เกิดแต่เหตุสัจ
ชรามรณะอันมีเพราะชาติเป็นปฐมสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ (ด้วยกัน)

ภพจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดย (ว่าองค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ (ไหน) ตามควร
โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้เป็นอันดับแรก

โดยกิจ

[๖๕๖] อีกข้อหนึ่ง เหตุใดในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ลุ่มหลง
ในวัฏฏ (คือ อารมณ) ทั้งหลายและเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นแห่งสังขาร
ทั้งหลายด้วย นัยเดียวกันนั้น สังขารก็ปรุงแต่งสังขตธรรมและเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ
ด้วย ฝ่ายวิญญาณก็รับรู้วัฏฏ (คือ อารมณ) และเป็นปัจจัยแก่นามรูปด้วย ข้างนาม
รูปก็ค้ำจุนกันและกันและเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะด้วย สฬายตนะเล่าก็เป็นไปในวิสัย
ของตนๆ มีรูปเป็นต้น) และเป็นปัจจัยแก่ผัสสะด้วยผัสสะเล่าก็สัมผัสอารมณ์เป็นปัจจัย
แก่เวทนาด้วย เวทนาเล่าก็เสวยรสอารมณ์และเป็นปัจจัยแก่ตัณหาด้วย ตัณหาเล่า

๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๐/๑๗๗

ก็กำหนดยินดีในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดยินดีและเป็นปัจจัยแก่อุปาทานด้วย
 อุปาทานเล่าก็ถึมมั่นในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความถึมมั่นและเป็นปัจจัยแก่ภพด้วย
 ภพเล่าก็พล่านไปในคติต่างๆ และเป็นปัจจัยแก่ชาติด้วย ชาติเล่าก็ยังมีขันธ์ทั้งหลาย
 ให้เกิดและเพราะเป็นไปโดยเป็นอาการเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายนั้น จึงเป็นปัจจัยแก่
 ชรามรณะด้วย ชรามรณะเล่าก็ครอบเอาความงอมและความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย
 ไว้ และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นในภพอื่น เพราะเป็นที่ตั้ง (คือเป็นเหตุ) แห่ง
 ปกิณณกทุกขมีโสกะเป็นต้น เหตุนี้ ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบแม้โดยกิจ คือความ
 เป็นไปโดยหน้าที่ ๒ ในบททั้งปวงตามควร

โดยเป็นเครื่องกัน

[๖๕๗] อีกข้อหนึ่งเหตุใดในบทเหล่านี้ บทว่า “สังขารมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา”
 นี้เป็นเครื่องกัน (คือปฏิเสธ) ความเห็นว่ามีผู้สร้าง บทว่า “วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือ
 สังขาร” เป็นเครื่องกันความเห็นว่ายัตตาเคลื่อนที่ได้ บทว่า “นามรูปมีเพราะวิญญาณ”
 เป็นเครื่องกันชนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นก้อน) เพราะแสดงความแตกได้แห่ง
 วัตถุที่คนเขลากำหนดเอา (เอง) ว่า เป็นยัตตา บทว่า “สฬายตนะมีเพราะปัจจัยคือ
 นามรูป” เป็นต้น เป็นเครื่องกันความเห็น (ผิด ต่างๆ) มีเห็นว่า ยัตตาเห็น ฯลฯ
 ยัตตารู้สึก ยัตตาสัมผัส ยัตตาเสวย (เวทนา) ยัตตาทิพย์ ยัตตาถึมมั่น ยัตตาเป็น
 ยัตตาเกิด ยัตตาแก่ ยัตตาทาย ดังนี้ เป็นต้น เหตุนี้ ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบ
 แม้โดยเป็นเครื่องกันความเห็นผิดตามควร

โดยอุปมา

[๖๕๘] อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชาอุปมาเหมือนคนบอดเพราะ
 ไม่เห็นธรรมทั้งหลายทั้งโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้นๆ) ทั้งโดยสามัญญลักษณะ
 สังขารอันมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เหมือนการกำพลาตของคนบอด วิญญาณอันมี
 เพราะปัจจัยคือสังขาร เหมือนการหกล้มของคนกำพลาต นามรูปอันมีเพราะปัจจัย
 คือวิญญาณ เหมือนความเกิดเป็นแผลฝีขึ้นแห่งคนหกล้ม สฬายตนะอันมีเพราะ
 ปัจจัยคือนามรูป เหมือนต่อม (หัวฝีอันเกิดขึ้นเพื่อให้) ฝีแตก ผัสสะอันมีเพราะ

ปัจจัยคือสฬายตนะ เหมือน (อะไร) กระทบต่อมฝีเข้า เวทนอันมีเพราะปัจจัยคือ
ผัสสะ เหมือนความทุกข์ (เจ็บปวด) เกิดแต่การกระทบ ตัณหาอันมีเพราะปัจจัย
คือเวทนา เหมือนความปรารถนาจะแก้ทุกข์ อุปาทานอันมีเพราะปัจจัยคือตัณหา
เหมือนการคว้าเอายาแสดงด้วยมุ้งแต่จะแก้ (ทุกข์) ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน
เหมือนการทนายาแสดงที่ตนถือไว้ชาติอันมีเพราะปัจจัยคือภพ เหมือนเกิดเป็น
ฝีกลายเพราะทนายาแสดงเข้า ชรามรณะอันมีเพราะชาติ เหมือนความแตกแห่งฝีก
เพราะฝีกลาย

หรือนัยหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลายไว้ โดยทำ
ให้ไม่ปฏิบัติหรือปฏิบัติผิด เหมือนเฝ้าเงาดวงตา (ทั้งสองข้าง) ไว้ คนโง่ที่ถูกอวิชชา
นั้นครอบงำไว้แล้ว ย่อมห่อตัวไว้ด้วยสังขารทั้งหลายอันนำไปสู่ภพใหม่ เหมือนตัว
ใหม่ห่อตัวได้ด้วยส่วนๆ หนึ่งแห่งฝีกใหม่ วิญญูณที่สังขารครอบครองแล้วย่อมได้ที่
อาศัยในคติทั้งหลาย เหมือนพระราชกุมารที่ปริณายกปกป้องแล้วย่อมได้ความ
สนับสนุนในราชสมบัติ วิญญูณย่อมยังนามรูปมากประการให้เกิดในปฏิสนธิเพราะ
ตริโกไปในการมถันเป็นนิमितแห่งอุปบัติ (มีกรรมนิमित เป็นต้น) เหมือนนักเล่นกล
ทำกลให้เกิดได้หลายประการ สฬายตนะที่ตั้งมั่นอยู่ในนามรูปแล้วย่อมถึงความเจริญ
งอกงามไพบุลย์ เหมือนพุ่มไม้ในป่าที่ตั้งมั่นอยู่ในพื้นดินดี ย่อมถึงความเติบโต
งอกงามแผ่กว้าง ผัสสะย่อมเกิดเพราะความกระทบกันแห่งอายตนะ เหมือนไฟเกิด
เพราะการสัแห่งไม้สัไฟอันบน เวทนาย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกผัสสะกระทบ เหมือน
ความร้อนเกิดแก่คนที่ไฟถูกเอา ตัณหาย่อมเจริญมากแก่คนที่เสวยเวทนาอยู่
เหมือนความกระหาย เพิ่มมากขึ้นแก่คนที่ดื่มน้ำเกลือเข้าไป ผู้ทะเยอทะยาน (ด้วย
ตัณหา) แล้วย่อมทำความปรารถนาในภพทั้งหลาย เหมือนคนกระหายปรารถนาใน
น้ำดื่ม การทำความปรารถนานั้นนับเป็นอุปาทานของเขา เขาย่อมมั่นด้วยอุปาทาน
เหมือนปลายืดเอาเบ็ดไว้มั่นด้วยความโลภในเหยื่อ เมื่อภพมีอยู่ ชาติก็ย่อมมี
เหมือนเมื่อพืชมีอยู่หน่อก็ย่อมมี ชรามรณะย่อมมีแก่ผู้เกิดมาแล้วแน่แท้ เหมือนการล้ม
ย่อมมีแก่ต้นไม้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นแน่ เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดย
อุปมาทั้งหลายดังกล่าวนี้อย่างนี้ ตามควร

โดยต่างความลึก

[๖๕๙] อีกข้อหนึ่ง เหตุใดคำพระบาลีว่า “อานนทฺ ก็แลปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกด้วย (เค้าที่ปรากฏออกมา) ก็ลึกด้วย”^๑ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาความที่ปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นธรรมลึกทั้งโดยอรรถ (คือผล) ทั้งโดยธรรม (คือเหตุ) ทั้งโดยการแสดง ทั้งโดยปฏิเวธ เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแท้โดยต่างความลึกตามควร

ลึกโดยผล

ในความลึกเหล่านั้น เหตุใด อรรถคือความที่ชรามรณะเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติ ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอรรถคือความที่ชรามรณะเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติอย่างนี้ว่า “ชรามรณะย่อมไม่มีแต่ชาติหามีได้ และเว้นชาติเสียมันจะมีเหตุอื่นก็หามีได้ และมันย่อมเป็นไปพร้อมแต่ชาติด้วยประการอย่างนี้” ดังนี้ เป็นธรรมที่รู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่ชาติเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ อรรถคือความที่สังขารเกิดขึ้นไปพร้อมเพราะปัจจัยคืออวิชชา (ล้วน) เป็นธรรมลึก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยอรรถแล นี่เป็นความลึกโดยอรรถ (คือผล) ในภวจักรนี้เป็นอันดับแรก แท้จริง ผลที่เกิดแต่เหตุ ท่านเรียกว่าอรรถ ดังพระบาลีว่า “ความรู้ในผลอันเกิดแก่เหตุ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภีทา”^๒

ลึกโดยเหตุ

ประการหนึ่ง เหตุใด อรรถคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้นๆ โดยอาการใดและโดยสถานะใด อาการนั้นและสถานะนั้นเป็นกรณีที่เราได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญูณ ฯลฯ อรรถคือความที่ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ (ล้วน) เป็นธรรมลึก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยธรรมแล นี่เป็นความลึกโดยธรรม (คือเหตุ) ในภวจักรนี้ แท้จริง คำว่า “ธรรม” เป็นชื่อแห่งเหตุ ดังพระบาลีว่า “ความรู้ในเหตุ ชื่อว่าอัมมปฏิสัมภีทา”^๓

๑ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗

๒ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๐/๔๕๙

๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๐/๔๕๙

ลิกโดยการแสดง

ประการหนึ่ง เหตุใด แม้การแสดงปฏิจจสมุปบาทนั้นก็ลิก เพราะเป็นการแสดง ที่พึงให้ดำเนินไปโดยเหตุนั้นๆ โดยประการนั้นๆ ญาณอื่นแต่พระสัพพัญญุตญาณ ย่อมไม่ได้ที่ตั้ง ในปฏิจจสมุปบาทนั้น จริงอย่างนั้น ภวจักรนั้น ในบางสูตรทรงแสดง อนุโลม บางสูตรทรงแสดงโดยปฏิโลม บางสูตรทรงแสดงทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม บางสูตรทรงแสดงตั้งแต่ตอนกลางไปโดยอนุโลมบ้าง บางสูตรทรงแสดงทั้ง ๓ สันติ ๔ สังเขป บางสูตรทรงแสดง ๒ สันติ ๓ สังเขป บางสูตรทรงแสดงแต่สันติเดียว ๒ สังเขป เหตุนี้ ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลิกโดยการแสดงผล นี่เป็นความลิกโดยการแสดง

ลิกโดยปฏิเวธ

ประการหนึ่ง เหตุใด ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ สภาวะแห่งธรรมมีวิชาเป็นต้น นั้นใด อนึ่ง เพราะสภาวะใดที่พระโยคาวจรแทงตลอดแล้ว ธรรมทั้งหลายมีวิชา เป็นต้นก็เป็นอันได้แทงตลอดโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้นๆ) อย่างถูกต้องด้วย สภาวะนั้นจัดว่าลิกเพราะหยั่งได้ยาก เหตุนี้ ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลิกโดยปฏิเวธ

นัยเดียวกันนั้นแล เหตุใด ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ อรรถคือความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่แทงตลอดด้วยดีซึ่งสัจจะแห่งวิชชาที่ลิก อรรถคือความปรุงแต่ง ความพอกพูนขึ้น ความเป็นไปกับราคะ ความแย้งต่อราคะแห่งสังขารทั้งหลายที่ลิก อรรถ คือความว่างเปล่า ความไม่ชวนชวาย (คือไม่มีความคิด) ความไม่เคลื่อนที่ไป (แต่) ปรากฏโดยปฏิสนธิได้ แห่งวิญญานที่ลิก อรรถคือความเกิดขึ้นพร้อมกัน ความแยก กัน ความแยกกันไม่ได้ ความน้อมไปได้ ความสลายได้แห่งนามรูปที่ลิก อรรถคือ ความเป็นอธิบดี ความเป็นโลก ความเป็นทวาร ความเป็นเขต ความเป็นวิสัย (คือ เป็นอินทรีย์) แห่งสฬายตนะที่ลิก อรรถคือความต้องกันเข้า ความเบียดกันเข้า ความ ถึงกันเข้า ความประชุมกันเข้าแห่งผัสสะที่ลิก อรรถคือความเสวยรสอารมณ์ ความ เป็นสุข เป็นทุกข์ และกลางๆ ความเสวยอย่างนิชชีวะ (คือไม่มี อัตตาผู้เสวย) แห่ง เวทนาก็ลิก อรรถคือความเพลิดเพลน ความจืดจาง ความปรารถนา (ที่ไหลรูด) ดูก ลำธาร (แผ่คลุม) ดูกเรือเถา (แผ่กว้าง) ดูกแม่น้ำ และไม่รู้จักเต็มดูทะเล แห่งตัณหาก์ลิก อรรถคือความยึด ความถือ ความปักใจ ความจับใจ ความกำวล่วง

ยากแห่งอุปาทานก็ลึกลับ อรรถคือความประมวไลไว้ ความปรุงแต่งไว้ และความขัดไปใน
กำเนิด ในคติ ใน (วิญญูญาณ) ฐิติ และใน (สัตต) นิवासแห่งภพก็ลึกลับ อรรถคือ ความเกิด
ความได้กำเนิด ความหยั่งลง (ในครรรค์) ความผลิดขึ้น ความปรากฏขึ้นแห่งชาติก็ลึกลับ
อรรถคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความตกไป ความแปรไปแห่งชรามรณะก็ลึกลับ เหตุนี้
ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกลับโดยปฏิวจรแล

นี่เป็นความลึกลับโดยปฏิวจรในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้

โดยต่างนัย

[๖๖๐] ประการหนึ่ง เหตุใด ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ มีนัยแห่งอรรถอยู่ ๔
คือ **เอกัตตนัย** (นัยแห่งอรรถเป็นอันเดียว) **นानัตตนัย** (นัยแห่งอรรถต่าง ๆ กัน)
อัปยาปารนัย (นัยแห่งอรรถว่าไม่มีความขวนขวาย) **เอวังธัมมदानัย** (นัยแห่งอรรถ
ว่าเป็นธรรมตาอย่างนั่นเอง) เหตุนี้ ภวจักรนั้น บัณฑิตจึงควรทราบแม้โดยความ
ต่างนัยอีกตามควร

เอกัตตนัย

ใน ๔ นัยนั้น ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อดังนี้คือ สังขารมีเพราะปัจจัย
คืออวิชชา วิญญูญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขารเป็นต้น ดูกความที่พิชถึงความเป็นต้นไม่
เพราะความมีขึ้น แห่งอวัยวะของต้นไม่มีหน่อเป็นต้น (สืบต่อกันมา) ฉะนั้น ชื่อ
ว่าเอกัตตนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้
เพราะยังรู้ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์กัน
แห่งเหตุและผล เมื่อเห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะถือเอาความไม่
ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่า เป็น
อันเดียวไปเสีย

นानัตตนัย

ส่วนการกำหนดลักษณะของใครของมันแห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น ชื่อว่า นานัตตนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ๆ เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ เพราะถือเอาเหตุผลอันตกอยู่ในสันดานเดียวกัน (คือมีสันตติเดียวกันดังกล่าวแล้ว) สันดานมาแตกลง (คือตาย) นั้นเองว่าต่างกัน (คือเป็นคนละอัน ไม่สืบต่อกัน) ไปเสีย

อัพยาปารนัย

ความที่อวิชาไม่มีความชวนชวาย (คือไม่มีความคิดว่า) “สังขารทั้งหลายข้าทำให้เกิดขึ้น” หรือว่าสังขารไม่มีความชวนชวาย (คือไม่มีความคิด) ว่า “วิญญาณข้าทำให้เกิดขึ้น” ดังนี้เป็นอาทิ ชื่อว่าอัพยาปารนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีอัตตา) ได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่มีผู้สร้าง เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดเอาอกิริยทิฏฐิ เพราะไม่ถือเอาความเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น ซึ่งแม้เมื่อความชวนชวายไม่มี ก็มีได้โดยสภาวะนิยม

เอวังธัมมตานัย

ส่วนนัยว่า “**ความเกิดขึ้นแห่งผลมีสังขารเป็นต้น ย่อมมีแต่เหตุมีอวิชาเป็นต้นเท่านั้น ดุจความเกิดขึ้นแห่งนมส้มเป็นต้น ย่อมมีแต่นมสดเป็นต้นจะนั้นมิใช่อื่น**” (ดังนี้) ชื่อว่า เอวังธัมมตานัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละอเหตุกทิฏฐิและอกิริยทิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอเหตุกทิฏฐิและนิยตวาทะ เพราะไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งผลตามควรแก่ปัจจัยแล้ว ยังถือว่าสิ่งอะไรๆ มิได้เกิดแต่เหตุอะไรๆ (ถือว่าสุดแต่โชคเคราะห์ต่างหาก) แล

**ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่
สัจจะ (ไหน) ๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกัน ๑ โดยอุปมา
ทั้งหลาย ๑ โดยต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ ตามควร
ด้วยประการฉะนี้**

[๖๖๑] เพราะเหตุที่บุคคลผู้ยังมิได้ทำลายภวจักร อันยังไม่ถึงเพราะเป็น
ธรรมลึก อันต่อต้านยาก เพราะถือเอาได้โดยนัยต่างๆ นี้เสียด้วยตาบคือญาณอัน
ลึบตีที่หินอย่างประเสริฐคือสมาธิแล้ว แลลวงสังสารภยันเป็นชั้นอยู่เป็นนิตย์ ดุจ
อสนีวิจักร (คือสายฟ้า) ไปได้ ไม่มีสักคนแม้ในฝัน จจริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาค
ก็ได้ตรัสไว้ว่า “อานนท กิปปัจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกด้วย เค้า (ที่ปรากฏออกมา)
ก็ลึกด้วย อานนท ก็เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้ตามธรรมนั้น หมูสัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ (ยุ่งเหยิง)
ดุจด้ายยุ่ง เกิดเป็นผู้ (ซบซ้อน) ดุจรังนกคุณิ เกิดเป็นผู้ (สับสน) ดุจหล้ามุ่งกระต่าย
และหล้าปล้อง ไม่ลวงอบาย ทุกติ วินิบาต สงสารไปได้”^๑ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ บัณฑิต
ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลและเพื่อความสุขแก่ตนก็ดี แก่ผู้อื่นก็ดี พึงละกิจเศษๆ เสียแล้ว

**จะได้ความหยั่งลงมั่น ในประเภทแห่งปัจจัยการอันลึก
นี้ ด้วยประการใด ก็พึงเป็นผู้แสดงประกอบเนื่องๆ ด้วย
ประการนั้นเทอญ**

ปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญานุภาวนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญากาวนาในภรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗; ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓

ปริเฉทที่ ๑๘

ทฤษฎีวิสุทธินิเทศ

๑. นามรูปปริคคหญาณ

[๖๖๒] วิสุทธิตุ่ที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า ครั้นโยคาวจรทำการบ่มญาณ (ของตน) ด้วยการเล่าเรียนและสอบถามในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิ (แห่งวิปัสสนาปัญญา) เหล่านี้ (โดยทางปริยัติ) แล้วควรทำวิสุทธิที่เป็นรากเหง้า ๒ ประการ คือ **สีลวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของศีล) และ **จิตตวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของจิต) ให้สมบูรณ์ (โดยทางปฏิบัติ) นั้น ศील ๔ อย่างมีความสำรวมในพระปาติโมกข์เป็นต้น ซึ่ง (รักษา) บริสุทธิ์ดีแล้ว เรียกว่า **สีลวิสุทธิ** และศีล ๔ อย่างนั้น ได้กล่าวไว้พิสดารแล้วในสีลนิเทศ สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ เรียกว่า **จิตตวิสุทธิ** แม้จิตตวิสุทธินั้นก็กล่าวไว้พิสดารโดยอาการทุกอย่างแล้วเช่นกัน ในสมาธินิเทศ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า “**จิตตะ (คือ จิตต์ ปรณฺณญจ ภาวยํ - พึงทำสมาธิจิตและอริยปัญญาให้เกิด)**” เป็นหลัก เพราะฉะนั้น พึงทราบ **จิตตวิสุทธิ** นั้น โดยนัยซึ่งกล่าวไว้พิสดารแล้วใน สมาธินิเทศ นั้นเช่นกัน

แต่ที่กล่าวไว้ว่า “วิสุทธิ ๕ เหล่านี้ คือ **ทฤษฎีวิสุทธิ** (ความเห็นบริสุทธิ์) ๑ **กังขา-วิตรณวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย) ๑ **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติถูกและทางปฏิบัติไม่ถูก) ๑ **ปฏิบัติทาญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติถูก) ๑ **ญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็น) ๑ เป็นสรีระ (ร่างกาย)” นั้น

บรรดาวิสุทธิเหล่านั้น (พึงทราบว่า) **ความเห็นนามและรูป ตามเป็นจริงเรียกว่า ทฤษฎีวิสุทธิ**

๑. นามรูปวัญฐาน หรือ สังขารปริงเจท^๑

[๖๖๓] โยคาวจรผู้ปรารถนาจะบรรลุ **ทวิวิสุทธิ** นั้น (ถ้าเป็น) สมถยานิกะ (ผู้มีสมถะเป็นทางดำเนิน) ครั้นออกจากรูปาจรฌานและอรุปาจรฌาน ฌานใดฌานหนึ่ง เว้นแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ก่อนอื่นพึงกำหนดองค์ทั้งหลายของฌาน มีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยองค์ของฌานนั้น (เช่น เวทนา สัญญา เป็นต้น) โดยลักษณะ และรส (หน้าที่) เป็นต้น (ของธรรมนั้นๆ) ครั้นแล้ว พึงกำหนดแม้ทั้งหมด (ดังกล่าวมา) นั้นว่า “**นาม**” โดยความหมายว่า “น้อมไป” เพราะมุ่งหน้าน้อมไปสู่อารมณ์ แต่นั้นเมื่อโยคาวจรผู้นี้แหละจะพิจารณา **นาม** นั้นให้ใกล้ชิดเข้าไป จึงติดตามดูว่า **นาม** นี้อาศัยอะไร จึงเป็นไป ? ก็เห็นหทยรูป (หัวใจ) เป็นที่อาศัยของนาม เปรียบเหมือนบุรุษเห็นงูภายในเรือน จึงติดตามมันไป ก็พบที่อาศัยของมัน ฉะนั้น ครั้นแล้ว โยคาวจรผู้นี้ก็กำหนด **รูป** ว่า ภูตรูปทั้งหลายเป็นที่อาศัยของหทยรูป และอุปาทายรูปทั้งหลายนอกนั้นก็อาศัยภูตรูป ท่านโยคาวจรนั้น กำหนดแม้ทั้งหมดนั้นว่า “**รูป**” เพราะ (มัน) เสื่อมสลาย แต่นั้น ก็กำหนดนามและรูปโดยสังเขปว่า **นาม** มีการน้อมไปเป็นลักษณะ **รูป** มีการเสื่อมสลายเป็นลักษณะ ดังนี้

๑. กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๔^๒

[๖๖๔] ส่วนโยคาวจรผู้เป็น **วิปัสสนายานิกะ** (ผู้มีวิปัสสนาเป็นทางดำเนิน) ล้วนๆ หรือว่า ผู้เป็นสมถยานิกะนั้นนั่นเอง กำหนดธาตุ ๔ โดยสังเขปหรือโดยพิสดาร ด้วยมุขในการกำหนดธาตุเหล่านั้นๆ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วใน **จตุธาตุวัญฐาน** มุขใดมุขหนึ่ง ครั้นแล้วเมื่อธาตุทั้งหลายปรากฏชัดแจ้งแก่โยคาวจรผู้นี้โดยรส (หน้าที่) และโดยลักษณะของมันตามเป็นจริง รูป ๑๐ ในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็ปรากฏโดย **กายทสกะ** อย่างนี้ก่อนคือ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ชีวิต ๑ กายประสาท ๑ และรูปอีก ๑๐ ก็ปรากฏโดย **भावทสกะ** (คือ ๑๐ เหมือนกายทสกะ ต่างกันแต่เปลี่ยน **กายประสาท** เป็น **ภาวะ** คือ เพศชาย หรือเพศหญิง) เพราะมีภาวะ (เพศ) อยู่ในเส้นผม

๑ คือ นามรูปปริงเจทญาณ เป็นญาณลำดับที่ ๑ ในญาณ ๑๖

๒ กัมมัฏฐานที่ใช้เป็นอารมณ์กำหนด มีหลายอย่างตามหัวข้อ ๑-๕ สุดแต่โยคาวจรจะเลือกหัวข้อใดให้ถูกแก่จริตของตน - ต่อต่อไป

ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นเหมือนกัน และรูปอีก ๒๔ คือ โอชัฏฐมกะ (รูปมีโอชะเป็นที่ ๘ ได้แก่ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ และ โอชะเป็นที่แปด ๑) ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๑ โอชัฏฐมกะ ซึ่งมีเหตุเป็นสมุฏฐาน ๑ โอชัฏฐมกะ ซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ ($๘ \times ๓ = ๒๔$) ก็ปรากฏในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นด้วยเช่นกัน เพราะฉะนั้น จึงปรากฏเป็นรูป ๔๔ - ๔๔ ในโกฐฐาส ๒๔ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

แต่ทว่า ในรูปซึ่งมีเหตุและจิตเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างเหล่านี้ คือ น้ำเหงื่อ ๑ น้ำตา ๑ น้ำลาย ๑ น้ำมูก ๑ ปรากฏรูป ๑๖ - ๑๖ โดยโอชัฏฐมกะ ๒ ส่วนในรูปซึ่งมีเหตุเป็นสมุฏฐาน ๔ เหล่านี้ คือ อาหารใหม่ ๑ อุกจระ ๑ น้ำเหลือง ๑ น้ำมูตร ๑ ปรากฏรูป ๘ - ๘ โดยโอชัฏฐมกะซึ่งมีเหตุเป็นสมุฏฐานแต่อย่างเดียวนั้นด้วยประการฉะนี้

นี้เป็นนัย (แห่งการกำหนดรูป) ในอาการ ๓๒ ก่อน

แต่ เมื่ออาการ ๓๒ นี้ปรากฏชัดแจ้งแล้ว อาการอีก ๑๐ อย่างก็ปรากฏชัดแจ้ง ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น ในส่วนที่เป็นความร้อน (เตโช) อันเกิดแต่กรรมซึ่งเป็นเครื่องย่อยอาหารที่กินเข้าไปเป็นต้น ปรากฏรูป ๙ คือ โอชัฏฐมกะ (๘) และ ชีวิต (๑) ในส่วนที่เป็น ลมอัสสาสะปัสสาสะอันเกิดแต่จิต ก็ปรากฏรูป ๙ เหมือนกัน คือ โอชัฏฐมกะ (๘) และเสียง (๑) แต่ในส่วนที่เหลืออีก ๘ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ปรากฏรูปเป็น ๓๓ - ๓๓ คือ ชีวิตนวกะ (๙) และโอชัฏฐมกะ (๘) อีก ๓ ($๙ + ๒๔ = ๓๓$)^๑ เมื่อภูตรูปและอุปาทายรูปทั้งหลายเหล่านี้เกิดปรากฏแก่โยคาวจรผู้นั้นด้วยอาการ ๔๒ โดยพิสดารด้วยประการดังกล่าวนี้ รูปทั้งหลายอีก ๖๐ คือ จักขุทสกะ (๑๐) ๕ เป็นต้น และ หทยวัตถุทสกะ (๑๐) ก็เป็นรูปที่ปรากฏโดยวัตถุและทวารด้วย

โยคาวจรผู้นั้น ครั้นรวมรูปแม่มทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกันโดยลักษณะ คือ ความเสื่อมสลาย ก็เห็นว่า นี่คือรูป เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดเห็นรูปอย่างนี้แล้ว อรูปธรรมทั้งหลายก็ปรากฏทางทวาร อรูปธรรมนี้คืออะไรบ้าง ? คือ โลเกียจิต ๘๑ ได้แก่ ปัญจวิญญาณ ๒ ($๕ + ๕ = ๑๐$) มโนธาตุ ๓ (และ) มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ (รวม ๘๑) และเจตสิก ๗ เหล่านี้คือ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ ชีวิต ๑ จิตตัญญิตติ ๑ และมนสิการ ๑ ซึ่งเกิดร่วมกับ (โลเกีย) จิตเหล่านั้นโดยไม่แตกต่างกัน แต่โลกุตตรจิต

๑ ๒๔ คือ โอชัฏฐมกรูป ๘ x ๓ = ๒๔

ทั้งหลายไม่ไปสู่การกำหนดรู้แก่โยคาวจรผู้เป็น **สุทธวิปัสสกะ** (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน) และแก่โยคาวจรผู้เป็น **สมถยานิกะ** เพราะยังมิได้บรรลุ (โลกุตตรจิตเหล่านั้น)

โยคาวจรผู้นั้น ครั้นรวมอรูปธรรมแม่มทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกันโดยลักษณะ คือความน้อยไป ก็เห็นว่า นี่คือนาม

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนด **นาม** และ **รูป** โดยพิสดาร ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ เป็นหลัก ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๒. กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๑๘

[๖๖๕] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยธาตุ ๑๘ กำหนดอย่างไร ? คือ ภิกษุในพระศาสนาที่คำนึงถึงธาตุทั้งหลายว่า “ในอัตภาพนี้ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ มีโสธธาตุ สัทธาธาตุ โสทวิญาณธาตุ ฯลฯ มีมโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ” ดังนี้แล้ว ไม่ยึดถือก่อนเนื้อที่สายเอ็นรัดไว้ในเบ้าตา รูปยาวและกว้าง วิจิตรด้วยวงสีขาวสีดำและสีดำมาก ซึ่งชาวโลกหมายรู้กันว่า “จักขุ” แต่กำหนดเอาจักขุประสาทมีประการดังกล่าวแล้วในอนุपाทายรูปทั้งหลายในชั้นธนิเทศว่า “จักขุธาตุ” ส่วนรูป ๕๓ นอกนั้น ซึ่งมีอยู่ดังนี้ คือ สหชาตรูป ๙ ได้แก่ธาตุ ๔ อันเป็นที่อาศัยของจักขุประสาทนั้น กับรูปคือ สี กลิ่น รสและโอชา รวมอีก ๔ อันเป็นรูปบริวาร และชีวิตินทรีย์เป็นรูปอนุบาล (อีก ๑) กัมมชรูป ๒๐ โดยเป็นกายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐) ซึ่งอยู่ในจักขุประสาทนั้นนั่นเอง (กับทั้ง) อนุปาทินรูป ๒๔ โดยเป็นโอชัญญมกรูป (๘) ทั้ง ๓ มีโอชัญญมกะซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (จึงเป็น $๙ + ๒๐ + ๒๔ = ๕๓$) โยคาวจรก็ไม่กำหนดเอารูป ๕๓ เหล่านั้นว่า “จักขุธาตุ”

ถึงแม้ในธาตุทั้งหลายมีโสธธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้ ส่วนในกายธาตุมีเหลืออยู่ ๔๓ รูป แต่เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า มี ๔๕ เพราะทำรูปซึ่งมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐานให้เป็นหมวดละ ๕ ด้วยการเพิ่ม **สัททะ** เข้าอีก (หมวดละ ๑) รูป ๑๐ ได้แก่ ประสาท ๕ เหล่านี้ และรูป ๑ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โผฏฐัพพะ ๑ รวม ๕ อันเป็นวิสัยของประสาทเหล่านั้นเป็นธาตุ ๑๐ (ในธาตุ ๑๘) รูปทั้งหลายนอกนั้นเป็นธรรมธาตุอย่างเดียว ส่วนปัญจวิญญาณ ๒ เช่นที่กล่าวอย่างนี้ว่า “จิตซึ่งอาศัยจักขุแล้วปรารถนาเป็นไป เรียกว่า “จักขุวิญญาณธาตุ” ดังนี้ เป็นวิญญาณธาตุ ๕ มโนธาตุจิต ๓ เป็นมโนธาตุ

อันเดียว มโนวิญญานธาตุจิต ๖๘ เป็นมโนวิญญานธาตุอย่างเดียว (รวมทั้งหมดเป็นธาตุ ๑๘) ด้วยประการฉะนี้

โลกียจิตแม้ทั้งหมด ๘๑ เป็นวิญญานธาตุ ๗ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญานธาตุ ๗ นั้น เป็นธรรมธาตุ ฉะนี้ ในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ ๑๐ กับครึ่ง เป็นรูป ธาตุอีก ๗ กับครึ่ง เป็นนาม (รวมเป็นธาตุ ๑๘) ฉะนี้แล

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยธาตุ ๑๘ ด้วยอาการดังกล่าวนี

๓. กำหนดนามและรูปทางอายตนะ ๑๒

[๖๖๖] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยอายตนะ ๑๒ กำหนดอย่างไร ? โยคาวจรผู้นั้นเว้นรูป ๕๓ ตามนัยที่กล่าวแล้วใน (ตอนว่าด้วย) จักขุธาตุนั้น แล แล้วกำหนดเพียงจักขุประสาท ว่า “จักขายตนะ” และกำหนดโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุและกายธาตุ ตามนัยที่กล่าวแล้ว ใน (ตอนว่าด้วย) จักขุธาตุนั้นเช่นกัน ว่า โสตายตนะ ว่าฆานายตนะ ว่าชิวหายตนะ ว่ากายายตนะ กำหนดธรรม ๕ ซึ่งเป็นวิสัยของอายตนะเหล่านั้นว่ารูปายตนะ ว่าสัททายตนะ ว่าคันธายตนะ ว่ารสายตนะ ว่าโณภูมัพพายตนะ กำหนดโลกียจิตและวิญญานธาตุ ๗ ว่ามนายตนะ กำหนดธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญานธาตุและรูปนอกนั้นว่าธัมมายตนะ ในอายตนะ ๑๒ นี้ โยคาวจรกำหนดอายตนะ ๑๐ กับครึ่ง (๑๐ ^๑/_๒) ว่ารูป กำหนดอายตนะ ๑ กับครึ่ง (๑ ^๑/_๒) ว่านาม ด้วยประการดังกล่าวนี

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยอายตนะ ๑๒ ด้วยอาการดังกล่าวนี

๔. กำหนดนามและรูปทางขันธ ๕

[๖๖๗] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนัยยอกว่านนั้น (คือกำหนด) ทางขันธ (๕) กำหนดอย่างไร ? ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดรูป ๒๗ คือ รูป ๑๗ ในสรีรกายนี้ได้แก่ ธาตุ ๔ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ (และ) สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ซึ่งอาศัยธาตุ ๔ นั้น กับประสาท ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้น และวัตถุรูป (คือทพฺยรูป) ๑ ภาวะ (เพศ) ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ เสียงซึ่งมีสมุฏฐานสอง ๑ เหล่านี้ ซึ่งเป็นรูปแท้ เป็นรูปสำเร็จ ควรแก่การกำหนด ส่วนรูป (อีก) ๑๐ คือ กายวิญญูติ (เคลื่อนไหวกาย) ๑ วจีวิญญูติ

(เคลื่อนไหวนวจา) ๑ อากาธธาตุ (ช่องว่าง) ๑ ความเบา (ลหุตา) ของรูป ๑ ความอ่อน (มฤดา) ของรูป ๑ ความควรแก่การงาน (กัมมัญญตา) ของรูป ๑ ความเติบโตของรูป ๑ ความสืบต่อของรูป ๑ ความชรา ๑ ความไม่เที่ยง ๑ เหล่านี้มีใช้รูปแท้ มีใช้รูปสำเร็จ เป็นแต่เพียงอาการ วิการและขอบเขตในระหว่าง (ของรูป) ไม่ควรแก่การกำหนด แม้กระนั้นก็นับว่า “รูป” โดยเพียงแต่เป็นอาการ วิการและขอบเขตในระหว่างของรูปทั้งหลาย กำหนดรูปแมทั้งหมดเหล่านี้ว่า “รูปชั้น” ด้วยประการฉะนี้ กำหนดเวทนาซึ่งเกิดร่วมกับโลกียจิต ๘๑ ดวงว่า “เวทนาชั้น” กำหนดสัญญาซึ่งสัมปยุตด้วยโลกียจิตนั้นว่า “สัญญาชั้น” กำหนดสังขารทั้งหลายซึ่งสัมปยุตด้วยโลกียจิตนั้นว่า “สังขารชั้น” กำหนดวิญญานว่า “วิญญานชั้น” โยคาวจรกำหนดรูปชั้นว่า “รูป” กำหนดชั้น ๔ ที่ไม่มีรูปว่า “นาม” ด้วยประการฉะนี้

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปโดยทางชั้น ๕ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๕. กำหนดนามและรูปโดยสังเขป

[๖๖๘] โยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ครั้นกำหนดรูปในอรรถาธิบายนี้โดยย่อแต่อย่างเดียวยังนี้ว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง รูปทั้งปวง ก็คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔” ดังนี้ แล้วกำหนด **มนายตนะ** ด้วย และเอกเทศของ **ธัมมายตนะ** ด้วยว่า “**นาม**” แล้วกำหนดนามและรูปโดยสังเขปว่า **นาม** นี้ด้วย **รูป** นี้ด้วย นี้ท่านเรียกว่า “**นาม-รูป**” ด้วยประการฉะนี้

กำหนดรูปให้รูปปรากฏ

[๖๖๙] แต่หากว่า เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดรูปโดยมุขนั้นๆ แล้วกำหนดรูป (นาม) อยู่ แต่รูปยังไม่ปรากฏขึ้นมา เพราะ (อรูป) เป็นของละเอียดอ่อน โยคาวจรผู้หนึ่งไม่ควรละเลืกกำหนดเสีย ควรพิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั้นแหละ ช้า แล้วช้าเล่า เพราะว่า รูปของโยคาวจรนั้นที่ชำระล้างดีแล้ว สะอาดออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว ด้วยอาการใดๆ สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลาย ซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ก็จะปรากฏขึ้นมาเองด้วยอาการนั้นๆ โดยแท้ เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มีดวงตา เมื่อมองดูเงาหน้าในกระจกที่มัว เขาก็จะไม่ปรากฏ บุรุษผู้หนึ่งไม่คิดว่า “เงาไม่ปรากฏ” แล้วทั้งกระจกไปเสีย แต่เช็ดถูกระจกนั้นช้าแล้วช้าเล่า เมื่อกระจกใสบริสุทธิ์แล้ว เงาหน้าของบุรุษผู้หนึ่งก็

ปรากฏขึ้นมาเองโดยแท้ ฉนฺได อหนึ่ง บุรุษผู้มีความต้องการน้ำมันงา เอาเมล็ดงาโรยลงไปในห้องอ่างแล้วเอาน้ำประพรมลงไป เมื่อน้ำมันงายังไม่ไหลออกมา เพราะบีบคั้นเพียงครั้ง ๒ ครั้ง ไม่ถึงเมล็ดงาเสีย เอาน้ำอุ่นประพรมลงไปแล้ววนเค้นบีบคั้นอยู่บ่อยๆ เมื่อบุรุษผู้นั้นทำอยู่อย่างนี้ น้ำมันงาที่ใสดี ก็ไหลออกมาโดยแท้แล ฉนฺได ก็หรือบุรุษผู้ต้องการทำให้น้ำใส จึงหยิบเอาเมล็ดกตกะ^๑ แล้วหย่อนมือลงไปในหม้อน้ำ เมื่อน้ำยังไม่ใส ด้วยการถูไปถูมาเพียงครั้ง ๒ ครั้ง ก็ไม่โยนเมล็ดกตกะทิ้งเสีย คงถูเมล็ดกตกะนั้นแล้วๆ เล่าๆ เมื่อบุรุษผู้นั้นทำอยู่อย่างนี้ โคลนตมก็จะจมลง น้ำก็ใสสะอาดโดยแท้แล ฉนฺได พระภิกษุหนึ่งก็ฉนฺไดนั้นเช่นกัน ไม่ควรทอดธุระ (เลิกปฏิบัติ) เสีย ควรพิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั้นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่า รูปของโยคาวจรนั้นจะเป็นสิ่งที่ชำระล้างดีแล้ว สะสางออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว โดยอาการใดๆ บรรดาภิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกต่อการกำหนดรู้รูปนั้น ก็สงบลงด้วยอาการนั้นๆ จิต (ของโยคาวจรนั้น) ก็จะผ่องใสเหมือนน้ำที่อยู่เบื้องบนโคลนตม อรูปธรรมทั้งหลายที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นมาเองแล

อธิบายดังกล่าวนี้ ควรขยายความด้วยอุปมาทั้งหลายแม้อย่างอื่นเช่น (การหีบ) อ้อย (ทรมาน) โจร (การฝึก) โค (การเคี้ยว) นมสั้ม และ (การปิ้ง) ปลาเป็นต้น โดยอาการดังกล่าวนี้

ทางผัสสะ

[๖๗๐] แต่เมื่อโยคาวจรผู้นั้นซึ่งกำหนดรูปบริสุทธิ์ดีอย่างนี้แล้ว สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลายจะปรากฏขึ้นโดยอาการ ๓ ทาง คือ ทางผัสสะ หรือทางเวทนา หรือทางวิญญาณ ปรากฏขึ้นอย่างไร ?

ก่อนอื่น เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดิน มีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อนแล้วเวทนาซึ่งสัมผัสด้วยผัสสะนั้น คือ เวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เจตนาาร่วมกับผัสสะ คือ สังขารขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น แล้วจิตคือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น

๑ ศัพท์ว่า กตกกุจิ = กตก+อกุจิ แปลว่า เมล็ดกตกะ บางฉบับเป็นกตฺกะ โบราณแปลว่า ไม้ตุ้มกา และอธิบายว่า เมล็ดของไม้ชนิดนี้ใช้ทำให้น้ำใสและเป็นประโยชน์ในทางเภสัช

อนึ่งเมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน แล้วเวทนาซึ่งสัมผัสด้วยผัสสนั้น คือเวทนาขันธ์ ฯลฯ เมื่อกำหนดว่า “ธาตุดินในอัสสาสะและปัสสาสะ (คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก) มีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน แล้วเวทนาซึ่งสัมผัสด้วยผัสสนั้น คือเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น (ตลอดจน) จิตคือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอุปาทนทั้งหลายปรากฏขึ้นทางผัสสะ ด้วยอาการอย่างนี้

ทางเวทนา

เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินมีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ เวทนาซึ่งเสวยรส (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้น คือเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น สัญญาซึ่งสัมผัสด้วยเวทนานั้น คือสัญญาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาซึ่งสัมผัสด้วยเวทนานั้น คือสังขารขันธ์ก็ปรากฏขึ้น จิตที่สัมผัสด้วยเวทนานั้น คือวิญญาณขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินในเส้นผม มีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ ฯลฯ เมื่อกำหนดว่า “ธาตุดินในลมอัสสาสะปัสสาสะมีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ เวทนาซึ่งเสวยรส (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้น คือเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น (ตลอดจน) จิตซึ่งสัมผัสด้วยเวทนานั้น คือวิญญาณขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอุปาทนทั้งหลายปรากฏขึ้นทางเวทนาด้วยอาการอย่างนี้

ทางวิญญาณ

เมื่อโยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินมีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ วิญญาณซึ่งเจาะจงรู้อารมณ์ คือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมผัสด้วยวิญญาณนั้น คือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนา คือสังขารขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อโยคาวจรกำหนดอยู่ว่า “ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้ (ตลอดจน) กำหนดอยู่ว่า “ธาตุดินในลมอัสสาสะปัสสาสะมีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ วิญญาณซึ่งเจาะจงรู้อารมณ์คือวิญญาณขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมผัสด้วยวิญญาณนั้น คือเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น สัญญา คือสัญญาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนา คือสังขารขันธ์ก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอุปาทนทั้งหลายปรากฏขึ้นทางวิญญาณด้วยอาการอย่างนี้แล

โยคาวจรพึงดำเนินการจำแนกโดยนัยทุกอย่าง แล้วประกอบความในส่วน
ของธาตุ ๔๒ (คืออาการ ๓๒ ในกายกับลักษณะของไฟ ๔ และลักษณะของลม ๖)
โดยนัยเป็นต้น ว่า “ธาตุดินในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานมีลักษณะชั้นแข็ง”
และประกอบความในมุขของการกำหนดรูปนอกจากนี้ มีจักขุธาตุ (โสดะ... ฆานะ...) เป็นต้น (ด้วยการประกอบเข้า) โดยธาตุ ๔-๕ (แต่ละธาตุๆ) โดยอุบายอย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนี้

[๖๗๑] อนึ่ง เพราะว่าเมื่อโยคาวจรผู้นั้นกำหนดรูปอันบริสุทธิ์สะอาดดีอยู่
อย่างนั้นนั่นเอง สิ่งที่เป็นรูปทั้งหลายจึงปรากฏขึ้นมาโดยอาการ ๓ ทาง เพราะฉะนั้น
โยคาวจรพึงทำโยคะ (เพียรภาวนา) ในการกำหนดสิ่งที่เป็นรูปด้วยการกำหนดรูป
ที่บริสุทธิ์สะอาดดีแล้วนั่นเอง มิใช่ด้วยการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าว่า เมื่อสิ่งที่เป็น
รูปสิ่งหนึ่งหรือ ๒ สิ่งปรากฏขึ้นมาแล้ว โยคาวจรละทิ้งรูป (นั้น) เสียแล้วตั้งต้น
กำหนดรูป (ต่อไปใหม่) โยคาวจรนั้นก็จะเสื่อมจากกัมมัฏฐานไปด้วย เหมือนแม่โค
ที่หากินอยู่ตามภูเขา มีประการดังกล่าวมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) การเจริญ
ปฐวิกสิณ แต่เมื่อโยคาวจรทำโยคะในการกำหนดรูป ด้วยการกำหนดรูป ที่บริสุทธิ์
สะอาดดีแล้ว กัมมัฏฐานก็ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ โยคาวจรนั้นกำหนดขั้นที่
ไม่มีรูป ๔ อย่าง ซึ่งปรากฏขึ้นทางผัสสะเป็นต้นว่า “นาม” และกำหนดมหาภูตรูป ๔
ซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปขั้น ๔ เหล่านั้นกับอุปาทายรูปของมหาภูตรูป ๔ ว่า “รูป”
ด้วยประการดังกล่าวมานี้

โยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ คือ ธาตุ ๑๘ आयตนะ ๑๒ ขั้น
๕ แม้ทั้งหมดเป็น ๒ ส่วนว่า “นามและรูป” เหมือนเขาเปิดสมุดและผ่าลอนตาลด้วย
พระขรรค์ ด้วยประการฉะนี้ ก็ถึงความตกลงว่า “นอกไปจากนามและรูปเท่านั้นแล้ว
หา มี สัตว์ หรือ บุคคล หรือ เทวดา หรือ พรหมอื่นอีกไม่”

[๖๗๒] โยคาวจรผู้นั้น ครั้นกำหนดนามและรูปโดยรส (หน้าที่) ของมันตาม
ความเป็นจริง ด้วยอาการดังกล่าวมาแล้ว เพื่อต้องการละเชื้อสมมติทางโลกว่า สัตว์ ว่า
บุคคล นี้ (อย่างหนึ่ง) เพื่อต้องการให้ก้าวพ้นความลุ่มหลงว่า มี สัตว์ (มี บุคคล) (อย่างหนึ่ง)
เพื่อต้องการวางจิตไว้ ในภูมิแห่งความไม่ลุ่มหลง (อีกอย่างหนึ่ง) ให้ดียิ่งขึ้น จึง
เปรียบเทียบความนี้ กำหนดตามหลัก (ที่มีอยู่) ในพระสูตรต้นตะเป็นอันมากกว่า “นี่
เป็นแต่เพียงนามและรูปเท่านั้น ไม่มี สัตว์ ไม่มี บุคคล” ดังนี้

ความจริง เรื่องนี้ นางวชิราภิกษุณีก็กล่าวไว้แล้วว่า

ยถา हि ओजस्मयारा โหติ สพุโท รโธ อิติ
 เอव चนเรสุ สนเดสุ โหติ สตุโตติ สมมติ.^๑

แปลความว่า

ความจริง เมื่อชั้นทั้งหลายมีอยู่ การสมมติ (เรียก)
 กันว่า สัตว์ ก็มีขึ้น เหมือนเสียงที่เรียกว่า “รธ” มีขึ้น ก็
 เพราะเอาส่วนต่างๆ ประกอบกันเข้า^๒

แม้ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวไว้อีกว่า “อาวุโส เพราะอาศัยไม้ เพราะอาศัยเถาวัลย์
 เพราะอาศัยดินและเพราะอาศัยหญ้าล้อมเอาอากาศเข้าไว้ จึงถึงการนับว่า “อาคาร”
 แม้ฉันใด อาวุโส เพราะอาศัยกระดูก เพราะอาศัยเอ็น เพราะอาศัยเนื้อ และเพราะ
 อาศัยหนังล้อมเอาอากาศเข้าไว้ จึงถึงการนับว่า “รูป” ฉะนั้นเช่นกัน” ทั้งนางวชิรา
 ภิกษุณีก็กล่าวไว้อีกว่า

ทุกขเมว हि समुโภติ ทุกขं दिग्भุติ वेติ ज
 नाणुत्तर ทุกขา समुโภติ नाणुत्तर ทุกขา निरुद्धति.^๓

แปลความว่า

ที่จริง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ และดับไป
 นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ^๔

อุปमानามและรูป

[๖๗๓] ท่านแสดงถึงนามและรูปนั้นแลได้ด้วยพระสูตรต้นตะมกมายหลาย
 ร้อยพระสูตรด้วยประการดังกล่าวนี้นี้หาได้แสดงถึงสัตว์ไม่หาได้แสดงถึงบุคคลไม่ เพราะ

๑ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓

๓ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘

๕ ดูเทียบ ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘

๒ ดูเทียบ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘

๔ ดูเทียบ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓

ฉะนั้น เมื่อส่วนและสัมภาระทั้งหลาย มีเพลา ล้อ ตัวถังและงอนเป็นต้น ตั้งอยู่ร่วมกันโดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกร้องว่า “รถ” ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาดูส่วนอันหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ ชื่อ ขนานว่า “รถ” หามิได้ ฉะนั้น เมื่อสัมภาระของเคหะทั้งหลายเช่นไม้เป็นต้น ตั้งล้อมเอาอากาศเข้าไว้โดยอาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำร้องเรียกว่า “เคหะ” ก็มีขึ้น แต่โดยปรมัตถ์แล้ว ชื่อที่เรียกว่า “เคหะ” หามิได้ ฉะนั้น เมื่อไม้ทั้งหลายมีนิ้วมือและหัวแม่มือเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า “กำปั้น” ก็มีขึ้น ส่วนทั้งหลายมีกระดูกและสายเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า “พิน” ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ หามิชื่อเรียกว่า “พิน” ไม่ เมื่อช้างและม้าเป็นต้นตั้ง (รวม) อยู่โดยอาการอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า “เสนา” ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ หามิชื่อว่า “เสนา” ไม่ เมื่อกำแพงและเคหะกับทั้งประตูชุมเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า “นคร” ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ หามิชื่อเรียกว่า “นคร” ไม่ เมื่อลำต้น กิ่งและใบเป็นต้น ตั้งอยู่โดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกร้องว่า “ต้นไม้” ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาอวัยวะส่วนหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ หามิชื่อเรียกว่า “ต้นไม้” ไม่ ฉะนั้น เมื่ออุปาทานขันธ ๕ มีอยู่ เพียงคำเรียกว่า “สัตว์ บุคคล” ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาธรรมสิ่งหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ชื่อที่เรียกว่า “สัตว์” อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า “เป็นข้าพเจ้า” หรือ “ข้าพเจ้า” หามิได้ แต่ทว่าโดยปรมัตถ์ ก็มีอยู่แต่เพียงนามและรูปเท่านั้น

แน่ละ ! ความเห็นของโยคาวจรผู้นั้นซึ่งเห็นอยู่ดังกล่าวมานี้ มีชื่อว่า **ยถาภูตทัสสนะ** คือ การเห็นตามเป็นจริง

[๖๗๔] แต่ทว่า โยคาวจรผู้ใดละทิ้ง **ยถาภูตทัสสนะ** นี้เสีย แล้วยึดถือว่า สัตว์มีอยู่ (บุคคลมีอยู่) โยคาวจรผู้นั้นต้องยอมรับรู้ถึงความพินาศ หรือความไม่พินาศของสัตว์ (บุคคล) นั้นด้วย เมื่อยอมรับรู้ความไม่พินาศ ก็ตกไปอยู่ในฝ่ายลัทธิสัสตทิฏฐิ (คือเห็นว่ายั่งยืน) เมื่อยอมรับรู้ความพินาศ ก็ตกไปอยู่ในฝ่ายอุจเฉททิฏฐิ (คือเห็นว่าขาดสูญ) (ถามว่า) เพราะเหตุไร ? (ตอบว่า) เพราะไม่มีอย่างอื่นที่ติดตามมาจากการยอมรับรู้นั้น เช่นเดียวกับนมสัมผัสเป็นผลติดตามมาจากน้ำนม โยคาวจรผู้นั้นเมื่อ

ยึดถือว่า “สัตว์ยังยืน” ก็เรียกได้ว่า **ล้าหลัง** อยู่ เมื่อยึดถือว่า “สัตว์ขาดสูญ” ก็เรียกได้ว่า **ล้าหน้า** ไป เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เทวดา และมนุษย์ทั้งหลายถูกรอบงำด้วยทิวา ๒ ประการ พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ พวกหนึ่งล้าหน้าไป แต่พวกที่มีจักขุ (คือปัญญา) เห็นอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพวกหนึ่งล้าหลังอยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ (พวกหนึ่ง) ยินดีในภพ พอใจในภพ เพลิดเพลินอยู่ในภพ เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อดับภพ จิตของพวกเขาก็ไม่แล่นเข้าไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมใจเชื่อ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ด้วยอาการอย่างนี้แล อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพวกหนึ่งล้าหน้าไปอย่างไร ? อันเทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง เปื้อนหายระอา เกลียดชังอยู่ด้วยภพนั่นเอง ชื่นชมยินดีความปราศจากภพอยู่ ด้วยการปรารภว่า ท่านผู้เจริญ เขาว่า ในกาลใด อุตตานี้จะขาดสูญพินาศไป เพราะร่างกายแตกดับภายหลังมรณะ ไม่มีอยู่ภายหลังตายแล้ว นั่นเป็นความสงบ นั่นเป็นสิ่งที่ประณีต นั่นเป็นความจริงแท้ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหน้าไปด้วยอาการอย่างนี้แล อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ท่านผู้มีจักขุ (ปัญญา) ทั้งหลายเห็นอยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ เห็นภุต (คือเบญจขันธ์) ด้วยอนิจจานุปัสสนา เป็นต้นโดยความเป็นภุต (ตามความจริง) ครั้นเห็นภุต (เบญจขันธ์) โดยความเป็นจริงแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความเปื้อนหาย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับของภุต (นั่น) ภิกษุทั้งหลาย ท่านผู้มีจักขุทั้งหลายเห็นอยู่ด้วยอาการอย่างนี้แล”^๑

[๖๗๕] เพราะฉะนั้น ตัวหุนเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ ก็แต่ว่าด้วยการประกอบไม้และเส้นเชือกชัก ตัวหุนนั้นก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปราภฏกล้ายกับมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น ฉันทิ ถึงแม้นามและรูปนี้ก็พึงเห็นว่าฉันทิเช่นนั้น เช่นกัน เป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต ไม่มีความเคลื่อนไหว ก็แต่ว่า ด้วยการประกอบร่วมกันและกัน นามและรูปนั้น ก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปราภฏมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

๑ ดูเทียบ ขุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๙/๔๐๐-๔๐๑

นามณฺจ รูปณฺจ อิธตฺถิ สจฺจโต
น เหตุถ สตุโต มนุโช จ วิชฺชติ
สฺสณํ อิํ ญนตมฺวิวาภิสงฺขตํ
ทฺทฺชสฺส ปุณฺโช ติณฺณฏฐสาทิโส.

แปลความว่า

ว่าโดยสัจจะแล้ว นามและรูป มีอยู่ในโลกนี้แต่ทว่าสัตว์
และมนุษย์หา มีอยู่ในโลกนี้ไม่ นามและรูปนี้เป็นของว่าง
เปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนตัวหุ่น เป็นกองทุกข์
เช่นเดียวกับกองหญ้าและกองไม้

อนึ่ง นามและรูปนี้ มิใช่จะพึงเปรียบเทียบให้รู้ชัดแจ้งด้วยอุปมาด้วยตัวหุ่นเท่านั้น
พึงเปรียบเทียบให้รู้ชัดแจ้งด้วยอุปมาแม้อื่นๆ เช่น ฟอนตันอ้อเป็นต้นด้วย

อันที่จริง เมื่อวางฟอนตันอ้อ ๒ มัดพึงกันไว้ ฟอนตันอ้อมัดหนึ่งก็ค้ำฟอนตัน
อ้ออีกมัดหนึ่งไว้ เมื่อฟอนตันอ้อมัดหนึ่งล้มลง ฟอนตันอ้ออีกมัดหนึ่งก็ล้มลงด้วย
ฉันทิ นามและรูปในปัจจุโวการภพ (ภพมีชั้น ๕) ก็ฉันทิเช่นนั้นกัน ต่างอาศัยกัน
และกันเป็นไป สิ่งหนึ่งเป็นผู้ค้ำจุนอีกสิ่งหนึ่งไว้ เมื่อสิ่งหนึ่งล้มไปด้วยการตาย อีกสิ่ง
หนึ่งก็ล้มลงด้วย เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

ยมกํ นามรูปณฺจ อุโห อญฺเณณฺณนิสฺสิตา
เอกสฺมึ ภิชฺชมานสฺมึ อุโห ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา.

แปลความว่า

อันว่านามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้งสองอย่างต่างอาศัย
กันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลายไป สิ่งอาศัยกันทั้ง
สองอย่างก็แตกทำลายด้วย

[๖๗๖] อนึ่ง เสียงเป็นไป (เกิดขึ้น) เพราะอาศัยกลองที่เขาตีด้วยไม้ กลองเป็นอย่างหนึ่ง เสียงเป็นอีกอย่างหนึ่ง กลองและเสียงไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) กลองก็ว่างจากเสียง เสียงก็ว่างจากกลอง ฉนใด นามก็เป็นไปเพราะอาศัยรูป กล่าวคือ วัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปเป็นอย่างหนึ่ง นามเป็นอีกอย่างหนึ่ง นามและรูปไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) นามก็ว่างเปล่าจากรูป รูปก็ว่างเปล่าจากนาม ฉนนั่นนั่นแล อีกประการหนึ่ง นามอาศัยรูปจึงเป็นไป เหมือนเสียงอาศัยกลอง (จึงดังขึ้น) เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

- (๑) น จกฺขุโต ชายเร ผสฺสปลณฺจมา
 น รูปโต โน จ อุกฺกนิมนฺตฺรา
 เหตุํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ สงฺขตา
 ยถาปิ สทฺโท ปหฺนฺยาเย เภริยา.
 ขเปฯ

แปลความว่า

- (๑) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากตา มิได้เกิดขึ้นจากรูป และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างตาและรูป ทั้งสองอย่าง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น
- (๒) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากหู มิได้เกิดขึ้นจากเสียง และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างหูและเสียงทั้งสอง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น
- (๓) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากจมูก มิได้เกิดขึ้นจากกลิ่น และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างจมูกและ

กลืนทั้งสอง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
เกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๔) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากลิ้น
มิได้เกิดขึ้นจากรส และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างลิ้นและรส
ทั้งสอง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น
เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๕) สภาวะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากกาย
มิได้เกิดขึ้นจากผัสสะ และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างกายและ
ผัสสะทั้งสอง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
เกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๖) สภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลาย มิได้เกิดขึ้นจาก
วัตถุรูป อีกทั้งมิได้ออกจากอัมมายนะทั้งหลายด้วย
สังขตธรรมทั้งหลายอาศัยเหตุเกิดขึ้นเหมือนเมื่อเขาตีกลอง
เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

[๖๗๗] อีกประการหนึ่ง บรรดานามและรูปนี้ นามไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไป
ได้ด้วยเดชของตนเอง ไม่กิน ไม่ดื่ม ไม่พูด ไม่สำเร็จอิริยาบถ ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่
สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง เพราะรูปนั้นไม่มีความต้องการที่จะกิน อีกทั้ง
ไม่มีความต้องการที่จะดื่ม ไม่มีความต้องการที่จะพูด ไม่มีความปรารถนาที่จะสำเร็จ
อิริยาบถ รูปเป็นไปได้อีกเพราะอาศัยนาม (และ) นามก็เป็นไปได้เพราะอาศัยรูปโดยแท้แล
แต่ทว่าเมื่อนามนั้นมีความปรารถนาที่จะกิน มีความปรารถนาที่จะดื่ม มีความ
ปรารถนาที่จะพูด มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปจึงกิน จึงดื่ม จึงพูด จึง
สำเร็จอิริยาบถ

อนึ่ง เพื่อต้องการให้เข้าใจเนื้อความนี้ชัดเจน พระอาจารย์ทั้งหลายจึงยกข้ออุปมาขึ้นเป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้ :-

อันว่าชายตาบอดแต่กำเนิด ๑ และชายเปลี้ย ๑ ต่างปรารถนาจะไปยัง (สถานที่โน้น) ทิศทั้งหลาย ชายตาบอดแต่กำเนิดจึงพูดกะชายเปลี้ยอย่างนี้ว่า “นี่แนะเพื่อน ข้าฯ สามารถทำกิจที่พึงทำด้วยเท้าได้ แต่ข้าฯ ไม่มีตาที่จะใช้ดูทางราบ ทางลุ่ม” ชายเปลี้ยก็พูดกะชายตาบอดแต่กำเนิดอย่างนี้ว่า “นี่แนะเพื่อน ข้าฯ สามารถทำกิจที่พึงทำด้วยตาได้ แต่ข้าฯ ไม่มีเท้าที่จะใช้เดินไปข้างหน้า หรือเดินกลับ” ชายตาบอดแต่กำเนิดนั้นก็ดีใจ ชอบใจ ยกชายเปลี้ยขึ้นจะอยบ่า ชายเปลี้ยก็นั่งอยู่บนจะอยบ่า ของชายตาบอดแต่กำเนิดแล้วบอกอย่างนี้ว่า “อย่าไปซ้าย จงไปขวา อย่าไปขวา จงไปซ้าย” ชาย ๒ คนนั้น ถึงแม้ชายตาบอดแต่กำเนิดก็ไม่มีเดช เป็นทุพพลภาพ ไม่ไปได้ด้วยเดชของตนเอง ด้วยกำลังของตนเอง ถึงแม้ชายเปลี้ยก็ไม่มีเดช ทุพพลภาพ ไม่ไปได้ด้วยเดชของตนเอง ด้วยกำลังของตนเอง แต่เพราะชายทั้งสองนั้นอาศัยกัน และกันแล้ว ก็ไปไหนไปได้ ฉันทใด ถึงแม้ยามก็ไม่มีเดช มิได้เกิดขึ้นมาด้วยเดชของตนเอง มิได้เป็นไปในกิจยานั้นๆ (ด้วยเดชของตนเอง) ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช มิได้เกิดขึ้นมาด้วยเดชของตนเอง มิได้เป็นไปในกิจยานั้นๆ (ด้วยเดชของตนเอง) แต่การเกิดขึ้นมาหรือการเป็นไปของนามและรูปนั้น มีขึ้นเพราะอาศัยกันละกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า:-

น สเกน พเลน ชายเร

โนปิ สเกน พเลน ติฏฐเร

ปธมฺมวสานวุตติโน

ชายเร สงฺขตา อตฺตทุพฺพลา.

ปรปจฺจยโต จ ชายเร
ปรอารมฺมโต สมฺภูจิตา
อารมฺมณปจฺจเยหิ จ
ปรธมฺเมหิ จิเม ปภาวิตา.

แปลความว่า

สภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตะ) ทั้งหลาย
ทูลพลภาพอยู่ในตัวเอง หาเกิดขึ้นด้วยกำลังของตนเอง
ได้ไม่อีกทั้งดำรงอยู่ด้วยกำลังของตนเองก็หาได้ไม่ดำเนิน
ไปด้วยอำนาจของสภาวะธรรมอย่างอื่น สภาวะธรรมที่ปัจจัย
ปรุงแต่งเหล่านี้ เกิดขึ้นจากปัจจัยอื่น ตั้งขึ้นจากอารมณ์อื่น
เกิดขึ้นด้วยอารมณ์และปัจจัยและด้วยธรรมอื่นด้วย

ยถาปิ นาवं นิสฺสาย มนุสฺสา ยนฺติ อณฺณเว
เอวเมว รูปํ นิสฺสาย นามกาโย ปวตฺตติ.
ยถา จ มนุสฺเส นิสฺสาย นาวา คจฺฉติ อณฺณเว
เอวเมว นามํ นิสฺสาย รูปกาโย ปวตฺตติ.

แปลความว่า

มนุษย์ทั้งหลายเดินทางไปในห้วงน้ำเพราะอาศัยเรือ แม้
ฉนฺได นามกายเป็นไปได้เพราะอาศัยรูป ก็เช่นกันฉนฺนํ
เรือแล่นไปในห้วงน้ำเพราะอาศัยมนุษย์ ฉนฺได รูปกาย
เป็นไปได้เพราะอาศัยนามก็เช่นกันฉนฺนํ

อุโก นิสสาย คจจนฺติ มนุสฺสา นาวา จ อณฺณเว
 เอวํ นามณฺจ รูปณฺจ อุโก อณฺโณณณนิสฺสิตา.

แปลความว่า

มนุษย์และเรือทั้งสองต่างอาศัยกัน จึงเดินทางไปในห้วง
 น้ำได้ นามและรูปก็ฉนั้น ทั้งสองต่างอาศัยกันและกัน
 ด้วยประการฉะนี้

การเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ซึ่งครอบงำสัตตัตถุญา (คือ ความสำคัญหมาย
 รู้ว่า มีสัตว์) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงของโยคาวจรผู้กำหนดรู้นามและรูป
 โดยนัยต่างๆ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่าเป็น “**ทิจฺฉวิสุทธิ** (คือความเห็นบริสุทธิ์)”
 แม้คำว่า “**นามรูปวชิฏฐาน** การกำหนดรู้นามและรูป” ก็ดี คำว่า “**สังขารปริจเฉท**
 การกำหนดรู้สังขาร” ก็ดี^๑ เป็นชื่อของการเห็นนามและรูปตามเป็นจริงนี้เหมือนกัน

ปริจเฉทที่ ๑๘ ชื่อว่า ทิจฺฉวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปรณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
 อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ นามรูปวชิฏฐาน และ สังขารปริจเฉท นี้ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณอันดับแรก หรือ
 ญาณที่ ๑ ในญาณ ๑๖

ปริเฉทที่ ๑๙

กัณฑ์วิตรณวิสุทธินิเทศ

๒. ปัจจัยปริคคหญาณ

[๒๗๘] ส่วนว่า ญาณซึ่งข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป (ดังกล่าวมาแล้ว) นั้นนั่นแล ชื่อว่า กัณฑ์วิตรณวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย

พระภิกษุผู้ปรารภนาบรรลुकัณฑ์วิตรณวิสุทธินั้นรำพึงถึงการค้นหาเหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้นอยู่ เหมือนนายแพทย์ผ่าตัดผู้ฉลาด ครั้นเห็นโรคก็ค้นหาสมุฏฐานของโรคนั้นอยู่ ก็หรือ เหมือนบุรุษผู้มีเมตตา ครั้นเห็นเด็กเล็กอ่อนวัยนอนหงายแบบาะอยู่ในตรอก จึงรำพึงถึงมารดาบิดาของเด็กอ่อนวัยนั้นว่า “เด็กนี้เป็นบุตรน้อยของใครหนอ” ฉะนั้นนั่นเทียว

กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูป

พระภิกษุนั้นคิดเห็นเป็นแน่แท้มาแต่ต้นเลยดังนี้ว่า “ก่อนอื่น นามและรูปนี้จะไม่มีความเป็นไปได้ เพราะนามและรูปทุกอย่าง ถึงความเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันทั้งหมดในที่ทุกแห่งและในกาลทุกเมื่อ (นามและรูปนั้น) จะมีเทพเจ้าเช่นพระอิศวรเป็นต้นเป็นเหตุหาไม่ได้ เพราะนอกไปจากนามและรูปแล้ว หาเทพเจ้าเช่นพระอิศวรเป็นต้นไม่ เพราะถึงแม้ศาสดาพวกใดจะกล่าว (ที่กักเอา) ว่า นามรูปเป็นประมาณนั้นแหละ คือเทพเจ้ามีพระอิศวรเป็นต้น นามและรูปที่เขาเรียกว่าคือเทพเจ้ามีพระอิศวรเป็นต้นของพวกศาสดาเหล่านั้น ก็ถึงภาวะเป็นของหาเหตุมิได้ เพราะฉะนั้น นามและรูปนั้นต้องมีเหตุมีปัจจัย เหตุและปัจจัยเหล่านั้นคืออะไรหนอแล” ดังนี้

[๒๗๙] พระภิกษุนั้นครั้นรำพึงถึงเหตุและปัจจัยของนามและรูปอย่างนี้แล้ว ก็กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของรูปกายนี้ก่อนอย่างนี้ว่า “กายนี้เมื่อเกิดขึ้นมา มิได้เกิดขึ้น

ภายในดอกบัวอุบล (บัวขาว) ดอกบัวปทุม (บัวหลวง) ดอกบัวบุณฑริก (บัวขาว) และ ดอกบัวจกณี (บัวแดง) อันมีกลิ่นหอมเป็นต้น มิได้เกิดขึ้นภายในแก้วมณีและแก้ว มุกดาหารเป็นต้น หากแต่เกิดขึ้นในระหว่างกระเพาะอาหารใหม่และกระเพาะอาหารเก่า เอาพื้นท้องไว้ข้างหลัง เอากระดูกสันหลังไว้ข้างหน้า แวดวงไว้ด้วยไส้ใหญ่และไส้เล็ก แม้ตัวเองก็ปฏิภูลด้วยของน่าเกลียดมีกลิ่นเหม็น อยู่ในที่คับแคบมาก ซึ่งปฏิภูลด้วย ของน่าเกลียดมีกลิ่นเหม็น ดุจดัวหนอนที่เกิดขึ้นในปลาเน่า ในขนมบูด ในบ่อน้ำคร่ำ และในหลุมโสโครก เป็นต้น รูปซึ่งเกิดขึ้นอย่างนี้นั้น มีธรรมเป็นเหตุ เป็นปัจจัย ๕ อย่าง ได้แก่ ธรรม ๔ อย่าง คือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ กรรม ๑ เหล่านี้เป็นเหตุ เพราะเป็นผู้ให้เกิดขึ้น (และ) อาหารเป็นปัจจัย เพราะเป็นผู้อุปถัมภ์ ๑ แม้ในธรรม เหล่านั้น ธรรม ๓ อย่าง มีอวิชชาเป็นต้น เป็นที่เข้าอยู่อาศัยของกายนี้ เปรียบ เหมือนมารดาเป็นที่เข้าอยู่อาศัยของทารก กรรมเป็นผู้ให้เกิด เปรียบเหมือนบิดา เป็นผู้ทำให้บุตรเกิด อาหารเป็นผู้ค้ำจุน (กายนี้) ให้ดำรงอยู่ เปรียบเหมือนพี่เลี้ยง คอยอุ้มชูทารก พระภิกษุท่านนั้นกำหนดรู้ปัจจัยของรูปกายอย่างนี้แล้ว จึงทำการ กำหนดรู้ปัจจัยของนามกายต่อไปอีก โดยนัยเป็นต้นว่า “จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะ อาศัยจักขุและรูปทั้งหลาย”^๑ ดังนี้

ละความสงสัย ๑๖ ประการ

พระภิกษุท่านนั้นเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยดังกล่าวนี้แล้ว ก็เห็น อยู่เสมอเนื่อง ๆ ว่า “นามและรูปนี้เป็นไปอยู่ทั้งใน (ปัจจุบัน) บัดนี้ ฉันทิเด ถึงแม้ใน อดีตกาลก็ได้เป็นไปแล้วโดยปัจจัย อีกทั้งในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัย ฉันทัน”

[๖๘๐] เมื่อพระภิกษุท่านนั้นเห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ อย่างนี้ ก็ละความสงสัยแม้นทุก อย่าง คือ ความสงสัยซึ่งท่านปรารถนาที่สุดเบื้องต้น (คือ อดีตกาล) แล้วกล่าวไว้ ๕ อย่างดังนี้ว่า

๑. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นแล้วหรือหนอ ?
๒. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าไม่ได้เป็นมาแล้วหรือหนอ ?
๓. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?
๔. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นอย่างไรมาแล้วหนอ ?

๑ ดูเทียบ ส. น. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘

๕. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?^๑

อีกทั้งความสงสัย ซึ่งท่านปรารภที่สุดเบื้องปลาย (คือ อนาคตกาล) แล้วกล่าวไว้
๕ อย่าง ดังนี้ว่า

๑. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นหรือหนอ ?
๒. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะไม่เป็นหรือหนอ ?
๓. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอะไรหนอ ?
๔. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอย่างไรหนอ ?
๕. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?^๒

อีกทั้งความสงสัยซึ่งท่านปรารภกาลปัจจุบัน ก็หรือว่าเป็นผู้มีความสงสัยภายใน
ปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ แล้วกล่าวไว้ (อีก) ๖ อย่างดังนี้ว่า

๑. ข้าพเจ้าเป็นอยู่หรือหนอ ?
๒. ข้าพเจ้ามิได้เป็นอยู่หรือหนอ ?
๓. ข้าพเจ้าเป็นอะไรอยู่หนอ ?
๔. ข้าพเจ้าเป็นอย่างไรอยู่หนอ ?
๕. สัตว์นี้มาจากไหนหนอ ?
๖. สัตว์นั้นจะไปไหนหนอ ?^๒

กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปอีกวิธีหนึ่ง

[๖๘๑] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งเห็นปัจจัย ๒ อย่างของนาม โดยทางสาธารณปัจจัย
และอสาธารณปัจจัย เห็นปัจจัย ๔ อย่างของรูป โดยทางเหตุมีกรรมเป็นต้นว่า “ความจริง
ปัจจัยของนาม มี ๒ อย่าง คือ สาธารณะ ๑ และอสาธารณะ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ทวาร
๖ มีจักขุเป็นต้น (และ) อารมณ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นสาธารณปัจจัยของนาม เพราะ
เป็นไปแก่นามแก่ทุกประการ ตามความแตกต่างมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น ส่วนธรรม
(อื่น) มีมนสิการ (คือความใส่ใจ) เป็นต้น เป็นอสาธารณปัจจัย เพราะธรรมมีโยนิโส-
มนสิการและการพึงธรรมเป็นต้นเป็นปัจจัยของนามเฉพาะที่เป็นกุศลเท่านั้น ธรรม

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙

๒ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙

ตรงกันข้ามเป็นปัจจัยของนามอกุศล แต่กรรมเป็นต้นเป็นปัจจัยของนามที่เป็นวิบาก และภวังค์เป็นต้นเป็นปัจจัยของนามที่เป็นกิริยา” “ส่วนกรรม จิต ฤดู อาหาร ๔ อย่าง ซึ่งมีกรรมเป็นต้นนี้เป็นปัจจัยของรูป ใน ๔ อย่างนั้น กรรมเฉพาะที่เป็นอดีตเท่านั้น เป็นปัจจัยของรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน จิตเมื่อเกิดขึ้นเป็นปัจจัยของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ส่วนฤดูและอาหารเป็นปัจจัยของรูปที่มีฤดูและอาหารเป็นสมุฏฐานในขณะ (รูปนั้น) ตั้งอยู่” ดังนี้

พระภิกษุรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปด้วยอาการดังกล่าวนี้ ครั้นเธอเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยอย่างนี้แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ ว่า “นามและรูปนี้ ในบัดนี้เป็นไปอยู่อย่างใด แม้ในอดีตกาลก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย แม้ในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัยอย่างนั้น” เมื่อพระภิกษุนั้นพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ก็ละเสียได้ซึ่งความสงสัยในกาลแม้ทั้ง ๓ โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจสุมุบาท

[๖๘๒] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งครั้นเห็นสังขารทั้งหลายกล่าวคือนามและรูปเหล่านั้นแล ถึงความชราและเห็นความแตกดับของสังขารทั้งหลายที่ชราแล้ว จึงทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจสุมุบาทโดยปฏิโลมอย่างนี้ว่า “ที่เรียกว่าชราและมรณะของสังขารทั้งหลายนี้มีขึ้นเพราะมีความเกิด ความเกิดมีเพราะมีภพ ภพมีเพราะมีอุปาทาน อุปาทานมีเพราะมีตัณหา ตัณหา มีเพราะมีเวทนา เวทนามีเพราะมีผัสสะ ผัสสะมีเพราะมีอายตนะ ๖ อายตนะ ๖ มีเพราะมีนามและรูป นามและรูปมีเพราะมีวิญญาณ วิญญาณมีเพราะมีสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะมีอวิชชา” ดังนี้ ครั้นแล้วพระภิกษุนั้นก็ละความสงสัยได้โดยนัยกล่าวแล้วนั้นแล

[๖๘๓] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจสุมุบาทเหมือนกันแต่โดยอนุโลมซึ่งแสดงไว้พิสดารข้างต้นแล้ว^๑ (มีอาทิ) “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร” ด้วยประการฉะนี้แล ครั้นแล้วพระภิกษุนั้นก็ละความสงสัยได้โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

๑ ในตอนกล่าวถึง ปฏิจสุมุบาท ใน ปัญญาภูมิเทส ข้างต้น

กำหนดรู้ปัจจัยทางกัมมวิภังค์และวิปากวิภังค์

[๖๘๔] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวิภังค์และวิปากวิภังค์อย่างนี้ว่า “ธรรม ๕ อย่าง คือ โมหะในกรรมภพก่อน ได้แก่อวิชชา ๑ ความตั้งใจทำไว้ในกรรมภพก่อน ได้แก่สังขาร ๑ ความใคร่ ได้แก่ตัณหา ๑ ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่อุปาทาน ๑ เจตนา ได้แก่ภพ ๑ ในกรรมภพก่อนเหล่านี้เป็นปัจจัยของปฏิสนธิในภพนี้

ธรรม ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิในภพนี้ ได้แก่วิญญาณ ๑ การก้าวลง (ในครรรณมารดา) ได้แก่นามรูป ๑ ประสาท ได้แก่อายตนะ ๑ สิ่งสัมผัสผัสสูกต้อง ได้แก่ผัสสะ ๑ การเสวยอารมณ์ ได้แก่เวทนา ๑ ในอุปปัตติภพนี้ เหล่านี้เป็นปัจจัยของกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน เพราะเหตุที่อายตนะทั้งหลายแก่กล้าในภพนี้แล้ว ธรรม ๕ อย่าง คือ โมหะ ได้แก่อวิชชา ๑ ความตั้งใจทำ ได้แก่สังขาร ๑ ความใคร่ ได้แก่ตัณหา ๑ ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่อุปาทาน ๑ เจตนา ได้แก่ภพ ๑ ในกรรมภพนี้ เหล่านี้เป็นปัจจัยของปฏิสนธิ (ในภพ) ต่อไป” ดังนี้

ว่าด้วยกรรม ๑๒ ชนิด^๑

[๖๘๕] ในกัมมวิภังค์และวิปากวิภังค์นั้น กรรม (ให้ผลตามคราว) มี ๔ อย่าง คือ

๑. **ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพนี้
๒. **อุปปัชชเวทนียกรรม** กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า
๓. **อปปราปรเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพสืบ ๆ ไป
๔. **อโหสิกรรม** กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว

ในบรรดาจิต ๗ ดวง (ซึ่งดำเนินไป) **ชวนวิถิ** เดียวกันนั้น **ชวนเจตนา** ดวงแรกเป็นกุศล หรืออกุศลก็ตาม มีชื่อเรียกว่า **ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม** ทิฏฐธัมมเวทนียกรรมนั้นให้ผลในอัตภาพนี้เท่านั้น แต่เมื่อไม่สามารถ (ให้ผล) อย่างนั้น ก็มีชื่อเรียกว่า อโหสิกรรมไป ที่เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม** ตามหลักของหมวด ๓ (ดิเกะ) ดังนี้

๑ ชื่อกรรม ๑๒ ในภาษาไทย แปลตามพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒

คือ “ผลของกรรมมิได้มีแล้ว ๑ ผลของกรรมจักไม่มี ๑ ผลของกรรมไม่มีอยู่ ๑”^๑ ส่วน
 ชวนเจตนา ดวงที่ ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จความประสงค์ มีชื่อเรียกว่า **อุปปัชชเวทนียกรรม**
 อุปปัชชเวทนียกรรมนั้นให้ผลในอภิปภัตถิยา เมื่อไม่สามารถ (ให้ผล) ตามนั้น ก็
 เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม** ไป โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน ชวนเจตนา (อีก) ๕
 ดวง ในระหว่างชวนเจตนา ๒ ดวง (คือดวงที่ ๑ และที่ ๗) มีชื่อเรียกว่า **อปราปรเวทนีย-**
กรรม อปราปรเวทนียกรรมนั้นได้โอกาสเมื่อใดในกาลอนาคต ให้ผลเมื่อนั้น เมื่อยัง
 มีความเป็นไปของสังสารอยู่ ก็ยังไม่เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม**

[๖๘๖] ยังมีกรรม (ให้ผลตามลำดับ) อีก ๔ อย่าง คือ :

๑. **ครุกรรม** กรรมหนัก
๒. **พหุกรรม** กรรมเคยชิน
๓. **อาสันนกรรม** กรรมเมื่อจวนเจียน
๔. **กัตตดากรรม** กรรมสักแต่ว่าทำ

บรรดากรรม ๔ อย่างนั้น เป็นกุศลหรือเป็นอกุศลก็ตาม ในบรรดากรรมหนัก
 และไม่หนัก กรรมใดเป็นกรรมหนัก เช่น มาตุฆาต (ฆ่ามารดา) เป็นต้นก็ตาม หรือ
 มหัคคตกรรม^๒ ก็ตาม กรรมนั้นแลให้ผลก่อน ถึงแม้ในบรรดากรรมที่เคยชินและไม่
 เคยชินก็เหมือนกัน กรรมใดที่เคยชินเช่นความเป็นผู้มีศีลดีก็ตาม หรือความเป็นผู้
 ทุศีลก็ตาม กรรมเคยชินนั้นแลให้ผลก่อน กรรมที่คนเราระลึกได้ในเวลาใกล้จะตาย
 มีชื่อเรียกว่า อาสันนกรรม (คือกรรมเมื่อจวนเจียน) เพราะว่า บุคคลผู้ใกล้จะตาย
 สามารถระลึกถึงกรรมใดได้ เขาก็เกิดขึ้นด้วยกรรมนั้นนั้นแล ส่วนกรรมนอกจาก ๓
 อย่างนี้ เป็นกรรมที่ได้ความคุ้นเคยบ่อย ๆ มีชื่อเรียกว่า กัตตดากรรม เมื่อไม่มีกรรม ๓
 อย่างเหล่านั้นแล้ว มันจึงชักพาไปสู่ปฏิสนธิ

[๖๘๗] ยังมีกรรม (ให้ผลตามกิจ) อีก ๔ อย่าง คือ :

๑. **ชนกกรรม** กรรมแต่งให้เกิด
๒. **อุปัตถัมภกรรม** กรรมสนับสนุน
๓. **อุปปีฬกรรม** กรรมบีบคั้น
๔. **อุปฆาตกรรม** กรรมตัดรอน

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๔/๓๙๗

๒ ได้แก่ ฐาปาวจรกุศลและอฐาปาวจรกุศล

บรรดากรรม ๔ อย่างนั้น กรรมที่มีชื่อว่าชนกกรรม เป็นทั้งกุศลทั้งอกุศล ชนกกรรมทำให้เกิดวิบากชั้นในกามภพ ในรูปภพและในอรุภพ ทั้งในเวลาปฏิสนธิ ทั้งในเวลาทีวิบากชั้นเป็นไป (ตั้งแต่เกิดจนตาย) ส่วนอุปัตถัมภกกรรมไม่สามารถให้เกิดวิบาก (ชั้น) ได้ แต่เมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว จึงสนับสนุนสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ชั้น) ซึ่งกรรมอื่นให้เกิดขึ้น ให้เป็นไปตลอดกาล อุปปีฬกรรมเมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว ก็เข้าบีบคั้น เบียดเบียนสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ชั้น) ซึ่งกรรมอื่นทำให้เกิดขึ้น มิให้ดำเนินไปตลอดกาล ส่วนอุพฆาตกรรมไม่ว่าตนเองจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม คอยตัดรอนกรรมอื่นที่มีกำลังด้อยกว่า ห้ามปรามผลของกรรมนั้นไว้ แล้วทำโอกาสให้แก่ผลของตน แต่เมื่อกรรมทำโอกาสให้อย่างนี้แล้ว ก็เรียกวิบากนั้นได้ว่า เกิดขึ้นแล้ว

ลำดับของกรรมและลำดับของวิบากของกรรม ๑๒ อย่าง ดังกล่าวมานี้ ย่อมปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เฉพาะแก่ **กัมมวิปากญาณ** ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่สาธารถทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลาย แต่พระภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนา พึงทราบทั้งลำดับของกรรมและทั้งลำดับของวิบากไว้โดยเอกเทศ เพราะฉะนั้นจึงได้ประกาศความพิเศษของกรรมนี้ไว้ด้วยการแสดงแต่เพียงที่เป็นหลักด้วยประการฉะนี้

[๖๘๘] พระภิกษุรูปหนึ่ง ครั้นบรรจกรรม ๑๒ อย่างนี้เข้าไปในกัมมวัฏฏ์ด้วยประการฉะนี้แล้ว ทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ด้วยประการดังกล่าวมานั้น พระภิกษุนั้นครั้งเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ ว่า “นามและรูปนี้ ในบัดนี้ก็เป็นไปอยู่โดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ ฉันทใด ถึงแม้ในอดีตกาลก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ ถึงแม้ในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์เช่นกัน เหมือนกันฉันนั้น ทั้งกรรมและทั้งวิบากของกรรม ทั้งกัมมวัฏฏ์และทั้งวิปากวัฏฏ์ ทั้งความเป็นไปของกรรมและทั้งความเป็นไปของวิบาก ทั้งความสืบต่อของกรรมและทั้งความสืบต่อของวิบาก ทั้งกิริยาและทั้งผลของกิริยา ก็เป็นไปด้วยประการฉะนี้

กัมมวิปากา วตฺตุนฺติ วิปากโก กัมมสมฺภโว
กมฺมา ปฺนพฺภโว โหติ เอวํ โลโก ปวตฺตติ.

แปลความว่า

**เพราะกรรมวิบากทั้งหลายจึงเป็นไปวิบากเกิดจากกรรม
ภพใหม่ก็มีเพราะกรรม โลกหมุนเวียนอยู่อย่างนี้**

เมื่อภิกษุเห็นอยู่เสมอเนื่อง ๆ อย่างนี้ ก็ละความสงสัยหมดทั้ง ๑๖ ประการ ซึ่งท่านปรารภที่สวดเบื้องต้น (อดีตกาล) เป็นต้น แล้วกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า “ข้าพเจ้า ได้เป็นมาแล้วหรือหนอ ? ในภพ (๓) โยนิ (๔) คติ (๕) จีติ (๖) และนิวาส (๗) ทั้งหมด ก็ปรากฏอยู่แต่เพียงนามและรูปซึ่งเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์ของเหตุ และผลเท่านั้น นอกเหนือไปจากเหตุ พระภิกษุนั้นมิได้เห็นการก (ผู้สร้าง) นอกเหนือ จากความเป็นไปของผล ก็มิได้เห็นผู้เสวยผล จึงเป็นอันว่า พระภิกษุนั้นเห็นดีแล้ว ด้วยปัญญาโดยชอบว่า เมื่อมีเหตุ บัณฑิตทั้งหลายก็พากันกล่าวด้วยคำเพียงหมายรู้ มั่นว่า “มีผู้สร้าง” เมื่อมีความเป็นไปของวิบาก ก็กล่าวว่า “มีผู้เสวย” ดังนี้เท่านั้น

[๖๘๙] เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

**กมุสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก
สุทฺธมฺมา ปวตฺตนตฺติ เอเวตํ สมมทสฺสนํ.**

แปลความว่า

**ผู้สร้างกรรมไม่มี และผู้เสวยผล(ของกรรม) ก็ไม่มี
ธรรมล้วน ๆ เป็นไปอย่างเดียว นี่เป็นสัมมาทสฺสนะ (คือ
ความเห็นโดยชอบ)**

**เอวํ กมุเม วิปาเก จ วตฺตมานे สเหตุเก
พีชรุกขาทิกานวํ ปุพฺพา โภภี น นายติ.**

แปลความว่า

**เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุเป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็
ไม่มีใครรู้เบื้องต้น (และ) เบื้องปลาย ดุจไม่มีใครรู้เบื้องต้น
(และ) เบื้องปลายของเมล็ดพืชและต้นไม้เป็นต้น ฉะนั้น**

อนาคเตปิ สัสราเร อปฺปวตฺตํ น ทิสฺสติ
 เอตมตฺถํ อนนฺถนํ ติตฺติยา อสยวฺสี.
 สตฺตสณฺณํ คเหตุวาน สสฺสจฺจุเจททสฺสีโน
 ทฺวาสฺสจฺจิทฺธิจฺจิ คณฺหนฺติ อณฺณมณฺณํ วิโรธิตา.

แปลความว่า

แม้ในอนาคตกาล ความไม่เป็นไปในสังสารวัฏก็ไม่ปรากฏ พวกเดียรธีย์ทั้งหลายไม่รู้ความข้อนี้ ทั้งตนเองก็ไม่มี ความเชี่ยวชาญจึงยึดถือสัตตสณฺณ(ความสำคัญหมายว่ามีสัตว์ มีบุคคล) แล้วมีความเห็นว่าเที่ยง ว่าขาดสูญ ยึดถือ ทิฏฺฐิ ๖๒ ประการ ต่างโต้แย้งกันและกันอยู่

ทิฏฺฐิพฺพนฺธพฺพธา เต ตณฺหาโสเตน วฺยฺหเร
 ตณฺหาโสเตน วฺยฺหฺนฺตา น เต ทฺกฺขา ปมฺจุจเร.

แปลความว่า

พวกเดียรธีย์เหล่านั้นซึ่งมีเครื่องผูกพันคือทิฏฺฐิผูกพันไว้ จึงถูกกระแสแห่งตัณหาพัดพาไป เมื่อถูกกระแสตัณหาพัดพาอยู่ พวกเขาก็ไม่พ้นจากทุกข์

เอวเมตํ อภินฺถาย ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สวโก
 คมฺภีรํ นิปฺถํ สฺสณฺณํ ปจฺจยํ ปฏฺวิวิชฺฌติ.

แปลความว่า

พระภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้ารู้ความนี้ด้วย ปัญญา รู้ยิ่งดังกล่าวนี้นี้ จึงเห็นชัดซึ่งปัจจัย(ของนามและรูป) อันลึกซึ้ง ละเอียด ว้างเปล่า

กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ
 อณฺณมณฺณํ อุโก สฺสณฺณํ น จ กมฺมํ วินา ผลํ.

แปลความว่า

กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก วิบากก็ไม่มีอยู่ในกรรม กรรม
และวิบากทั้งสอง ต่างว่างเปล่าซึ่งกันและกัน แต่ปราศ
จากกรรมเสียแล้ว ผลก็หาไม่มี

ยถา น สฺฐิเย อคฺคิ น มณฺโหมหิ น โคมเย
น เตสํ พหิ โส อตฺถิ สมนฺภาเรหิ จ ชายติ.
ตถา น อนฺโตะ กมฺมสฺส วิปาโก อุลฺลพฺภติ
พหิทฺธาปิ น กมฺมสฺส น กมฺมํ ตตฺถ วิชฺชติ.

แปลความว่า

ไฟไม่มีในดวงอาทิตย์ ไม่มีในแก้วมณี (ที่ใช้ส่อง) ไม่มี
ในมูลโค ไฟนั้นมีได้มีอยู่ภายนอกสิ่งทั้ง ๓ เหล่านั้น แต่
มันเกิดขึ้นด้วยการประกอบกัน(ของสิ่งทั้ง ๓) ฉะนั้น วิบาก
ก็ฉะนั้น หาไม่ได้ภายในกรรม แม้ภายนอกกรรมก็ไม่ได้
(เพราะ)กรรมมิได้มีอยู่ในวิบากนั้น

ผลเนน สฺสญฺญํ ตํ กมฺมํ ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ
กมฺมญฺจ โข อุลฺลาทาย ตโต นิพฺพตฺตเต ผลํ.

แปลความว่า

กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็มีได้มีอยู่ในกรรม แต่
เพราะอาศัยกรรมแล ผลจึงเกิดขึ้นจากกรรมนั้น

น เหตุถ เทโว พุรุหฺมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก
สฺสทฺธมฺมา ปวตฺตนฺติ เหตุสมฺภาโรปฺจุยา.

แปลความว่า

ความจริง ในโลกนี้ ไม่มีเทพเจ้า หรือพระพรหมผู้สร้าง
สังสารวัฏฏ์ ธรรมแท้ๆ เป็นไปเอง เพราะการประกอบ
กันของเหตุเป็นปัจจัย

[๖๙๐] เมื่อพระภิกษุนั้นทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวิญญ์และวิปากวิญญ์แล้วละความสงสัยใน ๓ กาลได้ด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็เป็นอันได้รู้ธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ล้วนทั้งปวงแล้ว โดยทางจติและปฏิสนธิ ความรู้เช่นนั้นของพระภิกษุนั้นเป็น **ญัตตปริญญา** คือ การกำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว

พระภิกษุนั้นรู้แจ้งชัดอย่างนี้ว่า “ขั้นทั้งหลายเหล่าใดเกิดแล้วในอดีต เพราะกรรม (ในอดีต) เป็นปัจจัย ขั้นทั้งหลายเหล่านั้นได้ดับไปแล้วในอดีตนั้นนั่นเอง ส่วนขั้นทั้งหลายที่เกิดในภพนี้ เพราะกรรมในอดีตเป็นปัจจัย ก็เป็นอีกพวกหนึ่ง ห้ามิถรรวม แม้แต่สิ่งเดียวจากภพในอดีตมาสู่ภพนี้ไม่ ขั้นทั้งหลายที่เกิดแล้วแม้ในภพนี้ เพราะกรรมเป็นปัจจัยก็จักดับ ขั้นทั้งหลายจักเกิดขึ้นในภพหน้า ก็เป็นพวกอื่น ห้ามิถรรวม แม้สิ่งเดียวจากภพนี้จักไปยังภพหน้ามิได้

อีกประการหนึ่งแล เปรียบเหมือนการสาธยาย (การท่องบ่น) จากปากของอาจารย์หาเข้าไปสู่ปากของอันเตวาลิกไม่ แต่การสาธยายในปากของอันเตวาลิกนั้น จะไม่ดำเนินไปเพราะการสาธยายของอาจารย์นั้นเป็นปัจจัย ก็หามิได้ (อุปมา ๑) เปรียบเหมือนน้ำมันที่ตัวแทนดื่มมิได้เข้าท้องของคนเป็นโรค แต่โรคของคนเป็นโรคนั้นจะไม่ส่งผลเพราะการดื่มน้ำมันของตัวแทนเป็นปัจจัยนั้น หามิได้ (อุปมา ๒) วิธีประดับตกแต่งใบหน้าไม่ไปถึงเงาหน้าในแผ่นกระจกเงาเป็นต้น แต่วิธีประดับตกแต่งจะไม่ปรากฏในแผ่นกระจกเงาเป็นต้นนั้น เพราะวิธีประดับตกแต่งนั้นเป็นปัจจัย หามิได้ (อุปมา ๓) เปลวประทีปของไส้ (ตะเกียง) ไส้หนึ่ง จะไม่ลามไปยังอีกไส้หนึ่ง แต่เปลวประทีปในไส้ (ตะเกียงอีกอันหนึ่ง) นั้นจะไม่เกิดขึ้น เพราะไส้ (ตะเกียงอันก่อน) นั้นเป็นปัจจัย หามิได้ (อุปมา ๔) ฉนโค ธรรมอะไร ๆ จากภพในอดีต มิได้ก้าวมาสู่ภพนี้ หรือจากภพนี้มิได้ก้าวไปสู่ภพหน้า เหมือนกันฉนนนั้นแล แต่ขั้น อายตนะและธาตุทั้งหลายจะไม่เกิดขึ้นในภพนี้ เพราะมีขั้น อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพอดีตเป็นปัจจัย หามิได้ หรือว่าขั้น อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพหน้า จะไม่เกิดขึ้น เพราะมีขั้น อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพนี้เป็นปัจจัย หามิได้ ฉะนี้แล

ยเถว จกขุวิญญาณं มโนธาตุอนนตรัม
น เจว อาคตํ นาปิ น นิพพตตํ อนนตรัม.

ตเถว ปฏิสนธิมฺหิ วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ
 ปุริมฺ ภิชฺชตี จิตฺตํ ปจฺฉิมํ ชายตี ตโต.
 เตสํ อนฺตริกา นตฺถิ วิจิ เตสํ น วิชฺชติ
 น จิโต คจฺฉติ กิณฺณํ ปฏิสนฺธิ จ ชายติ.

แปลความว่า

จักขุวิญญาณมาในลำดับของมโนธาตุและมีได้มาอีกทั้ง
 มิได้เกิดในลำดับ(แห่งมโนธาตุ)หามิได้ฉันทใด ความสืบเนื่อง
 ของจิตเป็นไปใน(ลำดับของ)ปฏิสนธิ ฉะนั้นเช่นกัน จิต
 ดวงก่อนแตกดับไป จิตดวงหลังก็เกิด(ต่อ)จากนั้น ไม่มี
 ระหว่างคั่นของจิต ๒ ดวงนั้น จิต ๒ ดวงนั้นมีช่องว่าง
 หามิได้ทั้งจิตไร ๆ ก็มิได้(จุติ)ไปจากจิตดวงนี้ และปฏิสนธิ
 (จิต)ก็เกิดขึ้น ดังนี้

ปัจจัยปริคคหญาณ ในชื่ออื่น^๑

[๖๙๑] ปัจจัยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้ปัจจัย) ของนามและรูป ของพระ
 ภิกษุผู้รู้แล้วซึ่งธรรมทุกอย่างโดยทางจิตและปฏิสนธิด้วยประการดังกล่าวมานี้ เป็น
 ญาณถึงความมีกำลังโดยอาการทั้งปวง พระภิกษุนั้นก็ละความสงสัย ๑๖ อย่างได้ดียิ่ง
 และมีใช้ละได้แต่ความสงสัย ๑๖ อย่างนั้นเท่านั้น ถึงความสงสัย ๘ อย่างซึ่งเป็นไป
 โดยนัยเป็นต้นว่า “สงสัยในพระบรมศาสดา”^๒ ดังนี้ เธอก็ละได้ด้วยเหมือนกัน ทิฏฐิ
 ๖๒ ประการก็ระงับไปด้วย^๓

ญาณข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ (อดีต อนาคต ปัจจุบัน) ด้วยการกำหนด
 รู้ปัจจัยของนามและรูปโดยนัยต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่าเป็น “กัฏขาวิตรณ-
 วิสุทธิ” คำว่า “ธัมมฐิติญาณ - ญาณกำหนดรู้ความตั้งอยู่ด้วยธรรมเป็นปัจจัย” ก็ดี

๑ คือ ญาณที่ ๒ ในญาณ ๑๖ หรือในโสฬสญาณ

๒ ดูเทียบ อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑

๓ ดู ทิฏฐิ ๖๒ ในพรหมชาลสูตร, ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๑-๑๔๙/๑-๔๗

คำว่า “**ยถาภูตญาณ** - ญาณกำหนดรู้ตามเป็นจริง” ก็ดี คำว่า “**สัมมาทัสสนะ** - ความเห็นโดยชอบ” ก็ดี เป็นไวพจน์ของคำว่า “**กังขาวิตรณวิสุทธิ**” นั้นนั่นเอง

ความจริง ท่านพระสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า “ปัญญาในการกำหนดรู้ปัจจัยว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขารทั้งหลาย (และ)สังขารทั้งหลายก็เกิดขึ้นจากปัจจัย ถึงแม้ธรรมทั้งสอง(ทั้งอวิชชาและสังขาร)เหล่านี้ก็เกิดขึ้นจากปัจจัย’ ดังนี้ เป็น **ธัมมจิตฺติญาณ**”^๑ ดังนี้

ถามว่า - (พระภิกษุนั้น)

- (๑) เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่จะรู้เองเห็นเองซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่านี้ตามความเป็นจริง ? มี **สัมมาทัสสนะ** (ความเห็นโดยชอบ) อย่างไร ? เป็นอันเห็นด้วยดีซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวงโดยความไม่เที่ยงด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะนั้นอย่างไร ? ละความสงสัยในสิ่งที่ไหนเสียได้ ?
- (๒) เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์อยู่ ...
- (๓) เมื่อมนสิการโดยความไม่มีอัตตาอยู่ จะรู้เองเห็นเองซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่านี้ตามความเป็นจริง ? ฯลฯ ละความสงสัยในที่ไหนเสียได้ ?

ตอบว่า -

- (๑) เมื่อพระภิกษุนั้นมนสิการโดยความไม่เที่ยงก็รู้เองเห็นเองซึ่งนิมิต(คือสังขาร)ตามเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ พระภิกษุนั้นเป็นอันเห็นแล้วด้วยดี ซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง ด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะนั้น ละความสงสัยในสังขารทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ด้วยประการฉะนี้
- (๒) เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ก็รู้เองเห็นเองซึ่งความเป็นไป (ของสังขาร)ตามเป็นจริง ...
- (๓) เมื่อมนสิการโดยความไม่มีอัตตา ก็รู้เองเห็นเองซึ่งนิมิตและความเป็นไปตามเป็นจริง ...

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๗๐

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สัมมาทสณะ พระภิกษุ นั้นเป็นอันเห็นแล้วด้วย
ดีซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งปวงโดยความไม่มีอึดอัดด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทสณะ
ละความสงสัยในธรรมทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ด้วยประการฉะนี้

ถามว่า - “ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ ๑ สัมมาทสณะ ๑ กังขาวิตรณะ
(การข้ามพ้นความสงสัย) ๑ เหล่านี้ มีเนื้อความต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือว่ามี
เนื้อความอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน”

ตอบว่า - “ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ ๑ สัมมาทสณะ ๑ กังขาวิตรณะ ๑
เหล่านี้ มีเนื้อความอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน”^๑

อนึ่ง ท่านผู้เจริญวิปัสสนา (วิปัสสโก) ซึ่งประกอบด้วยญาณ (ดังกล่าวมา) นี้ เป็น
ผู้ได้รับความเบาใจแล้ว ได้ที่พึ่งในพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นผู้มึนคติ (ภูมิที่ดำเนินไปภาย
หน้า) แน่นนอน มีนามว่า **พระจุฬาสัตถาบัน**

ตสฺมา ภิกขุ สทา สโต นามรูปสฺส สพฺพโส
ปจฺจเย ปรีคฺคณฺเหหฺย กงฺขาวิตรณฺตฺติโก.

เพราะฉะนั้นพระภิกษุผู้มีความประสงค์จะข้ามพ้นความ
สงสัย พึงเป็นผู้มีสติ กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปโดย
ประการทั้งปวงทุกเมื่อแล

ปริจเฉทที่ ๑๙ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

ปริเฉทที่ ๒๐

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

[๖๙๒] อนึ่ง ญาณซึ่งรู้ทางถูกและทางไม่ถูกอย่างนี้ว่า “นี่เป็นทาง นี้มิใช่ทาง” ดังนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก

๓. กลาปสัมมสนญาณ^๑

โยคีผู้ปรารถนาเพื่อบรรลุมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้น เริ่มแรกควรทำโยคะ (คือการบำเพ็ญความเพียร) ในนัยวิปัสสนาที่เรียกว่า **กลาปสัมมสนะ**^๑ (คือการกำหนดพิจารณาธรรมเป็นหมวดเป็นกอง) ก่อน (ถามว่า) เพราะเหตุไร ? (ตอบว่า) เพราะเมื่อธรรมมีโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้นเกิดขึ้นแก่โยคีผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนา **มัคคามัคคญาณทัสสนะ** (ความรู้ความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก) จึงเกิดขึ้นความจริง เมื่อธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้น ท่านโยคีผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนาก็มีมัคคามัคคญาณอยู่ด้วย ด้วยว่า **กลาปสัมมสนะ (ญาณ) เป็นญาณเริ่มต้นของวิปัสสนา** เพราะฉะนั้น ท่านจึงยกกลาปสัมมสนะ (ญาณ) นี้ขึ้นแสดงไว้ในลำดับของกัฏฐาวิตรณะ (วิสุทธิ)

อีกประการหนึ่ง เพราะเมื่อ**ติริณปริญาณ** เป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึงบังเกิดขึ้น และติริณปริญาณก็บังเกิดขึ้นในลำดับของญาณตปริญาณ เพราะฉะนั้น โยคีผู้ปรารถนาบรรลุ**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้น** จะต้องทำโยคะในกลาปสัมมสนญาณ (การกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง) ก่อน

[๖๙๓] ในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง (กลาปสัมมสนะ) นั้น มีวินิจจยดังต่อไปนี้ :-

๑ ได้แก่ สัมมสนญาณ ซึ่งเป็นญาณอันดับที่ ๓ ในญาณ ๑๖

ความจริง โลกียปริญา (คือ การกำหนดรู้ชั้นโลกียะ) มีอยู่ ๓ คือ :

๑. **ญาณปริญา** การกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้ว (ปรากฏอยู่แล้ว)
๒. **ตึณปริญา** การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรอง (ใคร่ครวญ)
๓. **ปหานปริญา** การกำหนดรู้ด้วยการละ

ปริญาทั้ง ๓ นี้ ท่านกล่าวระบุถึงไว้แล้ว (ในปฏิสัมภิทามัคค์) ว่า “ปริญา ในการรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาณ โดยความหมายว่ารู้กันอยู่แล้ว ปริญาในการกำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่าไตร่ตรอง ปริญาในการละ ชื่อว่าญาณ โดยความหมายว่า สละไป”^๑ ดังนี้

ในปริญา ๓ อย่างนั้น ปริญาที่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นๆ เช่นอย่างนี้ว่า “รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไป เวทนามีลักษณะ เสวยอารมณ์” ดังนี้ ชื่อว่า **ญาณปริญา** (กำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว) ส่วนปริญา คือวิปัสสนา (ไตร) ลักษณะเป็นอารมณ์ซึ่งยกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นสู่ สัมมัญญลักษณะแล้วเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง” ดังนี้ ชื่อว่า **ตึณปริญา** แต่วิปัสสนาปริญาที่มี (ไตร) ลักษณะเป็นอารมณ์นั้นแล ซึ่งเป็นไปด้วยการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า **ปหานปริญา**

ในปริญา ๓ นั้น ตั้งแต่ **สังขารปริจเฉท** (การกำหนดรู้สังขาร คือ นามรูป- ปริจเฉทญาณซึ่งเป็นญาณที่ ๑) มาถึง **ปัจจยปริคคหะ** (การกำหนดรู้ปัจจยของนาม และรูป คือปัจจยปริคคหญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๒) เป็นภูมิของ **ญาณปริญา** เพราะใน ระหว่างนี้ ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแทงตลอดลักษณะเฉพาะตัวของธรรมทั้งหลาย อย่างเดียว ส่วนตั้งแต่กลาปสัมมสนะ (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๓) จนถึงอุทยพยญาณุปัสสนา (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๔) เป็นภูมิของ **ตึณปริญา** เพราะในระหว่างนี้ความเป็นใหญ่ มีอยู่แก่การแทงตลอดสัมมัญญลักษณะโดยเฉพาะตั้งแต่ภังคานุปัสสนา (ญาณ ซึ่งเป็น ญาณที่ ๕) เป็นต้นไป จนถึงญาณในเบื้องสูง เป็นภูมิของ **ปหานปริญา** เพราะว่า ตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณนั้นไป ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่นุปัสสนา ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จ การละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น (ตามที่ท่านกล่าวไว้) อย่างนี้ว่า

๑ ดูเทียบ พ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

- (๑) เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละความหมายรู้ว่าเที่ยง
- (๒) เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ ก็ละความหมายรู้ว่า เป็นสุข
- (๓) เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่มีอัตตา ก็ละความหมายรู้ว่า มีอัตตา
- (๔) เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลินยินดี
- (๕) เมื่อปราศจากความกำหนัด ก็ละราคะ
- (๖) เมื่อดับ ก็ละเหตุเป็นแดนเกิด (สมุทัย)
- (๗) เมื่อสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือ ดังนี้^๑

ในปริญญา ๓ (ดังกล่าว) นี้ เป็นอันว่า โยคีได้บรรลุ **ญาณปริญญา** โดยเฉพาะแล้ว เพราะได้ทำทั้งสังขารปริจเฉท (ญาณที่ ๑) ด้วย ทั้งปัจจัยปริคคะ (ญาณที่ ๒) ด้วย ให้สำเร็จแล้ว และปริญญาอีก ๒ อย่าง ก็ควรบรรลุด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “เพราะเมื่อ**ติริณปริญญา** เป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณ จึงบังเกิดขึ้น และ**ติริณปริญญา** ก็บังเกิดขึ้นในลำดับของ**ญาณปริญญา** เพราะฉะนั้น โยคีผู้ปรารถนา บรรลุ**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** นั้น จะต้องทำโยคะในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกองก่อน” ดังนี้

[๖๙๔] ในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง (ที่เรียกว่า กลาปสัมมสนะ) นั้น มีพระบาลี (แปลความ) ดังนี้

ถาม “ปัญญาในการย่อหย่อนกำหนดรู้ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า **สัมมสนญาณ** (คือ ญาณในการกำหนดรู้) เป็นอย่างไร”

ตอบ “รู้อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ทั้งภายในหรือภายนอก ทั้งหยาบหรือละเอียด ทั้งเลวหรือประณีต ทั้งอยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ โยคีกำหนดรู้รูปทั้งหมดนั้นโดยความไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความไม่มีอัตตา เป็นสัมมสนะ ๑

“เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

“สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

“สังขารทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

“วิญญูณอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ... โดยความไม่เที่ยง เป็น
สัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความไม่มีอิตตา เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้จักขุ ... ฯลฯ ... ชราและมรณะ ทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน โดยความ
ไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑

“ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

“ ... โดยความไม่มีอิตตา เป็นสัมมสนะ ๑

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า
ไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่าน่ากลัว ชื่อว่าอนัตตา
โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ (คือ ญาณในการ
กำหนดรู้) ๑

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “เวทนา ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “สัญญา ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลาย ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “วิญญูณ ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต อนาคต
และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง ...” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “รูปทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่
เที่ยง ปรุณแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็น
ธรรมดา มีความปราศจากราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้
เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “เวทนา ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “สัญญา ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลาย ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “วิญญูณ ...

“ปัญญาในการหย่อนย่อกำหนดรู้ว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต

อนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยง ... มีความดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้ เป็นสัมม-
สนญาณ ๑

“ปัญญาในการหยั่งร่นกำหนดรู้ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ
เมื่อไม่มีชาติ ก็ไม่มีชราและมรณะ” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหยั่งร่นกำหนดรู้ว่า “ทั้งในอดีตกาลก็ดี ทั้งในอนาคตกาลก็ดี
เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ เมื่อไม่มีชาติ ก็ไม่มีชราและมรณะ” ดังนี้
เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหยั่งร่นกำหนดรู้ว่า “เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ... ฯลฯ...
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่มีอวิชชา ก็ไม่มีสังขาร” ดังนี้ เป็น
สัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการหยั่งร่นกำหนดรู้ว่า “ทั้งในอดีตกาลก็ดี ทั้งในอนาคตกาลก็ดี
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่มีอวิชชา ก็ไม่มีสังขารทั้งหลาย”
ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“สัมมสนญาณนั้นชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า ปัญญา โดย
ความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ปัญญาในการหยั่งร่นกำหนดรู้
ธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ” ดังนี้ ๑

ฯลฯ ข้อธรรมด้วยไปยาล

อนึ่ง (ด้วยการ ฯลฯ ไว้) ด้วยไปยาล (ฯเปฯ) ว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ” ดังนี้
ในพระบาลีนั้น พึงทราบว่าย่นย่อเอาหมวดธรรมเหล่านี้ไว้ คือ :-

๑. ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในทวาร พร้อมด้วยทวารและอารมณ์ทั้งหลาย
๒. ชั้นธ ๕
๓. ทวาร ๖
๔. อารมณ์ ๖
๕. วิญญาณ ๖
๖. ผัสสะ ๖

๑ ดูเทียบ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๖

๗. เวทนา ๖
๘. สัญญา ๖
๙. เจตนา ๖
๑๐. ตัณหา ๖
๑๑. วิตก ๖
๑๒. วิจารณ์ ๖
๑๓. ธาตุ ๖
๑๔. กสิณ ๑๐
๑๕. โภจนาส (อาการ) ๓๒
๑๖. อายตนะ ๑๒
๑๗. ธาตุ ๑๘
๑๘. อินทรีย์ ๒๒
๑๙. ธาตุ ๓
๒๐. ภาพ ๓
๒๑. ภาพ อีกร ๓
๒๒. ภาพ อีกร ๓
๒๓. ฌาน ๔
๒๔. อัปมัชฌา ๔
๒๕. สมาบัติ ๔
๒๖. องค์ของปัจจุสมุปบาท ๑๒ ดังนี้

ความจริง ข้อนี้ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวไว้แล้วใน อภิธมฺมกถา (ในปฐกัมมิกา มัคค์)^๑ ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง คืออะไร ?

๑. ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง รูปทั้งหลายเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง จักขุวิญญาณ เป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง จักขุสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง ถึงแม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะมีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย นั้นก็เป็นสิ่งที่

๑ ดูเทียบ พ. ป. (ไทย) ๓๑/๓-๖/๙-๑๓

ควรรู้อย่าง โสตะ (หู) เป็นสิ่งควรรู้อย่าง ฯลฯ ถึงแม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะมีมโนสัมผัสเป็นปัจจัย นั้นก็เป็นสิ่งควรรู้อย่าง

๒. รูป ... วิญญาณเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง ...
๓. จักขุ ... มโน ...
๔. รูป ... ธรรมทั้งหลาย ...
๕. จักขุวิญญาณ ... มโนวิญญาณ ...
๖. จักขุสัมผัส ... มโนสัมผัส ...
๗. เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ... เวทนาเกิดแต่มโนสัมผัส ...
๘. สัญญาในรูป ... สัญญาในธรรม ...
๙. สัญเจตนาในรูป ... สัญเจตนาในธรรม ...
๑๐. ตัณหาในรูป ... ตัณหาในธรรม ...
๑๑. วิตกในรูป ... วิตกในธรรม ...
๑๒. วิจารในรูป ... วิจารในธรรม ...
๑๓. ปฐวีธาตุ ... วิญญาณธาตุ ...
๑๔. ปฐวีภิกขณ ... วิญญาณภิกขณ ...
๑๕. เส้นผม (เกสา) ... ส่วนสมองในกระหม่อม ...
๑๖. อายตนะคือจักขุ ... อายตนะคือธรรมารมณ์ ...
๑๗. จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ...
มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ...
๑๘. จักขุนทรีย์ ... อัญญาตาวิณทรีย์ ...
๑๙. กามธาตุ ... รูปธาตุ ... อรูปธาตุ ...
๒๐. กามภาพ ... รูปภาพ ... อรูปภาพ ...
๒๑. สัญญาภาพ ... อสัญญาภาพ ... เนวสัญญานาสัญญาภาพ ...
๒๒. เอกโวการภาพ ... จตุโวการภาพ ... ปัญจโวการภาพ ...
๒๓. ปฐมฌาน ฯลฯ จตุตถฌาน ...
๒๔. เมตตาเจโตวิมุตติ ฯลฯ อุเปกขาเจโตวิมุตติ ...
๒๕. อากาสาัญญาตนสมาบัติ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ
เป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง

๒๖. อวิชาเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่างยิ่ง ฯลฯ ชราและมรณะ เป็นสิ่งที่ควรรู้อย่างยิ่ง” ดังนี้

สิ่งทั้งปวงที่ควรรู้อย่างยิ่ง ท่านยืนยันย่อไว้ด้วยไวยาละ (คือ ๔ เปฯ) ในที่ทุกแห่ง ในวิสุทธิมรรคนี้ เพราะท่านกล่าวไว้พิสดารอย่างนั้น ในอภิธานเทศน์นั้นแล้ว แต่ทว่า เมื่อได้ยืนยันย่อไว้ดังนี้แล้ว โลกุตตรธรรมทั้งหลายเหล่านี้ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ไม่ควรรับเอาธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเข้าไว้ในอธิการนี้ เพราะไม่เข้าถึงสัมมสนะ (ญาณ) อีกประการหนึ่ง ถึงในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เข้าถึงสัมมสนะ (คือการกำหนดรู้) เฉพาะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏชัด (และ) ถึงการกำหนดรู้ได้ง่าย โยคินั้นจึงควรเริ่มกำหนดรู้ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

[๖๔๕] ในสัมมสนะนั้น มีการประกอบวิธีปรารภโดยทางชั้นนี้ ดังนี้ คือ “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง... ฯลฯ โยคิกำหนดรู้รูปทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑ ... โดยความเป็นทุกข เป็นสัมมสนะ ๑ ... โดยความไม่มีอัตตา เป็นสัมมสนะ ๑”^๑ พระภิกษุนี้ครั้นกำหนดรูปรูปหมดแม้ทุกชนิดซึ่งมิได้ชี้ตายตัวลงไปอย่างนี้ว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง” โดยโอกาสทั้ง ๑๑ คือ (จำแนก) **โดยหมวด ๓** (แห่งกาลมี) อดีต (เป็นต้น) และ**โดยหมวด ๒** (แห่งรูปมี) รูปภายในเป็นต้น อีก ๔ หมวดด้วย^๒ โดยอาการเพียงนี้ แล้วกำหนดรูปรูปทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ”

ถาม กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ” อย่างไร ?

ตอบ กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ” โดยนัยดังกล่าวไว้ข้างหน้านั้นแล เพราะท่านกล่าวไว้แล้วว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง โดยความหมายว่า ลึกลับ” ดังนี้^๓ เพราะฉะนั้น พระภิกษุนี้จึงกำหนดรู้ว่า “รูปใดเป็นอดีต รูปนั้นลึกลับไปแล้วในอดีตนั้นแล ไม่มาถึงภพนี้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความว่าลึกลับรูปใดเป็นอนาคตจักเกิดขึ้นในภพเป็นลำดับไป ถึงแม้รูปนั้นก็จักลึกลับไปในภพนั้นนั่นเอง จักไม่จากภพนั้นไปสู่ภพอื่น เพราะเหตุนี้ จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าลึกลับรูปใดเป็นปัจจุบัน ถึงแม้รูปนั้นก็ลึกลับไปในภพนี้เอง ไม่ไปจากภพนี้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าลึกลับ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๕

๒ รูปหมวด ๒ อีก ๔ คือ ทั้งภายในหรือภายนอกหมวด ๑ ทั้งหยาบหรือละเอียดหมวด ๑ ทั้งเลวหรือประณีตหมวด ๑ ทั้งไกลหรือใกล้หมวด ๑

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔

รูปใดเป็นภายใน ถึงแม้รูปนั้นก็ลื่นไปภายในนั่นเอง ไม่ไปถึงภายนอก เพราะเหตุนี้
จึงเป็นของไม่เที่ยงโดยความหมายว่าลื่นไป รูปใดเป็นภายนอก...หยาบ...ละเอียดย
...เลว...ประณีต...อยู่ ณ ที่ไกล...อยู่ ณ ที่ใกล้ ถึงแม้รูปนั้นก็ลื่นไป ณ ที่ใกล้ตนเอง
ไม่ไปถึงความเป็นที่ไกล เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าลื่นไป”
ดังนี้

การกำหนดรู้แม่ทั้งหมดนี้เป็นสัมมสนะ ๑ ตามคำที่ว่า “เป็นของไม่เที่ยง โดย
ความหมายว่าลื่นไป” ดังนี้ แต่ทว่าโดยประเภท เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง และรูป
ทั้งหมดนี้นั้นแล ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว ที่ว่า “โดยความ
หมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว” หมายความว่า เพราะมีภัยประจัญหน้าอยู่ แน่ะ! สิ่งใดไม่
เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นอย่างนำเอาความน่ากลัวมา ดูการนำเอาความน่ากลัวมาแก้เทวดา
ทั้งหลายในสีโลปมสูตร^๑ ถึงแม้การกำหนดรู้ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นสัมมสนะ ๑ ตาม
คำที่ว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว” ดังนี้ แต่ทว่าโดยประเภท
ก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง

อนึ่ง รูปทั้งปวงชื่อว่าเป็นทุกข์ จันใด รูปแม่ทั้งหมด นั้นหาไม่มีอดตาไม่ โดย
ความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร ที่ว่า “โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร”
หมายความว่า เพราะไม่มีแก่นสาร คือ อดตาซึ่งเจ้าลัทธิทั้งหลายคิดเห็นกันอยู่เห็นว่า
“(มี) อดตา (มี) ผู้อยู่เป็นนิตย์ (มี) ผู้สร้าง (มี) ผู้สวดย (มี) ผู้มีอำนาจในตัวเอง” แน่ะ!
รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็เป็นอย่างทุกข์ ไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยงหรือความเปื่อยดับ
เฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป แม้แต่ของอดตาได้ แล้วผู้นั้นจะเป็นผู้
สร้างเป็นต้นแต่ที่ไหน ? เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย
เพราะว่า ถ้ารูปนี้จักเป็นอดตาไซ้รูปนี้ก็สมควรเป็นไปเพื่ออาพาธ” ดังนี้ เป็นต้น เพราะ
เหตุนี้ ถึงแม้การกำหนดรู้ (ดังกล่าว) นี้ก็เป็นสัมมสนะ ๑ ตามคำที่ว่า “เป็นของหา
มีอดตาไม่โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร” ดังนี้ แต่ทว่าโดยประเภทก็เป็นสัมมสนะ
๑๑ อย่าง

นัย (ในการกำหนดรู้) ในชั้นทั้งหลายอื่นมีเวทนาเป็นต้นก็เป็นอย่างนี้

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๘

๒ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔

[๖๙๖] อนึ่ง เพราะรูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็แตกต่างกันออกไป โดยเป็นรูปที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้นเป็นต้น โดยนิยมนั้น เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงปริยายของความไม่เที่ยงนั้น หรือเพื่อแสดงถึงวิธิมนสิการซึ่งดำเนินไปโดยอาการต่างๆ ท่านจึงกล่าวพระบาลีไว้อีก (แปลความ) ว่า “รูปทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความปราศจากราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา”^๑ ดังนี้

นัยในชั้นนี้ทั้งหลายอื่นมีเวทนาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้

กำหนดรู้ชั้น ๕ โดยอาการ ๔๐

[๖๙๗] เพื่อบ่งหมายให้การกำหนดรู้ (คือสัมมสนญาณ) โดยความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และไม่มีอัตตาในชั้น ๕ (ตามที่กล่าวมา) นั้นแน่แท้ มีความมั่นคง โยคาวจรนั้นจึงกำหนดรู้ชั้น ๕ ทั้งหลายเหล่านี้ด้วยการกำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นเท่านั้น โดยประเภท ซึ่งกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งพระบาลีนี้ (แปลความ) ว่า “พระภิกษุได้เฉพาะซึ่งขันติ (ญาณ) อันเป็นอนุโลม โดยอาการ ๔๐ อย่างไรบ้าง ? (พระภิกษุ) ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม โดยอาการ ๔๐ อย่างไรบ้าง” ดังนี้^๒

พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงจำแนกอนุโลมญาณ (นั้น) ได้ตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า “พระภิกษุเมื่อเห็นชั้น ๕ โดยอาการ ๔๐ ดังนี้ คือ

๑. อนิจจโต	โดยความไม่เที่ยง
๒. ทุกขโต	โดยความเป็นทุกข์
๓. โรคโต	โดยเป็นโรค
๔. คัมภโต	โดยเป็นผี
๕. สลโต	โดยเป็นลูกศรเสีย
๖. อฆโต	โดยความชั่วร้าย
๗. อาพาธโต	โดยความป่วยไข้
๘. ปรีโต	โดยเป็นปรปักษ์
๙. บัลดโต	โดยแตกทำลาย
๑๐. อิติโต	โดยความหายนะ
๑๑. อุปัทวโต	โดยเป็นอุปัทวะ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘-๕๙๙

๑๒. ภัยโต	โดยเป็นภัย
๑๓. อุปสัคคโต	โดยเป็นอุปสรรค
๑๔. จลโต	โดยความหวั่นไหว
๑๕. ปภังคุโต	โดยผุพัง
๑๖. อัทรโต	โดยไม่ยั่งยืน
๑๗. อตาณโต	โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
๑๘. อเลณโต	โดยไม่เป็นที่หลบหลีก
๑๙. อสรณโต	โดยไม่เป็นที่พึ่ง
๒๐. ริดตโต	โดยเป็นของเปล่า
๒๑. ตุจจโต	โดยเป็นของว่าง
๒๒. สญญโต	โดยเป็นของสูญ
๒๓. อนัตตโต	โดยไม่มีอัตตา
๒๔. อาทีนวโต	โดยเป็นโทษ
๒๕. วิปริณามธัมมโต	โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
๒๖. อสารกโต	โดยไม่มีสาระ
๒๗. อขมูลโต	โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย
๒๘. วรกโต	โดยเป็นผู้ฆ่า (ฆาตกร)
๒๙. วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
๓๐. สาสวโต	โดยมีอาสวะ
๓๑. สังขตโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
๓๒. มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
๓๓. ชาดิธัมมโต	โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
๓๔. ชราธัมมโต	โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
๓๕. พยาธิธัมมโต	โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
๓๖. มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา
๓๗. โสภธัมมโต	โดยมีความโสภเป็นธรรมดา
๓๘. ปริเทวธัมมโต	โดยมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
๓๙. อุปายาสธัมมโต	โดยมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๔๐. สังกิเลสิธัมมโต ^๑	โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา”

๑ ในวงการวิปัสสนากัมมัฏฐาน เรียกหมายรู้กันว่า “โต ๔๐” แต่ใน ชุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๑๔-๒๑๕ มี ๔๔ โต เป็นระดับ สัมมสนญาณ

เมื่อเห็นชั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง ก็ได้เฉพาะซึ่งขันติ (ญาณ) อันเป็นอนุโลม(แก่การบรรลุวิมุตติ) เมื่อเห็นว่า “ความดับของชั้น ๕ เป็นพระนิพพานเที่ยงแท้ ก็ก้าวลงสู่ สัมมัตตนิยาม (คือ อริยมรรค)” ดังนี้

อธิบายความอาการ ๔๐

[๖๔๘] โยคีผู้นั้นกำหนดรู้ชั้น ๕ เหล่านี้อย่างไร ?

แน่ละ ! โยคีผู้นั้นกำหนดรู้ชั้นหนึ่งๆ (แต่ละชั้น ขยายความออกไป) ด้วยการกำหนดรู้ลักษณะมีอนิจจะ (ความไม่เที่ยง) เป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วโดยประเภท (ต่างๆ) อย่างนี้คือ :-

๑. โดยไม่เที่ยง เพราะไม่เป็นไปเลยที่สุด และเพราะมีต้นมีปลาย
๒. โดยเป็นทุกข์ เพราะบีบคั้นเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
๓. โดยเป็นโรค เพราะต้องเฝ้าวยาดด้วยปัจจัยและเพราะเป็นที่เกิดของโรค
๔. โดยเป็นผี เพราะประกอบด้วยสิ่งเสียดแทงคือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกของสิ่งไม่สะอาดคือกิเลส และเพราะมีการกลัดหนองและสุกแก่แล้วแตกไปด้วยความเกิด ความแก่ และความแตกดับ
๕. โดยเป็นลูกศรเสียบ เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเป็นสิ่งที่มแทงอยู่ภายใน และเพราะเป็นสิ่งที่ถอนออกได้ยาก
๖. โดยความชั่วร้าย เพราะเป็นสิ่งที่ควรตำหนิตีเดียเพราะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย และเพราะเป็นที่ตั้งของความชั่วร้าย
๗. โดยความป่วยไข้ เพราะไม่ทำให้เกิดเสรีภาพ และเพราะเป็นปทัฏฐานของความเจ็บป่วย
๘. โดยเป็นปรปักษ์ เพราะไม่มีอำนาจ (บังคับบัญชา) และเพราะบังคับบัญชาไม่ได้
๙. โดยแตกทำลาย เพราะแตกทำลายไปด้วยพยาธิ ชราและมรณะ

๑๐. **โดยความหายนะ** เพราะนำมาซึ่งความพินาศมากมาย
๑๑. **โดยเป็นอุปัทวะ** เพราะนำมาซึ่งสิ่งไม่เป็นประโยชน์ที่รู้ไม่ได้เลยอย่างมากมาย และเพราะเป็นที่ตั้งของอุปัทวันตรายทั้งปวงด้วย
๑๒. **โดยเป็นภัย** เพราะเป็นที่เกิดของภัยทุกประการ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความอบอุ่นใจอย่างสูงสุด กล่าวคือความระงับทุกข์
๑๓. **โดยเป็นอุปสรรค** เพราะติดตามมาด้วยสิ่งไม่เป็นประโยชน์หลายประการ เพราะประกอบด้วยโทษ และเพราะไม่นำมาซึ่งความอดกลั้น คล้ายเป็นอุปสรรค
๑๔. **โดยความหวั่นไหว** เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิชราและมรณะ กับทั้งหวั่นไหวด้วยโลกธรรมทั้งหลาย มีความมีลาภและความเสื่อมลาภเป็นต้น
๑๕. **โดยผูกพัน** เพราะมีปกติเข้าถึงความผูกพันไปด้วยความพยายามและโดยสภาพของมันเอง
๑๖. **โดยไม่ยั่งยืน** เพราะมีปกติร่วงหล่นไปในที่ตั้งทุกแห่ง และเพราะไม่มีความมั่นคง
๑๗. **โดยไม่เป็นที่ต้านทาน** เพราะไม่เป็นที่ต่อต้านคุ้มครอง และเพราะไม่ได้ความปลอดภัยที่ควรได้
๑๘. **โดยไม่เป็นที่หลบหลีก** เพราะไม่เป็นที่สมควรเพื่อหลบหลีกกับทั้งเพราะผู้หลบหลีกทั้งหลายทำกิจในการหลบหลีกไม่ได้
๑๙. **โดยไม่เป็นที่พึ่ง** เพราะไม่มีความกำจัดภัยแก่ผู้อยู่อาศัย
๒๐. **โดยเป็นของเปล่า** เพราะว่างเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความมีอัตรา ตามกำหนดคาดคะเนไว้
๒๑. **โดยเป็นของว่าง** เพราะโดยเป็นของเปล่านั้นเองหรือเพราะความเป็นของเล็กน้อย เพราะว่ามีของเล็กน้อยในโลกเขาเรียกกันว่า ของว่าง
๒๒. **โดยเป็นของสูญ** เพราะปราศจาก (อัตรา) ผู้เป็นเจ้าของ ผู้อยู่ประจำ ผู้สร้าง ผู้ส่วยและผู้บงการ

๒๓. **โดยไม่มีอัตตา** เพราะไม่มีผู้เป็นเจ้าของด้วยตนเองเป็นต้น
๒๔. **โดยเป็นโทษ** เพราะเป็นทุกข์ด้วยความเป็นไป (ในภพคือ สังสารวัฏ) และเพราะความทุกข์ (นั่นเอง) เป็นโทษ อีกประการหนึ่งชื่อว่าอาทีนวะเพราะอรรถว่าผู้ไป ผู้ถึง ผู้เป็นไป สู่ความยากจน คำว่า “อาทีนวะ” นี้เป็นคำเรียกคนยากจน และแม้ว่าชั้นธ (๕) ก็เป็นสัณเฑาะฐียากจนเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ (โยคีจึงกำหนดรู้) โดยความยากจน เพราะเป็นเช่นกับคนยากจน
๒๕. **โดยมีความปรวนแปรอยู่เป็นธรรมดา** เพราะมีปกติแปรผันไป ๒ ทาง คือ ด้วยชรา ๑ และด้วยมรณะ ๑
๒๖. **โดยไม่มีสาระ** เพราะมีความอ่อนแอ และเพราะหักง่ายเหมือนไม้ผุ
๒๗. **โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย** เพราะเป็นเหตุแห่งความชั่วร้าย
๒๘. **โดยเป็นผู้ฆ่า (ฆาตกร)** เพราะเป็นผู้ฆ่าความไว้วางใจเหมือนศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร
๒๙. **โดยปราศจากความเจริญ** เพราะปราศจากความเจริญ และเพราะให้เกิดความไม่เจริญ
๓๐. **โดยมีอาสวะ** เพราะเป็นฐานไปสู่อาสวะ
๓๑. **โดยเป็นของถูกปรุปร่งแต่งไว้** เพราะเป็นสิ่งที่เหตุและปัจจัยปรุปร่งแต่งขึ้น
๓๒. **โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร** เพราะเป็นเหยื่อล่อของมัจจุมารและกิเลสมาร
- ๓๓–๓๖. **โดยมีความเกิด ความแก่ ความเจ็บป่วยและความตายเป็นธรรมดา** เพราะมีความเกิด แก่ เจ็บป่วยและตายเป็นปกติ
- ๓๗–๓๙. **โดยมีความโศก ความคร่ำครวญ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดา** เพราะเป็นเหตุแห่งความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ และความคับแค้นใจ

๔๐. **โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา** เพราะเป็นธรรมที่เป็นวิสัย (หรือ
อารมณ์) ของสังกิเลส คือ ตัณหา ทิฏฐิและทุจริต
ทั้งหลาย

สงเคราะห์สัมมสนะ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓

แท้จริง ในการกำหนดรู้ (คือสัมมสนะ) โดยอาการ ๔๐ (ที่กล่าวมา) นี้ การ
กำหนดรู้โดยอาการ (๑๐ ขยายต่อไปอีก) คือ :-

โดยความไม่เที่ยง
โดยแตกทำลาย
โดยความหวั่นไหว
โดยยุพัง
โดยไม่ยั่งยืน
โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
โดยไม่มีสาระ
โดยปราศจากความเจริญ
โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
โดยมีความตายเป็นธรรมดา

ในชั้นหนึ่งๆ (แต่ละชั้น) แยกเป็นอาการละ ๑๐ (รวมทั้ง ๕ ชั้น) เป็นอนิจจา-
นุปัสสนา ๕๐

การกำหนดรู้โดยอาการ (๕ ต่อไปอีก) คือ :-

โดยเป็นปรปักษ์
โดยเป็นของเปล่า
โดยเป็นของว่าง
โดยเป็นของสูญ
โดยไม่มีอัตรา

ในชั้นหนึ่งๆ (แต่ละชั้น) แยกเป็นอาการละ ๕ (รวม ๕ ชั้น) เป็นอนัตตา-
นุปัสสนา ๒๕

การกำหนดรู้ที่เหลือ (อีก ๒๕ อาการ) กล่าวคือ : โดยเป็นทุกข์ โดยเป็นโรค เป็นต้น ในชั้นหนึ่งๆ (แต่ละชั้น) แบ่งเป็นอาการละ ๒๕ (รวม ๕ ชั้น) เป็นทุกขานุ-
ปัสสนา ๑๒๕ ด้วยประการฉะนี้^๑ (รวมทั้ง ๓ อนุปัสสนา เป็น ๒๐๐ อาการ)

เมื่อโยคินกำหนดรู้ชั้น ๕ ด้วยการกำหนดรู้โดยไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยง เป็นต้น โดยจำแนกเป็น ๒๐๐ อาการดังกล่าวมานี้ สัมมสนะ (คือการกำหนดรู้) โดยอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่เรียกว่า นัยวิปัสสนา นั้น ก็มั่นคงด้วยประการฉะนี้

นี่เป็นวิธีเริ่มต้นการกำหนดรู้โดยดำเนินตามนัยพระบาลีในสัมมสนญาณนี้ก่อน

ทำอินทรีย์ให้แก่กล้าด้วยอาการ ๙

[๖๙๙] แต่ทว่า โยคีผู้ใดเมื่อทำโยคะโดยนัยวิปัสสนา ดังกล่าวนั้น นัย-
วิปัสสนาไม่ถึงพร้อม (คืออุทกยพญญาณยังไม่เกิด) โยคีผู้นั้นพึงทำอินทรีย์ (๕ มีศรัทธา เป็นต้น) ให้แก่กล้าด้วยอาการ ๙ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “อินทรีย์ทั้งหลาย (มีศรัทธา เป็นต้น) จะแก่กล้าด้วยอาการ ๙ คือ

๑. เห็นแต่ความด้อย่างเดียวของสังขารทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้ว
๒. และในการเห็นความด้อยั้น โยคีจะทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อม (ให้เกิด) ด้วยการทำความมีสติ
๓. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการทำให้ต่อเนื่องกันไป
๔. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการทำ (ในการเสพ) สัมปายะ
๕. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการกำหนดนิมิตของสมาธิ
๖. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการดำเนินไปโดยความเหมาะสมของ โพชฌงค์ ๗
๗. ทำความไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตให้เกิดขึ้น
๘. ในการไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตนั้น โยคีจะทำให้เกิดวิปัสสนาภาวนา ด้วยการข่มไว้ (ซึ่งทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นๆ) แล้วผ่านพ้น (ทุกขเวทนานั้นๆ) ออกไป^๒

๑ การจัดอาการ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓ นี้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์กำหนดไว้แตกต่างกันบ้าง

๒ ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อปฏิบัติขึ้นถึงสัมมสนญาณ โยคีแทบทุกคนขณะนั่งกำหนดไป ๆ ใน บางบัลลังก์จะเกิดทุกขเวทนามารุนแรงเป็นอย่างยิ่ง เช่น ปวดเข่า ปวดขา ปวดแข้ง ปวดข้อเท้า ถ้าโยคีไม่
อดทนพอ หยุดและเลิกกำหนดเสีย เมื่อนั่งกำหนดในบัลลังก์ต่อไป ก็เกิดทุกขเวทนามารุนแรงเช่นนั้นอีก
แต่ถ้าโยคีสามารถต่อสู้ทุกขเวทนานั้นโดยอดทนนั่งกำหนดจนทุกขเวทนานั้นผ่านพ้นหายไปเสียสักครั้งหนึ่ง
สองครั้ง ทุกขเวทนาเช่นนั้น จะไม่เกิดอีก หรือเกิดขึ้นก็น้อยลงไปและไม่รุนแรง

๙. และด้วยการไม่ละเลิก (หรือหยุดพัก) เสียในระหว่าง”^๑

แล้ว (โยคินั้น) พึงหลีกเลี่ยงอุปายะ (คือสิ่งไม่เป็นที่สบาย) ๗ อย่างเสีย แล้วเสพออยู่แต่อุปายะ (คือสิ่งเป็นที่สบาย) ๗ อย่าง ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วใน **ปฐวี-กสิณนิเทศ** (ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค) กำหนดรู้รูปในเวลาหนึ่ง กำหนดรู้รูป (สิ่งมิใช่รูปคือจิต) ในเวลาหนึ่ง (คนละเวลา ไม่ควรกำหนดรู้ด้วยกันในเวลาเดียวกัน) เมื่อกำหนดรูปโยคีควรดูความเกิดของรูปด้วย เช่นตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

วิธีกำหนดรู้ความเกิดของรูป

[๗๐๐] คือ ธรรมดารูปนี้เกิดขึ้นมาด้วยเหตุ ๔ อย่าง มีกรรมเป็นต้นใน ๔ อย่างนั้น รูปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเมื่อจะเกิดนั้น ก็เกิดขึ้นจากกรรมก่อน

ความจริง เฉพาะในขณะปฏิสนธิ์นั่นเอง พุดถึงสัตว์จำพวกคัพภเสยยกะ (คือสัตว์ที่เกิดในครรภ์ เช่นมนุษย์) ก่อน รูป ๓๐ ที่เรียกว่า วัตถุทสกะ (หมวด ๑๐ ของวัตถุ) กายทสกะ (หมวด ๑๐ ของกาย) และภาวะทสกะ (หมวด ๑๐ ของภาวะ) ก็เกิดขึ้นโดยสันตติ ๓ และรูป ๓๐ เหล่านั้น และเกิดขึ้นในอุปาทาขณะ (ขณะบังเกิดขึ้น) ของปฏิสนธิ์จิตด้วยเหมือนกัน

รูป ๓๐ เหล่านั้นเกิดขึ้นในอุปาทาขณะโดยเฉพาะ ฉันทใด ก็เกิดขึ้นทั้งในฐิติขณะทั้งในกัมภคขณะเช่นกัน ฉันทนั้น ในรูปและจิตนั้น รูปดับช้า แปรเปลี่ยนยาก จิตดับเร็ว แปรเปลี่ยนง่าย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นสิ่งอื่นแม้แต่สิ่งเดียวซึ่งแปรเปลี่ยนง่ายเหมือนดังจิตนี้”^๒ เพราะว่า เมื่อรูปดำรงอยู่นั้นแล ภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๆ ถึง ๑๖ ครั้ง อุปาทาขณะก็ดี ฐิติขณะก็ดี กัมภคขณะก็ดีของจิต ก็เป็นอย่างเดียวกัน แต่เฉพาะอุปาทาขณะและกัมภคขณะของรูป (นั้น) เบา (คือสั้น) เช่นเดียวกับอุปาทาขณะและกัมภคขณะของจิต แต่ทว่าฐิติขณะ (ของรูป) ใหญ่ (คือยาว) และดำเนินไปตลอดเวลาเท่ากับจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๑๖ ดวง ภวังคจิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วในอุปาทาขณะของปฏิสนธิ-

๑ ฎีกาว่า ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา อรรถกถาข้ออะไรมิได้ระบุไว้

๒ ดูเทียบ อ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙

จิต (และ) เกิดอยู่ก่อนแล้ว ถึงความตั้งอยู่ (ฐิติขณะ) ภาวังคจิตดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุอันเกิดขึ้นพร้อมกับภาวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น ซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้ว (และ) ถึงความตั้งอยู่ (คือฐิติขณะ)

พึงทราบความเป็นไปของจิตจนตลอดอายุ โดยนัยนี้

แต่ทว่า สำหรับผู้ใกล้ถึงมรณะ จิต ๑๖ ดวงจะเกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุอันเดียวนั้นแล ซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้ว (และ) ถึงความตั้งอยู่ รูปที่เกิดขึ้นในอุปปาท-ขณะของปฏิสนธิจิต จะดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ ลำดับมาแต่ปฏิสนธิจิต รูปที่เกิดขึ้นในฐานขณะ (ฐิติขณะ) จะดับพร้อมกับอุปปาทขณะของจิตดวงที่ ๑๗ รูปที่เกิดขึ้นในภังคขณะ ครั้นถึงฐานขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ก็ดับไป อันว่าความเป็นไป (ของจิต) ยังมีอยู่ตราบไต่ รูปก็ยังเป็นไปอยู่ตราบนั้น ด้วยประการฉะนี้แล

ถึงแม้สัตว์ทั้งหลายจำพวกโอปปาติกะ รูป ๗๐ ก็เป็นไปด้วยสันตติ ๗ ด้วยอาการอย่างนี้เช่นกัน

การจำแนกรูปเกิดจากกรรม

[๗๐๑] ในความเป็นไปของรูปเกิดแต่กรรมนั้น ควรทราบ **วิภาค** (คือการจำแนก) ดังนี้ คือ:-

๑. กรรม

๒. **กัมมสมุฏฐาน** คือ รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน
๓. **กัมมปัจจัย** คือ รูปมีกรรมเป็นปัจจัย
๔. **กัมมปัจจัยจิตตสมุฏฐาน** คือ รูปมีจิตซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. **กัมมปัจจัยอาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๖. **กัมมปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** คือ รูปมีฤดูซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ชื่อว่า **กรรม**
๒. วิปากขันธทั้งหลายและรูป ๗๐ ถ้วน มีจักขุทสกะเป็นต้น ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมสมุฏฐาน**

๓. วิปากชั้นธและรูป ๗๐ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัย** เพราะว่าการเป็นอุปัตถัมภปัจจัยของรูปที่เป็นกัมมสมุฏฐานด้วย
๔. รูปมีวิปากจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัยจิตตสมุฏฐาน**
๕. โอชาที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานทำโอชัฏฐมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในโอชัฏฐมกรุป (ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานและมีอาหารเป็นสมุฏฐาน) นั้น ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำโอชัฏฐมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัยอาหารสมุฏฐาน**
๖. เตโชธาตุเกิดจากกรรมที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรุปซึ่งมีเหตุเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น อีกทั้งเหตุในโอชัฏฐมกรุปนั้น ก็ทำโอชัฏฐมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัยอุตฺตสมุฏฐาน**

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดแต่กรรมด้วยประการดังกล่าวนี้ก่อน

การจำแนกรูปเกิดจากจิต

[๗๐๒] แม้ในรูปเกิดจากจิตทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ:-

๑. จิต
๒. จิตตสมุฏฐาน คือ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน
๓. จิตตปัจจัย คือ รูปมีจิตเป็นปัจจัย
๔. จิตตปัจจัยอาหารสมุฏฐาน คือ รูปมีอาหารซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. จิตตปัจจัยอุตฺตสมุฏฐาน คือ รูปมีเหตุซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. จิต ๘๙ ดวง ชื่อว่า จิต (และ) ในจิตทั้งหลาย ๘๙ ดวงนั้น (จำแนกไว้ดังนี้)

ทวตฺตีส จิตฺตานิ จพฺพเส- ญนวิสติ โสฬส
 ฐปิริยาปถวิญญตฺติ- ชนกาชนกา มตา.

แปลความว่า

**จิต ๓๒ ดวง (พวกหนึ่ง) จิต ๒๖ ดวง (พวกหนึ่ง)
จิต ๑๙ ดวง (พวกหนึ่ง) จิต ๑๖ ดวง (พวกหนึ่ง) ปราภ
ว ว่าเป็นจิตที่ทำรูป ทำอิริยาบถและทำวิญญัตติให้เกิดก็มี
และไม่ทำให้เกิดก็มี**

จริงอยู่ จากกามาวจรจิต มีจิต ๓๒ ดวง คือ กุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ เว้นมนธธาตุ อภิญญาจิต ๒ โดยกุศล ๑ กิริยา ๑ (เหล่านี้) ทำรูป อิริยาบถและวิญญัตติ ให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๐ ที่เหลือ เว้นวิปาก อรูปาวจรจิต ๘ อีกทั้งโลกุตตรจิต ๘ ทำรูปและอิริยาบถให้เกิด แต่ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๑๙ ดวง คือ ภวังคจิต ๑๐ ในกามาวจร ภวังคจิต ๕ ในรูปาวจร มโนธาตุ ๓ วิปากเหตุกมโนวิญญาณธาตุเป็นไปกับโสมนัส ๑ ทำรูปให้เกิดได้อย่างเดียว ไม่ทำอิริยาบถ ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๑๖ ดวง คือ : ปัญจวิญญาณ ๒ ($๕ \times ๒ = ๑๐$) ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง ๑ จุติจิตของพระชีนาสพทั้งหลาย ๑ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ไม่ทำรูปให้เกิดขึ้นโดยแท้(และ) ไม่ทำอิริยาบถ ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) อนึ่ง ในจิตเหล่านี้ จิตทั้งหลายใด ทำให้รูปเกิด จิตทั้งหลายนั้นไม่ทำรูปให้เกิดในฐิตินะหรือในภังคขณะ เพราะว่า จิตในขณะ (ทั้ง ๒) นั้น มีกำลังอ่อน แต่อยู่ในอุปาทาขณะ จิตมีกำลังแรง เพราะฉะนั้น จิตนั้นอาศัยวัตถุรูปที่เกิดก่อนในขณะนั้น แล้วทำรูปให้เกิด

๒. ชั้นที่ไม่มีรูป ๓ และ รูป ๑๗ อย่าง คือ สัทททวกะ (๙) กายวิญญัตติ ๑ วจวิญญัตติ ๑ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มหุตา ๑ กัมมัณฺญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ชื่อว่า **รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน**

๓. รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิก ที่เกิดแล้วภายหลัง เป็นปัจจัยโดยปัจฉาชาติปัจจัย ของกายนี้ที่เกิดแล้วก่อน” ดังนี้ ชื่อว่า **รูปมีจิตเป็นปัจจัย**

๔. โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ทำโอชัฏฐมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๒ (หรือ) ๓ วาระ โดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นจิตตปัจจัยอาหารสมุฏฐาน**

๑ ดูเทียบ อภ. ปุ. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐

๕. ฤๅ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๒ (หรือ) ๓ วาระ โดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นจิตตปัจจยอุต-สมุฏฐาน**

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากจิตด้วยประการดังกล่าวนี้

การจำแนกรูปเกิดจากอาหาร

[๗๐๓] แม้ในรูปเกิดจากอาหารทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ :-

๑. อาหาร

๒. **อาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน

๓. **อาหารปัจจย** คือ รูปมีอาหารเป็นปัจจย

๔. **อาหารปัจจยอาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารซึ่งมีอาหารเป็นปัจจยเป็นสมุฏฐาน

๕. **อาหารปัจจยอุตสมุฏฐาน** คือ รูปมีฤๅซึ่งมีอาหารเป็นปัจจยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. อาหารที่ทำเป็นคำ (๑) ชื่อว่า **อาหาร**

๒. รูป ๑๔ อย่าง คือ โอชัญญกรุปที่โอชาซึ่งได้รูปเกิดจากกรรมมีใจครองเป็นปัจจยแล้วตั้งอยู่ในรูปเกิดจากกรรมนั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำให้ตั้งขึ้น ๘ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัณฺญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารสมุฏฐาน**

๓. รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า “อาหารที่ทำเป็นคำ เป็นปัจจยโดยอาหารปัจจย ของกายนี้” ดังนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจย**

๔. โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ในรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ทำโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้นอีก ทั้งโอชาในโอชัญญกรุปนั้นก็ทำโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้นอีก สืบต่อความเป็นไป ๑๐ (หรือ) ๑๒ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจยอาหารสมุฏฐาน** (เช่นตัวอย่างต่อไปนี้)

๑ ดูเทียบ อภ. ปุ. (ไทย) ๔๑/๑๕/๑๐

อาหารที่บริโภคแล้วในวันหนึ่ง อุปถัมภ์รูปอยู่ได้ตลอดทั้ง ๗ วัน ส่วนโอชาที่เป็นของทิพย์ อุปถัมภ์รูปอยู่ได้ตลอด ๑ เดือน หรือตลอด ๒ เดือนบ้าง อีกทั้งอาหารที่มารดาบริโภค ก็แผ่ไปสู่ร่างกายของทารก (ในครรภ์) แล้วทำรูปให้ตั้งขึ้น ถึงแม้อาหารที่ฉาบทาไว้ที่ร่างกาย ก็ทำรูปให้ตั้งขึ้น

อาหารเกิดแต่กรรม ชื่อว่าอุปาทินนากาหาร (อาหารของสัตว์ผู้มีใจครอง) แม้อุปาทินนากาหารนั้นถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำรูปให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในรูปนั้นก็ทำรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

๕. เตโชธาตุ มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัญญกรุปซึ่งมีฤตเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจัยอุตสมุฏฐาน**

ในสมุฏฐานทั้งหลายนั้น อาหารนี้เป็นปัจจัยเพราะเป็นผู้ทำให้รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นปัจจัยของรูปที่เหลือ (คือรูปมีกรรม มีจิตและมีฤตเป็นสมุฏฐาน) ทั้งหมด โดยเป็นนิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากอาหารด้วยประการดังกล่าวนี้

การจำแนกรูปเกิดจากฤต

[๗๐๔] แม้ในรูปเกิดจากฤตทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ :-

๑. **อุตุ** คือ ฤต
๒. **อุตสมุฏฐาน** คือ รูปมีฤตเป็นสมุฏฐาน
๓. **อุตปัจจัย** คือ รูปมีฤตเป็นปัจจัย
๔. **อุตปัจจัยอุตสมุฏฐาน** คือ รูปมีฤตซึ่งมีฤตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. **อุตปัจจัยอาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารซึ่งมีฤตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. เตโชธาตุมีสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า **อุตุ - ฤต** แต่ฤตนี้มีอยู่ ๒ อย่าง ดังนี้ คือ ฤตร้อน ๑ ฤตหนาว ๑

๒. ฤตมีสมุฏฐาน ๔ ได้รูปอุปาทินนกะเป็นปัจจัยแล้ว ถึงความตั้งอยู่ ทำรูปให้ตั้งขึ้นในร่างกาย ชื่อว่า **รูปเป็นอุตสมุฏฐาน** รูปมีฤตเป็นสมุฏฐานนั้นมีอยู่ ๑๕ อย่าง

คือ สัทททวกะ ๙ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มหุตา ๑ กัมมัณฺญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑

๓. ฤดูเป็นปัจจัยแห่งความเป็นอยู่และแห่งความฉิบหายของรูปทั้งหลายที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตฺปัจจัย**

๔. เตโชธาตุ มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งฤดูในโอชัญญกรุปนั้นก็ทำโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย รูปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน แม้ตั้งอยู่ในฝ่ายเป็นอนุภาทินนกรุป ก็ยังเป็นไปอยู่ได้ตลอดกาลนานเท่านั้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตฺปัจจัยอุตฺสมุฏฐาน**

๕. โอชา มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในโอชัญญกรุปนั้นก็ทำโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย สืบต่อความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตฺปัจจัยอาหารสมุฏฐาน**

ในสมุฏฐานทั้งหลายนั้น ฤดูนี้เป็นปัจจัยเพราะเป็นผู้ทำให้เกิดรูปที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย เป็นปัจจัยของรูปที่เหลือ (คือรูปมีกรรมจิตและอาหารเป็นสมุฏฐาน) ทั้งหลาย โดยเป็นนิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากฤดูด้วยประการดังกล่าวนี้

ความจริง โยคาวจรเมื่อเห็นซึ่งความเกิดของรูปด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ก็ชื่อว่า กำหนดรู้รูปตามกาล (คือ ในเวลาหนึ่ง)

วิธีกำหนดรู้ความเกิดของรูป

[๗๐๕] อนึ่ง เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้รูปอยู่ ก็พึงเห็นความเกิดของรูปด้วย ฉันทิ แม้เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้รูปอยู่ ก็พึงเห็นความเกิดของรูปไปด้วย ฉันทิ และความเกิดของรูปนั้น พึงเห็นโดยทางจิตตูปบาทฝ่ายโลกียะ ๘๑ ดวงนั่นเอง เช่น ตัวอย่างดังต่อไปนี้ : ความจริง ที่เรียกว่า รูปนี้ ก็คือ จิตตูปบาท ๑๙ ประเภท เกิดขึ้นก่อนในปฏิสนธิด้วยกรรมที่ประมวลไว้ในภพก่อน แต่อาการเกิดของรูปนั้น พึงทราบตามนัยดังกล่าวไว้แล้วในนิเทศแห่งปัจจุสมุปบาทนั่นเอง

อรูป (คือ จิตตูปบาท ๑๙ ประเภท) นั้นนั่นแล เกิดขึ้นโดยภวังคจิต เริ่มมาแต่จิตอันเป็นลำดับของปฏิสนธิจิต ครั้นในที่สุดของอายุก็เกิดขึ้นโดยเป็นจุติจิตในจิตตูปบาท

๑๙ ดวงนั้น จิตดวงใดเป็นกามาวจร จิตดวงนั้นเป็นโดยตทาลัมพนะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ แต่ในปวัตติกาล เพราะความที่รูปทั้งหลายมาสู่คลองจักขุ เพราะดวงจักขุมิได้แตกทำลายไป จักขุวิญญาณอาศัยแสงสว่างมีมนสิการเป็นเหตุ จึงเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เพราะว่า ในจิตติขณะแห่งจักขุประสาท รูปที่ถึงความตั้งอยู่นั่นเองก็กระทบจักขุ ครั้นจักขุนั้นถูกรูปกระทบ ภวังค์ก็เกิดขึ้นดับไป ๒ ครั้ง จากนั้น กิริยามโนธาตุก็เกิดขึ้น ทำอวัชชนกิจ (การรำพึงนึก) ให้สำเร็จในอารมณ์นั้นนั่นเอง ในลำดับนั้น จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก หรือเป็นอกุศลวิบาก ก็เกิดขึ้นเห็นรูปอันเดียวกันนั้น จากนั้น วิปากมโนธาตุก็เกิดขึ้นรับรูปเดียวกันนั้น (สัมผัสผัสสะ) ครั้นแล้ววิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุก็เกิดขึ้น พิจารณา (สันติระ) รูปเดียวกันนั้นนั่นเอง จากนั้น กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุประกอบด้วยอุเบกขา ก็เกิดขึ้นกำหนด(โฏฐัพพะ)รูปอันเดียวกันนั้น ต่อจากนั้น บรรดากุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต ที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย อเหตุกจิตประกอบด้วยอุเบกขา ๑ ดวง หรือชวนะ ๕ หรือ ๗ ก็เกิดขึ้น จากนั้นในบรรดาตทาลัมพณจิต ๑๑ ดวงของกามาวจรจิตทั้งหลาย ตทาลัมพณจิตดวงใดดวงหนึ่งซึ่งสมควรแก่ชวนะก็เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้

แม้ในทวารนอกนี้ (มีโสตทวารเป็นต้น) ก็มีนัยดังกล่าวมานี้ แต่ในมโนทวาร แม้มหัคคตจิตทั้งหลายก็เกิดขึ้นฉะนี้แล

พึงเห็นความเกิดขึ้นของอรูปในทวารทั้งหลาย ๖ ด้วยประการดังกล่าวนี้

ความจริง เมื่อโยคาวจรเห็นอยู่ซึ่งความเกิดของอรูป ด้วยอาการดังกล่าวนี้ ชื่อว่า กำหนดรู้รูปตามกาล (คือในเวลาหนึ่ง)

โยคาวจรท่านหนึ่ง แม้กำหนดรู้รูปตามกาล (ในเวลาหนึ่ง) และกำหนดรู้รูปตามกาล (ในอีกเวลาหนึ่ง) (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยอาการดังกล่าวนี้แล้ว ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ปฏิบัติอยู่โดยลำดับ (จนบรรลุลุททยพยานุรักษ์) ก็ทำปัญญาภาวนาให้ถึงพร้อมได้

ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางรูปสัตตะกะ

[๗๐๖] โยคาวจรอีกท่านหนึ่งยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยทาง **รูปสัตตะกะ** (คือ มนสิการโดยอาการ ๗ ในรูป) และทาง **อรูปสัตตะกะ** (คือ มนสิการโดยอาการ ๗ ในอรูป)

ในรูปสัตตะกะและอรุปสัตตะกะนั้น เมื่อโยคาวจรยกขึ้น (สู่พระไตรลักษณ์) แล้ว กำหนดรู้โดยอาการเหล่านี้ คือ :-

๑. โดยความยึดถือไว้และการปล่อยวาง
๒. โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย
๓. โดยความเป็นรูปเกิดขึ้นจากอาหาร
๔. โดยความเป็นรูปเกิดขึ้นจากฤดู
๕. โดยความเป็นรูปเกิดจากกรรม
๖. โดยความเป็นรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน
๗. โดยความเป็นรูปธรรมดา

ดังนี้ชื่อว่ายกขึ้นกำหนดรู้โดยทาง **รูปสัตตะกะ**

เพราะฉะนั้น ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

อาทานนิกุเขปโต	วยวุฑฺฒตถคามิโต
อาหารโต จ อุตฺโต	กมฺมโต จาปิ จิตฺโต
ธมฺมตารูปโต สตฺต	วิตุถาเรน วิปสฺสตี.

แปลความว่า

โยคาวจรรู้เห็นโดยพิสดาร โดยอาการ ๗ คือ โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวาง ๑ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย ๑ โดยอาหาร ๑ โดยฤดู ๑ โดยกรรม ๑ โดยจิต ๑ โดยรูปธรรมดา ๑

๑. โดยความยึดถือไว้และปล่อยวาง

ในอาการ ๗ นั้น คำว่า “การยึดถือไว้” หมายถึง ปฏิสนธิ คำว่า “ปล่อยวาง” หมายถึง จุตติ โยคาวจรกำหนดแบ่ง ๑๐๐ ปี (ออกเป็น ๒ ตอน) โดยการยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) และการปล่อยวาง (จุตติ) เหล่านี้ แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลาย (ถาม) ยกพระไตรลักษณ์อย่างไร ? (ตอบ) ในระหว่าง (การยึดถือไว้และการปล่อยวาง) นี้ สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง (ถาม) เพราะเหตุไร ? (ตอบ) เพราะเป็นไปโดย

ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ๑ เพราะความแปรผันไป ๑ เพราะเป็นไปชั่วคราว ๑ และเพราะขัดแย้งต่อความเที่ยง ๑ อนึ่ง เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นมาแล้ว ก็ถึงความตั้งอยู่ ในขณะที่ตั้งอยู่ก็สะสมบ่มด้วยชรา ถึงชราแล้วก็จะแตกดับเป็นแน่แท้ เพราะฉะนั้นจึงเป็นทุกข์ เพราะมีการเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ ๑ เพราะเป็นทุกข์ ๑ เพราะทณยาก ๑ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ๑ และเพราะขัดขวางความสุข ๑ และเพราะเหตุที่ใดๆ ก็ไม่มีอำนาจเป็นไปในได้ ใน ๓ สถานเหล่านี้ คือ :-

๑. สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความตั้งอยู่ (สถาน ๑)
๒. ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว จงอย่าแก่ชรา (สถาน ๑)
๓. ที่ถึงความแก่ชราแล้ว จงอย่าแตกดับ (สถาน ๑) ดังนี้

สังขารทั้งหลายว่างเปล่าจากการเป็นไปในอำนาจนั้นนั่นแล เพราะฉะนั้นจึงเป็นอนัตตา เพราะเป็นของว่างเปล่า ๑ เพราะไม่มีเจ้าของ ๑ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ และเพราะปฏิเสธอนัตตา ๑ ฉะนั้นแล

๒. โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย

[๗๐๗] ครั้นยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่กำหนด ๑๐๐ ปี โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวางด้วยประการดังนั้นแล้ว ถัดจากนั้น โยคาวจรก็ยกขึ้นโดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย

ในอาการ (ดังกล่าว) นั้น การถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้น คือเจริญขึ้นแล้วตามวัย ชื่อว่าถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย อธิบายว่า ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้น

(ถามว่า) ยกขึ้นอย่างไร ?

จำแนก ๑๐๐ ปี โดย ๓ วัย

(ตอบว่า) โยคาวจรนั้นกำหนดจำแนก ๑๐๐ ปีนั้นนั่นแล โดย ๓ วัย คือ :- โดยปฐมวัย - วัยต้น ๑ มัชฌิมวัย - วัยกลาง ๑ ปัจฉิมวัย - วัยสุดท้าย ๑ ใน ๓ วัยนั้น ๓๓ ปีข้างต้น ชื่อว่าปฐมวัย ๓๔ ปีจากนั้นไป ชื่อว่ามัชฌิมวัย ๓๓ ปีจากมัชฌิมวัยนั้นไป

ชื่อว่าปัจฉิมวัย^๑ จะนี้แล ครั้นกำหนดจำแนกโดย ๓ วัยเหล่านี้ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ว่า “รูปที่เป็นไปในปฐมวัย ไม่ทันถึงมัชฌิมวัย ก็ดับไปเสีย ในปฐมวัยนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่มีอตถา แม้รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัย ไม่ทันถึงปัจฉิมวัย ก็ดับไปเสียในมัชฌิมวัยนั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้รูปนั้นก็สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถึงแม้รูปที่เป็นไปตลอด ๓๓ ปีในปัจฉิมวัย ชื่อว่า สามารถดำเนินต่อไปได้ ภายหลัง แต่ตายแล้วหาไม่มี เพราะฉะนั้น แม้รูปนั้นก็สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑๐๐ ปี โดยกำหนดช่วงละ ๑๐ ปี

[๗๐๘] ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทางวัยมีปฐมวัยเป็นต้น อย่างนั้นแล้ว โยคาวจรยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยช่วงละ ๑๐ ปี ๑๐ ช่วงเหล่านี้ ต่อไปอีกดังนี้ คือ

๑. มันททสกะ ช่วง ๑๐ ปีของเด็กอ่อน
๒. ชิททาทสกะ ช่วง ๑๐ ปีของการเล่น
๓. วัณณทสกะ ช่วง ๑๐ ปีของผิวพรรณ
๔. พลทสกะ ช่วง ๑๐ ปีของกำลัง
๕. ปัญญาทสกะ ช่วง ๑๐ ปีของปัญญา
๖. หานิทสกะ ช่วง ๑๐ ปีของความเสื่อม
๗. ปัพพาททสกะ ช่วง ๑๐ ปีของความโค้ง
๘. วังกทสกะ ช่วง ๑๐ ปีของความงอ
๙. โมฆุททสกะ ช่วง ๑๐ ปีของความหลงลืม
๑๐. สยันทสกะ ช่วง ๑๐ ปีของการนอน

ในช่วงละ ๑๐ ปีเหล่านั้น ช่วง ๑๐ ปีแรกของบุคคลผู้มีอายุ ๑๐๐ ปี ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของเด็กอ่อนก่อน เพราะว่าในช่วง (๑๐) นั้น บุคคลผู้นั้นยังเป็นเด็กอ่อน เด็กเล็กไม่อยู่นิ่ง อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของการเล่น เพราะในช่วง (๒๐) นั้น บุคคล

๑ ใน สัทธัมมปปัชโชติกา ภาค ๒ หน้า ๘๐ และ สัทธัมมปกาสินี หน้า ๑๕๙ แบ่งไว้เท่ากัน คือ วัยละ ๓๓ ปี กับ ๔ เดือน รวม ๓ วัย ครบ ๑๐๐ ปี

ผู้นั้นเพละในการเล่นเสียเป็นส่วนมาก อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของผิวพรรณ เพราะช่วง (๓๐) นั้น อวัยวะทางผิวพรรณของผู้นั้นถึงความงามไพบูลย์ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของกำลัง เพราะว่าเป็นช่วง (๔๐) นั้น กำลังและเรี่ยวแรงของผู้นั้นถึงความไพบูลย์ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของปัญญา เพราะในช่วง (๕๐) นั้น ปัญญาของผู้นั้นเป็นหลักฐานมั่นคงดี เขาว่าแม่คนที่ปัญญาที่บโดยปกติ ครั้นในช่วงนั้น ปัญญาก็เกิดขึ้นได้แม่นิดหน่อยเหมือนกัน อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความเสื่อม เพราะว่าเป็นช่วง (๖๐) นั้น ความยินดีในการเล่นก็ดี ผิวพรรณก็ดี กำลังก็ดี ปัญญาก็ดี ของผู้นั้นเสื่อมถอยไป อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความโค้ง เพราะว่าเป็นช่วง (๗๐) นั้น อัดภาพร่างกายของผู้นั้นโค้งไปข้างหน้า อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความงอ เพราะว่าเป็นช่วง (๘๐) นั้น อัดภาพร่างกายของผู้นั้นงอเหมือนหางไถ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความหลงลืม เพราะว่าเป็นช่วง (๙๐) นั้น บุคคลผู้นั้นเป็นคนหลงๆ ลืมๆ ลืมสิ่งที่ทำแล้ว (และ) ทำไปแล้ว อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของการนอน เพราะว่ามีอายุ ๑๐๐ ปี ก็มีแต่การนอนเป็นส่วนมากเป็นธรรมดา

เพื่อยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทางช่วงละ ๑๐ ปีเหล่านั้นในรูปนั้น โยคีท่านนี้จึงใคร่ครวญอยู่ดังนี้ว่า “รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงแรก ยังไม่ถึง ๑๐ ปีช่วงที่ ๒ ก็ดับไปเสีย ใน ๑๐ ปีช่วงแรกนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๒ ... ฯลฯ ... ใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๙ ยังไม่ถึง ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ ก็ดับไปเสียใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๙ นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปี ช่วงที่ ๑๐ ยังไม่ถึงภพหน้า ก็ดับไปเสียใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ นี้เอง เพราะฉะนั้น ถึงแม้รูปนั้นก็เป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา” ชื่อว่ายกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ด้วยประการฉะนี้

จำแนก ๑๐๐ ปีเป็น ๒๐ ส่วน

[๗๐๙] ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยกำหนดช่วงละ ๑๐ ปี ๑๐ ช่วงอย่างนั้นแล้ว โยคินั้นจึงทำ ๑๐๐ ปีนั้นนั้นแหละให้เป็น ๒๐ ส่วน โดย (แบ่งเป็นส่วนละ) ๕ ปี - ๕ ปี แล้วยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยต่อไปอีก ยกขึ้นอย่างไร ? แท้จริง โยคีท่านนั้นใคร่ครวญอยู่ดังนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีแรก ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๒

ก็ดับไปเสียในช่วง ๕ ปีแรกนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒ ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๓ ... ฯลฯ ... รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๑๙ ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ก็ดับไปเสียในช่วง ๕ ปีที่ ๑๙ นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ชื่อว่าสามารถเลยไปเกินความตายหาไม่ เพราะฉะนั้น แม้รูปนั้นก็ป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑๐๐ ปีออกเป็น ๒๕, ๓๓, ๕๐ และ ๑๐๐ ส่วน

ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทาง (จำแนก) ๒๐ ส่วนอย่างนั้นแล้ว โยคินั้นจึงทำ ๑๐๐ ปี นั้นให้เป็น ๒๕ ส่วน แล้วยกขึ้น โดย (แบ่งส่วนละ) ๔ ปี - ๔ ปี ต่อไปอีก อนึ่ง แล้วทำให้เป็น ๓๓ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๓ ปี - ๓ ปี ... ทำให้เป็น ๕๐ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๒ ปี - ๒ ปี ... ทำให้เป็น ๑๐๐ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๑ ปี - ๑ ปี ...

จำแนก ๑ ปี ตาม ๓ ฤดู

จากนั้น ทำปีหนึ่งๆ ให้เป็น ๓ ส่วน แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้น โดยฤดู ๓ ฤดู คือ ฤดูวัสสานะ ๑ ฤดูเหมันต์ ๑ ฤดูคิมหะ ๑ ตามแต่ละฤดูๆ ยกเข้าอย่างไร ? โยคิตานนั้นใครควรอยู่อย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปตลอด ๔ เดือนในฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน) ยังไม่ทันถึงฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว) ก็ดับเสียแล้วในฤดูวัสสานะนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูเหมันต์ ยังไม่ทันถึงฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) ก็ดับเสียแล้วในฤดูเหมันต์นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะ ยังไม่ทันถึงฤดูวัสสานะใหม่ ก็ดับเสียแล้วในฤดูคิมหะนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ ปี ตามฤดู ๖ ^๑

ครั้นยกขึ้น (โดย ๓ ฤดู) อย่างนั้นแล้วจึงทำ ๑ ปี เป็น ๖ ส่วนต่อไปอีก แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัยนั้นอย่างนี้ว่า

๑ ฎีกา กำหนดฤดู ๖ ตามเดือน ดังนี้ (๑) วัสสานะ = เดือน ๙, ๑๐ (๒) สรทะ = เดือน ๑๑, ๑๒ (๓) เหมันต์ = เดือนอ้าย, ยี่ (๔) ลีลิตะ = เดือน ๓, ๔ (๕) วัสสันต์ = เดือน ๕, ๖ (๖) คิมหะ = เดือน ๗, ๘ คงแบ่งตามฤดูกาลในบางท้องถิ่นบางภาค ในอินเดีย หรือในศรีลังกา

“รูปที่เป็นไปตลอด ๒ เดือน ในฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน) ยังไม่ทันถึงฤดูสารท (ฤดูใบไม้ร่วง) ก็ดับเสียแล้วในฤดูวัสสานะนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูสารท ยังไม่ถึงฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว) ... รูปที่เป็นไปในฤดูเหมันต์ ยังไม่ถึงฤดูลิวระ (ฤดูเย็น) ... รูปที่เป็นไปในฤดูลิวระ ยังไม่ถึงฤดูวัสสันต์ (ฤดูใบไม้ผลิ) ... รูปที่เป็นไปในฤดูวัสสันต์ ยังไม่ถึงฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) ... รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะ ยังไม่ถึงฤดูวัสสานะถัดไป ก็ดับเสียแล้วในฤดูคิมหะนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ เดือน เป็น ๒ ปักษ์

ครั้นยกขึ้น (โดย ๖ ฤดู) อย่างนั้นแล้ว แต่นั้นโยคีก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดย (จำแนก ๑ เดือนเป็น) ข้างแรมและข้างขึ้นว่า “รูปที่เป็นไปในข้างแรม ยังไม่ทันถึงข้างขึ้น ... รูปที่เป็นไปในข้างขึ้น ยังไม่ทันถึงข้างแรม ก็ดับเสียแล้วในข้างขึ้นนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ วันเป็นกลางคืนและกลางวัน

แต่นั้น โยคีก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดย (กำหนด) วันและคืนว่า “รูปที่เป็นไปในกลางคืน ยังไม่ทันถึงกลางวัน ก็ดับเสียแล้วในกลางคืนนั้นนั่นเอง แม้รูปที่เป็นไปในกลางวัน ยังไม่ทันถึงกลางคืน ก็ดับเสียแล้วในกลางวันนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ วันเป็น ๖ ส่วน

แต่นั้น โยคีก็ทำ (จำแนก) คืนและวันนั้นนั้นแลออกเป็น ๖ โดยเวลามีตอนเช้า เป็นต้น แล้วยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ว่า “รูปที่เป็นไปในตอนเช้า ยังไม่ทันถึงตอนกลางวัน ... รูปที่เป็นไปในตอนกลางวัน ยังไม่ทันถึงตอนเย็น ... รูปที่เป็นไปในตอนเย็น ยังไม่ทันถึงปฐมยาม ... รูปที่เป็นไปในปฐมยาม ยังไม่ทันถึงมัชฌิมยาม ... รูปที่เป็นไปในมัชฌิมยาม ยังไม่ทันถึงปัจฉิมยาม ก็ดับเสียแล้วในมัชฌิมยามนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในปัจฉิมยาม ยังไม่ทันถึงตอนเช้าวันรุ่งขึ้น ก็ดับเสียแล้วในปัจฉิมยามนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนกโดยอาการ ๖

[๗๑๐] ครั้นโยคีน้นยกขึ้น(สู่พระไตรลักษณ์)อย่างนั้นแล้ว ก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยการเดินไปข้างหน้า ถอยกลับ แลดู เหลียวดู การคู้ และเหยียดออก (ซึ่งมือและเท้า) ในรูปนั้นนั่นแหละ ต่อไปอีกว่า “รูปที่เป็นไปในการเดินไปข้างหน้า ยังไม่ทันถอยกลับ ก็ดับไปในการเดินไปข้างหน้านั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในการถอยกลับ ยังไม่ทันถึงการแลดู ... รูปที่เป็นไปในการแลดู ยังไม่ทันถึงการเหลียวดู ... รูปที่เป็นไปในการเหลียวดู ยังไม่ทันถึงการคู้ ... รูปที่เป็นไปในการคู้ ยังไม่ทันถึงการเหยียดออกก็ดับไปในการคู้นั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนกก้าวเท้า ๖ ระยะ

ครั้นแล้ว โยคีกัทำระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่งออกเป็น ๖ ส่วน^๑ โดยแบ่งเป็น :-

๑. อุทธรณะ - ยก
๒. อติหรณะ - ย่าง
๓. วิติหรณะ - ย้าย
๔. โวสัสซชนะ - ลง
๕. สันนิกะเปณะ - เหยียบ
๖. สันนิรุมภณะ - กด^๒

ใน ๖ ส่วนนั้น

๑ ทิ.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๗๓-๑๗๔

ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๖๔/๒๖๑

อภ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๑๓/๓๘๐

๒ อาจเปรียบเทียบการเดินจงกรม ๖ ระยะ ในทางปฏิบัติ ตามหลักวิปัสสนา ดังนี้ :-

๑. อุทธรณะ	(ยก)	เทียบกับ	ยกเข่นหนอ
๒. อติหรณะ	(ย่าง)	เทียบกับ	ยกหนอ
๓. วิติหรณะ	(ย้าย)	เทียบกับ	ย่างหนอ
๔. โวสัสซชนะ	(ลง)	เทียบกับ	ลงหนอ
๕. สันนิกะเปณะ	(เหยียบ)	เทียบกับ	ถูกหนอ
๖. สันนิรุมภณะ	(กด)	เทียบกับ	กดหนอ

๑. การยกขึ้นจากพื้น เรียกว่า **อุทธรณะ** - ยก
๒. การยื่นเท้าไปข้างหน้า เรียกว่า **อติธรณะ** - ย่าง
๓. ครั้นเห็นตอ เห็นหนาม (หรือ) เห็นทิวชาติ (ภู) เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก้าวเท้า (เฉียง) ไปข้างโน้นและข้างนี้ เรียกว่า **วติธรณะ** - ย้าย
๔. การหย่อนเท้าต่ำลง เรียกว่า **โวสัชชณะ** - ลง
๕. การวางเท้าลงบนพื้นดิน เรียกว่า **สันนิกเขปนะ** -เหยียบ
๖. การกดเท้าลงกับพื้นในเวลาจะยกเท้าอีกข้างหนึ่งขึ้น เรียกว่า **สันนิรุมภณะ** - กด

ใน ๖ ส่วนนั้น ในการยก (เท้าขึ้น) ธาตุทั้ง ๒ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ มีประมาณต่ำ อ่อน ส่วนอีก ๒ ธาตุ (คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ) มีประมาณมาก มีกำลัง ในการย่างเท้าและการย้ายเท้าก็เหมือนกัน ในการหย่อนเท้าลง ธาตุ ๒ คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณต่ำ อ่อน ส่วนอีก ๒ ธาตุ (คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ) มีประมาณมาก มีกำลัง ในการเหยียบและกดก็เหมือนกัน

ครั้นโยคีทำ (ระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่ง) ให้เป็น ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัยนั้นโดยส่วนทั้งหลาย ๖ (ของก้าวเท้าก้าวหนึ่ง) เหล่านั้น ยกขึ้นอย่างไร? โยคิกำนันพิจารณาเห็นอยู่ดังนี้ว่า “ธาตุทั้งหลายในที่เป็นไป ในการยกเท้าขึ้นก็ดี รูปทั้งหลายใดอาศัยธาตุนั้นก็ดี สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดยังไม่ทันถึงการย่างเท้า ก็ดับไปในการยกเท้าขึ้นนี้เอง เพราะฉะนั้น สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนึ่ง สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นไปในการย่างเท้ายังไม่ทันถึงการย้ายเท้า...ที่เป็นไปในการย้ายเท้ายังไม่ทันถึงการหย่อนเท้าลง ... ที่เป็นไปในการหย่อนเท้าลง ยังไม่ทันถึงการเหยียบ ... ที่เป็นไปในการเหยียบ ยังไม่ทันถึงการกด ก็ดับไปในการเหยียบนี้นั่นเอง สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในนั้นๆ (มีการยกเท้าขึ้นเป็นต้น) ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้ ก็ทำเสียงตู่ตู่ตู่แตกไปเป็นปล้องๆ เป็นข้อๆ เป็นท่อนๆ ณ ที่นั้นๆ นั่นเอง เหมือนเมล็ดงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องอันร้อน ทำเสียงตู่ตู่ตู่ (เปรี้ยะๆ) แตกไป ฉะนั้น เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ฉะนั้นแล

การกำหนดรู้รูปของโยคิกำนันผู้เห็นแจ้งสังขารทั้งหลายเป็นปล้องๆ อย่างนี้ เป็นการกำหนดรู้ที่ละเอียดอ่อน

[๗๑๑] ก็แล ในความละเอียดอ่อนของการกำหนดรูปร่างนั้นมีอุปมาดังนี้:-

อุปมาในความละเอียดอ่อนของการกำหนดรูปร่าง

สมมติว่า ชายผู้อยู่ปลายแดนคนหนึ่ง มีความเคยชินที่ทำมาแต่ในเรื่องใช้ไฟที่ทำด้วยไม้และหญ้าเป็นต้น ไม่เคยเห็นดวงประทีป (ตะเกียง) ครั้นมาถึงนครหลวงได้เห็นดวงประทีปที่เขาจุดไว้ในย่านการค้า จึงถามบุรุษผู้หนึ่ง (คนที่ ๑) ว่า “ท่านผู้เจริญนี้เขาเรียกว่าอะไร ? น่าชอบใจจริง” บุรุษผู้นั้นจึงบอกกะชายชาวปลายแดนผู้นั้นว่า “ชอบใจในสิ่งนี้หรือ ? นี่เขาเรียกว่าดวงประทีป ครั้นหมดน้ำมันและสิ้นไส้ แม้แต่ทางไปของมันก็จักไม่ปรากฏ (ให้เห็น)” บุรุษอีกผู้หนึ่ง (คนที่ ๒) บอกกะชายชาวปลายแดนคนนั้นว่า “การที่ดวงประทีปไม่ปรากฏ เพราะหมดน้ำมันและสิ้นไส้ นี้ เป็นเรื่องหายาบ ความจริง เมื่อไส้ (ตะเกียง) นี้ถูกเผาไปๆ โดยลำดับ เปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ (และ) ส่วนที่ ๓ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้” บุรุษอีกผู้หนึ่ง (ที่ ๓) บอกกะเขาอย่างนี้ว่า “ถึงแม้เรื่องนี้จะหายาบเหมือนกัน เพราะว่าเปลวไฟจักดับไปในระหว่างองคุลีทุกองคุลี...ในระหว่างครึ่งองคุลีทุกครึ่งองคุลี...ในเส้นด้ายทุกเส้นด้าย...ในใยด้ายทุกใยด้ายของไส้ (ตะเกียง) นี้ ไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้ แต่พัน (ปราศจาก) ใยด้ายแล้ว ไม่สามารถทำเปลวไฟให้ปรากฏได้” ฉะนั้นแล

อุปมาอุปไมย

ในอุปมานั้น การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งกำหนดโดย ๑๐๐ ปี ตั้งแต่การยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) จนถึงการปล่อยวาง (จุติ) เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๑) รู้ว่า “ครั้นหมดน้ำมันและสิ้นไส้ แม้แต่ทางไปของดวงประทีปก็จักไม่ปรากฏ” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยการเติบโตขึ้นตามวัย ซึ่งจำแนก ๑๐๐ ปีออกเป็นส่วนที่ ๓ และที่ ๓ (๓ ส่วนๆ) เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๒) รู้ว่า “เปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ (และ) ส่วนที่ ๓ ของไส้ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งจำแนกโดยช่วงละ ๑๐ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี และ ๑ ปี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๓) รู้ว่า “เปลวไฟจักดับไปในระหว่างองคุลีทุกองคุลี ยังไม่ทันถึงระหว่างนอกนี้ (และ) นอกนี้” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งแบ่ง ๑ ปี ออกเป็น ๓ ส่วนและ ๖ ส่วน ตามฤดู

หนึ่งๆ แล้วจำแนกเป็น ๔ เดือน และ ๒ เดือน เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า “เปลวไฟจกดับไปในระหว่างครึ่งองคุลีครึ่งองคุลีๆ ไม่ทันถึงครึ่งองคุลินอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปซึ่งจำแนกโดยข้างแรมและข้างขึ้น และโดยกลางคืนและกลางวัน และทำคืนและวันหนึ่งเป็น ๖ ส่วนแล้วกำหนดจำแนกโดยเวลามีตอนเช้าเป็นต้น เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (ที่รู้) ว่า “เปลวไฟจกดับไปในเส้นด้ายทุกเส้นด้าย ไม่ทันถึงเส้นด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่” การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปซึ่งจำแนกโดยอาการมีการเดินไปข้างหน้าเป็นต้น และโดยส่วนหนึ่งๆ ในระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่งมีการยกเท้าขึ้นเป็นต้น เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (ที่รู้) ว่า “เปลวไฟจกดับไปในใยด้ายทุกใยด้าย ไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่แท้” ฉะนั้นแล

จำแนกรูปเป็น ๔ ส่วน

[๗๑๒] ครั้นโยคียกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยการเติบโตขึ้นตามวัยโดยอาการต่างๆ อย่างนี้แล้ว จึงจำแนกรูปนั้นนั้นแหละ ทำให้เป็น ๔ ส่วน โดยรูปมีรูปเกิดด้วยอาหารเป็นต้น แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในแต่ละส่วนต่อไปอีก

ยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปเกิดด้วยอาหาร

ใน ๔ ส่วนนั้น รูปที่เกิดด้วยอาหารเป็นรูปปรากฏชัดแก่โยคินั้น ด้วยความหิวโหยและความอึดเอิบ ความจริง รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาหิวโหยเป็นรูปชุบซิด อืดโรย ผิพรรณเศร้าหมอง ทรวดทรงเสียส่วน เหมือนตอไม้ที่ถูกไฟไหม้ และเหมือนนกกาที่ซุกซ่อนในตะกร้าถ่าน รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอึดเอิบ ก็เป็นรูปสดชื่น เปล่งปลั่ง นุ่มนวล ละเอียดย่อน น่าตะตอง

โยคินั้น ครั้นกำหนดรู้รูปเกิดด้วยอาหารนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปนั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในเวลาหิวโหย ยังไม่ทันถึงเวลาอึดเอิบก็ดับเสียในเวลาหิวโหยนี้มันเอง ถึงแม้รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอึดเอิบ ยังไม่ทันถึงเวลาหิวโหย ก็ดับเสียใน

เวลาอัมเอบนินั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้รูปที่เกิดด้วยอาหารนั้น ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปเกิดด้วยฤดู

[๗๑๓] รูปที่เกิดด้วยฤดู เป็นรูปปรากฏชัดด้วยความเย็นและความร้อน เพราะ ว่า รูปที่ตั้งขึ้นในฤดูกาลร้อน เป็นรูปชืดเซียว อิดโรย ผิพรรณเศร้าหมอง รูปที่ตั้งขึ้นด้วยฤดูหนาว เป็นรูปสดชื่น เปล่งปลั่ง ละอียดอ่อน โยคินันกำหนดรู้รูปที่เกิดด้วยฤดูนั้น แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในเวลาร้อน ยังไม่ทันถึงเวลาเย็น ก็ดับเสียในเวลาร้อนนี้นั่นเอง รูปที่เป็นไปในเวลาเย็น ยังไม่ทันถึงเวลาร้อน ก็ดับเสียในเวลาเย็นนี้นั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปที่เกิดด้วยฤดูนั้นจึงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปเกิดจากกรรม

[๗๑๔] รูปที่เกิดจากกรรม เป็นรูปปรากฏชัดโดยทางทวารคืออายตนะ เพราะ ว่าในจักขุทวารมีรูปอยู่ ๕๔ คือ รูปเกิดจากกรรม ๓๐ ได้แก่ จักขุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และอุปตัมภกรูปของรูปที่เกิดจากรูปเหล่านั้น ซึ่งมีฤดู เป็นสมุฏฐาน มีจิตเป็นสมุฏฐาน และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน อีก ๒๔ ในโสตทวาร ฆานทวารและชีวหาทวาร ก็ (กำหนดจำนวน) อย่างนั้น ในกายทวารมี ๔๔ ได้แก่ กายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔) ใน มโนทวารก็มี ๕๔ เช่นกัน ได้แก่ หทยวัตถุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐) และรูปมีรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔)

โยคินันครันกำหนดรู้รูปแมทั้งหมदनั้นแล้วจึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปทั้งหลาย นั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในจักขุทวาร ยังไม่ทันถึงโสตทวาร ก็ดับเสียในจักขุทวารนี้นั่นแล รูปที่เป็นไปในโสตทวารยังไม่ทันถึงฆานทวาร ... รูปที่เป็นไปในฆานทวารยังไม่ทันถึงชีวหาทวาร ... รูปที่เป็นไปในชีวหาทวารยังไม่ทันถึงกายทวาร ... รูปที่เป็นไปในกายทวารยังไม่ทันถึงมโนทวาร ก็ดับเสียในกายทวารนี้นั่นแล เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน

[๗๑๕] รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นรูปปรากฏชัดด้วยความมีโสมนัสและโทมนัส เป็นความจริง รูปที่เกิดขึ้นในเวลามีโสมนัสเป็นรูปละเอียดอ่อน นุ่มนวล เปล่งปลั่ง น่าแต่ต้อง รูปที่เกิดขึ้นในเวลามีโทมนัสเป็นรูปซีดเซียว อิดโรย ผิพรรณหม่นหมอง ครั้นโยคินั้นกำหนดรู้รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้น อย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในเวลามีโสมนัส ยังไม่ทันถึงเวลามีโทมนัส ก็ดับเสียในเวลามีโสมนัสนั้นนั่นแล รูปที่เป็นไปในเวลามีโทมนัส ยังไม่ทันถึงเวลามีโสมนัสก็ดับเสียในเวลามีโทมนัสนั้นนั่นแล เพราะฉะนั้น แม้รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

เมื่อโยคินั้นกำหนดรู้รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานแล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอยู่ อย่างนี้ ความก็ปรากฏชัด ดังต่อไปนี้

ชีวิต อตตภาโว จ
เอกจิตตสมายตฺตา

สุขทุกข์ชา จ เกวลา
ลหุโส วตฺตเต ชฺโณ.

แปลความว่า

ชีวิต อัตตภาพ สุข และทุกข์ แต่ละอย่าง ประกอบรวมอยู่
กับจิตดวงหนึ่งๆ ขณะ (ของจิตดวงหนึ่งๆ) ผ่านไปรวดเร็ว

จุลลาลีสติสสฺสํ
น เตว เตปิ ตฺถิณฺติ

กปฺปิ ตฺถิณฺติ เย มร
ทฺวิหิ จิตฺเตหิ สโมหิตา.

แปลความว่า

เทวดาทั้งหลายเหล่าใดตั้งอยู่ตลอด ๘๔,๐๐๐ กัปป์^๑
แม้เทวดาทั้งหลายเหล่านั้นก็หาตั้งอยู่ด้วยจิต ๒ ดวง ซึ่งตั้ง
อยู่พร้อมกันไม่

๑ เป็นกำหนดอายุของ อรูปพรหม ชั้น เนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งมีอายุยืนยาวที่สุด ในบรรดาท่านผู้ได้
ฉานสมาบัติ

เย นิรุทธา มรณตสฺส ติฏฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพว สทิสสา ขนฺธธา คตา อปฺปฏิสนฺธิกา.

แปลความว่า

ชั้นทั้งหลายเหล่าใดที่ดับไปแล้วของสัตว์ที่ตายก็ดี
หรือว่าของสัตว์ที่ยังตั้งอยู่ในปวัตติกาลนี้ก็ดี ชั้นทั้งหลาย
เหล่านั้น ก็เป็นเช่นเดียวกันทั้งหมดนั้นแล คือ ดับไป
ไม่มีการติดต่อกัน (เป็นไปชั่วขณะจิตหนึ่งๆ)

อนนฺตรรา จ เย ภคฺคา เย จ ภคฺคา อนาคเต
ตทณฺตรรา นิรุทธาณํ เวสมํ นตฺถิ ลกฺขณํ.

แปลความว่า

สังขารทั้งหลายเหล่าใดที่แตกดับแล้วเป็นลำดับๆ (ใน
อดีต) ก็ดี และสังขารทั้งหลายเหล่าใดที่จักแตกดับใน
อนาคตก็นี้ดี สังขารทั้งหลายที่แตกดับอยู่ ในระหว่างอดีต
และอนาคตนั้นก็ดี หามีความแตกต่างกันในลักษณะไม่

อนิพฺพตฺเตน น ชาโต ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตมฺภวฺคา มโต โลโก ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยา.

แปลความว่า

เพราะจิตไม่เกิด สัตว์โลกชื่อว่ายังไม่เกิด เพราะจิตยังเกิด
อยู่เป็นปัจจุบัน สัตว์โลกชื่อว่ามีชีวิตอยู่ เพราะจิตแตกดับ
สัตว์โลกชื่อว่าตาย (นี้) เป็นบัญญัติทางปรมัตถ์

อนิธานคตา ภคฺคา ปุณฺโฆ นตฺถิ อนาคเต
นิพฺพตฺตา เยปี ติฏฺฐนฺติ อารคฺเค สาสฺสฺสปมา.

แปลความว่า

สังขารทั้งหลายที่แตกดับแล้ว มิได้ไปสู่ที่เก็บไว้ (ณ
ที่ไหนๆ) ในอนาคตก็นี้ไม่มีกอง (สังขารเก็บไว้) อีกทั้ง

สังขารทั้งหลายใดที่บังเกิดมาแล้วก็ตั้งอยู่ (ชั่วเวลา)
เหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาด บนปลายเข็ม ฉะนั้น

นิพพุตตานญจ ธมฺมานํ ภงฺโก เนสํ ปุรุษโต
ปโลกธมฺมา ติฏฺฐนฺติ โปราณเหหิ อมิสฺสิตา.

แปลความว่า

และพอสังขารธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นมา ความแตกดับ
ของสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็ห้อมล้อมอยู่แล้ว
สังขารธรรมทั้งหลายมีความแตกสลายไปเป็นธรรมดา ตั้ง
อยู่เป็นปัจจุบัน หาสัมพันธ์ปะปนกับสังขารธรรมโบราณ
(คืออดีต) ทั้งหลายไม่

อทสฺสนโต อายนฺติ ภคฺคา คจฺจนฺตยทสฺสนํ
วิชฺชุปปาโทว อากาเส อุปฺปชฺชนฺติ วยนฺติ จ.

แปลความว่า

สังขารธรรมเหล่านั้นมาจากที่ซึ่งใครไม่เห็นแตกดับแล้ว
ก็ไปสู่ความไม่เห็น เกิดขึ้นและดับไป เหมือนสายฟ้าแลบ
เกิดขึ้น (และดับไป) ในอากาศ ฉะนั้น^๑

[๗๑๖] ครั้นโยคีนัยยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปทั้งหลายมีรูปที่เกิดด้วยอาหาร
เป็นต้นอย่างนี้แล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปธรรมดา ต่อไปอีก

รูปธรรมดาโดยธรรมชาติ

รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งวิวัฏฏกัปป์เป็นรูปภายนอกไม่เนื่องด้วยอินทรีย์มีประเภท
ต่างๆ เช่น เหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่ว ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังข์ หิน (มีค่า)
ประพาฬ ทับทิม แก้วลาย แผ่นดิน แผ่นหิน ภูเขา ต้นหญ้า ต้นไม้ และเถาวัลย์ เป็นต้น
ชื่อว่ารูปธรรมดา

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (บาลี) ๒๙/๑๐/๓๔-๓๕; (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๑-๕๒

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปธรรมดา

รูปธรรมดานั้นเป็นรูปปรากฏชัดแก่โยคินั้น โดยทางกล้าไม้มีกล้าไม้โอศกเป็นต้น เพราะว่า กล้าไม้โอศกนั้นเริ่มต้นที่เดิวกก็มีสีแดงอ่อน ล่วงไป ๒ วัน ๓ วันจากนั้นก็แดงเข้มขึ้น ล่วงไป ๒ วัน ๓ วันต่อมาอีกก็แดงนวลลง จากนั้น (แตกเป็นใบอ่อน) มีสีเหมือนใบไม้อ่อน ต่อจากนั้น มีสีเป็นใบไม้แก่ขึ้น จากนั้นมีสีเป็นใบไม้เขียว จากนั้นมีสีใบเขียวแก่ตั้งแต่วันที่ใบเป็นสีเขียวแก่นั้นไป ก็ทำความสืบทอดของรูปใบที่ยังเหมือนกันให้ติดต่อกันสืบเนื่องกันอยู่ โดย(เวลาผ่านไป)ประมาณ ๑ ปี ก็(เปลี่ยนสี)เป็นใบไม้เหลือง แล้วหลุดจากข้อ หล่นไป

โยคินั้นครั้นกำหนดรู้ใบโอศกนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในใบโอศกนั้น อย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงอ่อน ยังไม่ทันถึงกาลมีสีแดงเข้มเลย ก็ดับไปเสีย รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงเข้ม ยังไม่ทันถึงกาลมีสีแดงนวล ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงนวล ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้อ่อน ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้อ่อน ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้แก่ ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้แก่ ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เขียว ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้เขียว ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวแก่...รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวแก่ยังไม่ทันถึงกาลเป็นใบไม้เหลือง ... รูปที่เป็นไปในกาลเป็นใบไม้เหลือง ยังไม่ทันถึงกาลหลุดจากข้อหล่นไปก่อน ก็ดับเสีย เพราะฉะนั้น ใบโอศกนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้ แล้วกำหนดรู้รูปธรรมดาแม้ทุกชนิดโดยนัยนี้

โยคียกพระไตรลักษณ์ขึ้นแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยทางรูปสัตตะกะ ด้วยอาการดังกล่าวนี้ก่อน

ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางอรุสัตตะกะ

[๗๑๗] อนึ่ง คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้ว (ข้างต้น) ว่า “ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้ว กำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยทางอรุสัตตะกะ” ในคำนั้นมีมาติดา ดังนี้ คือ:-

๑. กลาปโต	โดยความเป็นกลุ่ม
๒. ยมกโต	โดยความเป็นคู่
๓. ขณิกโต	โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)

๔. ปฏิปาฏิโต โดยลำดับ
 ๕. ทิฏฐิอุคคมาฏฺเฐโต โดยเพิกถอนความเห็นผิด
 ๖. มานสมคคมาฏฺเฐโต โดยเพิกถอนมานะ
 ๗. นิกันติปริยาทานโต โดยความสิ้นไปแห่งความใคร่

ในอาการ ๗ อย่างนั้น คำว่า “**โดยความเป็นกลุ่ม**” หมายถึง (กลุ่ม) ธรรมมีผัสสะเป็น (อันดับ) ที่ ๕

ถาม - กำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่มอย่างไร ?

ตอบ - พระภิกษุในพระศาสนาพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ได้ เกิดขึ้นแล้วในการกำหนดรู้ว่า “ผมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” และธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ได้เกิดขึ้นแล้วในการกำหนดรู้ว่า “ชนทั้งหลาย ... ฯลฯ ... มันสมอง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้นยังไม่ทันถึงธรรมนอกนี้และนอกนี้ ก็ทำเสียงตู่ตู่ตะโกนไปเป็นปล้องๆ เป็นท่อนๆ เหมือนงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องอันร้อน (แตกอยู่เปรี๊ยะๆ) ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลาย (มีผัสสะเป็นที่ ๕) เหล่านั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

นี่เป็นนัยในวิสุทธิกถาก่อน

ส่วนใน **อริยวังสกถา** ท่านกล่าวไว้ว่า “เมื่อโยคีกำหนดรู้ซึ่งจิตที่เป็นไปอยู่ว่า “รูปใน ๗ ฐานะในรูปสัตตกะ (ที่กล่าวมาแล้ว) ข้างต้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า “จิตดวง(ที่เป็นไปอยู่)นั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ ชื่อว่า “**กำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่ม**” คำที่กล่าวไว้ในอริยวังสกถานั้น **ถูกต้องกว่า เพราะฉะนั้น เราจักจำแนกการกำหนดรู้(โดยความเป็นคู่เป็นต้น) แม้ที่ยังเหลือ โดยนัย(อริยวังสกถา)นั้นทางเดียว**”

[๗๑๘] คำว่า “**โดยความเป็นคู่**” ความว่า พระภิกษุในพระศาสนาที่กำหนดรู้รูประหว่างความยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) และความปล่อยวาง (จุติ) ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” แล้วกำหนดรู้ **จิตแม်ดวงนั้น** เองด้วย **จิตอีกดวงหนึ่งว่า** “(แม้จิตดวงนั้น) ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ พระภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับ

ด้วยการเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดขึ้นด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดขึ้นด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” แล้วกำหนดรู้จิตแมตถนนั้นเองด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า “ (แมตถนนั้น) ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”

พระภิกษุนี้ชื่อว่า กำหนดรู้ (นามธรรมและรูปธรรม) โดยความเป็นคู่กัน ด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๗๑๙] คำว่า “โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)” ความว่า พระภิกษุในพระศาสนาที่กำหนดรู้ระหว่างความยึดถือไว้และความปล่อยวางว่า “เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่า “เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า “แมตถนนั้นนี้ ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

พระภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้แล้ว ควรกำหนดรู้จิตดวง ที่ ๑ นั้นด้วยจิตดวงที่ ๒ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า “แมตถนนั้นนี้แต่ละดวงก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

พระภิกษุเมื่อกำหนดรู้จิตที่ละ ๔ ดวง เริ่มต้นตั้งแต่จิตที่กำหนดรู้รูป (ก่อน) อย่างนี้ชื่อว่า กำหนดรู้โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)

[๗๒๐] คำว่า “โดยลำดับ” ความว่า พระภิกษุกำหนดรู้ระหว่างความยึดถือไว้และความปล่อยวางว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ ด้วยจิตดวงที่ ๒ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ... ฯลฯ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า “แมตถนนั้นนี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้

พระภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้แล้วควรกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้นด้วยจิตดวงที่ ๒ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... ฯลฯ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า “แม้จิตดวงนี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ดังนี้ ตลอดเวลากลางวันสิ้นทั้งวันโดยลำดับวิปัสสนาอย่างนี้

แต่ว่า ทั้งรูปกัมมัญฐาน^๑ ทั้งอรูปกัมมัญฐาน^๒ เพียงกำหนดรู้ถึงจิตดวงที่ ๑๐ ก็เป็นการเพียงพอ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ (ในอริยวงศ์) ว่า ควรพักไว้แค่นี้ จิตดวงที่ ๑๐ เท่านั้น

พระภิกษุผู้กำหนดรู้ด้วยอาการดังกล่าวนี้ ชื่อว่ากำหนดรู้ **โดยลำดับ (จิต)**

[๗๒๑] ในอาการ ๓ อย่าง คือ :- **โดยเพิกถอนความเห็นผิด ๑ โดยเพิกถอนมานะ ๑ โดยความสิ้นไปแห่งความใคร่ ๑** เหล่านี้ชื่อนัยแห่งการกำหนดรู้แยกกัน หามิได้ (ต้องกำหนดรู้ร่วมกัน)

อนึ่ง พระภิกษุผู้เห็นอยู่ซึ่งรูป (ที่กำหนดรู้แล้ว) ข้างต้นนั้นก็ดี และรูปที่กำหนดรู้ในที่นี้ก็ดี นั้น จะไม่เห็นสิ่งอื่นที่เรียกว่า **สัตว์** นอกไปจากรูปและอรูป จำเดิมแต่ไม่เห็นสัตว์ ก็เป็นอันเพิกถอน **สัจตัตถ์** (ความสำคัญว่ามีสัตว์) ได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่ถอนสัจตัตถ์ได้แล้ว ทิฏฐิก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อทิฏฐิไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่าเป็นอันเพิกถอนทิฏฐิได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนทิฏฐิได้แล้ว มานะก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อมานะไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่าเป็นอันถอนมานะได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนมานะได้แล้ว ตณหาก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อตณหาไม่เกิดขึ้น นิกันติ (ความใคร่) ก็ชื่อว่าเป็นอันสิ้นไปฉะนั้นแล้ว คำนี้ท่านกล่าวไว้ใน **วิสุทธิกถา** ก่อน

๑ รูปกัมมัญฐาน = กัมมัญฐานมีรูปเป็นอารมณ์

๒ อรูปกัมมัญฐาน = กัมมัญฐานมีอรูปเป็นอารมณ์

แต่ใน อริยวังสกลา ท่านตั้งมาติกาไว้ว่า “**โดยเพิกถอนทวิภูติ ๑ โดยเพิกถอนมานะ ๑ โดยความสิ้นไปแห่งนิกันติ (ความใคร่) ๑**” แล้วแสดงนัย (คือวิธีกำหนดรู้) ไว้ดังนี้ว่า “ความจริง เมื่อโยคีถือว่า “ข้าพเจ้าเห็นแจ้งอยู่วิปัสสนา (เป็น) ของข้าพเจ้า” ดังนี้ ยังหาเชื่อว่าการเพิกถอนทวิภูติได้ไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า “สังขารทั้งหลายนั้นแล เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย” ดังนี้ จึงเชื่อว่าการเพิกถอนทวิภูติ เมื่อโยคีถือว่า “ข้าพเจ้าเห็นแจ้งด้วยดี ข้าพเจ้าเห็นแจ้งสิ่งที่พึงพอใจ” ดังนี้ ยังหาเชื่อว่าการเพิกถอนมานะไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า “สังขารทั้งหลายนั้นเอง เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย” ดังนี้ จึงเชื่อว่าการถอนมานะ เมื่อโยคีพอใจวิปัสสนาอยู่ว่า “ข้าพเจ้าสามารถเห็นแจ้ง” ดังนี้ หาเชื่อว่าการสิ้นไปแห่งความใคร่ไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า “สังขารทั้งหลายนั้นเอง เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย” ดังนี้ จึงเชื่อว่าการสิ้นไปแห่งความใคร่ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า “ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นอตตะไชรั การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “อตตะ” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) ไม่มีอตตะเลย ถือว่า เป็นอตตะ เพราะฉะนั้นสังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่ามีแล้วหาไม่ (คือเกิดแล้วดับไป) เป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเปื่อยดับเนืองเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ” ดังนี้ เชื่อว่าการเพิกถอนทวิภูติ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า “ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นของเที่ยงไชรั การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “เป็นของเที่ยง” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) ไม่เที่ยงเลย ถือว่าเป็นของเที่ยง เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นของไม่เที่ยงโดย

- ๑ ในหนังสือนี้มีศัพท์กริยาอธิบายธรรมและไขความของกันและกันอยู่ ๕ คำ คือ :- **วิปัสสนติ** **สมมสนติ** **วฏฺฐปนติ** **ปริคฺคฺหนติ** **ปริจฺจินฺทติ** แปลกันมาทางปริยัติว่า **วิปัสสนติ**, **วิปัสสนา** = เห็นแจ้ง, **สมมสนติ**, **สมมสน** = พิจารณา, **วฏฺฐปนติ**, **วฏฺฐฺฏานํ** (หรือ **วฏฺฐถานํ**) = กำหนด, **ปริคฺคฺหนติ** **ปริคฺคฺโ**, **ปริคฺคฺหิตํ** = ยึดถือ, หวงแหน, **ปริจฺจินฺทติ**, **ปริจฺเจโท** = กำหนด, จำแนก, ขอบเขต แต่ในทางปฏิบัติมีความหมายตามไขคำว่า **วิปัสสนติ** = เห็นด้วยวิปัสสนาญาณ (ตามลำดับญาณนั้น ๆ) **สมมสนติ**, **สมมสน** = กำหนดรู้ อธิบายว่า กำหนด (เฉย ๆ) ไม่รู้จะกำหนดไปทำไม ? และจะแปลว่า พิจารณา (ตามที่เรียนมาทางปริยัติ) ก็เช่นกัน จะไปมัวพิจารณาอยู่ทำไม ? กำหนดรู้ไปเลย และท่านใช้เป็นชื่อญาณด้วย คือ สัมมสนญาณ = ญาณกำหนดรู้ **วฏฺฐปนติ** ก็แปลว่า กำหนดรู้ เช่น **จตุธาดวฏฺฐาน** = กำหนดรู้ธาด ๔, **ปริคฺคฺหนติ**, **ปริคฺคฺเหตฺวา**, **ปริคฺคฺโ** **ปริคฺคฺหิตํ** ก็แปลว่า กำหนดรู้ ซึ่งในฎีกา (ปรมุตถมณฺเษสา, ตติยภาค, น. ๔๘๘-๔๙) ให้แปลอย่างนั้น โดยอธิบายไว้ว่า “**ปริคฺคฺเหตฺวาติ** **ภาณเณ** **ปริจฺจิชฺช** **คเหตฺวา** = กำหนดถือไว้ ด้วยญาณ” ส่วน **ปริจฺจินฺทติ** แปลว่า จำแนก, กำหนด จึงแปลไว้ในที่นี้ตามแนวไขคำ

ความหมายว่ามีแล้วหาไม่ เป็นทุกข์โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ เป็นอนัตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ” ดังนี้ ถือว่ามีการเพิกถอนมานะ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า “ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นสุขไซ้ การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “เป็นสุข” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) เป็นทุกข์โดยแท้ ถือว่าเป็นสุข เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ เป็นของไม่เที่ยงโดยความหมายว่ามีแล้วหาไม่ เป็นอนัตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ” ดังนี้ ถือว่ามีการลี้ไปแห่งความใคร่

“เมื่อโยคีเห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตาถือว่าการเพิกถอนทวิภูมิจึงเมื่อโยคีเห็นอยู่โดยความไม่เที่ยง ถือว่ามีการเพิกถอนมานะ เมื่อโยคีเห็นอยู่โดยความเป็นทุกข์ ถือว่ามีการลี้ไปแห่งความใคร่ ด้วยอาการดังกล่าวนี้ เพราะเหตุนี้วิปัสสนานี้ชื่อว่าตั้งอยู่ในฐานะโดยเฉพาะของตนๆ” ดังนี้

โยคียกพระไตรลักษณ์ขึ้นกำหนดรู้สังขาร (ด้วยสัมมสมณญาณ) โดยทางอุป-
ลัตตกะด้วยอาการดังกล่าวนี้

อนึ่ง ทั้งรูปกัมมัฏฐานทั้งอุปกัมมัฏฐานของโยคินั้น เป็นกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่วเพียงพอด้วยอาการเพียงนี้

มหาวิปัสสนา ๑๘

[๗๒๒] โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีทั้งรูปกัมมัฏฐานและอุปกัมมัฏฐานคล่องแคล่วเพียงพออย่างนี้ เมื่อแทงตลอด(รู้แจ้ง)เฉพาะ ณ ที่นี้ก่อน แต่เพียงเอกเทศของมหาวิปัสสนา ๑๘ ที่ตนพึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยสามารถปหานปรัญญา เริ่มต้นแต่ภังคานุปัสสนาญาณ(โดยลำดับ)ขึ้นไป ก็ละธรรม(มีนิจจสัญญาเป็นต้น)ซึ่งเป็นปฏิบัติของมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้นได้

ที่เรียกว่า มหาวิปัสสนา ๑๘ ได้แก่ ปัญญา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ซึ่งโยคีเมื่อ

๑. ทำ **อนิจจานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น
(ปัญญาเห็นเนื่องๆ ว่าไม่เที่ยง)

ก็ละ **นิจจสัญญา** ได้
(ความสำคัญว่าเที่ยง)

๒. ทำ ทุกขานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าเป็นทุกข์)	ก็ละ สุขสัญญา ได้ (ความสำคัญว่าเป็นสุข)
๓. ทำ อนัตตานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่มีอัตตา)	ก็ละ อัตตสัญญา ได้ (ความสำคัญว่ามีอัตตา)
๔. ทำ นิพพิทานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยความเบื่อหน่าย)	ก็ละ นันทิ ได้ (ความเพลิดเพลิน)
๕. ทำ วิราคานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยปราศจากความกำหนัด)	ก็ละ ราคะ ได้ (ความกำหนัด)
๖. ทำ นิโรธานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับ)	ก็ละ สมุทัย ได้ (สิ่งที่เป็นแดนเกิด)
๗. ทำ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการสละทิ้งไป)	ก็ละ อาทานะ ได้ (ความยึดถือไว้)
๘. ทำ ขยานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความสิ้นไป)	ก็ละ ฉนสัญญา ได้ (ความสำคัญว่าเป็นก้อน)
๙. ทำ วยานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความเสื่อมไป)	ก็ละ อายุหนะ ได้ (ความชวนชวาย)
๑๐. ทำ วิปริณามานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความแปรผัน)	ก็ละ ธูรสัญญา ได้ (ความสำคัญว่ายั่งยืน)
๑๑. ทำ อนิมิตตานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่มีนิमित)	ก็ละ นิमितตะ ได้ (ความมีนิमित)
๑๒. ทำ อัปปณฺหิตานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่มีที่ตั้ง)	ก็ละ ปณฺธิ ได้ (ต้นหาเป็นที่ตั้ง)
๑๓. ทำ สญฺญตานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่อง ๆ โดยความว่างเปล่า)	ก็ละ อภินิเวสะ ได้ (ความยึดมั่น)
๑๔. ทำ อิပ္ปญฺญาธมฺมวิปัสสนา ให้เกิดขึ้น (วิปัสสนาในธรรมคือปัญญาอันยิ่ง)	ก็ละ สารถานาภินิเวสะ ได้ (ความยึดมั่นด้วยการยึดถือว่ามีสาระ)
๑๕. ทำ ยถาภูตญาณทัสสนะ ให้เกิดขึ้น (ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง)	ก็ละ สัมโมหาภินิเวสะ ได้ (ความยึดถือด้วยความลุ่มหลง)

๑๖. ทำ อาทินวานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นโทษ)	ก็ละ อาลยาภินิเวสะ ได้ (ความยึดถือด้วยความอาลัย)
๑๗. ทำ ปฏิสังขานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่องๆ ด้วยพิจารณาทบทวน)	ก็ละ อัปปฏิสังขา ได้ (ความไม่พิจารณาทบทวน)
๑๘. ทำ วิวิฏฐานุปัสสนา ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนื่องๆ ด้วยจิตถอยกลับ)	ก็ละ สังโยคาภินิเวสะ ได้ (ความยึดมั่นด้วยสังโยค)

ใน **มหาวิปัสสนา ๑๘** นั้น เพราะเหตุที่โยคีท่านนี้ได้เห็นสังขารทั้งหลายโดยทางพระไตรลักษณ์มีอนิจจะเป็นต้นแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันว่าโยคีท่านนี้ได้แทงตลอดอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา (ได้ ๓ มหาวิปัสสนา) แล้ว

อนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า “อนิจจานุปัสสนาใด กิติ และ อนิมิตตานุปัสสนาใด กิติ ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พญฺชนะเท่านั้นต่างกัน อนึ่ง ทุกขานุปัสสนาใด กิติ และอัปปนิหิตานุปัสสนาใด กิติ ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พญฺชนะเท่านั้นต่างกัน อนัตตานุปัสสนาใด กิติ และสฺสญฺญตานุปัสสนาใด กิติ ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พญฺชนะเท่านั้นต่างกัน” ดังนี้ เพราะฉะนั้น แม้อนิมิตตานุปัสสนา อัปปนิหิตานุปัสสนา และสฺสญฺญตานุปัสสนา เหล่านี้ก็เป็นอันโยคีท่านนี้แทงทะลุด้วย ส่วนอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ก็คือวิปัสสนา แม้ทั้งปวง ยถาภูตญาณทัสสนะก็สังเคราะห์เข้ากับกัฏขาวิตรณวิสุทธินั่นเอง เพราะเหตุนี้ แม่อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาและยถาภูตญาณทัสสนะทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นอันโยคีท่านนี้แทงทะลุแล้วเหมือนกัน

ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายที่เหลือ (จากที่กล่าวถึงนี้ อีก ๑๐ มินิพพิทานุ-ปัสสนาเป็นต้น) บางญาณก็แทงทะลุ (โดยเอกเทศ) แล้ว บางญาณก็มีได้แทงทะลุ เราจักทำการจำแนกวิปัสสนาญาณทั้งหลายเหล่านั้นให้แจ่มแจ้งข้างหน้า เพราะว่า คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า “โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีทั้งรูปกัมมัฏฐานและอรุณกัมมัฏฐาน คล่องแคล่วอย่างนี้ เมื่อแทงตลอด (รู้แจ้ง) เฉพาะ ณ ที่นี้ก่อน แต่เพียงเอกเทศของ **มหาวิปัสสนา ๑๘** ที่ตนพึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยสามารถ **ปหานปริญญา** เริ่มต้นแต่ภังคานุปัสสนาญาณ (โดยลำดับ) ขึ้นไป ก็ละธรรมซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของ **มหาวิปัสสนา ๑๘** นั้นได้” นี้ข้าพเจ้าหมายถึงวิปัสสนาญาณ ซึ่งโยคีท่านนี้แทงตลอดแล้วนั่นเอง

๔. (ก) ตรุณอุทยพยานญาณกถา

[๗๒๓] เพราะละนิจจสัญญาเป็นต้น อันเป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัสสนาเมื่อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีญาณหมดจดพิเศษ ถึงฝั่งปากแห่งสัมมสนญาณแล้ว จึงเริ่มทำความเพียรเพื่อบรรลุลุทยพยานุปัสสนาญาณ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งสัมมสนญาณว่า “ปัญญาในการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยพยานุปัสสนาญาณ” ดังนี้^๑ และเมื่อเริ่มทำ ก็เริ่มต้นโดยสังเขปก่อน ในการเริ่มต้นโดยสังเขปนั้น มีพระบาลี (แปลความ) ดังต่อไปนี้

“**ถามว่า** ปัญญาในการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยพยานุปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า ปัญญาในการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความแปรผันของธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทยพยานุปัสสนาญาณ คือ รูปที่เกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความเกิดของรูปนั้น เป็นอุทยะ (ความเกิดขึ้น) ลักษณะแห่งความแปรผัน(ของรูปนั้น) เป็นวยะ (ความดับไป) ปัญญาเห็นเนื่องๆ เป็น ญาณ เวทนาที่เกิดขึ้น ... สัญญาที่เกิดขึ้น ... สังขารที่เกิดขึ้น ... วิญญาณที่เกิดขึ้น ... จักขุที่เกิดขึ้น ... ฌายที่เกิดขึ้น ... เป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความเกิดของภพนั้น เป็นอุทยะ (ความเกิดขึ้น) ลักษณะแห่งความแปรผัน เป็นวยะ (ความดับไป) ปัญญาเห็นเนื่องๆ เป็นญาณ” ดังนี้^๑

โยคีท่านนั้นเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งลักษณะแห่งความเกิด ซึ่งความเกิด ซึ่งความเกิดขึ้น ซึ่งอาการใหม่เอี่ยมของนามและรูปที่เกิดขึ้นแล้ว ว่าอุทยะ (ความเกิดขึ้น) เห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งลักษณะแห่งความแปรผัน ซึ่งความสิ้นหวัง ซึ่งความแตกดับไปว่า วยะ (ความดับไป) ตามนัยแห่งพระบาลี (ดังกล่าว) นี้

โยคินั้นกำหนดรู้อย่างนี้ว่า “ในกาลก่อนแต่การเกิดขึ้นของนามและรูปนี้ กองหรือที่เก็บไว้ของนามและรูป ที่ยังไม่เกิดขึ้น หามีไม่ แม้เมื่อนามและรูปเกิดขึ้นอยู่ ก็หามีที่เรียกว่า การมาจากกองหรือที่เก็บไว้ไม่ แม้เมื่อนามและรูปกำลังดับอยู่ ก็หามี

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗

ที่เรียกว่าไปสู่ทศใหญ่และทศน้อยไม่ แม้นามและรูปที่ดับไปแล้ว ก็หา มีสถานที่ตั้งโดย เป็นกอง โดยเป็นที่เก็บไว้ โดยเป็นที่ฝังไว้ ในสถานที่แห่งหนึ่ง มิได้ เปรียบเหมือน พินเมื่อบรรเลงอยู่ ก่อนแต่การบังเกิดขึ้นของเสียงที่บังเกิดขึ้นแล้ว หามิที่เก็บ (เสียง) ไว้ (ก่อน) ไม่ เสียงที่กำลังบังเกิดขึ้น ก็มีได้มาจากที่เก็บ(เสียง) ไว้ เมื่อเสียงดับไป ก็ มิได้มีการไปสู่ทศใหญ่และทศน้อย เสียงที่ดับไปแล้วก็มีได้เก็บไปตั้งอยู่ ณ ที่ไหนๆ เสียง (พิน) นั้นไม่มี (อยู่ก่อน) เกิดมีขึ้นเพราะอาศัยพิน และการบรรเลงพิน และความ พยายามอันควรแก่การบรรเลงนั้นของบุรุษโดยแท้แล ครั้น (เสียงของพินนั้น) มีแล้ว ก็กลับหายไป ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายทั้งที่มีรูปและที่ไม่มีรูปแม้ทั้งปวง ไม่มี ก็มีขึ้น มีแล้ว ก็กลับดับไป ฉะนั้น” ดังนี้

๕๐ ลักษณะของการเกิดและดับของขั้น ๕

[๗๒๔] โยคินั้นครั้นทำนสนิการความเกิดและความดับโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว จึง ทำนสนิการโดยพิสดารทางปัจจัยและทางขณะต่อไปอีกว่า “ความเกิดขึ้นของรูปแม้ ด้วยอาการอย่างนี้ ความดับไปของรูปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปเกิดขึ้นแม้ด้วยอาการ อย่างนี้ รูปดับไปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ (เป็นต้น) ด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๕๐ ซึ่ง ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งอุทฺทพฺพญาณนีนั่นเอง เพราะทำ (จำแนก) ให้เป็นขั้นละ ๑๐ โดยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของขั้นหนึ่งๆ (แต่ละขั้น) อย่างนี้

๕ ลักษณะแห่งความเกิดขึ้นของรูปขั้น

“พระภิกษุเห็นความเกิดขึ้นของรูปขั้นด้วยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ **อวิชชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺทยา** - เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑

“เห็นความเกิดขึ้นของรูปขั้น โดยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือ **ตณฺหาสมุทฺทยา ... กมฺมสมุทฺทยา ... อาหารสมุทฺทยา รูปสมุทฺทยา** - เพราะตณฺหาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะกรรมเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะอาหารเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิด ก็เห็นความเกิดขึ้นของรูปขั้นด้วย ๑ เมื่อเห็น ความเกิดขึ้นของรูปขั้น ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความดับของรูปชั้น

“พระภิกษุเห็นความดับของรูปชั้นโดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัย คือ **อวิชขานิโรธา รูปนิโรธ** - เพราะอวิชชาดับไป รูปจึงดับไป ๑

“เห็นความดับของรูปชั้นโดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัยคือ **ตณฺหานิโรธา ... กมฺมนิโรธา ... อาหารนิโรธา รูปนิโรธ** - เพราะตณฺหาดับไป รูปจึงดับไป ๑ เพราะกรรมดับไป รูปจึงดับไป ๑ เพราะอาหารดับไป รูปจึงดับไป ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะของความแปรผันก็เห็นความดับของรูปชั้นด้วย ๑ เมื่อเห็นความดับของรูปชั้น ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความเกิดของเวทนาชั้น ๗

“อนึ่ง พระภิกษุเห็นความเกิดขึ้นของเวทนาชั้นโดยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ **อวิชฺชาสมุทฺทยา เวทนาสมุทโย** - เพราะอวิชชาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑

“เห็นความเกิดขึ้นของเวทนาชั้น โดยความหมายว่า เกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ **ตณฺหาสมุทฺทยา ... กมฺมสมุทฺทยา ... ผสฺสสมุทฺทยา เวทนาสมุทโย** - เพราะตณฺหาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะกรรมเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะผัสสะเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิดขึ้น ก็เห็นความเกิดขึ้นของเวทนาชั้นด้วย ๑ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นของเวทนาชั้น ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความดับของเวทนาชั้น ๗

“พระภิกษุเห็นความดับของเวทนาชั้นโดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัย คือ **อวิชขานิโรธา ... ตณฺหานิโรธา ... กมฺมนิโรธา ... ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรธ** - เพราะอวิชชาดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะตณฺหาดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะกรรมดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะผัสสะดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะของความแปรผัน ก็เห็นความดับของเวทนาชั้นด้วย ๑ เมื่อเห็นความดับของเวทนาชั้น ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

“และของสัญญาชั้น ของสังขารชั้น และวิญญาณชั้น ก็เหมือนของเวทนาชั้น ส่วนของวิญญาณชั้นมีความแตกต่างกันดังนี้ คือ ในที่ “**ผสฺส ...**” (เปลี่ยนเป็น) ว่า

“นามรูปสมุทथा ... นามรูปนิโรธา ... เพราะนามและรูปเกิดขึ้น ... เพราะนามและรูปดับไป ... ” ดังนี้^๑

[๗๒๕] เมื่อโยคีนั่นมนสิการอยู่อย่างนี้ ญาณ (คือความรู้) ว่า “ทราบวาทธรรมทั้งหลายเหล่านี้ไม่มี แล้วมีขึ้น มีแล้ว กลับดับไป ด้วยประการฉะนี้ ก็ปรากฏแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

เมื่อโยคีนั่นเห็นความเกิดและความดับโดย ๒ ทาง คือ โดยปัจจัย ๑ และโดยขณะ ๑ อยู่อย่างนี้ ความแตกต่างกันของสัจจะ ของปัจจุสมุปบาท ของนัย และของลักษณะ ก็ปรากฏชัด

เห็นโดยปัจจัยและโดยขณะ

[๗๒๖] เพราะว่าการที่โยคีนั่นเห็นความเกิดขึ้นของขั้นทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชาเป็นต้นเกิดขึ้น และเห็นความดับของขั้นทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชาเป็นต้นดับไป นี่เป็นการเห็นความเกิดและความดับโดยปัจจัยของโยคีนั่น แต่ว่าการที่โยคีเห็นอยู่ซึ่งลักษณะแห่งความเกิดและลักษณะแห่งความแปรผัน ก็เห็นความเกิดและความดับของขั้นทั้งหลาย นี่เป็นการเห็นความเกิดและความดับโดยขณะของโยคีนั่น เพราะว่าลักษณะแห่งความเกิด (นิพพัตติลักษณะ) ก็มีเฉพาะในขณะเกิดขึ้นเท่านั้น และลักษณะแห่งความแปรผันก็มีเฉพาะในขณะแตกดับ (ภังคขณะ) เท่านั้น

[๗๒๗] เพราะเหตุนี้ เมื่อโยคีนั่นเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดย ๒ ทาง คือ โดยปัจจัย ๑ และโดยขณะ ๑ อยู่อย่างนี้ สมุททัจจก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงปัจจัยผู้ให้เกิด ทุกขสัจจก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะเพราะรู้ลงไปถึงว่าความเกิดเป็นทุกข นิโรธสัจจก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความดับโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงความไม่เกิดขึ้นของธรรมทั้งหลายที่มีปัจจัย เพราะความไม่เกิดขึ้นของปัจจัย ทุกขสัจจอีกนั้นแหละปรากฏชัดด้วยการเห็นความดับไปโดยขณะเพราะรู้ลงไปถึงความตายเป็นทุกข และการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป (โดยปัจจัยและโดยขณะ) ไตของโยคีนั่น นี่เป็นมรรคฝ่ายโลกียะ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๘-๘๑

เพราะเหตุนี้ มัคคสังจัจจึงปรากฏชัดเพราะกำจัดเสียได้ซึ่งความพัวพันในความเกิดขึ้นและความดับไปนั้น

[๗๒๘] อนึ่ง ปฏิจสุมุปาทฝ่ายอนุโลมก็ปรากฏชัดแกโยคีนันด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงว่า “**อิมสฺมี สติ อิํ ฺโหติ** - เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้จึงมี” ดังนี้^๑ ปฏิจสุมุปาทฝ่ายปฏิโลมก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความดับไปโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงว่า “**อิมสฺส นิโรธา อิํ ฺนิรุชฺฌติ** - เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ” ดังนี้^๒ แต่ว่าธรรมทั้งหลายที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิจสุมุปบันนธรรม) เป็นธรรมปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงสังขตลักษณะว่า “เพราะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายมีความเกิดและความดับ และธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายเหล่านั้น เป็นธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น” ดังนี้

[๗๒๙] อนึ่ง **เอกัตตณฺย** (นัยแห่งความเป็นธรรมรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน) ก็ปรากฏชัดแกโยคีนัน ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความไม่ขาดสายของความสืบต่อ ด้วยความสัมพันธ์ของเหตุและผล ในขณะนั้น โยคีกิละอุจฺเจททิฏฺฐิได้ดียิ่งขึ้น **นํนัตตณฺย** (นัยแห่งความเป็นธรรมต่าง ๆ กัน) ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงความเกิดขึ้นของสังขารใหม่ ๆ ในขณะนั้น โยคีกิละสฺสสตทิฏฺฐิได้ดียิ่งขึ้น และ **อัปฺยาปารณฺย** (นัยแห่งความไม่ชวนชวาย) ก็ปรากฏชัดแกโยคีนัน ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความที่ธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ ในขณะนั้น โยคีกิละอฺตตทิฏฺฐิ (ความเห็นว่ามีอตฺตา) ได้ดียิ่งขึ้น และ **เอวํธมฺมตณฺย** (นัยแห่งความเป็นธรรมดาของธรรมทั้งหลายอย่างนั่นเอง) ก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความเกิดขึ้นของผลโดยสมควรแก่ปัจจัย ในขณะนั้น โยคีกิละอฺกิริยทิฏฺฐิ (ความเห็นว่าการกระทำไปไม่เป็นกรรม) ได้ดียิ่งขึ้น

[๗๓๐] อนึ่ง อนัตตลักษณะก็ปรากฏชัดแกโยคีนัน ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความที่ธรรมทั้งหลายเป็นไปต่อเนื่อง ด้วยปัจจัยโดยปราศจากการกระทำ อนิจจลักษณะก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘

๒ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๖/๔๔๑

โดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงความมีและความไม่มี (เกิดแล้วดับ) และเพราะรู้ลงไปถึงความว่างเปล่าของปัจจัย อันเป็นที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลายด้วย แม้ทุกขลักษณะก็ปรากฏชัดเหมือนอนัตตลักษณะ เพราะรู้ลงไปถึงความเปื่อยเน่าเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและความดับ แม้สภาวะลักษณะก็ปรากฏชัดเหมือนทุกขลักษณะ เพราะรู้ลงไปถึงธรรมที่กำหนดด้วยความเกิดขึ้น และความดับไป แม้ความที่สังขตลักษณะเป็นไปเพียงชั่วขณะ ก็ปรากฏชัดในสภาวะลักษณะ (ลักษณะโดยสภาพตามเป็นจริง ... เช่น ไฟ - ร้อน น้ำ - เหลว) เพราะรู้ลงไปถึงความไม่มีแห่งความดับในขณะแห่งความเกิดขึ้น และเพราะไม่มีความเกิดขึ้นในขณะแห่งความดับไป ฉะนั้นแล

[๗๓๑] เมื่อโยคินั้นเป็นผู้เห็นความแตกต่างกันของสัจจะ ของปัจจุสมุปบาท ของนัย และของลักษณะ ปรากฏชัดอย่างนี้ สังขารทั้งหลายก็ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์ที่เดียวว่า “ทราบว่ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีชื่ออย่างนี้ ที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นแต่ก่อน ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป” และมีใช้แต่ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์เท่านั้น สังขารทั้งหลายยังปรากฏว่ามีปกติตั้งอยู่ชั่วเวลาเล็กน้อย ประดุจหยาดน้ำค้างในเวลาดวงอาทิตย์ขึ้น^๑ ประดุจฟองน้ำ^๒ ประดุจรอยขีดด้วยไม้บนผิวน้ำ^๓ ประดุจเมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเข็ม^๔ และประดุจสายฟ้าแลบ อีกทั้งปรากฏว่าไม่มีแก่นสารและไร้สาระ ประดุจมายากล^๕ พยับแดด^๖ ความฝัน^๗ ควันฝุ่น (ที่ติดไฟ) คนธรรพนคร (วิมานในอากาศ) ฟองน้ำ^๘ และต้นกล้วย^๙ เป็นต้น

ด้วยภาวนาวิธีเท่าที่กล่าวมานี้ เป็นอันว่าโยคิต่านนี้ได้บรรลุแล้ว ซึ่ง **ตรุณ-วิปัสสนาญาณ** (วิปัสสนาญาณอย่างอ่อน) อันดับแรก มีชื่อว่า **อุทยพยานุปัสสนา-ญาณ** (อย่างอ่อน) ซึ่งแทงตลอดลักษณะครบถ้วน ๕๐ โดยอาการนี้ว่า “สิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดานั่นเองเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความดับไป” ดังนี้ ซึ่งโดยเหตุที่ได้บรรลุ (ตรุณวิปัสสนาญาณนี้) โยคิต่านนั้นก็ถึงการนับว่า “**อารทวิปัสสโก-ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา**”

๑ ดูเทียบ อัง. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๘

๓ ดูเทียบ อัง. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๘

๕ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

๗ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๘๑๔/๖๙๖

๙ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

๒ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

๔ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๖๓๑/๖๕๐

๖ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

๘ ดูเทียบ ขุ. ติ. (ไทย) ๒๕/๔๖/๔๑

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

[๗๓๒] ในระยะนั้น ด้วยตรณวิปัสสนานี้ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ (สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง) ก็เกิดขึ้นแก่โยคีนั่น **ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา** ความจริงวิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่

๑. พระอริยสาวกผู้บรรลุปุริสชาติแล้ว
๒. ผู้ปฏิบัติผิด (เริ่มต้นมาแต่ศีลวิบัติ)
๓. ผู้ละทิ้งกัมมัฏฐาน และ
๔. บุคคลเกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น)

แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติโดยชอบ ประกอบความเพียรแล้วประกอบแล้วผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาแล้วเท่านั้น

แต่ว่า **อุปกิเลส ๑๐** เหล่านั้น คืออะไรบ้าง ? คือ

๑. โภกาส แสงสว่าง
๒. ญาณ ความรู้
๓. ปีติ ความเอิบอิ่ม
๔. ปัสสัทธิ ความสงบ
๕. สุข ความสุข
๖. อธิโมกข์ ความเชื่อ - ศรัทธา
๗. ปัสสัคคะ ความเพียร - วิริยะ
๘. อุปัฏฐาน ความเข้าไปตั้งอยู่ - สติ
๙. อุเบกขา ความวางเฉย
๑๐. นิกันติ ความไม่ใคร่

ความจริง ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวคำนี้^๑ ไว้แล้วว่า “ใจที่ถูกความฟุ้งซ่านในธรรม^๒ (คืออุปกิเลส) ครอบงำ เป็นอย่างไร ? พระภิกษุเมื่อกระทำในใจอยู่โดยความไม่เที่ยง โภกาสก็เกิดขึ้น พระภิกษุนั้นรำพึงถึงโอภาสอยู่ว่า “โอภาสเป็นธรรม”^๒ ความฟุ้งซ่านเพราะโอภาสเป็นเหตุ นั้น เป็นอุทธัจจะ พระภิกษุ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕

๒ โปรดสังเกตุคำว่า **ธรรม** ที่กล่าวถึงนี้ หมายถึง ทั้งอุปกิเลสและอริยมรรค

ผู้มีใจอันอุทัจจะนั้นครอบงำแล้ว ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง ... อนึ่ง เมื่อภิกษุนั้นกระทำในใจอยู่โดยความไม่เที่ยง ญาณก็เกิดขึ้น ... ปิติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกษ์ ... ปัสสาคะ ... อุปปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติ ก็เกิดขึ้น พระภิกษุนั้นรำพึงถึงนิกันติอยู่ว่า “นิกันติเป็นธรรม” ความพึงชานเพราะนิกันติเป็นเหตุ นั้น เป็นอุทัจจะ พระภิกษุผู้มีใจอันอุทัจจะนั้นครอบงำแล้ว ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง” ดังนี้

๑. โอภาส

[๗๓๓] ในอุปกิเลส ๑๐ นั้น คำว่า “โอภาส - แสงสว่าง” ได้แก่ วิปัสสนา (คือแสงสว่างในวิปัสสนา) เมื่อวิปัสสนาเกิดขึ้น โยคาวจรก็คิดว่า “แสงสว่างเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ฉันในกาลก่อนแต่เลยหนอ ฉันเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว ฉันเป็นผู้บรรลุผลแล้วเป็นแน่” ดังนี้ แล้วถือเอาสิ่งมีไช้มรรคนั้นแหละว่า “มรรค” และถือเอาสิ่งมีไชลผลนั้นแหละว่า “ผล” เมื่อโยคาวจรนั้นถือเอาสิ่งที่มีไช้มรรคว่า “มรรค” สิ่งที่มีไชลผลว่า “ผล” วิถีของวิปัสสนาก็ชื่อว่า ก้าวออกไปนอกทาง โยคาวจรนั้นก็ละทิ้งมูลกัมมัญฐาน คือ กัมมัญฐานเดิม^๑ ของตน แล้วนั่งขึ้นชมโอภาสอยู่นั่นแล

อนึ่งสำหรับพระภิกษุบางท่าน โอภาสนั้นเกิดขึ้นส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น สำหรับบางท่าน ส่องสว่างตลอดภายในห้อง สำหรับบางท่าน ส่องสว่างภายนอกห้องด้วย สำหรับบางท่าน ส่องสว่างไปทั่ววิหารทั้งล้น สำหรับบางท่าน ส่องสว่างไปตลอดคาจูด...ตลอดครึ่งโยชน์...ตลอด ๑ โยชน์ ... ตลอด ๒ โยชน์ ... ตลอด ๓ โยชน์ ... ฯลฯ ... สำหรับบางท่าน โอภาสนั้นทำให้สว่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตั้งแต่พื้นปฐพีขึ้นไปถึงพรหมโลกชั้นอกนิภุ แต่ของพระผู้มีพระภาคเกิดขึ้นส่องสว่างไปตลอด ๑๐,๐๐๐ โลกธาตุ ในการประมาณแตกต่างกันของโอภาสนั้น โดยประการดังกล่าวนี้ มีเรื่อง(เป็นอุทาหรณ์)ดังนี้

๑ มูลกัมมัญฐาน หมายถึง อารมณกัมมัญฐานที่โยคาวจรกำหนดมาแต่เดิม เช่น นั่งกำหนดพองหนอ - ยุบหนอ มาแต่แรก พอเกิดโอภาสขึ้น ก็หยุดกำหนดพองหนอ - ยุบหนอ ซึ่งเป็นมูลกัมมัญฐานเสีย แล้วนั่งชมโอภาสนั้นเพลินไป

เล่ากันว่า พระเถระ ๒ ท่านนั่งอยู่ภายในเรือนมีฝา ๒ ด้าน ณ จิตตลบรรพต และวันนั้นเป็นวันอุโบสถข้างแรม ท้าวทิศปภคคุมไปด้วยแผ่นเมฆ ความมืดประกอบ ด้วยองค์ ๔ เป็นไปอยู่ในภคราตรีกาล ในคืนนั้น พระเถระท่านหนึ่งกล่าวว่า “ข้าแต่ ท่านผู้เจริญ ดอกไม้ ๕ สี ปรากฏแก่กระผมอยู่บนสีหასนะในลานพระเจดีย์ ณ บัดนี้” อีกท่านกล่าวกะพระเถระนั้นว่า “อาวุโส ท่านพูดถึงสิ่งไม่น่าอัศจรรย์ ก็บัดนี้ เต่า และปลาทั้งหลายในสถานที่ ๑ โยชน์ ในมหาสมุทร ปรากฏอยู่แก่ผม”

แต่วิปัสสนูปกิเลสนี้เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้สมถวิปัสสนาโดยมาก เพราะกิเลสทั้งหลาย ที่ข่มไว้ด้วยสมาบัติไม่กำเริบ ท่านผู้ได้สมถวิปัสสนานั้นจึงเกิดความคิดว่า “ฉันเป็น พระอรหันต์” เหมือนท่านพระมหานาคเถระผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก เหมือนท่านพระ มหาทัตตเถระผู้อยู่ในหังกนกะ และเหมือนท่านพระจุฬสุมณเถระผู้อยู่ในนิงกเปณณก- ปธานพระ บณฺเฐาจิตตละ บรรดาพระเถระ ๓ ท่านนั้น มีการแสดงด้วยเรื่องของ พระเถระท่านหนึ่งดังต่อไปนี้

เรื่องท่านพระมหานาคเถระผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก

เล่ากันว่า พระเถระท่านหนึ่งมีนามว่า ท่านพระธัมมทินนเถระ ผู้อยู่ในตลิ่งกระ เป็นพระมหาชีณาสพ ผู้มีปฏิสัมภิทาแตกฉาน เป็นผู้ให้โอวาทแก่พระภิกษุหมู่ใหญ่ วันหนึ่ง ท่านนั่งอยู่บนอาสนะสำหรับพักกลางวันของตนแล้วรำพึงอยู่ว่า “พระ อาจารย์ของเราคือท่านพระมหานาคเถระ ผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก ถึงที่สุดกิจของความ เป็นสมณะแล้ว หรือไม่หนอ” ก็เห็นว่า ท่านยังเป็นปุถุชนอยู่นั่นเอง และรู้ว่า “เมื่อ เราไม่ไป ท่านก็จักทำกาลกิริยาของปุถุชนเป็นแท้” จึงเหาะขึ้นสู่เวหาสดด้วยฤทธิ์ ไปลง ณ ที่ใกล้พระเถระซึ่งนั่งอยู่บนอาสนะสำหรับพักกลางวัน ไหว้แสดงวัตรแล้ว นั่งอยู่ ณ ด้านหนึ่ง เมื่อพระเถระ (ผู้เป็นพระอาจารย์) พุดขึ้นว่า “อาวุโส ธัมมทินนนะ เหตุไรจึง มาผิดเวลา ?” ท่านจึงกราบเรียนว่า “กระผมมาเพื่อถามปัญหาขอรับ” ครั้นแล้ว เมื่อพระเถระกล่าวอนุญาตว่า “ถามเถิด อาวุโส เมื่อรู้ก็จักบอก” ท่านพระธัมมทินน- เถระจึงเรียนถามปัญหา ๑,๐๐๐ ปัญหา

พระเถระก็กล่าวแก้ปัญหา ที่ถามมาๆ ได้ไม่ติดขัดเลย จากนั้น เมื่อท่านพระ ธัมมทินนเถระเรียนถามว่า “ความรู้ของท่านอาจารย์แก่กล้ามาก ท่านอาจารย์ได้

บรรลุลุทธธรรมนี้แต่เมื่อไร” พระเถระก็กล่าวว่า “ในกาลแต่บัดนี้ไป ๖๐ ปี อาวุโส” จึงกราบเรียนว่า “โปรดใช้สมาธิเถอะ ขอรับ” พระเถระบอกว่า “เรื่องนี้ไม่หนักหนาอะไร อาวุโส” ท่านพระธัมมทินนเถระกราบเรียนว่า “ถ้ากระนั้นนิมนต์นิรมิตช้างขึ้นสักเชือกเถิด ขอรับ” พระเถระก็นิรมิตช้างเผือกตลอดทั้งตัวขึ้น ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า “ท่านขอรับ คราวนี้ โปรดทำให้ช้างตัวนี้นั่งทางหูเหี้ยดหาง เอาจวงใส่ไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัวหันหน้าเดินตรงมาหาท่านอาจารย์” พระเถระก็ทำอย่างนั้น ครั้นเห็นอาการอันน่ากลัวของช้างซึ่งเดินมาโดยเร็ว ก็ลุกขึ้นเริ่มจะหนีไป พระเถระผู้ชีณาสพจึงยื่นมือไปเหนี่ยวชายจีวรไว้ แล้วกราบเรียนท่านอาจารย์นั้นว่า “ท่านขอรับ ชื่อว่าความหวาดกลัวยังมีอยู่แก่พระชีณาสพหรือ”

พระเถระนั้นจึงรู้ในเวลานั้นว่าตนยังเป็นปุถุชน แล้วพูดว่า “อาวุโส ธัมมทินนนะ โปรดเป็นที่พึ่งของฉันทด้วย” นั่งกระหย่ง ณ ไกล้เท้า ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า “ข้าแต่ท่านอาจารย์ กระผมก็มาด้วยตั้งใจจักเป็นที่พึ่งของท่านอาจารย์อยู่แล้ว โปรดอย่าคิดไปเลย” แล้วก็บอกกัมมัญฐาน (แก่พระเถระผู้เป็นอาจารย์) พระเถระรับกัมมัญฐานแล้ว ก็ขึ้นสู่ที่จงกรม ในวาระย่างเท้าก้าวที่ ๓ (ท่าน) ก็บรรลุพระอรหัตตผลซึ่งเป็นผลชั้นยอด เขาว่า พระเถระเป็นคณโทสจริต พระภิกษุทั้งหลายเห็นปาน (ดังพระเถระ) นี้มัวเคลิบเคลิ้มอยู่ในโอภาสไปเสีย

๒. ญาณ

[๗๓๔] คำว่า “ญาณ” หมายถึง วิปัสสนาญาณ ทราบว่า เมื่อโยคินนั้นกำลังเทียบเคียงไตรตรองรูปธรรมและอรูปธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายอยู่ ญาณซึ่งมีกระแสปราดเปรี้ยว แหลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง ก็เกิดขึ้น ประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชัศออกไป

๓. ปิติ

คำว่า “ปิติ” หมายถึง ปิติประกอบด้วยวิปัสสนา ทราบว่าในระยะนั้น ปิติ ๕ อย่างนี้ คือ

๑. ขุททกาศปิติ	ความเอิบอímเล็กน้อย
๒. ขณิกาปิติ	ความเอิบอímเพิ่มพูนทุกขณะ
๓. โลกกันติกาปิติ	ความเอิบอímซ่าเซ็น

๔. อุพเพงคาปิตี ความเอิบอิมโลดแล่น
 ๕. ฌรณาปิตี ความเอิบอิมซาบซ่าน
 เกิดขึ้นเต็มสรีรกายทั้งสิ้น

๔. ปัสสัทธิ

คำว่า “**ปัสสัทธิ**” หมายถึง ปัสสัทธิในวิปัสสนา ทราบว่า เมื่อโยคินั่งอยู่ในที่พัก กลางคิณกัฏฐิ ในที่พักลางวันกัฏฐิ ในสมัยนั้น ทั้งกายและจิตไม่มีความกระวนกระวาย ๑ ไม่มีความหนัก ๑ ไม่มีความกระด้าง ๑ ไม่มีความไม่ควรแก่งาน (ในการปฏิบัติ) ๑ ไม่มีความเจ็บไข้ ๑ ไม่มีความคดโกง ๑ แต่ทว่าในสมัยนั้นแล กายและจิตของโยคินั้น สงบ ๑ เบา ๑ อ่อน ๑ ควรแก่งาน ๑ ผ่องใส ๑ เทียงตรง ๑ เป็นแท้เลย โยคินั้นเป็นผู้มีกายและใจอันธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้อันอุเคราะห์แล้ว ในสมัยนั้นก็เสวยความยินดี ที่เรียกว่า **มิใช่ของมีอยู่ในมนุษย์** ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงไว้ว่า:-

สุณณาการํ ปวิฏฐสสุ
 อมานุสี รติ โหติ
 ยโต ยโต สมมุสสติ
 ลภติ ปิติปาโมชชํ

สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
 สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.
 ขนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ
 อมตํ ตํ วิชานตํ.

แปลความว่า

ความยินดีมิใช่ของมีอยู่ในมนุษย์ ก็มีแก่พระภิกษุผู้เข้าสู่อาการเจียบสงัด ผู้มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมอยู่โดยชอบ พระภิกษุกำหนดรู้ความเกิดและความดับของขั้นทั้งหลาย (ด้วยอุทยพพญาณ) โดยรูปธรรม หรือโดยอรูปธรรมใดๆ ได้ปิตีและปราโมช ปิตีและปราโมชของพระภิกษุผู้รู้แจ้ง (ความเกิดและความดับ) นั้น เป็นอมตะ^๑

ปัสสัทธิอันประกอบด้วยธรรมมีลหุตา (ความเบา) เป็นต้น ซึ่งทำให้สำเร็จความยินดีที่มีใจของมนุษย์นี้เกิดขึ้นอยู่แก่โยคินั้น ด้วยประการดังกล่าวนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๓-๓๗๔/๑๔๙

๕. สุข

คำว่า “**สุข**” หมายถึง ความสุขประกอบด้วยวิปัสสนา ทราบว่า ในสมัยนั้น ความสุขอันประณีตยิ่งเกิดขึ้นท่วมท้นไปในสรีรกายทั้งสิ้น

๖. อธิโมกข์

คำว่า “**อธิโมกข์**” หมายถึง ศรัทธา เพราะว่า ศรัทธาที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้น แล เป็นความผ่องใสอย่างยิ่งของจิตและเจตสิก เป็นศรัทธามีกำลัง ก็เกิดขึ้นแกโยคีนัน

๗. ปัคคาหะ

คำว่า “**ปัคคาหะ**” หมายถึง วิริยะ (คือความเพียร) เพราะว่า ความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้นแลเป็นความเพียรที่ไม่หย่อนเกินไปไม่ตั้งเกินไป ประคับประคองไว้เป็นอย่างดี ก็เกิดขึ้นแกโยคีนัน

๘. อุปฺปฐฺฐานะ

คำว่า “**อุปฺปฐฺฐานะ**” หมายถึง สติ เพราะว่า สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้นแล เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี มั่นคง ฝังลึก ไม่หวั่นไหว ประหนึ่งภูเขาลวง เกิดขึ้นแกโยคีนัน โยคีนันนั้นรำพึงถึง รำลึกถึง ทำใจถึง เจาะจงนึกเห็น ซึ่งฐานะใดๆ ฐานะนั้นๆ ก็ ลีวเล่นเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสติแกโยคีนัน ประหนึ่งปรโลกปรากฏแก่ท่านผู้มีทิพยจักขุ

๙. อุเบกขา

คำว่า “**อุเบกขา**” หมายถึง ทั้งวิปัสสนูปেকขาและทั้งอาวัชชนูปেকขา เพราะว่า ในสมัยนั้น ทั้งวิปัสสนูปেকขา ซึ่งมีความเป็นกลางในสังขารทั้งปวง ทั้งอาวัชชนูปেকขา ในมโนทวาร ก็มีกำลัง เกิดขึ้นแกโยคีนัน ความจริง เมื่อโยคีนันรำพึงถึงฐานะนั้นๆ อยู่ อุเบกขานั้นก็ดำเนินอย่างแก่กล้าแหลมคมประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชัศตออกไป และประดุจดั่งลูกศรที่เฝาร้อนแล้วยิงไปในกองใบไม้

๑๐. นิกันติ

คำว่า “**นิกันติ**” หมายถึง วิปัสสนานิกันติ (ความใคร่ในวิปัสสนา) เพราะว่า นิกันติ มีอาการสงบ สุขุม ก็เกิดขึ้นแก่โยคินั้น ทำความอาลัยอยู่ในวิปัสสนาอัน ประดับด้วยอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวนี้ ซึ่งเป็นความใคร่ ที่ใครๆ ไม่สามารถแม้แต่กำหนดรู้ได้ว่าเป็นกิเลส

อนึ่ง เมื่อโอภาสเกิดขึ้น โยคาวจรยึดถืออยู่ จันใด เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายแผ่เหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็จันนั้น โยคาวจรคิดว่า “ในกาลก่อนแต่นี้ ญาณเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้ามาก่อนเลย ปีติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกข์ ... ปัคคาหะ ... อุปปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติ เห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้ามาก่อนเลย ข้าพเจ้าเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว ข้าพเจ้าเป็นผู้บรรลุผลแล้วแน่นอน” แล้วยึดถือสิ่งที่มี یشมรรคนั้นแหละว่าเป็นมรรค ยึดถือสิ่งที่มี یشผลนั้นแหละว่าเป็นผล เมื่อโยคาวจร นั้นยึดถือสิ่งมี یشมรรค ว่าเป็นมรรค สิ่งมี یشผล ว่าเป็นผล วิปัสสนาวิถีก็นิ่งงอ้าว ออกนอกทางไปแล้ว โยคาวจรนั้นก็ถึงกับมัวมัวฐานเดิมของตนเสีย แล้วนั่งชื่นชม พอใจนิกันติอยู่อย่างเดียว ฉะนั้นแล

จำแนกอุปกิเลส ๑๐ โดยคาหะ ๓ เป็น ๓๐

[๗๓๕] อนึ่ง ในอุปกิเลส ๑๐ นี้ ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น ท่านเรียกว่า “อุปกิเลส” เพราะเป็น วัตถุ(ที่ตั้ง)ของอุปกิเลส มี یشเพราะเป็นอกุศล ส่วนนิกันติเป็น ทั้งอุปกิเลสเป็นทั้งวัตถุของอุปกิเลสด้วย และอุปกิเลสเหล่านี้ มี ๑๐ โดยทางวัตถุ (ดังกล่าวแล้ว) แต่โดยทางคาหะ(ความยึดถือ) มี ๓๐ ถ้วน มี ๓๐ ถ้วนโดยทาง คาหะเป็นอย่างไร ? เพราะว่า เมื่อโยคาวจรยึดถืออยู่ว่า “โอภาสเกิดขึ้นแก่เราแล้ว” ดังนี้ เป็นทิจฐิตคาหะ(ยึดถือด้วยทิจฐิต) ๑ เมื่อยึดถืออยู่ว่า “โอภาสน่าพึงพอใจจริง หนอเกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้ เป็นมานคาหะ(ยึดถือด้วยมานะ) ๑ เมื่อโยคาวจรชื่นชมโอภาส อยู่ เป็นต้นหาคาหะ(ยึดถือด้วยตัณหา) ๑ ในโอภาสมีคาหะ ๓ โดยทางทิจฐิต ๑ มานะ ๑ และตัณหา ๑ ด้วยประการฉะนี้ แม้ในอุปกิเลสทั้งหลายที่เหลือก็มี (อย่างละ ๓) เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ จึงมีอุปกิเลสรวม ๓๐ ถ้วน โดยทางคาหะ ด้วยอาการ ดังกล่าวนี

โยคาวจรผู้ไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม ก็ห้วนไหว ฟุ้งซ่านอยู่ในอุปกิเลสทั้งหลาย มีโอภาสเป็นต้น ด้วยอำนาจของคาหะเหล่านั้น เห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น แต่ละอย่างๆ ว่า “นี้เป็นของฉัน ฉันเป็นนี้ นี่เป็นอัตตาของฉัน” ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

โอภาส เจา ณาณ จ	ปีติยา จ วิกมฺปติ
ปัสสทุธิยา สุข เจา	เยหิ จิตฺตํ ปเวธติ.
อธิโมกฺเข จ ปคฺคาเห	อุปฺภูจฺจาเน จ กมฺปติ
อุเปกฺขาวชฺชนายณฺจ	อุเปกฺขาย นิกฺกนฺติยา. ^๑

แปลความว่า

โยคาวจรห้วนไหวอยู่ในเพราะโอภาส ในเพราะญาณ และในเพราะปีติด้วย ในเพราะปัสสัทธิและในเพราะสุข ด้วยเหมือนกัน ซึ่งเป็นเหตุห้วนไหวของจิตและห้วนไหว อยู่ในเพราะอธิโมกข์ ในเพราะปคคาหะและในเพราะ อุปปุฏฐานะด้วย ทั้งในเพราะอวิชชูปเพกขาและในเพราะ อุเบกขานิกันติด้วย

กำหนดมรรคและมีใช้มรรค

[๗๓๖] แต่โยคาวจรผู้ฉลาด ผู้เป็นบัณฑิต เฉียบแหลม ถึงพร้อมด้วยความรู้ เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้น ก็กำหนดรู้ ใคร่ครวญเห็นมัน ด้วย ปัญญาดังนี้ว่า “โอภาสนี้แลเกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่โอภาสนั้นนั้นแล ไม่เที่ยง ปัจจัยปรุงแต่งไว้ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความล้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายระคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา” ด้วยประการฉะนี้บ้าง ก็หรือว่าโยคาวจรนั้นมีความคิดในขณะนั้นอย่างนี้ว่า “ถ้าโอภาสนี้พึงเป็นอัตตาไซ้ การถือ (โอภาสนั้น) ว่า “อัตตา” ก็ควร แต่โอภาสนี้มิใช่อัตตาเลย ถือว่า “เป็นอัตตา” เพราะฉะนั้น

๑ ขุ. ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗

ก็แล ด้วยประการดังกล่าวมาเพียงนี้ เป็นอันท่านโยคินั้นได้กระทำการกำหนดรู้
สัจจะ ๓ แล้ว ทำการกำหนดรู้แล้วอย่างไร ? คือว่า การกำหนดรู้สัจจะ ๓ เป็นอัน
โยคินั้นทำก่อนแล้วด้วยญาณชั้นโลกียะเท่านั้น อย่างนี้คือ :- การกำหนดรู้**ทุกขสัจ**
ด้วยการกำหนดรู้นามและรูปเป็นอันโยคินั้นกระทำมาก่อนแล้วใน**ทวิวิสุทธิ** การกำหนด
รู้**สมุทัยสัจ**ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย เป็นอันโยคินั้นกระทำมาแล้วใน**กัมมชา-
วตรณวิสุทธิ** การกำหนดรู้**มรรคสัจ**ด้วยการจำกัดแต่เพียงมรรคโดยชอบ เป็นอันโยคิ
นั้นกระทำแล้วใน**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** นี้

ปริจเฉทที่ ๒๐ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปรภณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๒๑

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

[๗๓๗] แต่ทว่า วิปัสสนาที่บรรลุดังด้วยญาณ ๘^๑ และสัจจานุโลมิกญาณ
อันดับที่ (๙) นี้ เรียกชื่อว่า ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้
และความเห็นในทางปฏิบัติถูก และในคำว่า “ญาณ ๘” นี้ พึงทราบไว้ว่า หมายถึงญาณ
๘ เหล่านี้คือ:-

๔. อุทยพยานุปัสสนาญาณ (อย่างแก่) ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนาที่พ้นจากอุปกิเลส
ดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสสนา) (๑)
๕. กังคานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ (๒)
๖. ภัยตูปัฏฐานญาณ ญาณกำหนดรู้โดยปรากฏเป็นของน่ากลัว (๓)
๗. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่องๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย
(๔)
๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่องๆ ด้วยความ
เบื่อหน่าย (๕)
๙. มุญจิตุกัมมตาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไป (๖)
๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่องๆ โดยพิจารณา
ทบทวน (๗)
๑๑. สังขารุเปกขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร (๘)

คำว่า “สัจจานุโลมิกญาณ อันดับที่ (๙)” นั้นเป็นคำเรียก อนุลอมญาณ เพราะ
ฉะนั้น โยคาวจรผู้ปรารถนาบรรลุนุลอมญาณนั้น จะต้องกระทำโยคะในญาณทั้งหลาย
ดังกล่าวนี้ ตั้งแต่ อุทยพยาน (อย่างแก่) ซึ่งพ้นแล้วจากอุปกิเลส เป็นต้นไป

๑ เลขข้างหน้าชื่อญาณตั้งแต่ ๔,๕-๑๐ และ ๑๐ หมายถึงลำดับญาณตั้งแต่ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ
หรือ สังขารปริจเฉท ตามลำดับ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ดังกล่าวมาข้างต้น ส่วนเลขข้างหลังชื่อญาณ ภายใ
วงเล็บ () เป็นลำดับตามที่กล่าวถึงในวิสุทธิมรรคนี้

๔. (ข) พลวอุททยพยญาณ หรือ อุททยพยญาณอย่างแก่

[๗๓๘] หากมีคำถามว่า กระทำโยคะในอุททยพยญาณต่อไปอีก มีประโยชน์อะไร ?

(ตอบว่า) มีประโยชน์ในการกำหนดรู้ (พระไตร) ลักษณะ เพราะว่า อุททยพยญาณในตอนต้นๆ (อย่างอ่อน) เป็นญาณที่ถูกอุปกิเลส ๑๐ ทำให้มัวหมอง ไม่สามารถกำหนดรู้พระไตรลักษณะโดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริงได้ แต่อุททยพยญาณ (อย่างแก่) ที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว สามารถกำหนดรู้ (พระไตรลักษณะ) ได้ เพราะฉะนั้น โยคาวจรจึงต้องทำโยคะในอุททยพยญาณนี้ต่อไปอีก เพื่อกำหนดรู้ (พระไตร) ลักษณะ

[๗๓๙] (ถามว่า) แต่ทว่า พระไตรลักษณะทั้งหลาย ก็ยังมีปรากฏ เพราะอะไร ปิดบังไว้ ? เพราะไม่มนสิการอะไร ?

(ตอบว่า) ก่อนอื่น อนิจจลักษณะไม่ปรากฏเพราะสันตติปิดบังไว้ เพราะไม่มนสิการความเกิดและความดับ ทุกขลักษณะไม่ปรากฏเพราะอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้ เพราะไม่มนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ อนัตตลักษณะไม่ปรากฏเพราะแห่ง (หรือก่อน) ปิดบังไว้ เพราะไม่มนสิการถึงความสลายตัวของธาตุต่าง ๆ

แต่ว่า เมื่อโยคาวจร^๑ กำหนดรู้ความเกิดและความดับแล้วเพิกถอนสันตติออกไป อนิจจลักษณะก็ปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อมนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ แล้วเพิกถอนอิริยาบถ ทุกขลักษณะก็ปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อกระจายธาตุต่างๆ ออกไป แล้วทำการกระจายความเป็นก้อน^๒ (เป็นแห่ง เป็นกลุ่ม) ออกไป อนัตตลักษณะก็ปรากฏ

วิภาค ๖

[๗๔๐] อนึ่ง โยคี ควรทราบวิภาค (คือ การจำแนก) ในลักษณะทั้ง ๓ นี้ไว้ดังนี้คือ:-

๑ ในวิสุทธิมรรค ท่านใช้ทั้ง โยคาวจร และ โยคี บางทีก็ใช้ กุลบุตร หรือ ภิกษุ บ้าง ในคำแปลนี้ ณ ที่ใดที่ท่านใช้คำใด จะใช้ตามท่าน แต่ ณ ที่ใดไม่ปรากฏ ขอใช้คำว่า โยคี

๒ ส. สฟา. (ไทย) ๑๘/๑,๔/๑,๔

๑. อนิจจะ ความไม่เที่ยง
๒. อนิจจลักษณะ ลักษณะของความไม่เที่ยง
๓. ทุกขะ ความเป็นทุกข์
๔. ทุกขลักษณะ ลักษณะของความเป็นทุกข์
๕. อนัตตา ความไม่มีอัตตา
๖. อนัตตลักษณะ ลักษณะของความไม่มีอัตตา

ในวิภาคนั้น

๑. ชั้นที่ ๕ ชื่อว่า **อนิจจะ** (ถาม) เพราะเหตุไร? (ตอบ) เพราะเกิดขึ้น ดับไป และมีความเป็นอย่างอื่น หรือว่า เพราะมีแล้วหาไม่มี (ได้แก่ เพราะเกิดแล้วดับไป)
๒. ความเกิดขึ้น ดับไป และความเป็นอย่างอื่น เป็น อนิจจลักษณะ หรือว่า อากาโรและพิการ กล่าวคือ ความมีแล้วหาไม่มี (เกิดแล้วดับไป) เป็น **อนิจจลักษณะ**
๓. แต่ชั้นที่ ๕ นั้นนั่นแลเป็น **ทุกขะ** เพราะมีพระพุทธรักษาว่า “**ยถาจิจํ ตํ ทุกํ - สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์**”^๑ เพราะเหตุไร? เพราะเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ
๔. อากาโรเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่องๆ เป็น **ทุกขลักษณะ**
๕. และชั้นที่ ๕ นั้นนั่นเอง ชื่อว่าเป็น **อนัตตา** เพราะมีพระพุทธรักษาว่า “**ยํ ทุกํ ตทณตฺตา - สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา**”^๑ เพราะเหตุไร? เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ
๖. อากาโรไม่เป็นไปในอำนาจ เป็น **อนัตตลักษณะ**

โยคาวจรนี้กำหนดรู้วิภาคนั้นนั้นอยู่แม้ทั้งหมด ด้วยอุทยพยานุ (อย่างแก่) ที่ท่านเรียกว่า วิปัสสนาซึ่งพ้นไปแล้วจากอุปกิเลส ดำเนินไปตามวิธี โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง

จบ อุทยพยานุปัสนาญาณ

๑ ดูเทียบ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙

๕. ภัทธานุปัสสนาญาณ

[๗๔๑] เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดรู้อยู่อย่างนี้แล้วตั้งใจ ไตรตรองรูปธรรมและ อรูปธรรม (รูป และนาม) ทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อยู่แล้วๆ เล่าๆ ญาณนั้นก็ดำเนินไปแก้กล่าวสังขารทั้งหลายก็ปรากฏรวดเร็ว เมื่อญาณดำเนินไปแก้กล่าว เมื่อสังขารทั้งหลายปรากฏรวดเร็ว ญาณก็ตามไม่ทันความเกิดขึ้น หรือความตั้งอยู่ หรือความเป็นไป หรือนิमित (ของสังขารทั้งหลาย) สติ (คือญาณ) ก็ตั้งมั่นอยู่ในนิโรธ คือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกทำลายไปแต่อย่างเดียว

พระบาลีอธิบายความภัทธานุปัสสนาญาณ

เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า “สังขารเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วดับไปอย่างนี้เป็นธรรมดา” ดังนี้ วิปัสสนาญาณชื่อว่า ภัทธานุปัสสนา ก็เกิดขึ้น ณ ที่ตรงนี้ ซึ่งท่านกล่าวพระบาลีไว้ (ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค) แปลความว่า “ถามว่า ปัญญาในการกำหนดรู้อารมณ์ แล้วเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร”

“จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไปโยคีกำหนดรู้อารมณ์นั้นแล้วเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับของจิตนั้น ที่ว่า “เห็นเนื่องๆ” คือ เห็นเนื่องๆ อย่างไร คือ เห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง มิใช่เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นของเที่ยง เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ มิใช่เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นสุข เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอนัตตา มิใช่เห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอัตตา เปื้อหน่ายอยู่ มิใช่เพลิดเพลนยินดี ปราศจากความกำหนัด มิใช่กำหนดอยู่ ดับไป มิใช่ให้เกิดขึ้น สลัดทิ้งไป มิใช่ยึดถือไว้ เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละนิจจสัญญา (คือความสำคัญว่าเที่ยง) เสียได้ เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์ ก็ละสุขสัญญา (คือ ความสำคัญว่าเป็นสุข) เสียได้ เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยเป็นอนัตตา ก็ละอัตตสัญญา (คือความสำคัญว่ามีอัตตา) เสียได้ เมื่อเปื้อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลนยินดี เมื่อปราศจากความกำหนัด ก็ละความกำหนัด เมื่อดับ ก็ละสิ่งเป็นแดนเกิด เมื่อสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือไว้

“จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ...

“จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์ ...

“จิตมีสังขารเป็นอารมณ์ ...

“จิตมีวิญญูญาณเป็นอารมณ์ ...

“จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ ...

ฯลฯ

“จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ... ฯลฯ ... เมื่อโยคีสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือไว้”

การย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้ง การคงที่อยู่ในปัญญาและมีกำลังเข้มแข็งในการนึกคิด ชื่อว่า ปฏิสังขารวิปัสสนา (ความเห็นแจ้งด้วยการกำหนดรู้) การกำหนดรู้อารมณ์ทั้ง ๒ โดยสภาวะอันเดียวกันโดยดำเนินไปตามอารมณ์นั้นแล คือความน้อมจิตไปในนิโรธ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งลักษณะของความดับ)

ภิกษุกำหนดรู้อารมณ์ ๑ และเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ ๑ ความปรากฏโดย ความว่างเปล่า ๑ ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งด้วยปัญญารู้ยิ่ง)

ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ และในวิปัสสนา ๔ ไม่หวั่นไหวในทิวฏฐิต่างๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน ๓^๑

“การกำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า ปัญญา โดยความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดรู้อารมณ์แล้วเห็น อยู่เนื่องๆ ซึ่งความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ”^๒

อธิบายความในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค

[๗๔๒] ในพระบาลีนั้น คำว่า “กำหนดรู้อารมณ์” ความว่า กำหนดแล้วรู้อารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง หมายความว่า เห็นอารมณ์ใดๆ โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป คำว่า “ปัญญาในการ ... เห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ” ความว่า ปัญญาใดในการเห็น อยู่เนื่องๆ ซึ่งความดับของญาณที่เกิดขึ้น กำหนดรู้อารมณ์โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไปนั้น นี้ท่านกล่าวว่า ญาณในวิปัสสนา คำถามด้วยมุ่งหมายเพื่อจะกล่าว ตอบ (กเถตุกัมยตาปุจฉา) ว่า วิปัสสนาญาณนั้นเป็นอย่างไร มีเนื้อความดัง (กล่าวมา) นี้ก่อน

๑ อนุปัสสนา ๓ วิปัสสนา ๔ อุปัฏฐาน ๓ ดูอธิบายข้างหน้า

๒ ดูเทียบ พ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

จากนั้น เพื่อแสดงอาการที่ญาณนั้นเป็นไป ท่านจึงกล่าวคำพระบาลีว่า “**รูปา-
รมมณตา - มีรูปเป็นอารมณ์**” ดังนี้ เป็นต้น ในพระบาลีนั้น คำว่า “จิตมีรูปเป็นอารมณ์
เกิดขึ้นแล้วดับไป” หมายความว่า จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว ก็แตกสลายไป
อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่าจิตเกิดขึ้นในความมีรูปเป็นอารมณ์แล้วแตกดับไป คำว่า “กำหนด
รู้อารมณ์นั้น” หมายความว่า กำหนดรู้อารมณ์คือรูปนั้น อธิบายว่า เห็นอารมณ์คือ
รูปนั้นโดยความลึนไป โดยความเสื่อมไป คำว่า “เห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งความดับของจิต
นั้น” อธิบายว่า เห็นอารมณ์คือรูปนั้น โดยความลึนไป โดยความเสื่อมไป ด้วยจิต
ดวงใดแล้วโยคาวจรเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับของจิตดวงนั้นด้วยจิตดวงอื่น เพราะฉะนั้น
ท่านพระโหราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า “โยคาวจรเห็นแจ้งอยู่ซึ่งอารมณ์ที่รู้แล้วด้วย
ซึ่งญาณด้วย แม้ทั้ง ๒ อย่าง”

ความหมายของคำว่า “เห็นเนืองๆ”

อนึ่ง คำว่า “**อนุปสฺสติ - เห็นเนืองๆ**” ในพระบาลีนี้ หมายความว่า ตามเห็น
เนืองๆ อธิบายว่า เห็นแล้วเห็นอีก โดยอาการหลายอย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
“ที่ว่าเห็นเนืองๆ คือ เห็นเนืองๆ อย่างไร ? คือเห็นเนืองๆ โดยความไม่เที่ยง” ดังนี้
เป็นต้น ในอาการหลายอย่างนั้น เพราะเหตุที่ที่สุดของความไม่เที่ยง ชื่อว่าภังคะ
(คือความดับ) ฉะนั้นโยคาวจรผู้เห็นเนืองๆซึ่งความดับ ผู้นั้นจึงเห็นอยู่เนืองๆ ซึ่ง
สังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเที่ยง แต่นั้น ก็เห็นอยู่เนืองๆ
ซึ่งสังขารทั้งปวงนั้นนั่นแล โดยความเป็นทุกซ์ มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นสุข เห็น
เนืองๆ โดยความเป็นอนัตตา มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นอัตตา เพราะความไม่เที่ยง
เป็นทุกซ์ และเพราะความเป็นทุกซ์ เป็นอนัตตา อนึ่ง เพราะเหตุที่สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกซ์
เป็นอนัตตา ไม่พึงยินดีพอใจสิ่งนั้น และสิ่งใดที่ไม่พึงยินดีพอใจ ไม่พึงกำหนดในสิ่งนั้น
เพราะฉะนั้น โยคาวจรจึงเบื่อหน่าย ไม่เพิลิตเพิลินยินดี ปราศจากกำหนด ไม่
กำหนดในสังขารที่ตนเองเห็นแล้วว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกซ์ เป็นอนัตตานี้ โดยการรำลึก
ตามการเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ เมื่อโยคาวรนั้นไม่กำหนดอยู่อย่างนี้ ก็ทำความกำหนด
(ราคะ) ให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น อธิบายว่า กระทำมิให้เกิดขึ้นด้วยญาณชั้นโลกียะเท่านั้นก่อน
อีกประการหนึ่ง โยคาวรนั้นเป็นผู้ปราศจากกำหนดอย่างนี้แล้ว ทำสังขารที่ตนเห็น
แล้ว ให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น ฉันทใด ก็ทำสังขารแม้ที่มีได้เห็นให้ดับไป มิให้เกิดขึ้นด้วย

อำนาจญาณโดยลำดับ เหมือนกันฉันนั้น อธิบายว่า มนสิการโดยความดับอย่างเดียว คือว่าเห็นแต่ความดับอย่างเดียวของสังขารนั้น ไม่เห็นความเกิด เมื่อโยคาวจรผู้นั้น ปฏิบัติถึงอย่างนี้แล้ว ก็สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้

(ถามว่า) คำที่กล่าวมานั้น หมายความว่าอย่างไร ?

(ตอบว่า) **อนุปัสสนา** (คือความเห็นเนื่องๆ) มี **อนิจจานุปัสสนา** (คือความเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง) เป็นต้น แม้ที่ ท่านเรียกไว้ (๒ อย่างคือ) ว่า “**ปริจจาค-
ปฏินิสสัคโค** - การสลัดทิ้งไปด้วยการสละ” เพราะสละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขั้นธัมม
และอภิสังขารทั้งหลายด้วยตัทธคปหาน (ละชั่วคราว) อย่าง ๑ เรียกว่า “**ปกฺขนุท-
ปฏินิสสัคโค** - การสลัดทิ้งไปด้วยการเล่นเข้าไป” เพราะเล่นเข้าไปในพระนิพพาน
อันตรงข้ามกับสังขตธรรมนั้น โดยความนุ่มไปในพระนิพพานนั้น ด้วยการเห็นโทษ
ของสังขตธรรมอย่าง ๑ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนามือนิจจา-
นุปัสสนาเป็นต้นนั้น จึงสละกิเลสทั้งหลายได้ด้วย และเล่นเข้าไปในพระนิพพานด้วย
โดยนัยดังกล่าวแล้ว อีกทั้งไม่ยึดถือกิเลสทั้งหลายไว้ด้วย การทำให้เกิด ไม่ยึดถือ
อารมณ์แห่งสังขตธรรม ด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
“สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้”

[๗๔๓] ณ บัดนี้ เพื่อจะแสดงการละธรรมทั้งหลายที่เหลือ ซึ่งละได้ด้วยญาณ
ทั้งหลายของพระภิกษุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “เมื่อเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ก็
ละนิจสัจญญาเสียได้” ดังนี้ เป็นต้น คำว่า “**นฺนุทิ** - ความเพลิดเพลिनยินดี” ในพระบาลี
นั้น ได้แก่ ตัณหาประกอบด้วยปีติ คำนอกนั้นมียินดียังกล่าวมาแล้วนั้นแล

[๗๔๔] ส่วนในคาถา (บาลี)ทั้งหลาย คำว่า “**การย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้ง**” หมายความว่า
ว่า เห็นความดับของรูปแล้ว ความดับ (นั้น) เห็นด้วยจิตดวงใด ย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้งอื่น
จากวัตถุที่ตั้งเดิม ด้วยการเห็นความดับของจิตแม้ดวงนั้นต่อไปอีก คำว่า “**คงที่อยู่ใน
สัจญญา**” หมายความว่า ละความเกิดเสีย และตั้งแน่วแน่อยู่แต่ในความดับ คำว่า “**มี
กำลังเข้มแข็งในการนึกคิด**” หมายความว่า มีความสามารถในการนึกคิดติดต่อกัน
ไปไม่มีหยุดคั่นเลย เพื่อเห็นความดับของรูปแล้ว จะได้เห็นความดับของจิต ซึ่ง
มีความดับ (ของรูปนั้น) เป็นอารมณ์ต่อไปอีก คำว่า “**ปฏิสังขารวิปัสสนา**” หมายความว่า
การกำหนดรู้อารมณ์ (ดังกล่าว) นี้ ชื่อว่า **กัมมานุปัสสนา**

[๗๔๕] คำว่า “การกำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอันเดียวกันโดยดำเนินไปตามอารมณ์นั้นแล” อธิบายว่า กำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอย่างเดียวกันนั้นแล อย่างนี้ว่า “สังขาร (ในปัจจุบัน) นี้ แยกดับอยู่ ฉันทิสังขารแต่ในอดีต ก็แยกดับไปแล้ว สังขารแต่ในอนาคต ก็จักแยกดับไปฉันทิ” ดังนี้ โดยการดำเนินไปคือ โดยลำดับของอารมณ์ที่ตนเห็นแล้วโดยประจักษ์ เรื่องนี้ แม้ท่านพระโบราณจารย์ทั้งหลายก็กล่าวไว้แล้วว่า:-

สวัชชมานมฺหิ วิสุทฺถสฺสโน
ตทณฺวํ เนติ อตีตนาคเต
สพฺเพปิ สงฺขารคตา ปโลกิโน
อุสฺสวาพินฺทุ สฺริเยว อุคฺคเต.

แปลความว่า

พระภิกษุผู้มีทัศนะบริสุทธิ์ในสังขารซึ่งมีอยู่ในปัจจุบัน
ผู้นี้ นำเอาทัศนะอันบริสุทธิ์นั้นแลไปในสังขาร ซึ่งเป็น
อดีตและอนาคตด้วย สังขารทั้งหลายแม้ทั่วทั้งปวงมีปรกติ
แตกสลายไป เหมือนหยदन้าค้าง เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นมาก็
สลายไป ฉะนั้น

คำว่า “ความน้อมจิตไปในนิโรธ” หมายความว่า ทำการกำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอย่างเดียวกัน ด้วยความดับอย่างนั้นแล้ว น้อมจิตไปในนิโรธ กล่าวคือ ความดับนั้นแต่อย่างเดียว อธิบายว่า ความเป็นผู้หนักไปในความดับนั้น - น้อมไปในความดับนั้น - โอนไปในความดับนั้น - โนมเียงไปในความดับนั้น คำว่า “वलัทธิวิปัสสนา” ท่านกล่าวว่า การกำหนดรู้ (ดังกล่าว) นี้ ชื่อว่า วลัทธิวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งลักษณะของความดับ)

[๗๔๖] คำว่า “กำหนดรู้อารมณ์ ๑” หมายความว่า รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้นที่มีอยู่ก่อน ๑ คำว่า “เห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ ๑” หมายความว่า เห็นความดับของอารมณ์นั้นแล้วยังเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับของจิตซึ่งมีความดับนั้นเป็นอารมณ์ด้วย คำว่า “ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ๑” หมายความว่า เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่เนื่องๆ

ซึ่งความดับอย่างนั้น ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ก็ปรากฏชัดแจ้งว่า “สังขารทั้งหลายนั้นเอง แดกดับไป การแตกดับของสังขารทั้งหลายนั้นเป็นความตาย ไม่มีใครๆ อื่น” ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

ขนฺธา นิรุชฺฌนฺติ น จตฺถิ อญฺโณ
 ขนฺธาน เภทํ มรณฺนฺติ วุจฺจติ
 เตสํ ขยํ ปสฺสติ อปฺปมตฺโต
 มณฺีว วิชฺฌํ วชิเรน โยนิโส.

แปลความว่า

ขันธ์ทั้งหลายดับไป ไม่มีใครอื่น ความแตกดับของขันธ์
 ทั้งหมด เขาเรียกว่าความตาย โยคีผู้ไม่ประมาท เห็นอยู่
 ซึ่งความแตกดับของขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยอุบายที่
 แยกกาย เหมือนช่างเจียรระไน เห็นแก้วมณีที่ตนเจาะอยู่
 ด้วยเพชร ฉะนั้น^๑

คำว่า “อธิปัญญาวิปัสสนา” ท่านกล่าวว่า ความกำหนดรู้อารมณ์ ๑ การเห็น
 เนื่องๆ ซึ่งความดับ ๑ การปรากฏโดยความว่างเปล่า ๑ (๓ อย่าง) นี้ ชื่อว่า อธิปัญญา
 วิปัสสนา (ความเห็นแจ้งด้วยปัญญารู้อย่าง)

[๗๔๗] คำว่า “ผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓” คือว่า พระภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา
 ๓ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น คำว่า “และในวิปัสสนา ๔” ได้แก่ ในวิปัสสนา ๔
 มีนิพพิทานุปัสสนา เป็นต้น คำว่า “เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน ๓” ความว่า
 เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน คือ ความปรากฏ ๓ อย่างนี้ด้วย คือ (ความ
 ปรากฏ) โดยความสิ้นไป ๑ โดยความเสื่อมไป ๑ โดยความว่างเปล่า ๑ คำว่า “ไม่หวั่น
 ไหวในทิวฏฐิต่างๆ” ความว่า ไม่ส่ายไปในทิวฏฐิต่างๆ มีประการต่างๆ มีสัสสตทิวฏฐิ
 (ความเห็นว่าเที่ยง) เป็นต้น

๑ อธิบายว่า ช่างนั้นมุ่งดูอยู่ที่รูเจาะ มิได้เพ่งดูสีหรืออื่นๆ ของแก้วมณี ฉะนั้น โยคีก็เพ่งดูความแตกดับของ
 ขันธ์ทั้งหลาย มิได้เพ่งดูขันธ์ทั้งหลาย ฉะนั้น

[๗๔๘] เมื่อโยคาวจรนั้นไม่ส่ายไปส่ายมาอย่างนี้ เป็นผู้มึนสลึการดำเนินไปว่า “สิ่งที่ยังไม่ดับนั้นแลดับอยู่ สิ่งที่ยังไม่ดับนั้นแลดับอยู่” ละความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป และนิमितของสังขารทั้งหลายทั้งปวงเสีย เห็นแต่ความดับอย่างเดียว ประจวบบุคคลเห็นการแตกของภาชนะบอบบางกำลังแตกอยู่ เห็นการแตกกระจาย ของฝุ่นละอองที่กำลังปลิวว่อนอยู่ เห็นการแตกของเมล็ดงาที่กำลังถูกคั่วอยู่ โยคาวจร นั้นเห็นอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวง กำลังแตกดับอยู่ แตกดับอยู่เหมือนบุรุษผู้มี ดวงตา ยืนอยู่ ณ ริมฝั่งสระโบกขรณี หรือ ณ ริมฝั่งแม่น้ำ เมื่อฝนเม็ดหนากำลังตกอยู่ เขาพึงเห็นต่อม่น้ำใหญ่ๆ เกิดขึ้นๆ บนผิวน้ำ แล้วแตกไปทันทีทันใด ฉะนั้น แน่ละ พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงโยคาวจรเช่นกล่าวนี้ จึงตรัสว่า:-

ยถา พุพฺพุกํ ปสฺเส
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺติ

ยถา ปสฺเส มรฺยิกํ
มจฺจุราชา น ปสฺสติ.

แปลความว่า

มัจจุราช มองไม่เห็นบุคคลผู้กำหนดเห็นโลก (คือ ชันธุ
๕) เหมือนเห็นต่อม่น้ำ (และ) เหมือนเห็นพยับแดด^๑

อานิสงส์กังคานุปัสสนาญาณ

[๗๔๙] เมื่อโยคาวจรผู้นั้น เห็นอยู่เรื่อยๆ ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงดับดับ ไป ดับดับไป อยู่อย่างนั้น” กังคานุปัสสนาญาณ ซึ่งมีอานิสงส์ ๘ ประการเป็นบริวาร ก็ถึงความมีกำลังแก่กล้า อานิสงส์ ๘ ประการในกังคานุปัสสนาญาณนั้น คืออานิสงส์ เหล่านี้

๑. ละภวทิวฐิ (คือความเห็นในความมีและไม่มีแห่งภพ)
๒. สละความอาลัยรักใคร่ในชีวิต
๓. ประกอบความเพียรมั่นคงในความเพียรที่ควรประกอบอยู่ทุกเมื่อ
๔. มีอาชีพบริสุทธิ
๕. ละความทะเยอทะยาน
๖. ปราศจากความกลัว

๑ ดูเทียบ พุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๐/๘๖

๗. ประกอบด้วยขันติและโสรจจะ
 ๘. อटकั้นต่อสิ่งไม่พอใจและในความกำหนดยินดี
 เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า:-

**อิมานิ อฏฺฐคุณมุตฺตมานิ
 ทิสฺวา ตเหิ สมมสฺเต ปุณฺณปุณฺ
 อาทิตฺตเจสฺสสิริสฺสูปโม มุนิ
 ภกฺคานุปสฺสี อมตสฺส ปตฺติยา.**

แปลความว่า

**มุนี ผู้มีปรกติเห็นเนื่องๆ ซึ่งความแตกดับ ครั้นเห็นคุณ
 อันยอดเยี่ยม ๘ ประการ เหล่านี้แล้ว เป็นเสมือนบุคคลผู้
 มีผ้าโพกบนศีรษะถูกไฟไหม้ กำหนดพิจารณาเห็นแล้ว
 เห็นเล่า อยู่ในภักคานุปัสสนาญาณนั้น เพื่อบรรลุมต-
 นิพพาน**

จบ ภักคานุปัสสนาญาณ

๖. ภัยตูปัฏฐานญาณ

[๗๕๐] เมื่อโยคินั้น เสพอยู่เนื่องๆ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มากๆ ซึ่งภักคานุปัสสนา มีนิโรธคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกดับของสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์ อยู่อย่างนี้ สังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับ (บรรดามีอยู่) ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญูญติ (๖) สัตตาวาส (๗) ทุกหนทุกแห่ง ก็ปรากฏเป็นที่น่ากลัวมาก เช่นเดียวกับสีหะ พยัคฆะ เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคตุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ และหลุมถ่านเพลิงที่ลุกโชติช่วงเป็นต้น ปรากฏ เป็นที่น่ากลัวมากแก่บุรุษขลาด ผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่โดยสุขสบาย เมื่อโยคินั้น เห็นอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ ถึงแม้ สังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดขึ้นในอนาคต ก็จักดับไป” ดังนี้ ณ ที่ตรงนี้ ญาณชื่อว่า ภัยตูปัฏฐานญาณ บังเกิดขึ้น

อุปมาภยตูปัญฐานญาณ ด้วยสตรีมีลูก ๓ และสตรีมีลูก ๑๑

ในการที่ภยตูปัญฐานญาณ บังเกิดขึ้นนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้:-

สมมติว่า สตรีผู้หนึ่ง มีบุตรชาย ๓ คน เป็นผู้มีความผิดในพระราชา พระราชาตรัสสั่งให้ (ลงโทษ) ตัดศีรษะของบุตรชายทั้งสามนั้น สตรีผู้นั้นได้ไปยังตะแลงแกงพร้อมกับบุตรชายทั้ง ๓ ด้วย ทันใดนั้น เขาก็ตัดศีรษะของบุตรชายคนโตของเธอแล้วเตรียมการเพื่อตัดศีรษะของบุตรชายคนกลาง สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว และเห็นศีรษะบุตรชายคนกลางกำลังถูกตัดอยู่ ก็ทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กเสียได้ว่า “แม่พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้ง ๒ นั้นนั่นแล”

ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีผู้นั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนกลางกำลังถูกเขาดัดอยู่ การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดขึ้นแม้ในอนาคต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีผู้นั้นทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กว่า “ถึงแม่พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้ง ๒ คนนั้นนั่นแล” เมื่อโยคินั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ณ ที่ตรงนี้ เกิด **ภยตูปัญฐานญาณ**

มีอีกอุปมาหนึ่ง ซึ่งเล่าว่า สตรีผู้มีปกติเป็นคนมีลูกบูดเน่า คลอดลูกมาแล้ว ๑๐ คน ใน ๑๐ คนนั้น ตายไปแล้ว ๙ คน คนหนึ่งกำลังจะตายอยู่ในอ้อมแขน อีกคนหนึ่ง (คนที่ ๑๑) ยังอยู่ในท้อง สตรีนั้นเห็นลูก ๙ คนตายไปแล้ว และคนที่ ๑๐ ก็กำลังจะตาย จึงทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้องได้ว่า “ถึงแม้เจ้าคนที่อยู่ในท้องนี้ ก็จักเป็นเหมือนลูกทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ”

ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นรำลึกถึงความตายของลูกทั้ง ๙ คน การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นเห็นความที่ลูกตนอยู่ในอ้อมแขนกำลังจะตายอยู่ การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคต เปรียบเหมือนการทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้อง (ของสตรีผู้นั้น) เมื่อโยคินั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ในขณะนี้ เกิด **ภยตูปัญฐานญาณ**

[๗๕๑] (ถามว่า) แต่ ภัยตูปัญฐานญาณ กลัว หรือ ไม่กลัว ?

(ตอบว่า) ไม่กลัว เพราะว่า ภัยตูปัญฐานญาณนั้นเป็นแต่เพียงไตร่ตรองอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็ดับไปแล้ว สังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็กำลังดับไป สังขารทั้งหลาย ที่เป็นอนาคต ก็จักดับไป” ดังนี้เท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเสมือน บุรุษผู้มีดวงตา แลดูหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุม ที่ใกล้ประตูเมือง ตัวเขาเองไม่กลัว เขาเป็น แต่เพียงเกิดความไตร่ตรอง (รู้สึกเสียว่า) อยู่ว่า คนทั้งหลายใดๆ จักตกลงไปในหลุม ทั้ง ๓ นี้ ทุกคนจักได้รับทุกข์ไม่น้อยเป็นแน่” ดังนี้เท่านั้น ฉะนั้น ก็หรือว่าเปรียบ เหมือนบุรุษผู้มีดวงตา แลดูหลาว ๓ เล่ม คือ หลาวไม้ตะเคียน ๑ หลาวเหล็ก ๑ หลาวทอง ๑ เขาปักไว้เรียงกันอยู่ ตัวเองมิได้กลัว เป็นแต่เพียงบุรุษนั้นไตร่ตรอง (รู้สึกเสียว่า) อยู่ว่า “คนทั้งหลายใดๆ จักตกลงไปบนหลาวทั้งหลายนี้ ทุกคนจักเสวย ทุกข์หาไม่น้อย” ดังนี้อย่างเดียวกัน ฉะนั้น ภัยตูปัญฐานญาณ ก็ฉะนั้นเช่นกัน ญาณเองมิได้กลัว เพราะว่าญาณนั้นเป็นแต่เพียงไตร่ตรองอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายใน ภพทั้ง ๓ ซึ่งเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุม และเปรียบด้วยหลาว ๓ เล่ม ที่เป็นอดีต ก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบัน ก็กำลังดับไป ที่เป็นอนาคต ก็จักดับเป็นแน่” ดังนี้แต่ อย่างเดียวกันเท่านั้น แต่เพราะสังขารทั้งหลายที่ดำเนินไปอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญูญาณฐิติ (๖) และสัตตาวาส (๗) ทุกหนทุกแห่ง เป็นสังขารถึงแล้วซึ่งความ พินาศไป เป็นของที่มีภัยอยู่เฉพาะหน้า ปรากฏแก่ญาณนั้น โดยความน่ากลัวแต่ อย่างเดียว เพราะฉะนั้น จึงเรียกญาณนั้นว่า **ภัยตูปัญฐานญาณ**

อนึ่ง ในความปรากฏโดยความน่ากลัวของญาณนั้น ดังกล่าวมานี้ มีพระบาลี (แปลความได้) ดังต่อไปนี้ “(ถามว่า) เมื่อโยคีมนสิการอยู่ด้วยความไม่เที่ยง อะไร ปรากฏโดยความน่ากลัว? เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์... โดยความเป็นอนัตตา อะไรปรากฏโดยความน่ากลัว ? (ตอบว่า) เมื่อโยคีมนสิการอยู่ด้วยความไม่เที่ยง นิमितปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ความเป็นไป (ของ สังขาร) ปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา ทั้งนิमितและ ความเป็นไป ปรากฏโดยความน่ากลัว” ดังนี้^๑

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

คำว่า “นิมิต” ในพระบาลีนั้น หมายถึง นิมิตคือสังขาร คำว่า “นิมิต” นี้ เป็นชื่อเรียกสังขารทั้งหลายโดยเฉพาะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เพราะว่า เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง ก็เห็นแต่ภวณะ (คือ ความดับ) อย่างเดียวของสังขารทั้งหลาย เพราะการเห็นแต่การดับนั้น นิมิตจึงปรากฏแก่โยคินั้นโดยความน่ากลัว คำว่า “ความเป็นไป” หมายความว่า ความเป็นไปในรูปภพและอรูปภพ เพราะว่า เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ก็เห็นแต่ความบีบคั้นเฉพาะหน้าเนื่อง ๆ อย่างเดียวของความเป็นไป แม้ที่ยกย่องกันว่าเป็นความสุข เพราะเหตุนั้น ความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) จึงปรากฏแก่โยคินั้น โดยความน่ากลัว แต่เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา ก็เห็นแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น (คือทั้งนิมิตและความเป็นไปของสังขาร) เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของ ไม่มีผู้นำ เป็นประตูก้อนร้าง และเป็นประตูจวบแดด และคนธรรพนคร (วิมานในอากาศ) เป็นต้น เพราะเหตุนี้ นิมิตและความเป็นไปทั้ง ๒ จึงปรากฏแก่โยคินั้นโดยความน่ากลัว ด้วยประการฉะนี้

จบ ภัยตูปัญฐานญาณ

๗. อาทินวานุปัสสนาญาณ

[๗๕๒] เมื่อโยคินั้น เสพอยู่เนื่อง ๆ ทำให้เกิดอยู่ ทำให้มาก ๆ อยู่ ซึ่งภัยตูปัญฐานญาณนั้น ก็ปรากฏว่า ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) จีติ (๖) สัตตาวาส (๗) ทั่วทุกหนทุกแห่ง ไม่มีที่ด้านทาน ไม่มีที่หลบลี้ ไม่มีภูมิที่จะไป ไม่มีที่พึ่งอาศัย ไม่มี ความปรารถนา หรือความยึดเหนี่ยว ในสังขารทั้งหลาย ที่ดำเนินไปในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) จีติ (๖) นิवास (๗) ทั่วทุกหนทุกแห่ง แม้แต่เพียงสังขารเดียว ภพ ๓ ก็ ปรากฏประตูก้อนหลุมถ่านเพลิงซึ่งเต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว มหาภูต ๔ ก็ ปรากฏประตูก้อนสรพิษมีพิษร้าย ชนธ ๕ ก็ ปรากฏประตูก้อนพิษฆาตที่ียดดาบเงืองา อยู่แล้ว อายตนะภายใน ๖ ก็ ปรากฏประตูก้อนบ้านร้าง อายตนะภายนอก ๖ ก็ ปรากฏประตูก้อนโจรปล้นฆ่าชาวบ้าน วิญญูญาณจิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ก็ ปรากฏประตูก้อนเผาด้วยไฟ ๑๑ กอง ลูกโพล่งและโชติช่วงอยู่ สังขารทั้งหลายทั้งปวงก็ ปรากฏเป็นประตูก้อนหัวผี เป็นโรค ถูกลูกศรเสียบ เป็นสิ่งชั่วร้าย และเป็นอาพาธ เป็นกองแห่งโทษร้ายใหญ่หลวง หาความอบอุ่นมิได้ ไม่มีรส

(ถามว่า) ปรากฏอย่างไร ?

(ตอบว่า) ปรากฏดังว่า ป่าช้า แม้ตั้งสงบอยู่โดยอาการเป็นที่น่ารื่นรมย์ แต่มีมฤคร้าย ปรากฏแก่บุรุษขลาด ผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุข ปรากฏประดุจถ้ามีเสือโคร่ง ประดุจน้ำมีรากษสสิงอยู่ ประดุจข้าศึกเงียดเงี้ยวพระขรรค์อยู่แล้ว ประดุจโกชนะมียาพิษ ประดุจมรรคาที่มีโจร ประดุจเรือนที่ไฟไหม้ ประดุจสนามรบที่มีทหารเตรียมพร้อมอยู่แล้ว ความจริง บุรุษผู้นั้น ครั้นมาถึงสถานที่เช่นป่าช้ามีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านี้แล้ว ก็กลัว หวาดหวั่น ขนลุกขนพอง เห็นแต่โทษร้ายอย่างเดียว ทุกทิศทาง ฉันทะ โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันทะเช่นกัน เมื่อสังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏ โดยความน่ากลัว ด้วยอำนาจกังคานุปัสสนา ก็เห็นอยู่โดยทั่วไป แต่โทษร้าย ไม่มีรส ไม่มีความอบอุ่นใจแต่อย่างเดียว

เมื่อโยคาวจรท่านนั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ญาณที่ชื่อว่า **อาทีนวญาณ** ก็เป็นอันเกิดขึ้นแล้ว ซึ่งเป็นญาณที่ท่านระบุถึง กล่าวคำพระบาลีนี้ไว้ (แปลความ) ว่า

“(ถามว่า) ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว เป็นอาทีนวญาณอย่างไร”

“(ตอบว่า) ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นที่น่ากลัว’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเป็นไปเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘นิमितเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความขวนขวายเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ปฏิสนธิเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘คติ (ภูมิที่ไป) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘นิพัตติ (ความบังเกิด) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘อุปบัติ (ความเข้าถึง) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ชาติ (ความเกิด) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ชรา เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘พยาธิ (ความป่วยไข้) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘มรณะเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความโสกะเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความคร่ำครวญเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความคับแค้นใจเป็นที่น่ากลัว’” ดังนี้ เป็น อาทีนวญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ปัญญา (ความรู้) ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม (ปลอดภัย)’ ดังนี้ เป็น สันติปทญาณ (ความรู้ในทางบรรลุตันติ คือพระนิพพาน) ความรู้ว่า ‘ความไม่เป็นไปเป็นแดนเกษม’ ... ฯลฯ ... ความรู้ว่า ความไม่คับแค้นใจเป็นแดนเกษม” ดังนี้ เป็น สันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ปัญญา (ความรู้) ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นที่น่ากลัว ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม’
 ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (ความรู้ในทางบรรลุตันติ คือพระนิพพาน) ความว่า ‘ความ
 เป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแค้นใจเป็นที่น่ากลัว ความไม่คับแค้นใจเป็นแดนเกษม’ ดังนี้
 เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์’
 เป็นอาทิวญาณ, ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเป็นไป’ ...
 ฯลฯ ... ว่า ‘ความคับแค้นใจเป็นทุกข์’ ดังนี้ เป็นอาทิวญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ ว่า ‘ความ
 ไม่เป็นไป’ ... ฯลฯ ‘ความไม่คับแค้นใจ เป็นสุข’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ
 พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ,
 ความรู้ ว่า ‘ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข’ ... ฯลฯ ... ‘ความคับแค้น
 ใจเป็นทุกข์ ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวก
 หนึ่ง)

“ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นการเจือ
 ด้วยอาภิส’ ดังนี้ เป็นอาทิวญาณ, ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า
 ‘ความเป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแค้นใจ เป็นการเจือด้วยอาภิส’ ดังนี้ เป็นอาทิว-
 ญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นการไม่มีอาภิส’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้
 ว่า ‘ความไม่เป็นไป ... ฯลฯ ... ความไม่คับแค้นใจ เป็นการไม่มีอาภิส’ ดังนี้ เป็น
 สันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นการเจือด้วยอาภิส ความไม่เกิดขึ้น เป็นการไม่มี
 อาภิส’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ ว่า ‘ความเป็นไป เป็นการเจือด้วยอาภิส
 ความไม่เป็นไปเป็นการไม่มีอาภิส’ ... ฯลฯ ... ‘ความคับแค้นใจ เป็นการเจือด้วยอาภิส
 ความไม่คับแค้นใจ เป็นการไม่มีอาภิส’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวก
 หนึ่ง)

“ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเป็นไปเป็นสังขาร’ ... ฯลฯ ‘ความคับแค้นใจ เป็นสังขาร’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ที่ ‘ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน’ ... ฯลฯ ‘ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ความรู้ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ที่ ‘ความเป็นไปเป็นสังขาร ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน’ ... ฯลฯ ‘ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน’ ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

อุปปาตญจ ปวตฺตญจ	นิมิตฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสตี
อายุหนํ ปฏิสนฺธิ	ญาณํ อาทีนเว อิทํ.
อนุปฺปาทํ อปฺปวตฺตํ	อนิมิตฺตํ สุขนฺติ จ
อนายุหนํ อปฺปฏิสนฺธิ	ญาณํ สนฺติปเท อิทํ.
อิทํ อาทีนเว ญาณํ	ปญฺจจุจฺจาเนสุ ชายตี
ปญฺจจุจฺจาเน สนฺติปเท	ทส ญาณे ปชานาตี
ทวีนฺนํ ญาณานํ กุสลตา	นानาภิภูจฺจิสฺส น กมฺปตี”ติ.

แปลความว่า

“โยคาวจรเห็นความเกิดขึ้น และความเป็นไป และนิमितฺตความชวนชวายและปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกฺข นี่เป็น อาทีนวญาณ และเห็นความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิमित ความไม่มีชวนชวาย ไม่มีปฏิสนธิ ว่าเป็นสุข นี่เป็น สันติปทญาณ อาทีนวญาณนี้เกิดใน ๕ ฐาน สันติปทญาณก็เกิดใน ๕ ฐาน โยคาวจรกำหนดรู้ญาณ ๑๐ ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ (คือ อาทีนวญาณ และ สันติปทญาณ) จึงไม่หวั่นไหวในทิวฏฐิต่างๆ” ด้วยประการฉะนี้

“ความเห็นนั้น ชื่อว่า **ญาณ** โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า **ปัญญา** โดยความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว เป็นอาทินวญาณ” ดังนี้^๑

[๗๕๓] คำว่า “ความเกิดขึ้น” ในคำพระบาลี (ที่แปลไว้ข้างต้น) นั้น หมายถึง การเกิดขึ้นในภพ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย คำว่า “ความเป็นไป” หมายถึง ความเป็นไปของสังขารซึ่งเกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว คำว่า “นิमित” หมายถึง นิमित คือ สังขารแม้ทุกประการ คำว่า “ความชวนชวาย” หมายถึง กรรมอันเป็นเหตุให้ปฏิสนธิในภพต่อไป คำว่า “ปฏิสนธิ” หมายถึง การเกิดขึ้นในภพต่อไป คำว่า “คติ (ภูมิที่ไป)” หมายถึง ภูมิที่ไปซึ่งมีปฏิสนธิ คำว่า “นิพพัตติ (ความบังเกิด)” หมายถึง ความบังเกิดของขันธทั้งหลาย คำว่า “อุปปัตติ (ความเข้าถึง)” หมายถึง ความเป็นไปแห่งวิบาก ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ความเป็นไปแห่งวิบาก ของผู้ถึงพร้อมแล้ว หรือว่าของผู้เข้าถึงแล้ว” คำว่า “ชาติ (ความเกิด)” หมายถึง ชาติ ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งชราเป็นต้น เกิดขึ้นเพราะภพเป็นปัจจัย อากาโรทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้น เป็นอาการที่ปรากฏแล้วโดยเฉพาะ อนึ่ง ในพระบาลีนั้น อากาโรมีความเกิดขึ้นเป็นต้น ๕ อย่าง เท่านั้น ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ของอาทินวญาณ นอกนั้น ท่านกล่าวไว้โดยเป็นไวกงก์ของอาการ ๕ อย่างเหล่านั้น เพราะว่า คำ “นิพพัตติ” (และ) “ชาติ” ๒ คำนี้ เป็นไวกงก์ของอุปปาตะ (ความเกิดขึ้น) และของปฏิสนธิ คำว่า “คติ” (และ) “อุปปัตติ” ๒ คำนี้ เป็นไวกงก์ของปวัตตะ (ความเป็นไป) คำว่า “ชรา” เป็นต้นเป็นไวกงก์ของนิमित ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ข้างต้น (ด้วยคาถาซึ่งแปลความว่า)

**“โยคาวจรเห็นความเกิดขึ้นและความเป็นไปและนิमित
ความชวนชวายและปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์นี้เป็นอาทินวญาณ”
ดังนี้ ๑ และว่า “อาทินวญาณนี้เกิดใน ๕ ฐาน” ดังนี้ ๑**

ส่วนคำเป็นต้นว่า “ปัญญา (ความรู้) ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม’ เป็น

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๖

สันติปทญาณ” ท่านกล่าวไว้เพื่อชี้ให้เห็นญาณที่เป็นฝ่ายตรงข้ามของอาทীনวญาณ อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำนี้ไว้ เพื่อให้เกิดความอบอุ่นใจแก่โยคาวจรผู้เห็นโทษร้ายด้วยกตัญญูฐานญาณ แล้วมีหทัยไหวหวั่นว่า “แม้สิ่งที่ไม่น่ากลัว ที่เป็นแดนเกษมที่ไม่มีโทษร้าย ก็มีอยู่” ดังนี้บ้าง ก็หรือว่า เพราะอาการทั้งหลายมีความเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นอาการตั้งอยู่ชัดเจนโดยความน่ากลัว แก่โยคาวจรผู้นั้นเล่า จิตของโยคาวจรนั้นก็น้อมไปในความเป็นฝ่ายตรงข้ามกับอาการเหล่านั้นอยู่แล้ว และเพราะเหตุนี้ ฟังทราบ ว่า ท่านกล่าวคำนี้ไว้ เพื่อชี้ให้เห็นอนิสสของอาทীনวญาณ อันสำเร็จได้ด้วย ความปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว

อนึ่ง ในอาทীনวญาณนี้ เพราะสิ่งใดเป็นของน่ากลัว สิ่งนั้นเป็นทุกข์โดยแน่นอน และสิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นของเจือด้วยอาภิสโดยแท้ เพราะเป็นของไม่พ้นไปจาก (อาภิส ๓ คือ) อาภิสคือวัฏฏะ ๑ อาภิสในโลก ๑ และอาภิสคือกิเลส ๑ และสิ่งใดเจือด้วยอาภิส สิ่งนั้นก็เป็เพียงสังขารเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “ความรู้ใน ความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์’ ดังนี้ เป็นอาทীনวญาณ” ดังนี้ไว้แม้เป็นอย่างนั้น ก็ควรทราบความแตกต่างกันในอาการทั้งหลายนี้ ด้วยความเป็นไปโดยอาการต่างๆ กันอย่างนี้ คือ โดยอาการเป็นที่น่ากลัว ๑ โดยอาการเป็นทุกข์ ๑ โดยอาการมีอาภิส ๑

คำว่า “กำหนดรู้ญาณ ๑๐” หมายความว่า เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้อาทীনวญาณอยู่ชื่อว่า กำหนดรู้ คือแทงตลอด คือทำให้แจ้งซึ่งญาณ ๑๐ ได้แก่ ญาณ ๕ มีอาการ เช่นความเกิดขึ้นเป็นต้นเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) และญาณ ๕ มีอาการเช่นความไม่เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นวัตถุ คำว่า “ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒” หมายความว่า ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ เหล่านี้ คือ อาทীনวญาณ ๑ และสันติปทญาณ ๑ คำว่า “ไม่หวั่นไหวในทิวฏฐิต่างๆ” หมายความว่า ไม่ส่ายไปส่ายมาในทิวฏฐิต่างๆ ซึ่งเป็นไปด้วยความเห็นผิดว่า พระนิพพานเป็นบรมทิฏฐุธรรมเป็นต้น คำที่ยังเหลืออยู่ในพระบาลีนี้ เป็นคำมีความหมายง่ายๆ ทั้งนั้นแหละ

จบ อาทীনวณุปัสสนาญาณ

๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ

[๗๕๔] เมื่อโยคินั้นเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษอยู่อย่างนี้ ก็เบื่อหน่าย เอือมระอา ไม่อภิมยฺมในสังขารอันมีการแตกดับ ซึ่งดำเนินอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญูญาณฐิติ (๖) สัตตาวาส (๗) ทั่วทุกหนทุกแห่ง เปรียบเหมือนพญาหงส์ทอง ผู้อภิมยฺมยินดีอยู่ ณ เชิงภูเขาจิตตรภูฏ ไม่อภิมยฺมยินดีในบ่อน้ำสกปรกใกล้ประตูบ้านคนจันทาล อภิมยฺมยินดีอยู่แต่ในสระใหญ่ทั้ง ๗ (ในป่าหิมพานต์) เท่านั้น ชื่อ แม่น้ำไนโด พญาหงส์ คือโยคีแม่น้ำก็ฉะนั้นเหมือนกัน ไม่อภิมยฺมยินดีในสังขารซึ่งมีแต่การแตกดับ มีโทษร้าย ซึ่งตนได้กำหนดเห็นมาอย่างดีแล้ว แต่ทว่า ยินดีอยู่ในอนุปัสสนาทั้งหลาย ๗^๑ เท่านั้น เพราะเป็นผู้ประกอบแล้วด้วยความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ ยินดี (และ) ด้วยความยินดีในภาวนา อนึ่ง เปรียบเหมือนสีหะมฤคราชที่ถูกเขาขังไว้ แม้ในกรงทอง ก็ไม่อภิมยฺมยินดี แต่ทว่า ยินดีพอใจอยู่แต่ในป่าหิมพานต์กว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์เท่านั้น ฉนได สีหะมฤคราช คือโยคีนี้ ก็ฉะนั้น ไม่อภิมยฺมยินดีแม้ในสุดคติภพทั้ง ๓ อย่าง แต่ทว่ายินดีอยู่แต่ในอนุปัสสนา ๓^๒ เท่านั้น อนึ่ง เปรียบเหมือนพญาช้างฉัททันต์ ผีอกทั่วสรรพางค์ มีอวัยวะ ๗ จรดถึงพื้น มีฤทธิ์ เหาะไปได้ในเวหาสก็ไม่อภิมยฺมยินดีอยู่ในท่ามกลางพระนคร อภิมยฺมยินดีอยู่แต่ในป่าชฎริมสระฉัททันต์ ในป่าหิมพานต์เท่านั้น ฉนได พญาช้างตัวประเสริฐคือโยคีผู้นี้ ก็ฉะนั้น ไม่อภิมยฺมยินดีในสังขารแม้ทั้งปวง อภิมยฺมยินดีอยู่แต่ในพระนิพพาน อันเป็นสันติบทที่ตนเห็นแล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า “ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม” เป็นผู้มึใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น น้อมไปในพระนิพพานนั้น โอนเอียงไปในพระนิพพานอันเป็นสันติบทนั้น ด้วยประการฉะนี้

[๗๕๕] อนึ่ง นิพพิทาญาณนี้นั้น โดยความหมายก็เป็นญาณเดียวกันกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือ ภัยตูปัญฐานญาณและอาทินวญาณ) เพราะเหตุนี้ ท่านพระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า “ภัยตูปัญฐานญาณเดียวนั้นแล ได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ ชื่อว่าภัยตูปัญฐาน เพราะเห็นสังขารทั้งปวงโดยความน่ากลัว ๑ ชื่อว่าอาทินวอนุปัสสนา เพราะให้เกิด (ความเห็น) โทษร้ายขึ้นในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง ๑ ชื่อว่า

๑ อนุปัสสนา ๗ คือ ๑. อนิจจานุปัสสนา ๒. ทุกขานุปัสสนา ๓. อนัตตานุปัสสนา ๔. นิพพิทานุปัสสนา ๕. วิราคานุปัสสนา ๖. นิโรธานุปัสสนา ๗. ปฏินิสัคคานุปัสสนา

๒ อนุปัสสนา ๓ คือ ๑. อนิจจานุปัสสนา ๒. ทุกขานุปัสสนา ๓. อนัตตานุปัสสนา

นิพพิทานุสัสสนา เพราะเกิดเบื่อหน่ายขึ้นแล้วในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ๑” แม้ในพระบาลี^๑ท่านก็กล่าวไว้ว่า “ปัญญาใดในภยตูปัฏฐาน ๑ ญาณใดในอาทีนวะ ๑ นิพพิทาใด ๑ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีความหมายอย่างเดียวกัน พญัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน”

จบ นิพพิทานุสัสสนาญาณ

๙. มุญจิตุกัมมตาญาณ

[๗๕๖] แต่เมื่อกุลบุตรผู้นี้ เบื่อหน่ายอยู่ เอือมระอาอยู่ ไม่อภิรมย์ยินดีอยู่ด้วย นิพพิทาญาณนี้ จิตก็ไม่ซ้อง ไม่เกาะ ไม่ติดอยู่ ในสังขารทั้งหลาย ซึ่งมีความแตกต่างกันที่ดำเนินไปอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญูณฐิติ (๗) และ สัตตาวาส (๙) ทุกหนทุกแห่งแม้แต่สังขารเดียวเป็นจิตที่ใครจะพ้นไป ปราภวนาจะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง

(ถามว่า) เปรียบเหมือนอะไร ?

(ตอบว่า) เปรียบเหมือนสัตว์และบุคคลเป็นต้นว่าอย่างนี้ คือ:-

๑. ปลาติดอยู่ภายในอวน (หรือแห)
๒. กบอยู่ในปากงู
๓. ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง
๔. เนื้ออยู่ในบ่วงบาศอันเหนียวแน่น
๕. งูอยู่ในเงื้อมมือของหมอ
๖. ช้างถูกรูดติดอยู่ในหล่มลี้ก
๗. พญานาคอยู่ในปากครุฑ
๘. พระจันทร์เข้าไปในปากราหู
๙. บุรุษถูกศัตรูล้อมไว้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

เป็นผู้มีความปรารถนาจะพ้นไป มีความมุ่งมั่นจะออกไปเสียจากที่นั่น ๆ ชื่อฉันใด
จิตของโยคีผู้นั้น ก็ฉันนั้น เป็นจิตปรารถนาจะพ้นไป ประสงค์จะออกไปเสียจาก
สังขารทั้งปวง ทันใดนั้น ครั้นโยคีทำเช่นนั้น ผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวงแล้ว
ผู้ปรารถนาจะพ้นไปจากสังขารทั้งปวงอยู่อย่างนี้ มุญจิตุกัมมตาญาณก็เกิดขึ้น ด้วย
ประการฉะนี้

จบ มุญจิตุกัมมตาญาณ

๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

[๗๕๗] โยคีผู้นั้น เป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งหลาย
ซึ่งมีแต่ความแตกดับ อันดำเนินไปอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในจิตติ และในนิवास ทุกหน
ทุกแห่งดังกล่าวมานั้น จึงยกเอาสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละขึ้นสู่พระไตรลักษณ์
แล้วกำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณต่อไปอีก เพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง

โยคีนั่นก็เห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งปวงว่า **ไม่เที่ยง** ด้วยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า

อนันจันติกโต ^๑	โดยไม่เป็นไปเลยที่สุด
ดาวกาลิกโต	โดยเป็นไปชั่วคราว
อุปาทวยปริจฉินนโต	โดยกำหนดได้ด้วยความเกิดและความดับ
ปโลกโต	โดยแตกทำลาย
ขณิกโต	โดยเป็นไปชั่วขณะ
จลโต	โดยความหวั่นไหว
ปภังคุโต	โดยผุพัง
อัทรุโต	โดยไม่ยั่งยืน
วิปริณามธัมมโต	โดยมีความแปรผันอยู่เป็นธรรมดา
อसारกโต	โดยไม่มีสาระ
วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
สังขตโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งขึ้นไว้
มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา

๑ ถ้ารูปศัพท์เป็น “อนิจจันติกโต” แปลว่า โดยมีความสุดสิ้นด้วยความไม่เที่ยง

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) ว่า **เป็นทุกข์** ด้วยเหตุทั้งหลาย เช่นเป็นต้นว่า

อภินหปฏิปัทนโต	โดยเบียดเบียนเฉพาะหน้าอยู่เนื่องๆ
ทุกขมโต	โดยทนได้ยาก
ทุกขวัตถุโต	โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์
โรคโต	โดยเป็นโรค
คัณฑโต	โดยเป็นแผลฝี
สัลลโต	โดยเป็นลูกศรเสียบ
อฆโต	โดยความชั่วร้าย
อาพาธโต	โดยความป่วยไข้
อิตฺโต	โดยความหายนะ
อุปัททโต	โดยเป็นอุปัทวะ
ภยโต	โดยเป็นภัย
อุปสัคคโต	โดยเป็นอุปสรรค
อดาณโต	โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
อเลณโต	โดยไม่เป็นที่หลบหลีก
อสรณโต	โดยไม่เป็นที่พึ่ง
อาทีนวโต	โดยเป็นโทษร้าย
อฆมูลโต	โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย
วธกโต	โดยเป็นฆาตกร
สาสวโต	โดยมีอาสวะ
มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
ชาติธัมมโต	โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
ชราธัมมโต	โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
พยาธัมมโต	โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา
โสภธัมมโต	โดยมีความโสภเป็นธรรมดา
ปริเทวธัมมโต	โดยมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
อุปายาสธัมมโต	โดยมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
สังกิลลิกธัมมโต	โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) **โดยอสุภะ** (ความไม่งาม) โดยเป็นบริวารของทุกขลักษณะ ด้วยเหตุทั้งหลาย เช่นเป็นต้นว่า

อชัญญโต	โดยเป็นของไม่งาม
ทุกคฺณโต	โดยมีกลิ่นเหม็น
เชคุจโต	โดยเป็นของน่าเกลียด
ปฏิกูลโต	โดยเป็นของปฏิกูล
อมฺมทนโต	โดย (ปรากฏชัดด้วย) การไม่ตกแต่ง
วิรูปโต	โดยเป็นรูปพิการ
วิภัจจโต	โดยเป็นของควรสลัดทิ้งไป

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) โดยความเป็นอนัตตา ด้วยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า

ปรโต	โดยเป็นอื่น
ริตโต	โดยเป็นของเปล่า
ตุจโต	โดยเป็นของว่าง
สุญญโต	โดยเป็นของสูญ
อัสสามิกโต	โดยไม่มีเจ้าของ
อนิสสรโต	โดยไม่มีผู้เป็นใหญ่
อวสวัตติโต	โดยไม่เป็นไปในอำนาจของใครๆ

[๗๕๘] โยคีท่านนี้ ผู้เห็นอยู่ด้วยประการดังกล่าวมานี้แหละ เป็นอันเรียกได้ว่า ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่

อุปมาด้วยบุรุษจับปลา

(ถามว่า) แต่โยคาวจรผู้นี้กำหนดรู้สังขารทั้งหลายเหล่านั้นอยู่อย่างนั้นเพื่ออะไร ?

(ตอบว่า) เพื่อให้บรรลุถึงอุบายแห่งการพ้นไป (จากสังขารทั้งหลาย) ในการบรรลุอุบายแห่งการพ้นไปนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้

สมมติว่า บุรุษผู้หนึ่ง คิดจักจับปลา ครว้เขาสุ่มจับปลาไปสุมลงในน้ำ บุรุษผู้นั้นหย่อนมือลงไปทางปากสุม จับเอางูไว้ที่คอใน (ได้) น้ำ ก็ดีใจว่า ข้าจับปลาได้แล้ว

เขานึกอยู่ว่า “ข้าได้ปลาตัวใหญ่จริงๆ” จึงยกขึ้นมาดู พอเห็นสวัสดิกะ (ดอกจัน) ๓ อัน ก็รู้ได้ว่าเป็นงู จึงกลัว เห็นโทษร้าย ท้อใจในการจับ (งู) ไว้ ประรณนาเพื่อที่จะพ้นไป จึงทำอุบายเพื่อพ้นไป (จากงู) แกะปลดมือออก (จากงู) ตั้งแต่ปลายหาง แล้วยก แขนขึ้นแกว่ง (งู) เหนือศีรษะ ๒-๓ รอบ ทำให้งูเปลี่ยน แล้วเหวี่ยง (งู) ไปด้วยคำว่า “ไป ! เจ้างูร้าย” แล้วรีบขึ้นขอบหนอง ยืนมองดูทางที่ตนมา โดยรำพึงอยู่ว่า “เอาละ เป็นอันว่าเรารอดพ้นจากปากของเจ้างูใหญ่มาได้แล้ว”

ในอุปมานั้น กาลเวลาที่โยคีแม่นี้ได้อัตภาพ (เกิดเป็นมนุษย์) แล้ว ยินดีพอใจ มาตั้งแต่แรก (รู้ความ) นั้นเลย เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษผู้นั้นจับงูที่คอมันไว้แล้ว ดีใจว่าเป็นปลา การที่โยคีผู้นี้ทำการย่อความเป็นก้อน (ของสังขาร) ออกไป แล้ว เห็นพระไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย เปรียบความเหมือนการที่บุรุษผู้นั้นนำเอาหัว (งู) ออกมาจากปากสุม แล้วเห็นสวัสดิกะ ๓ อัน ภัยตูปัญฐานญาณ (ญาณกำหนดรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว) ของโยคีท่านนี้ เปรียบเหมือนการที่บุรุษผู้นั้นกลัว (งู) อาทินวานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยการเห็นเนื่องๆ ซึ่งโทษร้าย) เปรียบเหมือนการเห็นโทษร้ายจากการจับงูนั้น, นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยการเห็นเนื่องๆ ด้วยความเบื่อหน่าย) เปรียบความท้อใจในการจับ (งู) ไว้ มุญจิกุณมยตาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารณนาที่จะพ้นไป) เปรียบเหมือนความมุ่งหมายที่จะพ้นจากการยกพระไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนการทำอุบายแห่งการพ้นไป (จากงู)

ความจริง บุรุษผู้นั้นแกว่งงูทำให้มันเปลี่ยน ทำให้มันไม่สามารถถวมากัดได้ แล้ว ปลอยมันไป เป็นการปล่อยอย่างดี ฉันทะ โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันทะ เวียนกำหนด สังขารทั้งหลายด้วยการยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ทำให้ทุพพลภาพ ทำให้ถึงความไม่สามารถปรากฏโดยอาการเที่ยงเป็นสุข เป็นของงดงาม และเป็นอิตตาได้อีกต่อไป ชื่อว่าพ้นไป เป็นการพ้นไปอย่างดี เพราะฉะนั้น จึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “กำหนดรู้้อย่างนั้น เพื่อให้บรรลุถึงอุบายแห่งการพ้นไป”

[๗๕๔] เป็นอันว่า ปฏิสังขาญาณ เกิดขึ้นแล้วแก่โยคาวจรท่านนั้น ด้วยการ กำหนดเพียงเท่านี้ ซึ่งเป็นญาณที่ท่านกล่าวระบุนั้นไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า:-

(ถามว่า) “เมื่อพระภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดรู้ทบทวน (ปฏิสังขยาญาณ) อะไรเกิดขึ้น ? เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์... เมื่อมนสิการ โดยความเป็นอนัตตา ญาณกำหนดรู้ทบทวนอะไรเกิดขึ้น”

(ตอบว่า) “เมื่อพระภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดทบทวนซึ่ง นิमितเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ญาณกำหนดรู้ทบทวนความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) เกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ญาณกำหนดรู้ทบทวน ทั้งนิमितและความเป็นไปเกิดขึ้น” ดังนี้ ^๑

และคำว่า “กำหนดรู้ทบทวนซึ่งนิमित” ในพระบาลีนั้น หมายความว่า รู้นิमित คือสังขาร โดยอนิจจลักษณะว่า “ไม่ยั่งยืน เป็นไปชั่วคราว” ก็และเป็นความจริงว่า รู้ ก่อนแล้ว ญาณเกิดขึ้นภายหลัง ถึงกระนั้น ท่านก็กล่าวอย่างนั้น ด้วยโวหาร ดูกังคาคำ ว่า “อาศัยใจและธรรมารมณฺ ฺมโนวิญญูญาณเกิดขึ้น”^๒ ดังนี้ เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึง ทราบว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น เพราะทำคําหน้า (ปฏิสังขา - รู้ทบทวน) และคําหลัง (อุปปชฺชติ - เกิดขึ้น) ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเอกัตตํนัย ถึงแม้ในอีก ๒ บท ก็พึง ทราบความหมายโดยนัยนี้ ด้วยประการฉะนี้

จบ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

๑๑. สังขารูปกชาญาณ

สุญญตานุปัสสนา การเห็นเนื่องๆ โดยความว่างเปล่ามีเงื่อนไข ๒

[๗๖๐] โยคาวจรณํครันํกำหนดรู้วํ “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า” ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงกำหนดสุญญตา (ความว่างเปล่า) มีเงื่อนไข ๒ ต่อไป อีกว่า “สังขารนี้ ว่างเปล่าจากอตฺตา ๑ หรือ ว่างเปล่าจากสิ่งที ่เนื่องด้วยอตฺตา ๑”^๓

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

๒ ดูเทียบ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๗

๓ ดูเทียบ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๖๙/๗๕

สุญญตา มีเงื่อนไข ๔

โยคาวจรนั้นครั้งไม่เห็นอตฺตา ไม่เห็นอะไรๆ อื่นที่ตั้งอยู่ในภาวะเป็นบริหารของอตฺตา ก็กำหนดรู้ สุญญตา มีเงื่อนไข ๔ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในอธิการแห่ง สุญญตานุปัสสนา นี้ต่อไปอีกว่า

๑. นาคิ กุจจนิ - ไม่มีฉันอยู่ ณ ที่ไหนๆ
๒. กสฺสจิ กิณฺจนตสฺมี - ในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ
๓. น จ มม กุจจนิ - และไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน
๔. กิสฺมิณฺจิ กิณฺจนตตฺติ - ไม่มีความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ^๑

อธิบายความสุญญตา มีเงื่อนไข ๔

(ถามว่า) กำหนดรู้อย่างไร ?

(ตอบว่า)

๑. ที่จริง คำว่า “นาคิ กุจจนิ - ไม่มีฉันอยู่ ณ ที่ไหนๆ” หมายความว่า โยคาวจรผู้นี้ ไม่เห็นอตฺตา ณ ที่ไหนๆ

๒. คำว่า “กสฺสจิ กิณฺจนตสฺมี - ในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ” หมายความว่า “ไม่เห็นอตฺตาของตนเอง ที่พื้งนำเข้าไปในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ อื่น” อธิบายว่า ไม่เห็นอตฺตาที่เป็นพี่ชายน้องชาย ที่พื้งมันหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นพี่ชายน้องชาย หรือว่า ไม่เห็นอตฺตาที่เป็นสหาย ที่พื้งมันหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นสหาย หรือว่า ไม่เห็นอตฺตาที่เป็นบริวาร ที่พื้งมันหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นบริวาร

๓. ในคำว่า “น จ มม กุจจนิ - และไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน” นั้น ยกเอา ศัพท์ว่า “มม - ของฉัน” ออกเสียก่อน (เหลือเพียง) ว่า “น จ กุจจนิ - และไม่มี ณ ที่ไหนๆ” มีอธิบายอย่างนี้ว่า “และไม่เห็นอตฺตาของบุคคลอื่น ณ ที่ไหนๆ”

๔. คราวนี้ นำเอาศัพท์ว่า “มม - ของฉัน” มา (ไว้ในประโยคหลัง) ว่า “มม กิสฺมิณฺจิ กิณฺจนตตฺติ - ไม่มีความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน” หมายความว่า

๑ มีกล่าวถึงในพระบาลีและอรรถกถาหลายแห่ง เช่น ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๐/๗๕, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๗๐/๔๓-๔๔, อัง. ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๐๑ และอัง. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๗๑/๒๑๗, อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๕/๒๖๖, และอัง. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๔๐๕

“ไม่เห็นว่าเป็น อัตตาของบุคคลอื่นนั้นมิอยู่ในความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน”
อธิบายว่า ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่นที่พื้งนำเข้ามาโดยความเป็นอะไรๆ นี้ ในฐานะ
อะไรๆ คือว่าเป็นพี่ชายน้องชายในฐานะเป็นพี่ชายน้องชายของตน หรือว่าเป็นสหายใน
ฐานะเป็นสหาย (ของตน) หรือว่าเป็นบริวารในฐานะเป็นบริวาร (ของตน)

(รวมความ) โยคาวจรท่านนี้ เพราะเหตุที่

๑. ไม่เห็นเลยซึ่งอัตตา ณ ที่ไหนๆ
๒. ไม่เห็นอัตตานั่นที่พื้งนำเข้ามาในความเป็นอะไรๆ ของบุคคลอื่น
๓. ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่น
๔. ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่นที่พื้งนำเข้ามาในความเป็นอะไรๆ ของตน

เพราะฉะนั้น เป็นอันว่า โยคาวจรท่านนี้กำหนดรู้ **สัญญาตา มีเงื่อนไข ๔** แล้ว ด้วย
ประการฉะนี้แล

สัญญาตา โดยอาการ ๖

[๗๖๑] ครั้นกำหนดรู้สัญญาตามีเงื่อนไข ๔ อย่างนี้แล้ว โยคาวจรจึงกำหนดรู้
สัญญาตา โดยอาการ ๖ ต่อไปอีก

(ถามว่า) กำหนดรู้สัญญาตา โดยอาการ ๖ อย่างไร ?

(ตอบว่า) กำหนดรู้ว่า จักขุเป็นของว่างเปล่าจากอัตตา ๑ หรือจากสิ่งเนื่องด้วย
อัตตา ๑ หรือจากความเป็นของเที่ยง ๑ หรือจากความเป็นของยั่งยืน ๑ หรือจาก
ความเป็นของคงทน ๑ หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑

โสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... ใจ ... รูปเป็นของว่างเปล่า ... เสียง ...
กลิ่น ... รส ... โผฏฐัพพะ ... ธรรมารมณ์เป็นของว่างเปล่า ... จักขุวิญญาณ ... ฯลฯ ...
มโนวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ...

พื้งนำโดยประการดังกล่าวนี้ไปจนถึงชรามรณะ^๑ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาตา โดยอาการ ๘

[๗๖๒] ครั้นกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดย
อาการ ๘ ต่อไปอีก คือ กำหนดรู้ดังนี้อย่างไรละ รูปไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้
ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน ๑

๑ ขุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๘-๓๒๑

หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอิตตา ๑ หรือโดยเป็นของเที่ยง ๑ หรือโดยเป็นของยั่งยืน ๑ หรือโดยเป็นของคงทน ๑ หรือโดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑

เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ... จักขุ ... โสตะ ... ฯลฯ ชรามรณะ ไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอิตตา ๑ หรือโดยเป็นของเที่ยง ๑ หรือโดยเป็นของยั่งยืน ๑ หรือโดยเป็นของคงทน ๑ หรือโดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑ เปรียบเหมือนต้นอ้อไม่มีแก่นหาแก่นมิได้ปราศจากแก่น ฉันทไฉ เปรียบเหมือนต้นละหุ่งไม่มีแก่นหาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น เปรียบเหมือนต้นมะเดื่อ ... ฉันทไฉ เปรียบเหมือนต้นกุ่ม ... ฉันทไฉ เปรียบเหมือนต้นทองกวาว ... ฉันทไฉ เปรียบเหมือนพองน้ำ ... ฉันทไฉ เปรียบเหมือนตอม่น้ำ ... ฉันทไฉ เปรียบเหมือนพยับแดด ... ฉันทไฉ เปรียบเหมือนต้นกล้วย ... ฉันทไฉ เปรียบเหมือนมายา ไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันทไฉ รูป ... ฯลฯ ... ชรามรณะ ก็ฉันทนั้นนั่นแล ไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือว่า ... ฯลฯ ... โดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑ ดังนี้

สัญญาตา โดยอาการ ๑๐

[๗๖๓] โยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๘ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๑๐ ต่อไปอีก

(ถามว่า) กำหนดรู้อย่างไร ?

(ตอบว่า) โยคาวจรผู้นั้นเห็นอยู่ซึ่งรูปโดยความเป็นของว่าง ๑ เห็นอยู่โดยความเป็นของว่างเปล่า ๑ ... โดยความเป็นของสูญ ๑ ... โดยความเป็นอนัตตา ๑ ... โดยความไม่มีผู้เป็นใหญ่ ๑ ... โดยความไม่เป็นของพึงกระทำได้ตามความปรารถนา ๑ ... โดยความเป็นของอันบุคคลไม่พึงบรรลุถึง ๑ ... โดยเป็นของไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ ... โดยความเป็นปรักษ์ ๑ ... โดยความเป็นของว่าง ๑

เห็นอยู่ซึ่งเวทนา ... วิญญาณโดยความเป็นของว่าง ... ฯลฯ ... เห็นอยู่ ... โดยความเป็นของว่าง ดังนี้

สัญญาตา โดยอาการ ๑๒

[๗๖๔] ครั้นกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๑๐ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๑๒ ต่อไปอีก คือ กำหนดรู้ดังนี้อย่างไรละ

รูปมิใช่สัตว์ ๑ มิใช่ชีวะ ๑ มิใช่คน ๑ มิใช่มาณพ ๑ มิใช่สตรี ๑ มิใช่บุรุษ ๑ มิใช่อดีตตา ๑ มิใช่ของเนื่องด้วยอดีตตา ๑ มิใช่เรา ๑ มิใช่ของเรา ๑ มิใช่ของบุคคลอื่น ๑ มิใช่ของใครๆ ๑

เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ... มิใช่ของใครๆ ดังนี้

สัญญาตา โดยอาการ ๔๒

[๗๖๕] ครั้นกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๑๒ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้สัญญาตาโดยอาการ ๔๒ ด้วยศีรณปริญา (กำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรอง) ต่อไปอีก กล่าวคือ เห็นอยู่ซึ่งรูป

๑. อนิจจโต	โดยความไม่เที่ยง
๒. ทุกขโต	โดยเป็นทุกข์
๓. โรคโต	โดยเป็นโรค
๔. คัณทโต	โดยเป็นหัวผี
๕. สัลลโต	โดยเป็นลูกศรเสียบ
๖. อฆโต	โดยความชั่วร้าย
๗. อาพาธโต	โดยความป่วยไข้
๘. พรโต	โดยเป็นปรปักษ์
๙. ปโลกโต	โดยความแตกทำลาย
๑๐. อิตโต	โดยความหายนะ (จัญไร)
๑๑. อุปัททโต	โดยเป็นอุปัทวะ
๑๒. ภัยโต	โดยเป็นภัย
๑๓. อุปสัคคโต	โดยเป็นอุปสรรค
๑๔. จลโต	โดยความหวั่นไหว
๑๕. ปภังคุโต	โดยความผุพัง

๑๖.	อัทธฺวโต	โดยความไม่ยั่งยืน
๑๗.	อตาณโต	โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
๑๘.	อเลณโต	โดยไม่เป็นที่หลบหลีก
๑๙.	อสรณโต	โดยไม่เป็นที่พึ่ง
๒๐.	อสรณีกฺขโต	โดยเป็นสิ่งที่ถือเป็นที่พึ่งมิได้
๒๑.	ริตตโต	โดยเป็นของเปล่า
๒๒.	ตฺวจโต	โดยเป็นของว่าง
๒๓.	สุญฺญโต	โดยเป็นของสูญ
๒๔.	อนัตตโต	โดยไม่มีอัตตา
๒๕.	อนัสสาทโต	โดยหาความอบอุ่นใจมิได้
๒๖.	อาทึนโต	โดยเป็นโทษร้าย
๒๗.	วิปริณามธัมมโต	โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
๒๘.	อसारกโต	โดยหาแก่นสารมิได้
๒๙.	อฆมูลโต	โดยเป็นมูลแห่งความชั่วร้าย
๓๐.	วธกโต	โดยเป็นฆาตกร
๓๑.	วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
๓๒.	สาสวโต	โดยมีอาสวะ
๓๓.	สังขโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
๓๔.	มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
๓๕.	ชาติธัมมโต	โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
๓๖.	ขราธัมมโต	โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
๓๗.	พยาธิธัมมโต	โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
๓๘.	มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา
๓๙.	โสภปริเทวทุกขโทมนัสสฺสอุปายาสธัมมโต	โดยมีความโสภ มีความคร่ำครวญ มีทุกข์ มีความโทมนัส มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๔๐.	สมุทฺยโต	โดยเป็นแดนเกิด
๔๑.	อัสถังคมโต	โดยการถึงความดับสูญ
๔๒.	นิสสรณโต	โดยเป็นของควรหลีกหนีไป

เห็นอยู่ซึ่งเวทนา ... ซึ่งสัญญา ... ซึ่งสังขาร ... ซึ่งวิญญาณ โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ
โดยเป็นของควรหลีกหนีไป

อนึ่ง ท่านกล่าวคำต่อไปนี้ไว้ว่า “เมื่อเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกหนีไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า เมื่อเห็นเวทนา ... ฯลฯ ... วิญญาณ โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกหนีไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า (สมด้วยพระพุทธดำรัสที่ตรัสแก่ท่านโมฆราชว่า)

สุณฺณโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ	โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิกฺกุจี โหหจ	เอวํ มจฺจุตฺตโร สียา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตุ	มจฺจุราชา น ปสฺสติ.

แปลความว่า

ดูก่อนโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติตลอดเวลา มองเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า พึงถอนอตฺตานุทิกฺกุจี (คือความเห็นเนื่องๆ ว่ามีอตฺตา) เสีย จึงจะเป็นผู้ข้ามพ้นมฤตยูด้วยอาการอย่างนั้น มจฺจุราช (มองหา) ไม่เห็นบุคคลผู้มองเห็นโลกอย่างนี้^๑

วิโมกขกถา

[๗๖๖] ครั้นโยคาวจรเห็น (โลก) โดยความเป็นของว่างเปล่าอย่างนั้นแล้ว ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่ ก็ละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้มีตนเป็นกลาง วางเฉยในสังขารทั้งหลาย ไม่ถือว่า “เป็นเรา” หรือว่า “เป็นของเรา” เป็นเหมือนบุรุษผู้หย่าขาดภรรยาแล้ว

สังขารูปেকชาญาณเปรียบด้วยบุรุษผู้หย่าขาดภรรยา

เล่ากันว่า บุรุษผู้มีภรรยาเป็นที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพึงพอใจ ปราศจากภรณยานั้นเสียแล้ว เขามีสามารถทนอยู่ได้แม้แต่ครู่เดียว เขารักภรณยานั้นเสียเหลือเกิน บุรุษผู้นั้นเห็นสตรีผู้เป็นภรณยานั้น ยืนอยู่ก็ดี นั่งอยู่ก็ดี (หรือนอนอยู่ก็ดี) พุดอยู่ก็ดี หัวเราะอยู่ก็ดี กับบุรุษอื่น (เขาก็โกรธ ขัดเคืองใจ ประสบโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ครั้น

๑ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒, ขุ. จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๐๙

กาลต่อมา บุรุษนั้นได้เห็นโทษชั่วร้ายของสตรีผู้นั้น ก็มีความปรารถนาที่จะพ้น (จากเธอ) จึงหย่าขาดเธอ ไม่ถือหญิงนั้นว่า “เป็นของเรา” จำเดิมแต่นั้นมา แม้เขาจะเห็นเธอ ทำอะไรๆ อยู่กับใครๆ ก็ไม่โกรธเคือง ไม่ถึงความโทมนัส มีตนเป็นกลางวางเฉยได้โดยแท้ ชื่อฉันใด โยคาวจรผู้นี้ก็เหมือนกันฉันนั้น เป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่ด้วย **ปฏิสังขานุปัสสนา** ไม่เห็นความที่สังขารทั้งหลายเป็นของที่พึงถือเอาได้ว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” จึงละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้ที่มีตนเป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งปวง เมื่อโยคาวจรผู้นั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไปในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญูญาณฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๘ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมา ตั้งมั่นอยู่ เปรียบเหมือนหยดน้ำในใบบัวซึ่งขอบใบงอนิดๆ กลิ้งกลับอยู่ วกกลับอยู่ กลอกกลับอยู่ ไม่แผ่กระจายไป ชื่อแม้ฉันใด (จิตของโยคาวจร) ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เปรียบเหมือนขนไก่หรือสายเอ็น ที่เขาใส่เผาไฟ ไฟก็งอกลับ งอนกลับ วกกลับ ไม่เหี่ยยดยืดออก ชื่อแม้ฉันใด จิต (ของโยคาวจร) ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไป^๑ ในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญูญาณฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๘ วางเฉยอยู่ หรือ ถอยกลับ ตั้งมั่นอยู่

เป็นอันว่า ญาณชื่อ **สังขารุปেকชาญาณ** เกิดขึ้นแล้วแกโยคีท่านนั้น ด้วยประการฉะนี้

อุปมาด้วยนกการู้ทิศ

[๗๖๗] แต่ว่า สังขารุปেকชาญาณที่เกิดขึ้นแล้วนั้นนั้น ถ้าเห็นพระนิพพาน อันเป็นทางสันติ โดยความสงบ ก็จะสลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวงแล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่า ยังไม่เห็นพระนิพพาน โดยความสงบ (สังขารุปেকชาญาณนั้น) ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว แล้วดำเนินไปอยู่ แล้วๆ เล่าๆ เปรียบเหมือนนกกาของพวกพ่อค้าเดินเรือทะเล^๒

๑ อจ. สดุดก. (ไทย) ๒๓/๔๔/๗๕-๗๘

๒. ดูเทียบ ที. ส. (ไทย) ๙/๔๔๗/๒๑๙, อจ. ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๗

ในสมัยโบราณ เมื่อยังไม่รู้จักใช้เข็มทิศ นักเดินเรือทะเลโบราณ เช่น ชาวอินเดีย และพวกนอร์สแมน หรือพวกไวกิงส์ใช้วิธีปล่อยนกกาหน้าทิศ

เล่ากันว่า พวกพ่อค้าเดินเรือทะเล (สมัยโบราณ) เมื่อจะขึ้นเรือ (เดินทางไปในมหาสมุทร) ได้จับเอานกกาที่เรียกว่า ทิสากากะ (คือนกกาผู้รู้ทิศ) ไปด้วย คราวใดเรือถูกลมพายุพัดไปยังประเทศต่างถิ่น ฝั่งก็ไม่ปรากฏ คราวนั้น พวกพ่อค้าเหล่านั้นก็ปล่อยการู้ทิศไป กำนันก็โดดจากไม้สลักเสากระโดงเรือขึ้นสู่อากาศ แล้วบินไปตามทิศใหญ่ ทิศน้อยทั่วทุกทิศ ถ้ามันเห็นฝั่ง มันก็บินมุ่งหน้าไปยังฝั่งนั้นเลย หากว่า มันไม่เห็นฝั่ง มันก็บินกลับมาเกาะอยู่ที่ไม้สลักเสากระโดงเรือนั่นเอง ครั้งแล้วครั้งเล่าสังขารูปกษญาณก็ฉนั้นเหมือนกัน ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติโดยความสงบก็สลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่ายังไม่เห็น (พระนิพพาน) ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อยู่นั่นแหละ ดำเนินไปแล้วๆ เล่าๆ

สังขารูปกษญาณนี้นั้นเปรียบเหมือนเมล็ดแบ่งที่กลิ้งกระทบอยู่ณขอบกระดังฝัด (หรือ) เปรียบเหมือนเมล็ดฝ้ายที่เขย่าออกจากฝ้ายกลิ้งกระทบอยู่ ครั้นกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยประการต่างๆ แล้ว ก็สลัดทิ้งความกลัวและความพึงพอใจเสีย มีตนเป็นกลาง (วางเฉย) ในการพิจารณาเลือกเฟ้นสังขาร ตั้งอยู่โดย **อนุปัสสนา ๓** ประการ สังขารูปกษญาณที่ตั้งอยู่อย่างนี้ ก็มาถึงความเป็น **วิโมกขมุข** (ประตูแห่งวิโมกข์ คือ พระนิพพาน) ๓ ประการ เป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก

ว่าด้วยวิโมกข์ ๓

[๗๖๘] ในการถึงความเป็น **วิโมกขมุข** และความเป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ นั้น นับว่าวิปัสสนาญาณนี้มาถึงความเป็น **วิโมกขมุข ๓** อย่าง โดยความเป็นอธิบดี (ความยิ่งใหญ่) ของอินทรี ๓ (สัทอินทรี ๑ สมานินทรี ๑ ปัญญินทรี ๑) เพราะดำเนินไปด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ เพราะท่านกล่าวว่า อนุปัสสนา ๓ ก็คือ วิโมกขมุข ๓ ดังพระบาลี (แปลความได้) ว่า “อันว่า วิโมกขมุข ๓ นี้แลดำเนินไปเพื่อออกไปจากโลกกล่าวคือ เพื่อเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งปวง โดยขอบเขตและโดยวนรอบ ๑ เพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่สุทธาตฺตฺหานิमितฺติได้ (พระนิพพาน) ๑ เพื่อ

เร่งเร้าใจให้จดจ่ออยู่เสมอในสังขารทั้งปวง ๑ เพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุหาที่ตั้งกิเลส มิได้ ๑ เพื่อเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ ซึ่งธรรมทั้งปวงโดยความเป็นปริกข์ ๑ และเพื่อให้ จิตแล่นเข้าสู่ธาตุอันว่างเปล่า ๑ วิโมกขมุข ๓ นี้ ดำเนินไปเพื่อออกไปจากโลก” ดังนี้^๑

คำว่า “โดยขอบเขตและโดยวนรอบ” ใน (คำแปล) พระบาลีนั้น หมายความว่า โดยกำหนดขอบเขตอยู่ด้วยความเกิดและความดับ และโดยวนรอบ (ด้วยความเกิด และความดับ) เพราะว่า อนิจจานุปัสสนากำหนดขอบเขตว่า “ก่อนแต่เกิดขึ้น สังขารทั้งหลายหาไม่” แล้วติดตามดูภูมิที่ไปของสังขารทั้งหลายเหล่านั้นอยู่เสมอ ก็เห็น อยู่เสมอเนื่องๆ โดยวนรอบ (เป็นวงกลม) ว่า “หลังจากดับ สังขารทั้งหลายเหล่านั้น หาดำเนินไปที่อื่นไม่ (แต่) อันตรธานไป ณ ที่นั้นนั่นเอง” คำว่า “เพื่อเร่งเร้าใจให้ จดจ่ออยู่เสมอ” หมายความว่า เพื่อให้จิตเกิดสังเวช เพราะว่า ด้วยทุกขานุปัสสนา (การเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์) จิตก็สังเวชในสังขารทั้งหลาย คำว่า “เพื่อเห็น อยู่เสมอเนื่องๆ ... โดยความเป็นปริกข์” หมายความว่า เพื่อเห็นอยู่เสมอเนื่องๆ โดยไม่มีอึดตาย่างนี้ว่า “ไม่มีเรา ไม่มีของเรา” บททั้ง ๓ นี้ ฟังทราบทั่ว ท่านกล่าว ด้วยอนุปัสสนา ๓ มือนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนี้แล ในการวิไลสนาปัญหาในลำดับต่อกันนั้นไป ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “เมื่อมนสิการอยู่โดย ความเป็นของไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความสิ้นไป เมื่อมนสิการอยู่โดย ความเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความไม่มี อัดตา สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความว่างเปล่า” ดังนี้^๒

[๗๖๙] (ถามว่า) แต่ทว่า วิโมกข์ทั้งหลายซึ่งมีอนุปัสสนาเหล่านี้เป็นมุขนั้น คือ อะไรบ้าง ?

(ตอบว่า) ได้แก่ วิโมกข์ ๓ เหล่านี้ คือ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปปณิหิตวิโมกข์ ๑ สุญญตวิโมกข์ ๑ ความจริง ท่านก็กล่าวคำนี้ไว้แล้วว่า “โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดย ความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอติโมกข์ (ความเชื่อ) ก็ได้เฉพาะซึ่งอนิมิตตวิโมกข์ โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ (ความสงบ) ก็ได้ เฉพาะซึ่งอัปปณิหิตวิโมกข์ โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความไม่มีอัดตา เป็นผู้มาก ด้วยความรู้ ก็ได้เฉพาะซึ่งสุญญตวิโมกข์” ดังนี้^๓

๑ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕

๒ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖

๓ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๓/๓๗๗

อนึ่ง ในวิโมกข์ ๓ นี้ พึงทราบว่ อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไป โดยอาการหานิมิตมิได้ คือ อนิมิตตวิโมกข์ เพราะว่า อริยมรรคนั้น ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะเกิดขึ้นจากธาตุที่หานิมิตมิได้ และชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย (และ) พึงทราบโดยนัยนี้เช่นกันว่ อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการหากิเลสเป็นที่ตั้งมิได้ คือ อัปปณิหิตวิโมกข์ อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการว่างเปล่า คือ สุญญตวิโมกข์

[๗๗๐] แต่วิโมกข์ที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรม มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ในสมัยใด พระภิกษุทำโลกุตตรฌานเป็นเครื่องออกไป (จากโลก) ถึงความไม่สะสมไว้ ให้เกิดขึ้น เพื่อละเสียซึ่งความเห็นผิดทั้งหลาย เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติผล) ว่างเว้นแล้วโดยแท้จากกามทั้งหลาย ... เข้าถึงฌานที่ ๑ อันเป็นอัปปณิหิตะอยู่ ... เข้าถึงฌานที่ ๑ อันเป็นสุญญตะอยู่”^๑

ที่กล่าววิโมกข์ในพระอภิธรรมมีเพียง ๒ นั้น ท่านกล่าวหมายถึงการมา (ของมรรค) โดยทางวิปัสสนาโดยตรง เพราะถึงแม้ว่า ท่านได้กล่าวถึงวิปัสสนาญาณไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแล้วว่า “เป็นสุญญตวิโมกข์ ด้วยการปลดปล่อยเสียซึ่งความยึดมั่น” โดยอธิบายอย่างนี้ว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งความยึดมั่น ว่าเป็นของเที่ยง ทุกขานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งความยึดมั่นว่าเป็นสุข อนัตตานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งความยึดมั่นว่ามีอัตตา”^๒ ดังนี้ อย่าง ๑ ว่า “เป็นอนิมิตตวิโมกข์ ด้วยการปลดปล่อยเสียซึ่งนิमित โดยอธิบายอย่างนี้ว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งนิमितว่าเป็นของเที่ยง ทุกขานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งนิमितว่าเป็นสุข อนัตตานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งนิमितว่ามีอัตตา” ดังนี้” อย่าง ๑ และว่า “เป็นอัปปณิหิตวิโมกข์ ด้วยการปลดปล่อยเสียซึ่งตัณหาเป็นที่

๑ ดูเทียบ อภ. สง. (แปล) ๓๔/๓๔๓-๓๕๐/๑๐๓-๑๐๕ แต่ใน อภ. สง. กล่าวถึงสุญญตะก่อน แล้วจึงกล่าวอัปปณิหิตะ

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๔/๓๘๗

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๔/๓๘๘

ตั้งมั่น (ปณิธิ) โดยอธิบายอย่างนี้ว่า “อนิจจานุปัตสสนาญาณ ชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งปณิธิว่าเที่ยง ทุกขานุปัตสสนาญาณ ชื่อว่า อัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งปณิธิว่าเป็นสุข อนัตตานุปัตสสนาญาณ ชื่อว่า อัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดปล่อยเสียซึ่งปณิธิว่ามีอัตตา” ดังนี้^๑ อย่าง ๑ แม้อย่างนั้นก็ตาม วิปัตสสนาญาณนั้น ก็หาเป็นอนิมิตตะโดยตรงไม่ เพราะยังละนิมิตคือสังขารมิได้ แต่ ทว่าเป็นทั้งสัญญาและอัปปณิหิตะโดยตรง และด้วยการมา (ของมรรค) โดย วิปัตสสนาญาณนั้น ท่านจึงยกวิโมกข์ขึ้นไว้ในขณะแห่งอริยมรรค เพราะฉะนั้น พึง ทราบเถิดว่า ท่านกล่าวถึงวิโมกข์ไว้ (ในพระอภิธรรม) เพียง ๒ เท่านั้น คือ อัปปณิ- หิตวิโมกข์และสัญญาวิโมกข์

กล่าวด้วยวิโมกข์ ในอธิการแห่งวิปัตสนานี้ เพียงนี้ก่อน

พระอริยบุคคล ๗ จำพวก

[๗๗๑] คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้อีกว่า “(สังขารูปেকชาญาณ) ... เป็นปัจจัยแก่ การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก” พระอริยบุคคล ๗ จำพวก ในคำกล่าว (ข้างต้น) นั้น ก่อนอื่น ได้แก่ พระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. สัทธานุสारी ผู้ดำเนินไปด้วยศรัทธา
๒. สัทธาวิมุต ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา
๓. กายสักขี ผู้มีนามกายเป็นสักขีพยาน
๔. อุภโตภาควิมุต ผู้พ้นพิเศษโดยส่วนทั้งสอง
๕. อัมมานุสारी ผู้ดำเนินไปด้วยธรรม คือ ปัญญา
๖. ทิฏฐิปัตตะ ผู้บรรลุด้วยการเห็น (อริยมรรค)
๗. ปัญญาวิมุต ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา

สังขารูปেকชาญาณนี้ เป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านั้น ด้วย

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๙

[๗๗๒] (๑) และ (๒) เพราะว่า ท่านผู้ใด มนสิการโดยความไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอติโมกข์ (ความเชื่อ) ได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ ท่านผู้นั้นเป็น **สัทธานุสारी** ในขณะ (บรรล) โสตาปัตติมรรค เป็นสัทธาวิมุตใน ๗ ฐานะ (อริยมรรค อริยผล) นอกนี้

[๗๗๓] (๓) ส่วนท่านผู้ใด มนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มิปลื้ม (ความสงบ) มาก ได้เฉพาะซึ่งสมาธิทริย ท่านผู้นั้น ชื่อว่าเป็น **กายลักขี** ในทุกฐานะ (คือ ในอริยมรรค อริยผลทั้ง ๘)

(๔) แต่ท่านผู้ได้อรูปฌานแล้ว บรรล (อริย) ผลสุดยอดแล้วเป็นผู้มีนามว่า **อุภโตภาควิมุต**

[๗๗๔] (๕) ส่วนท่านผู้ใด มนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มีความรู้มาก ได้เฉพาะซึ่งปัญญินทรีย์ ท่านผู้นั้น เป็น **ธัมมานุสारी** ในขณะโสตาปัตติมรรค

แต่ (๖) และ (๗) เป็น **ทวิฏฐิปัตตะ** ใน ๖ ฐานะ และเป็น**ปัญญาวิมุต** ในผลสุดยอด (อรหัตผล)

[๗๗๕] เป็นความจริง ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า:- “สำหรับท่านผู้มนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณมากท่านผู้มนสิการได้บรรลุโสตาปัตติมรรคเพราะสัทธินทรีย์มีประมาณมาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สัทธานุสारी”^๑ อนึ่ง ท่านยังกล่าวไว้ด้วยว่า “สำหรับผู้มนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์ย่อมมีประมาณมาก เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์มีประมาณมาก จึงเป็นอันทำให้เห็นแจ้งแล้วซึ่งโสตาปัตติผล เพราะฉะนั้น จึงเรียกท่านว่า สัทธาวิมุต”^๒ ดังนี้ เป็นต้น

[๗๗๖] ทั้งยังได้กล่าวไว้อีกว่า “เรียกว่า สัทธาวิมุต เพราะผู้เชื่ออยู่เป็นผู้พ้นพิเศษแล้ว เรียกว่า กายลักขี เพราะทำให้เห็นแจ้งแล้วในลำดับแห่งรูปฌานที่ตนสัมผัสแล้ว เรียกว่า ทวิฏฐิปัตตะ เพราะบรรลแล้วในลำดับแห่งการเห็น (อนึ่ง) เรียกว่า สัทธาวิมุต เพราะเชื่ออยู่จึงพ้นพิเศษ เรียกว่า กายลักขี เพราะถูกต้องซึ่งการสัมผัสด้วยฌานก่อน จึงทำให้เห็นแจ้งซึ่งนิโรธ คือพระนิพพานในภายหลัง เรียกว่า ทวิฏฐิปัตตะ เพราะรู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว เห็นแจ้งแล้ว สัมผัสแล้ว ด้วยปัญญา คือญาณกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ (คือความดับ) เป็นสุข” ดังนี้”

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๑-๓๗๒

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๐

[๗๗๗] ส่วนในอีก ๔ บทนั้น พึงทราบความหมายของคำอย่างนี้ คือ ท่านผู้ใดดำเนินตามศรัทธาหรือว่าดำเนินไป คือไปด้วยศรัทธา เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า ลัทธานุสारी อนึ่ง ท่านผู้ใดดำเนินตามธรรมกล่าวคือปัญญา หรือดำเนินตามไปด้วยธรรม (คือปัญญา) เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า ธัมมานุสारी เช่นกัน ท่านผู้ใดพ้นพิเศษแล้วโดยส่วนทั้งสอง คือ ด้วยอรุพฌานและด้วยอริยมรรค เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า อุกโตภาควิมุต ท่านผู้ใดกำหนดรู้อยู่ เป็นผู้พ้นพิเศษแล้ว เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า ปัญญาวิมุต ด้วยประการดังกล่าวมานี้

สังขารูปกชาญาณ มี ๓ ชื่อ

[๗๗๘] แต่ว่า สังขารูปกชาญาณนี้นั้น โดยความหมาย ก็เป็นญาณเดียวกันกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือ มุญจิตุกัมยตาญาณ และปฏิสังขานุปัสสนาญาณ) เพราะเหตุนี้ ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า “สังขารูปกชาญาณนี้ ญาณเดียวกันแลได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ เกิดขึ้นในตอนต้น มีชื่อว่า มุญจิตุกัมยตาญาณ เกิดขึ้นในตอนกลาง มีชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และในตอนท้ายที่บรรลุดังยอด มีชื่อว่า สังขารูปกชาญาณ”

[๗๗๙] ถึงแม้ในพระบาลี (ปฏิสัมภิทามรรค)^๑ ท่านก็กล่าวไว้ (ดังคำแปลต่อไปนี้) ว่า “(ถาม) ปัญญา ในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ เป็นสังขารูปกชาญาณ คืออย่างไร ? (ตอบ) คือ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนซึ่งความเกิดขึ้น (ของสังขาร) และในการตั้งเฉยอยู่ ชื่อว่าสังขารูปกชาญาณ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ ซึ่งความเป็นไป ... ซึ่งนิमित ... ฯลฯ ... ซึ่งอุปายาส ชื่อว่าสังขารูปกชาญาณ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นทุกข’ ฯลฯ ว่า ‘... เป็นสิ่งน่ากลัว’ ... ว่า ‘... มีอาภิส’ ฯลฯ ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร’ ฯลฯ ว่า ‘อุปายาส เป็นสังขาร’ ชื่อว่า ‘สังขารูปกชาญาณ’ ดังนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๗

[๗๘๐] ความปรารภเพื่อพันไป ๑ การพิจารณาทบทวนนั้น ๑ และการตั้ง
 เฉยอยู่ ๑ ชื่อว่า **มุญจิตุภักมยตาปฏิสังขาสันติภูมิตถา** ในพระบาลี (ดังคำแปลข้างต้น)
 นั้น เมื่อโยคีเปื้อนด้วยนิพพิทาญาณในตอนต้น ด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็มีความ
 ปรารภที่จะสลัดทิ้งซึ่งความเกิดขึ้น (ของสังขารทั้งหลาย) เป็นต้น ชื่อว่า **มุญจิตุ-**
ภักมยตา การพิจารณาทบทวนในตอนกลาง เพื่อทำอุบายแห่งการพันไป (จากสังขาร

ทั้งหลาย) ชื่อว่า **ปฏิสังขา** การพันไป แล้ววางเฉยอยู่ในตอนสุดท้าย ชื่อว่า **สันติภูมิตถา**
 ซึ่งท่านระบุถึงแล้วกล่าวไว้ว่า “ความเกิดขึ้น เป็นสังขาร พระภิกษุวางเฉยซึ่งสังขาร
 ทั้งหมดเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สังขารุเปกขา”^๑ ดังนี้ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้
 ญาณนี้จึงเป็นญาณเดียวเท่านั้น

[๗๘๑] อีกประการหนึ่ง พึงทราบแม่โดยพระบาลีนี้ไว้ด้วยว่า ญาณนี้ เป็น
 ญาณเดียวเท่านั้น ที่จริงท่านก็กล่าวไว้แล้วดังนี้ว่า “ความปรารภเพื่อพันไป ๑
 การเห็นเนื่องๆ ด้วยการพิจารณาทบทวน ๑ และการวางเฉยในสังขาร ๑ ธรรม (คือ
 ญาณ) ทั้งหมดเหล่านี้มีความหมายอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน”^๒

ภูมิตถาคามินีวิปัสสนา

[๗๘๒] แต่เมื่อกลุ่มบุตรนี้บรรลุสังขารุเปกขาญาณด้วยประการฉะนี้แล้ววิปัสสนา
 ก็ถึงยอด เป็น **ภูมิตถาคามินี** คำว่า “**ลิขापิตตาวิपัสสนा** (วิปัสสนาถึงยอด)” ก็คือ
 “**ภูมิตถาคามินี**” ก็ดี นี่เป็นชื่อของญาณ ๓ ญาณ มีสังขารุเปกขาญาณ เป็นต้น
 นั่นเอง”^๓ เพราะว่า สังขารุเปกขา นั้น ชื่อว่าถึงยอด (ลิขापิตตา) เพราะถึงยอด
 คือถึงความสูงสุด (และ) ชื่อว่า **ภูมิตถาคามินี** เพราะไปสู่ภูมิตถาคามินี ท่านเรียก (อริย)

มรรคว่า **ภูมิตถาคามินี** เพราะออกไปจากวัตถุ (สังขาร) ที่กำหนดโดยความเป็น
 นิमितภายนอก และเพราะออกจากความเป็นไป (ของสังขาร) ที่กำหนดโดยความเป็น
 นิमितภายนอก และเพราะออกจากความเป็นไป (ของสังขาร) ภายใน ชื่อว่า **ภูมิตถา-**
คามินี เพราะไปสู่ภูมิตถาคามินี อธิบายว่า เพราะสืบต่ออยู่กับมรรค

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๗

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔

๓ ญาณ ๓ คือ สังขารุเปกขาญาณ ๑ อนุโลมญาณ ๑ โคตรภูมิตถาญาณ ๑

มัตติกาแห่งอภินิเวสและวฏฐานะ

[๗๘๓] เพื่อต้องการเข้าใจแจ่มแจ้งซึ่งอภินิเวส (การกำหนด) และวฏฐานะ (การออกไป) ในคำที่กล่าวไว้โดยสังเขป (ข้างต้น) นั้น มีมัตติกา ดัง (คำแปล) ต่อไปนี้:-

โยคี ที่ ๑

๑. โยคิกำหนดภายในแล้วออกจากภายใน ๑ กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก ๑ กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายนอก ๑ กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน ๑

โยคี ที่ ๒

๒. โยคิกำหนดในรูป แล้วออกจากรูป ๑ กำหนดในรูป แล้วออกจากอรูป ๑ กำหนดในอรูปแล้วออกจากอรูป ๑ กำหนดในอรูปแล้วออกจากรูป ๑ ออกจากชั้นที่ ๕ พร้อมกัน ๑

โยคี ที่ ๓

๓. โยคิกำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความไม่เที่ยง ๑ กำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความเป็นทุกข์ จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ออกจากความเป็นทุกข์ จากความไม่เที่ยง จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความไม่มีอัตตา ออกจากความไม่มีอัตตา จากความไม่เที่ยง จากความเป็นทุกข์ ๑

อธิบายความ

[๗๘๔] (ถามว่า) กำหนดอย่างไร ? ออกอย่างไร ?

(ตอบว่า) ๑. โยคิบางท่าน (ท่านที่ ๑) ในพระศาสนานี้ กำหนดอยู่ในสังขารภายในทั้งหลาย แต่เริ่มแรกมาเลย ครั้นกำหนดแล้ว ก็เห็นสังขารภายในเหล่านั้น แต่เพราะเหตุที่ วฏฐานะ (การออกไป) คือมรรค หามีโดยเพียงแต่การเห็นสังขารภายในล้วนๆ เท่านั้นไม่ ต้องเห็นแม้สังขารภายนอกด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น

เขาจึงเห็นชั้นทั้งหลายของผู้อื่นบ้าง เห็นสังขารทั้งหลายที่เป็นอนุปาทินนกะบ้าง ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอัตตา โยคีท่านนั้นกำหนดรู้ภายในตามกาลเวลา กำหนดรู้ภายนอกตามกาลเวลา ในเวลากำหนดรู้ภายในวิปัสสนาของโยคีท่านนั้น ผู้ กำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ก็สืบทอดอยู่กับมรรค โยคีท่านนี้ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไป จากภายใน

แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคีท่านนั้นสืบทอดอยู่กับมรรคในเวลากำหนดรู้ภายนอก โยคี ท่านนี้ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไปจากภายนอก

แม้ในการกำหนดรู้จากภายนอกแล้วออกไปจากภายนอก และในการกำหนดรู้ จากภายนอกแล้วออกจากภายใน ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๕] ๒. โยคีอีกท่านหนึ่ง (ท่านที่ ๒) กำหนดอยู่ในรูป แต่แรกเริ่มมาเลย ครั้นกำหนดแล้วก็เห็นภูตรูปและอุปาทายรูปรวมกองเดียวกัน แต่เพราะเหตุที่ภูตฐานะ (การออกไป) หามีโดยเพียงแต่การเห็นรูปล้วนๆ เท่านั้นไม่ แม้รูปก็ต้องเห็นด้วย เหมือนกัน เพราะฉะนั้น โยคีจึงทำรูปให้เป็นอารมณ์ แล้วเห็นรูป คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ที่เกิดขึ้นว่า “นี่ เป็นรูป” โยคีท่านนั้น กำหนดรู้รูปตามกาลเวลา กำหนดรู้รูปตามกาลเวลา เมื่อโยคินั้น กำหนดรู้อย่างนี้ วิปัสสนาในเวลากำหนดรู้รูป ก็สืบทอดกับมรรค โยคีผู้นี้ชื่อว่า กำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูป

แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคินั้น สืบทอดอยู่กับมรรคในเวลากำหนดรู้รูป โยคีผู้นี้ ชื่อว่า กำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูป แม้ในการกำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูปก็ดี และในการกำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูปก็ดี ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๖] แต่ในการกำหนดอย่างนี้ว่า “**ยงฺกิลฺลิจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธ- ธรรมํ** - สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด มีความดับไปเป็น ธรรมดา”^๑ ดังนี้ แล้วออกไปโดยอาการอย่างนั้นเช่นกัน โยคี(ท่านนี้)ชื่อว่า ออกไปจาก

๑ ดูเทียบ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔

ชั้นทั้ง ๕ พร้อมกัน

[๗๘๗] ๓. โยคีท่านหนึ่ง (ท่านที่ ๓) กำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยงมาแต่แรกเริ่มเลย แต่เพราะเหตุที่ภูฏานะ ห้ามโดยเพียงแต่กำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเท่านั้นไม่ ต้องกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นโยคีจึงกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้างโดยความเป็นอนัตตาบ้าง เมื่อโยคินั้นปฏิบัติแล้วอย่างนี้ ภูฏานะก็มีขึ้นในเวลากำหนดรู้โดยความไม่เที่ยง โยคีท่านนี้เชื่อว่กำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากความไม่เที่ยง

แต่ถ้าภูฏานะมีแก่โยคินั้นในเวลากำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์โดยความเป็นอนัตตา โยคีท่านนี้เชื่อว่กำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากทุกข์ จากอนัตตา

แม้ในการกำหนดโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา แล้วออกไปจากลักษณะที่เลือนนอกนี้ ก็มีนัยดังนี้

กล่าวถึงพระอริยบุคคล ๗ จำพวก อีกครั้ง

[๗๘๘] อนึ่ง ในการกำหนดและการออกไปนี้ โยคีผู้ใดกำหนดโดยความไม่เที่ยงก็ดีโยคีผู้ใดกำหนดโดยความเป็นทุกข์ก็ดีโยคีผู้ใดกำหนดโดยความเป็นอนัตตาก็ดี และในเวลาออกไป มีการออกไปจากความไม่เที่ยง ชน (โยคี) แม้ทั้ง ๓ ท่านเป็นผู้มีอธิโมกข์ (ความเชื่อ) มาก จึงได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ พ้นพิเศษไปด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เป็น **สัทธานุสारी** ในขณะ (บรรลู่) ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็น สัทธาวิมุต ใน ๗ ฐานะ แต่ถ้ามีการออกไปจากทุกข์ ชนแม้ทั้ง ๓ ท่าน เป็นผู้มืปัสสัทธิ (ความสงบ) มาก จึงได้เฉพาะซึ่งสมาธิินทรีย์ พ้นพิเศษไปด้วยอัปปนิหิตวิโมกข์ เป็น กายสักขี ในทุฐานะ แต่ทว่า ในชน ๓ ท่านนี้ ท่านผู้ใดมีรูปฌานเป็นบาท ท่านผู้นั้นเป็น **อุภโตภาควิมุต** ในผลสุดยอดขณะนั้น (ถ้า) ชนทั้ง ๓ ท่านเหล่านั้น มีการออกไปจากอนัตตา ชนแม้ทั้ง ๓ ท่านเป็นผู้มีความรู้มาก จึงได้เฉพาะซึ่งปัญญินทรีย์ พ้นพิเศษไปด้วยสุญญตวิโมกข์ เป็น **ธัมมานุสारी** ในขณะปฐมมรรค เป็น **ทวิวิมุตติ** ใน ๖ ฐานะ เป็น ปัญญาวิมุตติในผลสุดยอด ด้วยประการฉะนี้

อุปมา ๑๒ ข้อ

[๗๘๙] บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งของ **วฏฐานคามินีวิปัสสนา** นี้ พร้อมทั้งญาณก่อนๆ (มีภยตูปัฏฐานญาณเป็นต้น) และญาณหลังๆ (มีโคตรภูญาณเป็นต้น) ควรทราบอุปมา ๑๒ ข้อไว้ อุปมา ๑๒ ข้อเหล่านั้นมีหัวข้อเรื่อง ดังนี้:-

**วคฺคฺสิ กณฺหสฺสโป จ
ขุทฺทํ ปิปาสํ สีตญฺหํ**

**ขมฺรํ โค ยกฺขิ ทารโก
อนฺธการํ วิเสน จ.**

แปลความว่า

**ค้ำคาว ฐเห่า เรือน วัว นางยักษ ทารก ความหิว ระบาย
ความหนาว ร้อน ความมืด และยาพิษ.**

และควรนำอุปมาเหล่านี้มาตั้งไว้ในญาณใดญาณหนึ่ง ตั้งตั้งแต่ภยตูปัฏฐานญาณขึ้นมา แต่เมื่อนำเอาอุปมาทั้งหลายนั้นมาในฐานะ (แห่งวฏฐานคามินีวิปัสสนา) นี้ ญาณทั้งปวง (รวมทั้งกิจทั้งปวงของญาณ) ตั้งแต่ภยตูปัฏฐานญาณจนถึงผลญาณ ก็จักปรากฏชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ควรนำ (อุปมาทั้งหลายนั้น) มากล่าว ณ ที่นี้ด้วยเหมือนกัน

๑. อุปมาด้วยค้ำคาว

[๗๙๐] เล่ากันว่า นกค้ำคาวตัวหนึ่ง คิดว่า จักได้ดอกไม้หรือผลไม้บนต้นไม้ นี้ จึงแอบซ่อนตัวอยู่บนต้นมะขางซึ่งมีกิ่ง ๕ กิ่ง แล้วเกาะกิ่งหนึ่งอยู่ไม่พบดอกไม้ หรือผลไม้ ใดๆ ที่ควรถือเอาได้บนกิ่งนั้น และไปเกาะกิ่งที่ ๒ กิ่งที่ ๓ กิ่งที่ ๔ แม้กิ่งที่ ๕ ก็ไม่พบ (ดอกไม้หรือผลไม้) เหมือนอย่างกิ่ง (ที่) ๑ นกค้ำคาวตัวนั้น จึงคิดว่า ต้นไม้ต้นนี้ไม่มีผลแน่ๆ อะไรๆ ที่ควรถือเอาได้ก็ไม่มีบนต้นไม้ นี้ จึงทอดอาลัยในต้นไม้ นั้น แล้วได้ขึ้นไปบนกิ่งตรง ชูหัวออกไปทางระหว่างค่าคบ แหงนดูขึ้นไปข้างบน แล้วโผขึ้นไปในอากาศ ไปแอบอยู่บนต้นไม้มีผลต้นอื่น

ในอุปมานั้น พึงเห็นโยคาวจร^๑ เป็นเหมือนค่างควา อุปาทานชั้น ๕ เป็นเหมือน ต้นมะขางซึ่งมีกิ่ง ๕ กิ่ง การที่โยคี^๒ กำหนดอยู่ในชั้น ๕ ก็เหมือนการที่ค่างควา แอบอยู่บนต้นมะขางนั้น การที่โยคีกำหนดรู้รูปชั้นแล้วไม่เห็นอะไรๆ ที่ควรถือเอา ได้ในรูปชั้นนั้น จึงกำหนดรู้ชั้นอื่นที่เหลือ ก็เหมือนการที่ค่างควาเกาะกิ่งไม้ กิ่งหนึ่งๆ ไม่พบอะไรๆ ที่ควรถือเอาได้ จึงไปเกาะกิ่งไม้อื่นที่เหลือนอกนั้น ญาณ ๓ มีมุกฺขจิตกัมมตาญาณเป็นต้น ของโยคีผู้เบื่อหน่ายแล้ว ด้วยการเห็นลักษณะมี อนิจจลักษณะเป็นต้นในชั้นแม้ทั้ง ๕ ก็เหมือนการที่ค่างควานั้นคิดว่าต้นไม้ต้นนี้ไม่มี ผลแน่ๆ แล้วทอดอาลัยในต้นไม้ อนุโลมญาณของโยคี ก็เหมือนการที่ค่างควานั้น ได้ขึ้นไปเบี่ยงบนของกิ่งไม้กิ่งตรง โคตรภูญาณ ก็เหมือนการชูหัวออกไปแหงนขึ้นดู ข้างบน (ของค่างควา) มรรคญาณ เปรียบเหมือนการไผ่ขึ้นไปในอากาศ (ของค่างควา) ผลญาณ เปรียบเหมือนการแอบอยู่บนต้นไม้ไม่มีผลต้นอื่น

๒. อุปมาด้วยงูเห่า

[๗๙๑] อุปมาด้วยงูเห่า ได้กล่าวมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) ปฏิสังขยาญาณ แต่ในการเปรียบเทียบด้วยอุปมาในที่นี้ มีความแปลกออกไปดังนี้ คือ โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการปล่อยงูไป มรรคญาณเปรียบเหมือนการยืนอยู่ของบุรุษผู้ปล่อยงู แล้วมองดูทางที่ตนมาอยู่ ผลญาณเปรียบเหมือนการไปยืนอยู่ในที่ปลอดภัย

๓. อุปมาด้วยเรือน

[๗๙๒] เรื่องมีว่าเมื่อเจ้าของเรือนบริโภคอาหารในตอนเย็นแล้วก็ขึ้นนอนหลับ ไป เรือนถูกไฟไหม้ เขาตื่นขึ้นเห็นไฟ ก็กลัว คิดว่า “พึงเป็นการดีแน่ ถ้าเราไม่ถูกไฟไหม้ รีบออกไปเสียก่อน” มองหา ครั้นเห็นทางก็ออกไป รีบไปยืนอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การที่พาลปุถุชนยึดถือชั้น ๕ ว่า เป็นเรา เป็นของเรา เปรียบ เหมือนการที่เจ้าของเรือน บริโภคอาหาร (ในตอนเย็น) แล้วขึ้นที่นอน นอนหลับไป การ (ที่โยคี) ปฏิบัติเป็นสัมาปฏิบัติแล้วเห็นพระไตรลักษณ์ (เกิด) ภัยตูปัญฐานญาณ

๑ ในพระบาลีวิสุทธิมรรค ท่านใช้ทั้ง โยคาวจร และ โยคี บางแห่งใช้คำว่า ชน เช่นข้างต้น

เปรียบเทียบกาล (แห่งเจ้าของเรือน) ตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณ
เปรียบเทียบการมองหาทางออก อนุโลมญาณเปรียบเทียบการเห็นทาง
โคตรภูญาณเปรียบเทียบการออกไป มรรคญาณเปรียบเทียบการรีบไป ผลญาณ
เปรียบเทียบการยืนอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

๔. อุปมาด้วยวัว

[๗๙๓] เล่ากันว่า ขณะที่ชาวนาผู้หนึ่งนอนหลับอยู่ในเวลากลางคืน วัว
ทั้งหลายก็แหกคอกหนีไป ครั้นเวลาเช้ามืด ชาวนาผู้นั้นไปตรวจดูในคอกนั้น รู้ว่าวัว
เหล่านั้นหนีไปแล้ว จึงตามรอยไป ก็พบวัวทั้งหลายของพระราชา มั่นหมายว่าวัว
เหล่านั้นเป็นของเรา จึงด้อนกลับมา ครั้นเวลารุ่งแจ้งก็จำได้ว่า วัวเหล่านี้มิใช่ของเรา
เป็นวัวของพระราชา จึงกล่าวว่า ตราบใดที่พวกราชบุรุษจะยังไม่จับเราไว้ ว่าผู้นี้เป็น
โจร แล้วทำให้ถึงความพินาศ ตราบนั้นเราจักหนีไปเสียก่อน จึงทิ้งฝูงวัวไว้แล้วรีบหนี
ไปอยู่ในที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การที่พาลปุถุชนยึดถือขันธทั้งหลาย ว่าเป็นเรา เป็นของเรา
เปรียบเทียบ การ (ที่ชาวนา) จับด้อนวัวทั้งหลายของพระราชามาด้วยสำคัญว่า
เป็นวัวของตน การหมายรู้ขันธทั้งหลายว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” โดย
พระไตรลักษณ์ ของโยคี เปรียบเหมือนการ (ที่ชาวนา) จำได้ว่าเป็นวัวของพระราชา
ในเวลารุ่งแจ้ง ภัยดุฏฐานญาณเปรียบเทียบเหมือนเวลา (ที่ชาวนานั้น) กลัว มุญจิตุ-
กัมยตาญาณเปรียบเทียบเหมือนความปรารถนาที่จะทิ้ง (วัวทั้งหลายของพระราชา) ไป
โคตรภูญาณเปรียบเทียบการทิ้ง (วัวทั้งหลาย) มรรคญาณเปรียบเทียบการหนีไป
ผลญาณเปรียบเทียบการหนีไปอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

๕. อุปมาด้วยยักษิณี

[๗๙๔] เขาว่า บุรุษผู้หนึ่งอยู่ร่วมสังวาสกับนางยักษิณี ครั้นในราตรีกาล นาง
ยักษิณีนี้นับว่าบุรุษนี้หลับแล้ว จึงไปยังป่าช้าฝังศพแล้วเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ บุรุษผู้นั้นสงสัย
ว่า นางนี้ไปไหน จึงติดตามไป ครั้นเห็นนางยักษิณีกำลังเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์อยู่ ก็รู้ว่า

นางมิใช่มนุษย์จึงคิดว่า จักหนีไปเสียก่อนที่มันจะกินเรา หวาดกลัวรีบหนีไปอยู่ในที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การ (ที่โยคี) ยึดถือขั้นทั้งหลายว่า เป็นเรา เป็นของเรา เปรียบเหมือนการ (ที่บุรุษนั้น) อยู่ร่วมกับนางยักษิณี การเห็นพระไตรลักษณ์แล้วรู้ถึงความที่ขั้นทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น เปรียบเหมือนการ (ที่บุรุษนั้น) เห็น (นางยักษิ) เคี้ยวกินเนื้อมนุษย์อยู่ในป่าช้า แล้วรู้ว่า นางนี้เป็นยักษิณี ภัยตูปัญฐานญาณเปรียบเหมือนเวลา (ที่บุรุษนั้น) หวาดกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณเปรียบเหมือนความปรารถนาที่จะหนีไป โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการละทิ้งป่าช้าไป มรรคญาณเปรียบเหมือนการรีบหนีไป ผลญาณเปรียบเหมือนการอยู่ในประเทศไม่มีภัย

๖. อุปมาด้วยทารก

[๗๙๕] เล่ากันว่า สตรีผู้หนึ่งเป็นคนหลงรักบุตร เธอนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ได้ยินเสียงร้องของทารก ณ ระหว่างถนน คิดว่ามีผู้ใดผู้หนึ่งรังแกบุตรของเราเป็นแน่ จึงรีบลงมาอุ้มเอาบุตรของคนอื่นไป ด้วยสำคัญว่าบุตรของตน ครั้นเธอจำได้ว่าทารกนี้เป็นบุตรของคนอื่น ก็ตกใจกลัว มองดูข้างโน้นข้างนี้ แล้วคิดว่าใครๆ อย่ามากล่าวหาเรา ว่านางนี้เป็นคนขโมยเด็กเลย จึงวางทารกลงไว้ในระหว่างถนนนั้นแล แล้วรีบขึ้นไปนั่งอยู่บนปราสาท ตามเดิม

ในอุปมานั้น การยึดถือขั้น ๕ ว่า เป็นเรา เป็นของเรา เป็นเหมือนการ (ที่สตรีนั้น) อุ้มเอาบุตรของคนอื่นไว้ ด้วยสำคัญว่าเป็นบุตรของตน การหมายรู้ด้วยอำนาจพระไตรลักษณ์ว่า มิใช่เรา มิใช่ของเรา เปรียบเหมือนการ (ที่สตรีนั้น) จำได้ว่าทารกนี้เป็นบุตรของคนอื่น ภัยตูปัญฐานญาณเปรียบเหมือนการตกใจกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณเปรียบเหมือนการมองดูข้างโน้นข้างนี้ อนุโลมญาณเปรียบเหมือนการวางทารกลงไว้ในระหว่างถนนนั้นแล โคตรภูญาณเปรียบเหมือนเวลาที่ (สตรีนั้น) วาง (ทารกนั้น) แล้วยังยืนอยู่ระหว่างถนน มรรคญาณเปรียบเหมือนการ (กลับ) ขึ้นไปบนปราสาท ผลญาณเปรียบเหมือนการขึ้นไปนั่งอยู่

อุปมาด้วยความหิว, ระหาย, หนาว, ร้อน, ความมืดและยาพิษ

[๗๙๖] ส่วนอุปมา ๖ ข้อเหล่านี้ คือ ความหิว ระหาย หนาว ร้อน ความมืด และยาพิษ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ผู้ตั้งอยู่ใน ฐานคามินีวิปัสสนา แล้ว เป็นผู้โน้มไป โน้มไป และโอนเอียงไป โดยผันหน้ามุ่งเข้าสู่โลกุตระธรรมแล้ว

๗. อุปมาด้วยความหิว

ความจริง บุรุษผู้ถูกความหิวครอบงำ หิวโหยมาก ปรรณนาโภชนะมีรสดี ฉนฺได โยคาวจรท่านนี้ก็ฉนฺนนั้นเหมือนกัน ถูกความหิวคือสังสารวัฏกระทบแล้ว จึง ปรรณนาโภชนะคือกายคตาสติซึ่งมีรสเป็นอมตะ

๘. อุปมาด้วยความระหาย

และบุรุษผู้มีความระหาย คอและปากแห้งผาก ปรรณน่าน้ำปานะที่มีเครื่องปรุงรหลายอย่าง ฉนฺได โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉนฺนนั้นเช่นกัน ถูกความระหายคือสังสารวัฏกระทบแล้ว จึงปรรณน่าน้ำปานะ คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘

๙. อุปมาด้วยความหนาว

อนึ่ง บุรุษผู้สัมผัสกับความหนาว ย่อมปรรณนาความอบอุ่น ฉนฺได โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉนฺนนั้นเช่นกัน ถูกกระทบด้วยความหนาวคือยถาตณฺหาในสังสารวัฏ จึง ปรรณนาไฟ คือ (พระอริย) มรรค เป็นเครื่องเผากิเลส

๑๐. อุปมาด้วยความร้อน

และบุรุษผู้ถูกความร้อนกระทบ ย่อมปรรณนาความเย็น ฉนฺได โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉนฺนนั้นเหมือนกัน ถูกความร้อนคือไฟ ๑๑ กอง ในสังสารวัฏแผดเผาแล้ว จึง ปรรณนาพระนิพพานเป็นที่เข้าไปสงบไฟ ๑๑ กอง

๑๑. อุปมาด้วยความมืด

อนึ่ง บุรุษผู้อยู่ท่ามกลางความมืด ย่อมปรารถนาความสว่าง ฉะนั้น โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ถูกปกคลุมหุ้มห่ออยู่แล้วด้วยความมืดคืออวิชชา จึงปรารถนาอยู่ซึ่งการทำมรรคให้เกิดอันมีแสงสว่างเกิดด้วยญาณ

๑๒. อุปมาด้วยยาพิษ

และบุรุษผู้ถูกยาพิษย่อมปรารถนาเภสัชถอนพิษ ฉะนั้น โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ถูกยาพิษคือกิเลสแล้ว จึงปรารถนาพระนิพพาน อันเป็นโอสถอมตะ เป็นเครื่องกำจัดพิษคือกิเลส

เพราะเหตุนี้ จึงได้กล่าวไว้ ข้างต้นว่า “เมื่อโยคาวจรผู้นั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไป ในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญานฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๘ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมาตั้งมั่นอยู่ เปรียบเหมือนหยดน้ำในใบบัว ซึ่งขอบใบอนิดๆ” คำทั้งปวงพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ข้างต้นนั้นแล

[๗๙๗] ก็แล ด้วยประการดังกล่าวนี้ โยคาวจรท่านนี้ เป็นผู้ที่มีชื่อเรียกว่า ผู้ประพฤติโดยความเป็นผู้หลักสี่ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงไว้ว่า:-

ปฏิสินจรสฺส ภิกขุโน
ภขมานสฺส วิวิตตมาสนํ
สามคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ
โย อตฺตानํ ภวเน น ทสฺสเย.^๑

แปลความว่า

พระภิกษุใด ไม่แสดงตนในภพ พระอริยเจ้าทั้งหลาย
กล่าวว่า การไม่แสดงตนนั้นของพระภิกษุนั้น ผู้ประพฤติ
หลักสี่อยู่โดยเฉพาะ ผู้คบแต่อาสนะที่เจียบสัจด์ ว่าเป็น
การสมควร

๑ ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๘๑๗/๖๙๖

สังฆารูปเขชาญาณนี้กำหนดความเป็นผู้ประพาสหลักอยู่โดยเฉพาะของโยคี ด้วยประการฉะนี้ แล้วกำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์ ความแตกต่างขององค์มรรค ความแตกต่างขององค์ฌาน ความแตกต่างของปฏีปทา และความแตกต่างของวิโมกข์ แม้ของพระอริยมรรคต่อไปอีก

ความแตกต่างของโพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน

ความจริง พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า “ฌานที่เป็นบาท กำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์ ขององค์มรรค และขององค์ฌาน”^๑ พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า “ชั้นทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา กำหนด (ความแตกต่าง)”^๒ พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า “อัสสาสยของบุคคล (ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา) กำหนด”^๓ ในวาทะ (ทั้ง ๓) ของพระเถระเหล่านั้น ควรทราบไว้ว่า ฐานฐานคามินีวิปัสสนาตอนต้นนี้แล^๔ กำหนด (ความแตกต่าง) โดยแท้

[๗๔๘] ในการกำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์เป็นต้นนั้น มีการกล่าวถึงโดยลำดับดังต่อไปนี้

อริยมรรคตามระดับฌาน^๕

ความจริง มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านสุกขวิปัสสกะโดยวิปัสสนานิยมก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้สมาบัติมิได้ทำฌานให้เป็นบาทก็ดี มรรคที่ทำปฐมฌานเป็นบาทแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลายที่เป็นปณิณณะ (คือสังขารอื่นนอกไปจากฌานที่เป็นบาท) แล้วทำให้เกิดขึ้นก็ดี เป็นมรรคเกิดขึ้นในระดับปฐมฌานนั่นเอง ในทุกมรรค (ที่กล่าวนั้น) มีโพชฌงค์ ๗ มีองค์มรรค ๘ มีองค์ฌาน ๕ เพราะว่าวิปัสสนาภาคต้นของ (อริย)

๑ มหาฐีกา ระบุว่า ท่านติปิฎกจูฬนาคเถระ

๒ ท่านมหาทตตเถระ ผู้อยู่ในโมรวาปี

๓ ท่านติปิฎกจูฬนาคเถระ

๔ ที่ว่าฐานฐานคามินีวิปัสสนาตอนต้น ก็คือ สังฆารูปเขชาญาณ ดู - อรรถสาลินี, (บาลี) น. ๓๕๕

๕ ดู - สัทธมมปกาสิณี, (บาลี) น. ๒๓๔-๒๓๕

มรรคแม่เหล่านั้นเป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ครั้นถึงความเป็นสังขารเปกขาในเวลาแห่งวฏฐานะ (การออกไป คือมรรค) แล้ว ก็เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัส (แต่) ในบรรดามรรคที่ทำทุติยฌาน ทำตติยฌาน ทำจตุตถฌาน (ตาม) ในปัญจกนัย (คือฌานระบบแบ่ง ๕) ให้เป็นบาท แล้วทำให้เกิดขึ้นฌานก็มีองค์ ๔ (ไม่มีวิตกสำหรับทุติยฌาน) มีองค์ ๓ (ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์สำหรับตติยฌาน) และมีองค์ ๒ (ไม่มีวิตก วิจารณ์ และปิติสำหรับจตุตถฌาน) โดยลำดับ แต่ในทุกมรรค มีองค์มรรคอยู่ ๗ (ไม่มีวิตก คือ สัมมาสังกัปปะ) และในมรรคที่ ๔ (ซึ่งมีฌานที่ ๔ เป็นบาท) มีโพชฌงค์ ๖ (ไม่มีปิติสัมโพชฌงค์) ความแตกต่างกันนี้ มีอยู่โดยการกำหนดด้วยฌานเป็นบาท และโดยวิปัสसनานิยม (การกำหนดด้วยวิปัสสนา) เพราะว่า วิปัสสนาที่เป็นภาคต้นของมรรคแม่เหล่านั้น ก็ประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง วฏฐานคามินีวิปัสสนา ประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว แต่ในมรรคที่ทำปัญจฌานเป็นบาทแล้วบังเกิดขึ้น มีองค์ฌาน ๒ (คือ) ด้วยอุเบกขาและจิตเตกัคคตา มีโพชฌงค์ ๖ และมีองค์มรรค ๗ แม้อย่างนี้ก็เป็นความแตกต่างโดยกำหนดด้วยฌานเป็นบาท และโดยวิปัสसनานิยมทั้งสองอย่าง เพราะในนัยนี้ วิปัสสนาภาคต้น เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัส หรือประกอบด้วยอุเบกขา ก็มี ส่วนวฏฐานคามินีประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียว

นัยแม่ในมรรคที่ทำรูปฌานเป็นบาทให้เกิดขึ้น ก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน

ด้วยอาการดังกล่าวนี้ สมบัติที่ออก ณ ที่ใกล้ชิดมรรคซึ่งเกิดขึ้น เพราะโยคีออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มรรคเหมือนตนเองเกิดขึ้น ก็เหมือนสีของแผ่นดินที่ทำสีของเหี่ยวให้เหมือนสีดิน

[๗๙๙] แต่ในวาทะของพระเถระท่านที่ ๒ ความว่า มรรคที่ทำให้บังเกิดขึ้น เพราะออกจากสมบัติใดๆ แล้วกำหนดรู้องค์ธรรมทั้งหลายใดๆ ของสมบัติ ก็เป็นมรรคเหมือนสมบัตินั้นๆ นั้นแล อธิบายว่า เป็นเช่นเดียวกับสมบัติที่กำหนดรู้มาแล้ว แต่ถ้าโยคีกำหนดรู้กามาวจรธรรมทั้งหลาย มรรค (ที่บรรลู่) ก็เป็นอยู่ในระดับปฐมฌานเท่านั้น อนึ่ง ฟังทราบ วิปัสसनานิยมนี้ในวาทะของพระเถระท่านที่ ๒ นั้น โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน

[๘๐๐] ส่วนในวาทะของพระเถระท่านที่ ๓ ความว่า มรรคที่บังเกิดขึ้นเพราะทำมานใด ๆ เป็นบาท แล้วกำหนดรู้องค์ธรรมของฌานทั้งหลายใด ๆ ตามสมควรแก่อัชฌาสัยของตน ๆ มรรคก็เป็นเหมือนฌานนั้น ๆ นั้นแล แต่ความเป็นเหมือนฌานนั้น ๆ นั้น เมื่อปราศจากฌานที่เป็นบาท หรือปราศจากฌานที่กำหนดรู้เสียแล้ว ก็หาสำเร็จโดยเพียงแต่อัชฌาสัย (ของตนเอง) อย่างเดียวหาไม่ได้ ความดังกล่าวนี้ นั้น พึงแสดงด้วยนันทโกวาทสูตร^๑

เป็นความจริง แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระดำรัสไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถนั้น ขึ้น ๑๕ ค่ำ ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงใจว่า “ดวงจันทร์แห่องหรือเต็มดวงหนอ” มิได้มีแก่คนจำนวนมาก มีแต่ว่า “พระจันทร์เต็มดวง” ดังนี้โดยแท้แล แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้มีใจยินดีและเป็นผู้มีความดำริเต็มบริบูรณ์ ด้วยธรรมเทศนาของท่านนั้นทกะ ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณี ๕๐๐ เหล่านั้น ภิกษุณีใด ผู้มีธรรมต่ำสุด ภิกษุณีนั่นเป็นพระโสดาบัน ผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอน จะตรัสรู้ในภายหน้า” เพราะว่าในภิกษุณีทั้งหลาย ๕๐๐ นั้น ภิกษุณีใดมีอุปนิสัยแห่งโสดาปัตติผล ภิกษุณีนั่นก็เป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์ด้วยโสดาปัตติผลโดยแท้ ภิกษุณีใดมีอุปนิสัยแห่งสกทาคามี ... มีอุปนิสัยแห่งอนาคามี ... มีอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ ก็เป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์ด้วยสกทาคามีผล ... ด้วยอนาคามีผล ... ด้วยอรหันต์ผลโดยแท้ มรรคที่โยคีทำให้เกิดขึ้นเพราะทำมานใด ๆ เป็นบาทแล้วกำหนด รู้องค์ธรรมของฌานทั้งหลายใด ๆ ตามสมควรแก่อัชฌาสัยของตน ๆ ... เมื่อปราศจากฌานที่เป็นบาท หรือปราศจากฌานที่กำหนดรู้เสียแล้ว ก็หาสำเร็จโดยเพียงแต่อัชฌาสัยอย่างเดียวนั้นไม่ได้ และแม้ในวาทะของพระเถระที่ ๓ นี้ ก็พึงทราบวิปัสสนาญาณโดยนัยดังกล่าวแล้ว (ในวาทะของพระเถระที่ ๒) เหมือนกัน

พึงทราบว่า สังขารูปกชาญาณ กำหนด (ความแตกต่าง) โพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌานดังกล่าวมานี้ก่อน

๑ ดูเทียบ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๔๑๕/๔๖๙

ปฏิบัติ ๔

[๘๐๑] แต่ถ้าสังขารเปกชาญาณนี้เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายมาแต่เริ่มแรกสามารถข่มได้โดยยาก โดยความขมกัเขม้นโดยต้องมีการชักจูง (สังขารเปกชานั้น) ก็มีชื่อว่าทุกขาปฏิบัติ (คือปฏิบัติลำบาก) โดยทางตรงข้าม ก็เรียกว่า สุขาปฏิบัติ (ปฏิบัติสะดวก) แต่ภายหลังที่ข่มกิเลสได้แล้วค่อยๆ ทำการอบรมวิปัสสนา ทำมรรคให้เกิดขึ้น ชื่อว่า ทันทาภิณฺญา (คือรู้ได้ช้า) โดยตรงข้าม ก็เป็น ขิปปาภิณฺญา (คือรู้ได้เร็ว) ด้วยเหตุนี้ สังขารเปกชาญาณนี้จึงตั้งอยู่ในฐานะเป็นที่มา (อาคมณีนฺฐาน) แล้วให้ชื่อเรียกแก่มรรคของตนๆ เพราะเหตุนี้ มรรค จึงได้ชื่อเป็น ๔ ชื่อ^๑ และปฏิปทานี้สำหรับพระภิกษุบางรูป ก็มีต่าง ๆ กัน สำหรับบางรูปก็เป็นอย่างเดียวกันทั้งใน ๔ มรรค แต่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มรรคทั้ง ๔ เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิณฺญาอย่างเดียว ของท่านพระธรรมเสนาบดี (สารีบุตร) ก็เหมือนกัน ส่วนของท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ ปฐมมรรค เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิณฺญา มรรค ๓ ข้างบนเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา

อนึ่ง ปฏิปทา เป็นฉันท อธิบัติ (มีฉันทาธิบัติเป็นต้น) ก็เป็นฉันทนั้น สำหรับพระภิกษุบางรูป ก็มีต่าง ๆ กันใน ๔ มรรค แต่สำหรับบางรูป แม้ในทั้ง ๔ มรรค ก็มีอธิบัติเดียวเท่านั้น

สังขารเปกชาญาณ กำหนดความแตกต่างของปฏิปทาด้วยประการดังกล่าวมานี้ ส่วนที่กำหนดความแตกต่างของวิโมกข์ ด้วยประการใดนั้น ได้กล่าวไว้ข้างต้นเรียบร้อยแล้ว^๒

เหตุ ๕ ประการในการเรียกชื่อมรรค

[๘๐๒] อีกอย่างหนึ่ง ธรรมตามรรคได้ชื่อเรียกด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ โดยรสของตน (ด้วยสภาวะ) ๑ หรือโดยธรรมเป็นข้าศึก ๑ หรือโดยคุณของตนเอง ๑ หรือโดยอารมณ์ ๑ หรือโดยอาคมณะ (คือ ฐานที่มา) ๑

๑ คือ ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา ๑ ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิณฺญา ๑ สุขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา ๑ สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิณฺญา ๑

๒ ดู-ตอนว่าด้วยวิโมกข์ ๓ หน้า ๑๑๐๔-๑๑๐๗ ข้างต้น

เพราะว่า ถ้าสังขารเปกขา ออกไปเพราะกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง มรรค (หรือบุคคลผู้ประกอบด้วยมรรค) ก็พ้นพิเศษไปด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ถ้าออกไปเพราะกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์ ก็พ้นพิเศษไปด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ถ้าออกไปเพราะกำหนดรู้โดยความเป็นอนัตตา ก็พ้นพิเศษไปด้วยสุญญตวิโมกข์ นี่ได้ชื่อเรียกโดยรสของตน

แต่เพราะเหตุที่มรรคนี้ทำการสลายไปแห่งความเป็นก่อน เป็นกองของสังขารทั้งหลาย ด้วยอนิจจานุปัสสนา แล้วมาละได้ซึ่งนิมิตว่าเที่ยง นิมิตว่ายั่งยืน และนิมิตว่ามั่นคงถาวร เพราะฉะนั้นจึงเรียกชื่อว่า อนิมิตต (วิโมกข์) แต่ที่เรียกชื่อว่า อัปปณิหิต (วิโมกข์) เพราะละสัญญาว่าเป็นความสุข ด้วยทุกขานุปัสสนา แล้วมาทำให้ความตั้งมั่น (ของตัณหา) คือความปรารถนา แห้งเหือดไป เรียกชื่อว่า สุญญต (วิโมกข์) เพราะละสัญญา (คือความหมายรู้) ว่ามีอัตตา มีสัตว์ มีบุคคล ด้วยอนัตตานุปัสสนา แล้วเห็นสังขารทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่านี้ได้ชื่อเรียกโดยธรรมเป็นข้าศึก ฉะนั้นแล

อนึ่ง มรรคนี้ชื่อว่าสุญญตะ เพราะว่างจากกิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตทั้งหลายมีนิมิตคือรูปเป็นต้น หรือว่าเพราะไม่มีนิมิตทั้งหลายมีนิมิต คือรากะเป็นต้นนั้นแล ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะไม่มีปณิธิทั้งหลายมีปณิธิคือรากะเป็นต้น นี่ได้ชื่อเรียกโดยคุณของตนของมรรคนี้ ฉะนั้นแล

มรรคนี้ ท่านเรียกว่า สุญญตะ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ แม้เพราะเหตุที่ทำพระนิพพานซึ่งว่างเปล่า ไม่มีนิมิต และหาปณิหิตะมิได้เป็นอารมณ์ ดังนี้ก็มี นี่เป็นชื่อโดยอารมณ์ของมรรคนี้

[๘๐๓] ส่วนอาคมณะ (คือฐานะที่มา) มี ๒ อย่าง คือวิปัสสนาคมณะ (ที่มาคือวิปัสสนา) ๑ และมัคคาคมณะ (ที่มาคือมรรค) ๑ ใน ๒ อย่างนั้น วิปัสสนาคมณะได้ในมรรค มัคคาคมณะได้ในผล เพราะ ว่า อนัตตานุปัสสนา ชื่อว่าสุญญต มรรคของสุญญตวิปัสสนา ชื่อว่าสุญญตะ อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าอนิมิตตะ มรรคของอนิมิตตวิปัสสนา ชื่อว่าอนิมิตตะ แต่ชื่อ (หลัง) นี้ไม่พบโดยบรรยายทางพระอภิธรรม พบแต่

โดยบรรยายทางพระสูตรเท่านั้น เพราะในบรรยายทางพระสูตรนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “โคตรภูญาณ ทำพระนิพพานอันหามิติดได้เป็นอารมณ์จึงเป็นญาณมีชื่อว่าไม่มีนิมิต แล้วตนเองก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นปฏิบัติที่มาก แล้วให้ชื่อเรียกแก่ มรรค” ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกมรรคว่าไม่มีนิมิต

แต่คำกล่าวที่ว่า “ผลก็มีชื่อว่าไม่มีนิมิตโดยที่มากคือมรรค” ดังนี้ ก็สมควรอยู่เหมือนกัน ทุกขานุปัสสนา มีชื่อว่าอัปปนิตตะ เพราะมาทำให้ปณิธิในสังขารทั้งหลายเหือดแห้งไป มรรคของอัปปนิตตวิปัสสนา ชื่อว่าอัปปนิตตะ ผลของอัปปนิตตมรรคก็มีชื่อว่าอัปปนิตตะ วิปัสสนาให้ชื่อของตนแก่มรรค (และ) มรรคให้ชื่อแก่ผลอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ นี้ได้ชื่อโดยอาคมณะ

สังขารูปกชาญาณนี้กำหนดความแตกต่างของวิโมกข์ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ด้วยประการฉะนี้

จบ สังขารูปกชาญาณ

๑๒. อนุโลมญาณ

[๘๐๔] เมื่อโยคินั้นเสพเนื่องๆ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มากขึ้น ซึ่งสังขารูปกชาญาณนั้นอยู่ ศรัทธา คืออริโหมกข์ ก็เกิดมีกำลังเข้มแข็งขึ้น ความเพียรก็ได้รับประทับ ประคองดี สติก็เข้าตั้งอยู่เป็นอย่างดี จิตก็เป็นสมาธิดีขึ้น สังขารูปกชา ก็เกิดแก่กล้า ยิ่งขึ้น ครั้นโยคินั้นเกิดความคิดว่า “มรรค (ญาณ) จักเกิด ณ บัดนี้แน่” สังขารูปกชา ก็กำหนดรู้สังขารทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์ มโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา โดยนัยเดียวกับที่สังขารูปกชาญาณทำมาแล้วนั่นแหละ ในลำดับแห่งกิริยาจิตที่เกิดขึ้น หันเหภวังคจิตไปจากมโนทวาราวชชนะนั้น ชวนจิตดวงที่ ๑ (คืออนุโลมญาณ ที่ ๑) ซึ่งท่านเรียกว่า “ปริกรรม” ก็เกิดขึ้นสืบต่อตามติดไม่มีช่องว่าง ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน ในลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๒ (อนุโลมญาณ ที่ ๒) ซึ่งท่านเรียกว่า

“อุปจาร” ก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน แม้ในลำดับต่อจากนั้น ชวนจิตดวงที่ ๓ ซึ่งท่านเรียกว่า “อนุโลม” (คืออนุโลมญาณ ที่ ๓) ก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน

ชื่อ (ที่เรียก) นี้เป็นชื่อเฉพาะของชวนจิต ๓ ดวงเหล่านั้น แต่จิตทั้ง ๓ อย่างนี้ จะเรียกว่า “อาเสวนะ” บ้าง ว่า “ปริกรรม” บ้าง ว่า “อุปจาร” บ้าง ว่า “อนุโลม” บ้าง โดยไม่แตกต่างกัน ก็สมควร

(ถามว่า) เป็นอนุโลมของอะไร ?

(ตอบว่า) เป็นอนุโลมของญาณทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหน้าและของธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหลัง เพราะว่าอนุโลมญาณนั้นคล้ายตามวิปัสสนาญาณ ๘ เบื้องหน้า เพราะมีกิจเหมือนกัน และคล้ายตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเบื้องบน (เบื้องหลัง) จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น เพราะเหตุปรารภสังขารทั้งหลายแล้วดำเนินไปโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น จึงอนุโลมคล้ายตามญาณทั้ง ๘ ประการเหล่านี้ เพราะมีกิจ (กำหนดพิจารณาพระไตรลักษณ์) เหมือนกัน ประหนึ่งจะพูดโดยความว่า

๔. อุทยพยญาณ ได้เห็นแล้วซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไปของธรรมทั้งหลาย ที่มีความเกิดและความดับอยู่เป็นปรกตินั้นแลหนอ และว่า
๕. ภัคานุปัสสนาญาณ ได้เห็นความดับของธรรมทั้งหลาย ที่มีแต่ความดับอยู่ อย่างเดียว แล้วละหนอ และว่า
๖. สิ่งซึ่งมีแต่ความน่ากลัวแต่อย่างเดียวนอ ปราภฏโดยเป็นที่น่ากลัวแก่ ภัยดูปฏิฐานญาณ แล้ว และว่า
๗. อาทินวานุปัสสนาญาณ ได้เห็นโทษเลวร้ายในธรรมที่มีแต่โทษเลวร้ายอย่าง เดียว แล้วละหนอ และว่า
๘. นิพพิทาญาณ ก็เบื่อหน่ายแล้ว ในธรรมที่น่าเบื่อหน่ายเสียจริง ๆ ละหนอ และว่า
๙. มุญจิตุกัมยตาญาณ ก็เกิดปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากธรรมที่ควรจะพ้น ไปโดยแท้จริง แล้วละหนอ และว่า

๑๐. สิ่งที่เราทบทวนกำหนดรู้นั้นแลหนอ เรา ได้ทบทวนกำหนดรู้ด้วย **ปฏิสังขยาณ** แล้ว และว่า

๑๑. สิ่งที่เราวางเฉยนั้นแลหนอ เรา ได้วางเฉยด้วย **สังขารูปกขาณ** แล้ว ดังนี้

และอนุโลมแก่อโธปัคชียธรรม ๓๗ ประการในเบื้องต้น เพราะต้องบรรลุด้วยการ ปฏิบัติ (วิปัสสนาญาณทั้งหลาย) นั้น

อุปมาอนุโลมญาณ ด้วยพระราชผู้ทรงธรรม

อุปมาเหมือนพระราชผู้ทรงธรรมประทับนั่งในสถานวิจิตร ทรงสดับคำวินิจฉัย ของท่านมหาอำมาตย์ผู้ว่าคดี ๘ ท่านแล้ว ทรงละการถึงอคติเสีย ทรงตั้งพระองค์ เป็นกลาง มีพระราชดำรัสอำนวยการตามว่า “จงเป็นอย่างนั้นเถิด” ชื่อว่าทรงอนุโลมแก คำวินิจฉัยของมหาอำมาตย์เหล่านั้นด้วยและทรงอนุโลมแกโบราณราชธรรมด้วย ฉันท ช่อเปรียบนี้ ก็พึงทราบฉันทนั้น เพราะว่า อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนพระราช ญาณ ทั้งหลาย ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ว่าคดี ๘ ท่าน อโธปัคชียธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนโบราณราชธรรม ในอุปมานั้น พระราชา เมื่อทรงมีพระราชดำรัสว่า “จงเป็นอย่างนั้นเถิด” ชื่อว่าทรงอนุโลมแกคำวินิจฉัยของมหาอำมาตย์ทั้งหลายผู้ว่า คดีด้วย ทรงอนุโลมแกราชธรรมด้วย ฉันท อนุโลมญาณนี้ก็ฉันทนั้น เมื่อเกิดขึ้น บรรณาสังขารทั้งหลายโดยพระไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าอนุโลมแก ญาณทั้งหลาย ๘ เพราะมีกิจเหมือนกันด้วย และอนุโลมแกอโธปัคชียธรรมทั้งหลาย ๓๗ ในเบื้องต้น (ในขณะมรรคญาณ) ด้วย เพราะเหตุนี้แหละ ท่านจึงเรียกว่า **สังขาร- อนุโลมิกญาณ** ด้วยประการฉะนี้

จบ อนุโลมญาณ

[๘๐๕] ก็และ อนุโลมญาณ นี้ เป็นญาณสุดท้ายของฐานคามินีวิปัสสนา ซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์ แต่ทว่า โคตรภูญาณ เป็นปริโยสานของฐานคามินีวิปัสสนาทั้งหมด โดยประการทั้งปวง

ฐานคามินีวิปัสสนา ในชื่ออื่น

เพื่อไม่หลงสับสนใน ฐานคามินีวิปัสสนา (ที่กล่าวมา) นั้นแน่แล ณ บัดนี้ ควรทราบการเปรียบเทียบทางพระสูตรไว้ ดังต่อไปนี้

ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือว่า ฐานคามินีวิปัสสนา นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๑. ตรัสเรียกไว้ใน สหายตนวิภังคสูตร^๑ ว่า “**อตัมมยตา** ความไม่มีต้นตอเกิดขึ้นจากโลกียสังขาร” ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า “**อตมฺมยตํ ภิกฺขเว นิสฺสาย อตมฺมยตํ อากมฺม, ยายํ อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตลิตา, ตํ ปชฺหตฺตํ สมตฺติกฺกมตฺตํ**” แปลว่า “**ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอาศัย อตัมมยตา (หมายถึง ฐานคามินีวิปัสสนา) มาถึง อตัมมยตา แล้ว จงละอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะเดียวอาศัยความมีอารมณ์เดียวนั้นเสีย จงก้าวข้ามอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะเดียว อาศัยความมีอารมณ์เดียวนั้นไปเสีย**” ดังนี้

๒. ตรัสเรียกไว้ใน **อลคัฏฐปมสูตร**^๒ ว่า “**นิพพิทา**” ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า “**นิพฺพิทํ วิรชฺชติ, วิราคา วิมฺจุจฺติ**” แปลว่า “**เมื่อเบื่อหน่าย ก็คลายกำหนด เพราะปราศจากกำหนด ก็หลุดพ้นไป**” ดังนี้

๓. ตรัสเรียกไว้ใน สลิมสูตร ว่า “**ธัมมฐิติญาณ**” ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า “**ปฺพุเพ โข สลิม ธมฺมฐิติญาณํ, ปจฺจนา นิพฺพานํ ญาณํ**”^๓ แปลว่า “**สลิมะ ธัมมฐิติญาณ เกิดก่อนแล ญาณในพระนิพพานเกิดในภายหลัง**” ดังนี้

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๓๑๐/๓๗๗

๒ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒ และดูหน้าข้างต้นในเล่มนี้

๓ ดูเทียบ ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘ และดูหน้าข้างต้นในเล่มนี้

แปลว่า

วชิฐฐานคามินีวิปัสสนาใด ซึ่งสงบ บริสุทธิ พระมหาฤษี
ตรัสประกาศไว้โดยชื่อหลายชื่อดังกล่าวจะนี้ ท่านผู้มีชาติ
บัณฑิต ผู้ปรารถนาเพื่อออกไปจากทะเลตมคือสังสารทุกข์
ซึ่งมีภัยใหญ่หลวง พึงทำโยคะเนื่องๆ ในวชิฐฐานคามินิ-
วิปัสสนานั้นแล

ปริจเฉทที่ ๒๑ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปรณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๒๒

ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

๑๓. โคตรภูญาณ

[๘๐๖] ต่อจากอนุโลมญาณนี้ไป ก็เป็น **โคตรภูญาณ** โคตรภูญาณนั้นไม่นับเป็นปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิติ (และ) ไม่นับเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในฐานะหันมาสู่มรรค เป็น **อัปโพหาริก** (คือจะกล่าวว่ายู่ในวิสุทธิฝ่ายใดมิได้) อยู่ในระหว่างกลางนั่นเอง แต่ถึงการนับว่า “**วิปัสสนา**” เพราะตกอยู่ในกระแสของวิปัสสนาแล้ว

ส่วนญาณในมรรค ๔ คือโสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑ เหล่านี้ เรียกชื่อว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ**

ในมรรคทั้งหลาย ๔ นั้น ความจริง ขึ้นชื่อว่ากิจใดๆ อื่น ที่โยคีผู้มีความปรารถนาจะบรรลุมรรคญาณที่ ๑ จะต้องทำ หามิได้ เพราะว่ากิจใดซึ่งเป็นกิจที่โยคีท่านนี้จะต้องทำ เมื่อท่านทำวิปัสสนาซึ่งมีอนุโลมญาณเป็นญาณสุดท้ายให้บังเกิดขึ้น ก็ได้ทำ (กิจนั้น) เรียบร้อยแล้ว แต่สำหรับท่านผู้มิมีอนุโลมญาณบังเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว เมื่ออนุโลมญาณแม้มทั้ง ๓ (หรือ ๒) เหล่านั้น ได้ทำลายความมืด (คือกิเลส) ชนิดหนาๆ ที่ปิดบัง (อริย) สัจจะอยู่ ให้อันตรธานไปตามสมควรแก่กำลังของตนๆ แล้วจิตของโยคีท่านนั้น ก็ไม่แล่นไป ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมไป ไม่ข้อง ไม่ติด ไม่เกาะ ในสังขารทั้งปวง (แต่) ถอยกลับ งอกกลับ วกกลับ เหมือนหยาดน้ำ กลอกกลิ้งกลับจากใบบัว นิमित (คือสังขาร) ที่เป็นอารมณ์ทั้งปวงก็ดี ความเป็นไป (ของสังขาร) ที่เป็นอารมณ์ทั้งปวงก็ดียังปรากฏโดย **ปลิโพธ** (คือสิ่งขัดขวาง) อยู่ในทันที เมื่ออารมณ์คือนิमितและความเป็นไป (ของสังขาร) ทุกประการปรากฏโดยปลิโพธอยู่นั้น ณ ตอนท้ายสุดแห่งอาเสวนะ (๓ หรือ ๒ ครั้ง)^๑ ของอนุโลมญาณ **โคตรภูญาณ** ที่เป็นญาณถึงยอด เป็นที่สุดของ

๑ ปริกรรม อุปจาร และ อนุโลม

วิปัสสนา ก็เกิดขึ้น ทำนิโรธคือพระนิพพานอันปราศจากสังขาร ไม่มีนิमित ไม่มีความเป็นไป ให้เป็นอารมณ์ ข้ามพ้นโคตรปุถุชน พ้นการเรียกว่าปุถุชน พ้นภูมิปุถุชน ก้าวลงสู่โคตรพระอริยะสู่การเรียกขานว่าพระอริยะ สู่ภูมิพระอริยะซึ่งเป็นการรำพึงถึงครั้งแรก คำนึงถึงเป็นครั้งแรก คิดคำนึงถึงเป็นครั้งแรก ในอารมณ์พระนิพพาน ทำให้สำเร็จความเป็นปัจฉัยของ (อริย) มรรคโดยอาการ ๖ ประการ คือโดยอนันตรปัจฉัย ๑ สมันตรปัจฉัย ๑ อาเสวนปัจฉัย ๑ อุปนิสสยปัจฉัย ๑ นัตติปัจฉัย ๑ และวิคตปัจฉัย ๑ ไม่หวนกลับมาอีก ซึ่ง (เป็นญาณที่) ท่านกล่าวระบุถึงไว้ว่า

“ปัญญาในการหวนกลับด้วยการออกจากสังขารภายนอก เรียกว่า **โคตรภูญาณ** เป็นอย่างไร? เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำความเกิดขึ้น (ของสังขารทั้งหลาย) เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำความเป็นไป (ของสังขาร) ... เพราะครอบงำความคับแคบใจ เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำนิมิตคือสังขารภายนอก เรียกว่า **โคตรภู** เพราะแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น (ของสังขาร) เรียกว่า **โคตรภู** เพราะแล่นไปสู่ความไม่เป็นไป ... ฯลฯ ... สู่ความไม่คับแคบใจ สู่นิโรธ สู่พระนิพพาน เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำความเกิดขึ้น (ของสังขาร) แล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น (คือพระนิพพาน)”^๑

พึงขยายความพิสดารด้วยประการดังนี้

๑๔. มัคคญาณ - ญาณในอริยมรรค

๑. โสตาปัตติมรรคญาณ

[๘๐๗] ในการนั้น มีอุปมาแสดงถึงอาการที่อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ แม้ดำเนินไปในวิถีเดียวกัน โดยอาวัชชนะเดียวกัน แต่ดำเนินไปในอารมณ์ต่างๆ กัน ดังต่อไปนี้

อุปมาด้วยบุรุษโดดข้ามคูน้ำ

เหมือนหนึ่งว่าบุรุษผู้(อยู่ฝั่งข้างนี้)ปรารถนาจะกระโดดข้ามคูน้ำกว้างใหญ่แล้วไปยืน อยู่ ณ ฝั่งปากข้างโน้น จึงวิ่งมาโดยเร็ว แล้วยึดเส้นเชือกที่ผูกห้อยอยู่กับกิ่งของต้นไม้ หรือจับไม้ค้ำยัน ณ ฝั่งข้างนี้ของคุณ แล้วโดดขึ้น (ขณะที่) มีการโน้มโน้มเอียง

๑ ดูเทียบ ข. ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๔-๙๖

โอนไปยังฝั่งโน้น ถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้นแล้ว จึงละเส้นเชือกหรือไม้ค้ำยันนั้น ชวนเซไปตกลง ณ ฝั่งโน้นแล้วจึงค่อยๆ ทรงตัวยืนอยู่ ฉะนั้นได้ แม้โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันทัน เหมือนกัน มีความปรารถนาเพื่อประดิษฐานอยู่ในพระนิพพานซึ่งเป็นฝั่งโน้นของภพ ๓ โยนิ ๔ คติ ๕ จูติ ๗ และ นิवास ๘ จึงวิ่งมาโดยเร็วด้วยญาณมี **อุทยพยานุปัสสนา ญาณ** เป็นต้น แล้วเหนี่ยวเส้นเชือกคือรูปที่ผูกห้อยไว้กับกิ่งของต้นไม้คืออัตภาพ (ร่างกาย) หรือว่ายึดไม้ค้ำยันคือขันธมีเวทนาขันธเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยการรำพึงของอนุโลมญาณว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา ยังไม่ละเส้นเชือก^๑ คือรูป หรือไม้ค้ำยัน^๒ คือเวทนาเป็นต้นนั้นก่อน โลดขึ้นด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๑ (ปริกรรม) แล้วเป็นผู้มีจิตใจโน้มน้อมเอียงโอนไปสู่พระนิพพาน ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ (อุปจาร) ดุจบุรุษผู้มีกายโน้มน้อมเอียงโอนไปยังฝั่งข้างโน้น (ของคูน้ำ) เป็นผู้อยู่ใกล้พระนิพพานที่ตนจะพึงถึง ณ บัดนี้ ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ ดุจบุรุษผู้ (โดด) ถึง ส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้น แล้วละอารมณ์คือสังขาร (รูปหรือเวทนาเป็นต้น) นั้นด้วยความดับ ของ (อนุโลม) จิตนั้น แล้วตกลงไปในพระนิพพานที่ปราศจากสังขารซึ่งเป็นฝั่งข้างโน้น ด้วย **โคตรภูจิต** (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) แต่เพราะเหตุที่ยังไม่ได้ อาเสวนะ (ความคุ้นเคย) ในอารมณ์พระนิพพานเพียงครั้งเดียว จึงยังหวั่นไหว ไม่ตั้งมั่นอยู่ด้วยดีก่อน เหมือนบุรุษ (โดดข้ามคูน้ำ) ผู้นั้นชวนเซอยู่ จากนั้นก็ประดิษฐานอยู่ด้วย **มรรคญาณ** ด้วยประการฉะนี้

[๘๐๘] ในญาณทั้งสองนั้น อนุโลมญาณสามารถกำจัดความมืดคือกิเลสที่ปิดบัง (อริย) สัจจะออกไปได้ แต่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์มิได้ ส่วนโคตรภูญาณสามารถทำพระนิพพานนั้นแลให้เป็นอารมณ์ได้ แต่มิสามารถกำจัดความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะไว้ออกไปได้ ในการทำกิจของอนุโลมญาณและโคตรภูญาณนั้น มีอุปมาดังนี้

อุปมาด้วยบุรุษดูฤกษ์นักษัตรโยคะ

สมมติว่า บุรุษผู้มีจักขุผู้หนึ่ง คิดจักรู้ฤกษ์ร่วมของดาวนักษัตร^๒ จึงออกมาในเวลากลางคืน แล้วแหงนขึ้นไปดูดวงจันทร์ ดวงจันทร์ก็ไม่ปรากฏ เพราะดวงจันทร์นั้นถูกหมู่เมฆทั้งหลายบังไว้ ทันทันนั้น ก็มีลมระลอกหนึ่งตั้งขึ้นพัดพาเอาหมู่เมฆหนาๆ ออก

๑ เส้นเชือกและไม้ค้ำยัน ในที่นี้ ได้แก่ พระไตรลักษณ์ ที่กำหนดรูปนามสังขาร เป็นอารมณ์

๒ นักษัตรตโยคะ การประจวบแห่งพระจันทร์กับดาวนักษัตร - มหาฎีกา, (บาลี) น. ๕๙๑

ไป ลมอีกระลอกหนึ่ง ตั้งขึ้นแล้วพัดพาเอาหมู่เมฆชนิดกลางๆ ออกไป ลมอีกระลอกหนึ่งตั้งขึ้นแล้วพัดพาเอาหมู่เมฆบางๆ ออกไป แต่นั่น ครั้นท้องฟ้าปราศจากเมฆแล้ว บุรุษผู้นั้นก็เห็นดวงจันทร์ แล้วรู้ฤกษ์ร่วมของดาวนักษัตรได้

ในอุปมานั้น ความมืดคือกิเลสอย่างหนา อย่างกลาง และอย่างละเอียด ที่ปิดบัง สัจจะไว้ เป็นเหมือนเมฆทั้งหลาย ๓ ชนิด อนุโลมจิต ๓ ดวง เป็นเหมือนลม ๓ ระลอก โคตรภูญาณ เปรียบบุรุษผู้มีจักขุ พระนิพพาน เปรียบประจูดวงจันทร์ การกำจัด ความมืด (คือกิเลส) ที่ปิดบัง (อริย) สัจจะออกไป ของอนุโลมจิตดวงหนึ่งๆ เปรียบเหมือนการพัดพาเอาหมู่เมฆ ๓ ชนิดออกไปโดยลำดับ ของลมระลอกหนึ่งๆ เมื่อปราศจากความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะแล้ว โคตรภูญาณก็เห็นพระนิพพานอันบริสุทธิ์ เปรียบเหมือนเมื่อท้องฟ้าปราศจากหมู่เมฆแล้ว บุรุษผู้นั้นก็เห็นดวงจันทร์อันส่องใส

จริงอยู่ อนุโลมจิตทั้งหลาย สามารถกำจัดความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะได้แต่ อย่างเดียวเท่านั้น ไม่สามารถเห็นพระนิพพาน เปรียบเหมือนลม ๓ ระลอก สามารถพัดพาเอาหมู่เมฆทั้งหลายที่บังดวงจันทร์ไว้ออกไปได้ แต่อย่างเดียว แต่ไม่สามารถเห็นดวงจันทร์ โคตรภูญาณ สามารถเห็นพระนิพพานได้อย่างเดียว ไม่สามารถกำจัดความมืดคือกิเลสได้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้นั้น สามารถเห็นดวงจันทร์ ได้อย่างเดียว ไม่สามารถพัดพาเอาหมู่เมฆทั้งหลายออกไปได้ และด้วยเหตุนี้แล ท่านจึงกล่าวว่า **โคตรภูญาณ** นี้ เป็นอาวัชชนะของมรรค (คือหันมาสู่มรรค)

ที่จริง โคตรภูญาณนั้น แม้ไม่หันมา (แต่) ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งการหันมา คล้ายกับว่าให้สัญญา (นัดหมาย) แก่มรรคว่า “ท่านจงบังเกิดขึ้นอย่างนี้” แล้ว (ตัวเอง) ก็ดับไป ทั้งมรรคเองก็ไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณนั้นให้ไว้ บังเกิดขึ้นติดตาม (โคตรภู) ญาณนั้นโดยสืบเนื่องไม่มีระหว่างคั่นกันที่นั่น ทั้งเจาะทะลุทั้งทุบทำลายกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ที่ไม่เคยเจาะทะลุ ไม่เคยทุบทำลายมาก่อน

อุปมาด้วยนักษัตร

[๘๐๙] ในการเจาะทะลุทุบทำลายนั้น มีอุปมาดังนี้ เล่ากันมาว่า นักษัตรหนึ่ง สั่งให้เขาดึงแผ่นกระดาน (แกนไม้สน) ซ้อนกัน ๑๐๐ แผ่นไว้ในประเทศห่างออกไปประมาณ ๘ อูสกะ^๑ แล้วเอาผ้าพันปิดหน้าตนเอง (ขึ้นสาย) ประทับลูกลูไว้

๑ ๔ ศอก = ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ = ๑ อูสกะ, ๘ อูสกะ = ๒๔๐ ศอก = ๒๑ เส้น

(กับสาย) ยืนอยู่บนจักรยนต์ (กระดานหมุน) บุรุษอีกผู้หนึ่งหมุนจักรยนต์ไป เมื่อใดแผ่นกระดานอยู่ตรงหน้าของนักยิธนู เมื่อนั้น บุรุษผู้หมุนจักรยนต์ก็ให้สัญญาด้วย (การเคาะ) ไม้ ณ ที่นั้น นักยิธนูก็ไม่ละสัญญาเคาะไม้ ยิงลูกธนูไปเจาะทะลุกระดาน ๑๐๐ แผ่นทันที

ในอุปมานั้น โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนสัญญาเคาะไม้ มรรคญาณ เปรียบเหมือนนักยิธนู การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณให้ไว้ แล้วทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ เจาะทะลุทุบทำลายกองโลภะ โทสะ และโมหะ ที่ไม่เคยเจาะทะลุมาก่อน ที่ไม่เคยทุบทำลายมาก่อน เปรียบเหมือนนักยิธนูไม่ละสัญญาเคาะไม้ ยิงลูกธนูเจาะทะลุแผ่นกระดาน ๑๐๐ ชั้นในทันที

อานิสงส์โสดาปัตติมรรค

[๘๑๐] อนึ่ง (โสดาปัตติ) มรรคนี้ มิใช่แต่ทำการเจาะทะลุกองกิเลสทั้งหลายมีกองโลภะเป็นต้น อย่างเดียวเท่านั้น แต่ทำมหาสมุทรแห่งความทุกข์ในสังสารวัฏ ซึ่งไม่มีใครรู้ที่สุดเบื้องต้น ให้เหือดแห้งไปด้วย ปิดประตูอบายทั้งปวง ทำให้เป็นผู้มีอริยทรัพย์ ๗ ประการอยู่พร้อมพรั่ง สลัดทิ้งมิถิฉามรรค (ทางดำเนินผิด) ๘ ประการเสียได้ ทำเวรและภัยทุกประการให้สงบลง นำ (โยคี) เข้าถึงความเป็นบุตรผู้เกิดแต่พระอุระของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และดำเนินไปเพื่อได้อานิสงส์อื่นๆ อีกหลายร้อยอย่าง ด้วยประการฉะนี้

ญาณ ที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรค ซึ่งให้อานิสงส์หลายประการ ดังกล่าวนี้นี้ คือ ญาณในโสดาปัตติมรรค ฉะนี้แล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๑

๑๕. ผลญาณ - ญาณในอริยมรรค

[๘๑๑] อนึ่ง ในลำดับแห่ง (ปฐมมรรค) ญาณนี้ ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง ซึ่งเป็นวิบากของโสดาปัตติมรรคจิตนั่นเอง ก็เกิดขึ้น ความจริง (วิปากจิตของโสดาปัตติมรรคจิตนี้) พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า:-

“สมาธิมานนตริกญมมาหุ”^๑

“ซึ่งปราชญ์ทั้งหลายเรียกกันว่า อานันตริกสมาธิ (คือ
มรรคสมาธิซึ่งให้อริยผลในทันที)”

และตรัสไว้ว่า

“... ทนฺธ อานนตริกํ ปาปณาติ อาสวานํ ขยาย”^๒

“(เพราะอินทรี ๕ เหล่านี้อ่อน) บุคคลผู้นั้นจึงบรรลุ
อานันตริกสมาธิ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ช้า”
ดังนี้เป็นต้น

เพราะโลกุตตรกุศลทั้งหลายมีวิบาก(สืบเนื่องอยู่)ในลำดับโดยแน่นอนแต่อาจารย์
ทั้งหลาย บางพวกก็กล่าวว่า “ผลจิต ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือ ๔ ดวง (เกิดขึ้น)” คำของ
อาจารย์ทั้งหลายพวกนั้นไม่ควรยึดถือ เพราะว่า โคตรกฺขณ เกิดขึ้นในตอนสุดท้าย
แห่งอาเสวนะของอนุโลมญาณ เพราะฉะนั้น โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุดโดยประการ
ทั้งปวง ต้องมีอนุโลมจิต ๒ ชวนะ เพราะว่า อนุโลมจิตชวนะเดียว ยังไม่ได้อาเสวน-
ปัจจัย และ ๑ อาวัชชนวิธีกี่มี ๗ ชวนจิตเป็นอย่างมาก เพราะฉะนั้น โยคีท่านใดมี
อนุโลมจิต ๒ (อุปจาร และ อนุโลม) ชวนจิตที่ ๓ ของโยคีท่านนั้นเป็นโคตรกฺขณ ชวนจิต
ที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ชวนะ โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๓ (บริกรรม อุปจาร
และอนุโลม) ชวนจิตที่ ๔ ของโยคีท่านนั้นเป็นโคตรกฺขณ ชวนจิตที่ ๕ เป็นมรรคจิต มี
ผลจิต ๒ ชวนะ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง ... ก็
เกิดขึ้น”

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายบางพวกก็กล่าวว่า “โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๔ ชวนจิต
ที่ ๕ ของโยคีท่านนั้น เป็นโคตรกฺขณ ชวนจิตที่ ๖ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๑” แต่คำของ
อาจารย์ทั้งหลายบางพวกนั้น ไม่พึงเชื่อถือเป็นสาระ เพราะท่านห้ามไว้แล้วว่า
“ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือ ที่ ๕ เป็นอัปปนา (เป็นมรรคชวนะแล้ว) ไม่เกินไปกว่านั้น
เพราะใกล้ภวังค์แล้ว” ดังนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ขุ. (ไทย) ๒๕/๕/๑๐

๒ ดูเทียบ องฺ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๖๒/๒๒๗

[๘๑๒] แต่ว่า โยคีท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๒ ชื่อว่าพระโสดาบัน ด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ แม้ท่านจะยังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก ท่านก็จะเร่ร่อนท่องเที่ยวไปใน (โลก) เทวดาทั้งหลาย และใน (โลก) มนุษย์ทั้งหลาย เพียง ๗ ครั้ง (๗ ชาติ) แล้วจะเป็นผู้สามารถทำที่สุดทุกข์ได้

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ

แต่ในขณะสุดท้ายของ (โสดาปัตติ) ผลจิต จิตของพระโสดาบันนั้นก็หยั่งลงสู่ภวังค์ แต่ใน มโนทวาราวชชนะก็ตัดภวังค์เกิดขึ้น เพื่อต้องการสำรวจดูมรรค ครั้นมโนทวาราวชชนะ นั้นดับแล้ว ชวนจิตในการกลับไปสำรวจดูมรรค ๗ ชวนะ ก็เกิดขึ้นโดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้ แล้วตกลงสู่ภวังค์อีก แล้วชวนะทั้งหลายมี (มโนทวาร) อวชชนะเป็นต้นก็เกิดขึ้น เพื่อย้อนกลับไปสำรวจดูผลเป็นต้น ตามนัย (ที่กล่าวแล้วในการสำรวจดูมรรค) นั้นนั่นแล ซึ่งพระอริยบุคคลท่านนี้จะสำรวจทบทวนดูมรรค ๑ สำรวจทบทวนดูผล ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้ว ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ยังเหลืออยู่ ๑ สำรวจทบทวนดูพระนิพพาน ๑ ด้วยการเกิดขึ้นของชวนจิตเหล่านั้น

เพราะว่า พระอริยบุคคลท่านนั้นสำรวจทบทวนดูมรรคว่า “ข้าพเจ้ามาด้วยมรรคนี้นี้แน่แล้ว” ๑ จากนั้นก็สำรวจทบทวนดูผลว่า “อานิสงส์ดังนี้ข้าพเจ้าได้รับแล้ว” ๑ จากนั้นสำรวจทบทวนดูกิเลสที่ละได้แล้วว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ๆ ข้าพเจ้าละได้แล้ว” ๑ จากนั้นสำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ต้องฆ่าด้วยมรรค ๓ เบื้องสูงว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ๆ ของข้าพเจ้า ยังเหลืออยู่” ๑ และในที่สุด ก็สำรวจทบทวนดูพระอมตนิพพานว่า “พระธรรมนี้ ข้าพเจ้าแทงตลอดโดยอารมณ์แล้ว” ๑

พระโสดาบันอริยสาวกมีปัจจเวกขณะ (คือการสำรวจทบทวน) ๕ ประการ ด้วยประการดังกล่าวนี้

และพระโสดาบันมีปัจจเวกขณะ ๕ ฉันทใด แม้พระสกทาคามีและพระอนาคามีทั้งหลาย ก็มีปัจจเวกขณะ ๕ ฉันทนั้น แต่ของพระอรหันต์ไม่มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่เหลือแล (เพราะ ท่านละกิเลสทั้งหลายหมดแล้ว) ที่เรียกว่า **ปัจจเวกขณะ** (การ

สำรวจทบทวน) รวมทั้งหมดจึงมี ๑๙ ด้วยประการฉะนี้^๑ และนี่เป็นการกำหนดอย่างสูงเลยทีเดียว ความจริงแม้พระเสขอริยบุคคลทั้งหลายก็มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่ท้านละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่บ้าง ไม่มีการสำรวจทบทวนดูบ้าง เพราะว่าโดยความที่ไม่มีการสำรวจทบทวนดูนั่นเอง เจ้าศากยะ มหานามะ (ซึ่งเป็นพระสกทาคามีอริยบุคคล) จึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ยังมีธรรมชืออะไรอยู่อีกหรือที่หม่อมฉันมิได้ละแล้วภายในตน ซึ่งเป็นเหตุให้สิ่งทีเรียกว่าโลภะทั้งหลายครอบงำจิตของหม่อมฉันอยู่ในกาลบางครั้ง” ดังนี้^๒ ควรทราบความทั้งหมด (ในพระสูตร) โดยพิสดาร

๒. สกทาคามีมรรคญาณ

[๘๑๓] อนึ่ง พระโสดาบันอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดู (ด้วยปัจจเวกขณญาณ) โดยอาการดังกล่าวแล้ว ยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยอื่น (ต่อมา) ทำโยคะ (ความเพียรในวิปัสสนายิ่งขึ้น) เพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ (สกทาคามีมรรคญาณ) เพื่อความเบาบางแห่งกามราคะและพยาบาท (อย่างหยาบ) ทานชุนนุมอินทรีย์ (๕) พละ (๕) และโพชฌงค์ (๗) ให้เสมอกัน แล้วบดขยี้สังขาร ซึ่งจำแนกเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้นนั้นแล ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ เมื่อพระอริยสาวกนั้น ปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้น โดยอาวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารูปเขชาญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้ว (ในการทำให้ญาณทั้งหลายมีอุทยพยุฌาณเป็นต้นเกิดขึ้น) นั้นแล สกทาคามีมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยสกทาคามีมรรคนั้น คือ**ญาณในสกทาคามีมรรค** ฉะนั้นแล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๒

๑ ปัจจเวกขณญาณ ของพระโสดาบัน ๕ ของพระสกทาคามี ๕ ของพระอนาคามี ๕ ของพระอรหันต์ ๔ รวมเป็น ๑๙ ปัจจเวกขณะ

๒ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๑๗๕/๑๗๗

พระสภากามีอริยบุคคล

[๘๑๔] ควรทราบไว้ด้วยว่า **ผลจิต** (สภากามีผลจิต) ทั้งหลาย (ที่เกิดขึ้น) แม้ในลำดับของ (สภากามีมรรค) ญาณนี้ โดยนัยดังกล่าวไว้แล้ว (ในโสดาปัตติมรรค ญาณและโสดาปัตติผลญาณ) เช่นกัน และด้วยอาการเพียงนี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๔ มีนามว่า **พระสภากามี** เป็นผู้ที่จะกลับมายังโลกนี้ (ด้วยการถือปฏิสนธิ) เพียงครั้งเดียวเท่านั้นแล้วสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้การสำรวจทบทวนดู (ด้วยปัจจเวกขณะ) ต่อแต่นั้นไป ก็มีนัยดังกล่าวไว้แล้วเช่นกัน

๓. อนาคามีมรรคญาณ

อนึ่ง พระสภากามีอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดูโดยอาการดังกล่าวแล้วยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยต่อมา ทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ เพื่อละ (สังโยชน์ส่วนล่างอีก ๒ คือ) กามราคะและพยาบาท (ที่เป็นส่วนละเอียด) โดยไม่เหลือ พระอริยสาวกนั้น จึงชุมนุมอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ทำให้สม่่าเสมอกัน แล้วบดขยี้สังขารนั้นนั่นแล ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีสองวิปัสสนาญาณ (อีกครั้ง) เมื่อพระอริยสาวกนั้น ปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นโดยอาวัชชนะเดียวกันในตอนท้ายของสังขารุเปกขาญาณ โดยนัยดังกล่าวไว้แล้วนั้นแล อนาคามีมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยอนาคามีมรรคนั้น คือ**ญาณในอนาคามีมรรค** ฉะนั้นแล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๓

พระอนาคามีอริยบุคคล

[๘๑๕] แม้ในลำดับของ (อนาคามีมรรค) ญาณนี้ ก็ควรทราบผลจิตทั้งหลาย (อนาคามีผลจิตที่เกิดขึ้น) โดยนัยดังกล่าวไว้แล้วเช่นกัน และด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็น พระอริยบุคคลที่ ๖ มีนามว่า **พระอนาคามี** เป็นผู้เกิดผุดขึ้น ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น มีอันไม่กลับมาเป็นธรรมดา กล่าวคือไม่มายัง (มนุษย์) โลกนี้ด้วยการถือปฏิสนธิอีกต่อไป ปัจจเวกขณะ (คือการสำรวจทบทวนดู) ต่อแต่ (อนาคามีผลญาณ) นั้นก็มีนัยดังกล่าวมาไว้แล้วนั้นแล

๔. อรหัตตมรรคญาณ

อนึ่ง พระอนาคามีอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดูโดยอาการดังกล่าวแล้วยังนั่งอยู่ในอาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยต่อมา ทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อละ (สังโยชน์ส่วนบนอีก ๕ คือ) รูปราคะ ๑ อรูปราคะ ๑ มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชา ๑ โดยไม่เหลือเลย พระอริยสาวกนั้นจึงชุมนุมอินทรีย์พลและโพชฌงค์ทำให้สมาธิเสมอกันแล้วบดขยี้สังขารนั้นนั่นแหละด้วยญาณกำหนดรู้ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ (อีกครั้ง) เมื่อท่านอริยสาวกนั้นปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรญาณเกิดขึ้นโดยอวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารุปেকชาญาณ โดยนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล พระอรหัตตมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยพระอรหัตตมรรคนั้น คือ**ญาณในอรหัตตมรรค** ฉะนั้นแล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๔

พระอรหันตมหาชีณาสพ

[๘๑๖] ถึงแม้ในลำดับของ (พระอรหัตตมรรค) ญาณนี้ ก็ควรทราบผลจิต (อรหัตตผลจิตที่เกิดขึ้น) โดยนัยดังกล่าวมาแล้วเช่นกัน และด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๘ มีนามว่า **พระอรหันต์** เป็นพระมหาชีณาสพ ผู้ทรงร่างกายนี้เป็นวาระสุดท้าย เป็นผู้ปลงภาระลงได้แล้ว เป็นผู้บรรลุถึงความต้องการของตนเองโดยลำดับแล้ว เป็นผู้หมดสิ้นสังโยชน์ในภพแล้ว เป็นผู้พ้นพิเศษด้วยความรู้โดยชอบแล้ว เป็นทักษิณียบุคคล ชั้นสุดยอดของ (มนุษย์) โลก รวมทั้งเทวโลก ด้วยประการฉะนี้

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “ส่วนญาณในมรรค ๔ คือ โสดาปัตติ-มรรค ๑ สกทาคามีมรรค ๑ อนาคามีมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑ เหล่านี้ เรียกชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ” ดังนี้ คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ หมายถึงญาณทั้งหลาย ๔ เหล่านี้ ซึ่งโยคีพึงบรรลุได้โดยลำดับ (ดังกล่าวมา) นี้ ด้วยประการฉะนี้

อานุภาพของมรรคญาณ

[๘๑๗] ณ บัดนี้ เพื่อทราบโดยแจ่มแจ้งถึงอานุภาพของ (มรรค) ญาณ ๔ คือ ญาณทัสสนวิสุทธิ นั้นนั่นเอง (ท่านจึงกล่าวไว้ว่า)

ปริบูรณ์โพธิปักขิย-	ภาโว ฐฎฐานพลสมายโค
เย เยน ปหาตพพา	ธมฺมา เตสํ ปหานญจ.
กิจจานิ ปริณฺญาทีนิ	ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล
ตานิ จ ยถาสภาเวน	ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติ.

แปลความว่า

โยคีควรทราบ

๑. ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์
 ๒. ฐฎฐานะ
 ๓. พลสมายโคะ
 ๔. การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณ และ
 ๕. กิจทั้งหลาย มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้
- ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น ตามสภาวะ ทุกประการ ฉะนี้

๑. ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์

[๘๑๘] ในเรื่องที่โยคีควรทราบนั้น คำว่า “(๑) ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์” หมายถึง ความบริบูรณ์ของโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย เพราะว่า ธรรมทั้งหลาย ๓๗ คือ:-

สติปัฏฐาน	๔
สัมมปฺปชาน	๔
อิทธิบาท	๔
อินทริย์	๕
พละ	๕
โพชฌงค์	๗
อริยมรรคมีองค์	๘

เหล่านี้ ชื่อว่า **โพธิปักขิยะ** เพราะอยู่ในฝ่ายของ **อริยมรรค** ซึ่งได้นามว่า “**โพธิะ**” โดยความหมายว่า การตรัสรู้ คำว่า “**เพราะอยู่ในฝ่าย**” หมายความว่า เพราะตั้งอยู่ในความเป็นอุปการะ

สติปัฏฐาน ๔

[๘๑๙] ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปัฏฐาน** เพราะรุดแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย สตินั้นแหละเป็นปัฏฐาน ชื่อ **สติปัฏฐาน** แต่ทว่า **สติ** นั้น จำแนกโดยส่วน ๔ เพราะดำเนินไป ด้วยการถือโดยอาการว่า ไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา และด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละเสีย ซึ่งความสำคัญ วางาม ว่า เป็นสุข ว่าเที่ยง ว่ามีอัตตา ในกาย ในเวทนา ในจิต และในธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **สติปัฏฐาน ๔**

สัมมปปธาน ๔

[๘๒๐] ชื่อว่า **ปธาน** เพราะเป็นเหตุเริ่มต้น การเป็นเหตุเริ่มต้น อังงาม ชื่อว่า **สัมมปปธาน** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัมมปปธาน** เพราะเป็นเหตุเริ่มต้นโดยชอบ หรือ อีกอย่างหนึ่ง **สัมมปปธาน** นั้น ชื่อว่า **งาม** เพราะเว้นจากความเป็นรูปพิการด้วยกิเลส และชื่อว่า **ปธาน** เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐ และเพราะทำความเป็นประธาน โดยความหมายว่า ทำให้สำเร็จประโยชน์และความสุข เพราะเหตุนี้ จึงชื่อสัมมปปธาน คำว่า “**สัมมปปธาน**” นี้ เป็นชื่อของความเพียร

ความเพียรนี้ นั้น ทำให้สำเร็จกิจในการละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ กิจในการมิให้เกิดขึ้นแก่อกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ และทำให้สำเร็จกิจในการเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ ทำให้สำเร็จกิจในการตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ด้วยเหตุนี้ จึงมี ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **สัมมปปธาน ๔**

อิทธิบาท ๔

[๘๒๑] ชื่อว่า **อิทธิ** โดยความหมายว่า ความสำเร็จผล ซึ่งได้กล่าวไว้ข้างต้น แล้ว เรียกว่า **อิทธิบาท** เพราะเป็นทางแห่งความสำเร็จ โดยความหมายว่า เป็นหัวหน้าของสัมปยุตตธรรมของอิทธินั้น และโดยความหมายว่า เป็นการกระทำภาคต้นของ

อิทธิซึ่งเป็นผล อิทธิบาทนั้น มี ๔ อย่าง โดยธรรมมีฉันทะเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **อิทธิบาท ๔** ดังพระบาลี^๑ (แปลความ) ว่า “อิทธิบาท ๔ คือ อิทธิบาทคือฉันทะ ๑ อิทธิบาทคือวิริยะ ๑ อิทธิบาทคือจิตตะ ๑ อิทธิบาทคือวิมังสา ๑” ดังนี้ ธรรมทั้งหลาย (มีฉันทะเป็นต้น) เหล่านี้ เป็นโลกุตตระ โดยแท้ แต่ที่เป็นโลกียะ แม้เป็นธรรมที่ได้โดยความเป็นอธิบดี มีฉันทะเป็นต้น ก็เป็นอิทธิบาท เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า “หากว่า ภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ”^๒ ดังนี้เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ และพละ ๕

[๘๒๒] ชื่อว่า **อินทรีย์** โดยความหมายว่า **เป็นอธิบดี** (ความเป็นใหญ่) กล่าวคือการครอบงำ เพราะครอบงำเสียซึ่งอัสสัทธิยะ (ความไม่เชื่อ) โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ปมาทะ (ความประมาท) วิกเซปะ (ความฟุ้งซ่าน) และสัมโมหะ (ความหลง) และชื่อว่า **พละ** โดยความหมายว่า **ไม่หวั่นไหว** เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายมีอัสสัทธิยะเป็นต้นครอบงำไม่ได้ **อินทรีย์** และ **พละ** แม้ทั้งสองนั้น มี ๕ อย่าง โดยธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ ๕ พละ ๕

โพชฌงค์ ๗ และองค์มรรค ๘

[๘๒๓] อนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๗ มีสติเป็นต้น ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะเป็นองค์ของสัตว์ผู้ตรัสรู้ และธรรมทั้งหลาย ๘ มี**สัมมาทิฐิ**เป็นต้น เป็น **องค์ของมรรค** โดยความหมายว่าเป็นไปเพื่อการนำออก (จากสังสารวัฏ) เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘**

โพธิปักขิยธรรมเกิดในจิตต่างๆ กัน

[๘๒๔] โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ๓๗ ดังกล่าวมานี้เมื่อโลกียวิปัสสนายังดำเนินไปในภาคต้น (๑) ก็ได้ใน (ขณะ) จิตต่างๆ กัน คือ:-

๑ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๗/๓๕๒

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๒/๓๕๒

กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้กายด้วยอาการ ๑๔ อย่าง ๑ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้เวทนาด้วยอาการ ๙ อย่าง ๑ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้จิตด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ๑ และ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้ธรรมารมณ์ทั้งหลายด้วยอาการ ๕ อย่าง ๑

สัมมปธานที่ ๑ ได้ในเวลาเห็นอกุศลที่ไม่เคยเกิดขึ้น (แก้ตน) ในอรรถภาพนี้ ซึ่งเกิดขึ้นแก่บุคคลอื่นจึงคิดอยู่ว่า “อกุศลนี้เกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลอื่นผู้ปฏิบัติอย่างใด ข้าพเจ้าจักไม่ปฏิบัติอย่างนั้น ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ อกุศลนี้จักไม่เกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้า” แล้วพยายามมิให้ออกุศลนั้นเกิดขึ้น ๑ **สัมมปธานที่ ๒** ได้ในเวลาเห็นอกุศลถึงความ พุ่งขึ้นแก้ตนเอง แล้วพยายามละอกุศลนั้น ๑ **สัมมปธานที่ ๓** ได้แก่ โยคีผู้พยายาม เพื่อให้ฌานหรือวิปัสสนาที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นในอรรถภาพนี้ให้เกิดขึ้น ๑ **สัมมปธานที่ ๔** ได้แก่ โยคีผู้ทำให้ฌานหรือวิปัสสนาที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เกิดขึ้นบ่อยๆ โดยอาการที่ (ฌานหรือวิปัสสนานั้น) จะไม่เสื่อมหายไปเสีย ๑

อิทธิบาททั้งหลายมีฉันทอิทธิบาทเป็นต้น ได้ในเวลาทำอิทธิบาททั้งหลายมี ฉันทอิทธิบาทเป็นต้นนั้นๆ ให้เป็นธูระ (หลัก) แล้วทำกุศลให้เกิดขึ้น ... วิรติทั้งหลาย มีสัมมาวาจาเป็นต้น ได้ในเวลางดเว้นจากบาปกรรมทั้งหลายมีมิจฉาวาจาเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

โพธิปักขิยธรรมเกิดพร้อมในจิตดวงเดียวกัน

แต่ในเวลา (มรรค) ญาณทั้ง ๔ เหล่านี้ (แต่ละญาณ) เกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ ได้มี (พร้อมกัน) ในจิตดวงเดียวกัน ส่วนในขณะผลจิต ได้โพธิปักขิยธรรมที่ เหลือ ๓๓ เว้นสัมมปธาน ๔

[๘๒๕] และในบรรดาโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่ได้ในจิตดวงเดียวกันดังกล่าว นี้ สติซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่า **สติปัฏฐาน ๔** ด้วยทำให้สำเร็จกิจในการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่างามเป็นต้น ในอารมณ์

ทั้งหลายมีกายเป็นต้น วิริยะอย่างเดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่า **สัมปธาน ๔** ด้วย
การทำให้สำเร็จกิจมีการมีให้เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นเป็นต้น

แม้ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายที่เหลือ (อีก ๕ หมวด มีอิทธิบาท ๔ เป็นต้น)
ก็ไม่มี การลดและการเพิ่ม

การจำแนกข้อธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗

[๘๒๖] อีกประการหนึ่ง ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ (เพื่อจำง่ายมีคาถา
จำแนกข้อธรรมดังนี้)

นว เอกวิธา เอโก	เทวธาด จตุ ปญจธา
อฏฐธา นวธา เจว	อิติ ฉธา ภวนฺติ เต.

แปลความว่า

ธรรมทั้งหลายนั้น มีอยู่ ๖ หมวด ดังนี้ คือธรรมทั้ง
หลาย ๙ ข้อ เป็นธรรมมีอยู่โดยหมวดเดียว ธรรม ๑ ข้อ
มีโดย ๒ หมวด หนึ่ง ธรรมเดียวมีโดย ๔ หมวด (และ) โดย
๕ หมวด โดย ๘ และ ๙ หมวดด้วย

คำว่า “**ธรรมทั้งหลาย ๙ ข้อ ... โดยหมวดเดียว**” หมายความว่า ธรรมทั้ง ๙
ข้อ คือฉันทะ ๑ จิตตะ ๑ ปีติ ๑ ปัสสัทธิ ๑ อุเบกขา ๑ สังกัปปะ ๑ วาจา ๑ กัมมันตะ
๑ อาชีวะ ๑ เหล่านี้ มีอยู่โดยหมวดเดียวเท่านั้น เช่น ฉันทะ เป็นฉันททิทธิบาทเป็นต้น
ไม่ผนวกหมวดอื่น

คำว่า “**ธรรม ๑ ข้อมีโดย ๒ หมวด**” หมายความว่า เช่น ศรัทธาตั้งอยู่โดย ๒
หมวด โดยเป็นอินทรีย์และพละ

คำว่า “**หนึ่ง ธรรมเดียว มีโดย ๔ หมวด (และ) โดย ๕ หมวด**” อธิบายความ
ว่า หนึ่ง ธรรมอื่นธรรมเดียว มีโดย ๔ หมวด (และ) ธรรมอื่นอีกธรรมหนึ่ง มีโดย ๕
หมวด ในธรรมมีโดย ๔ หมวดและ ๕ หมวดนั้น สมมติข้อเดียวตั้งอยู่โดยเป็นอินทรีย์ ๑
พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องค์มรรค ๑ ปัญญา (ข้อเดียว) ตั้งอยู่โดย ๕ หมวด โดยหมวด
แห่งหมวดธรรม ๔ เหล่านี้ และโดยเป็นส่วนหนึ่งของอิทธิบาท (วิมงสา) ด้วย

คำว่า “โดย ๘ และ ๙ หมวดด้วย” อธิบายว่า ธรรมอย่างเดียว อีกข้อหนึ่งตั้งอยู่ โดย ๘ หมวด ธรรมเดียวข้อหนึ่งตั้งอยู่โดย ๙ หมวด คือสติ (ธรรมข้อเดียว) ตั้งอยู่โดย ๘ หมวด โดยเป็นสติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องค์มรรค ๑ วิริยะตั้งอยู่โดย ๙ หมวด โดยเป็นสัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๑ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ และองค์มรรค ๑ ด้วยประการฉะนี้

โดยนัยดังกล่าวมานี้

จุฑาทเสว อสมภินนา	โหนเตเต โพธิปักขิยา
โกฏฐาสโต สตุตติธา	สตุตติสสเภโต.
สกิจจนิปฺผาทนโต	สรูปเน จ วุตติโต
สพฺเพว อริยมคฺคสฺส	สมฺภเว สมฺภวนฺติ เตติ.

แปลความว่า

โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่ไม่ประสมกันก็มี ๑๔
เท่านั้น โดยหมวดก็มีอยู่ ๗ หมวด โดยประเภทมี ๓๗
เมื่ออริยมรรคเกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นก็เกิดขึ้น
พร้อมกันทั้งหมดทีเดียว ด้วยการทำกิจของตนๆ ให้สำเร็จ
และดำเนินไปตามรูป (สภาวะ) ของตน ด้วยประการฉะนี้

โยคีควรทราบความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม (๓๗) บริบูรณ์ ใน ญาณทัสสน-
วิสุทธิ นี้ ด้วยประการดังกล่าวนี้เกิด

[๘๒๗] คำว่า “๒. วุฏฐานะ ๓. พลสมายะคะ” (ข้างต้นนั้น) หมายความว่า
๒. วุฏฐานะ คือความออกไป และ ๓. พลสมายะคะ คือความประกอบเสมอกันแห่ง
พละ

๒. วุฏฐานะ ความออกไป

เพราะว่า โลภียวิปัสสนา ยังไม่ออกไปจากนิमितโดยแท้ เพราะมีนิमितเป็นอารมณ์
และยังมิได้ออกไปจากความเป็นไป (ของสังขาร) เพราะยังมิได้ตัดขาดสมุทัยอันเป็น
เหตุของความเป็นไป โคตรภูญาณยังมิได้ออกไปจากความเป็นไป เพราะยังมิได้

ตัดขาดสมุทัย แต่ออกไปจากนิमित เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยเหตุนี้ (โคตรภู ญาณ) จึงเป็นการออกไปจากส่วนเดียว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปเสียจาก (อารมณ์) ภายนอก คือโคตรภูญาณ”^๑ อนึ่ง ควรทราบโคตรภูญาณทั้งหมด (เป็นต้นว่า) “ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะถอยกลับจากความเกิดขึ้น แล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะถอยกลับจากความเป็นไป แล้วแล่นไปสู่ความไม่เป็นไป”^๒ อนึ่ง (อริยมรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ เป็นการออกไปจากส่วนทั้ง ๒ เพราะออกไปจากนิमित เพราะมีพระนิพพานอันหานิมิตมิได้เป็นอารมณ์ ๑ เพราะออกไปจากความเป็นไป เพราะตัดขาดสมุทัย ๑

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปเสียจากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค (ถามว่า) เป็นอย่างไร ? (ตอบว่า) คือเรียกว่า **สัมมาทิฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ออกไปจากมิจฉาทิฐิ ออกไปจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น และจากขันธทั้งหลายที่ดำเนินไปตามมิจฉาทิฐินั้น และออกไปจากนิमितทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค” เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** โดยความหมายว่า ยก (จิต) ขึ้น (สู่อารมณ์) ... ออกไปจากมิจฉาสังกัปปะ เรียกว่า **สัมมาวาจา** โดยความหมายว่า ประคับประคองไว้ ... ออกไปจากมิจฉาวาจา ... เรียกว่า **สัมมากัมมันตะ** (การงานชอบ) โดยความหมายว่าหมั่นเพียร ... เรียกว่า **สัมมาอาชีวะ** (อาชีพโดยชอบ) โดยความหมายว่า (บริสุทธิ์) ขาวสะอาด ... เรียกว่า **สัมมาวายามะ** (พยายามโดยชอบ) โดยความหมายว่าประคองไว้ ... เรียกว่า **สัมมาสติ** โดยความหมายว่าเข้าไปตั้งไว้ ... เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ในขณะโสดาปัตติมรรคออกไปจากมิจฉาสมาธิ ออกไปจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น และจากขันธทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้นด้วย และออกไปจากนิमितทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญา ในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือ **ญาณในมรรค**”

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๕

เรียกว่า **สัมมาทิฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะสทกาคามิมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิสังโยชน์อย่างหยาบ จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ ...

เรียกว่า **สัมมาทิฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะอนาคามิมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิสังโยชน์อย่างละเอียด จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด ...

เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะอรหัตตมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากรูปราคะ จากอรุปราคะ จากมานะ จากอุทธัจจะ จากอวิชชา จากมานานุสัย จากภวราคานุสัย จากอวิชชานุสัย^๑ ออกไปจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจจาสมาธินั้น และจากชั้นทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจจาสมาธินั้น และออกไปจากนิमितทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค” ดังนี้^๒

๓. พลสมายโคะ ความประกอบเสมอกันแห่งพละ

[๘๒๘] อนึ่ง ในเวลาเจริญโลกียสมาบัติ ๘ กำลังสมถะมีมากยิ่ง ในเวลาเจริญอนุปัตสนามือนิจจานุปัตสนาเป็นต้น กำลังวิปัสสนามีมากยิ่ง แต่ในขณะ (บรรล) อริยมรรค ธรรม (ทั้งสอง) เหล่านั้น เทียมคู่กันดำเนินไป โดยความมุ่งหมายไม่กำเกิ่นกันและกัน เพราะฉะนั้น ใน (มรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงมีความประกอบเสมอกันแห่งพละทั้งสอง (คือสมถพละ และ วิปัสสนาพละ) ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า จิตที่ออกไปจากกิเลสประกอบด้วยอุทธัจจะ และจากชั้นทั้งหลาย มีความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ มีนิโรธ (คือ พระนิพพาน) เป็นโคจร จิตที่ออกไปจากกิเลสประกอบด้วยอวิชชา และจากชั้นทั้งหลาย มีวิปัสสนาโดยความหมายแห่งอนุปัตสนา มีนิโรธเป็นโคจร (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) เพราะเหตุนี้สมถะและวิปัสสนาจึงมีรส (คือกิจ) ร่วมเป็นอันเดียวกัน โดยความหมายว่าออกไปเป็นธรรมเทียมคู่กัน ไม่กำเกิ่นกันและกัน ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า พระภิกษุทำสมถะและวิปัสสนาเทียมคู่กัน โดยความหมายว่าออกไปให้เกิดขึ้น ดังนี้^๓

๑ ความหมายของสังโยชน์ และ อนุสัย เหล่านี้ จะปรากฏข้างหน้า

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๑๐๑

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒

พึงทราบความประกอบเสมอกันแห่งผลในการออกไป ในญาณทัสสนวิสุทธินี้
ด้วยประการดังกล่าวมานี้

๔. การละธรรมทั้งหลายด้วยมรรคญาณ

[๘๒๙] คำว่า ๔. การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณใด หมายความว่า ก็
และในบรรดา (มรรค) ญาณทั้งหลาย ๔ เหล่านี้ ธรรมทั้งหลายใด ที่พึงละได้ด้วย
(มรรค) ญาณใด ควรทราบการละธรรมทั้งหลายเหล่านั้นด้วย

ว่าด้วยการละสังโยชน์และกิเลสเป็นต้น

แน่ละ (มรรค) ญาณ (๔) เหล่านี้ ทำการประหาน (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งธรรม
ทั้งหลาย กล่าวคือ:-

๑. สังโยชน์	กิเลสอันผูกสัตว์อยู่
๒. กิเลส	เครื่องเศร้าหมองใจ
๓. มิจฉัตตะ	ความเห็นผิด
๔. โลกธรรม	ธรรมครอบงำสัตว์โลก
๕. มัจฉริยะ	ความตระหนี่ ความหวง
๖. วิปlass	ความคลาดเคลื่อน
๗. คันถะ	ธรรมร้อยรัด
๘. อคติ	ความลำเอียง
๙. อาสวะ	ธรรมไหลซึมซาบ
๑๐. โหมะ	ธรรมพัดพาไป
๑๑. โยคะ	ธรรมผูกมัดไว้
๑๒. นิ वर्ณ	ธรรมอันกันจิด (มิให้บรรลुความดี)
๑๓. ปรามาส	ความยึดถือ
๑๔. อุปาทาน	ความยึดมั่น
๑๕. อนุสย	กิเลสอันนอนเนื่อง
๑๖. มละ	มลทิน
๑๗. อกุศลกรรมบถ	กรรมเป็นทางไปฝ่ายอกุศล
๑๘. จิตตูปบาท	ความคิดที่เกิดขึ้น (อกุศล)

สังโยชน์ ๑๐

ในบรรดาธรรมทั้งหลายนั้น ธรรมทั้งหลาย ๑๐ มีรูปราคะเป็นต้น ท่านเรียกว่า **สังโยชน์** เพราะผูกพันทั้งหลายไว้กับกันทั้งหลาย ผูกกรรมไว้กับผล หรือว่าผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับทุกข์ เพราะว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ยังมีอยู่ตราบใด ชนทั้งหลาย ผลและทุกข์ทั้งหลายเหล่านั้นก็ยังไม่ขาดไปตรานั้น อนึ่ง ในธรรม ๑๐ อย่างนั้น ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๑. รูปราคะ	ความกำหนัดยินดีในรูปธรรม
๒. อรูปราคะ	ความกำหนัดยินดีในอรูปธรรม
๓. มานะ	ความถือตัว
๔. อุทธัจจะ	ความคิดฟุ้งซ่าน
๕. อวิชชา	ความไม่รู้

มีชื่อว่า **อุทธัมภาคิยสังโยชน์** เพราะผูกพันเป็นต้นไว้ให้เกิดใน (ภพ) เปื้องบน (แต่) ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๖. สักกายทิฏฐิ	ความเห็นว่ามีอัตตา
๗. วิจิกิฉา	ความสงสัย
๘. สีลพทปราคาส	ความยึดถือศีลและวัตร (ในทางมกมาย)
๙. กามราคะ	ความกำหนัดในกามารมณ์
๑๐. ปฏิฆะ	ความขัดเคือง

มีชื่อว่า **อโรภาคิยสังโยชน์** เพราะผูกพันเป็นต้นไว้ให้เกิดใน (ภพ) เปื้องล่าง

กิเลส ๑๐

ธรรมทั้งหลาย ๑๐ เหล่านี้ คือ:-

๑. โลภะ	อยากได้
๒. โทสะ	คิดประทุษร้าย
๓. โมหะ	หลง
๔. มานะ	ถือตัว
๕. ทิฏฐิ	เห็นผิด

๖. วิจิกิจฉา	สงสัย
๗. ถีนะ	จิตใจหดหู่-ท้อแท้
๘. อุทธัจจะ	ฟุ้งซ่าน
๙. อหิริกะ	ไม่มีความละอายบาป
๑๐. อนินตตัปปะ	ไม่มีความเกรงกลัวบาป

ท่านเรียกว่า **กิเลส** เพราะตัว (ธรรมทั้งหลาย ๑๐ เหล่านี้) เองก็เศร้าหมอง และเพราะทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายเศร้าหมองด้วย

มิจฉัตตะ ๘ หรือ ๑๐

ธรรมทั้งหลาย ๘ เหล่านี้ คือ:-

๑. มิจฉาทิฏฐิ	ความเห็นผิด
๒. มิจฉาสังกัปปะ	ความดำริผิด
๓. มิจฉาวาจา	พูดผิด
๔. มิจฉากัมมันตะ	การกระทำผิด
๕. มิจฉาอาชีวะ	อาชีพผิด
๖. มิจฉาวายามะ	พยายามผิด
๗. มิจฉาสติ	รำลึกผิด
๘. มิจฉาสมาธิ	สมาธิผิด

หรือเป็น ๑๐ กับทั้ง

๙. มิจฉาวิมุตติ	ความหลุดพ้นผิด และ
๑๐. มิจฉาญาณ	ความรู้ผิด

เรียกว่า “**มิจฉัตตะ**” เพราะดำเนินไปผิด

โลกธรรม ๘

ธรรมทั้งหลาย ๘ เหล่านี้ คือ:-

๑. ลาภ
๒. ไม่มีลาภ
๓. ยศ

๔. ไม่มียศ
๕. สุข
๖. ทุกข์
๗. นินทา
๘. สรรเสริญ

เรียกว่า **โลกธรรม** เพราะเมื่อโลกยังเป็นไปอยู่ก็เป็นสิ่งที่ไม่ขาดหายไป แต่ควรทราบไว้ว่า คำว่า “โลกธรรม” ในที่นี้ ท่านหมายถึงความยินดีพอใจ ซึ่งมีลาภ เป็นต้นเป็นที่ตั้ง และความยินร้ายกระทบกระทั่งใจ ซึ่งมีความไม่มีลาภ เป็นต้นเป็นที่ตั้ง ด้วยศัพท์ว่า “โลกธรรม” โดยเข้าไปอิงอาศัยเหตุ (ของมัน)

มัจฉริยะ ๕

ความตระหนี่ที่เป็นไปในอาวาสเป็นต้นโดยอาการอดทนซึ่งความเป็นของสาธารณะ ทัวไปแก่คนทั้งหลายอื่นมิได้ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๑. **อาวาสมัจฉริยะ** หวงที่อยู่
๒. **กุลมัจฉริยะ** หวงตระกูล
๓. **ลามมัจฉริยะ** หวงลาภ
๔. **ธัมมมัจฉริยะ** หวงธรรม
๕. **วรรณมัจฉริยะ** หวงวรรณะ

เรียกว่า **มัจฉริยะ**

วิปลาส ๓

วิปลาส ๓ เหล่านี้ คือ:-

๑. **สัญญาวิปลาส** ความสำคัญคลาดเคลื่อน
๒. **จิตตวิปลาส** ความคิดคลาดเคลื่อน
๓. **ทิฏฐิวิปลาส** ความเห็นคลาดเคลื่อน

ซึ่งเป็นไปในวัตถุทั้งหลายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอัตตา และไม่งาม นั้นแลโดยอาการอย่างนี้ ว่าเที่ยง ว่าสุข ว่ามีอัตตา ว่างาม ดังนี้ เรียกว่า **วิปลาส**

คัมภีร์ ๔

ธรรมทั้งหลาย ๔ มีอภิขฌาเป็นต้น เรียกว่า **คัมภีร์** เพราะร้อยรัดนามกายและรูปกายไว้ เพราะเป็นความจริงอย่างนั้น ท่านจึงกล่าวถึงธรรมทั้งหลายเหล่านั้นว่าดังนี้:-

๑. อภิขฌา	เป็น	กายคัมภีร์
๒. พยาบาท	เป็น	กายคัมภีร์
๓. สีสัพตปรมาส	เป็น	กายคัมภีร์
๔. อิทัสัจจาภินิเวส ^๑	เป็น	กายคัมภีร์ ^๒

อคติ ๔

คำว่า **อคติ** เป็นคำเรียกการทำให้สิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความง้อเขลา และเพราะความกลัว เพราะว่าการทำให้สิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความง้อเขลา และเพราะความกลัวนั้น ท่านเรียกว่า อคติ เพราะเป็นการที่พระอริยเจ้าทั้งหลายไม่พึงถึง ไม่พึงดำเนิน

อาสวะ ๔ โสมะ ๔ และโยคะ ๔

คำว่า “**อาสวะ**” นี้ เป็นคำเรียก:-

๑. กามราคะ
๒. ภวราคะ
๓. มิจฉาทิฏฐิ และ
๔. อวิชชา

เพราะไหลมาแต่ **อา** คือโคตรภูโดยทางอารมณ์ และแต่ **วะ** คือภวักคะโดยทางโอกาส อีกอย่างหนึ่ง (เรียก **อาสวะ**) เพราะไหลออกจากทวารทั้งหลายที่ไม่สามารถไว้ โดยความหมายว่าไหลออกเป็นนิจ เหมือนน้ำไหลออกจากรูทะลุของหม้อ หรือว่า เพราะประสพสังสารทุกข์^๓

๑ ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้เป็นของจริง

๒ ดูเทียบ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๓

๓ ดู-ปัญจสุทนี, ปรมภาค, (บาลี) น. ๘๓-๘๔

เรียกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแหละว่า **โธมะ** บ้าง โดยความหมายว่าพัดพาไปใน
 สาคร (ห้วงทะเล) คือภพและโดยความหมายว่าข้ามพ้นได้ยาก

เรียกว่า **โยคะ** บ้าง เพราะไม่ให้พรากไปจากอารมณ์และพรากไปจากทุกข์

นิ वर्ณ ๕

ธรรมทั้งหลาย ๕ มีกามฉันทะเป็นต้น ท่านเรียกว่า **นิ वर्ณ** โดยความหมาย
 ว่ากีด ว่ากัน ว่าปิดบังจิตไว้

ป รามาส

คำว่า **ป รามาส** นี้ เป็นคำเรียก ความเห็นผิด (มิจฉาทิฎฐิ) เพราะดำเนินไปโดย
 อาการก้าวเลยสภาวะ (ความเป็นจริง) ของธรรมนั้นๆ แล้วไปยึดถือสภาวะที่ไม่จริง
 โดยประการอื่น

อุ ปาทาน ๔

อุ ปาทานทั้งหลาย ๔ มีกามุ ปาทานเป็นต้น ที่กล่าวไว้แล้วในนิเทศแห่งปฎิจจ-
 สมุ ปบาท^๑ โดยอาการทั้งปวง เรียกว่า **อุ ปาทาน**

อ นุ สัย ๗

ธรรมทั้งหลาย ๗ มีกามราคะเป็นต้นซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ คือ:-

๑. **กามราคานุ สัย** อนุ สัย คือ ความกำหนัดในกามารมณ์
๒. **ปฎิฆานุ สัย** อนุ สัย คือ ความขัดเคือง
๓. **มานานุ สัย** อนุ สัย คือ ความถือตัว
๔. **ทิฎฐานุ สัย** อนุ สัย คือ ความเห็นผิด
๕. **วิจิกิจฉานุ สัย** อนุ สัย คือ ความสงสัย
๖. **ภวราคานุ สัย** อนุ สัย คือ ความกำหนัดยินดีในภพ
๗. **อวิชชานุ สัย** อนุ สัย คือ อวิชชา

๑ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๗๐/๑๖๖

เรียกว่า **อนุสย** โดยความหมายว่ามีเรี่ยวแรง เพราะว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
ชื่อว่า **อนุสย** เพราะว่ามันเนื่องอยู่นั้นแลโดยความเป็นเหตุของการบังเกิดขึ้นแล้วๆ
เล่าๆ แห่งกามราคะเป็นต้น เพราะความมีเรี่ยวแรง

มละ ๓

โลภะ โทสะ และโมหะ ทั้ง ๓ เรียกว่า **มละ** เพราะตัวเองก็ไม่สะอาด และเพราะ
ทำความไม่สะอาดแก่ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ด้วยเหมือนน้ำมัน ยาหยอดตา และโคลนตม

อกุศลกรรมบถ ๑๐

ธรรม ๑๐ อย่าง คือ:-

๑. **ปาณาติบาต** ทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลง (ฆ่าสัตว์)
๒. **อทินนาทาน** ถูเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (ขโมย)
๓. **กาเมสุมิจจาร** ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย
๔. **มุสาวาท** พูดเท็จ
๕. **ปิสุณาวาจา** พูดส่อเสียด
๖. **ผรุสวาจา** พูดคำหยาบ
๗. **สัมผัปปลาปะ** พูดเพ้อเจ้อ
๘. **อภิชณา** อยากได้ทรัพย์ของผู้อื่น
๙. **พยาบาท** ปองร้ายผู้อื่น
๑๐. **มิจฉาทิฎฐิ** มีความเห็นผิด

เหล่านี้ ท่านเรียกว่า **อกุศลกรรมบถ** เพราะเป็นอกุศลกรรมด้วย และเพราะเป็น
ทางแห่งทุกข์ทั้งหลายด้วย

อกุศลจิตตูปบาท ๑๒

ธรรมทั้งหลาย ๑๒ เหล่านี้ คือโลภมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒ ท่านเรียกว่า
อกุศลจิตตูปบาท

[๘๓๐] (มรรค) ญาณ ๔ เหล่านี้ ทำการประหาน (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งธรรม
ทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นโดยประการดังกล่าวนี้

มรรคญาณ ๔ ประหาณสังโยชนกิเลสเป็นต้น

ถามว่า ญาณ ๔ เหล่านี้ ทำการประหาณอย่างไร ?

ตอบว่า ในสังโยชนทั้งหลายก่อน ธรรม ๕ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ
 ๒. วิจิกิจฉา
 ๓. สีสัพตปราคาส
 ๔. กามราคะ
 ๕. ปฏิฆะ
- } ที่เป็น อปายคมนียะ (นำไปสู่อบาย)

เหล่านี้ ฆ่าได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรค) กามราคะและปฏิฆะ (ซึ่งไม่เป็น อปายคมนียะ) ชนิดหยาบที่ยังเหลือ ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๒ (สกทาคามิมรรค) กามราคะและปฏิฆะชนิดเบาบาง ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๓ (อนาคามิมรรค) ส่วนธรรม (คือสังโยชน) อีก ๕ มีฐปราคะเป็นต้น ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๔ (อรหัตตมรรค) โดยแท้

อนึ่ง ต่อไปข้างหน้า ณ ที่ใด ข้าพเจ้าทั้งหลายมิได้ทำการจำกัดความไว้ด้วยศัพท์ “เอว” (ในความหมายว่า “เท่านั้นโดยแท้”) ณ ที่นั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายกล่าวถึงธรรม (กิเลสเป็นต้น) ใดๆ ว่า “ถูกฆ่าด้วย (มรรค) ญาณเบื้องบน” พึงทราบทั่ว ธรรม (มีกิเลสเป็นต้น) นั้นๆ ที่เป็นภาวะแห่งอปายคมนียะเป็นต้น ซึ่งได้ถูกญาณต้นๆ กำจัดมาแล้วนั้นแล เป็นธรรมที่ถูกฆ่าด้วยญาณเบื้องบน

ในบรรดาภิเลสทั้งหลาย ทิฏฐิและวิจิกิจฉา ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ โทสะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ โลภะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตปปะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดามิจฉัตตะทั้งหลาย มิจฉัตตะเหล่านี้ คือมิจฉาทิฏฐิ ๑ มุสาวาท ๑ มิจฉากัมมันตะ ๑ มิจฉาอาชีวะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ มิจฉาสังกัปปะ ๑ ปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ เหล่านี้ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ และในที่นี้ พึงทราบว่า เจตยานันต์แล คือ วาจาสัมผัปปลาปะ ๑ มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสติ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑ มิจฉาวิมุตติ ๑ มิจฉาญาณ ๑ เหล่านี้แล ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาโลกธรรมทั้งหลาย ปฏิฆะ (คือความยินร้าย) ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อนุนยะ (ความยินดีพอใจ) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ พระอาจารย์พวกหนึ่งก็กล่าวว่า “ความยินดีพอใจในยศและในสรรเสริญ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔”

มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ทั้งหลาย ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาวิปลาสทั้งหลาย ความสำคัญคิดเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในความไม่มีอัตตว่ามีอัตตาและความเห็นคลาดเคลื่อนในทุกข์ว่าสุขในสิ่งไม่งามว่างาม เหล่านี้ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ ความสำคัญคิดคลาดเคลื่อนในสิ่งไม่งามว่างาม ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ความสำคัญคิดคลาดเคลื่อนในทุกข์ว่าเป็นสุข ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาคันถะทั้งหลาย กายคันถะ (๒) คือสฬัตถปรามาสและอิทังสัจจาภินิเวส ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ กายคันถะ คือพยาบาท ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อีกหนึ่ง (คืออภิขฌา) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

อคติ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาอาสวะทั้งหลาย อาสวะคือทิฏฐิ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ อาสวะคือกาม ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ส่วนอีก ๒ อาสวะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ถึงแม้ในโอชะและโยคะทั้งหลายกัณณันนี้เช่นกัน

ในบรรดานิर्वรณทั้งหลาย วิจิกิจจานิर्वรณ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ นิर्वรณ ๓ คือกามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑ กุกกุจจะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ถีนมิทระและอุทถัจจะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓

ปรามาส ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาอุปาทานทั้งหลาย ถึงแม้รูปราคะและอรุปราคะก็รวมอยู่ในกามุปาทาน เพราะโลกียธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวงมาแล้ว (ในคำ) ว่า “กาม” โดยวัตถุกาม เพราะฉะนั้น กามุปาทานนั้นฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้ ส่วนอุปาทานที่เหลือ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑

ในบรรดาอนุสัยทั้งหลาย อนุสัยคือทิฏฐิ และอนุสัยคือวิจิกิจจา ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น อนุสัยคือกามราคะและปฏิฆะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อนุสัยคือมานะ ๑ ภวราคะ ๑ อวิชชา ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดามละ (คือมลทิน) ทั้งหมด มละคือโทสะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ นอกนั้น ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาอกุศลกรรมบถทั้งหลาย อกุศลกรรมบถเหล่านี้ คือ ปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กาเมสุมิฉาจาร ๑ มุสาวาท ๑ มิฉาปฏิญญา ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ อกุศลกรรมบถ ๓ คือปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ พยาบาท ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ สัมผัสปลลาปะและอภิขมา ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในอกุศลจิตตูปบาททั้งหลาย อกุศลจิตตูปบาท ๕ คือ ที่สัมปยุตด้วยทวิญญู ๔ ดวง และที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจจา ๑ ดวง ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ นั้นเอง ที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะ ๒ ดวง ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ เหลือจากนั้น (๕ ดวง) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง สังโยชน์และกิเลสเป็นต้นใด ฆ่าด้วยญาณใด สังโยชน์และกิเลสเป็นต้นนั้น ชื่อว่า โยคีพึงจะได้ด้วยญาณนั้น ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า “(มรรค) ญาณ (๔) เหล่านี้ ทำการประหาร (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้น ... ด้วยประการดังกล่าวนี้”

คำทักท้วง และคำกล่าวแก้

[๘๓๑] **ถามว่า** แต่ว่า ญาณ ๔ เหล่านี้ ละธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่เป็นอดีต และอนาคตหรือ หรือว่าเป็นปัจจุบัน

ตอบว่า แต่ในเรื่องนี้จะมีประโยชน์อะไร ก่อนอื่น ถ้าญาณเหล่านี้ละธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีตและอนาคต ความพยายามก็ต้องไม่มีผล เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีธรรมทั้งหลายที่พึงละ ครั้นละธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ถึงกระนั้น ความพยายามก็ยังคงไม่มีผล เพราะธรรมทั้งหลายที่พึงละกับทั้งความพยายามมีอยู่ และมรรคภาวนาก็ยังต้องประกอบด้วยสิ่งเศร้าหมอง (เป็นสังกิเลส) อยู่ หรือว่ากิเลสทั้งหลายเป็นวิปยุต (คือไม่มีอยู่กับจิตใจ) และกิเลสปัจจุบัน จะถือว่าเป็นจิตตวิปยุต (คือไม่มีอยู่กับจิตใจ) หามิได้

คำทักท้วง (ข้างต้น) นี้ มิใช่เป็นของแปลก เพราะว่าท่านกล่าวไว้ในพระบาลี เลยทีเดียว (แปลความ) ว่า “พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอริยมรรคนี้แล ละกิเลสทั้งหลาย (หมายถึง) ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต

ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน หรือ” และแล้วก็กล่าวต่อไปอีกว่า “หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต ถ้ากระนั้นก็ (หมายความว่า) ทำของที่สิ้นไปแล้วให้สิ้นไป ทำของที่ดับไปแล้วให้ดับไป ทำของปราศจากไปแล้วให้ปราศจากไป ทำของที่ถึงความดับสูญแล้วให้ดับสูญไป (เท่ากัน) ละของที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งไม่มีอยู่กระนั้นหรือ” จึงปฏิเสธว่า “มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต”^๑

อนึ่ง และท่านกล่าวไว้ว่า “หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต ถ้ากระนั้นก็ (หมายความว่า) ละของที่ยังมิได้เกิด ละของที่ยังมิได้บังเกิด ละของที่ยังมิได้เกิดขึ้น ละของที่ยังมิได้ปรากฏ (เท่ากัน) ละของที่ยังมิมาถึง ซึ่งไม่มีอยู่กระนั้นหรือ” แล้ว ปฏิเสธว่า “มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต”^๒

อนึ่ง และท่านกล่าวไว้ว่า “หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ถ้ากระนั้น คนมีกำหนดก็ละราคะ คนมีโทษก็ละโทสะ คนมีโมหะก็ละโมหะ คนหวั่นก็ละมานะ คนยึดมั่นในทิวฏฐิก็ละทิวฏฐิ คนมีจิตฟุ้งซ่านก็ละอุทธัจจะ คนปลงใจไม่ตกก็ละวิจิกิจฉา คนมีกิเลสเรียวแรงก็ละอนุสัย (เป็นอันว่า) ธรรมฝ่ายดำกับธรรมฝ่ายขาวเข้าเทียมคู่กันไป มรรคภาวนาก็เป็นของประกอบด้วยสิ่งเศร้าหมอง (เป็นสังกิเลส) ไป” ดังนี้ แล้วปฏิเสธสิ้นเชิงเลยว่า “มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน”^๓ ในตอนสุดท้ายของปัญหา ความว่า “ถ้ากระนั้น มรรคภาวนาก็ไม่มีการทำให้เห็นแจ้งซึ่ง (อริย) ผลก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มีธรรมภาสิตมัย (คือการตรัสรู้ธรรม) ก็ไม่มีหรือ” ท่านตอบรับว่า “ความจริง มิใช่ไม่มีมรรคภาวนา มิใช่ไม่มีการทำให้เห็นแจ้งซึ่งผล มิใช่ไม่มีการละกิเลส มิใช่ไม่มีธรรมภาสิตมัย” เมื่อถูกถามปัญหาว่า “มีอยู่จริงโดยประการไร” จึงกล่าวคำ (เปรียบเทียบต่อไป) นี้ว่า “เปรียบเหมือนต้นไม้รุ่ม ยังไม่เกิดผล บุรุษตัดต้นไม้รุ่มนี้ นั้นเสียที่โคนต้น ผลเหล่าใดที่ยังไม่เกิดของต้นไม้รุ่มนั้น ผลเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดนั้น แผละก็เลยไม่เกิด ผลเหล่านั้นที่ยังไม่บังเกิดนั้นแผละก็เลยไม่บังเกิด ผลเหล่านั้นที่

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

ยังไม่เกิดขึ้นนั้นแหละก็เลยไม่เกิดขึ้น ผลเหล่านั้นที่ยังไม่ปรากฏนั้นแหละก็เลยไม่ปรากฏ แม้ฉันใด อุปาทะ (ความเกิดขึ้นของสังขารทั้งหลาย) เป็นเหตุ อุปาทะ (ความเกิดขึ้น) เป็นปัจจัย ให้กิเลสทั้งหลายบังเกิดขึ้น เพราะเห็นโทษชั่วร้ายในความเกิดขึ้น จิตก็เล่นเข้าไปในความไม่เกิดขึ้น (คือพระนิพพาน) เพราะความที่จิตเล่นเข้าไปในความไม่เกิดขึ้น กิเลสทั้งหลายเหล่านี้จะพึงบังเกิดขึ้นเพราะอุปาทะเป็นปัจจัย กิเลสทั้งหลายเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นก็เลยไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่บังเกิดขึ้นนั้นก็เลยไม่บังเกิด ที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นก็เลยไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่ปรากฏนั้นก็เลยไม่ปรากฏ ฉะนั้น เช่นกัน เพราะเหตุดับไป ทุกข์จึงดับไป ด้วยอาการดังนี้

ความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) เป็นเหตุ ความเป็นไป เป็นปัจจัย ... นิमित (คือสังขาร) เป็นเหตุ นิमित เป็นปัจจัย ... อายุหนา (ความชวนชวาย) เป็นเหตุ อายุหนา เป็นปัจจัย เพื่อความเกิดขึ้นของกิเลสทั้งหลาย เพราะเห็นโทษชั่วร้ายในอายุหนา จิตก็เล่นเข้าไปในความไม่มีอายุหนา (คือพระนิพพาน) เพราะความที่จิตเล่นเข้าไปในความไม่มีอายุหนา กิเลสทั้งหลายเหล่านี้จะพึงบังเกิดขึ้น เพราะอายุหนาเป็นปัจจัย กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะไม่เกิดขึ้น ... ที่ยังไม่ปรากฏเลยก็ไม่ปรากฏ เพราะเหตุดับไป ทุกข์ก็ดับไป ด้วยอาการดังนี้ มรรคาวนาก็มีอยู่ การทำให้แจ้งซึ่งผลก็มีอยู่ การละกิเลสก็มีอยู่ ธรรมาภิสมัยก็มีอยู่ ด้วยประการฉะนี้แล”^๑

อุปนิษนะ ๔

[๘๓๒] **ถามว่า** ด้วยคำกล่าวเป็นต้นว่า “กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นแหละก็ไม่เกิดขึ้น” ดังนี้ นั้น เป็นการแสดงถึงการละอะไร

ตอบว่า เป็นการแสดงถึงการละกิเลสทั้งหลายที่เป็น ภูมิลัทธะ (ได้ภูมิพื้น-ภูมิพื้น คือฐานที่ตั้งแห่งความเป็นไป)

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖-๕๗๗

ถามว่า แต่ว่ากิเลสทั้งหลายที่ได้ภูมิพื้นเหล่านั้น เป็นอดีต หรืออนาคต หรือว่าเป็นปัจจุบัน

ตอบว่า กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น คือที่เขาเรียกว่า ภูมิลัทธิูปันนะ (คือบังเกิดขึ้นโดยได้ภูมิพื้น) นั่นเอง

[๘๓๓] เพราะว่าสิ่งที่เป็น อุปันนะ^๑ (คือสิ่งเกิดขึ้น) มีหลายประเภทโดยเป็น

๑. **วัตตมานะ** กำลังเป็นไปอยู่
๒. **ภูตาคคตะ** เกิดแล้วจากไป
๓. **โอกาสกตะ** โอกาสอันกรรมทำให้
๔. **ภูมิลัทธิ** ได้ภูมิพื้น

ในอุปันนะทั้งหลายนั้น

๑. สิ่งทีกล่าว่า มีองค์ประกอบพร้อมด้วย (ขณะทั้ง ๓ คือ) อุปปาทะ (ความเกิดขึ้น) ๑ ชรา (ความเสื่อมโทรม) ๑ และภังคะ (ความแตกดับ) ๑ แม้ทุกอย่างเรียกว่า **วัตตมานูปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นที่กำลังเป็นไปอยู่

๒. กุศลและอกุศล ที่เสวยรสของอารมณ์แล้วดับไป ซึ่งเรียกได้ว่า **อนุภูตาคคตะ** (คือเสวยแล้วจากไป) ก็ดี กุศลและอกุศลอันเป็นสังขตะที่ยังเหลือ ซึ่งมาถึงขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้นโดยลำดับ แล้วดับไป อันเรียกได้ว่า **ภูตาคคตะ** (คือเกิดแล้วจากไป) ก็ดี เรียกว่า **ภูตาคคตูปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยเกิดแล้วจากไป

๓. กรรมทีกล่าวแล้วโดยนัยว่า “กรรมทั้งหลายเหล่านั้นใด เป็นกรรมที่บุคคลผู้นั้นทำไว้แล้วในกาลก่อน” ดังนี้เป็นต้น แม้เป็นอดีตก็เรียกว่า **โอกาสตูปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยมีโอกาสอันกรรมทำให้ เพราะห้ามวิบากอื่นแล้วทำโอกาส (ให้) แก่วิบากของตนเอง และอนึ่ง วิบากที่มีโอกาสอันกรรมทำให้แล้วแม้เป็นวิบากที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เรียกว่า **โอกาสตูปันนะ** (เหมือนกัน) เพราะเมื่อกรรมทำโอกาสให้ อย่างนั้นแล้วก็เกิดขึ้นโดยแน่นอน

๔. กรรมเป็นอกุศลที่ยังมิได้จุดถอนให้ขาดในภูมิทั้งหลายนั้นๆ เรียกว่า **ภูมิลัทธิูปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยได้ภูมิพื้น

๑ เรื่อง อุปันนะ หลายประเภทนี้ มีกล่าวถึงในที่อื่น เช่น ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑/๔-๗

ภุมิและภุมิลัทธะ

[๘๓๔] อนึ่ง ในเรื่องนี้ ควรทราบความแตกต่างกันของ **ภุมิพื้น (ภุมิ)** และ **ได้ภุมิพื้น (ภุมิลัทธะ)** ไว้ด้วย เพราะว่าชั้น ๕ ที่เป็นไปอยู่ในภุมิ ๓ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า **ภุมิ** (คือภุมิพื้น) กิเลสที่ควรแก่การเกิดขึ้นในชั้นทั้งหลายเหล่านั้น เรียกว่า **ภุมิลัทธะ (ได้ภุมิพื้น)** เพราะเหตุที่ภุมิพื้นนั้น ชื่อว่าเป็นภุมิพื้นอันกิเลสนั้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า “**ภุมิลัทธะ - กิเลสที่ได้ภุมิพื้นแล้ว**” ด้วยประการฉะนี้ และภุมิพื้นนั้น มิใช่ได้โดยทางเป็นอารมณ์ เพราะว่ากิเลสทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นโดยทางเป็นอารมณ์ เพราะปรารภชั้นทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นอดีตและอนาคตบ้าง และเพราะปรารภชั้นทั้งหลายของพระฌินาสพทั้งหลาย ที่ท่านกำหนดรู้แล้วบ้าง เช่นกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นแก่โสเรยยเศรษฐี^๑ และแก่นันทมาณพ^๒ เป็นต้น เพราะปรารภชั้นทั้งหลายของท่านพระมหากัจจानะ และพระอุบลวันณาเถรี เป็นต้น

และผิวว่า กิเลส (ดังกล่าว) นั้นพึงมีชื่อเป็นภุมิลัทธะ (คือได้ภุมิพื้น) ไชรั ใครๆ ก็ละรากเหง้าของภพมิได้ เพราะละกิเลส (ดังกล่าว) นั้นมิได้ แต่ (กิเลสที่เป็น) ภุมิลัทธะควรทราบโดยทางเป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) เพราะว่าชั้นทั้งหลายที่มีได้กำหนดรู้ด้วยวิปัสสนา เกิดขึ้นในภพใดๆ หรือในสันดานใดๆ จำเดิมแต่การเกิดขึ้น (ของชั้นทั้งหลาย) ในภพนั้นๆ หรือในสันดานนั้นๆ กิเลสที่เป็นรากเหง้าของวัฏฏะก็แทรกซึมอยู่ในชั้นทั้งหลายเหล่านั้นด้วย พึงทราบเถิดว่า กิเลส (ที่แทรกซึมอยู่) นั้น คือภุมิลัทธะ (ได้ภุมิพื้น) โดยความหมายว่ายังละไม่ได้

[๘๓๕] อนึ่งในบรรดาชั้นทั้งหลายนั้น กิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่โดยความหมายว่ายังละไม่ได้ ในชั้นทั้งหลายเหล่าใดของบุคคลผู้ใด ชั้นทั้งหลาย (ตามที่กิเลสแทรกซึมอยู่) เหล่านั้นนั้นแหละของบุคคลผู้นั้น เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ชั้นทั้งหลายที่เป็นของผู้อื่นหาเป็นวัตถุ (ที่เกิด) ไม่ อนึ่ง ชั้นที่เป็นอดีตทั้งหลายเท่านั้นที่เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่ เพราะยังละไม่ได้ในชั้นที่เป็นอดีตทั้งหลาย ชั้นทั้งหลายนอกนี้หาเป็นวัตถุ (แห่งกิเลสทั้งหลาย) ไม่ นัยในชั้นทั้งหลายมีชั้นที่เป็นอนาคตเป็นต้นก็เช่นนี้ (และ) เป็น

๑ ดู-โสเรยยเศรษฐี ใน ธรรมปทฎกถา (บาลี) ๒/๑๕๘-๑๖๕

๒ ดู-อุบลปถวันณาเถรีวัตถุ ใน ธรรมปทฎกถา (บาลี) ๓/๑๔๖-๑๕๐

อย่างนั้น ชั้นที่เป็นกามาวจรทั้งหลายนั้นแลเป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่ เพราะยังละไม่ได้ในชั้นที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย ชั้นทั้งหลายนอกนี้หาเป็นวัตถุไม่ ในชั้นทั้งหลายที่เป็นรูปาวจรและที่เป็นอรุปาวจรก็มีนัย (ดังกล่าว) นี้

แต่ทว่า ในบรรดาพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น กิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภูษะนั้นๆ ในชั้นทั้งหลายของพระอริยบุคคลท่านใดๆ ที่ละได้แล้วด้วยมรรคนั้นๆ ชั้นทั้งหลายเหล่านั้นและเหล่านั้นของพระอริยบุคคลท่านนั้นๆ จะนับว่าเป็นภูมิพ้นหาได้ไม่ เพราะไม่เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภูษะทั้งหลายเหล่านั้นและเหล่านั้น ซึ่งท่านละได้แล้ว แต่สำหรับปุถุชน เพราะยังละกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภูษะทั้งหลายไม่ได้โดยประการทั้งปวง กรรมอย่างหนึ่งอย่างใดที่ทำได้ จึงเป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง วิภูษะของปุถุชนนั้น จึงวนเวียนไป เพราะกรรมและกิเลสเป็นปัจจัยด้วยประการดังกล่าวมานั้น กิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิภูษะนี้ของปุถุชนนั้น มิควรกล่าวว่า “แทรกซึมอยู่แต่ในรูปชั้นเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในชั้นทั้งหลายอื่นมีเวทนาชั้นเป็นต้นไม่ ... ฯลฯ ... หรือกล่าวว่าแทรกซึมอยู่แต่ในวิญญานชั้นเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในชั้นทั้งหลายอื่นมีรูปชั้นเป็นต้นไม่” ดังนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะแทรกซึมอยู่ในชั้นทั่วทั้ง ๕ ชั้นโดยไม่แตกต่างกัน

[๘๓๖] มีอุปมาอย่างไร ?

อุปมาเหมือนรสดินเป็นต้นแทรกซึมอยู่ในต้นไม้ ความจริง เมื่อต้นไม้ใหญ่ ยืนต้นยึดพื้นแผ่นดินตั้งอยู่อาศัยรสดินและรสน้ำเจริญด้วยราก ลำต้น กิ่ง ค่าคบ ใบอ่อน ใบแก่ ดอกและผลทั้งหลาย เพราะรสดินและรสน้ำนั้นเป็นปัจจัย เติบโตเต็มท้องฟ้า สืบต่อเชื้อสายของต้นไม้ ด้วยการสืบต่อทางพีชพันธุ์ ตั้งอยู่ตลอดกาลจนสิ้นกัลป์ พูดไม่ได้ว่า “รสดินเป็นต้นนั้น แทรกซึมอยู่แต่ในรากเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายอื่นมีลำต้นเป็นอาทิไม่ ... ฯลฯ ... หรือว่าแทรกซึมอยู่แต่ในผลเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายอื่นมีรากเป็นต้นไม่” ดังนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายมีรากเป็นต้น ทุกส่วนโดยไม่ต่างกันแล แต่ทว่า มีบุรุษบางคนเปื้อนหนำในดอกและผลเป็นต้นของต้นไม้ต้นนั้นแหละแล้วดอกหนามมีพิษชื่อว่าหนามมณฺฑุกะ เข้าไปทั้ง ๔ ด้าน ครั้นต้นไม้ถูกกระทบด้วยสัมผัสเป็นพิษนั้น รสดินและรสน้ำทั้งหลายก็ถึงความไม่ซึมซาบเข้าไปเป็นธรรมดา เพราะรสดินและรสน้ำทั้งหลายหมดสิ้นไปแล้ว ไม่สามารถทำให้เกิดความสืบต่อ (เชื้อสายของต้นไม้) ต่อไป

ได้อีกฉันใด กุลบุตรผู้เปื้อนหายในความเป็นไปของ (เบญจ) ชั้นธกัณฐ์นั้นเช่นกัน เริ่มต้นทำมรรค ๔ ให้เกิดในสันดานของตน เหมือนการที่บุรุษนั้นประกอบพิชเข้าใน ต้นไม้ทั้ง ๔ ด้าน ครั้นแล้วชั้นธสันดานนั้นของกุลบุตรนั้น เมื่อถูกสัณผัสพิชคือมรรค ๔ นั้นกระทบแล้วก็เป็นชั้นธสันดานที่ประเภทของกรรมทั้งปวงมีกายกรรมเป็นต้น เข้า ถึงแต่เพียงความเป็นกิริยา เพราะกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวิญญูทั้งหลายสิ้นไปแล้ว โดยประการทั้งปวง มาถึงความไม่เกิดขึ้นในภพใหม่เป็นธรรมดา ไม่สามารถทำให้ สันดานในภพอื่นบ้างเกิดต่อไปได้ เป็นผู้หาอุปาทานมิได้ ดับสิ้นไปทุกประการด้วยการ ดับของวิญญูณดวงสุดท้าย เหมือนไฟหาเชื้อมิได้ดับไป

พึงทราบความแตกต่างกันของภูมิพื้นและ (กิเลสที่) ได้ภูมิพื้น โดยประการ ดังกล่าวนี้

อุปปันนะ อีก ๔

[๘๓๗] “อีกประการหนึ่ง ยังมีอุปปันนะอื่น อีก ๔ อย่างโดยเป็น

๑. สมุทจาระ คือ นิสสัยเคยชิน
๒. อารัมมณาธิกหิตะ คือ ยึดมั่นอารมณ์ไว้
๓. อวิกขัมภิตะ คือ มิได้ถูกข่มไว้
๔. อสมุหตะ คือ ยังถอนรากไม่ขาด

ในอุปปันนะ ๔ อย่างนั้น อุปปันนะที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นแล เป็นสมุทจารูปันนะ คือกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยความเคยชิน แต่เมื่ออารมณ์ (คือรูป) มาสู่คลองแห่งทวารมีตา เป็นต้น กิเลสแม้จะยังไม่เกิดขึ้นในตอนต้น แต่เพราะยึดมั่นอารมณ์ไว้นั้นเอง ท่านกล่าวว่า “เป็นอุปปันนะด้วยยึดมั่นอารมณ์ไว้” เพราะในตอนท้าย (กิเลส) ก็จะเกิดขึ้นโดยแน่นอน เหมือนอย่างกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระมหาติสสเถระผู้กำลังเที่ยวเดินบิณฑบาตอยู่ในหมู่บ้านกัลยาณคาม (หมู่บ้านเป็นที่เกิดของหญิงงาม) โดยได้เห็นรูปที่ไม่สมควร (แก่สมณะ) กิเลสที่มีได้ถูกข่มไว้ด้วยอำนาจของสมณะและวิปัสสนา อำนาจใดอำนาจหนึ่งแม้จะยังไม่ผุดขึ้นสู่สันตติของจิตก็เรียกว่า เป็นอุปปันนะโดยมิได้ถูกข่มไว้ เพราะไม่มีเหตุเป็น ผู้ห้ามการเกิดขึ้น แต่แม้ว่าถูกข่มไว้แล้วด้วยสมณะและวิปัสสนา ท่านก็เรียกว่า เป็น

๑ ดูเปรียบเทียบใน อจ.เอกภ.อ. (บาลี) ๑/๓๙๔/๔๔๑-๔๔๒

อุปปันนะที่ยังถอนรากไม่ขาด โดยเหตุที่ยังไม่พ้นความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะเป็นกิเลสที่ยังถอนรากไม่ขาดด้วยอริยมรรค เหมือนกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระเถระผู้ได้สมาบัติ ๘ ที่กำลังเดินทาง (เหาะไป) โดยอากาศ ได้ยินเสียงเพลงขับร้องของมาตุคามซึ่งเก็บดอกไม้ที่ต้นไม้มีดอก อยู่ในป่าใกล้ๆ ขับร้องอยู่ด้วยเสียงไพเราะ

อนึ่ง อุปปันนะแม่ทั้ง ๓ อย่าง คืออาร์มมณาธิคหิตะ ๑ อวิกขัมภิตะ ๑ และอสมุหตะ ๑ นี้ พึงทราบว่า สงเคราะห์เข้ากับภูมิลัทธะ (อุปปันนะ) นั้นเอง

[๘๓๘] ในอุปปันนะซึ่งจำแนกประเภทดังกล่าวมานี้ อุปปันนะ ๔ อย่าง กล่าวคือวัตตมานะ ๑ ภูตาคตะ ๑ โสภาสกตะ ๑ และสมุททจาระ ๑ นั้นไม่เป็น อุปปันนะที่จะต้องละด้วย (มรรค) ญาณแม่ใดๆ เพราะมิใช่อุปปันนะที่ฆ่าด้วย (อริย) มรรค แต่อุปปันนะ กล่าวคือภูมิลัทธะ ๑ อาร์มมณาธิคหิตะ ๑ อวิกขัมภิตะ ๑ และอสมุหตะ ๑ (๔ อย่าง) นี้ได้ เพราะโลกียญาณและโลกุตตรญาณนั้นๆ เกิดขึ้น ทำให้ความเป็นอุปปันนะนั้นๆ ของอุปปันนะ (๔ อย่าง) นั้นพินาศไป เพราะฉะนั้น อุปปันนะแม่หมด (ทั้ง ๔ อย่างข้างหลังนี้) นั้นจึงเป็นอุปปันนะที่ต้องละฉะนี้แล

พึงทราบ “(๔) การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณใด” ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ด้วยประการดังกล่าวนี้

กิจในอริยสัจจ ๔

[๘๓๙] คำว่า และ (๕) กิจทั้งหลายใด มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น โยคีควรทราบไว้ตามสภาวะทุกประการ ความว่า

ที่จริง ในเวลาตรัสรู้ (อริย) สัจจะ ท่านกล่าวไว้ว่า บรรดาญาณทั้งหลาย ๔ เหล่านั้น ในแต่ละญาณ มีกิจ (ญาณละ) ๔ มีปริยญา (การกำหนดรู้) เป็นต้น เหล่านี้ คือ

๑. ปริยญา กำหนดรู้
๒. ปหาน ประหาณ (ละ)
๓. สัจฉิกิริยา ทำให้เห็นแจ้ง
๔. ภาวนา ทำให้เกิด

(เกิดขึ้น) โดยขณะเดียวกัน โยคีควรทราบกิจทั้งหลายเหล่านั้น ตามสภาวะ

มรรคญาณเปรียบด้วยดวงประทีป

เพราะว่ากิจ ๔ อย่างนี้ พระโหราณาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้แล้วว่า ดวงประทีป ทำกิจ ๔ อย่างไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือเผาไส้ ๑ กำจัดความมืด ๑ ทำแสงสว่างให้ปรากฏ ๑ ทำน้ำมันให้สิ้นไป ๑ ฉนั้นใด มรรคญาณก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ ไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือตรัสรู้ทุกข์ ด้วยการตรัสรู้โดยกำหนด รู้ ๑ ตรัสรู้สมุทัย ด้วยการตรัสรู้โดยการละ ๑ ตรัสรู้มรรค ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้ (มรรค) เกิด ๑ ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑

ถามว่า มีคำอธิบายกล่าวไว้อย่างไร ?

ตอบว่า “โยคีทำนิโรธ (พระนิพพาน) เป็นอารมณ์ แล้วบรรลุ คือเห็น คือว่าแทงทะลุซึ่งสัจจะหมดทั้ง ๔” และแม้ความข้อนี้ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้แล้วว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ แม้เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ผู้นั้นก็เห็น แม้ความดับแห่งทุกข์ ก็เห็น เขาเห็นทั้งปฏิบัติดำเนินไปสู่ความดับแห่งทุกข์ด้วย” ดังนี้^๑ ควรทราบพระพุทธดำรัส (เรื่องนี้) ทั้งหมด ทั้งท่านพระสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวไว้อีกว่า “ญาณของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยมรรค คือญาณนี้ในทุกข์ด้วย ญาณนี้ในเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ด้วย ญาณนี้ในความดับแห่งทุกข์ด้วย ญาณนี้ในปฏิบัติดำเนินไปสู่ความดับแห่งทุกข์ด้วย” ดังนี้^๒

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้คือมรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์เปรียบเหมือนดวงประทีปเผาไส้ละสมุทัยเปรียบเหมือนดวงประทีปกำจัดความมืด ทำมรรคกล่าวคือสัมมาสังกัปปะเป็นต้นให้เกิดโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนดวงประทีปทำแสงสว่างให้ปรากฏโดยรอบ ทำให้เห็นแจ้งนิโรธอันหมดสิ้นกิเลส เปรียบเหมือนดวงประทีปทำน้ำมันให้สิ้นไป

๑ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙

มรรคญาณเปรียบด้วยดวงอาทิตย์

[๘๔๐] อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ เมื่อโผล่ขึ้นมาก็ทำกิจ ๔ อย่างพร้อมกับความปรากฏไม่ก่อนไม่หลัง คือส่องให้เห็นสิ่งที่เป็นรูป ๑ กำจัดความมืด ๑ ให้ความสว่าง ๑ ระบายความหนาว ๑ ฉะนั้น มรรคญาณก็ฉนั้นเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ โดยขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลัง คือ ... ฯลฯ ... ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้ โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑ แม้ในอุปมานี้ก็พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือมรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์ เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ส่องให้เห็นสิ่งที่เป็นรูป ละสมุทัยเปรียบเหมือนดวงอาทิตย์กำจัดความมืด ทำมรรคให้เกิดโดยความเป็นปัจจัย มีสหชาติปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ให้ความสว่างทำให้เห็นแจ้งนิโรธ คือความสงบระงับกิเลส เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ระบายความหนาว

มรรคญาณเปรียบด้วยนาวา

[๘๔๑] อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนนาวา ทำกิจ ๔ อย่างไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือ ละฝั่งนี้ ๑ ตัดกระแสน้ำ ๑ นำสิ่งของไป ๑ กำลังถึงฝั่งโน้น ๑ ฉะนั้น มรรคญาณก็ฉนั้นเหมือนกัน ... ฯลฯ ... ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑ แม้ในอุปมานี้ก็พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือมรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์เปรียบเหมือนนาวาละฝั่งนี้ ละสมุทัย เปรียบเหมือนนาวาตัดกระแสน้ำ ทำมรรคให้เกิดโดยความเป็นปัจจัย มีสหชาติปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนนาวานำสิ่งของไป ทำให้เห็นแจ้งนิโรธอันเป็นฝั่งโน้น เปรียบเหมือนนาวา (กำลัง) ถึงฝั่งโน้น

ตรัสรู้อรียสัจจโดยอาการ ๑๖

[๘๔๒] อนึ่ง ในเวลาตรัสรู้ (อรีย) สัจจะดังกล่าวมานั้น มรรคซึ่งมีญาณดำเนินไปด้วยกิจ ๔ อย่าง โดยขณะเดียวกันนั้นก็มีสัจจะ ๔ นั้นแลเป็นอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกัน (เอกปฏิเวธ)^๑ โดยความหมายว่า (เป็นสภาวะ) เทียงแท้ ด้วยอาการ ๑๖ ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า “(ถามว่า) สัจจะ ๔ มีอาการพึงรู้แจ้ง

๑ อรรถกถาแก้ไข แปลได้ ๒ อย่าง คือ มีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกัน หรือมีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดโดยความเป็นอันเดียวกัน

แทงตลอดด้วยมรรคเดียวกันโดยความหมายว่า (เป็นสภาวะ) เทียงแท้อย่างไร ? (ตอบว่า) สัจจะ ๔ มีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกันโดยความหมายว่าเทียงแท้โดยอาการ ๑๖ คือ

(ก) สภาวะที่เทียงแท้ของทุกข์ (มี ๔ อาการ) คือ

๑. เป็นสภาวะที่	บีบคั้น	(ปีฬนฺธุโจ)
๒. เป็นสภาวะที่	ปัจจัยปรุงแต่ง	(สงฺขตฺธุโจ)
๓. เป็นสภาวะที่	ทำให้เร่าร้อน	(สนฺดาปฺธุโจ)
๔. เป็นสภาวะที่	แปรผัน	(วิปริณามฺธุโจ)

(ข) สภาวะที่เทียงแท้ของสมุทัย (มี ๔ อาการ) คือ

๕. เป็นสภาวะที่	ประมวลมาไว้	(อายุหนฺธุโจ)
๖. เป็นสภาวะที่	เป็นมูลเหตุ	(นิทานฺธุโจ)
๗. เป็นสภาวะที่	ผูกมัด	(สํโยคฺธุโจ)
๘. เป็นสภาวะที่	พัวพัน	(ปฺลิลิโพธฺธุโจ)

(ค) สภาวะที่เทียงแท้ของนิโรธ (มี ๔ อาการ) คือ

๙. เป็นสภาวะที่	สลัดออกไป	(นิสฺสรณฺธุโจ)
๑๐. เป็นสภาวะที่	ว่างส้งัด	(วิเวกฺธุโจ)
๑๑. เป็นสภาวะที่	ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง	(อสงฺขตฺธุโจ)
๑๒. เป็นสภาวะที่	ไม่ตาย	(อมตฺธุโจ)

(ง) สภาวะที่เทียงแท้ของมรรค (มี ๔ อาการ) คือ

๑๓. เป็นสภาวะที่	นำออกไป	(นินฺยฺยานฺธุโจ)
๑๔. เป็นสภาวะที่	เป็นเหตุ	(เหตฺุธุโจ)
๑๕. เป็นสภาวะที่	เห็น	(ทสฺสนฺธุโจ)
๑๖. เป็นสภาวะที่	เป็นใหญ่	(อธิปฺเตยฺยฺธุโจ)

สัจจะ ๔ โดยสภาวะที่เทียงแท้ ท่านสงเคราะห์ด้วยอาการ ๑๖ อย่างนี้ เข้าเป็นสภาวะเดียวกัน สิ่งใดที่ท่านสงเคราะห์เป็นสภาวะเดียวกัน สิ่งนั้นก็มีความเป็นอันเดียวกัน

สิ่งใดมีความเป็นอันเดียวกัน สิ่งนั้นพระโยคีก็รู้แจ้งแทงตลอดด้วยญาณเดียว เพราะเหตุ นั้น สัจจะ ๔ จึงมีอาการ ฟังรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคญาณเดียว” ดังนี้^๑

[๘๔๓] จะพึงมีคำทักท้วงในข้อนี้ว่า “ในเมื่อความหมายแม้อย่างอื่นของ สัจจะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้น เช่น (เป็น) โรคและ (เป็น) ไข้เป็นต้น ยังมีอยู่ แต่แล้ว เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวไว้เพียง ๔ เท่านั้น” ในข้อนี้เราขอกล่าวตอบว่า “เพราะ (สัจจะทั้งหลาย) ปรากฏชัดด้วยการเห็นสัจจะอื่น (ด้วย)” เพราะว่าสัจจญาณ ท่าน กล่าวไว้โดยมีสัจจะแต่ละสัจจะเป็นอารมณ์โดยนัยเป็นต้นว่า “ในญาณทั้งหลายนั้น ญาณ ในทุกข์เป็นไฉน ? คือปัญญา ความรู้ทั่ว ... ซึ่งเกิดขึ้นปรารภทุกข์ นี้ ท่านกล่าวว่า ญาณในทุกข์” ดังนี้^๒ บ้าง กล่าวโดยทำสัจจะอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์แล้ว สำเร็จกิจ ในสัจจะทั้งหลายแม้ที่เหลืออื่นด้วย โดยนัยเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ แม้ทุกข์สมุทัย ผู้นั้นก็เห็นด้วย” ดังนี้^๓ บ้าง ในการเห็น ๒ อย่างนั้น ในกาลใด โยคี ทำสัจจะแต่ละอย่างให้เป็นอารมณ์ ในกาลนั้น สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์แม้ มีความบีบคั้นเป็นลักษณะโดยสภาพนั้นก็ปรากฏชัดแจ้งขึ้นก่อน ด้วยการเห็นสมุทัย เพราะทุกข์นั้นถูกสมุทัยซึ่งมีการประมวลมาเป็นลักษณะประมวลเข้าไว้ ปรุงแต่งไว้ ทำ เป็นกองไว้ แต่เพราะเหตุที่มรรคนำเอาภาวะทำให้เราร้อนเพราะกิเลสไปเสีย จึงเป็น สภาวะเย็นสนิทเพราะฉะนั้นสภาวะที่ทำให้เราร้อนแห่งทุกข์ (สัจจ) นั้นก็ปรากฏ ชัดแจ้ง ด้วยการเห็นมรรค (สัจจ) เหมือนหนึ่งความไม่สวยงามของนางสุนทรีปรากฏชัดเจน แก่ท่านพระนันทะด้วยการเห็นนางอัปสร^๔ ส่วนสภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์ (สัจจ) นั้น ปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธ (สัจจ) ซึ่งเป็นสภาวะไม่แปรผัน เพราะเหตุนี้ จึง ไม่มีคำที่จะพึงกล่าวในเรื่องนี้โดยแท้

อนึ่ง สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย (สัจจ) แม้มีการประมวลมาเป็นลักษณะ โดยสภาพ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ (สัจจ) เหมือนหนึ่งความที่โกชนะเป็น เหตุแห่งความป่วยไข้ ปรากฏชัดเจนด้วยการเห็นความป่วยไข้ซึ่งเกิดแต่ (การบริโภค) โกชนะไม่เป็นสัปปายะ สภาวะที่ผูกมัด (แห่งสมุทัยสัจจ) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๔๓๔

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙

๓ ดูเทียบ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

๔ ดู - สงคามาวจรชาดก, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๙๑ และ นนทเหตุเรวตฤ, ธมมปทฎกถา (บาลี) ๑/๑๐-๑๒๑

เห็นนิโรธ (สัจ) ซึ่งเป็นสภาวะที่ปราศจากความผูกมัด และสภาวะที่พัวพัน (แห่งสมุทัยสัจ) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรค (สัจ) ซึ่งเป็นสภาวะที่นำออก ฉะนั้นแล

อนึ่ง สภาวะที่ว่างสงัดแห่งนิโรธ (สัจ) แม้มีการสลัดออกไป (จากทุกข์) เป็นลักษณะจะปรากฏชัดแจ้ง ด้วยการเห็นสมุทัย (สัจ) ซึ่งเป็นสภาวะไม่ว่างสงัด สภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (แห่งนิโรธสัจ) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรค (สัจ) ความจริง มรรคเป็นสภาวะที่ท่านโยคีผู้ไม่เคยเห็นมาก่อน ในสังสารวัฏซึ่งไม่มีใครรู้ที่สุดและเบื้องต้น อีกอย่างหนึ่ง แม้มรรคนั้นก็ยังเป็นสังขตะ (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง) โดยแท้ เพราะยังมีปัจจัยอยู่ เพราะเหตุนี้ ความที่นิโรธสัจซึ่งเป็นสภาวะหาปัจจัยมิได้ เป็นสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงเป็นภาวะที่ปรากฏชัดแจ้งอย่างยิ่ง อนึ่ง สภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธสัจนั้นจะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ (สัจ) เพราะว่าทุกข์เป็นยาพิษ อมตะ คือพระนิพพาน

อนึ่ง สภาวะที่เป็นเหตุแห่งมรรค (สัจ) ซึ่งแม้เป็นธรรมสลัดออกเป็นลักษณะจะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นสมุทัย (สัจ) ว่า “สมุทัยนี้ มิใช่เหตุแห่งการบรรลุพระนิพพาน มรรคนี้ต่างหากเป็นเหตุ” ดังนี้ สภาวะที่เห็น (แห่งมรรคสัจ) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธ (สัจ) เหมือนหนึ่งความแจ่มใสของดวงตาปรากฏแจ่มแจ้งแก่บุคคลผู้เห็นรูปทั้งหลายที่ละเอียดอย่างยิ่งด้วยคิดว่า “ดวงตาของฉันแจ่มใสจริง ๆ” สภาวะที่เป็นใหญ่แห่งมรรคสัจจะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ (สัจ) เหมือนหนึ่งความเป็นใหญ่แห่งชนผู้ยิ่งใหญ่ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นชนเชื้อใจผู้อาดูรเดือดร้อนด้วยโรคหลายอย่าง ฉะนั้นแล

ในที่นี้ ได้กล่าวสภาวะแห่งสัจจะแต่ละข้อว่ามีข้อละ ๔ อย่าง โดยความปรากฏชัดแจ้งตามลักษณะของตน ๆ และโดยปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นสภาวะที่แท้จริง อย่างอื่นข้อละ ๓ นอกนี้ ด้วยประการฉะนี้ แต่ในขณะ (บรรลุวิริย) มรรค มีสภาวะ (๑๖) เหล่านี้แม้ทุกประการก็ถึงความรู้แจ้งแทงตลอด ด้วยญาณที่มีกิจ ๔ ในสัจจะทั้งหลาย มีทุกข์เป็นต้น ญาณเดี่ยวนั้นเอง ฉะนั้นแล แต่ทว่า ท่านว่าที่บุคคลเหล่าใด ประสงค์การ

๑ ดูบาลี ทุติย. ๕๒๙/๑๓๙, ฎีกา. ทุติย. ๘๔๓/๕๖๐

บรรลุต่างๆ กัน (ในอริยสัจ) คำกล่าว ตอบที่เกิน (กว่านี้) สำหรับว่าที่บุคคลเหล่านั้น
ท่านกล่าวไว้เรียบร้อยแล้ว ในกถาวัตถุปกรณ์ ในพระอภิธรรมปิฎก^๑

กิจ ๔ ประการ ในอริยสัจ ๔

[๘๔๔] ณ บัดนี้ กิจ ๔ ประการ มีปริญา (การกำหนดรู้) เป็นต้น อันใดที่
กล่าวถึงมาแล้ว ในกิจ ๔ ประการเหล่านั้น

ติวิธา โหติ ปริญา ตถา ปหานมปิ สัจจกิริยาปิ
เทว ภาวนา อภิมตา วินิจจายो ตตถ ฌาตพฺโพ.

แปลความว่า

(กิจคือ) ปริญา มี ๓ อย่าง แม่ (กิจคือ) ปหาน แม่ (กิจ
คือ) สัจจกิริยาก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน (กิจคือ) ภาวนา รู้
กันแล้วว่ามี ๒ อย่าง พึงทราบการวินิจฉัยในกิจ ๔ ประการ
นั้น (ดังต่อไปนี้)

ปริญา-การกำหนดรู้ ๓

[๘๔๕] คำว่า “ปริญญามี ๓ อย่าง” ความว่า ปริญา มี ๓ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. ญาตปริญา
๒. ตีรณปริญา
๓. ปหานปริญา

๑. ญาตปริญา

ในปริญา ๓ นั้น การกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า “ปัญญา
เป็นเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่า ญาณ (ญาณที่เป็นสภาวะรู้) โดยความหมายว่าปรากฏอยู่แล้ว”
ดังนี้^๒ แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่รู้แล้วด้วย
ความรู้ยิ่ง ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมปรากฏแล้ว” ดังนี้^๓ (และ) กล่าวไว้โดยพิสดาร

๑ ดูรายละเอียดเปรียบเทียบใน อภ. ก. (ไทย) ๓๗/๑/๑

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๐/๓

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

โดยนัยว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงรู้ด้วยความรู้ยิ่ง ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ด้วยความรู้ยิ่งคืออะไร? ภิกษุทั้งหลาย คือจักขุ เป็นสิ่งที่พึงรู้ด้วยความรู้ยิ่ง ...” ดังนี้^๑ เป็นต้น ชื่อว่า **ญาณตปริยญา** การกำหนดรู้สิ่งที่ได้รู้แล้ว

ความรู้ด้วยปัญญาซึ่งนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย (ของนามและรูปนั้น) เป็นภูมิพื้นเฉพาะของญาณตปริยญานั้น

๒. ตีรณปริยญา

[๘๔๖] แต่ว่าการกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า “ปัญญา กำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณโดยสภาวะว่าไตร่ตรอง” ดังนี้^๒ แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่กำหนดรู้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านไตร่ตรองแล้ว” ดังนี้^๓ (และ) กล่าวไว้โดยพิสดารโดยนัยว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้ ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวงที่พึงกำหนดรู้ คืออะไร? ภิกษุทั้งหลาย คือจักขุเป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้ ...” ดังนี้^๔ เป็นต้น ชื่อว่า **ตีรณปริยญา** การกำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรอง

การกำหนดรู้ที่ดำเนินไปด้วยการไตร่ตรองว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” เริ่มตั้งแต่กลาปสัมมสนญาณจนถึงอนุโลมญาณเป็นภูมิพื้นเฉพาะของตีรณปริยญานั้น

๓. ปหานปริยญา

[๘๔๗] ส่วนการกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า “ปัญญาในการปหาน (การละ) ชื่อว่า ญาณโดยสภาวะละทิ้งไป” ดังนี้^๕ แล้วกล่าวไว้โดยพิสดารอย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ละได้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านละทิ้งไปแล้ว” ดังนี้^๖ (และ) ดำเนินไปโดยนัยเป็นต้นว่า “ละนิจจสัณญา (ความหมายรู้ว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสสนา ...” ดังนี้ ชื่อว่า **ปหานปริยญา**

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

๕ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๓

๔ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๓

การกำหนดรู้ เริ่มตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณจนถึงมรรคญาณ เป็นภูมิพ้นของ
 ปหานปริญาณั้น ในกิจคือปริญาณี้ ท่านประสงค์เอาปหานปริญาณดังกล่าวนี้
 หรือว่า เพราะเหตุที่แม้ญาติปริญาณและตีสณปริญาณก็มีปหานปริญาณ (หรือมรรค)
 นั้นเป็นเป้าหมายอยู่โดยเฉพาะและเพราะเหตุที่โยคีละกรรมทั้งหลายเหล่าใด กรรม
 ทั้งหมดเหล่านั้นก็เป็นกรรมที่ปรากฏแล้วและไตร่ตรองไว้แล้วโดยแน่นอน เพราะฉะนั้น
 พึงทราบโดยปริยายนี้แม้ทั้ง ๓ ปริญาณก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน

ปหาน ๓ อย่าง

[๔๔๘] คำว่า “แม่ (กิจคือ) ปหาน ... ก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน” ความว่า ที่จริง
 แม่ปหาน (ประหาณคือการละ) ก็มี ๓ อย่างเหมือนปริญาณั้นแล คือ

๑. **วิกขัมภนปหาน** ละด้วยการข่มไว้
๒. **ตทังคปหาน** ละองค์นั้นๆ ด้วยองค์นั้นๆ
๓. **สมุจเฉทปหาน** ละโดยตัดขาด

๑. วิกขัมภนปหาน

ในปหาน ๓ อย่างนั้น การข่มธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีนิรณเป็นต้น ไว้ด้วย
 โลภียสมาธินั้นๆ เหมือนกันสาหร่ายไว้ด้วยหม้อที่แกว่งไปมาบนผิวน้ำซึ่งมีสาหร่าย
 นี้เรียกว่า วิกขัมภนปหาน แต่ในพระบาลี ท่านกล่าวไว้เฉพาะการข่มนิรณทั้งหลาย
 เท่านั้นว่า “และการละด้วยการข่มนิรณทั้งหลายไว้ของโยคีผู้ทำปฐมฌานให้เกิด” ดังนี้
 พึงทราบว่า คำพระบาลีนั้น ท่านกล่าวไว้เพราะ (ปหาน) ปรากฏอยู่ เพราะว่า นิรณ
 ทั้งหมดหาท่วมทับจิตทันทีทันใด ทั้งในตอนต้น ทั้งในตอนท้ายของฌานมิได้ กรรม
 ทั้งหมดมีวิตกเป็นต้นก็ถูกข่มไว้ เฉพาะในขณะที่ฌานเป็นอัปปนาแล้วเท่านั้น เพราะ
 ฉะนั้น การข่มนิรณทั้งหลายไว้ จึงปรากฏชัด

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๒. ตังคปหาน

[๘๔๙] ส่วนปหานใด ธรรมที่พึงละนั้นๆ โดยความเป็นปฏิบัติโดยเฉพาะ ด้วยองค์คุณนั้นๆ ซึ่งเป็นอวัยวะของวิปัสสนา เปรียบเหมือนการปหานความมืดได้ด้วยประทีปที่จุดลูกโป่งในเวลากลางคืน นี้ เรียกว่า **ตังคปหาน**

ตังคปหานตามวิปัสสนาญาณ

ตังคปหานนี้เป็นอย่างไร ?

ก่อนอื่น ได้แก่ ปหาน คือการละ :-

๑. สักกายทิฎฐิ ด้วยการกำหนดรู้นามและรูป
๒. ทิฎฐิที่ไม่มีเหตุและปราศจากเหตุอันสมควรและมลทินคือความสงสัย ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย (ของนามและรูป)
๓. ความยึดถือโดยเป็นก้อนว่า “เรา, ของเรา” ด้วยการกำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่มก้อน
๔. ความสำคัญหมายรู้ในสิ่งที่มีใช่มรรคว่าเป็นมรรค ด้วยการกำหนดรู้สิ่งเป็นมรรคและสิ่งไม่เป็นมรรค
๕. อุกฺเขททิฎฐิ ด้วยเห็นความเกิดขึ้น
๖. สัสสตทิฎฐิ ด้วยเห็นความดับ
๗. ความหมายรู้ในสิ่งมีความน่ากลัวว่าไม่น่ากลัว ด้วยความปรากฏเป็นของน่ากลัว
๘. ความหมายรู้ว่าเป็นที่ชื่นชมยินดี ด้วยการเห็นโทษชั่วร้าย
๙. ความหมายรู้ที่น่าอภิมรณ ด้วยการเห็นเนื่องๆ ด้วยความเบื่อหน่าย
๑๐. ความไม่ปรารถนาเพื่อพ้นไป ด้วยความปรารถนาเพื่อพ้นไป
๑๑. ความไม่พิจารณาทบทวน ด้วยการพิจารณาทบทวน
๑๒. ความไม่วางเฉย ด้วยการวางเฉย
๑๓. ความยึดมั่นโดยขัดแย้งต่อสัจจะ ด้วยการคล้อยตาม

มหาวิปัสสนา ๑๘

แต่หรือว่าปหานใด ใน มหาวิปัสสนา ๑๘^๑ คือการละ :-

๑. นิจจสัญญา	ด้วย อนิจจานุปัสสนา
๒. สุขสัญญา	ด้วย ทุกขานุปัสสนา
๓. อตตสัญญา	ด้วย อนัตตานุปัสสนา
๔. ความเพลิตเพลิน	ด้วย นิพพิทานุปัสสนา
๕. ความกำหนด	ด้วย วิราคานุปัสสนา
๖. สมุทัย	ด้วย นิโรธานุปัสสนา
๗. ความยิดถือ	ด้วย ปฏิณิสัคคานุปัสสนา
๘. ความหมายรู้ว่าเป็นก้อน	ด้วย ขยานุปัสสนา
๙. ความชวนชวาย	ด้วย วยานุปัสสนา
๑๐. ความหมายรู้ว่ายั่งยืน	ด้วย วิปริณามานุปัสสนา
๑๑. นิमित	ด้วย อนิมิตตานุปัสสนา
๑๒. ความตั้งมั่น	ด้วย อัปปณิหิตานุปัสสนา
๑๓. ความยิดมั่น	ด้วย สุธมฺมตานุปัสสนา
๑๔. ความยิดมั่นโดยยิดถือว่าเป็นสาระ	ด้วย อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา
๑๕. ความยิดมั่นคือความลุ่มหลง	ด้วย ยถาภูตญาณทัสสนะ
๑๖. ความยิดมั่น ด้วยความอาลัย	ด้วย อาทีนวานุปัสสนา
๑๗. ความไม่พิจารณาทบทวน	ด้วย ปฏิสังขานุปัสสนา
๑๘. ความยิดมั่น ด้วยความผูกพัน	ด้วย วิวิฏฐานุปัสสนา

แม้ ปหาน ดังกล่าวนี้อีกเป็น ตังคปหาน เหมือนกัน

อธิบายความในมหาวิปัสสนาแต่ละข้อ^๒

[๔๕๐] ในมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้น การละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นโดยประการใด การละด้วยประการนั้น ได้กล่าวไว้ใน (ตอนว่าด้วย) ภังคานุปัสสนา เรียบร้อยแล้ว

๑ ดูเทียบ ชุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๒ ดูคำแปล มหาวิปัสสนา ๑๘ แต่ละอย่างในหน้า ๑๐๕๒-๑๐๕๔ ข้างต้น

แต่คำว่า “ขยานุปัสสนา” หมายถึง ญาณของท่านผู้ทำการสลایตัวของความเป็นก้อนออกไป แล้วเห็นความสิ้นไปอย่างนี้ว่า “ชื่อว่าไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป” การละชนสังขยา (ความสำคัญว่า เป็นก้อน) ก็ได้ด้วยญาณนั้น

คำว่า “วยานุปัสสนา” หมายถึง ความเป็นผู้เห็นความดับของสังขารทั้งหลาย โดยพิจารณาเห็นเองและโดยอนุমান แล้วน้อมจิตไปในนิโรธ กล่าวคือความดับนั้น โดยเฉพาะซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า:-

อารมฺมณานฺวเณ อุโป เอกวฏฺฐานา
นิโรธเ อธิมุตฺตตา วยลกฺขณวิปัสสนา.

แปลความว่า

การกำหนดอารมณ์ทั้งสอง (คือทั้งที่เห็นและมีได้เห็น)
โดยความเป็นอันเดียวกันโดยอำนาจตามอารมณ์ คือ
ความน้อมจิตไปในนิโรธ ชื่อว่าวยลักขณวิปัสสนา (คือ
การเห็นแจ้งซึ่งลักษณะแห่งความดับ)^๑

เป็นอันละความชวนชวายได้ด้วย วยานุปัสสนา นั้น เพราะว่าเมื่อโยคีเห็นอยู่ โดยแจ่มแจ้งว่า “บุคคลพึงชวนชวาย เพื่อประโยชน์แก่สังขารทั้งหลายเหล่าใด สังขารทั้งหลายเหล่านั้น มีความดับไปเป็นธรรมดาอย่างนี้” จิต (ของโยคินั้น) ก็ไม่น้อมไปในความชวนชวาย

คำว่า “วิปริณามานุปัสสนา” หมายถึง การเห็นเลยขอบเขตนั้นๆ ไป แล้วดำเนินไปโดยประการอื่นด้วยอำนาจกัมมัญฐานมีรูปสัตตกัมมัญฐานเป็นต้น หรือว่าการเห็นความแปรผันของสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือด้วยชรา ๑ ด้วยมรณะ ๑ เป็นอันละความสำคัญว่ายังยืนได้ด้วยวิปริณามานุปัสสนานั้น

๒ ดูอธิบาย มหาวิปัสสนา เหล่านี้ ใน สหุตมมปกาสิณี, น. ๑๒๕

คำว่า “อนิมิตตานุปัสสนา” ได้แก่ อนิจจานุปัสสนานั้นเอง การละนิมิตว่าเที่ยง
ก็มีได้ด้วยอนิจจานุปัสสนานั้น

คำว่า “อัปปณิหิตานุปัสสนา” ได้แก่ ทุกขานุปัสสนานั้นเอง การละความ
ทะเยอทะยานในสุขและความปรารถนาสุขก็มีได้ด้วยทุกขานุปัสสนานั้น

คำว่า “สุญญตานุปัสสนา” ได้แก่ อนัตตานุปัสสนานั้นเอง การละความยึดมั่น
ว่า “มีอัตตา” ก็มีได้ด้วยอนัตตานุปัสสนานั้น

คำว่า “อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา” หมายถึง วิปัสสนาที่รู้อารมณ์ มีรูปเป็นต้น
แล้วเห็นความดับของอารมณ์นั้นด้วยและความดับของจิตซึ่งมีรูปเป็นต้นนั้นเป็น
อารมณ์ด้วย แล้วถือไว้ซึ่งความว่างเปล่าเป็นต้น ด้วยอำนาจภังคญาณว่า “สังขาร
ทั้งหลายนั้นแลแตกดับไป ความตายมีอยู่แก่สังขารทั้งหลาย ไม่มีใครๆ อื่น” ซึ่งท่าน
กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า:-

อารมณ์มณฺจ ปฏิสงฺขา ภงฺคณฺจ อนุปสฺสติ
สุญฺญโต จ อูปฏฺฐานํ อธิปญฺญา วิปสฺสนา.

แปลความว่า

กำหนดรู้อารมณ์และเห็นเนื่องๆซึ่งความดับกับทั้งความ
ปรากฏโดยความว่างเปล่า คืออธิปัญญาวิปัสสนา^๑

วิปัสสนา (ดังกล่าว) นั้น ท่านเรียกว่า “อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา” เพราะทำ
วิเคราะห์ศัพท์ว่า “ปัญญารู้ยิ่งด้วย เห็นแจ้งในธรรมทั้งหลายด้วย” ดังนี้ การละ
ความยึดมั่นด้วยความยึดถือว่าเป็นแก่นสาร มีได้ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น
เพราะเห็นแล้วเป็นอย่างดีถึงความไม่มีสภาวะอันเที่ยงแท้และความไม่มีสภาวะ คืออัตตา

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

คำว่า “**ยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง**” ได้แก่ การกำหนด
รู้นามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย การละความยึดมั่นคือความลุ่มหลงซึ่งเป็นไปโดยนัย
เป็นต้นว่า “เราได้มีมาแล้วในกาลอดีตหรือหนอแล”^๑ และโดยนัยเป็นต้นว่า “โลกเกิด
มีขึ้นจากพระอิศวร” ดังนี้ (การละนี้) มีได้ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะนั้น

คำว่า “**อาทีนวานุปัสสนา ความเห็นเนื่องๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย**” หมายถึง ญาณ
กำหนดรู้ด้วยการเห็นโทษชั่วร้ายในภพ ๓ เป็นต้น ทุกหนทุกแห่ง ซึ่งเกิดขึ้นด้วย
ความปรากฏเป็นของน่ากลัว (ภยตูปัญฐานญาณ) การละความยึดมั่นด้วยความ
อาลัยโดยเห็นว่า “ไม่ปรากฏสิ่งใดๆ ที่ควรติดอยู่” มีได้ด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณนั้น

คำว่า “**ปฐิสังขานุปัสสนา การตามดูด้วยการกำหนดรู้ทบทวน**” ได้แก่
ปฐิสังขาญาณ ทำอุบายเพื่อการพ้นไป การละความไม่กำหนดรู้ทบทวน มีได้ด้วย
ปฐิสังขาญาณนั้น

คำว่า “**วิวิญญานุปัสสนา การตามเห็นเนื่องๆ ด้วยจิตถอยกลับ**” ได้แก่
สังขารูปกชาญาณและอนุโลมญาณ เพราะได้กล่าวไว้แล้วว่า “ในเวลานั้น จิตของโยคี
นั้นก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ จากสังขารทั้งปวง เหมือนหยดน้ำในใบบัว ซึ่งขอบ
ใบงอนิดๆ” เพราะฉะนั้น การละความยึดมั่นด้วยความผูกพัน จึงมีได้ด้วย
วิวิญญานุปัสสนานั้น อธิบายว่าการละความยึดมั่นด้วยกิเลสมีกามสังโยคเป็นต้น มีได้
ด้วยความไม่เป็นไปของกิเลส

พึงทราบ ตักทักปหานโดยพิสดารด้วยประการดังกล่าวนี้ แต่ในพระบาลี ท่าน
กล่าวแต่โดยสังเขปเท่านั้นว่า “และการละทักทักทั้งหลายด้วยองค์นั้นๆ ของท่านโยคีผู้
ทำสมาธิ ซึ่งมีส่วนเจาะทะลุให้เกิด”^๒

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

๓. สมุจเฉทปหาน

[๘๕๑] ส่วน ปหาน (คือการละ) ไต ละครรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นด้วย อริยมรรคญาณโดยอาการที่ธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นไม่เป็นไปได้อีกต่อไป เหมือนประหารต้นไม้ที่ถูกจักรวิเศษของสายฟ้าฟาด นี้เรียกว่า สมุจเฉทปหาน ซึ่ง ท่านกล่าวระบุถึงไว้ (ในพระบาลี) ว่า “อนึ่ง สมุจเฉทปหานของท่านโยคีผู้ทำมรรค ไปสู่ความดับ อันเป็นโลกุตตระให้เกิด” ดังนี้^๑

ในปหานทั้ง ๓ เหล่านี้ ด้วยประการดังกล่าว ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ท่านประสงค์ เอา สมุจเฉทปหาน อย่างเดียว

และโดยเหตุที่แม้วิกขัมภนปหานและตทังคปหาน ในตอนต้นๆ ของโยคินั้นก็มี สมุจเฉทปหานนั้นเป็นเป้าหมายโดยเฉพาะอยู่แล้วเพราะฉะนั้นโดยปริยายนี้พึงทราบว่ ปหานแม้ทั้ง ๓ ก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน เพราะเปรียบเทียบว่า ถึงแม้ กิจกรรมใดที่พระราชาผู้เป็นปฎิบัคษ์ ทรงทำไว้ในกาลก่อนหน้านั้น ครั้นพระราชาผู้ ปลงพระชนม์ชีพพระราชาผู้เป็นปฎิบัคษ์แล้วเสด็จเถลิงราชสมบัติ เขาก็กล่าวกันว่า กิจกรรมนี้และกิจกรรมนั้นพระราชา (องค์เถลิงราชสมบัติ) ทรงทำไว้ทั้งหมดนั้นแล

สังคิกิริยา ๓^๒

[๘๕๒] คำว่า “แม้สังคิกิริยาก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน” ความว่า สังคิกิริยาแม้ จำแนกเป็น ๒ อย่างคือ

๑. โลเกียสังคิกิริยา

๒. โลกุตตรสังคิกิริยา

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย ๑๒/๑๘/๑๙

๒ ดูเทียบ ข. ป. (ไทย ๓๑/๒๔/๓๔

๑ ดูเทียบ ข. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๒ สังคิกิริยา แปลตามศัพท์ว่า ทำให้เห็นด้วยดวงตาตนเอง, ส=ตนเอง+อักขิ=ดวงตา+กิริยา=ทำ, เทียบบาลี ว่า สกฺขี กโรติ. แต่ด้วยอิทธิพลแบบสันสกฤต เพราะอยู่หน้า กร จึงแปลง กฺข เป็น จฺจ เป็น สจฺจกโรติ,

สำหรับโลกุตตรสังขาริกิริยา มี ๓ อย่างโดยแตกต่างกันด้วยทสสนะ และ ภาวนา ในสังขาริกิริยา ๒ นั้น การสัมผัสผัสมานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น ซึ่ง (มีที่) มาโดยนัย (พระบาลี) ว่า “ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ปฐมฌาน ... ข้าพเจ้าเป็นผู้มีความชำนาญในปฐมฌาน ... ปฐมฌานข้าพเจ้าทำให้เห็นแจ้งแล้ว”^๑ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า โลกียสังขาริกิริยา

คำว่า “ผัสสนา (คือสัมผัส)” หมายถึงว่า การบรรลุแล้วถูกต้องด้วยการสัมผัส ด้วยญาณโดยประจักษ์ (แก่ตนเอง) ว่า “สิ่งนี้ข้าพเจ้าได้ประสบแล้ว” ความจริง ท่านก็หมายถึงความข้อ (หลัง) นี้แหละ จึงยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงว่า “ปัญญาในสังขาริกิริยา ชื่อว่าญาณโดยความหมายว่าถูกต้อง” ดังนี้^๒ แล้วกล่าวนิเทศของสังขาริกิริยา (ต่อไป) ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ท่านทำให้เห็นแจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านสัมผัสแล้ว”^๓ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่าใดแม้ได้ทำให้เกิดขึ้นในสันดานของตนเอง แต่รู้แล้วทั้งสิ้นด้วยญาณโดยมีต้องอาศัยผู้อื่นเป็นปัจจัย ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมที่ทำให้เห็นแจ้งแล้วเช่นกัน แท้จริงด้วยเหตุนี้ นั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวง ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้ง ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวง ที่ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้งคืออะไร ? ภิกษุทั้งหลาย คือ จักขุ ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้ง ... ” ดังนี้^๔ เป็นต้น ทั้งยังกล่าวไว้ต่อไปอีกว่า “เมื่อเห็นรูป ก็ทำให้เห็นแจ้ง เมื่อเห็นเวทนา ... ฯลฯ ... เมื่อเห็นวิญญูณก็ทำให้เห็นแจ้ง เมื่อเห็นจักขุ ... เห็นชราและมรณะ ... เห็นพระนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะก็ทำให้เห็นแจ้ง เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ทำให้เห็นแจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่าเป็นธรรมที่ถูกต้องแล้ว” ดังนี้^๕

แต่ว่า การเห็นพระนิพพานในขณะ (บรรลุ) ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็น ทสสนสังขาริกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการเห็น) ส่วนในขณะแห่งมรรคอื่นที่เหลือ เป็น

สังขาริกิริยา

๑ ดูเทียบ วิ. มหา. (ไทย ๑/๒๐๓-๒๐๔/๑๘๘-๑๘๙)

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓

๔ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๔๖

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๑๒๖

๕ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๔๗

ภวนาสัจฉิกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการทำให้เกิด) ฉะนั้นแล ในที่นี้ ท่านประสงค์
เอาสัจฉิกิริยาแม่ทั้ง ๒ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า การทำให้เห็นแจ้งซึ่ง
พระนิพพานโดยทางทัสสนะและภวนาเป็นกิจของญาณนี้

ภวนา ๒ อย่าง

[๘๕๓] คำว่า “ภวนารู้กันแล้วว่ามี ๒ อย่าง” ความว่า ส่วน ภวนา ท่าน
ตกลงไว้ ๒ อย่างเท่านั้น คือ:-

๑. โลภียภวนา

๒. โลกุตตรภวนา

ใน ๒ ภวนานั้น การทำศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกียะให้เกิดขึ้น
และการอบรมสันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกียะนั้น เป็น **โลภีย-**
ภวนา

การทำ ศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกุตตระให้เกิดขึ้น และการอบรม
สันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกุตตระนั้น เป็น **โลกุตตรภวนา**

ในภวนาทั้งสองนั้น ในญาณทัสสนวิสุทธิกถานี้ ประสงค์เอาโลกุตตรภวนา
เพราะว่า (มรรค) ญาณแม่ทั้ง ๔ อย่างนี้ ทำศีลเป็นต้นที่เป็นโลกุตตระให้เกิดขึ้น
โดยความเป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น ของศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลาย ที่
เป็นโลกุตตระเหล่านั้น และพระอริยบุคคลก็อบรมสันดาน (ของตน) ด้วยศีลเป็นต้น
ที่เป็นโลกุตตระเหล่านั้น เพราะเหตุนี้โลกุตตรภวนานั้นแล เป็นกิจของมรรคญาณนั้น
ดังนี้แล

“(๕) กิจทั้งหลายใด มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น
โยคีควรทราบไว้ตามสภาวะทุกประการ” ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ฉะนั้นแล

อนึ่ง เพื่อแสดงวิธีแห่งการทำปัญญาให้เกิด ซึ่งมีมาแต่โดยสรุปเท่านั้น อย่างนี้ว่า

สีเล ปติฏฐาย นโร สปัญโญ

จิตต์ ปณณญจ ภาวยํ ฯ

พระภิกษุ ผู้เป็นนรชน มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้วพึงทำ
สมาธิจิตและอริยปัญญาให้เกิด ฯลฯ ดังนี้

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว (ข้างต้น) ว่า “พระภิกษุผู้ทำวิสุทธิ ๒ (คือสีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ) อันเป็นรากเหง้าให้ถึงพร้อมแล้ว ทำวิสุทธิ ๕ (คือทวิภูมิจิตวิสุทธิ กังขา-
วิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสน-
วิสุทธิ) อันเป็นลำดับให้ถึงพร้อมอยู่ พึงทำปัญญาให้เกิดขึ้น” ดังนี้ คำนั้นเป็นอัน
ข้าพเจ้าขยายความพิสดารแล้วด้วยคำมีประมาณดังกล่าวมานี้ และปัญหากรรมว่า
“ควรทำปัญญาให้เกิดอย่างไร” นี้ ข้าพเจ้าก็ได้วิสัชนาแล้วด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๒๒ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปรภณวิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริเฉทที่ ๒๓

ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

[๘๕๔] อนึ่ง ปัญหากรรมใด ที่เรากล่าวไว้ว่า “อะไร เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา (การทำวิปัสสนาบรรลุปัญญาให้เกิด)”^๑ (บัดนี้) เราจะกล่าวแก้ในปัญหากรรมนั้น (ต่อไป)

ความจริง ขึ้นชื่อว่า **ปัญญาภาวนา** (คือการทำวิปัสสนาบรรลุปัญญาให้เกิด) นี้ มีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง การที่จะประกาศอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยพิสดาร แม้ใช้เวลายาวนานก็ทำได้ง่าย แต่พึงทราบอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยสังเขปไว้ดังนี้ คือ:-

๑. **นानากิเลสวิทุ์สนิ** ทำลายกิเลสต่าง ๆ
๒. **อริยมรรคานุภวนิ** เสวยรสของพระอริยมรรค
๓. **นิโรธสมาปติสมาปชฺชนสมตถตา** สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้
๔. **อาหุเนยฺยภาวาทิสัทธา** สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

๑. นานากิเลสวิทุ์สนิ - ทำลายกิเลสต่างๆ

[๘๕๕] ในอานิสงส์ทั้งหลายนั้น การทำลายกิเลสต่างๆ ใด โดยความเป็นสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่เรากล่าวมาแล้วตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้ นามและรูป) ขึ้นนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาฝ่ายโลกียะ การทำลายกิเลสต่างๆ ใดโดยความเป็นสังโยชน์เป็นต้น ในขณะ (บรรลุ) พระอริยมรรค ที่เรากล่าวมาแล้ว ขึ้นนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา ฝ่ายโลกุตตระ

ภิมเวคานุปตติตา	อสนีว สิลุจฺจเย
วายุเวคสมุฏฺฐิโต	อรณฺณมิว ปาวโก.

๑ ท่านระบุไว้แล้วในเบื้องต้นของ ขันธนิเทศ (วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๔๒๑/๗๔) ว่า **ปัญญา** ได้แก่ วิปัสสนาญาณ สัมปยุตด้วยกุศลจิต

อนุธการํ วีย รวิ สเดชชุลมณฺทโล
 ที่มรตฺตานุปตฺตํ สพฺพานตฺถวาทกํ.
 กิเลสชาลํ ปญฺญา หิ วิทฺธํสยติ ภาวิตา
 สนฺทิจฺจกมโต^๑ ชญฺญา อานิสํสมิมํ อธิ.

แปลความว่า

ความจริง วิปัสสนาปัญญาที่โยคีทำให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อม
 ทำลายข่ายกิเลส ที่ติดตามมาตลอดกาลนาน สร้างสรรค์
 แต่สิ่งไม่เป็นประโยชน์ทุกอย่างให้พินาศไป เหมือนสายฟ้า
 ที่ฟาดลงมาด้วยความเร็วฉับพลัน ทำลายภูเขาศิลา
 ทั้งหลายให้พังพินาศ เหมือนไฟไหม้ป่าที่ลุกไหม้ขึ้นด้วย
 แรงพายุ ทำลายป่าให้หมดไหม้ไป เหมือนดวงอาทิตย์ซึ่ง
 มีมณฑลรัศมีรุ่งโรจน์ด้วยความร้อนของตน กำจัดความ
 มืดให้สลายไป เพราะฉะนั้น^๑ บัณฑิตพึงทราบอานิสงส์
 ในปัญญาภาวนานี้ ซึ่งเป็นอานิสงส์ที่เห็นประจักษ์ด้วย
 ตนเองนี้

๒. อริยผลฐานภาวนี - เสวยรสของพระอริยผล

[๘๕๖] ข้อว่า “เสวยรสของพระอริยผล” หมายถึงว่า และมีใช้แต่ทำลายกิเลส
 ต่างๆ อย่างเดียวเท่านั้น แม้การเสวยรสของพระอริยผลก็เป็นอานิสงส์ของปัญญา
 ภาวนาด้วยเช่นกัน เพราะสามัญญผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น ท่านเรียกว่า “พระอริยผล”
 การเสวยรสของพระอริยผลนั้นมีอยู่โดย ๒ อาการ คือดำเนินไปในมรรควิธี ๑ ดำเนิน
 ไปโดยทางผลสมบัติ ๑ ใน ๒ อาการนั้น การดำเนินไปในมรรควิธีของพระอริยผลนั้น
 ได้ชี้แจงไว้เรียบร้อยแล้ว (ตอนว่าด้วยมรรคญาณข้างต้น)

[๘๕๗] อีกประการหนึ่ง เพื่ออำนวยการตามพระเถระทั้งหลายซึ่งกล่าวว่า “เพียง
 แต่การละสังโยชนได้เท่านั้นก็ชื่อว่าได้ผล ธรรมสิ่งใดๆ อื่น ห้ามมิ” ดังนี้ ควรชี้แนะ

๑ สนฺทิจฺจกมโต = สนฺทิจฺจํ อโต, อโต = ตสุมา

พระสูตรแม่ (ดังต่อไปนี้) นี้ ความว่า “ปัญญาในการระงับประโยค (ความเพียรอย่างสูง) ชื่อว่า ญาณใน (อริย) ผลเป็นอย่างไร ? คือสัมมาทิฐิโดยความหมายว่าเห็นในขณะ (บรรล) โสดาปัตติมรรค ออกไปจากมิจฉาทิฐิ ออกไปจากกิเลสทั้งหลายอันเป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้นด้วย จากชั้นทั้งหลายอันเป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้นด้วย และจากนิमितทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะระงับประโยคนั้นได้แล้ว สัมมาทิฐิก็เกิดขึ้น นี้ คือผลของมรรค”^๑ ควรนำพระสูตรนี้มากล่าวโดยพิสดาร

อีกทั้งมีคำพระบาลีว่าอย่างนี้ คือ “ธรรมเหล่านี้ คืออริยมรรค ๔ และสามัญญผล ๔ เป็นธรรมมีอารมณ์หาประมาณมิได้”^๒ (และ) “มหัคคตธรรม (เนวสัจญญาณาสัจญญายตนะ) เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมหาประมาณมิได้” ดังนี้^๓ เป็นต้นเป็นคำสาธกในเรื่องนี้

ผลสมาบัติ

[๘๕๘] อนึ่ง เพื่อแสดงความเป็นไปในผลสมาบัติของพระอริยผลนั้น มีปัญหากรรม (คือการทำคำถาม) อยู่ (๕ ข้อ) ดังนี้ คือ:-

๑. ผลสมาบัติ คืออะไร ?
๒. บุคคลพวกไร เข้าผลสมาบัตินั้น บุคคลพวกไรไม่เข้า
๓. เข้า (ผลสมาบัติ) เพื่ออะไร
๔. การเข้าผลสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร
๕. อะไรเป็นลำดับของผลจิต และผลจิตเป็นลำดับของอะไร

[๘๕๙] ในปัญหากรรมทั้งหลายนั้น

ข้อ ๑. ที่ว่า “ผลสมาบัติคืออะไร” คือการเข้าอยู่ในความดับ (นิโรธ คือพระนิพพาน) ของอริยผลจิต

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๓/๑๐๒

๒ ดูเทียบ อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๔๒๒/๓๕๐

๓ ดูเทียบ อภ. ป. (ไทย) ๔๑/๖๒/๔๓๙

[๘๖๐] ข้อ ๒. ที่ว่า “บุคคลพวกไร เข้าผลสมาบัตินั้น พวกไรไม่เข้า” ในข้อนี้มีความตกลงดังนี้ “ปุถุชนทั้งหลายแม้ทั้งปวงไม่เข้า เพราะเหตุไร ? เพราะมิได้บรรลุ ส่วนพระอริยะทั้งหลายแม้ทุกท่าน เข้า (ผลสมาบัติ) เพราะเหตุไร ? เพราะท่านได้บรรลุแล้ว แต่ว่า พระอริยบุคคลชั้นสูง ไม่เข้าผลสมาบัติขั้นต่ำ เพราะ (พระอริยบุคคลชั้นสูง) ท่านมีกิเลสสังโยชน์เบื้องต่ำระงับไปแล้วด้วยการเข้าถึงความเป็น (พระอริยะ) บุคคลอื่น และพระอริยบุคคลชั้นต่ำก็ไม่เข้าผลสมาบัติขั้นสูง เพราะท่านยังมีได้บรรลุ แต่พระอริยบุคคลทั้งหลาย ท่านเข้าผลสมาบัติ (ตามขั้น) ของตนๆ เท่านั้น” ดังนี้

แต่ทว่า ท่านเกจิอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า “ถึงแม้พระโสดาบันและพระสกทาคามีก็ไม่เข้า (ผลสมาบัติ) เฉพาะพระอริยบุคคลชั้นสูง (พระอนาคามีและพระอรหันต์) ๒ จำพวกเท่านั้น เข้าผลสมาบัติ” และเหตุผลของเกจิอาจารย์เหล่านั้น มีว่าดังนี้ คือ “เพราะพระอริยบุคคลชั้นสูงทั้ง ๒ จำพวกเหล่านี้ เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ” คำของพวกเกจิอาจารย์นั้นไม่เป็นเหตุผลเลย เพราะแม้แต่ปุถุชนยังเข้าโลกียสมาธิที่ตนเองได้แล้ว และประโยชน์อะไรด้วยการคิดว่ามีเหตุผลและไม่เป็นเหตุผลในข้อนี้ ในพระบาลีเองท่านก็กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า “โคตรภูตรม ๑๐ บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา คืออะไรบ้าง ? คือญาณ ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำ ความเกิด ความเป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแค้นใจ นิमितคือสังขารภายนอก เพื่อมุ่งหมายได้เฉพาะซึ่งโสดาปัตติมรรค ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น ... ฯลฯ ... นิमितคือสังขารภายนอก เพื่อต้องการเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ ... เพื่อมุ่งหมายได้เฉพาะซึ่งสกทาคามีมรรค ... ฯลฯ ... เพื่อต้องการเข้าอรหัตตผลสมาบัติ ... เพื่อต้องการเข้าสู่ญญตวิหารสมาบัติ ... เพื่อต้องการเข้าอนิมิตตวิหารสมาบัติ” ดังนี้^๑ เพราะฉะนั้นควรถึงความตกลงในข้อนี้ได้ว่า “พระอริยเจ้าแม้ทุกท่านเข้าผลสมาบัติของตนๆ”

[๘๖๑] ข้อ ๓. ที่ว่า “เข้า (ผลสมาบัติ) เพื่ออะไร” ตอบว่า เพื่ออยู่เป็นสุขในทิวรรุธรรม (คือในชีวิตปัจจุบันนี้) เปรียบเหมือนพระราชาทรงเสวยสุขในราชสมบัติ (และ) เทวดาทั้งหลายก็เสวยสุขในทิพยสมบัติฉนใด พระอริยเจ้าทั้งหลาย ท่านคิดว่าจักเสวยโลกุตตรสุขชั้นอริยะ แล้วทำการกำหนดเวลา (ก่อน) แล้วเข้าผลสมาบัติ ในขณะที่ท่านปรารถนาต้องการ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๐/๔๗-๔๘

[๘๖๒] ข้อ ๔. ที่ว่า “การเข้าผลสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร” ตอบว่า ก่อนอื่น การเข้าผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดย ๒ อาการ คือเพราะไม่มณสิการอารมณ์อื่น นอกจากพระนิพพาน ๑ เพราะมณสิการแต่พระนิพพาน ๑ สมดังท่านพระสารีบุตรเถระกล่าว (ตอบท่านมหาโกฏฐิกเถระ) ว่า “อาวุโส ปัจจัยของการเข้าเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิมิต (คือพระนิพพาน) มี ๒ ประการแล คือไม่มณสิการนิมิตทั้งปวง ๑ มณสิการแต่ธาตุซึ่งไม่มีนิมิต ๑” ดังนี้^๑ แต่ทว่า ในผลสมาบัตินี้ มีลำดับของการเข้า ดังนี้

[๘๖๓] จริงอยู่ พระอริยสาวก ผู้มีความประสงค์จะเข้าผลสมาบัติ ต้องไปอยู่ในที่ลับ ปลีกตนอยู่โดยเฉพาะ กำหนดเห็นสังขารทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณ มีอุทยพยุฌาณเป็นต้น เมื่อพระอริยสาวกนั้นมีวิปัสสนาญาณดำเนินไปโดยลำดับ ครั้นในลำดับของโคตรภูญาณ ซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์^๒ จิตก็เข้าอยู่ในความดับ (นิโรธ) ด้วยสามารถผลสมาบัติ อนึ่ง ในการเข้าผลสมาบัตินี้ ผลจิตเท่านั้นบังเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ เพราะเป็นผู้มีจิตแนบไปในผลสมาบัติอยู่แล้ว มรรคจิตหาเกิดไม่

แต่ทว่า พระอาจารย์ทั้งหลายเหล่าใด กล่าวว่า “พระโสดาบันครั้งคิดว่า ‘ฉันจักเข้าผลสมาบัติ’ แล้วตั้งต้นเจริญวิปัสสนาไปก็จะเป็นพระสกทาคามี และพระสกทาคามีคิดว่า ‘ฉันจักเข้าผลสมาบัติ’ แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนาไปก็จะเป็นพระอนาคามี” ดังนี้ ควรกล่าวแก่พระอาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้นว่า “เมื่อเป็นอย่างนั้น พระอนาคามีก็จักเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าก็จักเป็นพระพุทธเจ้า” เพราะฉะนั้น คำใดๆ ของพระอาจารย์ทั้งหลายนี้แม้มิได้ถูกปฏิเสธไว้ด้วยพระบาลีโดยตรงก็มิควรยึดถือแม้ด้วยประการฉะนี้ แต่ว่าควรยึดถือดังต่อไปนี้เท่านั้น คือว่า “ผลจิตเท่านั้นเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ มรรคจิตหาเกิดขึ้นไม่ และผลจิตของพระเสขะนั้น ถ้ามรรคที่พระเสขะนี้บรรลุเป็นมรรคอยู่ในระดับปฐมฌาน ผลจิตเป็นไปในระดับปฐมฌานเท่านั้นเกิดขึ้น ถ้ามรรคที่บรรลุอยู่ในระดับของฌานใด ฌานหนึ่งมีทุติยฌานเป็นต้น ผลจิตก็เป็นไปในระดับของฌานใด ฌานหนึ่งมีทุติยฌานเป็นต้นเช่นกันเกิดขึ้น” ดังนี้

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

๒ โปรดสังเกต โคตรภูญาณ ในมรรควิธี มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ในทางผลสมาบัติ มีสังขารเป็นอารมณ์

การเข้าผลสมาบัตินั้น มีอยู่ด้วยอาการดังกล่าวนี้ก่อน

[๘๖๔] ส่วนการตั้งอยู่ของผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดยอาการ ๓ อย่าง ตามคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) ว่า “อาวุโส ปัจจัยของการตั้งอยู่ของเจโตวิมุตติ ซึ่งหา นิमितมิได้ มี ๓ ประการแล คือไม่มนสิการนิमित (สังขาร) ทั้งปวง ๑ มนสิการ (นิพพาน) ๓ ธาตุ ซึ่งไม่มีนิमित ๑ และกระทำกำหนดไว้ก่อน ๑” ดังนี้ คำว่า “กระทำกำหนดไว้ก่อน” ในคำของท่านพระสารีบุตรเถระนั้น หมายความว่า การกำหนดกาลเวลาไว้ก่อนเข้า ผลสมาบัติ อธิบายว่า เพราะพระอริยสาวกนั้นกำหนดไว้ว่า “ฉันจักออกในกาลเวลา ชื่อโน้น” กาลเวลา (ที่กำหนดไว้) นั้น ยังไม่มาถึงเพียงใด การตั้งอยู่ (ของผลสมาบัติ) ก็มีอยู่เพียงนั้น การตั้งอยู่ของผลสมาบัตินี้มีอยู่อย่างนี้แล

[๘๖๕] แต่การออกของผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดยอาการ ๒ อย่าง ตามคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) ว่า “อาวุโส ปัจจัยของการออกของเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमित มี ๒ ประการแล คือมนสิการนิमितทั้งปวง ๑ ไม่มนสิการ (นิพพาน) ๓ ธาตุซึ่งไม่มีนิमित ๑” ดังนี้ ในคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) นั้น คำว่า “นิमितทั้งปวง” หมายถึง นิमितคือ รูป นิमितคือเวทนา นิमितคือสัญญา นิमितคือสังขาร และนิमितคือวิญญูณ อนึ่ง พระอริยสาวกมิได้มนสิการนิमितทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้โดยรวมเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่ ท่านกล่าวคำว่า “นิमितทั้งปวง” นี้ไว้โดยการรวมความไว้ทุกประการ เพราะฉะนั้น นิमितใดเป็นอารมณ์ของภวังค์ เมื่อพระอริยสาวกมนสิการนิमितนั้นก็เป็นการออกจาก ผลสมาบัติด้วยประการฉะนี้

พึงทราบการออกของผลสมาบัติด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๘๖๖] ข้อ ๕. ที่ว่า “อะไรเป็นลำดับของผลจิต และผลจิตเป็นลำดับของอะไร” ตอบว่า ก่อนอื่น ผลจิตนั้นแหละเป็นลำดับของผลจิต หรือว่าภวังค์เป็นลำดับของผลจิต แต่ผลจิตมาเป็นลำดับของมรรคก็มี เป็นลำดับของผลจิตก็มี เป็นลำดับของโคตรภูก็มี เป็นลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะก็มี ในผลจิตทั้งหลายนั้น (ถ้าเป็น) ในมรรควิถิ ผลจิตเป็นลำดับของมรรค ผลจิตหลังๆ มาเป็นลำดับของผลจิตก่อนๆ (แต่) ในผลสมาบัติ ผลจิตข้างหน้าๆ มาเป็นลำดับของโคตรภู และพึงทราบว่า ในผลสมาบัตินี้ อนุโลมญาณ คือโคตรภู เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้ใน

๑ ดูเทียบ ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

คัมภีร์ปัญฐานว่า “อนุโลมญาณของพระอรหันต์ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ”^๑ “อนุโลมญาณของพระเสขะทั้งหลาย เป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ” ดังนี้^๒ การออกจากความดับ (นิโรธ) มีด้วยผลจิตใด ผลจิตนั้น มาเป็นลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะ ดังนี้แล ในผลจิตทั้งหลายนั้น ยกเว้นผลจิตที่เกิดในมรรควิถีเสียแล้ว ผลจิตที่เหลือออกนั้นทั้งหมดชื่อว่าเป็นไปด้วยอำนาจผลสมาบัติ (แต่) จะด้วยการเกิดขึ้น ในมรรควิถี หรือในผลสมาบัติก็ตาม (ท่านกล่าวไว้ว่า)

ปฏิบัติสัทธรรต	อมตารมณ สุก
วนตโลกามิส สนต	สามญญผลมุตตม
โอชวเนเตน สัจฉินา	สุขเน อภิสนทิต
เยน สาดาดิสาดเตน	อมเตน มถ วิย
ต สุนตสส อริยสส	รสมุตมมุตตร
ผลสส ปญญ ภาเวตวา	ยสุม วิณฑติ ปญทิโต
ตสุม อริยผลสเสต	รสนาณ อธิ
วิปัสสนาภาวนาย	อานิสสิดิ วุจจติ

แปลความว่า

สามัญญผลอันประเสริฐสุดยอด ระวังความทุกข์ทน
 กระวนกระวาย คายกามารมณ์เครื่องล่อใจของโลกออกไป
 มีอมตนิพพานเป็นอารมณ์ สงบ ผ่องใส ท่วมทับด้วย
 ความสุข บริสุทธิ มีโอชะ แซ่มนั่นอ่อนหวานเป็นอย่างยิ่ง
 ประคองน้ำหวานที่เจือปนด้วยน้ำอมฤต เพราะเหตุที่ท่าน
 บัณฑิตได้ทำวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้น จึงประสบความ
 สุขอันประเสริฐยิ่งนั้น ซึ่งเป็นรสของพระอริยผลนั้น เพราะ
 ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวในที่นี้ว่า การเสวยรสของพระอริยผล
 ดังกล่าวนี เป็นอานิสงส์ของวิปัสสนาภาวนา

๑ ดูเทียบ อภ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

๒ ดูเทียบ อภ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

๓ ปรมตฺถกัปปิ อุตานวณฺณนา, (บาลี) น. ๔๖ และ สทฺธมฺมปกาลินี, (บาลี) น. ๓๒๔ เป็น “สุข”

๓. นิโรธสมาบัติสมาปชฺชนสมตฺถตา - สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

[๘๖๗] ข้อว่า “สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้” หมายถึงว่า มิเพียงแต่เสวยรสของพระอริยผลอย่างเดียวนั้น แต่พึงทราบว่ามีความสามารถในการเข้านิโรธสมาบัติก็เป็นอันสงฆ์ของปัญญากวณานี้ด้วย

ในคำสังเขปความว่า “สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้” นั้น เพื่อเข้าใจแจ่มแจ้งเรื่องนิโรธสมาบัติ มีปัญหากรรมอยู่ (๘ ข้อ) ดังนี้ คือ

๑. นิโรธสมาบัติ คืออะไร
๒. บุคคลพวกใดเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ พวกใดเข้าไม่ได้
๓. เข้าได้ในภพไหน
๔. เข้าเพื่ออะไร
๕. การเข้านิโรธสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร
๖. จิตของผู้ออกแล้ว (จากนิโรธสมาบัติ) น้อมไปในอะไร
๗. คนตายแล้ว กับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีความต่างกันอย่างไร
๘. นิโรธสมาบัติ เป็นสังขตะ หรืออสังขตะ เป็นโลกียะ หรือโลกุตระ เป็นนิปผันนะ (สำเร็จ) หรืออนิปผันนะ (ไม่สำเร็จ)

[๘๖๘] ในปัญหากรรม (ทั้ง ๘) นั้น

ข้อ ๑. ที่ว่า นิโรธสมาบัติคืออะไร คือความไม่เป็นไปของธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกด้วยการดับไปโดยลำดับ

ข้อ ๒. ที่ว่า “บุคคลพวกใดเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ พวกใดเข้าไม่ได้” ตอบว่า บุคคลทั้งหลายแม้ทั้งปวง พระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งหลายทั้งปวง^๑ และพระอนาคามีกับทั้งพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นสุกขวิปัสสกะเข้าไม่ได้ แต่พระอนาคามีทั้งหลายและพระอรหันตชีนาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ เข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า “ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญด้วยญาณจริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจริยา ๘ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ และเพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ ชื่อว่า ญาณในการเข้า

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓ และดูอธิบายต่อไปข้างหน้า ในเล่มนี้

นิโรธสมาบัติ”^๑ และสัมปทา (คือการเข้านิโรธสมาบัติได้) นี้ นอกจากพระอนาคามีและพระชีณาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว บุคคลทั้งหลายอื่น ห้ามไม่ เพราะฉะนั้นพระอนาคามีและพระชีณาสพทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ เหล่านั้นเท่านั้น เข้า (นิโรธสมาบัติ) ได้ บุคคลทั้งหลายอื่นเข้าไม่ได้

อธิบายพระ ๒ สังขาร ๓ ญาณจิริยา ๑๖ สมาธิจิริยา ๙ และวสี ๕

[๘๖๙] **ถามว่า** “แต่พระ (กำลัง) ๒ ในที่นี้ คืออะไรบ้าง สังขาร ๓ เป็นไฉน ญาณจิริยา ๑๖ คืออะไรบ้าง สมาธิจิริยา ๙ คืออะไรบ้าง ความเป็นผู้มีความชำนาญ (วสี) เป็นไฉน” ดังนี้

ตอบว่า “คำใดๆ ที่เราจะต้องกล่าวตอบในคำถามนี้ ห้ามไม่ คำตอบทั้งหมดนี้ ท่านได้กล่าวไว้ในนิเทศของอุเทศนี้เรียบร้อยแล้ว ดังพระบาลี (ในปฐกัมมัทธมมรรคแปลความ) ว่า

สมถพระ

คำว่า “**ด้วยพระ ๒**” ได้แก่ พระ ๒ คือสมถพระ (กำลังของสมถะ) ๑ วิปัสสนาพระ (กำลังของวิปัสสนา) ๑ สมถพระ เป็นไฉน คือความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยเนกขัมมะ (สังกัปปะ) ชื่อว่า สมถพระ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยความไม่มีพยาบาท ... ด้วยอาโลกสัญญา ... ด้วยอวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่าน) ... ฯลฯ ... ด้วยเป็นผู้ตามเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปหายใจเข้า ... ด้วยเป็นผู้ตามเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปหายใจออก ชื่อว่า **สมถพระ**

สมถพระ ในคำว่า “**สมถพระ**” ดังนี้โดยความหมายว่าอะไร ชื่อว่า สมถพระ เพราะไม่หวั่นไหวไปในเพราะนิรณด้วยปฐมฌาน ชื่อว่า **สมถพระ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในวิตกและวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน ... ฯลฯ ... ชื่อว่าสมถพระ เพราะไม่หวั่นไหวไปในเพราะอาภิกขุญญาตนสัญญาด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพระ เพราะไม่หวั่นไหวไป ไม่เคลื่อนไป ไม่สั่นสะเทือนไป ในเพราะอุทัจจะ และในเพราะกิเลสอันเป็นไปกับด้วยอุทัจจะและในเพราะขันธ (ที่สัมปยุตด้วยอุทัจจะ)

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓ และดูอธิบายต่อไปข้างหน้า ในเล่มนี้

วิปัสสนาพละ

วิปัสสนาพละ เป็นไฉน คืออนิจจานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง) ชื่อว่า **วิปัสสนาพละ** ทุกขานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นทุกข์) ... อนัตตานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ โดยความเป็นอนัตตา) ... นิพพิทานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ ด้วยความเบื่อหน่าย) ... วิศวคานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ ด้วยความปราศจากกำหนด) ... นิโรธานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับ) ... ปฏิณิสัคคานุปัตตนา (ความเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไป) ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยงในรูป ... ความเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปในรูป ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยงในเวทนา ... ในสัญญา ... ในสังขารทั้งหลาย ... ในวิญญาณ ... ฯลฯ ... ในจักขุ ... ในชราและมรณะ ... ความเห็นเนื่องๆ ด้วยการสลัดทิ้งไป ... ในชราและมรณะ ชื่อว่า วิปัสสนาพละ

วิปัสสนาพละ ในคำว่า “วิปัสสนาพละ” ดังนี้ โดยความหมายว่าอะไร ชื่อว่า วิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ด้วยทุกขานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในอตตสัญญา (ความสำคัญว่ามีอัตตา) ด้วยอนัตตานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวในความเพลิดเพลินด้วยนิพพิทานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวในราคะ ด้วยวิศวคานุปัตตนา ... เพราะไม่หวั่นไหวในสมุทัยด้วยนิโรธานุปัตตนา ... ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวในความยึดถือไว้ด้วยปฏิณิสัคคานุปัตตนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไป ไม่เคลื่อนไป ไม่สั่นสะเทือนไป ในอวิชา และในกิเลสอันเป็นไปกับด้วยอวิชา และในขันธ (อันสัมปยุตด้วยอวิชา) นี้ คือวิปัสสนาพละ

สังขาร ๓

คำว่า “เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓” ถ้ามว่า เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ เหล่าไหน ตอบว่า วจีสังขาร คือวิตกและวิจารณ์ของท่านผู้เข้าทุติยฌานเป็นอันสงบไปแล้ว ๑ กายสังขาร คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของท่านผู้เข้าจตุตถฌานเป็นอันสงบไปแล้ว ๑ จิตตสังขาร คือสัญญาและเวทนาของท่านผู้เข้าสัญญาเวทยิต-นิโรธ เป็นอันสงบไปแล้ว ๑ เพราะความสงบไปแห่งสังขารทั้งหลาย ๓ เหล่านี้

ญาณจริยา ๑๖

คำว่า “ด้วยญาณจริยา ๑๖” ถ้ามว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่าไหน ตอบว่า อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา ๑ ทุกขานุปัสสนา ชื่อว่า ... ๑ อนัตตานุปัสสนา ... ๑ นิพพิทานุปัสสนา ... ๑ วิราคานุปัสสนา ... ๑ นิโรธานุปัสสนา ... ๑ ปฏิณิสตคคานุปัสสนา ... ๑ วิวิฏฐานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา ๑ โสตาปัตติมรรค ชื่อว่าญาณจริยา ๑ โสตาปัตติผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจริยา ๑ สกทาคามิมรรค ... ๑ สกทาคามีผลสมาบัติ ... ๑ อนาคามิมรรค ๑ ...อนาคามีผลสมาบัติ ... ๑ อรหัตตมรรค ... ๑ อรหัตตผลสมาบัติ ชื่อว่า ญาณจริยา ๑ ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่านี้

สมาธิจริยา ๙

คำว่า “ด้วยสมาธิจริยา ๙” ถ้ามว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่าไหน ตอบว่า ปฐมฌาน ชื่อว่า สมาธิจริยา ๑ ทุติฌาน ... ๑ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า สมาธิจริยา ๑ วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เพื่อมุ่งหมายได้ปฐมฌาน ... ฯลฯ ... วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เพื่อมุ่งหมายได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑ (รวมกับอุปจารสมาธิของสมาบัติ ๘ อีก ๑) ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่านี้

วสี ๕

คำว่า “วสี - มีความชำนาญ”^๑ หมายถึง วสี ๕ คือ

๑. อารัชชนวสี ความชำนาญในการรำลึก
๒. สมาปัชชนวสี ความชำนาญในการเข้า
๓. อธิฐฐานวสี ความชำนาญในการตั้งอยู่
๔. วุฏฐานวสี ความชำนาญในการออก
๕. ปัจจเวกชนวสี ความชำนาญในการพิจารณาทบทวน

การรำลึกถึงปฐมฌานได้ ณ ที่ตนปรารภนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการรำลึก ดังนี้ เรียกว่า อารัชชนวสี ๑ เข้าปฐมฌานได้ ณ ที่ตนปรารภนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการเข้า ดังนี้ เรียกว่า

๑ วสี ท่านแก้ไว้ ๒ ความ คือ ความชำนาญ หรือ (บุคคลผู้) มีความชำนาญ

สมาปัชชนวสี ๑ ตั้งอยู่ (ในปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารณา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการตั้งอยู่ ดังนี้ เรียกว่า อธิฐานวสี ๑ ออก (จากปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารณา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการออก ดังนี้ เรียกว่า วุฏฐานวสี ๑ พิจารณาทบทวน (ปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารณา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการพิจารณาทบทวน ดังนี้ เรียกว่า ปัจจเวกชนวสี ๑ รำลึกถึงทุกขนิมิต ... ฯลฯ ... ถึงเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติได้ ณ ที่ตนปรารณา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ... ฯลฯ ... พิจารณาทบทวน ... ไม่มีความชักช้าในการพิจารณาทบทวนดังนี้ เรียกว่า ปัจจเวกชนวสี ๑ วสี มี ๕ ดังนี้แล^๑

[๘๗๐] ความจริง นิเทศของคำว่า “ด้วยญาณจริยา ๑๖” นี้ ในพระบาลี (ปฏิสัมภิทามรรคข้างต้น) นั้น เป็นนิเทศสูงสุด (รวมยอดทั้งหมด) แต่ว่า พระอนาคามีท่านมีปัญญาในความเป็นผู้ชำนาญ (วสีภาวตาปัญญา) ด้วยญาณจริยา ๑๔ (ไม่ถึง ๑๖ เพราะท่านยังมีได้บรรลุมรรคและผลสุดยอดคือพระอรหัตต์) หากมีคำถามว่า “ถ้าอย่างนั้น พระสกทาคามีก็ไม่มีวสีภาวตาปัญญา ด้วยญาณจริยา ๑๒ และพระโสดาบันก็ไม่มีด้วยญาณจริยา ๑๐ หรือ” ตอบว่า (พระสกทาคามีและพระโสดาบัน) ท่านไม่มีวสีภาวตาปัญญา เพราะท่านยังละระคะมีกามคุณ ๕ อันเป็นวัตถุที่ตั้งซึ่งเป็นอันตรายแก่สมาธิไม่ได้ เพราะท่านละระคะมีกามคุณ ๕ อันเป็นที่ตั้งนั้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น สมถพละ (ของพระสกทาคามีและพระโสดาบัน) จึงยังไม่บริบูรณ์ เมื่อสมถพละนั้นไม่บริบูรณ์ ท่านก็หาสามารถเข้านิโรธสมาบัติที่ต้องเข้าด้วยพละ ๒ ได้ไม่ ส่วนพระอนาคามีท่านละระคะนั้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น พระอนาคามีนี้ จึงเป็นผู้มีพละบริบูรณ์ ท่านสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะความเป็นผู้มีพละ (ทั้ง ๒) บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลของพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย แก่การเข้าผลสมาบัติ”^๒ จจริงอยู่ คำนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปัญฐานมหาปกรณ์ ทรงหมายถึงการออกจากนิโรธของพระอนาคามีโดยเฉพาะ ฉะนั้นแล

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓-๑๔๔ และ ดู-สัทธมมปกาลินี, (บาลี) น. ๓๗๑-๓๘๑

๒ ดูเทียบ อภ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

[๘๗๑] ข้อ ๓. ที่ว่า “**เข้าได้ในภพไหน**” ตอบว่า “ในปัญจโวการภพ (ถามว่า) เพราะเหตุไร (ตอบ) เพราะเป็นสภาพของสมาบัติโดยลำดับ (อนุปปพสมมาปัตติ) ส่วนในจตุโวการภพ (อรุภพ) รูปสมาบัติทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้นไม่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงไม่สามารถเข้า (นิโรธสมาบัติ) ในภพนั้นได้” แต่บรรดาเกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “เพราะไม่มี (หทย) วัตถุ” (คือเพราะไม่มีวัตถุ คือกรชกาย)

[๘๗๒] ข้อ ๔. ที่ว่า “**เข้าเพื่ออะไร**” ตอบว่า (พระอนาคามีและพระชีณาสพผู้ได้สมาบัติ ๘) ท่านเบื่อหน่ายในความเป็นไปและความแตกดับของสังขารทั้งหลาย จึงคิดว่า “เราจักเป็นผู้ไม่มีจิตบรรลุลความดับคล้ายพระนิพพาน อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมนี้เสียเลย” แล้วเข้า (นิโรธสมาบัติ)

[๘๗๓] ข้อ ๕. ที่ว่า “**และการเข้านิโรธสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร**” ตอบว่า (การเข้านิโรธสมาบัติเป็นของพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘) ผู้เพียรพยายามโดยทางสมถะและวิปัสสนา ซึ่งทำบุพเพกข (กิจเบื้องต้น) แล้ว ทำเนวสัญญานาสัญญายตน (สมาบัติ) ให้ดับไป การเข้านิโรธสมาบัตินั้น มีอยู่ด้วยอาการอย่างนี้

เพราะว่าท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทางสมถะอย่างเดียว ท่านผู้นั้นครั้งบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแล้วก็ยังอยู่ ส่วนท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทางวิปัสสนาอย่างเดียว ครั้งบรรลุผลสมาบัติแล้วก็ยังอยู่ แต่ท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทาง (สมถะและวิปัสสนา) ทั้งสองนั้นแล ครั้นทำบุพเพกขแล้ว ทำเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติให้ดับไป ท่านผู้นั้นเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ นี่คือความสังเขป ในการเข้านิโรธสมาบัตินี้ ด้วยประการฉะนี้

[๘๗๔] ส่วนความพิสดารมีดังต่อไปนี้

พระภิกษุในพระศาสนานี้ มีความปรารถนาจะเข้านิโรธสมาบัติ ทำภักติก (ฉันอาหาร) แล้ว ล้างมือและเท้าดีแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง เข้าไปตั้งสติไว้เฉพาะหน้า อยู่บนอาสนะที่ปูลาดไว้ดีแล้ว ในโอกาส (สถานที่) เงียบสงัด พระภิกษุนั้นเข้าปฐมฌาน แล้วออก (จากปฐมฌานนั้น) กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนา ซึ่งสังขารทั้งหลาย ในปฐมฌานนั้นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

วิปัสสนา ๓

แต่วิปัสสนา นี้ มี ๓ อย่าง คือ

๑. สังขารปริคัณห์ณวิปัสสนา วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร
๒. ผลสมาบัติวิปัสสนา วิปัสสนาของผลสมาบัติ
๓. นิโรธสมาบัติวิปัสสนา วิปัสสนาของนิโรธสมาบัติ

ในวิปัสสนา ๓ อย่างนั้น วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร เป็นอย่างอ่อนหรืออย่างแก่ก็ตาม เป็นปทัฏฐาน (ทางบรรลุ) แห่งมรรค ได้เช่นกัน วิปัสสนาของผลสมาบัติ ต้องเป็นอย่างแท้จริง เช่นเดียวกับมรรคภาวนาจึงใช้ได้ แต่วิปัสสนาของนิโรธสมาบัติ ต้องไม่อ่อนเกินไป ไม่แก่เกินไป จึงใช้ได้

เพราะฉะนั้น พระภิกษุนี้จึงกำหนดเห็นสังขารทั้งหลายเหล่านั้นด้วยวิปัสสนา ซึ่งไม่อ่อนเกินไป ไม่แก่เกินไป จากนั้นก็เข้าทุติยฌาน ครั้นออกแล้ว กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนาซึ่งสังขารทั้งหลาย ในทุติยฌานนั้น เหมือน (เมื่อออกจากปฐมฌาน) อย่างนั้นแหละ จากนั้นก็เข้าตติยฌาน ... ไปจนถึง ... จากนั้นก็เข้าวิญญูญาณจุยตนะ ครั้นออกแล้ว กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนา ซึ่งสังขารทั้งหลาย ในวิญญูญาณจุยตนะนั้นเหมือนอย่างนั้นนั้นแหละ

บุพพกิจ ๔ ในการเข้านิโรธสมาบัติ

ในลำดับนั้นก็เข้าอาภิญจัญญายตนะ ครั้นออกแล้ว จึงกระทำบุพพกิจ (กิจเบื้องต้น) ๔ อย่าง คือ

๑. นานาพัทธวิโกปนะ ไม่ทำให้สิ่งของที่เนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย
๒. สังฆปฎิमानะ การรอคอยของสงฆ์
๓. สัตถูปกโกสนะ การทรมารับสั่งหาของพระบรมศาสดา
๔. อัทธานปริจเฉท กำหนดกาลเวลา

๑. ไม่ทำให้สิ่งของเนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย

[๘๗๕] ในบุพพกิจ ๔ อย่างนั้น ข้อว่า “ไม่ทำให้สิ่งของเนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย” ความว่า วัตถุใด มิใช่เป็นของเกี่ยวเนื่องแต่ผู้เดียวกับพระภิกษุ

(ผู้เข้านิโรธสมาบัติ) นี้ แต่เป็นของใช้เกี่ยวเนื่องกับพระภิกษุต่างๆ อยู่ด้วย (เช่น) บาตร และจีวรก็ดี เตียงและดั่งก็ดี เคหะที่อยู่อาศัยก็ดี ก็หรือบริวารใดๆ อื่นก็ดี วัดถุนั้น จะไม่เสียหาย คือจะไม่พินาศไปด้วยไฟ (ไหม้) ด้วยน้ำ (พัดไป) ด้วยลม (ทำลาย) ด้วยโจร (ลักขโมย) และหนู (กัด) เป็นต้น ด้วยประการใด ภิกษุนั้นพึงอธิษฐานไว้ ด้วยประการนั้น

ในการนั้น มีวิธีอธิษฐานดังนี้ว่า “ภายใน ๗ วันนี้ ขอวัตถุสิ่งนี้และสิ่งนี้ (ระบุ ชื่อ สิ่งของ) จงอย่าถูกไฟไหม้ จงอย่าถูกน้ำพัดไป จงอย่าถูกลมทำลาย จงอย่าถูกพวกโจรลัก จงอย่าถูกสัตว์มีหนูเป็นต้นกัด” ครั้นอธิษฐานอย่างนี้แล้ว จะไม่มีอันตรายใดๆ แก่วัตถุนั้นตลอด ๗ วัน แต่เมื่อพระภิกษุนั้นไม่อธิษฐานไว้ วัตถุจักพินาศไปด้วยไฟ เป็นต้น เหมือนของท่านมหานาคเถระ

เล่ากันว่า พระเถระเข้าไปบิณฑบาตในบ้านของอุบาสิกาผู้เป็นโยมมารดา อุบาสิกาถวายยาคุแล้วนิมนต์ให้ท่านนั่งในโรงฉัน พระเถระนั่งเข้านิโรธ เมื่อท่านนั่ง (เข้านิโรธ) อยู่ นั้น โรงฉันถูกไฟไหม้ พระภิกษุนอกนั้นต่างถืออาสนะที่นั่งของตนๆ พากันหนีไป พวกชาวบ้านมาชุมนุมกัน ครั้นเห็นพระเถระก็พากันกล่าว (ตำหนิ) ว่า “พระสมณะขี้เกียจๆ” ไฟไหม้หญ้า (มุงหลังคา) ไหม้ไม้ไผ่ และไหม้ไม้กระดาน ลูก ล้อมรอบพระเถระ พวกชาวบ้านช่วยกันเอาม้อตักน้ำมาดับไฟ แล้วนำเก้าอี้ถ่านออกไปทำเป็นวงรอบ (พระเถระ) แล้วโปรยปรายดอกไม้ พากันยืนนมัสการอยู่ พระเถระ ออก (จากนิโรธ) ตามกาลเวลาที่ท่านกำหนดไว้ ครั้นเห็นพวกชาวบ้านเหล่านั้นก็คิดว่า “ฉันเกิดเป็นคนปรากฏชัดเสียแล้ว” จึงเหาะขึ้นสู่เวหาส ไปยังเกาะปิยงค์

นี้ชื่อว่า เป็นการไม่ทำให้สิ่งของที่เนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย แต่วัตถุสิ่งใดที่เป็นของเกี่ยวเนื่องแต่ตนผู้เดียว จะเป็นผ้าถุงและผ้าห่มก็ดี เป็นอาสนะสำหรับรองนั่งก็ดี ก็ด้วยการอธิษฐานในวัตถุสิ่งนั้นเป็นส่วนต่างหาก หากมีไม่ ท่านผู้เข้านิโรธจะคุ้มครองรักษาวัตถุสิ่งนั้นไว้ด้วยอำนาจ (ของนิโรธ) สมาบัตินั้นแล เหมือนอย่างของท่านพระสัทธมมชิวะ อีกทั้งท่านได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า “ฤทธิ์อันแผ่กระจายไปด้วยสมาธิของท่านพระสัทธมมชิวะ ฤทธิ์อันแผ่กระจายไปด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตร” ดังนี้

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐

๒. การรอคอยของสงฆ์

[๘๗๖] ข้อว่า “การรอคอยของสงฆ์” หมายถึง การคอย คือการรอคอยของสงฆ์ ความว่า พระภิกษุรูปหนึ่งยังไม่มาตราบใด (สงฆ์) จะยังไม่ทำสังฆกรรมตราบนั้น และการรอคอยในที่นี้ หาใช่เป็นบุพพกิจของการเข้านิโรธนี้มิได้ แต่การรำลึกถึงการรอคอยเป็นบุพพกิจ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้จะเข้านิโรธพึงรำลึกถึงอย่างนี้ว่า “เมื่อฉันนั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าว่าสงฆ์จะมีความปรารถนาเพื่อทำกรรมทั้งหลาย มีญัตติกรรม เป็นต้น กรรมใดๆ ก็ตาม ฉันจักออก (จากนิโรธ) ทันทีทันใดที่พระภิกษุใดๆ ยังมีทันมาเรียกฉัน” เพราะว่าพระภิกษุนั้นทำอย่างนี้แล้ว จึงเข้า (นิโรธ) ก็จักออกได้ทันทีในเวลานั้น แต่พระภิกษุใดมิได้กระทำอย่างนั้น และสงฆ์ประชุมกันแล้วไม่เห็นพระภิกษุนั้น จะถามว่า “ภิกษุรูปโน้นไปไหน” ครั้นมีผู้บอกว่า “เข้านิโรธ” สงฆ์ก็จะส่งพระภิกษุรูปหนึ่งรูปใดไปตามว่า “จงไปเรียกพระภิกษุรูปนั้นมาตามคำของสงฆ์” ครั้นพระภิกษุ (ผู้ไปตาม) นั้น ยืนอยู่ที่ใกล้พอที่พระภิกษุผู้เข้านิโรธนั้นจะได้ยินแล้วเพียงแต่บอกว่า “อาวุโส สงฆ์รอคอยท่านอยู่” ดังนี้เท่านั้น การออก (จากนิโรธ) ก็มีในทันที เพราะว่า ชื่อว่าอาณัติของสงฆ์ เป็นการหนักร้อยอย่างนี้ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธควรรำลึกถึงการรอคอยของสงฆ์นั้น แล้วจึงเข้า (นิโรธ) โดยอาการที่จะออกได้เองทีเดียว

๓. การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา

[๘๗๗] แม้ในข้อว่า “การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา” นี้ก็หมายถึง การรำลึกถึงการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้นเอง เป็น (บุพพ) กิจของพระภิกษุผู้เข้านิโรธนี้ เพราะฉะนั้น แม้การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้น พระภิกษุก็ควรรำลึกถึงโดยอาการอย่างนี้ว่า “เมื่อข้าพเจ้านั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าพระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติสิกขาบทในเรื่องที่เกิดขึ้น หรือว่าจะทรงแสดงธรรมในเพราะความเกิดเรื่องขึ้นอย่างนั้น ข้าพเจ้าจักออกทันทีในชั่วเวลาที่ใดๆ ยังไม่มาเรียกข้าพเจ้า” ดังนี้ เพราะว่าพระภิกษุนั้นครั้งทำอย่างนี้แล้วนั่ง (เข้านิโรธ) ก็จักออกได้ในเวลานั้นโดยแท้ แต่พระภิกษุใดไม่กระทำอย่างนั้น เมื่อสงฆ์ประชุมกันแล้ว และพระบรมศาสดาทรงทอดพระเนตรไม่เห็นพระภิกษุนั้น ทรงมีรับสั่งถามว่า “ภิกษุรูปโน้นไปไหน” ครั้นมีพระภิกษุกราบทูลว่า “เข้านิโรธ” จะโปรดส่งพระภิกษุบางรูปไปตามด้วยพระดำรัสว่า “เธอจงไปเรียกภิกษุนั้นตามคำของเรา” ครั้นพระภิกษุนั้นไป

ยืนอยู่ในที่ใกล้พอที่พระภิกษุผู้เข้านิโรธนั้นจะได้ยิน แล้วเพียงแต่บอกว่า “พระบรมศาสดาทรงมีรับสั่งหาท่าน” ดังนี้เท่านั้นก็ออก (จากนิโรธ) เพราะว่าการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา เป็นการหนักร้อย่างนี้ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธพึงรำลึกถึงการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้น แล้วเข้า (นิโรธ) โดยอาการที่จะออกได้เองนั้นเทียว

๔. กำหนดกาลเวลา

[๘๗๘] ข้อว่า “กำหนดกาลเวลา” หมายถึง กำหนดกาลเวลาของชีวิต เพราะว่พระภิกษุผู้นี้ ควรเป็นผู้ฉลาดอย่างดีในการกำหนดกาลเวลา ต้องรำลึกดูก่อนว่า “อายุสังขารของตนจักเป็นไปได้อีก ๗ วัน (หรือ) จักไม่เป็นไป” แล้วจึงเข้า เพราะถ้าว่าไม่รำลึกถึงอายุสังขารซึ่งจะดับไปภายใน ๗ วันก่อนแล้วเข้า (นิโรธ) ไซ้ นิโรธสมบัติของพระภิกษุนั้นก็มิสามารถป้องกันความตายได้ พระภิกษุนั้นต้องออกจากสมาบัติไปในระหว่างนั้นเอง เพราะความตายภายในนิโรธหาไม่ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธสมาบัติพึงรำลึกกำหนดกาลเวลา (ของชีวิต) ก่อนแล้วจึงเข้า เพราะว่าบุพพกิจข้ออื่นที่เหลือ (อีก ๓ อย่าง) แม้จะไม่นึกถึงก็ได้ แต่ว่ากำหนดกาลเวลา (ของชีวิต) นี้ ท่านว่า ต้องนึกถึงไว้โดยแท้

การเข้านิโรธสมาบัติ

[๘๗๙] พระภิกษุนั้นครั้นเข้าอาภิกขุญญายตนะแล้วออก กระทำบุพพกิจ (๔) นี้ ดังกล่าวนั้นแล้ว จึงเข้าเนวสัณญานาสัณญายตนะ ครั้นแล้วก็ผ่านวารจิตไป ๑ หรือ ๒ วาระ แล้วเป็นผู้ไม่มีจิตสัมผัสนิโรธ (ความดับ)

ถามว่า “แต่เพราะเหตุไร ถัดจิต ๒ ดวงไป จิตของพระภิกษุ (ผู้เข้านิโรธ) นั้น จึงไม่เป็นไร” (ตอบว่า) “เพราะเป็นประโยชน์ของนิโรธ” ความจริง การที่พระภิกษุนี้กระทำความกรรมคือสมณะและวิปัสสนา ๒ อย่างเทียมเข้าคู่กัน แล้วขึ้นสู่สมาบัติ ๘ นี้เป็นประโยชน์ของอนุปุพพนิโรธ (คือการดับไปของฉนมีปฐมฉนเป็นต้น และอนุปัสสนาทั้งหลายนั้นๆ โดยลำดับ) หาใช่ประโยชน์ของการเข้าเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติไม่ เพราะเหตุนี้ จิตทั้งหลาย (ของพระภิกษุนั้น) จึงไม่เป็นไปเกินจิต ๒ ดวง เพราะเป็นประโยชน์ของนิโรธ แต่ว่าพระภิกษุใด ครั้นออกจากอาภิกขุญญายตนะแล้ว

ไม่ทำบุพพกิจ (ดังกล่าว) นี้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะไปเลย พระภิกษุผู้มีสมาธิเป็นผู้ไม่มีจิตต่อไปได้ แต่จะถอยกลับมาตั้งอยู่ในอาภิกขุจัญญายตนะอย่างเดิม และในเรื่องนี้ ควรกล่าวถึงอุปมาด้วยบุรุษผู้ไม่เคยเดินทาง (สู่สถานที่ไม่เคยไป)

เล่ากันว่า บุรุษผู้หนึ่ง ไม่เคยเดินทางสายหนึ่ง ครั้นมาถึงลำห้วย^๑ หรือแผ่นหินซึ่งร้อนด้วยแสงแดดแผดเผาอย่างแรงกล้า ที่ทอดไว้ (เป็นสะพาน) ข้ามหล่มน้ำลึก^๒ อยู่ระหว่างทางก็ไม่ถกผ้านุ่งและผ้าห่มนั้นให้กระชับเสียก่อน ลงสู่ลำห้วยเลย ด้วยความกลัวบริวารเปียกจึงกลับมายืนอยู่ริมฝั่งข้างนี้อย่างเดิมอีก แม้ก้าวเหยียบแผ่นหินก็ร้อนเท่า จึงกลับมายืนอยู่ ณ ฝั่งนี้อย่างเดิมอีก ในอุปมานั้น เปรียบความเหมือนว่า บุรุษผู้นั้น เพราะมิได้ถกผ้านุ่งและผ้าห่มให้กระชับ พอลงไปยังลำห้วยเท่านั้น และพอก้าวเหยียบแผ่นหินที่ร้อนเท่านั้นก็ถอยกลับมายืนอยู่ ณ ฝั่งข้างนี้อย่างเดิม ฉันทไฉน แม้โยคาวจรก็ฉันทนั้น เพราะมิได้ทำบุพพกิจ พอเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้นก็ (ต้อง) ถอยกลับมาตั้งอยู่ในอาภิกขุจัญญายตนะ แต่บุรุษผู้เคยเดินทางสายนั้นมาแล้ว ในกาลก่อน ครั้นมาถึงสถานที่นั้นก็ถกผ้าผืนหนึ่งให้กระชับ แล้วมือก็ถือผ้าอีกผืนหนึ่งไว้ ก้าวลงสู่ลำห้วยหรือทำเพียงแต่สัปดาห์ก้าวเหยียบแผ่นหินที่ร้อนเท่านั้นแล้วเดิน (รีบข้าม) ไปทางฝั่งโน้น ฉันทไฉน พระภิกษุผู้ทำบุพพกิจแล้วก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะก่อนแล้ว ต่อไปก็เป็นผู้ไม่มีจิตสัมผัสนิโรธอยู่

การตั้งอยู่ของนิโรธสมบัติ

[๘๘๐] ข้อ ๕. ที่ว่า “... การตั้งอยู่เป็นอย่างไร” ตอบว่า ก็การตั้งอยู่ของนิโรธสมบัตินั้น ที่เข้าแล้วด้วยประการดังกล่าวมานี้ มีอยู่ด้วยกำหนดกาลเวลา และมีอยู่ด้วยไม่มีการสิ้นอายุ ไม่มีการรอกคอยของสงฆ์ และไม่ทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา

การออกของนิโรธสมบัติ

[๘๘๑] ข้อ ๕. ที่ว่า “... การออกเป็นอย่างไร” ตอบว่า การออกมีอยู่โดย ๒ ทางอย่างนี้ คือสำหรับพระอนาคามี การออกมีด้วยการเกิดขึ้นของอนาคามีผลจิตสำหรับพระอรหันต์มีด้วยการเกิดขึ้นของอรหัตตผลจิต

๑ หมายถึง ผ่านลำห้วยได้ ๒ วิธี คือ ลงบุกลงในลำห้วย ๑ เดินบนแผ่นดินข้ามไป ๑

จิตของผู้ออกจากนิโรธสมาบัติน้อมไปสู่พระนิพพาน

[๘๘๒] ข้อ ๖. ที่ว่า “จิตของผู้ออกแล้ว (จากนิโรธสมาบัติ) น้อมไปในอะไร”
ตอบว่า น้อมไปในพระนิพพาน เป็นความจริง พระธรรมทินนาเถรก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า
“วิสาขะผู้อาวุโส จิตของพระภิกษุผู้ออกแล้วแล จากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ เป็น
จิตน้อมไปในวิเวก (คือพระนิพพาน) น้อมไปโดยวิเวก โอนเอียงไปทางวิเวก”^๑

คนตายกับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติต่างกัน

[๘๘๓] ข้อ ๗. ที่ว่า “คนตายแล้ว กับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีความต่างกัน
อย่างไร” แม้ความข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ในพระสูตรเหมือนกัน ดังท่านพระสารีบุตร
เถระกล่าวไว้ว่า “อาวุโส คนตายแล้ว ทำกาลละแล้ว นี่ใด กายสังขารทั้งหลายของคน
ผู้นั้น ดับแล้ว ระวังแล้ว วจีสังขารทั้งหลาย ... จิตตสังขารทั้งหลายดับแล้ว ระวังแล้ว
อายุสิ้นสุดแล้ว โออุณสงบแล้ว อินทรีย์ทั้งหลายแตกสลายแล้ว (ส่วน) พระภิกษุ ผู้
เข้านิโรธสมาบัตินี้ใด กายสังขารทั้งหลายของพระภิกษุผู้นั้น ดับแล้ว ระวังแล้ว
วจีสังขารทั้งหลาย ... จิตตสังขารทั้งหลาย ดับแล้ว ระวังแล้ว อายุยังไม่สิ้นสุด โออุณ
ยังไม่สงบ อินทรีย์ทั้งหลายยังไม่แตกสลาย” ดังนี้^๒

นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ...

[๘๘๔] แต่ในคำถามข้อ ๘. ที่ว่า “นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ...”
เป็นต้น ไม่ควรกล่าวตอบว่า เป็นสังขตะบ้าง เป็นอสังขตะบ้าง เป็นโลกียะบ้าง เป็น
โลกุตระบ้าง เพราะเหตุไร เพราะไม่มีอยู่โดยสภาวะ แต่โดยเหตุที่นิโรธสมาบัตินั้น ชื่อว่า
เป็นอันเข้าได้ด้วยอำนาจของพระอริยบุคคลผู้เข้าอยู่เพราะฉะนั้น จะกล่าวว่า “นิพผันนะ-
สำเร็จ” ก็ควร จะกล่าวว่า “อนิพผันนะ - ไม่สำเร็จ” หาควรไม่

อิติ สนฺตํ สมาปตฺติ

ทิกฺขเจว ธมฺเม นิพฺพาน-

ภาเวตฺวา อริยปญฺญํ

ยสฺมา ตสฺมา อิมิสฺสาปิ

อริยมคฺเคสฺส ปญฺญาย

อิมํ อริยนิสฺสิดํ

มิตฺติ สงฺขํ อุปาคตํ

สมาปชฺชนฺติ ปญฺทิตา.

สมาปตฺติสมตฺถตา

อานิสฺสิตฺติ วุจฺจติติ.

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๕

๒ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๗/๔๙๕

แปลความว่า

เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลาย ทำอริย (มรรคและผล)
ปัญญาให้เกิดแล้ว เข้าสมาบัติอันสงบ ซึ่งเข้าถึงการนับว่า
เป็นนิพพาน ในภิกขุธรรมทีเดียวนี้ ที่พระอริยเจ้าเสพแล้ว
ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ความเป็นผู้สามารถในการ
เข้านิโรธสมาบัติแม้นี้ได้ ท่านก็กล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของ
ปัญญาในอริยมรรคทั้งหลาย ฉะนี้แล

๔. อาหุเนยฺยภาวาทิสัทธา - สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

[๘๘๕] ขั้วว่า “สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น” หมายความว่า และ
มิใช่แต่เป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติได้เพียงเท่านั้น แต่ว่าแม้ความสำเร็จใน
ความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้นนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของโลกุตตรปัญญาภาวนา
นี้ด้วย ความจริง บุคคลผู้ทำปัญญาให้เกิดแล้ว เพราะเหตุที่ตนเองทำโลกุตตรปัญญา
แม้ทั้ง ๔ อย่างนี้ให้เกิด จึงเป็น

๑. อาหุไนย บุคคลผู้ควรของค่านับ
๒. ปาหุไนย บุคคลผู้ควรของต้อนรับ
๓. ทักขิไนย บุคคลผู้ควรทักขิณาของชาวโลกรวมทั้งเทวดา
๔. อัญชลีกรณียะ บุคคลผู้ควรทำอัญชลี
๕. โลกานุตตรปัญญาเขตตะ เป็นเขตแห่งบุญอย่างเยี่ยมยอดของโลก

โดยไม่แตกต่างกัน

[๘๘๖] แต่โดยแตกต่างกันในโลกุตตรปัญญาภาวนานี้ก็คือ

๑. พระโสดาบัน

๑. ท่านผู้ทำมรรคปัญญา ที่ ๑ ให้เกิดรายแรกแล้ว มา (สู่ความเป็นพระโสดา
บัน) ด้วยวิปัสสนาอย่างอ่อนแม้จะเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนก็มีชื่อว่า สัตตักขัตตูปมมะ
(ผู้เข้าถึงภพ ๗ ครั้ง เป็นอย่างมาก) จะท่องเที่ยวไปตลอด ๗ สุกตภพ แล้วทำที่สุดทุกข์

๒. ท่านผู้มาด้วยวิปัสสนาอย่างกลาง เป็นผู้มีอินทรีย์ปานกลาง มีชื่อว่า **โกลังโกละ** (ผู้จากสกุลไปสู่สกุล) จะเรว่อนท่องเที่ยวไปตลอด ๒ หรือ ๓ สกุล (คือภพ) แล้วทำที่สุดทุกข์

๓. ท่านผู้มาด้วยวิปัสสนาอย่างแก่ เป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า มีชื่อว่า **เอกพีซี** จะทำภพซึ่งเป็นของชาวมนุษย์ ให้เกิดเพียงภพเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกข์

๒. พระสกทาคามี

[๔๘๗] ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๒ ให้เกิดแล้ว มีชื่อว่า **พระสกทาคามี** จะกลับมาสู่โลกนี้ครั้งเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกข์

๓. พระอนาคามี

[๔๘๘] ท่านผู้ทำมรรคปัญญา ที่ ๓ ให้เกิดแล้ว มีนามว่า **พระอนาคามี** โดยมีความต่างกันของอินทรีย์ พระอนาคามีนั้น ละในโลกนี้แล้วไปจบลง (คือปรินิพพาน) โดย ๕ ประเภท คือ

๑. **อันตรปรินิพพายี** ท่านผู้ปรินิพพานในระหว่างอายุไม่ถึงกึ่ง
๒. **อุพหัจจปรินิพพายี** ท่านผู้ปรินิพพานเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว
๓. **อสังขารปรินิพพายี** ท่านผู้ปรินิพพานโดยไม่ใช้ความเพียรนัก
๔. **สสังขารปรินิพพายี** ท่านผู้ปรินิพพานโดยใช้ความเพียรมาก
๕. **อุทธังโสโต อกนิภูฏคามิ** ท่านผู้มีกระแสในเบื้องบน ไปสู่อกนิภูฏภพ

ใน ๕ ประเภทนั้น

๑. ท่านผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภ^๑ ภพใดภพหนึ่งอยู่ยังไม่ถึงครึ่งอายุก็ปรินิพพาน (ในภพนั้น) ชื่อว่า **อันตรปรินิพพายี**

๒. ท่านผู้ปรินิพพานเลยครึ่งอายุไปแล้ว ชื่อว่า **อุพหัจจปรินิพพายี**

๓. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องบนให้เกิดโดยไม่ต้องทำความเพียรมาก โดยไม่ต้องประกอบความเพียรมาก ชื่อว่า **อสังขารปรินิพพายี**

๑ สุทธาวาสภ มี ๕ คือ อวิหา, อตปปา, สุทฺธสา, สุทฺธสี, อกนิภูฏา

๔. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องต้นให้เกิดโดยมีการทำความเพียรมาก โดยมีประกอบ ความเพียรมาก ชื่อว่า **สังฆาปริณิพพายี**

๕. ท่านผู้เกิดในภพใด แล้วขึ้น (สู่ภพ) สูงขึ้นไปจากภพนั้นจนถึงอกนิฏฐภพ แล้วปริณิพพานในอกนิฏฐภพนั้น ชื่อว่า **อุทธังโสโต อกนิฏฐคามิ**

๔. พระอรหันต์

[๘๘๙] ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๔ ให้เกิดแล้ว

๑. บางท่านเป็น **สัทธาวิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา
๒. บางท่านเป็น **ปัญญาวิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา
๓. บางท่านเป็น **อุกโตภาควิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยภาคทั้งสอง
๔. บางท่านเป็น **เดวิชโช** ผู้มีวิชา ๓
๕. บางท่านเป็น **ฉฬภิญโญ** ผู้มีอภิญญา ๖
๖. บางท่านเป็น **ปฏิสัมภิทูปเภทปัตโต** ผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทา

(ทุกท่าน) เป็นพระมหาชีณาสพ ซึ่งข้าพเจ้ากล่าวระบุถึงมาแล้วว่า “แต่พระอริยบุคคลท่านนี้ ในขณะที่ (บรรลุลุริย) มรรค ชื่อว่า กำลังถางรกชัฏนั้น ในขณะที่ (บรรลุลุริย) ผล ชื่อว่า ถางรกชัฏแล้ว เป็นพระทักษิณยบุคคลชั้นเลิศของชาวโลกรวมทั้งเทวโลก” ดังนี้

เอวํ อเนกานิสัสา อริยปญญา ยาวนา
ยสุมา ตสุมา กเรยยาถ รติ ตตถ วิจกุชโณ.

แปลความว่า

เพราะเหตุที่การทำอริยปัญญาให้เกิด มีอันสงส์มากมาย
ดังกล่าวนี้นี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญาเป็นเครื่องเห็น
แจ้ง ควรทำความอภิมยยินดีในการทำอริยปัญญาให้เกิด
นั้นเถิด

[๘๙๐] อนึ่ง ปัญญาภาวนาพร้อมทั้งอาณิสส ในวิสุทธิมรรค ซึ่งพระผู้มีพระ
ภาคทรงแสดงด้วยหลักธรรมเป็นประธาน คือศีล สมาธิ และปัญญา ไว้ในคาถานี้ว่า:-

สึเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโณ จิตฺตํ ปญฺณญจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฏฺฐํ.

แปลความว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถาวรภักขุอันนี้เสียได้

เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงไว้บริบูรณ์แล้ว ด้วยพรรณนาความดังกล่าวนี้

ปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อว่า ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

นิคมกถา

[๘๙๑] ข้าพเจ้านี้คือนี่ คือ :-

สีเล ปติฏฐาย นโร สพลโณ จิตต์ ปณณณจ ภาวย
อาตปปี นิปโก ภิกขุ โส อิม วิชฺฐเย ชฏ

แปลความว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถนอมรักษากันนี้เสียได้

ได้กล่าวคำใดไว้ว่า:-

บัดนี้ ข้าพเจ้า (หมายเอาพระมหาพุทธโฆสาจารย์) จัก
บรรยายความแห่งพระพุทธานิพนธ์คาถาที่พระผู้มีพระภาค
ผู้ทรงแสวงหาพระคุณยิ่งใหญ่อัครสวีสัชนาไว้แล้วนี้ อันต่าง
ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ตามที่เป็นจริงต่อไป

โยคีบุคคลเหล่าใดในพระศาสนา นี้ ได้รับการ
บรรพชาอันหาได้ด้วยในพระศาสนาของพระชินเจ้าแล้ว
แม้อถึงจะต้องการความบริสุทธิ์ เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความ
บริสุทธิ์อันเป็นทางตรง ทางเกษมซึ่งสงเคราะห์ด้วยศีล
เป็นต้น ตามที่เป็นจริงแล้ว ก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความ
บริสุทธิ์ได้ แม้อถึงจะเพียรพยายามอยู่ก็ตาม

ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งมีอันได้ตรง
ถูกต้องดีแล้ว โดยอิงอาศัยเทศนานัยของพระเถระทั้งหลาย
ชาวมหาวิหาร อันจะทำความปราโมชให้แก่โยคีบุคคล
เหล่านั้น

เมื่อข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นด้วยความเคารพ
ขอสาธุชนทั้งหลายผู้ประสงค์ความบริสุทธิ์สิ้นทั้งมวล จง
ใคร่ครวญดูด้วยความเคารพเทอญ ดังนี้

วิสุทธิมรรคนั้น ก็เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วด้วยพรรณนาความดังกล่าวนี้

[๘๙๒] ก็แล ในวิสุทธิมรรคนั้น

วินิจฉัยแห่งอรรถทั้งหลาย ต่างโดยคุณมีศีลเป็นต้น
เหล่านั้นใด เป็นวินิจฉัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา
แห่งนิกายทั้ง ๕ วินิจฉัยนั้นพ้นจากโทษคือความปะปน
แห่งนิกายอื่นทั้งสิ้น ข้าพเจ้า นำเอาวินิจฉัยทั้งปวงนั้น มา
ประกาศไว้ เป็นส่วนมาก เหตุใด เพราะเหตุนั้น ความ
เอื้อเฟื้อในวิสุทธิมรรคนั้น พระโยคีทั้งหลาย ผู้มีปัญญา
หมดจด ปราศจากวิสุทธิ จึงควรทำแท่งแล

[๘๙๓] ข้าพเจ้าผู้หวังความตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรม ได้
รับคำเชื้อเชิญจากท่านพระสังฆปาละ ผู้เกิดในวงศ์
ของภิกษุชาวมหาวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาท มีชื่อ
เสียงเป็นวิภังชวาทีประเสริฐสุด เป็นผู้มีความรุ่งเรือง
มีความประพฤติสะอาด เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา
ประกอบด้วยวินัยและอาจารย์ ประกอบ(ความ
เพียร)ในการปฏิบัติ มีใจประดังด้วยคุณ มีขันติ โสรัจจะ
และเมตตา เป็นต้น แล้วจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นขึ้น
ได้รับกองบุญใด ด้วยเดชแห่งกองบุญนั้น ขอสรรพสัตว์
จงประสบสุขเถิด

[๘๙๔] คัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นแล จบลงโดยพระบาลี ๕๘ ภาณวาร
โดยปราศจากอันตราย ในที่นี้ ฉันทิ ขอมโนรธทั้ง
หลายที่ถึงความดีงามทุกอย่างของสัตว์โลก จงปราศจาก
อันตรายสำเร็จโดยเร็วพลัน ฉันทินั้นเหมือนกันเทอญ

[๘๙๕] พระเถระผู้ควรจะเรียกว่า โมรณทเชฏฐกะ มีนามไทย ที่ครูทั้งหลาย
ขนานนามให้ว่า “พุทธโฆสะ”

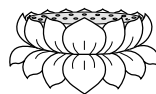
๑. ผู้ประดับด้วยศรัทธา พุทธิ และวิริยะอันหมดจดอย่างยิ่ง
๒. ผู้เด่นด้วยคุณสมบัติ มีศีล อาจารย์ อาชวะ และมัททวะ เป็นต้น
๓. ผู้สามารถในการหยั่งลงสู่ปาหัง (ข้อวินิจฉัยที่ยุกยา) ได้ทั้งในลัทธิฝ่าย
ตน และในลัทธิฝ่ายอื่น

๔. ผู้ประกอบด้วยความเยียบคมแห่งปัญญา
๕. ผู้มีอานุภาพแห่งญาณอันไม่ขัดข้องในคำสอนของพระศาสดา ที่จำแนกเป็นปริยัติคือพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา
๖. ผู้เป็นนักไวยากรณ์ใหญ่
๗. ผู้ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำอันไพเราะเป็นเลิศ ที่ความถึงพร้อมแห่งกรรม ทำให้เกิดเสียงเปล่งออกมาได้สะดวก
๘. ผู้เป็นนักพูดชั้นเยี่ยม พูดได้ทั้งผูกทั้งแก้
๙. ผู้เป็นมหากวี
๑๐. ผู้เป็นอสังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระ ชวามหาวิหารผู้เป็นประทีปแห่งเถรวังศ์ มีความรู้อันไม่ข้องขัดในอุตรนิมุตตธรรม ซึ่งปราศัยไปด้วยคุณต่าง ๆ มีอภิญญา ๖ เป็นต้น มีปฏิสัมภิทากันต์แตกฉานเป็นบริวาร
๑๑. ผู้มีความรู้หมดจด กว้างขวาง

ได้รณาคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว

[๘๙๖] ขอคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ จงตั้งอยู่ในโลกแสดงนัยแห่งวิสุทธิมีศีลเป็นต้น แก่เหล่ากุลบุตรผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดตนออกจากโลก ตราบเท่าที่พระนามว่า “พุทโธ” ขององค์พระโลกเชษฐผู้เป็นมหาฤาษีเจ้า มีพระหฤทัยบริสุทธิ์ คงที่ ยังเป็นไปอยู่ในโลกเทอญฯ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค จบบริบูรณ์

ดัชนีค้นคำ วิสุทธิมรรค

ก	
กัตตดากรรม	๑๐๐๐
กรรม	๔
กรรม ๑๒ ชนิด	๙๙๙
กรรมฐาน ๔๐ โดยอาการ ๑๐ อย่าง	๑๘๒
กรรมฐาน ๗ หมวด	๑๘๒
กรรมภาพ	๔๗, ๙๕๒
กรุณา	๗๘๐
กรุณาภาวนา	๕๔๐
กรุณาอัปปนา ๑๓๒	๕๕๐
กลาปสัมมสนญาณ	๑๐๐๙
กวนึ่งการอาหาร	๖๐๙, ๗๕๑
กษัตริย์	๗๐๙
กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง	๑๘๓
กสิณปฏิโลม	๖๕๐
กสิณานุโลม	๖๕๐
กสิณานุโลมปฏิโลม	๖๕๑
กสิณุกันติกะ	๖๕๑
กัณหาวิตรณวิสุทธิ	๙๗๗, ๙๙๕, ๑๐๐๖
กัตตุกัมมตาณันตะ	๕๗๒
กัป ๔	๗๑๐
กัมมปลิโพธิ	๑๕๔
กัมมปัจจัย	๘๙๙
กัมมวิปากชาอิทธิ	๖๖๒
กัมมวิปากญาณ	๑๐๐๑
กัมมะ	๑๕๔
กัมมัฏฐาน	๗๔๙
กัมมัฏฐาน	๑๘๕-๑๙๑
กัมมัฏฐาน ๒ อย่าง	๑๕๙
กัลยาณมิตร	๑๖๐
กามาวจรกุศลวิปาก-สเหตุกะ	๗๖๑
กามาวจรกุศล-วิปาก-อเหตุกะ	๗๕๙
กามาวจรสมาธิ	๑๔๓
กามาวจรอกุศลวิปาก	๗๖๑
กามุปาทาน	๙๔๖
กายกัมมัฏฐาน	๗๗๘
กายคตาสติ	๔๑๑
กายทสกะ	๙๗๘
กายประสาท	๗๔๕
กายปัสสัทธิ	๗๗๗
กายปาคุญญตา	๗๗๘
กายมุกตา	๗๗๗
กายลหุตา	๗๗๗
กายวิญญูติรูป	๗๔๘
กายสักขี	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
กายชุกตา	๗๗๘
การกระทำนิमित	๓๖
การจำแนกรูปเกิดจากกรรม	๑๐๒๖
การจำแนกรูปเกิดจากจิต	๑๐๒๗
การจำแนกรูปเกิดจากฤดู	๑๐๓๐
การจำแนกรูปเกิดจากอาหาร	๑๐๒๙
การด่าแข่ง	๓๖
การบริโภค ๔ อย่าง	๖๒
การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔	๖๕๐
การพูดเลาะเล็ม	๓๕
การสอนกรรมฐาน ๓ วิธี	๒๐๑
การแสวงหาลามด้วยลาม	๓๖
การหลอกลวง	๓๕
กาลปริยัตตศีล	๑๙
กาลมรณะ	๓๙๗
กำเนิด	๙๒๐
กิเณอริยสังข์ ๔	๑๑๖๕
กิริยามโนธาด	๓๒
กิริยาวิญญาน	๗๖๒
กิริยาเหตุกมโนวิญญานธาด	๓๓

กิเลส ๑๐	๑๑๕๐	ความสงสัย ๑๖ ประการ	๙๙๖
กิเลสสาม	๒๔๗	ความสังวร	๒๕
กุกกัจจะ	๗๘๗	คหัญฐีล	๒๓
กุลปติโพธ	๑๕๐	คันถปติโพธ	๑๕๖
กุลุปกิกษุ	๔๓	คันถะ	๑๕๖
กุศลวาระ ๔	๑๗๑	คันถะ ๔	๑๑๕๓
กุศลวิญญาน	๗๕๖	คัพภปริหรณมูลกทุกซ์	๘๓๖
กุศลสังขาร ๓๖	๗๗๑	คัพภวิปัตติมูลกทุกซ์	๘๓๖
กุหนวัตถุ ๓ อย่าง	๓๗	คัพภกัณฐิมูลกทุกซ์	๘๓๕
ข		คำถวายตัวแก่อาจารย์	๑๙๔
ขณิกานุปัตติ	๒๕๒	คำถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า	๑๙๓
ขยานุปัสสนา	๑๐๕๓	คำพูด	๒๒๑
ขลุปัจจัยกัตติกังคะ	๘๖, ๑๐๗	คิลานปัจจัยเภสัช	๕๑
ขันติ	๔๘๒	คิลานกัต	๙๗
ขันติสังวร	๑๑	คิลานุปัฏฐากกัต	๙๗
ขุททกานุปัตติ	๒๕๒	คุณลักษณะของศีล ๘ ประการ	๓๘๕
เขตของพระพุทธเจ้า ๓	๗๐๔	โคชายิตะ	๙๑
ค		โคจร	๒๗
คณปติโพธ	๑๕๓	โคจรรูป ๔	๗๔๖
คณะ	๑๕๓	โคตรภู	๒๔๑
คตปัจจาคตะ	๙๑	โคตรภูญาน	๑๑๓๑
คนโทสจิริต	๑๖๘	ฆ	
คนพุทธิจิริต	๑๖๘	ฆนสังญญา	๑๐๕๓
คนโมหจิริต	๑๖๘	ฆานประสาธ	๗๔๓
คนราคะจิริต	๑๖๘	จ	
คนวิตกจิริต	๑๖๘	จตุธาดววัฏฐาน	๙๗๘
คนสัทธาจิริต	๑๖๘	จตุธาดวัตถถาน	๖๑๗
คัมภีกัต	๙๗	จิริต ๖ อย่าง-แนวทางวินิจัย	๑๗๓-๑๗๖
ครุกรรม	๑๐๐๐	จิริตบุคคล ๖ ประเภท	๑๖๗, ๑๖๙, ๑๗๐
ความงาม ๓ ประการ	๒๖๐, ๓๗๐	จิริยา ๖ อย่าง	๑๖๖
ความเจริญแห่งอุเบกขา	๒๖๓	จักขุวิญญานจิต	๓๒
ความต่างกันระหว่างปิตักกับสุข	๒๕๔	จักขุ	๗๑๔
ความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติ	๒๖๒	จักขุปสาทรูป	๗๔๔
ความเป็นปฏิภูมโดยอาการ ๑๐	๖๑๐	จาคานุสสติ	๓๘๗
ความร่าเริงใจ	๒๖๓	จาริตตศีล	๑๗

จำแนก ๑ เดือน	๑๐๓๘	ชีวหาประสาท	๗๔๕
จำแนก ๑ ปี	๑๐๓๗	ชีวิต	๗๗๓
จำแนก ๑ วัน	๑๐๓๘	ชีวิตรูป	๗๔๗
จำแนก ๑๐๐ ปี	๑๐๓๔-๑๐๓๗	ชีวิตินทรีย์	๗๔๗
จำแนกก้าวเท้า ๖ ระยะ	๑๐๓๔	ณ	
จำแนกโดยอาการ ๖	๑๐๓๔	ณาน	๔
จิตตกัมมัถยญา	๗๗๘	ณานกลีณุกันติกะ	๖๕๑
จิตตจิตติ	๗๘๘	ณานปฏิโลม	๖๕๑
จิตตปัสสัทธิ	๗๗๗	ณานปัจจัย	๙๐๑
จิตตปาคุญญา	๗๗๘	ณานานุกันติก	๖๕๑
จิตตมฤดา	๗๗๗	ณานานุโลม	๖๕๑
จิตตลหุตา	๗๗๗	ณานานุโลมปฏิโลม	๖๕๑
จิตตวิสุทธิ	๙๗๗	ณานุปेกขา	๒๘๕
จิตตชุกดา	๗๗๘	ญ	
จินตามยปัญญา	๗๓๕	ญาณ	๓๔๙, ๑๐๖๔
จติ	๗๖๗	ญาณจริยา ๑๖	๑๑๙๓
จตุปปาตญาณ	๗๑๔	ญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๑๓๑
เจตนา	๗๐, ๗๗๒	ญาณวิปการิทธิ	๖๕๗
เจตนาศีล	๑๐	ญาณสังวร	๑๐
เจตสิกศีล	๑๐	ญาณปริญาณ	๑๐๐๕, ๑๐๑๐, ๑๑๗๑
เจโตปริยญาณ	๖๙๗, ๗๒๔	ญาณปิลิโพธ	๑๕๔
โจรธุดงค์	๑๑๑	ฐ	
ฉ		ฐิติภาคิยศีล	๒๓
ฉลาดในนิมิต	๒๒๗	ฐิติภาคิยสมาธิ	๑๔๒
ฉัพพัคคิยา	๒๘๓	ด	
ฉันทสมาธิ	๖๖๖	ตถตา	๘๖๕
ฉันทะ	๗๗๙	ตัทธคปหาน	๘, ๑๑๗๔
ช		ตัทธารัมมณะ	๗๖๗
ชนกรรม	๑๐๐๐	ตระกูล	๑๕๐
ชรดา	๗๕๐	ตันทา	๒
ชราทุกซ์	๘๓๙	ตันทาทัฬหัตตะ	๙๔๘
ชวันจิต	๓๓	ตันทานิสลิตศีล	๑๘
ชวันปฏิปาทกะ	๗๘๐	ตัทธัมมัตตตดา	๗๘๐
ชวันะ	๗๖๖	ตัทธัมมัตตตูปะกขา	๒๘๕
ชาติทุกซ์	๘๓๕	ติตถโจพะ	๙๑

ติโรภาพ	๖๗๒, ๖๗๗	ทุคติ	๗๑๙
ตีสณปริญา	๑๐๑๐, ๑๑๗๒	ทุเรรูป	๗๕๒
เตจีวริกังคะ	๘๕, ๙๕	เทวดานุสสติ	๓๙๑
เตโชกลิน	๓๐๓	เทวทัตติยะ	๙๑
เตโชธาตุ	๖๓๔	เทสนาสุทธิ	๖๒
เตโชสังวัฏฐะ	๗๐๓	โหมนัส	๘๔๓
ถ		โทษของวิหิงสาและอานิสงส์ของภรรยา	๕๔๑
ถีนมิทตะ	๗๘๕	โทษที่ไม่ถวายตัวแก่อาจารย์	๑๙๔
ถูปจีวระ	๙๑	โทษที่ไม่ถวายตัวแต่พระพุทธรูปเจ้า	๑๙๓
ถะยยปริโภค	๖๒	โทษแห่งศีลวิบัติ	๗๕
ท		โทสจริยา	๑๖๖
ทัสสนะ-สวณะ-ฆายณะ-สายนะ-มุสณะ	๗๖๕	โทสะ	๗๘๖
ทางแห่งวิสุทธิ	๓	ธ	
ทนายชชปริโภค	๖๒	ธชาหุชะ	๙๑
ทำวัตรให้สะอาด	๒๒๓	ธรรม ๑๑ ให้เกิดปีติ	๒๓๒
ทำอินทริยให้แก้กล้า	๑๐๒๔	ธรรม ๑๑ ให้เกิดวิริยะ	๒๓๑
ทัญญธัมมเวทนียกรรม	๙๙๙	ธรรม ๑๑ ให้เกิดสมาธิ	๒๓๖
ทัญญินิสลิตศีล	๑๘	ธรรม ๕ ให้เกิดอุเบกขา	๒๓๖
ทัญญูปัตตะ	๑๑๐๘, ๑๑๑๓	ธรรม ๗ ให้เกิดธัมมวิริยะ	๒๓๑
ทัญญิวินสุทธิ	๙๗๗	ธรรม ๗ ให้เกิดปัสสัทธิ	๒๓๕
ทัญญูปาทาน	๙๔๗	ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์แก่มกทิน	๑๙๖
ทิพพจักขุญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง	๗๒๘	ธรรมอันเหมาะสมแก่จิตจริยาของคน ... ๑๗๘-๑๘๑	
ทิพพโสตธาตุญาณ	๖๙๕, ๗๒๓	ธัมมจิตฺตญาณ	๓๔๘, ๑๐๐๖
ทิสาวรรณา	๕๑๘	ธัมมตาศีล	๒๔
ที่อยู่	๒๒๐	ธัมมปฏิสัมภิตา	๗๓๘
ทุกขทุกข์	๘๓๕	ธัมมาธิปไตยศีล	๒๑
ทุกขนิเทศ	๘๓๔	ธัมมานุสสติ	๓๖๙
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ	๘๕๒	ธัมมานุสारी	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
ทุกขนิโรธนิเทศ	๘๔๗	ธาตุกัมมัญฐาน	๖๑๗
ทุกข์-แยกศัพท์	๘๒๗	ธาตุนิเทศ	๘๑๑
ทุกขสมุท্থยนิเทศ	๘๔๗	ธาตุมนสิการ	๖๑๗
ทุกขะ	๘๔๒	ธาตุสัญญา	๑๙๗
ทุกขานุปัสสนา	๑๐๕๓	รุดงค์ ๑๓ ประการ	๘๓
ทุกขาปฏิบัติปฏิบัติปาฏิญาณสมาธิ	๑๔๑	รุดงค์โดยพิสดาร	๑๓๑
ทุกขาปฏิบัติปฏิบัติทันทธาภิญาณสมาธิ	๑๔๑	รุดงค์โดยย่อ	๑๒๙

อุตฺตรม	๑๒๘	นิรุตติปฏิสัมภิตา	๗๓๙
อุตฺตวาทะ	๑๒๗	นิโรธคามินีปฏิปทา-แยกศัพท์	๘๒๘
อุตตะ	๘๘, ๑๒๗	นิโรธ-แยกศัพท์	๘๒๘
อุตฺตังคะ	๘๘, ๑๒๖, ๑๒๙	นิโรธานุปัสสนา	๑๐๕๓
อุรภัต	๙๗	นิรวณ ๕	๒๕๖
อุรสถัญญา	๑๐๕๓	นิสสยปัจจัย	๘๙๕
น			
นปสาทรูป	๗๕๓	นิสสัย ๒ อย่าง	๑๘
นรก	๗๑๙	นีสกลิน	๓๐๕
นหฺนโจฬะ	๙๑	เนกขัมมสถัญญา	๑๙๗
นัตถิกวาทะ	๘๗๒	เนปักกะ	๕
นัตถิปัจจัย	๙๐๓	เนวสถัญญานาสถัญญาตนฉาน	๖๐๐
นันทิ	๑๐๕๓	เนวเสกขนาเสกขศีล	๒๒
นานัตตนัย	๙๗๕	เนสัชชิกังคะ	๘๗, ๑๒๓, ๑๒๔
บ			
นาม	๙๗๘	บทแห่งฤทธิ์ ๘	๖๖๗
นามรูป	๘๘๔	ปริกรรม	๒๔๑
นามรูปปริคคหฺญาณ	๙๗๗	ปริหาร	๕๑
นามรูปวภูฐาน	๙๙๔	บาทแห่งฤทธิ์ ๔	๖๖๖
นามวภูฐานปนปัญญา	๗๓๔	บ้าน	๑๐๙
นิกันติ	๑๐๖๗	บิณฑบาต	๔๗
นิจสถัญญา	๑๐๕๒	บุคคล	๒๒๒, ๕๓๓
นิปปริยายทุกฺข	๘๓๕	บุพพกิจ ๔ ในการเข้านิโรธสมาบัติ	๑๑๙๖
นิปปีติกสมาธิ	๑๓๗	เบื้องต้นท่ามกลางที่สุดของพรหมวิหาร ๔	๕๗๒
นิปผันนรูป	๗๕๒	ป	
นิพพิทาญาณ	๑๑๒๖	ปกติศีล	๒๔
นิพพิทานุปัสสนา	๑๐๕๓	ปกตูปนิสสยะ	๘๙๗
นิพพิทานุปัสสนาญาณ	๑๐๙๐	ปฏิฆะ	๕๗๒
นิพเพธภาคียศีล	๒๓	ปฏิจจสมุปบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา	๘๗๑
นิพเพธภาคียสมาธิ	๑๔๒	ปฏิจจสมุปบาทส่วนผล	๘๖๙
นิมนฺตนกัถ	๙๗	ปฏิจจสมุปบาทส่วนเหตุ	๘๗๐
นิมิต	๕๙	ปฏิจจสมุปบันนธรรม	๘๖๔
นิมิตตะ	๑๐๕๓	ปฏิจจสมุปปาตธรรม	๓๔๖
นียกะ	๖๑๙	ปฏิจฉันนทุกฺข	๘๓๕
นียตสังขาร ๒๗	๗๗๒	ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	๑๐๕๓
นिरยะ	๗๑๙	ปฏิปทา ๔	๑๓๙, ๑๑๒๓

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	๔๗๗	ปัลลิว ๑๐ อย่าง	๑๔๗
ปฏิบัติสัทธิปาริสุทธิศีล	๖๕	ปสาทรูป	๗๔๒, ๗๕๓
ปฏิบัติสัทธิตีล	๒๑	ปหาน	๗๐
ปฏิภาคนิมิต	๒๑๘	ปหาน ๓ อย่าง	๑๑๗๓
ปฏิภาณปฏิสัมภทา	๗๓๙	ปหานปริญา	๑๐๑๐, ๑๑๗๒
ปฏิสนธิ	๗๖๔, ๙๑๔	ปักชิกกัต	๙๗
ปฏิสนธิวิญญาณ	๙๑๘	ปักคาหะ	๑๐๖๖
ปฏิสังขยาณ	๑๑๒๗	ปัฏฐกัณณะ	๘๔, ๘๙, ๙๑
ปฏิสังขานุปัสสนา	๑๐๕๔	ปัจจยปริคคหญาณ	๙๙๕
ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	๑๐๙๒, ๑๑๐๙	ปัจจยสันนิสสิตศีล	๒๕, ๔๖
ปฏิสัมภทาแจ่มใสด้วยอาการ ๕ อย่าง	๗๓๙	ปัจจเวกขณญาณ	๑๑๓๗
ปฐมวิกลิน	๒๑๓	ปัจจเวกขณวสี	๒๗๔
ปฐมวิธาค	๖๒๔	ปัจจเวกขณสุทธิ	๖๒
ปณิธิ	๑๐๕๓	ปัจจย	๘๘๐, ๘๙๐
ปณัตศีล	๒๐	ปัจจย ๒๔	๘๘๙
ปณัตสมาธิ	๑๓๗	ปัจจยของปฏิสัมภทา ๘ อย่าง	๗๔๐
ปธานสังขาร	๖๖๖	ปัจจุบัน ๓ อย่าง	๗๒๔
ปโยคาสังขาร	๘๘๑	ปัจจุบันผล ๕	๙๖๗
ปรบอินทริยให้เสมอกัน	๒๒๔, ๒๒๗	ปัจจุบันเหตุ ๕	๙๖๗
ปรามัญญศีล	๒๑	ปัจจุบันนารมณ	๗๒๓
ปรามาส	๑๑๕๔	ปัจฉาชาตปัจจย	๘๙๘
ปริกถา	๔๓, ๕๙	ปัญจุปาทานขันธทุกซ์	๘๔๖
ปริจจินนากาสกสิน	๓๐๙	ปัญญา	๔, ๗, ๖๑, ๓๔๙
ปริจเจทรูป	๗๔๘	ปัญญา ๒ อย่าง	๗๓๔
ปริญา ๓	๑๑๗๑	ปัญญา ๓ อย่าง	๗๓๕
ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ	๑๔๑	ปัญญา ๔ อย่าง	๗๓๗
ปริตตสมาธิ	๑๓๙	ปัญญาภาวนา	๑๑๘๓
ปริตตอัปปมาณารัมมณสมาธิ	๑๔๑	ปัญญาวิมุต	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
ปริตตารมณ	๗๒๒	ปัตตปิณทิกังคะ	๘๖, ๑๐๕
ปริเทวะ	๘๔๒	ปัตตโยคี	๑๐๖
ปริปฺพนปาริสุทธิศีล	๖๕	ปณิกะ	๙๑
ปริยัตปาริสุทธิศีล	๖๕	ปัสสัทธิ	๑๐๖๕
ปริยายทุกซ์	๘๓๕	ปา	๑๑๐
ปริเยฐฐิสุทธิ	๖๒	ปาฏิทิกกัต	๙๗
ปรุปักกมมุลทุกซ์	๘๓๗	ปาณะ	๕๓๓

ปาติโมกขสังวร	๑๐	- เหตุที่เรียกว่าอัปปมัญญา	๕๗๘
ปาติโมกขสังวรศีล	๒๔	พรหมวิหารกัมมัญฐาน ๔ อย่าง	๑๘๔
ปาปณิกะ	๙๐	พรหมวิหารุเปกขา	๒๘๔
ปาริสุตตูปกขา	๒๘๕	พระจุฬโศดบัน	๑๐๐๘
ปาริหาริกปัญญา	๕	พระสกทาคามี	๑๑๓๙, ๑๒๐๓
ปาริหาริกกัมมัญฐาน	๑๕๙, ๑๖๐	พระโศดบัน	๑๒๐๒
ปิณฑปาติกังคะ	๘๕, ๙๖, ๙๗	พระอนาคามี	๑๑๓๙, ๑๒๐๓
ปิยวิปโยคทุกข	๘๔๕	พระอรหันต์	๑๑๔๐, ๑๒๐๔
ปีตกลิน	๓๐๖	พระอรหันต์สมสี	๕๓
ปีตตาสัย	๖๑๓	พระอริยบุคคล ๗ จำพวก	๑๑๐๗
ปีติ	๗๗๓, ๑๐๖๔	พหิทถารมณ	๗๒๓
ปีติ ๕ อย่าง	๒๕๑	พหิณขมนมูลทุกข	๘๓๗
ปีติสทคตสมาธิ	๑๓๘	พหุลกรรม	๑๐๐๐
ปัญญวโดอิทธิ	๖๖๓	พาหิรรูป	๗๕๒
บุพพเหตุกศีล	๒๔	พทุธานุสสติ	๓๔๔
บุพพาสัย	๖๑๓	พทุธิจริยา	๑๖๗
บุพเพนิวาสญาณในอารมณ ๘ อย่าง	๗๒๗	โพฆณงค์ ๗ องค์มรรค ๘	๑๑๔๓
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๖๙๙	โพฆณังคโกสัลลสูตร	๔๒๑
บุริมตันทา	๙๔๘	โพฆณังคูปกขา	๒๘๔
บุเรชาตปัจจาย	๘๙๘	โพธิปักขิยธรรม ๓๗	๑๑๔๑
บุพฺพอกุสฺสกะ	๓๑๗		
		ฟ	
ผ		ไฟ	๖๒๐
ผรณปีติ	๒๕๓		
ผลญาณ	๑๑๓๕	ภ	
ผลสมาบัติ	๑๑๘๕	ภยตูปัญฐานญาณ	๑๐๘๑, ๑๑๒๖
ผัสสะ	๗๗๒	ภวังค์	๗๖๔
ผัสสอาหาร	๖๐๙	ภวังคจิต	๓๒
		ภังคานุปัสสนาญาณ	๑๐๗๔, ๑๑๒๖
พ		ภาวทสกะ	๙๗๘
พรหมวิหาร	๔๘๑	ภาวนา	๒๖๔
- ประโยชน์ของพรหมวิหาร	๕๖๙	ภาวนามยปัญญา	๗๓๕
- ลักษณะของพรหมวิหาร ๔	๕๖๘	ภาวรูป ๒	๗๔๖
- วิเคราะห์ศัพท์พรหมวิหาร ๔	๕๖๗	ภิกขุ-ความหมาย	๒๕
- เหตุจัดลำดับพรหมวิหาร ๔	๕๗๗	ภิกขุนี้ศีล	๒๓
- เหตุที่พรหมวิหารมี ๔ อย่าง	๕๗๖	ภิกขุศีล	๒๓
- เหตุที่เรียกว่าพรหมวิหาร	๕๗๕	ภุชิสสะ	๗๕

ภูต	๕๓๓	เมตตามาน	๔๙๐
ภูตรูป	๗๔๒	เมตตาทาวนา	๔๘๑
ภูมิปฏิสัมภิกา ๒	๗๓๙	เมตตาอัปปนา ๕๒๘	๕๓๑
ภูมิแห่งฤทธิ์ ๔	๖๖๕	เมณฺสงโยค ๗	๗๒
ม		โมหจริยา	๑๖๗
มนสิการ	๗๗๙	โมหะ	๗๘๓
มนสิการโกสัลละ	๔๑๖	ย	
มโนมยาธิติ	๖๕๗	ยกจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓	๒๒๘
มนัสสยเจตนาหาร	๖๐๙	ยถากัมมุปคญาณ	๗๑๕
มรณทุกซ์	๘๔๐	ยถากัมมุปคญาณในอารมณ์ ๕ อย่าง	๗๒๙
มรณะ	๓๙๗	ยถาภูตญาณ	๑๐๐๗
มรณานุสสติ	๓๙๗	ยถาภูตญาณทัสสนะ	๑๐๕๓
มลละ ๓	๑๑๕๕	ยถาภูตทัสสนะ	๙๘๗
มัทคคตจิต	๖๙๘	ยถาสันถติกังคะ	๘๗, ๑๒๑, ๑๒๒
มัทคคตสมาธิ	๑๓๙	ยมกปาฏิหาริย์	๖๗๗
มัทคคตารมณ	๗๒๒	เยวาปนกลังขาร ๔	๗๗๙
มหาวิปัสสนา ๑๘	๑๐๕๒, ๑๑๗๕	โยคะ ๔	๑๑๕๓
มหาสมมุติ	๗๐๙	โยคี, โยคาวจร	๔๘๑
มหาหัตถิปโตปมสูตร	๖๑๙	โยคีผู้มีอธิมุตติสมบุรณ์	๒๐๐
มัคคญาณ	๖	โยคีผู้มีอชฌาสัยสมบุรณ์	๑๙๕
มัคคปัจจัย	๙๐๑	ร	
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๙๗๗, ๑๐๐๙	รกชฎ	๒
มัจฉริยะ	๗๘๗	รทียโจพะ	๙๐
มัจฉริยะ ๕	๑๑๕๒	ระเบียบเข้าหาอาจารย์	๑๖๓
มัชฌิมศีล	๒๐	ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์	๑๖๔
มัชฌิมสมาธิ	๑๓๗	ราคจริยา	๑๖๖
มานะ	๗๘๕	ราคะ	๕๗๒, ๑๐๕๓
มิจฉัตตะ ๘ หรือ ๑๐	๑๑๕๑	ราชา	๗๑๐
มิจฉาทิฎฐิ	๗๘๔	รูกขมุลิกังคะ	๘๗, ๑๑๓-๔
มูญจิตุกัมยตาญาณ	๑๐๙๑, ๑๑๐๙, ๑๑๒๖	รูป	๙๗๘
มุทิตา	๗๘๐	รูป ๔	๗๕๔
มุทิตาทาวนา	๕๑	รูป ๕	๗๕๕
มุทิตาอัปปนา ๑๓๒	๕๕๘	รูปกลาป	๙๒๐
มุฑดา	๗๔๙	รูปชั้นธ	๗๔๑, ๗๙๑
มูลและกาลแห่งภวจักร	๙๖๓	รูปวรัฏฐานปัญญา	๗๓๔

รูปวิภาค.....๗๙๐	- พระวังคีสเถระ..... ๕๕
รูปสัตตกะ..... ๑๐๓๒	- พระวิสาขเถระ..... ๕๓๖
รูปาวจรสมาธิ..... ๑๔๓	- พระสังกัจจเถระ..... ๖๕๘
รูปาวจร-อรูปาวจร-โลกุตตรวิภาค..... ๗๖๒	- พระสัทธีวเถระ..... ๖๖๐
เรื่องสาธก	- พระสารีปุตตเถระ (เรื่องที่ ๑)..... ๕๙
- กุลธิดาคนหนึ่ง..... ๒๕๒	- พระสารีบุตรเถระ (เรื่องที่ ๒)..... ๖๕๙
- ชันตีวาทีดาบส..... ๕๐๑	- พระโสณเถระ..... ๒๒๕
- เด็กภูตบาล..... ๖๕๙	- พระอัมพชาทกมหาตีสเถระ..... ๖๖
- ท่านพระมหานาคเถระ..... ๑๐๖๓	- มัณชุกเทพบุตร..... ๓๖๑
- ธรรมปาลกุมาร..... ๕๐๑	- ศิษย์พระติสสเถระ..... ๑๙๕
- นางอุตตราอุบลิกา..... ๖๖๑	- สามเณรใช้น้ำมันทาบาตร..... ๖๐๔
- พญากระบี่..... ๕๐๓	
- พญาช้างฉัททันต์..... ๕๐๒	ฤ
- พญานาคชื่อจัมเปยยะ..... ๕๐๕	ฤทธิ ๑๐..... ๖๕๕
- พญานาคชื่อภริทัตตะ..... ๕๐๔	ฤทธิเกิดด้วยอำนาจกลิน ๑๐..... ๓๑๐-๓๑๒
- พญานาคชื่อสังขปาละ..... ๕๐๕	
- พระกุกกุณพิยปุตติสเถระ..... ๖๘	ล
- พระขานุกโกณทัตถเถระ..... ๖๖๐	ลปนา..... ๔๑
- พระจิตตคุตตเถระ..... ๕๖	ลม..... ๖๒๑
- พระจุลบันถก..... ๖๖๙	ลหุตา..... ๗๔๙
- พระจุฬารายเถระ..... ๑๕๗	ลักษณะรูป ๔..... ๗๕๐
- พระเจ้าสีลวะ..... ๕๐๐	ลักษณะของเวทนา..... ๗๖๙
- พระเถระถูกโจรมัด..... ๕๓	ลักษณะของสังขาร..... ๗๗๑
- พระธัมมทินนเถระ..... ๖๗๕	ลักษณะของสังขะ ๔..... ๘๒๙
- พระนาคเถระ..... ๑๕๖	ลักษณะของสัญญา..... ๗๗๐
- พระนางสามาวดี..... ๖๖๑	ลาภ..... ๕๓
- พระพากุละ..... ๖๕๘	ลาภปถิโพธิ..... ๑๕๓
- พระพุทธรักขิตเถระ..... ๒๗๓	โลก..... ๓๕๖
- พระมหาติสสเถระ (เรื่องที่ ๑)..... ๓๒	โลกธรรม ๘..... ๑๑๕๑
- พระมหาติสสเถระ (เรื่องที่ ๒)..... ๒๕๒	โลกาธิปไตยศีล..... ๒๑
- พระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่ง..... ๖๙	โลกียศีล..... ๒๐
- พระมหามิตตเถระ..... ๕๗	โลกียสมาธิ..... ๑๓๗
- พระมหาสังฆรักขิตเถระ..... ๖๗	โลกียอภิญญา..... ๖๔๙
- พระมัชฌิมภานุกเทวเถระ..... ๑๕๖	โลกุตตรศีล..... ๒๐
- พระวักกเถระ..... ๒๒๔	โลกุตตรสมาธิ..... ๑๓๗
	โลกะ..... ๗๘๓
	โลหิตกลิน..... ๓๐๗

โลหิตกอสุระ	๓๑๗	วิญญาณาหาร	๖๐๙
โลหิตาสัย	๖๑๓	วิญญุปัสตตะ	๗๕
ว		วิตก	๒๔๙, ๗๗๓
วจวิญญุต	๗๔๘	วิตกกจกริยา	๑๖๗
วยานุปัสสนา	๑๐๕๓	วิธีปฏิบัติปาทกะ	๗๘๐
ววัฏฐาน	๖๑๗	วิธีการแผ่กรุณา ๓ อย่าง	๕๔๗
วสวัตติวาทะ	๘๗๒	วิธีการแผ่เมตตา ๓ อย่าง	๕๑๖
วสี ๕ อย่าง	๒๗๑, ๑๑๙๓	วิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่าง	๕๖๓
วัฏฏะ ๓	๙๖๘	วิธีข่มจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓	๒๓๓
วัดที่ไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา	๒๐๔	วิธีแผ่มุทิตา ๓ อย่าง	๕๕๔
วัดที่สมควรแก่สมาธิภาวนา	๒๑๑	วิธีมนสิการ ๘ อย่าง	๔๕๙
วันพระพุทธรเจ้าเปิดโลก	๖๗๕	วิธีรักษาศีลปฏิบัติคนนิมิต	๒๒๐
วาทาหุระ	๙๑	วิธีเรียนเอากรรณฐาน	๑๙๒, ๒๐๑
วาโยกลิน	๓๐๔	วินิบาต	๗๑๙
วาโยธาตุ	๖๓๔	วินีลกอสสุระ	๓๑๕
วาโยสังวัฏฏะ	๗๐๓	วิปยุตตปัจจัย	๙๐๒
วารกภัต	๙๗	วิปริณามทุกข์	๘๓๕
วาริตตศีล	๑๗	วิปริณามานุปัสสนา	๑๐๕๓
วิกขัมภนปหาน	๘, ๑๑๗๓	วิปาส ๓	๑๑๕๒
วิกขายิตกอสสุระ	๓๑๖	วิปัสสนา	๓
วิกขิตตกอสสุระ	๓๑๖	วิปัสสนา ๓	๑๑๙๖
วิกการรูป ๓	๗๔๙	วิปัสสนาปัญญา	๕
วิกุพพนาและมโนมยาฤทธิ์	๖๙๒	วิปัสสนาพละ	๑๑๙๒
วิกุพพนาอิทธิ	๖๕๗	วิปัสสนายานิกะ	๙๗๘
วิคตปัจจัย	๙๐๓	วิปัสสนูปกขา	๒๘๕
วิจฉิพทกอสสุระ	๓๑๖	วิปัสสนูปกิเลส ๑๐	๑๐๖๑
วิจารณ์	๒๔๙, ๗๗๓	วิปากปัจจัย	๘๙๙
วิจิกิจฉา	๗๘๘	วิปากมโนธาตุ	๓๓
วิชชา	๓๕๒	วิปากเหตุกมโนวิญญาณธาตุ	๓๓
วิชชาสมาธิ	๖๖๔	วิปพพกอสสุระ	๓๑๖
วิชชานมุลทุกข์	๘๓๗	วิภาค ๖	๑๐๗๒
วิญญูตรูป ๒	๗๔๘	วิมุตติจิต	๖๙๙
วิญญาณ	๘๘๔	วิโมกข์ ๓	๑๐๐๔
วิญญาณขั้น	๗๕๖	วิรติศีล	๑๐, ๑๘
วิญญาณัญญาตนญาณ	๕๙๖	วิรติ ๓	๗๘๐

วิราคานุปัตตนา	๑๐๕๓	- ลักษณะของศีล	๑๒
วิริยะ	๗๗๓	- อรรถของศีล	๑๑
วิวัฏฐะ	๗๑๐	- อานิสงส์ของศีล	๑๓
วิวัฏฐัญญายี	๗๑๐	- ประเภทของศีล	๑๕-๑๖
วิวัฏฐานุปัสสนา	๑๐๕๔	ส	
วิเวก ๒ อย่าง	๒๔๖		
วิสมเหตุวาทะ	๘๗๑	สททคามิมรรคญาณ	๑๑๓๘
วิสุทธิศีล	๒๒	สชาติปัญญา	๕
วิเสสภากิยธรรม	๑๔๕	สติ	๕๓, ๒๘๘, ๗๗๕
วิเสสภากิยศีล	๒๓	สติปัญญา ๔	๑๑๔๒
วิเสสภากิยสมาธิ	๑๔๒	สติสังวร	๑๐
วิหารกัต	๙๗	สนธิ ๓	๙๖๕
วิริยสังวร	๑๑	สนธิ ๕	๔๕๘
วิริยะ	๕๘	สปทานจาริกังคะ	๘๕, ๑๐๐, ๑๐๑
วิริยุเปกขา	๒๘๔	สปริยัตศีล	๑๙
วุฏฐานคามินี	๑๑๑๐	สมณจีวร	๙๑
วุฏฐานวสี	๒๗๓	สมณนิมิต	๒๓๕
วุฏฐานะ	๑๑๔๖	สมณพละ	๑๑๙๑
เวทนา ๑	๗๖๘	สมณยานิกะ	๙๗๘
เวทนา ๓	๗๖๘	สมนัตตปัจจัย	๘๙๒
เวทนา ๕	๗๖๙	สมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ	๒๓๘
เวทนาเก่า	๔๙	สมาธิ	๗, ๗๗๓
เวทนาขันธ	๗๖๘	- ความผ่องแผ้วของสมาธิ	๑๔๕
เวทนาวิภาค	๗๙๒	- ความเศร้าหมองของสมาธิ	๑๔๔
เวทนาใหม่	๔๙	- จำแนกโดยองค์แห่งฌาน	๑๓๖, ๑๔๔
เวทณูปেকขา	๒๘๔	- จำแนกโดยอธิปัต	๑๔๓
เวมตีกศีล	๒๒	- ลักษณะของสมาธิ	๑๓๔, ๗๗๔
เวรมณี	๗๐	- อรรถของสมาธิ	๑๓๔
โฆฐัพพะ	๗๖๖	- ประเภทของสมาธิ	๑๓๖-๑๓๙
โฆทาน	๑๔๔	สมาธิจริยา ๙	๑๑๙๓
ศ		สมาธิวิปัสสยิทธิ	๖๕๙
		สมาธิสังวัตตนิกะ	๗๕
ศรัทธา	๕๒	สมาธิปัชชี	๒๗๒
ศีล	๔, ๗, ๙	สมุจเฉตปหาน	๘, ๑๑๗๙
- ความผ่องแผ้วของศีล	๗๔	สมุทัย	๑๐๕๓
- ความเศร้าหมองของศีล	๗๒	สมุทัย-แยกศัพท์	๘๒๗

สรูปชาติทุกข์.....	๘๓๗	สัตว์บัญญัติ.....	๕๗๓
สลาภกัฏ.....	๘๓๗	สัตว์โลก.....	๓๕๖
สวิตกกถาวิจารณ์.....	๑๓๘	สัตว์.....	๗๗๔
สหชาติปัจจัย.....	๘๘๔	สัตว์จรยา.....	๑๖๗
สหเหตุวิบาก.....	๗๘๙	สัตว์ฐานุสรี.....	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
สหายนะ.....	๘๘๔	สัตว์วิมุต.....	๑๑๐๘, ๑๑๑๓
สญตรจิต.....	๖๘๘	สันตติ.....	๗๕๐
สังการโฆชะ.....	๙๐	สันติเกรูป.....	๗๕๒
สังกิลส.....	๑๔๔	สันตริณะ.....	๗๖๖
สังขาร.....	๘๘๐, ๘๘๔, ๘๘๖	สัปปายะ ๗ และอัสสัปปายะ ๗.....	๒๒๐
สังขาร ๓.....	๗๗๑, ๑๑๙๒	สัปปิตกสมาธิ.....	๑๓๗
สังขารขันธ.....	๗๗๐	สัพพัตถกัมมัฏฐาน.....	๑๕๙
สังขารทุกข์.....	๘๓๕	สัมปชัญญะ.....	๒๘๘
สังขารปริจเฉท.....	๙๗๘, ๙๙๔	สัมปฏิจจนะ.....	๗๖๕
สังขารโลก.....	๓๕๖	สัมปยุตตปัจจัย.....	๙๐๑
สังขารูปกขา.....	๒๘๔	สัมปโยคระหว่างสังขารกับกุศลวิญญาณ.....	๗๘๑
สังขารูปกขญาณ.....	๑๐๙๖, ๑๑๐๙, ๑๑๒๗	สัมปโยคระหว่างสังขารกับอกุศลวิญญาณ.....	๗๘๔
สังเขป.....	๓๔๘	สัมมสนญาณ.....	๑๐๑๑
สังคหะ ๔.....	๙๖๔	สัมมปปธาน ๔.....	๔, ๑๑๔๒
สังฆกัฏ.....	๙๗	สัมมกัมมันตะ.....	๘๕๓
สังฆานุสสติ.....	๓๗๙	สัมมกัสนะ.....	๑๐๐๗
สังโยคานิเวสะ.....	๑๐๕๔	สัมมาทิฐิ.....	๘๕๒
สังโยชน์ ๑๐.....	๑๑๕๐	สัมมาวาจา.....	๘๕๓
สังวรศีล.....	๑๐	สัมมาวาโยมะ.....	๘๕๓
สังวรสุทธิ.....	๖๒	สัมมาสติ.....	๘๕๔
สังวัฏฐะ.....	๗๑๐	สัมมาสมาธิ.....	๘๕๔
สังวัฏฐัญญายี.....	๗๑๐	สัมมาสังกัปปะ.....	๘๕๓
สังสารจักร.....	๓๔๖	สัมมาอาชีวะ.....	๘๕๓
สังจนิเทศ.....	๘๒๕	สัมโมหานิเวสะ.....	๑๐๕๓
สังจันุโลมิกญาณ.....	๑๐๗๑, ๑๑๒๗	สัสตวาพะ.....	๘๗๑
สังจิกิริยา ๓.....	๑๑๗๙	สามิปรโภค.....	๖๒
สัญญา.....	๑๘๕	สามุททิยะ.....	๙๑
สัญญา ๓.....	๗๗๐	สารทนานานิเวสะ.....	๑๐๕๓
สัญญาขันธ.....	๗๗๐	สิกขา ๓.....	๖
สัตร.....	๕๓๓	สัตภาวสูตร.....	๔๒๑

สีมาสัมภเว ๕๑๒ สีลวิสุทธิ ๙๗๗ สีลัพพตูปาทาน ๙๔๗ สีลานุสสติ ๓๘๕ สุข ๒๕๔, ๑๐๖๖ สุขสหคตสมาธิ ๑๓๗, ๑๓๘ สุขสัญญา ๑๐๕๓ สุขาปฏิบัติพาปิภาวิญญาสมาธิ ๑๔๑ สุขาปฏิบัติพาหันทาวิญญาสมาธิ ๑๔๑ สุขุมรูป ๗๕๒ สุคติ ๗๑๙ สุญญตวิโมกข์ ๑๑๐๖ สุญญตา - โดยอาการ ๖ ๑๐๙๘ - โดยอาการ ๘ ๑๐๙๘ - โดยอาการ ๑๐ ๑๐๙๙ - โดยอาการ ๑๒ ๑๑๐๐ - โดยอาการ ๔๒ ๑๑๐๐ สุญญตานุปัสสนา ๑๐๕๓, ๑๐๙๖ สุตมยปัญญา ๗๓๕ สุทธวิปัสสกะ ๙๘๐ สุทธิ ๔ อย่าง ๖๒ เสกขศีล ๒๒ เสนาสนะ ๕๐ เสนาสนะป่า ๑๑๐ เสมหาสัย ๖๑๓ โสกะ ๘๔๑ โสคาปัตติมรรคญาณ ๑๑๓๒ โสทธิยะ ๙๐ โสธประสาท ๗๔๕ โสมนัสสสหคตปัญญา ๗๓๔ โสทานิกะ ๙๐ โสทานิกังคะ ๘๗, ๑๑๘-๑๑๙	ห หตวิกขิตตกอสุภะ ๓๑๗ หทยรูป ๗๔๗ หทยวัตถุ ๗๔๗ หมู่บ้านบิณฑบาต ๒๒๑ หลักเว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ ๒๓๗ หัตถโยคี ๑๐๖ หวนภาคิยธรรม ๑๔๕ หวนภาคิยศีล ๒๓ หวนภาคิยสมาธิ ๑๔๒ หิริ โอตตัมปะ ๗๗๕ หีนศีล ๒๐ หีนสมาธิ ๑๓๗ เหตุ ๘๘๙ เหตุปัจจัย ๘๘๙ เหตุอสงไขยสลาย ๗๐๓ อ อกาลมรณะ ๓๙๗ อภิกิริยวาทะ ๘๗๒ อภุศลกรรมมถ ๑๐ ๑๑๕๕ อภุศลจิตตูปาท ๑๒ ๑๑๕๕ อภุศลวาระ ๔ ๑๗๐ อภุศลวิญญาณ ๗๕๘ อภุศลสังขารโทสมูล ๑๘ ๗๘๖ อภุศลสังขารโมหมูล ๑๓ ๗๘๘ อภุศลสังขารโลภมูล ๑๗ ๗๘๒ อคติ ๔ ๑๑๕๓ อโคจร ๒๖ องค์ฌาน ๕ เป็นปฏิปัณณ์แก่นิรวรณ ๕ ๒๔๗ องค์แห่งปฐมฌาน ๕ ๒๕๗ อดีตเหตุ ๕ ๙๖๕ อดีตารมณ ๗๒๓ อโทสเหตุ ๑๙๗ อโทสะ ๑๙๖, ๗๗๖ อธิจิตตสูตร ๔๒๐

อธิฏฐานาวลี	๒๗๓	อปราหมณ์ภูศีล	๒๑, ๗๕
อธิฏฐานาภิธาน	๖๕๗	อปริยัตตปาริสุทธิศีล	๖๕
อธิตถี	๖๑๙	อปริยัตตศีล	๑๙
อธิปัตติปัจจัย	๘๙๒	อปริยาปนสมมติ	๑๔๓
อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา	๑๐๕๓	อปาเย	๗๑๙
อธิโมกข์	๗๗๙, ๑๐๖๖	อปาเยโกศล	๗๓๖
อนัญญต	๘๖๕	อภิญา	๑๓๙, ๖๕๙
อนัตตานุปัสสนา	๑๐๕๓	อภินิเวส	๑๐๕๓
อนันตรปัจจัย	๘๙๒	อภิสมัจจาริกศีล	๑๘
อนันตรูปนิสสยะ	๘๙๖	อโมหเหตุ	๑๙๗
อนาคตผล ๕	๙๖๘	อโมหะ	๑๙๖, ๗๗๖
อนาคตัญญาในอารมณ์ ๘ อย่าง	๗๒๙	อรติ	๕๗๒
อนาคตารมณ	๗๒๓	อรหัตมรรคญาณ	๑๑๔๐
อนาคามิมรรคญาณ	๑๑๓๙	อริยสัจ-แยกศัพท์	๘๒๘
อนาจาร	๒๖, ๒๘	อริยาภิธาน	๖๖๑
อนิจจตา	๗๕๑	อริยุปาท	๗๑๖
อนิจจานุปัสสนา	๑๐๕๒	อรุณสมาบัติ	๕๘๙
อนินทรีย์รูป	๗๕๓	อรุณาจรสมมติ	๑๔๓
อนิพัตตนิรูป	๗๕๒	อโลกเหตุ	๑๙๗
อนิมิตตวิโมกข์	๑๑๐๕	อโลกะ	๑๙๖, ๗๗๖
อนิมิตตานุปัสสนา	๑๐๕๓	อวิคตปัจจัย	๙๐๔
อนิยตสังขาร ๕	๗๘๐	อวิชชา	๘๗๙, ๘๘๕
อนิสลิตศีล	๑๘	อวิตถตา	๘๖๕
อนุตตรจิต	๖๙๙	อวิตักกวิจารณ์สมมติ	๑๓๘
อนุปสัมบันศีล	๒๓	อวิตักกวิจารณ์สมมติ	๑๓๘
อนุปาทินนิรูป	๗๕๓	อวิริตศีล	๑๘
อนุโลม	๒๔๑	อวิสุทธิศีล	๒๒
อนุโลมญาณ	๑๑๒๕	อวิหิงสาสัญญา	๑๙๗
อนุสสติ ๑๐ ประการ	๓๔๓	อวิติกกมศีล	๑๑, ๗๐
อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง	๑๘๔	อสงไขย ๔	๗๑๒
อนุสัย ๗	๑๑๕๔	อสุภ ๑๐ ตามประเภทของจริต	๓๓๘
อนธนิสพรรณา	๕๑๖	อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง	๑๘๓
อนธนิโสบุคคล ๕ จำพวก	๕๓๒	อสุภสัญญา	๑๙๗
อปรปรเวทนียกรรม	๙๙๙	อสุภะ ๑๐	๓๑๕
อปราหมณ์ปาริสุทธิศีล	๖๕	อเสกศีล	๒๒

อหิริกะ อนนตตปปะ	๗๘๒	อปปมณารัมมณสมาธิ	๑๔๑
อเหตุกวาทะ	๘๗๑	อปปยสัมปโยคทุกซ์	๘๔๔
อเหตุกวิบาก	๗๘๘	อัพโพหาริก	๑๑๓๑
อโหสิกรรม	๙๙๙	อัพโภกาสิกังคะ	๘๗, ๑๑๖
อัครคิขันธสูตร	๗๖	อัพยัคคินิมิต	๒๓๕
อัครคิทัตตะ	๙๑	อัพยากฤตวิญญาณ	๗๕๙
อังควาฐรูปาปะ	๖๕๒	อัพยากฤตสังฆารฝ่ายกิริยา	๗๘๙
อังกสังกันติกะ	๖๕๑	อัพยากฤตสังฆารฝ่ายวิบาก	๗๘๘
อังคารัมมณสังกันติกะ	๖๕๒	อัพยาศาปาสัญญา	๑๙๗
อชฌัตตารมณ	๗๒๓	อัพยาศาปารณ	๙๗๕
อชฌัตติกรุป	๗๕๒	อัสสาสะปัสสาสะ	๔๕๐
อชฌาสัย ๖ ประการ	๑๙๙	อาการ ๒๐	๙๖๕
อัญญมัญญปัจจัย	๘๙๔	อาการ ๕๐ (สัมมสนะ ๕๐)	๑๐๑๘, ๑๐๒๓
อัญญานุเบกขา	๕๗๒	อาการ ๙ อย่างของกัมมัญฐาน	๒๐๑
อฏฐิกอสุกะ	๓๑๗	อาภาสธาตุ	๗๔๘
อัตตวาทุปปาทาน	๙๔๗	อาภาสานุญายตนฌาน	๕๙๐
อัตตสัญญา	๑๐๕๓	อาภิกัญญายตนฌาน	๕๙๘
อัตตาทิปปิทยศีล	๑	อาคันตุภักต	๙๗
อัตตูปกมมุลทุกซ์	๘๓๗	อาจาร	๒๖
อัตถปฏิสัมภิตา	๗๓๗	อาจารย์ผู้ให้กัมมัญฐาน	๑๖๐
อติปัจจัย	๙๐๒	อาจารศีล	๒๔
อัทธา	๓๔๘	อาชีวปาริสุทธิศีล	๒๕, ๓๔, ๔๕
อัทธานปสิโพธ	๑๕๔	อาชีวฐมกศีล	๑๗
อันติมัตถ	๗๑๖	อาตาปะ	๕
อปปกิจฉันนทุกซ์	๘๓๕	อาตาปี	๕
อปปภิสังขา	๑๐๕๔	อาทานะ	๑๐๕๓
อปปณิหิตวิโมกซ์	๑๑๐๖	อาทิพรหมจริยศีล	๑๘
อปปณิหิตานุปัสสนา	๑๐๕๓	อาทินวานุปัสสนา	๑๐๕๔
อปปนาโกศล ๑๐ ประการ	๒๒๓	อาทินวานุปัสสนาญาณ	๑๐๘๔, ๑๑๒๖
อปปนาชวณวิถิจิต	๒๔๑	อานาปานสติ	๔๔๒
อปปนาสมาธิ	๑๓๖, ๒๑๘	อานิสงส์กรุณา	๕๕๐
อปปมาณปริตตารัมมณสมาธิ	๑๔๑	อานิสงส์ของศีลสมบัติ	๘๐
อปปมาณสมาธิ	๑๔๑	อานิสงส์ถวายตัวแก่อาจารย์	๑๙๔
อปปมาณสัญญา	๑๙๗	อานิสงส์ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า	๑๙๓
อปปมาณอปปมณารัมมณสมาธิ	๑๔๑	อานิสงส์รักษานุปัสสนาญาณ	๑๐๘๐

อานิสงส์มุกิตา	๕๕๘	อาวัชชนะ	๗๖๕
อานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ	๕๐๘	อาวาสปัลลิต	๑๔๘
อานิสงส์โสดาปัตติมรรค	๑๑๓๕	อาวิภาพ	๖๗๒, ๖๗๗
อานิสงส์อานาปานสติ	๔๗๕	อาสวะ ๔	๑๑๕๓
อานิสงส์อุเบกขา	๕๖๖	อาสันนกรรม	๑๐๐๐
อานิสงส์อุปสมานุสสติ	๔๗๙	อาเสวนปัจจัย	๘๙๘
อานุกาพของมรรคญาณ	๑๑๔๑	อาหาร ๔ อย่าง	๖๐๙
อานุกาพที่ต่างกันของอัปปมัญญา	๕๘๔	อาหารปัจจัย	๙๐๐
อาเนญชะ	๖๖๗	อาหารปัจจัยของธัมมวิจยะ	๒๒๙
อาปาลโกฏิกศีล	๑๙	อาหารปัจจัยของปัสสัทธิ	๒๓๔
อาโป	๓๐๒, ๖๒๐	อาหารปัจจัยของปิติ	๒๓๐
อาโปกสิณ	๓๐๑	อาหารปัจจัยของวิริยะ	๒๒๙
อาโปธาดุ	๖๓๐	อาหารปัจจัยของสมาธิ	๒๓๔
อาโปสังวัฏฐะ	๗๐๓	อาหารปัจจัยของอุเบกขา	๒๓๕
อาพาธ	๑๕๕	อาหารและอากาศ	๒๒๒
อาพาธปัลลิต	๑๕๕	อาหาเรปฏิกูลสัญญา	๖๐๙
อาภิสกิกะ	๙๑	อิฉนิตลาภทุกข	๘๔๕
อายุโกศล	๗๓๖	อิฉฉนัญญเรณูอิทธิ	๖๖๔
อายุตนะ	๘๐๗	อิฉนปริโภค	๖๒
อายุตนะนิเทศ	๘๐๕	อิทธิ	๑๕๘
อายุทุพลภาพ	๔๐๖	อิทธิบาท	๖๖๖
อายุหนะ	๑๐๕๓	อิทธิบาท ๔	๑๑๔๒
อารมณ์ของพรหมวิหาร ๔	๕๗๓	อิทธิปัลลิต	๑๕๘
อารักขโคจร	๓๐	อิทธิมยะ	๙๑
อาร์ญญิกังคะ	๘๗, ๑๐๙, ๑๑๑	อิทัปปัจจยตา	๘๖๕
อาร์มมณปฏิปาทกะ	๗๗๙	อินทริยนิเทศ	๗๒๑
อาร์มมณปัจจัย	๘๙๑	อินทริย์ ๕ พละ ๕	๑๑๔๓
อาร์มมณววัฏฐापนะ	๖๕๒	อินทริย์ปัจจัย	๙๐๐
อาร์มมณสังกัณติกะ	๖๕๑	อินทริयरูป	๗๕๓
อาร์มมณูปนิสสยะ	๘๙๕	อินทริยสังวรศีล	๒๔, ๓๑
อารูปกัมมัญฐาน ๔ อย่าง	๑๘๔	อิริยาบถ	๒๒๒
อาลปนา	๔๑	อิสสา	๗๘๗
อาลยาภินิเวสะ	๑๐๕๔	อุคคหโกศลละ ๗	๔๑๓
อาโลกกสิณ	๓๐๘	อุคคหนิमित	๒๑๗
อาวัชชนวสี	๒๗๒	อุจเฉทวาทะ	๘๗๒

อุตรตันทนา ๙๔๘	อุปปีฬกรรม ๑๐๐๐
อุตรินุสสรณ ๓๔	อุปสมานุสสติ ๔๗๘
อุทเทสภัต ๙๗	อุปัฏฐานะ ๑๐๖๖
อุทธีจจะ ๗๘๔	อุปัตถัมภกรรม ๑๐๐๐
อุทฐมาตโกสุภะ ๓๑๕	อุปาทยรูป ๗๔๒
อุททยพญาน ๑๑๒๖	อุปาทินรูป ๗๕๓
อุททยพานุปัสสนาญาณ ๑๐๕๕, ๑๐๗๑	อุปายโกศล ๗๓๖
อุบายบรรเทาความโกรธ ๔๙๐-๕๑๑	อุปายาส ๘๔๓
อุเบกขา ๑๐๖๖	อุเปกขาสหคตปัญญา ๗๓๔
อุเบกขา ๑๐ ประการ ๒๘๓	อุเปกขาสหคตสมาธิ ๑๓๘
อุเบกขาภาวนา ๕๕๘	อุโปสถิกภัต ๙๗
อุเบกขาอัปปนา ๑๓๒ ๕๖๖	อุพเพงคาปิต ๒๕๒
อุปมาตกรรม ๑๐๐๐	อุภโตภาควิมุต ๑๑๐๘, ๑๑๑๓
อุปจยะ ๗๕๐	เอกัตตนิย ๙๗๔
อุปจาร ๒๔๑	เอกาสนิกังคะ ๘๖, ๑๐๒-๑๐๓
อุปจารบ้าน ๑๐๙	เอวังธัมมทานัย ๙๗๕
อุปจารเรือน ๑๑๐	โอกันตिकाปิต ๒๕๒
อุปจารสมาธิ ๑๓๖, ๒๑๘	โอกาสโลก ๓๕๖
อุปนินันธโคจร ๓๐	โอมะ ๔ ๑๑๕๓
อุปนีสสยโคจร ๒๙	โอยารูป ๗๕๑
อุปนีสสยปัจจย ๘๙๕	โอยาทกสถ ๓๐๗
อุปปัชชเวทนียกรรม ๙๙๙	โอยิโสพรรณ ๕๑๗
อุปปัตติภพ ๓๔๗, ๙๕๒	โอยาส ๔๒, ๕๙, ๑๐๖๒
อุปปันนะ ๔ ๑๑๖๐, ๑๑๖๔	โอยาริกรูป ๗๕๒

ดัชนีศัพท์บาลี วิสุมมรรค

อ-อา	
อกมฺมาसानิ	๓๘๖
อกาลิโก	๓๗๕
อกุสเล ธมฺเม	๔๔๕
อกโกสนา	๔๔
อชณฺทานิ	๓๘๕
อจฺฉิทฺทานิ	๓๘๖
อณฺชลิกรณีย	๓๘๓
อณฺฐ ปุริสปุคฺคลา	๓๘๑
อณฺฐปนา	๔๐
อณฺฐิก	๓๑๗
อณฺฐิมิณฺขํ	๔๒๙
อณฺฐี	๔๒๗
อติริตฺตโกชนํ ปฏิกฺขิปามิ	๑๐๗
อติเรกสฺวํ ปฏิกฺขิปามิ	๙๖
อตุตฺตตฺตฺตฺรารโต	๘๒๙
อตุถิ	๔๑๒
อทุกฺขมสฺสํ	๒๙๕
อทุกฺขมสฺสเวทนา	๒๙๕
อติจฺจสฺมฺปนฺนนาม	๓๖๓
อติฏฺธานาธิทฺธิ	๖๕๗
อโธ เกสฺมตฺถกา	๔๑๒
อนนฺคณ	๖๕๕
อนิจฺจํ	๔๗๓
อนิจฺจตา	๔๗๓
อนิจฺจานุปสฺสนา	๔๗๔
อนิจฺจานุปสฺสี	๔๗๔
อนิลํ	๓๐๔
อนินฺหา	๕๓๔
อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส	๓๘๓
อนุตฺตรโร	๓๕๙
อนุตฺตรโร ปุริสทมฺมสารถิ	๓๖๐
อนุปสฺสตี	๑๐๗๖
อนุปิยภาณิตา	๔๒
อนุพนฺธนา	๔๕๙
อนุตํ	๔๓๒
อนุตคฺคณํ	๔๓๒
อปรามภฺจฺจานิ	๓๘๖
อปริเสสํ	๒๙๕
อพฺภกกาลิกงฺคํ สฺมาทียามิ	๑๑๖
อพฺยาปชฺชา	๕๓๔
อพฺยาปชฺชมฺปรมตฺยา	๕๒
อภิปฺปโมทญํ จิตฺตํ	๔๗๒
อมฺตฺร	๔๔
อมฺพุ	๓๐๒
อรรณฺณคโต	๔๔๗
อรรทํ	๓๔๕
อริยาธิทฺธิ	๖๖๑
อวณฺณหาริกา	๔๔
อวิจฺจาร	๒๗๘
อวิชฺชาปจฺจยา	๘๘๐
อวิตกฺกํ	๒๗๘
อสปฺปายตา	๒๐๔
อสพลานิ	๓๘๖
อสฺมาหิตปุคฺคลปรีวชฺชนโต	๒๒๓
อสฺสสํมิตฺติ ปชานาติ ปสฺสสํมิตฺติ ปชานาติ	๔๕๓
อสฺสาโส	๔๕๐
อสฺสุ	๔๓๗
อเสจฺนโก	๔๔๕
อเสสฺสวิราคณิโรโร	๘๔๘
อาภาโส	๓๐๙
อาจฺจโรจฺจสฺมฺปนฺโน	๒๗
อาชีวปาริสฺสุทฺธิ	๔๕
อาดาป	๔๖
อาทิ	๔๕

อานาปานสูตรติสสมาธิ	๔๔๔	อุทฺธิ	๒๗๗
อาภุชิตวา	๔๔๔	อุทฺธํ ปาตลลา	๔๑๒
อายตโน	๘๐๖	อุทฺธมตก	๓๑๗
อายตเน	๘๐๗	อุณฺหนนา	๔๑
อายตสฺส นยฺนโต	๘๐๖	อุปนฺนโย	๓๗๗
อายานํ ตนนโต	๘๐๖	อุปนฺนุปนฺนเน	๔๔๕
อารณฺณิกงฺคํ สมาทียามิ	๑๐๙	อุเปกฺขโก	๒๘๓
อาลปนา	๔๑	อุเปกฺขา	๒๘๓, ๕๖๘
อาโลโก	๓๐๙	อุลลปนา	๔๑
อวตฺถิกนํ	๓๖๓	เอ-โอ	
อวาโส	๒๒๐	เอกาสนิกงฺคํ สมาทียามิ	๑๐๒
อวสสมฺมุตฺตา อวิชฺชาสมฺมุตฺโต	๘๗๗	เอกาสนิกโก	๘๖
อาหวนํ	๓๘๑	เอโกทฺธิ	๒๗๖
อาหุณ	๓๘๑	เอโกทฺธิภาวํ	๒๗๖
อาหุณฺนโย	๓๘๑	เอญฺจิ	๔๔
อิ-อุ		เอตฺตสฺส	๘๘๒
อิชฺฌณฺนุเจนนอิทฺธิ	๖๖๔	เอตฺตูปฺปนํ ทุกฺขินฺทริยํ อปริเสสํ นินฺรุชฺฌติ	๒๙๕
อิณฺนปรีโศ	๖๒	เอว	๒๔๔, ๔๔๕
อิโต ลทฺธํ	๔๔	เอวํ	๘๘๒
อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ	๔๔๖	เอส ภควโต สาวกสฺสโม	๓๘๑
อินฺทริยสมฺมตฺตปฏิปาทโน	๒๒๓	เอสนา	๔๕
อิมเมว กายํ	๔๑๒	เอหิปสฺสโก	๓๖๙, ๓๗๖
อิมสฺมึ	๔๑๒	โอทาคํ	๓๐๘
อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ	๔๔๖	โอปนยโก	๓๖๙, ๓๗๗
อิริยปถสฺส วา	๔๐	โอภาส	๔๒
อิริยาบถ	๒๒๐	โอภาสกมฺม	๔๓
อิสฺสรายตนํ	๘๐๗	โอภาโส	๓๐๘
อุกฺกจนา	๔๒	ก-ค	
อุกฺกเขปนา	๔๔	กณฺหวตฺตนิ	๓๐๓
อุชฺฐํ กายํ ปณฺธาย	๔๔๔	กมฺมณฺนียะ	๖๕๕
อุชฺฐปฏิปนฺโน	๓๘๑	กมฺมวิปากชาอิทฺธิ	๖๖๒
อุตุ	๒๒๐	กริ	๓๖๓
อุตฺตทานิกรณ	๓๗๑	กริสี	๔๓๔
อุทกํ	๓๐๒	กรุณา	๕๖๗
อุทริยํ	๔๓๒	กฺลยณมิตฺตํ อลาโก	๒๐๔

กสฺสจฺจ กิณฺจนตสฺมี	๑๐๙๗	จิตตสมุปหังโส	๒๒๓
กามโต	๒๔๗	จิตตอชฺฌเปกฺขโต	๒๒๓
กาเมหิ	๒๔๗	เจตโส	๒๗๖
กาเย	๔๑๒	ฉตฺตี	๓๖๓
กิโถมกํ	๔๓๑	ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปปามิ	๑๑๓
กิสฺสึณฺณจฺจ กิณฺจนตตฺถิ	๑๐๙๗	ฉนฺนญจ รุกฺขมฺลญจ ปฏิกฺขิปปามิ	๑๑๖
กฺุหนา	๔๑	ฉฬภิกฺขุโณ	๓๖๓
กฺุหายนา	๔๑	ชาตเวโท	๓๐๓
กฺุหิตตฺตํ	๔๑	ชินฺณตฺตํ	๒๐๔
เกวลสฺส	๘๘๒	ณฺาณวิปฺพาราหิทธิ	๖๕๘
เกสา	๔๒๒	ณฺายปฏิปนฺโน	๓๘๑
ชโย	๘๕๐		
ชฺล	๘๖	ฃ-ณ	
ชฺลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ สฺมาทียามิ	๑๐๗	จปนา	๔๐, ๔๕๙
ชิปนา	๔๔	จฺานโส อนุตฺรธาเปติ	๔๔๕
เชตตสฺสนิสฺสิตตา	๒๐๔	จิตฺติ	๔๘
เชโฬ	๔๓๘	จิตฺเตอานณฺชุปฺปตฺเต	๖๕๕
คณนา	๔๕๙	ทํสมกสฺวาตาทปสิริสฺสสมฺมสฺสณํ	๔๖
คณฺธยติ	๘๐๕	ทํสา	๔๖
ครหฺณา	๔๔		
คเวณฺณจฺจ	๔๕	ต-น	
คพฺพิทานจิวฺรํ ปฏิกฺขิปปามิ	๙๐	ตจฺปริยฺนตํ	๔๑๒
คามนฺตเสนาสนํ ปฏิกฺขิปปามิ	๑๐๙	ตโจ	๔๒๕
คิลาณปจฺจยภาสฺซุ	๕๑	ตตฺตรตฺตรากิณฺนุทฺธิ	๘๔๗
โคจโร	๒๒๐	ตทฺธิมฺมุตฺโต	๒๒๓
		ตสฺสาเยว ตณฺหาเย	๘๔๘
จ-ณ		ตาวตฺวาโต	๘๐๘
จ คัพฺพ	๒๘๒	ตาวภาวโต	๘๐๘
จกฺขติ	๘๐๕	เตจฺจิวฺริกงฺคํ สฺมาทียามิ	๙๔
จตุตฺถ	๒๙๘	เตวิชฺโช	๓๖๓
จตุตฺถกจิวฺรํ ปฏิกฺขิปปามิ	๙๔	เตสํ ปฏิปสฺสนา	๔๕๙
จตุตฺตาริ ปุริสฺสุคานิ	๓๘๑	เถยฺยปริโฆค	๖๒
จาณฺุกมฺยตา	๔๒	ทกฺขิณฺา	๓๘๓
จิตฺตนิคฺคหโต	๒๒๓	ทกฺขิณฺเญโย	๓๘๓
จิตฺตปคฺคหโต	๒๒๓	ทณฺฑี	๓๖๓
จิตฺตสงฺขาโร	๔๗๑	ทนฺดา	๔๒๕
		ทมฺโม	๓๖๓

ทนายชชปริโศค	๖๒	ปชา	๓๘๘
ทารุสนนิสฺสิตตา	๒๐๔	ปญฺญตติ	๓๗๑
ทิมฺ ภา อสฺสสนฺโต	๔๔๙	ปฏิจจ	๘๖๘
ทุกขํ	๘๒๗	ปฏิจจสมุปฺปาต	๘๖๘
ทุกขกฺขนธสฺส	๘๘๒	ปฏิจจนาทนต์	๔๗
ทุตฺยภษาณํ ปฏิกฺขิปปามิ	๑๐๕	ปฏินิสฺสคฺคณฺสปสฺสี	๔๗๔
ธมฺมา	๔๗๘	ปฏฺณสนนิสฺสิตตา	๒๐๔
น จ มม กฺวาจนิ	๑๐๙๗	ปณฺโฑ	๔๔๕
น สฺสณํ ปฏิกฺขิปปามิ	๑๑๘	ปณฺณํ	๒๐๔
นชา	๔๒๔	ปตฺติ	๘๕
นคฺรสนนิสฺสิตตา	๒๐๔	ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ สฺมาทียามิ	๑๐๕
นนฺทิ	๑๐๗๗	ปตฺถนียตา	๒๐๔
นนฺทิราศสฺสคต	๘๔๗	ปนฺณนิสฺสิตตฺตํ	๒๐๔
นวดตฺ	๒๐๔	ปฺปฬาสํ	๔๓๑
นหารุ	๔๒๗	ปฺรปฏิจฺจิมํลิกตา	๔๔
นนานสนภฺษาณํ ปฏิกฺขิปปามิ	๑๐๒	ปฺริกถา	๔๓
นาหํ กฺวาจนิ	๑๐๙๗	ปฺริจจาตปฏินิสฺสคฺค	๔๗๔
นิชฺชีสนฺตา	๔๔	ปฺริมุขํ สติ อฺปฺปญฺเปตฺวา	๔๔๙
นิปฺเปลิกตา	๔๔	ปฺริเยญฺจิ	๔๕
นิมิตฺต	๔๒	ปฺริโยทาเต	๖๕๕
นิมิตฺตกมฺม	๔๒	ปฺริสฺสทฺเต	๖๕๕
นิมิตฺตกฺสฺสโต	๒๒๓	ปฺลลงฺกํ	๔๔๙
นิโรธ	๘๒๘	ปฺสฺสูลิกงฺคํ สฺมาทียามิ	๙๐
นิโรธานฺสปสฺสี	๔๗๔	ปฺสฺสสมฺภยํ กายสงฺขารํ	๔๕๔
นึลล์	๓๐๖	ปฺสฺสสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ	๔๗๒
เนมิตฺติกนาม	๓๖๓	ปฺสฺสสาโส	๕๕๐
เนสฺสชฺชิกงฺคํ สฺมาทียามิ	๑๒๓	ปาณา	๕๓๓
ป-ม		ปาติโมกฺข	๒๕
ปกาสน	๓๗๑	ปาปเก	๔๔๕
ปกฺขนทฺนปฏินิสฺสคฺค	๔๗๔	ปาปนา	๔๔
ปจฺจตฺตํ เวทิตฺตํ วิญฺญูหิ	๓๗๗	ปาริภฺญํ	๔๒
ปจฺจนตฺสนนิสฺสิตตา	๒๐๔	ปาริภฺญตา	๔๒
ปจฺจย	๕๑	ปาริสุทฺธิ	๔๕, ๔๕๙
ปจฺจยปฏฺิเสวนสงฺขาเตน	๓๗	ปาวโก	๓๐๓
ปจฺจยสนนิสฺสิตสฺส	๕๒	ปาวหนิโย	๓๘๓

ปาหุณโยโย	๓๘๒	ภูตา	๕๓๓
ปัญาปาติกงค์ สมายิยามิ	๙๖	เภสชช	๕๑
ปัญาปาติโก	๙๕	โกชน	๒๒๐
ปัญาปาตี	๙๕	มกสา	๔๖
ปิตต	๔๓๕	มตถลุงค์	๔๓๔
ปัท	๔๓๑	มโนมยาอิทธิ	๖๕๗
ปิตก	๓๐๖	มัส	๔๒๖
ปิตติปฏิสเวที	๔๗๑	มหต	๒๐๔
ปุคคลา	๕๓๓	มาลโต	๓๐๔
ปุคคโล	๒๒๐	มิตโต	๕๖๗
ปุณณวโดอิทธิ	๖๖๓	มุกคสุปยตา	๔๒
ปุโป	๒๐๔	มุกคสุโปย	๔๒
ปุพโพ	๔๓๖	มุตต	๔๔๐
ปุริสทมมสารถิ	๓๕๙	มุทิตา	๕๖๗
ปุสุวก	๓๑๗	มุกกุเต	๖๕๕
ปุณณานุปการสส อสุจิโน ปจจเวกขติ	๔๑๒	เมตตา	๕๖๗
โปโนพุกวิกา	๙๔๗	เมโท	๔๓๗
ผล	๒๐๔	ย-ห	
ผุสนา	๔๕๙		
พลัพโท	๓๖๓	ยกัน	๔๓๐
พหุสีกโต	๔๔๔	ยตวาธิกรณเมณ	๓๒
พุกุโธ	๓๖๒	ยถาสนุถติกงค์ สมายิยามิ	๑๒๑
พยาพาธ	๕๒	ยทิท	๓๘๑
ภควา	๓๖๓, ๓๖๕-๓๖๖	ยาชโยโค	๓๘๙
ภคควา	๓๖๕	ยาย ตณหา	๘๔๗
ภเคหิ ยุตโต	๓๖๖	ยาวตา	๔๗๘
ภตตวา	๓๖๗	ยาวเทว	๔๗
ภเวสุ วนตคโม	๓๖๗	รชตายตนิ	๘๐๗
ภสส	๒๒๐	รชชสีมสนนิสสิตตา	๒๐๔
ภากุฎิกา	๔๐	รโหรณ	๖๗๐
ภากุฎิโก	๔๐	รสนติ	๘๐๖
ภากุฎิย	๔๑	ราคกชโย	๘๕๐
ภาคยวา	๓๖๔	รูกขมุคโค	๔๔๘
ภาวิโต	๔๔๔	รูกขมุกลิงค์ สมายิยามิ	๑๑๓
ภุชิสถานิ	๓๘๖	รูปยติ	๘๐๕
		ลปนา	๔๑

ลลิกา.....	๔๓๙	วิราคานุปัสสี.....	๔๗๔
ลึงคิกนาม.....	๓๖๓	วิราโค เตสํ ฌมฺมานํ อคฺคมกฺขายติ.....	๔๗๘
โลกวิทู.....	๓๕๕	วิภูฏนา.....	๔๕๙
โลมา.....	๔๒๔	วิรรณ.....	๓๗๑
โลลุปฺปาจารํ ปฏิกฺขิปามิ.....	๑๐๐	วิวิจฺจ.....	๒๔๕
โลหิตํ.....	๔๓๖	วิสภาคานํ ปุคฺคลานํ อตฺถิตา.....	๒๐๔
โลหิตกํ.....	๓๐๗	วิหฺรติ.....	๒๕
โลหิตก.....	๓๑๗	วิหีส.....	๔๘
วกุํ.....	๔๓๐	วูปสเมติ.....	๔๔๕
วจุโณ.....	๓๖๓	เวทยโย.....	๙๖๓
วตฺถุวิสทกิริยโต.....	๒๒๓	เวยฺยาพาธิก.....	๕๒
วโท.....	๙๖๓	สํชิปนา.....	๔๔
วธกปจฺจุปฏฺจจฺจนโต.....	๓๙๙	สํสฺสสฺ เทม.....	๙๑
วมภนา.....	๔๔	สงฺกาสน.....	๓๗๑
วสา.....	๔๓๘	สงฺขตา วา อสงฺขตา วา.....	๔๗๘
วาตา.....	๔๖	สจฺจ.....	๘๓๑
วาโต.....	๓๐๔	สชิตา.....	๙๖๓
วาริ.....	๓๐๒	สตฺถา เทวมนุสฺसानํ.....	๓๖๐
วาสฺสเทวายนํ.....	๘๐๗	สโตการี.....	๔๔๙
วิกุพฺพนาวธิติ.....	๖๕๗	สนฺ?ปนา.....	๔๐
วิกฺขายิตก.....	๓๑๖	สนฺโต.....	๔๔๕
วิกฺขิตตก.....	๓๑๖	สนฺทิกฺกจิโก.....	๓๗๔
วิคตฺสปิกิเลเส.....	๖๕๕	สปทานจาริกุคํ สมากิยามิ.....	๑๐๐
วิจฺฉิทฺทก.....	๓๑๖	สปฺปติ.....	๘๐๕
วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน.....	๓๕๒	สปฺพกายนปฺปฏิสํเวทึ.....	๔๕๓
วิชฺชามยฺยาธิติ.....	๖๖๔	สมาธิวิปฺผาราวธิติ.....	๖๕๙
วิญฺญูปฺปสตฺถานิ.....	๓๘๖	สมาธิสํวตฺตนิทานิ.....	๓๘๖
วิทฺหติ.....	๘๑๓	สมาหิตํ จิตฺตํ.....	๔๗๓
วิธียติ.....	๘๑๓	สมาหิตปฺปคฺคเสวนโต.....	๒๒๓
วิปฺพพก.....	๓๑๖	สมาหิตเต.....	๖๕๕
วิภชน.....	๓๗๑	สมุกฺกาจนา.....	๔๒
วิภตฺตวา.....	๓๖๖	สมุกฺกเชปนา.....	๔๔
วิโมทญํ จิตฺตํ.....	๔๗๓	สมุกฺทย.....	๘๒๗
วิราค.....	๒๘๒	สมุกฺทโย.....	๘๘๒
วิราคา วิมฺจุจติ.....	๘๔๘	สมฺนฺนหนา.....	๔๒

สมุทฺตปนา	๔๑	สุญญาคารคโต	๔๔๘
สมุปนฺนชฺฌาโล	๑๔๙	สุปฏิปนฺโน	๓๘๐
สมุปสาทนํ	๒๗๖	สุทฺธํ วต เม	๓๘๘
สมุปาปนา	๔๔	สุวณฺณายตน์	๘๐๗
สมุทฺทวณฺติ	๘๘๒	สุวากฺขาโต	๓๗๐
สมุมาสมพุทฺธो	๓๕๐	เสฏฺโฐ	๔๖๓
สลิถํ	๓๐๒	เสโท	๔๓๖
สตุลฺลขณา	๔๕๙	เสนาสนโลรูปํ ปฏิทฺธิปามิ	๑๒๑
สตุลฺลปนา	๔๑	เสมฺหํ	๔๓๕
สามนฺตชฺฌปา	๔๓	เสยฺยํ ปฏิทฺธิปามิ	๑๒๓
สามนฺตชฺฌปิเตน	๔๐	เสยฺยถิํ	๘๔๗
สามิปริโกค	๖๒	โส สโตว อสฺสสฺติ สโต ปสฺสสฺติ	๔๔๙
สามิจิปฏิปนฺโน	๓๘๐, ๓๘๑	โสณฺหิ	๒๐๔
สาวกสํโฆ	๓๘๐	โสสานิกงฺคํ สมายิยามิ	๑๑๘
สิกฺขติ	๔๕๓	หตฺวิกฺขิตฺตก	๓๑๗
สิขี	๓๖๓	หทยํ	๔๓๐
สิงฺฆาณิกา	๔๓๙	หิริโกปิน	๔๗
สิริสฺป	๔๖	หิริโกปินปฏิจฺฉาณํ	๔๗
สีล	๑๑	หุตาสนโน	๓๐๓
สุขปฏิสํเวทึ	๔๗๒	เหตุ	๘๘๙
สุคโต	๓๕๓	โหติ	๘๘๒